80-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ВІТАЛІЯ КОНОПЛІ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ З АРХЕОЛОГІЇ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНІ

ВИПУСК 29

Львів 2025

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
IVAN KRYPIAKEVYCH INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES

MATERIALS AND STUDIES ON ARCHAEOLOGY OF SUB-CARPATHIAN AND VOLHYNIAN AREA

VOLUME 29

Lviv 2025

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М34

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 29 / [гол. ред. Наталя Булик]. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2025. 465 с.

У збірнику вміщено статті та публікації матеріалів з досліджень нових археологічних пам'яток України та Центрально-Східної Європи, наукові розробки територіально-хронологічних проблем і культурно-історичних аспектів; висвітлено окремі питання духовної культури; розглядаються питання історії археології.

Головний редактор: *Наталя Булик,* д.і.н., ст. досл.
Заступник головного редактора: *Олена Томенюк,* к.геогр.н., ст. досл.
Відповідальний секретар: *Марія Войтович,* к.і.н.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
д.і.н. *Віра Гупало* (Україна); к.і.н. *Юрій Демиденко* (Україна); к.і.н. *Руслан Коропецький* (Україна); к.і.н. *Лариса Кулаковська* (Україна); канд. арх. *Юрій Лукомський* (Україна); PhD *Ірина Луцик* (Україна); професор, доктор наук *Пшемислав Макаровіч* (Польща); *Володимир Петегирич* (Україна); професор, доктор наук *Марта Полтовіч-Бобак* (Польща); професор, д.і.н. *Олександр Ситник*; д.і.н. *Вадим Степанчук* (Україна); професор, доктор наук *Сильвестр Чопек* (Польща); доктор філософії *Петр Шкрдла* (Чехія); к.і.н. *Яна Яковишина* (Україна).

Збірник індексований в міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus.*

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Протокол № 11 від 18 грудня 2025 р.

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R-30-03116

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних.

Рогова платівка у вигляді голови бика. Кошиловецька група трипільської культури. З розкопок В. Коноплі у с. Блищанка на Тернопільщині. 1989 р.

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та автори статей

ISSN 2223-1218

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М34

Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area. Vol. 29 / [editor-in-Chief Natalia Bulyk]. Lviv: Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, 2025. 465 p.

The collection contains articles and publications of materials of researches of new archaeological sites of the West of Ukraine and Central-East of Europe, scientific explorations of territorial and chronological issues and cultural-historical aspects; special problems of spiritual culture are considered and questions of history of archaeology are clarified.

Editor-in-Chief: *Natalia Bulyk,* DSc in History
Deputy Editor-in-Chief: *Olena Tomeniuk,* PhD in Geography
Managing editor: *Maria Voitovych*, PhD in History

EDITORIAL BOARD:
DSc in History *Vira Hupalo* (Ukraine); PhD in History *Yuriy Demidenko* (Ukraine); PhD in History *Ruslan Koropetskyi* (Ukraine); PhD in History *Larissa Kulakovska* (Ukraine); PhD *Iryna Lutsyk* (Ukraine); PhD in Architecture *Yuriy Lukomskyi* (Ukraine); Prof., dr hab. *Przemysław Makarowicz* (Poland); *Volodymyr Petehyrych* (Ukraine); Prof., dr hab. *Marta Połtowicz-Bobak* (Poland); Prof., DSc in History *Oleksandr Sytnyk;* DSc in History *Vadim Stepanchuk* (Ukraine); Prof., dr hab. *Sylwester Czopek* (Poland); PhD in History *Petr Škrdla* (Czech Republic); PhD in History *Yana Yakovyshyna* (Ukraine).

The collection is indexed at international scientometric database *Index Copernicus*.

Recommended for publishing by the Scientific Council
of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine
Protocol N 11 from December18, 2025

Identifier in the Register of subjects in the field of media R-30-03116

Editorial board does not always share opinion, stated at publications by the authors and is not responsible for the accuracy of presented data.

Horn plate in the form of a bull's head. Koshylivtsi group of the Trypillian culture. From the excavations of V. Konoplia in the village of Blyshchanka, Ternopil region. 1989.

© Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
and authors of the articles

ISSN 2223-1218

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДІУ – Археологія і давня історія України
АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету. Львів
АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР. Київ
АС – Археологический съезд
ВІМіІІІ – Всеукраїнський історичний музей імені Т. Г. Шевченка у Києві
ВІУ – Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів
ВДИ – Вестник древней истории
ВМГ – Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ДАХмО – Державний архів Хмельницької області
ДІАЗ – Державний історико-архітектурний заповідник
Записки НТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів
ІІМК – Інститут історії матеріальної культури ВУАН
ІУ НАН України – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛННБ НАН України – Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів
НА ВА ІУ НАН України – Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
НА ІА – Науковий архів Інституту археології
НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України
ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
СІІМК – Секція історії матеріальної культури ВУАН
УІЖ – Український історичний журнал. Київ
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові

AAC – Acta Archeologica Carpatica. Kraków
AP – Archeologia Polski
APŚ – Archeologia Polski Środkowowschodniej
AR – Archeologické Rozhledy. Praha
ERAUL – Études et recherches archéologiques de l'université de Liège
FAP – Fontes archaeologici Poznanienses. Poznań
FQ – Folia quartenaria. Kraków
JWP – Journal of the world prehistory
KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
MA – Materiały Archeologiczne
MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie
MAAE – Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Kraków
MS – Materiały Starożytne
MSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów
MW – Materiały Wczesnośredniowieczne
MZKHD – Mitteilungen der Zentral-Kommission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst-und historischen Denkmäle. Wien
PA – Památky Archeologické. Praha
PAK – Państwowyj Archiwum w Krakowie
Prz. A – Przegląd Archeologiczny. Lwów, Poznań–Wrocław
PE – Prèhistoire Europèenne. Paris
SA – Slovenská Archeológia. Bratislava
Spr. A – Sprawozdania Archeologiczne. Kraków
WA – Wiadomości Archeologiczne. Warszawa
ZOW – Z Otchłani Wieków. Poznań–Warszawa
ZWAK – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków

ЗМІСТ

Андрій Гавінський. Віталієві Коноплі – 80…… 13

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

Володимир Чорнобривець. Типологія виробів із кременю та обсидіану культури лінійно-стрічкової кераміки на матеріалах пам'яток басейнів Стиру, Горині, Західного Бугу і Верхнього Дністра…….…….. 18

Анастасія Баукова. Міфопоетичний світ гір в античній культурі (на прикладі Тмола)…….. 48

Ярослав Володарець-Урбанович. Пінцети у слов'ян раннього середньовіччя у Східній Європі…… 59

Богдан Прищепа, Олексій Войтюк. Середньовічне поселення Городець на річці Горинь за археологічними джерелами……... 75

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Андрій Богуцький, Руслан Коропецький, Олена Томенюк, Олександр Ситник. Вишнівець і його околиці – перспективний палеолітичний район Подільської височини……. 96

Vadim Stepanchuk, Yurii Veklych. Lower Paleolithic surveys in western Ukraine (2017): archaeological, geomorphological and geological aspects……... 109

Mykola Bandrivskyi, Yurii Veklych, Vadim Stepanchuk. The 2019 Lower Palaeolithic finds from the Harema tract (Skhidnytsia): technotypological characteristics and geomorphological context…… 148

Яна Яковишина, Марія Войтович, Максим Мельничук. Археологічні дослідження трипільського поселення Спас……... 161

Марія Войтович, Яна Яковишина. Дослідження багатошарової пам'ятки Кавсько I на Стрийщині у 2024 році…… 189

Dmytro Pavliv, Volodymyr Petehyrych. The early iron age horizon of the Dobrostany II site in the Vereshchytsia river basin…….. 213

Андрій Бардецький. Поселення ранньозалізного віку Розваж-Кошара – пам'ятка хорівського горизонту могилянської групи і милоградської культури в середній течії річки Горинь……. 245

Денис Слюсар. Поселення лежницької групи ранньоскіфського часу біля села Карів у Західному Побужжі…… 269

Віктор Аксьонов, Валерій Скирда. Перші результати відновлення розкопок третьої ділянки Верхньосалтівського катакомбного некрополя…… 296

Дмитро Мостовий. Поселення першої половини I тисячоліття поблизу села Селище Чернівецької області…… 309

Микола Бандрівський, Роман Сулик. Результати археологічних розкопок на Стрийському замку у 2023 році (попереднє повідомлення)…….. 325

Марія Падюка, Олег Осаульчук. Превентивні археологічні дослідження 2006–2021 років у зоні розвитку автомобільної дороги м 03 Київ–Харків–Довжанський (за матеріалами Рятівної археологічної служби)……. 365

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

Михайло Кублій, Олександр Остап'юк, Юрій Мазурик. Археозоологічні дослідження середньовічного городища Угровськ……. 384

Лариса Білинська, Сергій Горбаненко. Пожнянський скарб сільськогосподарських знарядь.. 397

Сергій Пивоваров. Християнська культова споруда початку XV століття з Чорнівського городища…… 413

Павло Пеняк. Дописемна історія села Ратівці на Закарпатті……. 426

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Наталя Булик. Археологія у Музеї імені князя Василька в Теребовлі…… 442

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

Роман Берест. Микола Кугутяк. Монастирі давнього Галича – духовні обереги української нації. Івано-Франківськ; Львів: Манускрипт, 2023. 792 с. …….. 458

Микола Олашин, Павло Пеняк. Пам'яті Степана Пеняка……... 463

CONTENT

Andriy Havinskyj. Vitalii Konoplia – 80…… 13

PROBLEMS. HYPOTHESES. SUMMARIES

Volodymyr Chornobryvets. The typology of flint and obsidian artefacts of the Linearbandkeramik culture based on materials from the Styr, Horyn, Western Bug and Upper Dnister basins…… 18

Anastasiya Baukova. Mythopoetic world of mountains in ancient culture (by the example of Tmolus)…… 48

Yaroslav Volodarets-Urbanovych. Tweezers among the early medieval slavs from Eastern Europe…… 59

Bohdan Pryshchepa, Oleksii Voitiuk. Medieval settlement of Horodets on the Horyn river according to archaeological sources…… 75

FIELD RESEARCH

Andriy Bogucki, Ruslan Koropetskyi, Olena Tomeniuk, Oleksandr Sytnyk. Vyshnivets and its surroundings as a promising Palaeolithic region of the Podolian Upland…… 96

Вадим Степанчук, Юрій Веклич. Розвідки нижнього палеоліту на заході України в 2017 р.: археологічні, геоморфологічні та геологічні аспекти…… 109

Микола Бандрівський, Юрій Веклич, Вадим Степанчук. Нижньопалеолітичні знахідки 2019 року в урочищі Гарема (Східниця): технотипологічні характеристики та геоморфологічний контекст…… 148

Yana Yakovyshyna, Maria Vojtovych, Maksym Melnychuk. Archaeological research of the Trypilian settlement of Spas…… 161

Maria Voitovych, Yana Yakovyshyna. Research of the multilayered site of Kavsko I in the Stryi region in 2024…… 189

Дмитро Павлів, Володимир Петегирич. Горизонт ранньозалізного часу пам'ятки Добростани II в басейні річки Верещиця…… 213

Andrii Bardetskyi. Settlement of the Early Iron Age of Rozvazh-Koshara – a site of the Khoriv horizon of the Mohylianska group and the Milograd culture in the middle reaches of the Horyn river…… 245

Denys Slyusar. Settlement of the Lezhnytska group of the Early Skythian period near the village of Kariv in the Western Bug region…… 269

Viktor Aksionov, Valerii Skyrda. Preliminary results of the renewed excavations at the third sector of the Verkhnii Saltiv necropolis…… 296

Dmytro Mostovyi. Settlements from the first half of the 1st millennium AD near the village of Selyshche, Chernivtsi region…… 309

Mykola Bandrivskyi, Roman Sulyk. Results of archaeological excavations of the Stryi castle in 2023 (previous announcement) …… 325

Mariya Padyuka, Oleh Osaulchuk. Preventive archaeological investigations of 2006–2021 in the M-03 Kyiv–Kharkiv–Dovzhansky highway development area based on the materials of the Rescue Archaeological Service…… 365

MUSEUM COLLECTIONS. INDIVIDUAL FINDS

Mykhailo Kublii, Oleksandr Ostapyuk, Yuriy Mazuryk. Archaeozoological studies of the medieval hillfort of Uhrovsk…….…….. 384
Larysa Bilynska, Sergii Gorbanenko. Pozhnia hoard of agricultural tools…… 397
Serhiy Pyvovarov. The Christian cult building of the early 15th century from Chornivka hillfort... 413
Pavlo Penyak. Pre-annalistic history of the Rativtsi village in Transcarpathian region……... 426

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY

Natalia Bulyk. Archaeology at the Prince Vasylko Museum in Terebovlia…….. 442

CRITICAL REVIEWS. CHRONICLES

Roman Berest. Mykola Kugutiak. Monasteries of annalistic Halych – spiritual guardians of the Ukrainian nation. Ivano-Frankivsk; Lviv: Manuscript, 2023. 792 p. …….. 458
Mykola Olashyn, Pavlo Penyak. In memory of Stepan Penyak…….. 463

Віталій КОНОПЛЯ

https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-13-17

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 13–17.

ВІТАЛІЄВІ КОНОПЛІ – 80

Андрій ГАВІНСЬКИЙ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: andrham@ukr.net

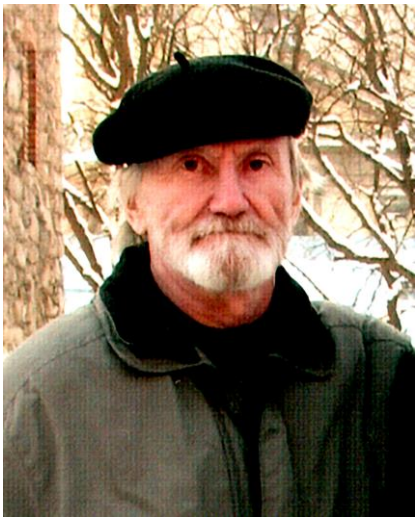

Рис. 1. Віталій Конопля
Fig. 1. Vitalii Konoplia

Цьогоріч свій ювілей відзначає Віталій Михайлович Конопля – жива легенда, представник «старої школи» львівської археології, без перебільшень, на сьогодні найкращий знавець кременю культур доби енеоліту–бронзи на теренах заходу України.

Ювіляр народився 3 березня 1945 р. у с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. у родині службовців. Первістком неймовірно тішилися баба Параска та дідо Микола, які відіграли значну роль у формуванні його світогляду. За кілька років мати, Олімпіада Миколаївна, переїхала в містечко Млинів, що на Рівненщині. Тут майбутній археолог навчався у середній школі, а відразу після її закінчення, у 1962 р., пішов працювати вчителем історії у Московщинську восьмирічну школу. З його слів, працювати було надзвичайно важко, оскільки давалися взнаки юні роки, відсутність досвіду та поблажливе ставлення до учнів. Цим вони й скористалися і «*вилізли на голову*». Пропрацювавши рік, змінив місце праці – перейшов у Пітушківську восьмирічну школу Млинівського р-ну, де показав себе якнайкраще. Вів не лише уроки історії, а й фізкультури та географії. Професія вчителя йому подобалася – він любив учнів, а учні любили й поважали його. У цей час В. Конопля став членом обласної організації товариства «Знання», де читав лекції з історії. Бажання розвиватися і пізнавати світ привели до того, що 1963 р. В. Конопля вступив у Львівський університет на історичний факультет. За результатами іспитів, на конкурсній основі (у цей час конкурс становив один до семи) абітурієнта зарахували на денну форму навчання. Правда, за певних суб'єктивних обставин, згодом перевівся на заочне навчання і 1971 р. отримав диплом про закінчення університету. Про студентські роки В. Конопля може говорити годинами: тут і друзі, і пригоди, і «золоті» студентські часи.

Науковий шлях В. Коноплі розпочався 1973 р. зі вступом до аспірантури у відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Юний здобувач практично відразу визначився з майбутньою проблематикою – кам'яна доба – і представив реферат на тему «Археологічні пам'ятки Рівненщини (пізній палеоліт – епоха бронзи)».

Зі спогадів ювіляра дізнаємося, що любов до кременю йому прищепив дідо Микола. Малому Віталієві було надзвичайно цікаво спостерігати за тим кремінцем, з якого дідусь із допомогою кресала добував іскру. Цей кремінчик настільки закарбувався в пам'яті, що не раз виринав у свідомості при археологічних розкопках та опрацюванні крем'яних колекцій. У розмовах про кремінь дослідник часто каже: «*Для того, щоб розуміти кремінь, потрібно його полюбити, інакше нічого не вийде*». А його рисунки крем'яних артефактів, зроблені з великим

© Гавінський А., 2025

старанням і любов'ю, дають відчуття натуральності. Керівником майбутньої кандидатської роботи було призначено відомого спеціаліста з доби бронзи, д-ра іст. наук Ігоря Свєшнікова, і визначено тему – «Кам'яні вироби населення Прикарпаття і Волині в добу міді–бронзи як історичне джерело». Після закінчення аспірантури в 1976 р. В. Конопля представив текст кандидатської дисертації обсягом 218 сторінок. На засіданні відділу робота була обговорена і після доповнень рекомендована до захисту. Позитивне рішення було і в Інституті археології з певними зауваженнями, «*на виправлення яких давалося 40 днів*». На жаль, процес внесення правок затягнувся на кілька років, а згодом, із появою різних об'єктивних і суб'єктивних обставин, питання дисертації відійшло на другий план.

Рис. 2. В. Конопля в Ілові біля печери. 1990-ті роки. Фото О. Корчинського
Fig. 2. V. Konoplia in Iliv near the cave. 1990s. Photo by O. Korchynskyi

У приватних розмовах ювіляр нераз розповідав, що його шлях до розуміння кременю був досить складним, бо не було кому толком пояснити основи кременярства. Чималу роль у формуванні цього розуміння відіграли дві зустрічі з тогочасними провідними кременярами Польщі: Яцеком Лехом у 1973 р. і Богданом Бальцером у 1975 р., які відвідували Львів із метою опрацювання певних колекцій. Власне в особистому спілкуванні з ними й «*відкрилися очі*» на кремінь. «*Я починав з нуля і був як той равлик на шляху своєї роботи*». Про цей період становлення В. Конопля не особливо любить говорити, але інколи згадує, що це був час накопичення джерельної бази і дуже важко давалося розрізнення матеріалів суміжних культур доби енеоліту–бронзи. А ще згадує, наскільки недосконалими тоді були його рисунки. Про ці об'єктивні помилки пізніше написала Катерина Бунятян, розглядаючи проблематику городоцько-здовбицької культури: «*Навіть такий знавець кременярської справи, як В. М. Конопля, також вважав, що нова індустрія постала пізніше – на здовбицькому етапі й у стжижовській культурі (Конопля 1982). І те, що зрушення в цій справі сталися лише на порозі XXI ст. (Libera 2001), показує, що тоді це завдання важко було розв'язати*».

Попри все, на сьогодні В. Конопля має високе визнання та авторитет серед українських і закордонних археологів, а особливо, фахівців мідно-кам'яної доби. Зокрема, у своїх працях його доробок використовують Богдан Бальцер, Анна Закосцєльна, Єжи Лібера та ін.

Після аспірантури перспективного археолога прийнято на роботу в Інститут суспільних наук у відділ археології на посаду молодшого наукового співробітника, де він пропрацював до 1994 р. У цей час відбувалося його наукове зростання. Ювіляр вдосконалив і впровадив власну типологію й методичний підхід до опрацювання крем'яних колекцій, який ґрунтується на детальному аналізі всіх без винятку предметів, охопно з відходами виробництва, що уможливлює зробити важливі висновки про цю збірку. Його праці з таким скрупульозним підходом до опрацювання крем'яних артефактів мають велику цінність для кременярів доби каменю – раннього заліза, адже містять необхідну різнобічну інформацію.

У 1994 р. В. Конопля перейшов працювати у Львівський історичний музей, де очолив сектор охорони пам'яток археології, а з 1998 р. став завідувачем відділу археологічної інспекції. З реорганізацією відділу у 2003 р. повернувся в інститут.

У повсякденному житті В. Конопля дуже весела й товариська людина, любить жартувати. Особливо багато в нього історій про знайомство з різними людьми, у яких він називає себе «Канабісом» або «Маріхуанною». Попри те, коли йдеться про професійну сторону, він досить строгий, а часто різкий, наприклад на засіданнях відділу під час обговорення монографій чи дисертаційних робіт. Якщо вважати археологію професією, то хобі у В. Коноплі це – кулінарія. Готує різноманітні страви, якими часто частує друзів і колег. Ще він надзвичайно любить свою кішку, яка не відходить ні на крок, а її муркотіння чути навіть через мікрофон телефону.

Віталій Конопля справжній археолог-польовик. Надзвичайно любить ходити в розвідки. Тут він, мабуть, рекордсмен серед археологів України – на його рахунку сотні нововідкритих пам'яток минулого. Він особисто пройшов значну частину Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обл. Не побоявся здійснити планові розвідкові роботи після вибуху Чорнобильської АЕС у 1986 р. на Рівненщині, а отриману премію за це відрядження «*по братньому поділив серед колег відділу*».

Рис. 3. Віталій Конопля з колегами під час археологічних розвідок
Fig. 3. Vitalii Konoplia with colleagues during archaeological surveys

Дослідник відзначається феноменальною пам'яттю, може розповісти деталі локалізації чи не кожної відкритої пам'ятки, ледь не дослівно цитує прочитану літературу, по місяцях і роках відтворює події з особистого й наукового життя. Віталій Конопля – археолог-енциклопедист, адже він може визначити період і культурну належність чи не кожної знахідки, яка потрапить йому до рук. Ювіляра й до тепер не покидають фахові навики й інтуїція. До прикладу, з досліджень першого сезону в Ілові у 2023 р. йому була представлена для опрацювання невеличка збірка кременю, гіпотетично пов'язана з культурами лійчастого посуду і Трипіллям, які там були виявлені. Проте вчений у висновках вказав на наявність ще одного горизонту доби енеоліту – маліцької культури. Зав'язалася дискусія, чи немає тут помилки, і закралися певні сумніви в такому детальному хронологічному членуванні цієї крем'яної колекції, адже не було знайдено жодної відповідної кераміки, на що В. Конопля сказав: «*Копайте і знайдете*». Наступні два сезони таки виявили однозначну кераміку

маліцької культури й остаточно підтвердили висновки ювіляра. Цим він упевнено й переконливо довів свою професійність.

У нього є статті, хронологія яких сягає від доби палеоліту до середньовіччя. З доробку останніх років, як зазначив В. Конопля, велике задоволення отримав від опрацювання крем'яних знахідок свідерської культури доби пізнього палеоліту зі Середнього на Прикарпатті. З публікації видно, наскільки автор прецензійно підійшов до написання тексту – детально описав колекції та подав аналітичні висновки. Водночас працює над збіркою знахідок лежницької групи ранньозалізного часу із Хрінник на Волині, кременярство якої залишається майже не вивченим.

Рис. 4. У музеї у Винниках з Войцєхом Пастеркєвічем
Fig. 4. In the Vynnyky Museum with Wojciech Pasterkiewicz

Окрім розвідкових робіт, В. Конопля проводив стаціонарні розкопки. Особливо плідний період у його польовій діяльності займає дослідження трипільської культури на Прикарпатті й Поділлі (1980-ті роки). Самостійно та спільно з колегами з Київського (Юрієм Малєєвим) і Прикарпатського університетів (Борисом Василенком, Ігорем Кочкіним) розкопував такі поселення, як Вікторів, Коржова, Мединя, Марківці, Одаї, Чернятин. Ці та інші пам'ятки дали йому змогу навіть виділити верхньодітрянський локальний варіант трипільської культури. Особливо цікавими й багатими виявилися результати досліджень поселення у Блищанці, де було виявлено горизонти заліщицької й кошилівецької груп із добре збереженими залишками глиняних хат та атракційно розмальованим глиняним посудом. Саме там він познайомився і дружив довгі роки з відомими трипілєзнавцями Володимиром Круцом та Сергієм Рижовим.

Віталія Коноплю також можна назвати другом археологів. Він відкритий і завжди готовий до співпраці. Серед дослідників у нього чи не найбільше статей у співавторстві. Напевне, немає на Львівщині та в найближчих областях археолога, який би не публікувався з В. Коноплею. Тут швидше можна назвати тих, хто не є серед співавторів. Коло його друзів виходить і за межі України. Має чимало спогадів про знайомство і спілкування з польськими колегами, які часто приїжджали до Львова на конференції та опрацювання матеріалів, у чому він надавав всебічну допомогу. Серед них були: Галіна Тарас, Барбара Баргель, Анна Закосцєльна, Єжи Лібера. І сам він неодноразово їздив на конференції до Польщі, зокрема в Люблін. Особливо тепло згадує про знайомство з Яном Гурбою, яке відбулося у 1986 році. Вони часто спілкувалися. Від пана професора довший час надходили поштові відправлення нової літератури й відбитків важливих публікацій. 2005 р. був останнім, коли В. Конопля побував за кордоном. Це були конференції у Жешуві й Варшаві, а також виставка у Стальовій Волі. Нещодавно взяв участь у ювілейних збірниках, присвячених близькому другу Александрові Коську, із яким знайомий із 1991 р., і Сильвестрові Чопеку, з яким у 1988 р. організовував українсько-польську виставку й пізніше публікувався.

Віталій Конопля – дописувач різних регіональних збірників, куди його часто запрошують колеги з університетів, музеїв і заповідників, «*з поваги до яких я не можу відмовити*», – постійно говорить ювіляр. Також він є ініціатором появи таких збірників: «Волино-Подільські студії», «Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині», «Львівський археологічний вісник». За його ідеї та за підтримки Роксолани Данчин з'явилися два випуски «Бойківщини». Сприяв виходу шостого випуску «Матеріалів і досліджень археології Прикарпаття і Волині».

Інколи колеги жартують, що деякі збірники статей мають так багато позицій авторства В. Коноплі, що цілком заслуговують на те, щоби бути його монографіями. Він справді багато пише та працює. Список його публікацій нараховує понад 200 позицій. Серед них і такі, що є й будуть актуальними ще довгий час, особливо, що стосується доби енеоліту–бронзи. Тут можна назвати розділи в «Археологии Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (енеолит, бронза и ранее железо)», «Етногенезі та етнічній історії населення Українських Карпат» і статті в «Наукових записках Львівського історичного музею». Серед опублікованих праць на сьогодні, напевне, чи не найцитованіша стаття «Класифікація крем'яної сировини заходу України» (1998). У ній автор, на основі хімічного та мінералогічного складу, виділив низку видів цієї сировини з локалізацією місць її виходів. Він – автор низки монографій.

Крім теоретичної і практичної археології, В. Конопля має великий досвід музейної роботи. Він – автор концепцій археологічних виставок. Нерідко бере участь у спільних закордонних виставках. Створив не один музей-кімнату при школах у віддалених селах, обґрунтовуючи це тим, що люди повинні більше знати про власну історію, про свій край. Останнім часом є активним консультантом Історико-краєзнавчого музею м. Винники та Музею археології Львівського університету.

У кулуарах В. Коноплю ще називають «Гуру». Він – щирий наставник для юних археологів, передає свій неоціненний досвід студентам, аспірантам, молодим науковцям, надає консультації та корисні поради, нерідко ділиться власними матеріалами. Постійно наголошує, що для того, щоб чогось досягти, потрібно багато працювати і читати. Відверто вболіває за майбутнє української археології, особливо в час теперішньої війни.

У В. Коноплі залишаються ще незавершені справи – чекають виходу у світ повністю зроблені колекції пізньотрипільських матеріалів із Голишева та багатошарової пам'ятки Тадані, збірка кам'яних сокир із Львівського історичного музею, монографія про кременярство Волині доби енеоліту–бронзи та науково-популярна монографія про археологію Винник.

Отож від імені друзів і колег щиро вітаємо Віталія Коноплю з ювілеєм. Бажаємо йому міцного здоров'я, мирного неба, натхнення та плідної праці.

Стаття: надійшла до редакції 16.10.2025
прийнята до друку 11.11.2025

УДК 903.21.23′15.02(477.8)″633/634″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-18-47

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 18–47.

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

ТИПОЛОГІЯ ВИРОБІВ ІЗ КРЕМЕНЮ ТА ОБСИДІАНУ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА МАТЕРІАЛАХ ПАМ'ЯТОК БАСЕЙНІВ СТИРУ, ГОРИНІ, ЗАХІДНОГО БУГУ І ВЕРХНЬОГО ДНІСТРА

Володимир ЧОРНОБРИВЕЦЬ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
email: czornobrywetz@ukr.net

Висвітлено основні віхи історії дослідження 27 пам'яток, матеріали яких залучені до характеристики типології виробів із кременю та обсидіану і крем'яного виробництва людності культури ЛСК. Відображено стан дослідженості кожної пам'ятки, а також внесок окремих учених у різні періоди історії. Зазначено, що в міжвоєнний час вивченням неоліту Заходу України займалися такі вчені української та польської археологічних шкіл: В. Антонєвіч, О. Цинкаловський, Я. Фітцке, Я. Пастернак, В. Кобільник; у роки радянської влади та незалежності України дослідження проводили: Т. Пассек, К. Черниш, Т. Мовша, І. Свєшніков, Ю. Захарук, М. Кучера, О. Позіховський, В. Пясецький, Б. Василенко, М. Пелещишин, В. Конопля, І. Михальчишин, Г. Охріменко, В. Ткач, П. Довгань, Н. Стеблій, Т. Ткачук, О. Златогорський, С. Теліженко, Б. Сало, О. Сілаєв, А. Гавінський, О. Ленартович та ін.

Відзначено внесок О. Цинкаловського, Я. Пастернака, В. Кобільника, І. Свєшнікова, Д. Телегіна, Г. Охріменка, М. Пелещишина, В. Коноплі, С. Теліженка в розробку методики опрацювання колекцій і типологічних побудов. Зауважено, що проблематика розробки типології та класифікації крем'яних інвентарів в Україні перебуває у загальноєвропейському науковому контексті.

На основі розроблених раніше типологічних побудов, взоруючись на послідовність етапів обробки кременю, здійснено спробу схарактеризувати крем'яне виробництво людності культури ЛСК у межах системи координат «категорія–група–тип». На підставі типологічного та статистичного аналізу колекцій крем'яних інвентарів, локалізації пам'яток-маркерів та аналізу частоти використання окремих видів сировини, зокрема обсидіану, у період мезоліту та неоліту, зроблено припущення про можливу тяглість технології обробки кременю на межі двох епох.

Ключові слова: неоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, мезоліт, історія досліджень, археологічні розвідки та розкопки, колекції виробів із кременю та обсидіану, типологія, класифікація, Західна Волинь, Західне Поділля, Подністер'я, Прикарпаття.

Культура лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК), або культурно-історична область лінійно-стрічкової кераміки, сформувалася у другій половині VI тис. до н. е. на основі культур Кьореш-Старчево, Караново, Вінча в Середньому Подунав'ї. Її носії рушили Верхнім Дунаєм у басейн Рейну на територію сучасної Німеччини та Північно-Східної Франції. Також із території Середнього Дунаю вони проникли через Моравську браму на північ, до Південної Польщі. Далі, на середину VI тис. до н. е. досягли території Волині й верхнього Подністер'я. Пам'ятки цієї культури відомі у Франції, Бельгії, Нідерландах, Німеччині, Австрії, Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині, Румунії, Молдові, Україні (Ленартович, 2009, с. 226). Географічні межі цього дослідження окреслено ареалом поширення пам'яток культури ЛСК на території Заходу України.

© Чорнобривець В., 2025

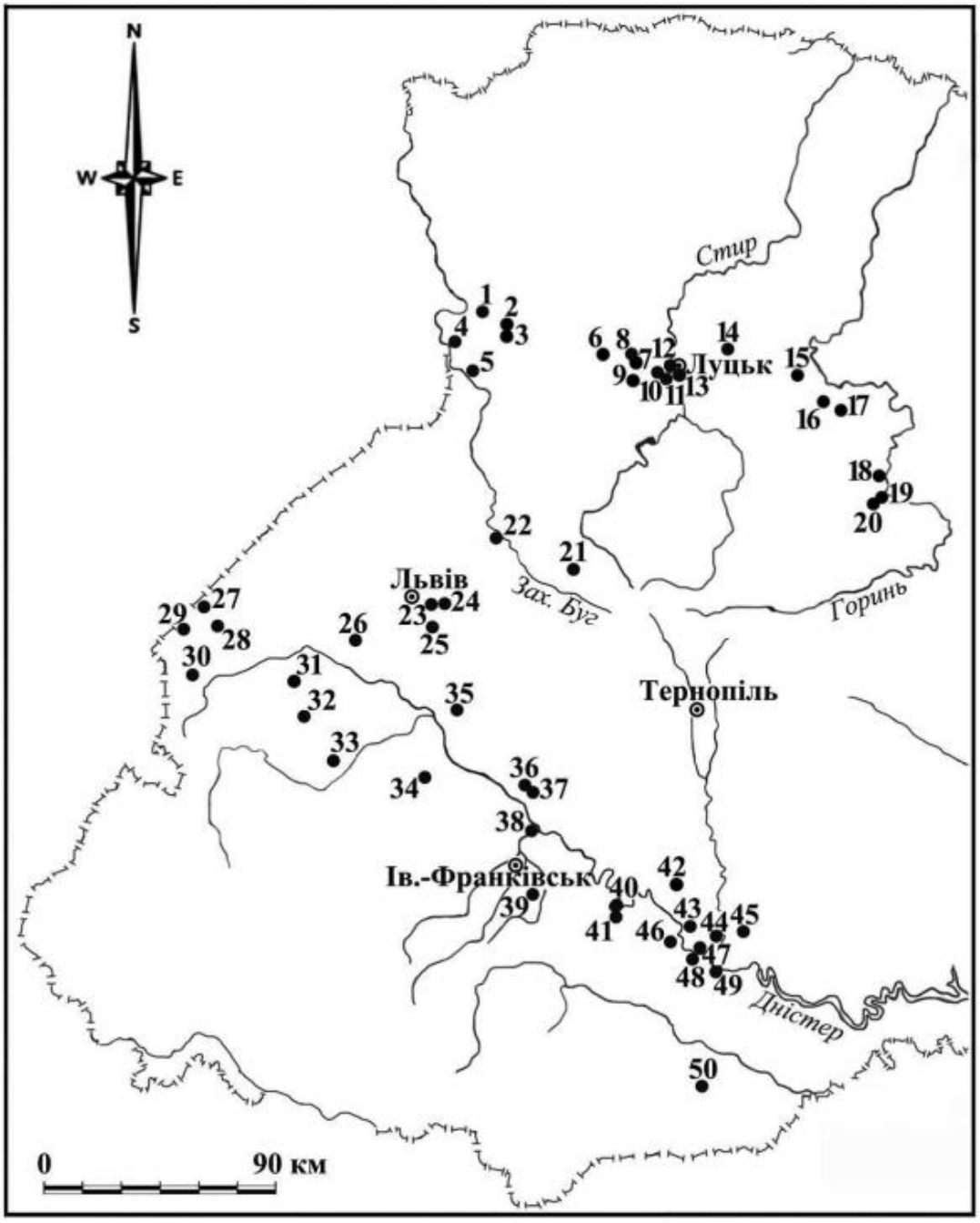

Рис. 1. Карта поширення пам'яток КЛСК на території Заходу України:
1 – П'ятидні; 2 – Шистів; 3 – Зимне; 4 – Кречів; 5 – Литовеж; 6 – Торчин; 7 – Усичі; 8 – Валентинів; 9 – Одеради; 10 – Баїв; 11 – Гірка Полонка; 12 – Гнідава; 13 – Голишів; 14 – Вишків; 15 – Клевань; 16 – Зозів; 17 – Рівне; 18 – Хорів; 19 – Острог; 20 – Межиріччя; 21 – Йосипівка; 22 – Тадані; 23 – Винники; 24 – Підберізці; 25 – Гончарі; 26 – Комарно; 27 – Дроздовичі; 28 – Міжинець; 29 – Губичі; 30 – Біличі; 31 – Кульчиці; 32 – Котоване; 33 – Уличне; 34 – Корчівка ; 35 – Чорний Острів; 36 – Бовшів; 37 – Більшівці; 38 – Єзупіль; 39 – Марківці; 40 – Лука; 41 – Незвисько; 42 – Попівці; 43 – Торське; 44 – Блищанка; 45 – Більче Золоте; 46 – Стрільче; 47 – Заліщики; 48 – Звенячин; 49 – Василів; 50 – Снячів.
Fig. 1. Map of spreading of sites of LPC on the territory of Western Ukraine

Ця область належить до південно-західного краю Східноєвропейської платформи, через цю територію проходить Головний європейський вододіл. Тут беруть початок річки Західний Буг і Дністер.

Олена Ленартович поділяє регіон на дві області: північну та південну. Північна область охоплює південну частину історичної Волині (Волинська та Рівненська обл., частково північні райони Львівської та Тернопільської обл.), південна – Верхнє та Середнє Подністер'я. Межа між ними проходить по орографічній лінії Розточчя–Гологори–Вороняки (рис. 1).

На теренах Волині географи виділяють Поліську низовину, Волинську височину, Мале Полісся. На півдні Волинську височину змінює хвилясте підвищення Сокальського пасма, яке переходить у рівнинні райони Малого Полісся. На південному заході воно обмежене горбистою височиною Розточчя, а на півдні та південному сході – Поділлям. У південній зоні виділяються Подільська та Передкарпатська височини. Природним кордоном між двома височинами є долина Дністра. Подільська височина розташована на лівому березі Дністра. Це – видовжене з північного заходу на південний схід плато, розчленоване сіткою річкових долин. У складі Подільської височини виділяють декілька геоморфологічних районів: Розточчя, Давидівське, Гологірське і Верхньобузьке пасмо (Вороняки), Перемишлянське, Бібрське, Стільське, Бережанське, Горожанське та Монастирське горбогір'я. На Верхньобузькому пасмі бере початок р. Західний Буг. На захід від Подільського горбогір'я між річками Зуброю та Верещицею простягається рівнинна ділянка – Львівське Опілля, що на півночі межує з Розточчям, а на півдні – із Дністром. Особливість ландшафту Поділля – велика кількість приток, які впадають у Дністер із лівого берега і течуть із півночі на південь. Передкарпаття – передгірна височина, яка має загальний нахил на південний схід від Карпат до долини Дністра та Пруту і відзначається великою горизонтальною й вертикальною розчленованістю. Передкарпаття складається з горбисто-грядових вододільних височин, ярів, балок. На правобережжі Верхнього Дністра представлене низькогір'ям, де розвиваються терасово-акумулятивні форми рельєфу (Ленартович, 2011, с. 64–66).

Питанням періодизації культури приділяли увагу чеські дослідники Богумил Соудський та Євжен Неуступний. Пізніше, опираючись на матеріали Південно-Західної Словаччини, Юрай Павук розробив такі ступені-етапи культури: старшу (давню – ältere LBK), молодшу (пізню – jüngere LBK) і групу типу Żelezovce. Поділу пам'яток культури ЛСК на три етапи дотримувався і польський дослідник Вітольд Генсель. Ранній період, який він назвав «донотний», поділив на фази 1а і 1б, середній – «нотний», а до пізнього періоду, на його думку, належать пам'ятки типу Żelezovce. Аналогічної схеми дотримується і Григорій Охріменко, дослідник неоліту Волині. Він запропонував таку схему періодизації пам'яток культури ЛСК Західної Волині:

– ранній період – 5600–5300 рр. до н. е.;

– середній – 5300–5000 рр. до н. е.;

– пізній – 5000–4700 рр. до н. е. (Охріменко, 2009, с. 77–78).

На території України культура ЛСК пройшла три етапи розвитку. Раннім датовано поселення Рівне; середнім («нотним») – Голишів II, Гірка Полонка, Ратнів II, Тадані, Буськ, Винники-«Лазки», Виннички II-Гончари, Котоване I, II, Уличне I; межею середнього та пізнього – Торське та Блищанка I, пізнім – Луцьк-Гнідава (Охріменко, 2009, с. 82; Теліженко, 2015, с. 69; Пелещишин, 1992, с. 7; 1999, с. 26; Конопля, Стеблій, 2009, с. 94; Конопля, 1999, с. 130–133; 2008, с. 209–210; 2009, с. 105; Ленартович, 2010, с. 91; Черныш, 1962, с. 83–86). Серед пам'яток, які потребують уточнення щодо датування варто відзначити поселення Комарів, Нова Скварява II, III, IV, Хренів VI, Муроване, Мединя III.

Перші стаціонарні та розвідкові дослідження пам'яток культури ЛСК на території України відбулися в міжвоєнний час. Їх проводили Влодзімєж Антонєвіч, Олександр Цинкаловський, Ян Фітцке, Ярослав Пастернак, Володимир Кобільник. У роки радянської влади та пізніше, за незалежності України, їх вивчали Тетяна Пассек, Катерина Черниш,

Тамара Мовша, Ігор Свєшніков, Юрій Захарук, Михайло Кучера, Олександр Позіховський, Валерій Пясецький, Борис Василенко, Микола Пелещишин, Віталій Конопля, Іван Михальчишин, Григорій Охріменко, Віталій Ткач, Петро Довгань, Наталія Стеблій, Тарас Ткачук, Олексій Златогорський, Сергій Теліженко, Богдан Сало, Олександр Сілаєв, Андрій Гавінський, Олена Ленартович та ін.

Результати вивчення пам'яток культури ЛСК представлено як публікаціями окремих колекцій, так і узагальнювальними працями. Варто відзначити публікації матеріалів пам'яток: **Котоване** (Кобільник, 1934, с. 11–12; Кобільник, 1935a, с. 14; Кобільник, 1935b, с. 21; Кобільник, 1936, с. 5; Кобільник, 1937, с. 75; Свешников, 1954, с. 100–130), **Уличне I** (Кобільник, 1934, с. 11–12; Кобільник, 1935a, с. 14; Кобільник, 1935b, с. 21; Кобільник, 1936, с. 5; Кобільник, 1937, с. 75; Конопля, 1999, с. 130–132), **Торське** (Черныш, 1962, с. 83–86; Пассек, Черныш, 1963, с. 21–22), **Тадані** (Пелещишин, 1999, с. 22–46), **Винники-«Лазки»** (Пелещишин, 1992, с. 3–14; Білас, Конопля, Тимець, 2008, с. 68–78; Білас та ін., 2012, с. 264–282), **Нова Скварява II, III, IV** (Конопля, Яворівський, 2003, с. 1–48), **Блищанка I** (Конопля, 2008, с. 196–222), **Рівне, Луцьк-Гнідава, Гірка Полонка, Голишів II** (Охріменко, 2009, с. 33–96; Златогорський, 2010, с. 300–302; Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–106; Златогорський, Ткач, Бардецький, 2011, с. 143; Bardetskiy, 2012, с. 361–370; Златогорський, Вашета, 2012, с. 180), **Комарів** (Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 1–171), **Хренів VI** (Білас, Конопля, 2009, с. 119–138), **Виннички II-Гончари** (Конопля, 2009, с. 91–118; Сало та ін., 2012, с. 302–303), **Мединя** (Конопля, 2010, с. 385–393), **Буськ** (Конопля, Стеблій, 2009, с. 81–110; Конопля, Довгань, Стеблій, 2010, с. 93–134; Сілаєв, Довгань, Конопля, 2012, с. 67–69), **Муроване** (Білас, Конопля, Сілаєв, 2013, с. 21–23), **Ратнів II** (Теліженко, 2015, с. 63–75), **Модричі I** (Сілаєв, Ільчишин, Теліженко, 2021, с. 188–217).

До проблеми походження культури ЛСК на підставі аналізу крем'яних комплексів зверталися Валерій Манько та Сергій Теліженко (Манько, Теліженко, 2016, с. 3–24). Виробничі інвентарі неолітичних пам'яток не раз ставали предметом дисертаційних досліджень (Гаскевич, 2003, с. 5–6; Ленартович, 2013, с. 10).

До представленої роботи залучені матеріали 27 пам'яток, колекції яких достатньо повні й більш-менш чисті. Розгляньмо локалізацію та історію дослідження пам'яток, а також окремі аспекти їх стратиграфії та планіграфії.

Пам'ятку **Рівне** (Рівненська обл.) у 1983 р. відкрив В. Пясецький. Її було локалізовано на південній околиці міста, на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Устя (ліва притока р. Горинь). Під час подальших досліджень тут зібрано значну колекцію крем'яного інвентарю (Пясецький, Охріменко, 1990, с. 69–77; Охріменко, 2009, с. 33–34).

Пам'ятка **Луцьк-Гнідава** (Волинська обл.) відома з 30-х років XX ст. із досліджень Я. Фітцке в цегельні Глікліха (Fitzke, 1937, s. 231–232). У 1967–1969 рр. стаціонарні дослідження поселення в ур. Гнідавська Гірка проводили Мирон Матвієйко та Михайло Кучера. Було відкрито площу 600 м² і зібрано 120 виробів із кременю (Кучера, 1971, с. 242–245). Експедиція Волинського відділу Товариства охорони пам'яток історії та культури в 1981 р. дослідила пам'ятку повторно. У залишках двокамерного житла й землянки було знайдено вироби із кременю (Охрименко, 1983, с. 303). У 1983 р. в ур. Гнідава завершено розкопки напівземлянки (Охрименко, 1985, с. 337). У 2008 р. експедиція Волинської філії ДП «Волинські старожитності» НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України, яку очолив Олексій Златогорський, дослідила частину багатошарової пам'ятки в ур. Гнідавська Гірка на площі 96 м². У культурному шарі було виявлено фрагменти кераміки й вироби з кременю (Златогорський, 2010, с. 300–302). У 2009 р. дослідження в ур. Гнідава були продовжені, цього разу – у центральній частині пам'ятки на місці будівництва житлового будинку, за 0,37 км від церкви в с. Рованці. Розкрито площу 636,5 м². Дев'ять об'єктів містили матеріали культури ЛСК: вироби з кременю і каменю, фрагменти кераміки (Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–106). У 2010 р. експедиція Волинської філії ДП «Волинські старожитності» НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН

України продовжила дослідження багатошарової пам'ятки в ур. Гнідавська Гірка. У розкопі 12 і траншеї було виявлено вісім об'єктів, у заповненні яких траплялися матеріали культури ЛСК, зокрема вироби із кременю і каменю, фрагменти кераміки (Bardetskiy, 2012, p. 361–370; Златогорський, Ткач, Бардецький, 2011, с. 143). У листопаді 2010 р. – квітні 2011 р. експедиція ДП «Волинські старожитності» продовжила дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка. В об'єкті 5 було знайдено фрагменти кераміки культури ЛСК і вироби із кременю (Златогорський, Вашета, 2012, с. 180).

Пам'ятка **Гірка Полонка** (Луцький р-н Волинської обл.) була відкрита 1978 р., активні дослідження в 1983 р. розпочала експедиція Волинського відділу Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Пам'ятку локалізовано за 0,5 км на схід від села, на правому березі р. Чорногузки (ліва притока р. Стир), що має тут широку заплаву. Тоді було виявлено частину поселення в ур. Лоб, на схід від села. На розкритій площі 40 м² досліджено дві неолітичні напівземлянки, у заповненні об'єктів знайдено фрагменти кераміки, вироби із кременю та каменю (Пясецький, Охріменко, 1990, с. 80; Охрименко, 1985, с. 337; Охріменко, 2009, с. 33–34).

Пам'ятку **Голишів II** (Луцький р-н Волинської обл.) відкрив краєзнавець М. Матвієйко, обстежив у 70-х роках XX ст. Г. Охріменко. Експедиції Волинського обласного краєзнавчого музею та Луцького історико-культурного заповідника Старе Місто протягом чотирьох сезонів (1988–1991) продовжували дослідження пам'ятки. Вона розміщувалася біля Асфальтного заводу, на лівому березі р. Чорногузки, що впадає у Стир, із лівого боку в ур. Зарвихвости. Загалом, протягом досліджень було розкрито площу 1044 м² і виявлено п'ять об'єктів. У їхньому заповненні знайдено вироби із кременю та фрагменти кераміки (Охріменко, 1997, с 101–103; Охріменко, 2009, с. 33–34).

Пам'ятку **Ратнів II** (Луцький район Волинської обл.) у 2014 р. дослідили співробітники ДП ОАСУ «Волинські старожитності» на чолі з О. Златогорським. Вона розташовувалася на надзаплавній терасі стрімкого правого берега р. Чорногузка, у північній околиці села. Під час шурфування та розвідкових робіт було зафіксовано два заглиблені об'єкти і два вогнища, у заповненні – ціла керамічна форма, фрагменти кераміки та вироби із кременю (Златогорський, Теліженко, Ткач, 2015, с. 26; Теліженко, 2015, с. 63–67).

Пам'ятка **Комарів** (Шептицький р-н Львівської обл.) досліджена під час розвідкових робіт, які провів Віктор Войнаровський і Павло Бугай. Матеріали доби неоліту зафіксовано на околицях села, в урочищах Вулиця Шевченка, Байорові Дуби, Перед мостом (На випас), Груша. Урочище Вулиця Шевченка розташоване на південно-західній околиці с. Комарів. Це – край тераси, оконтуреної петлею стариці р. Білий Стік. Урочище Байорові Дуби розташоване на південь від села, на широкому рівному плато, обмеженому з півдня руслом і заплавою р. Білий Стік, із півночі – старицею Білого Стоку. Урочище Перед мостом (На випас) – за 200 м на південь від сільського цвинтаря. Воно займає високу округлу рівну терасу правого берега р. Білий Стік, зліва від дороги на пасовисько. Урочище Груша – на південно-східній околиці села, на рівній ділянці невеликого плато, обмеженого з півдня руслом і широкою заплавою р. Білий Стік, а з північного заходу – старим руслом ріки та присадибними городами (Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 5–42).

Пам'ятку **Нова Скварява** (Жовківський р-н Львівської обл.) виявив Зеновій Яворівський, повторно обстежили впродовж 2000–2001 рр. науковці ЛНУ ім. І. Франка Роман Берест, Михайло Филипчук, Роман Чайка. Одношарове поселення Нова Скварява II розміщене за 1,5 км на північ від села, на схід від ур. Рудки, на видовженому виступі висотою до 3 м над рівнем заболоченої низини, орієнтованому довшою віссю вздовж лінії схід–захід. Двошарове поселення Нова Скварява III – за 0,5 км на північ від села. Одношарове поселення Нова Скварява IV – за 1,9 км на північний захід від с. Нова Скварява, на південний схід від присілка Гута, в ур. Опилавка, на рівній ділянці лівого берега безіменного потічка, допливу р. Рати (Конопля, Яворівський, 2003, с. 7–13).

Пам'ятку **Тадані** (Львівський р-н Львівської обл.) відкрив і стаціонарно дослідив М. Пелещишин упродовж 1977–1979 рр. Розташована вона на вузькому довгому мисі лівого берега р. Західний Буг при впадінні в нього зараз мілководної річки Горпинка (ур. Замчисько). Під час дослідження поселення виявлено 16 ям (15 – інтерпретовано як житла). У заповненні об'єктів знайдено вироби із кременю, каменю, фрагменти кераміки (Пелещишин, 1999, с. 22).

Пам'ятку **Буськ** (Золочівський р-н Львівської обл.) дослідила експедиція Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка під керівництвом П. Довганя та Н. Стеблій у 2007–2008 рр. Дослідження відбувалися на площі господарського подвір'я колишнього маєтку графа Казімєжа Бадені. На північному краї плато, над старицею Західного Бугу закладено розкоп III площею 20 м². Було виявлено два об'єкти. У них, а також у перевідкладеному культурному шарі знайдено вироби з кременю і каменю, фрагменти кераміки (Довгань, 2008, с. 151; Конопля, Стеблій, 2009, с. 81). У 2008–2009 рр. Буська археологічна експедиція досліджувала багатошарову пам'ятку на вул. Є. Петрушевича площею 100 м². У передмісті Воляни З. Павлик зібрав шість виробів із кременю, датовані неолітичним часом (Конопля, Довгань, Стеблій, 2010, с. 95–100). Упродовж 2011–2012 рр. розвідкові роботи на південній околиці м. Буськ проводили співробітники НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ та Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. На ділянці, відведеній під будівництво тепличного комплексу, неподалік вул. Бузької, за 0,2 км на південний схід від краю вуличної забудови, за 0,3 км на схід від птахофабрики, вздовж північно-східного схилу лівого берега р. Західний Буг було виявлено пам'ятку доби неоліту (Сілаєв, Довгань, Конопля, 2012, с. 67–69).

Пам'ятку **Хренів VI** (Львівський р-н Львівської обл.) відкрили й обстежили наприкінці XX ст. співробітники Львівського історичного музею та Історико-краєзнавчого музею м. Винники. Пам'ятка розташовувалася за 1,5 км від с. Хренів на останці правого берега р. Думни, заввишки до 1 м над рівнем заплави (Білас, Конопля, 2009, с. 119–127).

Пам'ятку **Муроване** (Львівський р-н Львівської обл.) виявив 2013 р. Б. Тичина, який зібрав на присадибній ділянці 42 артефакти із кременю і передав їх співробітникам НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ. З усіх виробів 23 належать до нео-енеолітичного часу, їх В. Конопля попередньо відніс під час опрацювання до культури ЛСК (Білас, Конопля, Сілаєв, 2013, с. 21–22).

Пам'ятку **Винники-«Лазки»** (Львівський р-н Львівської обл.) дослідив 1991 р. М. Бандрівський за дорученням археологічної комісії НТШ за участю співробітників Винниківського історико-краєзнавчого музею. Розкопки продовжили науковці історичного факультету ЛДУ ім. І. Франка: завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків проф. М. Пелещишин, завідувач науково-дослідної археологічної лабораторії Володимир Касюхнич, наукові співробітники Василь Рудий і Петро Довгань. Пам'ятка розташована в південно-східній околиці м. Винники, в ур. Лазки, яке є незначним підвищенням, що з'єднувалося з лівим давнім високим берегом р. Маруньки (права притока Полтви). Частково воно було зруйноване котлованом для водосховища. У заповненні округлих об'єктів знайдено вироби із кременю, каменю та фрагменти кераміки (Пелещишин, 1992, с. 1–7). Улітку 2008 р. співробітники Історико-краєзнавчого музею м. Винники провели археологічні дослідження на південно-східній околиці міста (Білас, Конопля, Тимець, 2008, с. 68–71). Наприкінці 2011 р. експедиція Історико-краєзнавчого музею м. Винники під керівництвом Наталії Білас провела розвідкові роботи та невеликі за площею розкопки, у результаті яких було виявлено житловий об'єкт неолітичного часу й матеріали культури ЛСК (Білас та ін., 2012, с. 264–279).

Пам'ятку **Виннички II-Гончари** (Пустомитівський р-н Львівської обл.) уперше 1983 р. виявила експедиція ЛДУ ім. І. Франка, яку очолив М. Пелещишин. Локалізується вона на східній околиці хут. Людвини, безпосередньо на схід від сучасної житлової забудови, за 0,6 км на північний захід від північної околиці с. Гончари, за 0,3 км на захід від автодороги Гончари–Виннички, займає південно-східний і східний схили пагорба на першій надзаплавній терасі правого берега р. Кабарівки. Досліджено приблизно 360 м² площі (Пелещишин, 1985, с. 339;

Конопля, 2009, с. 100–103). Повторно пам'ятку вивчали 2011 р. співробітники НДЦ «Рятівна археологічна служба» (Сало та ін., 2012, с. 302).

Пам'ятку **Котоване** (Дрогобицький р-н Львівської обл.) відкрив та обстежував В. Кобільник упродовж 1933–1937 рр. (Кобільник, 1934, с. 11–12; Кобільник, 1935a, с. 14; Кобільник, 1935b, с. 21; Кобільник, 1936, с. 5; Кобільник, 1937, с. 75). У 1942 р. розвідкові та стаціонарні дослідження пам'яток проводив Я. Пастернак. Пам'ятку Котоване I було локалізовано в ур. Запуст (за 650 м на південь від села, на правому березі р. Бистриця, приблизно за 2 км від річки). У межах розкопу виявлено сліди двох напівземлянок, у заповненні – фрагменти кераміки та крем'яний інвентар (Пастернак, 1942; Свешников, 1954, с. 119). У 1982 р. Прикарпатська експедиція ІСН АН УРСР спільно зі співробітниками Львівського природознавчого музею АН УРСР, Дрогобицького краєзнавчого музею, Івано-Франківського інституту нафти і газу обстежила вже відому пам'ятку Котоване в ур. Запуст та зафіксувала дві нові: перша – за 2 км на південь від с. Ступниці, друга – за 0,5 км і 0,7 км на північний захід (Мацкевой, 1984, с. 297).

Пам'ятка **Модричі I** (Дрогобицький р-н Львівської обл.) відкрита 2018 р., у 2020 р. її дослідили стаціонарно співробітники НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України. Розташована на південно-східній околиці села, на високому правому березі р. Вишниці. Під час робіт виявлено 137 об'єктів: 3 великі господарські споруди, 4 конструкції у вигляді ровів і 130 стовпових ям. Об'єкти – складові двох великих наземних будинків. У культурному шарі й заповненні об'єктів знайдено фрагменти кераміки і вироби із кременю й обсидіану (Сілаєв, Ільчишин, Теліженко, 2021, с. 188–214).

Пам'ятка **Уличне I** (Дрогобицький р-н Львівська обл.) відкрита у 30-х роках XX ст. під час розвідкових робіт В. Кобільника (Кобільник, 1935a, с. 14). Повторно її виявив 1994 р. учитель місцевої школи Степан Стельмахович. Розташована вона за 1,5 км на північний схід від села, між урочищами Роставка та Кошарки, займаючи майже рівну, з незначним нахилом до півночі, ділянку правого берега безіменного струмка, заввишки майже 1 м над рівнем заплави. У 1996 р. для визначення приблизних меж поселення секція археології Львівського історичного музею провела шурфування. Під час робіт було знайдено вироби із кременю і каменю, фрагменти кераміки (Конопля, 1999, с. 130–132).

Пам'ятку **Мединя III** (Івано-Франківський р-н Івано-Франківської обл.) відкрив місцевий краєзнавець М. Дзеря. У 1984 р. розвідкові роботи тут проводили Р. Грибович і В. Конопля у складі експедиції ІСН АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Пам'ятку було локалізовано в ур. Кар'єр на звернутому до півдня схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Лімниці – правого допливу Дністра, її територія була частково зруйнована кар'єром місцевої цегельні. Поселення займає нижню частину схилу, тягнеться вздовж берегової лінії і в первісному вигляді могло локалізуватися у смузі завдовжки до 200 м і завширки до 40–50 м (Конопля, 2010, с. 385–393).

Пам'ятку **Торське** (Чортківський р-н Тернопільської обл.) відкрив й обстежив 1921 р. В. Антонєвіч, дослідник віднайшов три ряди окопів між Дністром і Збручем, в одному з них, ближчому до с. Глушки, виявив у стінці сліди трьох землянок. Перше поселення зафіксоване за 12 м від лісу. Його майже повністю розкопали австрійські вояки. Серед виробів із кременю було знайдено пластину, дві ретушовані пластини, два скребки. Сліди другого поселення зафіксовано за 4 м від першого. Тут було знайдено кілька відщепів із кременю. На третьому поселенні, виявленому за 60 м на схід від першого окопу, знайдено розбитий начетверо диск зі світлого кристалічного пісковику. Однієї частини бракувало. Можливо, це зернотерка (Antoniewicz, 1921, с. 79–85). У 1959 р. і 1960 р. дослідженням пам'ятки займалася Молдовська експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом К. Черниш. Пам'ятку локалізовано ближче до селища Глушкове, в ур. Шанці. Під час стаціонарних досліджень у межах розкопу виявлено три напівземлянки, у заповненні – вироби із кременю, каменю, фрагменти кераміки (Черныш, 1962, с. 83–84; Пассек, Черныш, 1963, с. 21–22).

Пам'ятку **Блищанка I** (Чортківський р-н Тернопільської обл.) досліджувала впродовж 1989–1990 рр. і 1992 р. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР та Інституту народознавства НАН України під керівництвом В. Коноплі. Розташована за 0,5 км на південний схід від села, в ур. Горби, на плато другої надзаплавної тераси правого берега р. Серет. Місцевість має вигляд пологого схилу мисоподібного виступу заввишки до 8 м, оконтурене лівим берегом струмка Ярмівка, а зі сходу – потічком Гнила, які зливаються у глибокій і вузькій улоговині, стаючи правосторонньою притокою цієї річки. За 3 роки було досліджено площу 1368 м². Під час робіт виявлено частково зруйновану напівземлянку (Конопля, 2008, с. 197–210).

Перш ніж перейти до характеристики виробничого інвентарю культури ЛСК варто розглянути підходи науковців до типології і класифікації. Проблему типології виробничого інвентарю неолітичної спільноти українські вчені розглядали в контексті публікації матеріалів. Закономірно, що їх типологічні побудови опиралися на досвід власної наукової школи, а також центрально- і західноєвропейських дослідників. До її розробки доклалися: О. Цинкаловський, Я. Пастернак, В. Кобільник, Д. Телегін, В. Конопля, М. Пелещишин, С. Теліженко, Г. Охріменко, І. Свєшніков та ін. У 1954 р. І. Свєшніков зробив спробу функціональної інтерпретації виробничого інвентарю пам'ятки Котоване. Так, учений запропонував можливу спеціалізацію кременевого і кам'яного інвентарю: знаряддя для обробки дерева (свердлені сокири, клиновидні тесла із прямим та асиметричним лезами, скребки різних типів, свердла) і кістки (різці), шкіри (кінцеві скребки), землеробські знаряддя (вкладні до серпів, зернотерки, пести). Автор також звернув увагу на відсутність вістер від стріл, що вказує на відхід від мисливства і перехід до скотарства. Зауважу, що це не було новою думкою – свого часу на це вказував і Євген Кричевський (Свешников, 1954, с. 100–130). Також варто відзначити методологічну статтю Дмитра Телегіна. На основі колекцій матеріалів доби мезоліту–неоліту Молдови, України і Північного Кавказу вчений склав номенклатурний список виробів. Його основні одиниці – види виробів, їхні типи і підтипи. При цьому види були поділені на дві великі групи. До групи А належать нуклеуси, заготовки знарядь і відходи виробництва, до групи Б – знаряддя праці: ножі, вкладні серпів, ретушовані пластини, скребки, скобелі, різці, вістря, косі вістря. Методологічна заслуга ученого – увага лише до тих критеріїв, на основі яких вибудовується система відмінних рис між знаряддями, що мають антропогенне походження, себто є продуктом людської праці (Телегін, 1976, с. 22–400). В узагальнювальній монографії 1991 р. Леонід Мацкевий подав розширену схему опису матеріалів. Вона побудована згідно з етапами обробки кременю й відображає класифікацію як понять, так і виробів. Автор виділяє типи, керуючись такими критеріями, як морфологія виробів, технологія первинної і вторинної обробки, функціональна приналежність (Мацкевой, 1991, с. 23–33).

Звертаючись до історіографії проблеми розробки сталої типології неолітичних виробничих інвентарів Центрально-Східної та Західної Європи, варто згадати висновки Краківського міжнародного симпозіуму 1971 р. У галузі методології дослідники зійшлися на необхідності складання до кожної пам'ятки тип-листів для кам'яного інвентарю, де типологія буде пов'язана більше із функціональною складовою і не буде пов'язаною з геометричною формою знарядь (Mateiciucová, 2008, p. 27–28).

Інна Матейчукова в методологічній частині своєї роботи зазначає, що дотримується загальної класифікаційної схеми, яку розробили Мартін Оліва, Анна Дзєдушицька-Махнікова, Яцек Лєх і Йоланта Малєцка-Кукавка. До схеми ввішли чотири категорії виробів: перша об'єднує пренуклеуси та нуклеуси, друга – пластини та їх січення, третя – відщепи та відходи, четверта – знаряддя праці. Вслід за Малґожатою Качановською Інна Матейчукова поміняла місцями другу і третю категорії, а також доповнила схему новими дослідженнями німецьких колег: Вольфґанґа Таута, Андреаса Ціммермана, Юрґена Вайнера, Йоахіма Хана. Розроблені ще у XX ст. чеськими, польськими і німецькими дослідниками, схема та її доповнення цілком

відповідають технологічним етапам обробки кременю, тому й досі залишаються актуальними (Mateiciucová, 2008, p. 171–172).

Кожна класифікаційна схема має свої особливості, проте спільний знаменник усіх – увага до таких критеріїв, як послідовність етапів обробки кременю та функційна належність виробів. Усі вироби будуть розглянуті в межах трьох категорій: на рівні первинної обробки (групи пренуклеусів, нуклеусів, відбійників, пластин і відщепів без вторинної обробки та їхні похідні типи), із вторинною обробкою (групи знарядь праці та їхні похідні типи) та відходи виробництва. У системі координат класифікації всі артефакти підпорядковуються такій ієрархії: категорія, група, тип.

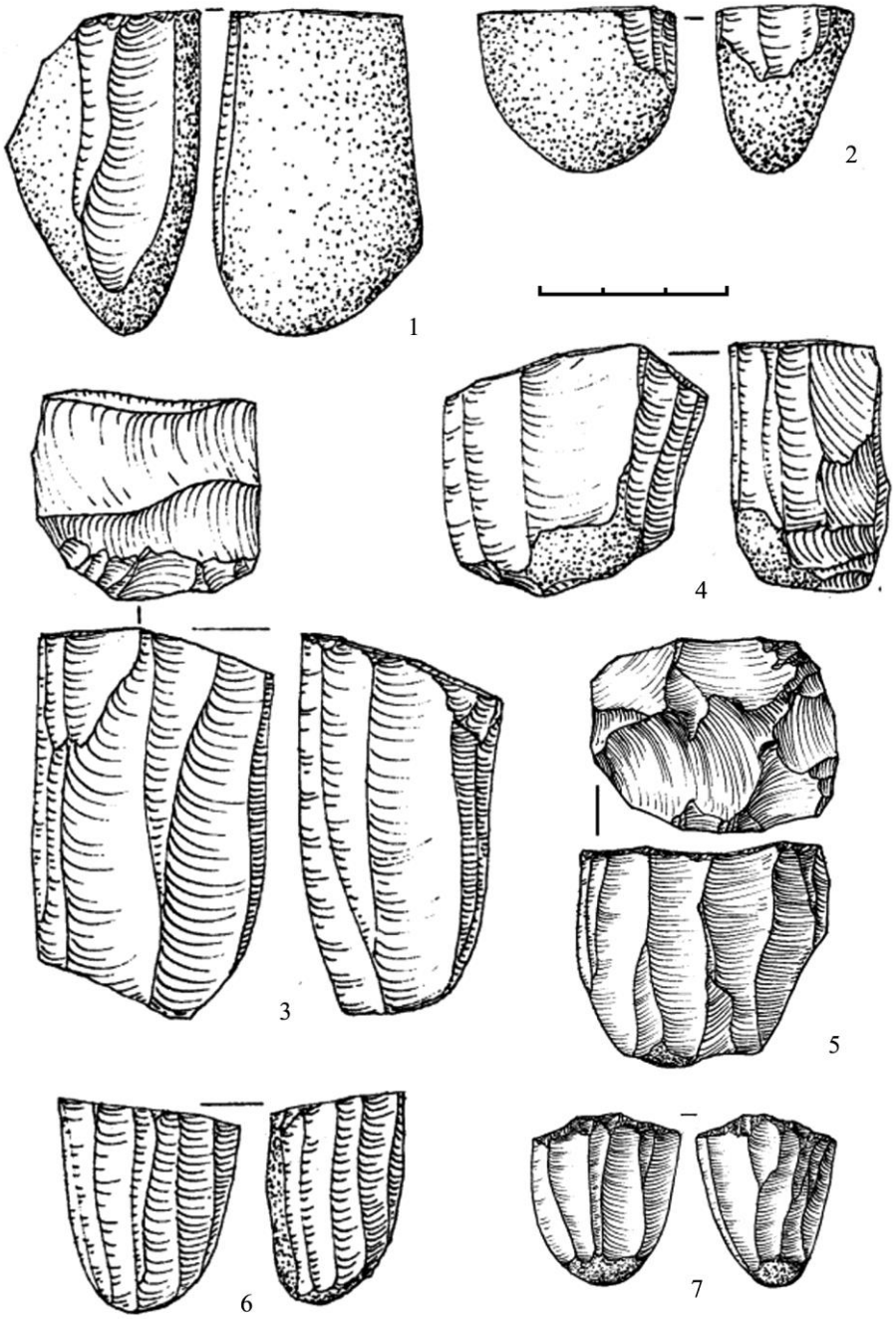

Рис. 2. Пренуклеуси та нуклеуси (за В. Коноплею)
Fig. 2. Pre-cores and cores (by V. Konoplya)

У крем'яному виробництві людність культури ЛСК послуговувалася переважно місцевою якісною сировиною, зокрема туронським кременем (західноволинським і подільським різновидами) (Конопля, 1998, с. 148–155), а також імпортною сировиною. У виробництві використовували обсидіан, який, можливо, отримували від носіїв кришської, мальованої кераміки або буковогірської культур Закарпаття, від словацьких або угорських неолітичних спільнот (Tringham, 1971, p. 130). Вироби з обсидіану знайдені на таких пам'ятках: Луцьк-Гнідава, Комарів (ур. Байорові Дуби), Котоване I, II, Модричі I, Мединя III, Уличне I, Більшівці II, Голосків, Блищанка I, Звенячин, Жванець. Показово, що використання обсидіану припадає на середній і пізній етапи розвитку культури (Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–114; Бардецький, 2021, с. 141; Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 62; Свешников, 1954, с. 100–130; Кобільник, 1934, с. 11–12; Кобільник, 1935a, с. 14; Кобільник, 1935b, с. 21; Кобільник, 1936, с. 5; Кобільник, 1937, с. 75; Сілаєв, Ільчишин, Теліженко, 2021, с. 213; Конопля, 2010, с. 385–393; Конопля, 1999, с. 130–132; Конопля, 2008, с. 196–222; Ткачук, Кочкін, Щодровський, 2017, с. 34; Пассек, Черныш, 1963, с. 20–21; Радієвська, 1992, с. 57–61). Також є матеріальні свідчення використання шоколадного кременю з Польщі (матеріали з пам'ятки у Винничках II-Гончарах (Конопля, 2009, с. 100).

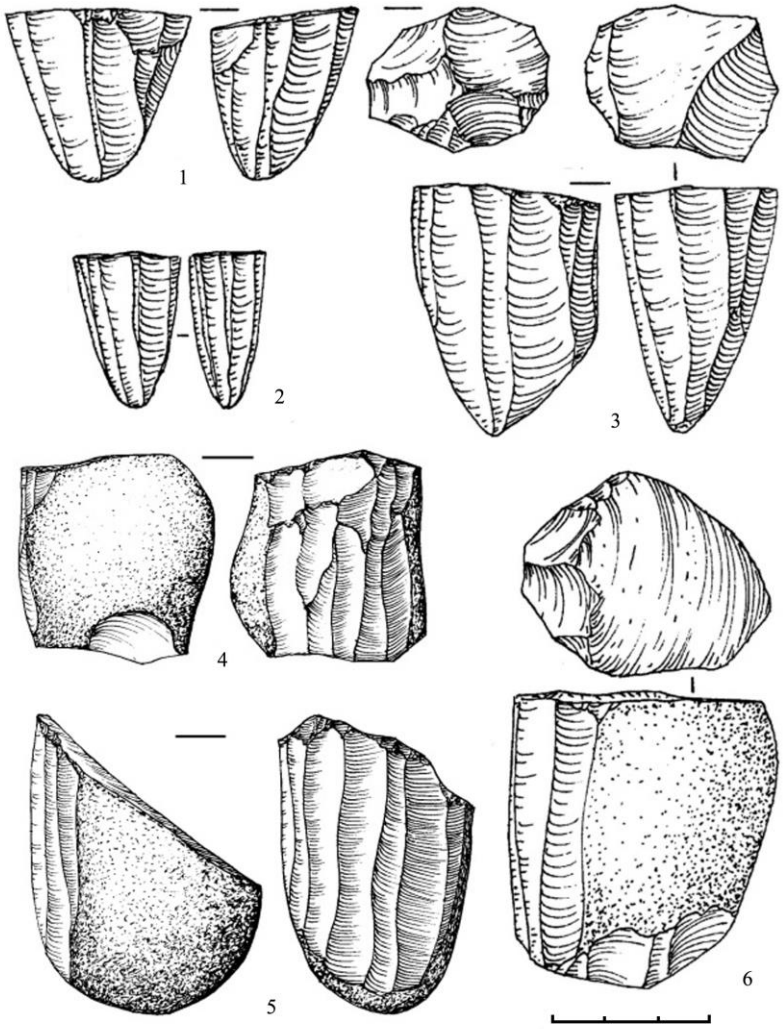

Рис. 3. Нуклеуси (за В. Коноплею)
Fig. 3. Cores (by V. Konoplya)

Перейдімо до характеристики типології виробів із кременю й обсидіану. До першої категорії належать групи ***пренуклеусів, нуклеусів, відбійників, пластин, січень пластин і відщепів.*** Техніку розколювання кременю розкривають пренуклеуси, нуклеуси, пластини й відщепи. У добу неоліту вона була спрямована на отримання правильних пластин і відщепів. ***Пренуклеуси*** як групу виробів виділяю умовно, оскільки такі вироби – поодинокі знахідки (рис. 2, *1*, *2*). Вони можуть мати оформлену кількома сколами ударну площину та частково фронт сколювання пластин і відщепів. Три пренуклеуси було знайдено на поселенні Уличне (Конопля, 1999, с. 130–137). Серед ***нуклеусів*** трапляються типи: ***призматичних***, (рис. 2, *3–7*) ***конічних*** (рис. 3, *1–3*), ***торцевих*** (рис. 3, *4–6*). Серед призматичних – ***двоплощинні.*** За способом обробки ударної площини вирізняю ***безсистемно, радіально*** і ***поздовжньо*** фасетовані, трапляються з непідготовленими ударними площинами, однак з оформленими фронтами сколювання. Такі два нуклеуси, призматичний і торцевий, знайдено під час дослідження пам'ятки в Буську на господарському подвір'ї колишнього маєтку графа К. Бадені. Їх параметри: 34×41×22 мм; 30×42×19 мм (Конопля, Стеблій, 2009, с. 90). Параметри призматичних нуклеусів у середньому 45×45×31 мм. Один нуклеус вирізняється висотою – 125 мм, його знайдено в Котованому, він двоплощинний. Параметри конічних нуклеусів у середньому 40×26×22 мм, серед них найвищий показник – 135 мм, це – обсидіановий нуклеус із радіально оформленою сколами ударною площиною, знайдений під час дослідження пам'ятки Луцьк-Гнідава (Златогорський, Бардецький, 2010, с. 106). Параметри торцевих нуклеусів у середньому 64×52×27 мм.

Відбійники можна віднести до категорії виробів, які використовували в первинній обробці кременю. Це – вироби без первинної і вторинної обробки, за відбійники могли слугувати невеликих розмірів конкреції (рис. 4, *1–3*), зрідка – зужиті нуклеуси (рис. 4, *4*). Діаметр цих виробів у середньому 40 мм.

Цілі та фрагментовані пластини і відщепи – похідні від первинної обробки вироби. Їх могли використовувати як готові знаряддя без вторинної обробки, також вони могли слугувати заготовками до знарядь. Залежно від ділянки сколювання з нуклеуса, розрізняють ***первинні, первинно-крайові, правильні поздовжні, ребристі*** пластини тощо. Цілі пластини в середньому мали параметри 60×15×3 мм. Окрім цілих, доволі часто використовували січення пластин: проксимальні, медіальні, дистальні. Відщепи мають доволі широку типологію: ***радіальні, безсистемні, первинні, безсистемно-крайові, ребристо-поздовжні, ребристі, поздовжні, поздовжньо-крайові, із суцільним негативом.*** Їх також могли використовувати як готові знаряддя без вторинної обробки або як заготовки до знарядь.

Усі ці вироби характеризують первинну обробку кременю й обсидіану. Перш ніж звернутися до наступної категорії виробів – знарядь праці – варто схарактеризувати техніки вторинної обробки: ретушування і нанесення різцевого сколу.

Ретуш було класифіковано як ***загострювальну*** та ***притуплювальну.*** Перша – характерна для ретушованих пластин на латералях, скобелів, свердел, проколок, вкладнів серпів, друга – для пластин, із обробкою на січеннях, скребків. Поєднання технік ретушування трапляється переважно серед ретушованих пластин, скребків, скобелів, вкладнів серпів, що вказує на можливе застосування виробів як комбінованих знарядь або на підправку форми знаряддя. У добу неоліту ретуш уже була відтискною, регулярною, дрібно- та середньофасетковою лускоподібною або зубчастою.

Завдяки узагальненню Дмитра Нужного можна детально розглянути особливості техніки ***різцевого***, або ***мікрорізцевого, сколу.*** Звертаючись до історіографії, він виділив головні гіпотези щодо утворення різцевого сколу. Так, свого часу Луїс Лікі вважав, що скол – це злам на знарядді, який утворювався через проколювання товстої шкіри або дерева. Луїс Сірет, проаналізувавши виробничий інвентар пам'ятки Ел-Гарсел, дійшов висновку, що скол – наслідок навмисного удару по пластині з метою її поділу і, відповідно, вироби з мікрорізцевим сколом є відходами виробництва трапецій. З цією гіпотезою погодилися і Ґрем Кларк, і Жак

Тіксьє. Стефан Круковський вважав, що скол утворюється від спрямованого тиску на кут знаряддя. Жак Тіксьє розвинув «ударну» гіпотезу та спробував реконструювати процес утворення різцевого сколу за допомогою наковальні й кам'яного відбійника. Леон Леквекс під час опрацювання бельгійської тарденуазької індустрії відзначив, що майже 70 % мікрорізців мають сліди спрацьованості або були застосовані задля підправки виробу.

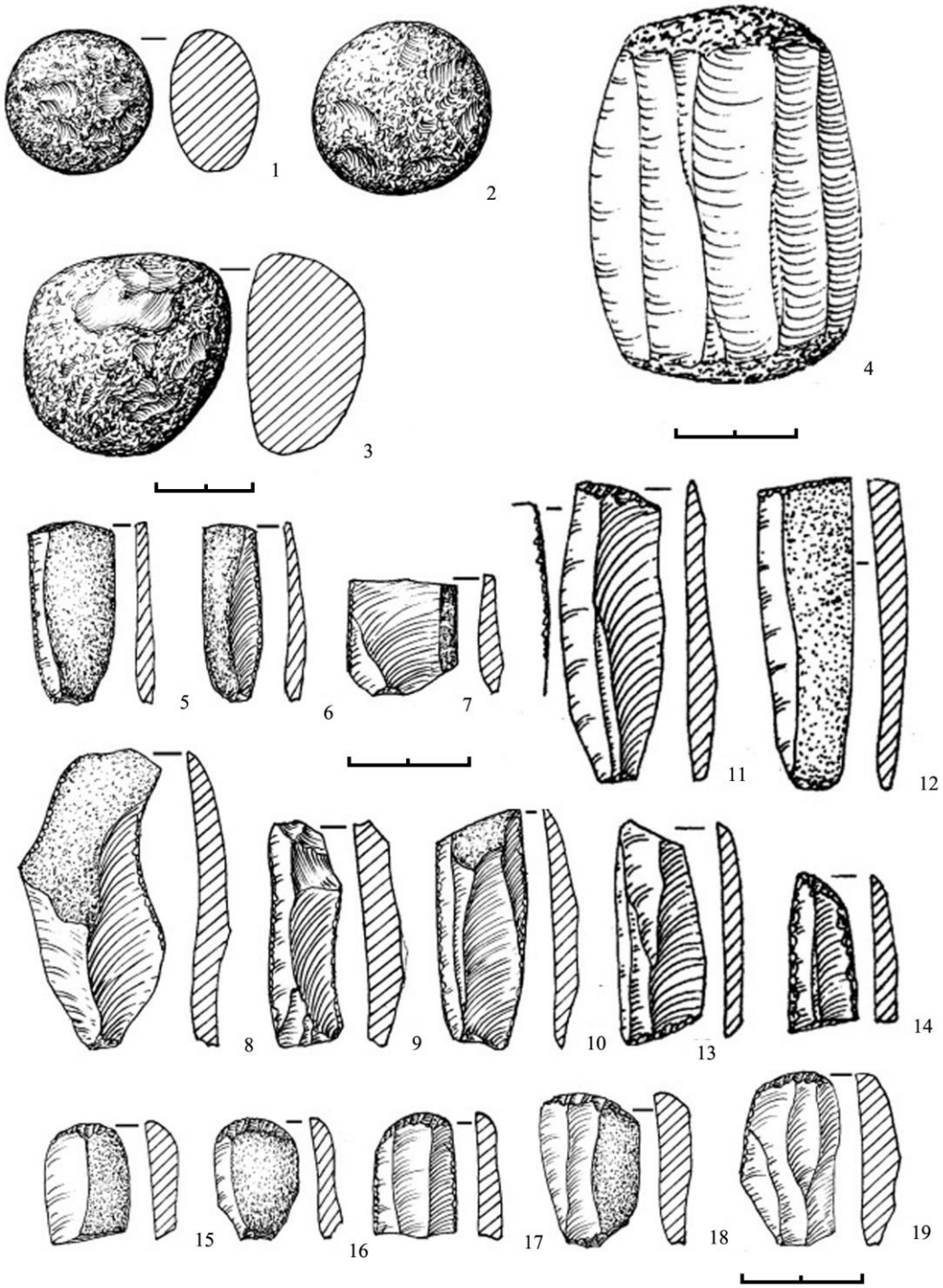

Рис. 4. Знаряддя праці: відбійники, ретушовані пластини, скребки (за В. Коноплею)
Fig. 4. Tools: hammerstones, retouched blades, scrapers (by V. Konoplya)

Дмитро Нужний перевірив усі гіпотези експериментально: ударну, контрударну із застосуванням дерев'яного або кістяного відбійника й наковальні, віджимну, «псевдомікрорізцеву». Так, серед них найефективнішою виявилася контрударна техніка. Майстер встановлює пластину на наковальні спинкою догори і дає на пластину імпульси кістяним або дерев'яним відбійником. На пластині утворюється виїмка під впливом контрударного ефекту, вона поглиблюється і розколюється навскіс. Що стосується утилітарної вартості мікрорізців, дослідник доходить висновку, що техніку застосовували для отримання гострих вістер і мікролітів, зокрема трапецій, або задля підправки форми знарядь (Нужний, 1979, с. 35–41).

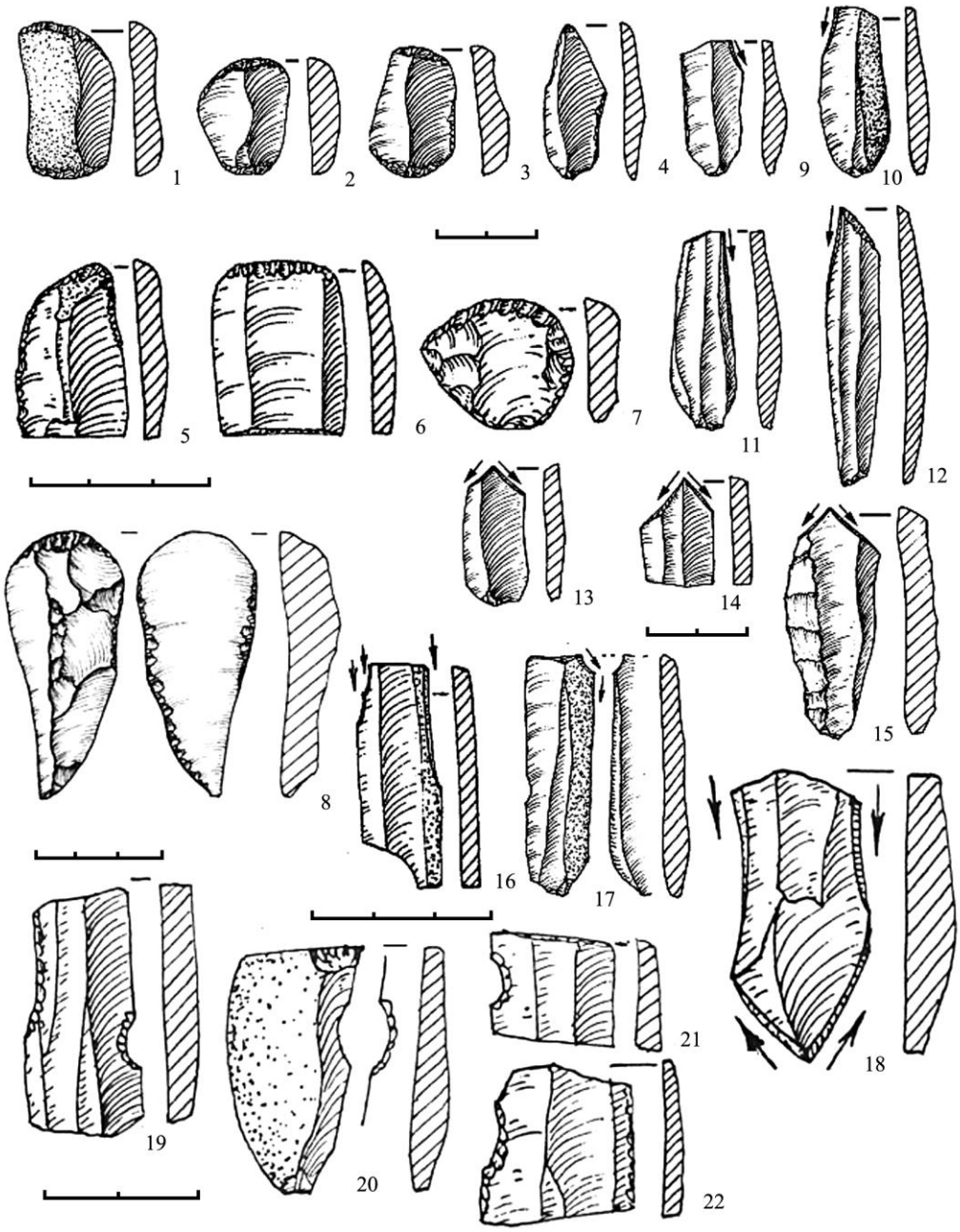

Рис. 5. Знаряддя праці: скребки, різці, скобелі (за В. Коноплею)
Fig. 5. Tools: scrapers, burins, notched tools (by V. Konoplya)

Перейдімо до характеристики виробів із вторинною обробкою. До цієї групи належать: ***ретушовані пластини, січення пластин, відщепи, скребки, різці, скобелі, проколки, свердла, вкладні серпів, мікролітичні вироби (трапеції), комбіновані знаряддя.***

Доволі цікава група виробів – ***ретушовані пластини та січення пластин*** (рис. 4, *5–14*). Їх могли використовувати як ножі, наносячи дрібно- або середньофасеткову загострювальну ретуш на латералі виробів. Для кращого кріплення їх у кістяному або дерев'яному руків'ї на січення виробів наносили притуплювальну пласку або глибоку ретуш. Серед колекцій трапляються типи ретушованих лише на латералях (одній або двох) чи лише на січеннях (одному або двох) пластин, а також комбінації технік ретушування на одному знарядді. Деякі вироби можуть мати скошений ретушшю край. Ретуш могли наносити як дорсально, вентрально, так і пересічно. Можливо, це залежало від функції конкретних знарядь або від конфігурації пластин. Параметри цілих пластин в середньому 52×18×5 мм. Поряд із цілими пластинами широко використовували їхні січення: проксимальні, медіальні, дистальні. Серед колекцій трапляються і ретушовані відщепи, їхні параметри в середньому 40×23×5 мм.

Наступна група знарядь – ***скребки: кінцеві півокруглі*** (33×30×5 мм, рис. 4, *15*, *16*), ***подвійно-кінцеві*** (34×20×6 мм, рис. 5, *1–3*), ***кінцево-бічні*** (32×21×4 мм, рис. 5, *5*), ***округлі*** (35×34×1 мм, рис. 5, *7*), ***зі стрілчастим лезом*** (один екземпляр на цілій обсидіановій пластині розмірами 31×13×4 мм було знайдено під час дослідження пам'ятки Мединя III (рис. 5, *4*) (Конопля, 2010, с. 391)). Похідними від кінцевих є скребки ***зі скошеним*** (рис. 4, *17–19*) або ***прямим*** (рис. 5, *6*) робочим краєм. Їх виготовляли як на цілих пластинах та їхніх січеннях, так і на відщепах; є вироби, які мають підправку ретушшю на латералях (для кращого кріплення в руків'ї або як ножева ретуш); є вироби, основа яких звужена і ретушована, що вказує на можливе їх використання в руків'ї, до прикладу, такий скребок знайдено в Мурованому, він виготовлений на поздовжньому сколі підправки ударної площини нуклеуса (Білас, Конопля, Сілаєв, 2013, с. 21–22). Ретуш на заготовки наносили як дорсально, вентрально, так і пересічно.

Наступна група знарядь об'єднує різні типи ***різців: кутові*** (31×19×5 мм, рис. 5, *9*, *10*), ***бічні*** (51×18×4 мм, рис. 5, *11*, *12*), ***серединні*** (47×22×5 мм, рис. 5, *13–15*) та їхні похідні комбіновані багатолезові, зокрема ***білатеральні, подвійні, потрійні*** (рис. 5, *16*) тощо. Їх класифікація основана на локалізації різцевого сколу, беручи до увагу також кількість таких сколів на одному виробі. Виготовляли різці переважно на пластинах і їхніх січеннях. Різцевий скол наносили як на дорсальний, так і на вентральний бік. Деякі вироби мають ретуш підправки або реутилізації. Зауважу, що техніку різцевого сколу могли застосовувати і з метою підправки виробів. Поєднання кількох різцевих сколів на одному виробі також може свідчити про можливу комбінацію. Серед матеріалів пам'ятки Нова Скварява III вирізняється білатерально-серединний різець, виготовлений на відщепі розмірами 33×16×7 мм (рис. 5, *18*) (Конопля, Яворівський, 2003, с. 7–13). Цікавий комбінований різець, знайдений під час дослідження неолітичного житла на господарському подвір'ї колишнього маєтку графа К. Бадені. Він дорсально-кутовий, вентрально-бічний на проксимальному січенні пластини розмірами 45×13×4 мм (рис. 5, *17*) (Конопля, Стеблій, 2009, с. 91).

Наступна група виробів – ***скобелі: односекційні*** (рис. 5, *19–22*; 6, *5*, *6*), ***двосекційні*** (рис. 6, *1*, *3–5*, *7*), ***трисекційні*** (рис. 6, *2*) ***виїмчасті, прямі та їхні похідні, односторонні-бічні виїмчасті, поперечно-кінцеві виїмчасті, односекційні-кутові, односторонні подвійно-виїмчасті, двосторонні подвійно-виїмчасті, двосторонні виїмчасті*** тощо. Виготовляли їх переважно на пластинах і їхніх січеннях, визначальна риса знаряддя – оформлена дорсальною або вентральною ретушшю виїмка. Серед матеріалів пам'яток Нова Скварява II і III вирізняються вироби, інтерпретовані як прямі скобелі, ретушовані на ребрах пластин пересічно. Можливо, такий тип ретуші вказує на комбінацію скобелів зі знаряддями штибу бічних різчиків (Конопля, Яворівський, 2003, с. 10–12). Середні розміри виробів цієї групи – 29×15×4 мм.

Наступні групи виробів об'єднують ***проколки*** (рис. 6, *11*, *16*, *18*) та ***свердла*** (рис. 6, *8–10*, *12–15*, *17*). Вони мають переважно ***стрілчасту*** або ***підтрикутну*** форму, виготовлені на пластинах, ретушовані всуціль. Свердла відрізняються від проколок ускладненим способом вторинної обробки – фасетки ретуші протилежні. Їх середні розміри – 35×15×4 мм. Цікава з погляду оформлення робочої частини й обушка проколка, знайдена під час дослідження пам'ятки Рівне-пляж. Вона виготовлена на відщепі, можливо, це скол із підправки ударної площини нуклеуса підтрикутної форми. Ретушшю оформлено латераль виробу, який має розміри 50×25×5 мм (Пясецький, Охріменко, 1990, с. 77). Доволі майстерно оформлені проколки та свердла, які знайдено під час дослідження пам'яток Нова Скварява II та Мединя III, – вони ретушовані всуціль, а деякі вироби навіть пересічно, глибокою ретушшю (Конопля, Яворівський, 2003, с. 11; Конопля, 2010, с. 389–391).

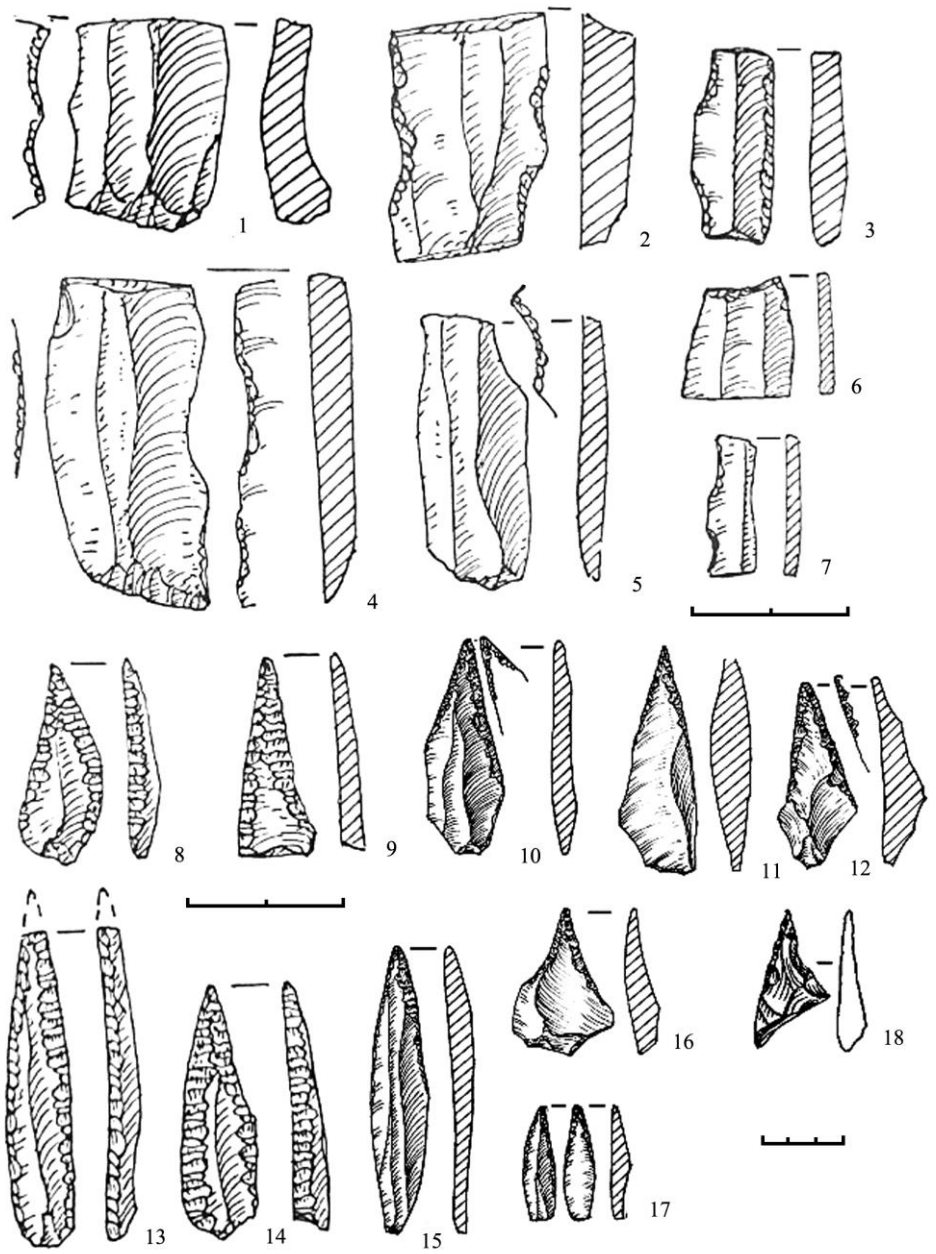

Рис. 6. Знаряддя праці: скобелі, проколки, свердла (за В. Коноплею)
Fig. 6. Tools: notched tools, perforators (by V. Konoplya)

З погляду функціонального призначення засадничо новою групою виробів є жниварські знаряддя – ***вкладні серпів***. Боґдан Бальцер убачав певну тяглість у вкладневій індустрії, яку тягнув від мезоліту до неоліту (Balcer, 1986, s. 102; Lech, 1989, s. 70–71). Для мезоліту характерні різнорідні мисливські й рибальські знаряддя, основними, зокрема, були мікролітичні вістря стріл і набірні гарпуни, які складалися з кістки із загостреним кінцем, що мала пази, до яких наживляли мікроліти.

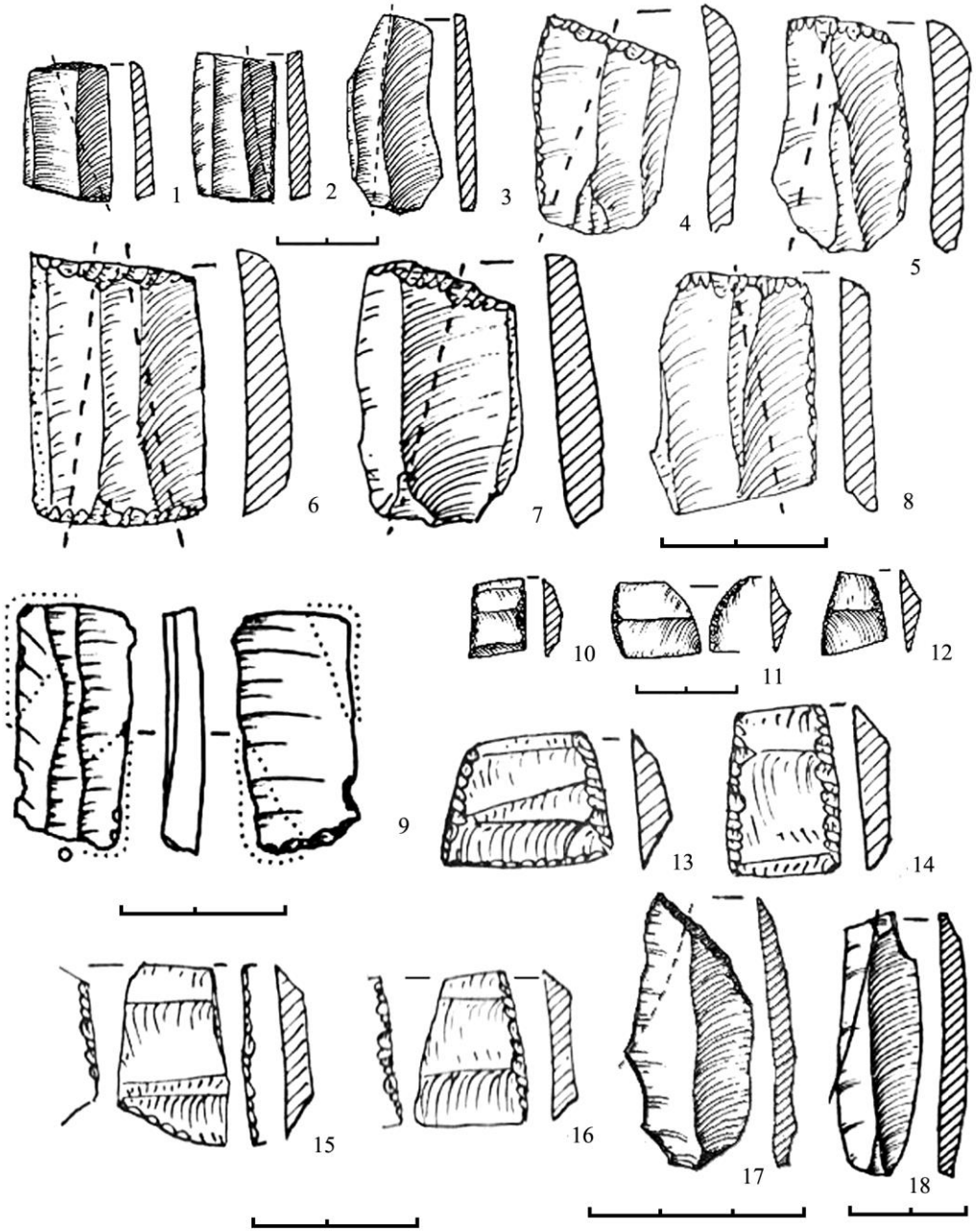

Рис. 7. Знаряддя праці: вкладні серпів, трапеції, комбіновані знаряддя (за В. Коноплею, С. Теліженком)
Fig. 7. Tools: sickle-blades, trapezes, combined tools (by V. Konoplya, S. Telizhenko)

У неоліті з'являються різнорідні типи жниварських знарядь – серпів, які також були набірними, до їх пазів наживляли цілі або фрагментовані пластини, підправлені ретушшю на поперечних січеннях для їх кращої фіксації у руків'ї і на лезах для гостроти та зносостійкості.

Вкладні цінували неолітичні спільноти, тому у випадку притуплення леза пластинки її могли вставити іншою стороною до пазу. Такий вкладень із кутовим двостороннім протилежним люстражем знайдено під час дослідження житла на пам'ятці Ратнів II (рис. 7, *9*) (Теліженко, 2015, с. 67). Вкладень із білатеральним поздовжнім люстражем на медіальній частині пластини з ретушованими січеннями – пам'ятки Нова Скваряв II (рис. 7, *6*) (Конопля, Яворівський, 2003, с. 8–9). У перетині виріб має форму макротрапеції (30×19×5 мм). ***Вкладні серпів*** виготовляли переважно на пластинах та їхніх січеннях, вони мають ретуш підправки. Їх типологія ґрунтується на локалізації ділянок із люстражем: ***кутовим*** (36×16×4 мм, рис. 7, *1*, *2*, *4*, *7*) і ***поздовжнім*** (35×16×3 мм, рис. 7, *3*, *5*, *8*).

Наступна група виробів – мікролітичні – ***трапеції.*** Серед них розрізняють: ***середньовисокі*** (рис. 7, *11*, *13*), ***високі*** (рис. 7, *10*, *12*, *14–16*), ***симетричні та асиметричні, зрідка довгасті.*** Параметри цих виробів у середньому 14×14×3 мм. Їх могли виготовляти за допомогою техніки ретушованої виїмки.

Серед виробів виділяється група комбінованих знарядь (рис. 7, *17*, *18*; 8, *1–4*). Зважаючи на їх порівняно незначну кількість, ці вироби подаю усі:

– ***подвійно-бічний різець-вкладень серпа з кутовим люстражем;***
– ***п'ять різців-вкладнів серпів із кутовим люстражем;***
– ***односторонньо-виїмчастий скобель-вкладень серпа з поздовжнім люстражем;***
– ***односторонньо-виїмчастий скобель-вкладень серпа з кутовим люстражем;***
– ***два скобелі-вкладні серпів;***
– ***скребок-вкладень серпа з поздовжнім люстражем;***
– ***скребок-вкладень серпа з кутовим люстражем;***
– ***два скребки-кутові різці;***
– ***два нуклеуси-відбійники.***

Параметри цих виробів у середньому 49×20×4 мм. Наявність виробів такого штибу серед виробничого інвентаря можна пояснити ощадливістю неолітичних спільнот у користуванні кременевою сировиною або зручністю у використанні подібних знарядь.

У категорії відходів виробництва вирізняють ***нуклеподібні уламки, лусочки*** тощо. Ці вироби пов'язані із процесом первинної обробки крем'яної сировини, зокрема підготовки ударних площин і фронтів сколювання нуклеусів, також це можуть бути продукти «омолодження» нуклеусів задля продовження роботи з ними. Ця категорія артефактів надзвичайно цікава і, на жаль, найменш вивчена.

Розгляньмо статистичні співвідношення виробів із кременю й обсидіану. **Пренуклеуси** – відносно рідкісна група виробів, найбільше їх знайдено на пам'ятці Уличне I (Конопля, 1999, с. 130–132). **Нуклеуси** кількісно найкраще представлені серед матеріалів таких пам'яток: Рівне, Луцьк-Гнідава, Голишів II, Комарів, Модричі I, Уличне I, Мединя III (Охріменко, 2009, с. 33–96; Златогорський, 2010, с. 300–302; Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–106; Златогорський, Ткач, Бардецький, 2011, с. 143; Bardetskiy, 2012, с. 361–370; Златогорський, Вашета, 2012, с. 180; Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 1–171; Сілаєв, Ільчишин, Теліженко, 2021, с. 188–217; Конопля, 1999, с. 130–132; Конопля, 2010, с. 385–393). Співвідношення типів нуклеусів у виробничих інвентарях різне. Так, серед матеріалів пам'яток Рівне, Луцьк-Гнідава, Комарів, Модричі I, Мединя III переважають призматичні нуклеуси, серед матеріалів пам'ятки Уличне I найбільше конічних. **Відбійники** найкраще представлені серед матеріалів пам'яток Рівне, Голишів II, Котоване I, Мединя III (Охріменко, 2009, с. 33–96; Свешников, 1954, с. 100–130; Конопля, 2010, с. 385–393). **Пластинчасті заготовки** переважають серед матеріалів пам'яток Нова Скварява II, Тадані, Буськ, Винники-«Лазки», Котоване I, Блищанка I (Конопля, Яворівський, 2003, с. 1–48; Пелещишин, 1999, с. 22–46; Конопля, Стеблій, 2009, с. 81–110; Конопля, Довгань, Стеблій, 2010, с. 93–134; Сілаєв, Довгань, Конопля, 2012, с. 67–69; Пелещишин, 1992, с. 3–14; Білас, Конопля, Тимець, 2008, с. 68–78; Білас та ін., 2012, с. 264–282; Свешников, 1954, с. 100–130; Конопля, 2008, с. 196–222). **Відщепи** переважають серед

матеріалів пам'яток Рівне, Луцьк-Гнідава, Голишів II, Ратнів II, Нова Скварява III, IV, Модричі I, Мединя III (Охріменко, 2009, с. 33–96; Златогорський, 2010, с. 300–302; Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–106; Златогорський, Ткач, Бардецький, 2011, с. 143; Bardetskiy, 2012, с. 361–370; Златогорський, Вашета, 2012, с. 180; Теліженко, 2015, с. 63–75; Конопля, Яворівський, 2003, с. 1–48; Сілаєв, Ільчишин, Теліженко, 2021, с. 188–217; Конопля, 2010, с. 385–393). Приблизно однакові співвідношення типів заготовок серед матеріалів пам'яток Муроване, Уличне I (Білас, Конопля, Сілаєв, 2013, с. 21–23; Конопля, 1999, с. 130–132).

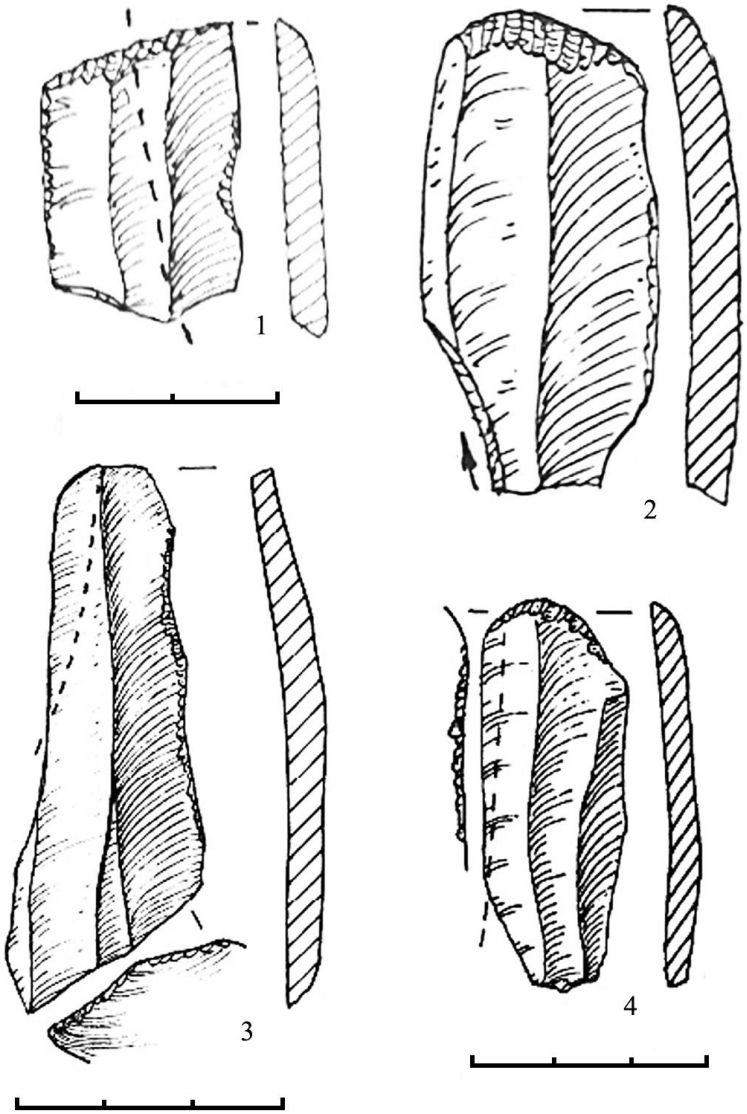

Рис. 8. Комбіновані знаряддя (за В. Коноплею)
Fig. 8. Combined tools (by V. Konoplya)

Серед знарядь праці найрегулярніші групи виробів – це **ретушовані пластини, скребки, вкладні серпів. Ретушовані відщепи** найкраще представлені серед матеріалів пам'яток Голишів II, Гірка Полонка, Рівне (Охріменко, 2009, с. 33–96). **Різці** – Гірка Полонка, Голишів II, Луцьк-Гнідава, Нова Скварява II, Мединя III, Котоване I, Уличне I, Буськ (Охріменко, 2009, с. 33–96; Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–106; Златогорський, Ткач, Бардецький, 2011, с. 143; Bardetskiy, 2012, с. 361–370; Златогорський, Вашета, 2012, с. 180; Конопля, Яворівський, 2003, с. 1–48; Конопля, 2010, с. 385–393; Свешников, 1954, с. 100–130; Конопля, 1999, с. 130–132;

Конопля, Стеблій, 2009, с. 81–110; Конопля, Довгань, Стеблій, 2010, с. 93–134; Сілаєв, Довгань, Конопля, 2012, с. 67–69). **Скобелі** – Рівне, Нова Скварява II, III, IV, Мединя III (Охріменко, 2009, с. 33–96; Конопля, Яворівський, 2003, с. 1–48; Конопля, 2010, с. 385–393). **Проколки та свердла** – Луцьк-Гнідава, Голишів II, Нова Скварява II, Тадані, Котоване I, Уличне I, Мединя III (Охріменко, 2009, с. 33–96; Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–106; Златогорський, Ткач, Бардецький, 2011, с. 143; Bardetskiy, 2012, с. 361–370; Златогорський, Вашета, 2012, с. 180; Конопля, Яворівський, 2003, с. 1–48; Пелещишин, 1999, с. 22–46; Свешников, 1954, с. 100–130; Конопля, 1999, с. 130–132; Конопля, 2010, с. 385–393). **Трапеції** – Луцьк-Гнідава, Нова Скварява II, Тадані, Мединя III (Охріменко, 2009, с. 33–96; Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–106; Златогорський, Ткач, Бардецький, 2011, с. 143; Bardetskiy, 2012, с. 361–370; Златогорський, Вашета, 2012, с. 180; Конопля, Яворівський, 2003, с. 1–48; Пелещишин, 1999, с. 22–46; Конопля, 2010, с. 385–393). **Комбіновані знаряддя** кількісно найкраще представлені серед матеріалів пам'яток Нова Скварява II, Котоване I (Конопля, Яворівський, 2003, с. 1–48; Свешников, 1954, с. 100–130). Детальніше статистичні співвідношення виробів відображені в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісні показники основних груп виробів з кременю та обсидіану

Поселення	**Назва виробу**												
	Пренуклеуси	Нуклеуси	Відбійники	Пластини	Відщепи	Ретушовані пластини/ відщепи	Скребки	Різці	Скобелі	Проколки/ свердла	Вкладні серпів	Трапеції	Комбіновані знаряддя
	Кількість												
Рівне		12	3	45	515	18/10	12	1	5	1	6		
Луцьк-Гнідава		11	1	37	155	28/6	24	5		5	13	5	
Гірка Полонка		4	1	26	395	27/35	10	7			4		
Голишів II		10	15	167	449	57/84	33	7	2	5	12	1	
Ратнів II					12	8/2	2		3		4	1	
Комарів (вул. Шевченка)		3				10	2				1		
Комарів (Байорові дуби)	1	4				10	2		1			1	1
Комарів (Перед мостом)		9				16	6	1					1
Комарів (Груша)		5											
Нова Скварява II				12		26	15	5	9	4	10	4	3
Нова Скварява III				3	8	7	2	2	7		2		
Нова Скварява IV				2	10	2		1	4		1		
Тадані		3		42	2	7	24		2	4	5	3	1
Буськ (госп. подвір'я палацу Бадені)		2		12		5/1	3	1			4		1

Буськ-Воляни						4		1					1
Буськ (біля птахофабрики)		1		13	15	8	3					1	
Хренів VI		1				14/2			1	1	3		
Муроване		1		2	2	8/1	8			1			
Винники-«Лазки»		2	1	13	1	9	3	1			1		2
Виннички II-Гончари		1				6	2				1		
Котоване		4	4	6		3/2	13	4		4	3	1	8
Модричі I		8		18	54	15/3	12	1	1	1	1		1
Уличне	3	9		45	49	48/1	20	4		4	7	1	2
Мединя		33	3	160	575	40/1	30	11	22	13	9	3	
Торське		3		4	3	3	4						1
Блишанка				13		9	4	2			3		1

Крем'яне виробництво людності культури ЛСК на рівні окремих пам'яток має певні особливості, і це помітно в типологічному та статистичному аспектах. Такі групи виробів, як ретушовані пластини, скребки, вкладні серпів кількісно найкраще представлені в комплексах виробничих інвентарів. Групи різців, скобелів, проколок, свердел, трапецій, комбінованих знарядь серійно – лише в окремих комплексах. Валерій Манько висловив припущення щодо існування КІО (культурно-історичної області) ЛСК, яка об'єднувала різні за походженням зони розповсюдження крем'яних індустрій (Манько, 2010, с. 238–239). Це твердження пояснює відмінності в номенклатурі виробів неолітичних поселень, оскільки ще в пізньому мезоліті на теренах Заходу України спостерігається поширення різних культурних груп. Водночас відмінності в наборах форм можна пояснити різницею у господарських заняттях людності неолітичних поселень. Із цього приводу цікаве питання співвідношення ролей привласнювального й відтворювального видів господарства. Статистичні відмінності в номенклатурі виробів окремих поселень відображають як господарську специфіку, так і ступінь впровадження нових форм господарства. Також цілком можливими були збереження певних мезолітичних традицій обробки кременю або впливи людності мезолітичних стоянок. До проблеми відстеження елементів мезолітичних крем'яних комплексів у пізніших, неолітичних, свого часу вже зверталися М. Пелещишин і В. Конопля, В. Манько та С. Теліженко (Пелещишин, Конопля, 1999, с. 69; Манько, Теліженко, 2016, с. 3–24), тому частка наведених нижче аргументів на користь можливих впливів мезолітичних спільнот на процеси неолітизації заходу України не є новою, однак також потребує окремої уваги. Деяка частка аргументації тут є новою. Розгляньмо всі ці тези в комплексі:

1. Спільні риси в пізньомезолітичних і неолітичних колекціях: перевага призматичних нуклеусів над пірамідальними та конічними, орієнтованих на отримання правильних пластин, високий ступінь стандартизації виробів, принцип відбору пластинчастих та відщепових заготовок до певних типів знарядь, техніки вторинної обробки. Номенклатурний список знарядь на рубежі епох зберігає чимало спільних рис, при певній редукції у різноманітті внутрішньої типології. У пізньомезолітичних і неолітичних колекціях спостерігаються близькі тенденції у співвідношеннях між різними групами виробів.

2. Такі вироби, як різці, скобелі, проколки, трапеції, комбіновані знаряддя у відсотковому співвідношенні становлять більшу частку в мезолітичних комплексах. У добу неоліту ці вироби представлені серійно лише в декількох колекціях. Ця тенденція вказує на певну «реліктову» тяглість традиції обробки кременю протягом мезоліту–неоліту або на

можливі епізоди взаємовпливів між різними спільнотами. Зміни відсоткових співвідношень певних груп виробів відображають процес змін у господарській спеціалізації на межі мезоліту та неоліту.

Проблематика взаємовпливів між спільнотами пізнього мезоліту – неоліту нерозривно пов'язана з культурно-історичними процесами, тому варто розглянути етнокультурну ситуацію в регіоні в цей час. У період атлантикуму на теренах Закарпаття, Прикарпаття, Західного Поділля та Волині, згідно із Л. Мацкевим, існувала контактна зона, до якої входили культури та групи пам'яток Кунин-Нобель (група Кунин), Незвисько-Оселівка (група Лука II–Кам'яниця II), Кам'яниця I–Баранне I та Вороців II–Старуня I. Ймовірно, група пам'яток Лука II–Кам'яниця II належить до культури Кам'яниця I–Баранне I. Розглядаючи чинники їх формування, М. Пелещишин та В. Конопля відзначали, що матеріали пам'яток культури Вороців-Старуня підтверджують контакти із Кудлаївською та Гребениківською культурами, матеріали пам'яток культури Кам'яниця-Баранне підтверджують контакти із Гребениківською та Яніславицькою культурами. Крем'яні інвентарі епонімних пізньомезолітичних пам'яток справді мають близькі аналогії до трьох відзначених культур. Більшість пам'яток культури Вороців-Старуня найкраще корелюються із Кудлаївською культурою. Частина пам'яток культур Вороців-Старуня і Кунин-Нобель (група Кунин) корелюється із Яніславицькою культурою. Пам'ятки культури Кам'яниця-Баранне у свою чергу найкраще корелюються з двома культурами: Яніславицькою та Гребениківською. Останні були безпосередньо залучені у процеси неолітизації теренів України. Варто відзначити близькі аналогії, які спостерігаються між крем'яними інвентарями неолітичної культури ЛСК і пізньомезолітичних Гребениківської та Яніславицької. Техніці розколювання кременю Яніславицької культури був властивий дуалізм: при застосуванні відтискної техніки для отримання правильних пластин зберігалось використання ударної техніки для отримання відщепів. У Гребениківській культурі домінувала відтискна техніка розколювання. Принциповою відмінністю між ними є наявність у першій торцевого принципу сколювання. Номенклатурний список виробів обидвох культур і показники статистичних співвідношень надзвичайно близькі до показників у неолітичних колекціях. Так, у пізньомезолітичних виробничих інвентарях домінують такі групи виробів, як ретушовані пластини, скребки. У мікролітичному наборі обидвох культур наявні трапеції. На деяких пам'ятках Гребениківської культури, зокрема в Раделичах у крем'яних інвентарях трапляються вкладні серпів та пластини з лінійними слідами спрацьованості, які могли виконувати ту саму функцію. Принциповою відмінністю між двома пізньомезолітичними спільнотами є практично цілковита відсутність вістер і наконечників у Гребениківській культурі, та їх наявність у Яніславицькій. Відзначені явища (культура ЛСК та пізньомезолітичні Яніславицька і Гребениківська культури) могли розвиватися як паралельно, незалежно одне від одного, так і взаємозумовлено. Не виключено, що вплив двох пізньомезолітичних спільнот на неолітичні мав регіональний характер. (Залізняк, 1995, с. 6–8; Мацкевой, 1991, с. 35–93; 1998, с. 30–32; Пелещишин, Конопля, 1999, с. 47–58; Грибович, Конопля, 2007, с. 216–230; Конопля, 1982, с. 41; 1993, с. 12; 1995, с. 18–22; 1999, с. 3–21).

3. Доволі цікава тенденція використання обсидіану у виробництві періоду мезоліту та неоліту. Про використання цього різновиду сировини в добу мезоліту свідчать матеріали таких пам'яток, як Вороців II, Старуня I (Кудлаївська культура), Кам'яниця I, Середнє II, Гута II, Мшана X, XI (Яніславицька культура), Уличне II, Раделичі II, IV, Верин V (Гребениківська культура) та ін. (Мацкевой, 1991, с. 21; 1992, с. 14; 1995, с. 16; Конопля, Мацкевий, 1996, с. 319; Мацкевий, Кочкін, Панахид, 2008, с. 248; Мацкевий, Козак, 2010, с. 122–123; Конопля, 1985, с. 294).

Вироби з обсидіану трапляються і серед колекцій неолітичних поселень, зокрема Луцька-Гнідави, Комарева (ур. Байорові Дуби), Котованого I, II, Модричів I, Медині III, Уличного I, Більшівців II, Голоскова, Блищанки I, Звенячина, Жванця та ін. (Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–114; Бардецький, 2021, с. 141; Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 62;

Свешников, 1954, с. 100–130; Кобільник, 1934, с. 11–12; 1935a, с. 14; 1935b, с. 21; 1936, с. 5; 1937, с. 75; Сілаєв, Ільчишин, Теліженко, 2021, с. 213; Конопля, 1999, с. 130–132; 2008, с. 196–222; 2010, с. 385–393; Ткачук, Кочкін, Щодровський, 2017, с. 34; Пассек, Черныш, 1963, с. 20–21; Радієвська, 1992, с. 57–61).

Окрім Вороцева II і Старуні I, більшість відзначених пізньомезолітичних пам'яток належать до Яніславицької та Гребениківської культур. Можливо, шляхи постачання обсидіану не переривались на рубежі пізнього мезоліту – неоліту. Не виключено, що транспортування обсидіану здійснювалось Транскарпатським шляхом, існування якого аргументували у свій час Михайло Клапчук, Володимир Клапчук, Л. Мацкевий (Мацкевий, Панахид, 2010, с. 139–164; Клапчук, М., Клапчук, В., 2005, с. 45).

4. На території Прикарпаття та суміжних регіонів виявлено декілька пам'яток, які можуть бути перспективним у контексті вивчення питання тяглості або взаємозв'язків між спільнотами з різними господарсько-культурними типами. Так, на багатошарових пам'ятках Вікторів, Єзупіль V, Словіта I зафіксовано матеріали доби мезоліту та неоліту (Грибович, Конопля, 1986, с. 228–229, Василенко, 1987, с. 313, Войтович та ін., 2024, с. 332–333). Також у цьому контексті цікаві мезолітичні та неолітичні пам'ятки, локалізовані неподалік одна від одної. Так, у 1984 р. Середньодністрянська і Тлумацька експедиції ІСН АН УРСР під керівництвом Р. Грибовича та В. Коноплі поблизу с. Мединя відкрили дві пам'ятки в різних місцевостях. В ур. Лази, на схилі плато другої надзаплавної тераси р. Лімниця виявлено мезолітичну стоянку, в ур. Кар'єр, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Лімниці – неолітичне поселення (Грибович, Конопля, 1985, с. 228–229; Конопля, 2010, с. 385–393). Подібну ситуацію зафіксовано на околицях сіл Лука (неолітичне поселення Лука VII, мезолітичні стоянки Лука II, IV, VI, VIII, X, XI, XIII, XVII) (Герета та ін., 1981, с. 125–126; Мацкевой, 1975, с. 13–14; 1976, с. 20; 1977, с. 31–32), Уличне (неолітичне поселення Уличне I, мезолітична стоянка Уличне II) (Мацкевий, Козак, 2010, с. 122), Кульчиці (неолітичне поселення Кульчиці VI, мезолітична стоянка Кульчиці IX) (Мацкевий, Козак, 2010, с. 100–101), Мшана (неолітичне поселення Мшана VIII, мезолітичні стоянки Мшана X–XV) (Мацкевий, 1995, с. 9; Конопля, Мацкевий, 1996, с. 319–322).

Підсумовуючи, варто зазначити, що детальне вивчення питань, пов'язаних із крем'яним виробництвом доби неоліту – перспективний напрям у контексті вивчення процесу неолітизації території України. Необхідні комплексне опрацювання і публікація фондових колекцій, проведення нових стаціонарних досліджень та встановлення абсолютної й відносної хронології мезолітичних і неолітичних пам'яток, що дасть можливість провести порівняльно-статистичний аналіз крем'яних інвентарів та здійснити їх кореляцію у хронологічному вимірі. Сучасний стан дослідженості проблеми дає змогу стверджувати лише про певні впливи, тяглість традиції або взаємодію.

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький, А. (2021). Рованці-Гнідавська Гірка – виняткова пам'ятка культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині. *Археологічні зошити з Пересопниці, 8,* 132–154.

Білас, Н., Конопля, В. (2009). Археологічні дослідження в басейні річки Думни. *Наукові студії: Збірник наукових праць, 2,* 119–138.

Білас, Н., Конопля, В., Сілаєв, О. (2013). Пошукові роботи в Мурованому. *Львівський археологічний вісник, 3,* 21–23.

Білас, Н., Конопля, В., Тимець, І. (2008). Археологічні дослідження в урочищі «Лазки» поблизу Винник. *Наукові студії: Збірник наукових праць, 1,* 68–78.

Білас, Н., Сілаєв, О., Плєханов, Ю., Конопля, В. (2012). Дослідження багатошарової пам'ятки Підберізці-«Лазки». *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 16,* 264–282.

Бугай, П., Войнаровський, В., Конопля, В. (2009). Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). *«Археологічні джерела Львівщини», 4.* Львів.

Василенко, Б. (1987). Исследования в Ивано-Франковской области. *Археологические открытия 1985 года,* 313–314.

Войтович, М., Яковишина, Я., Демський, Н., Демська, Я. (2024). Результати археологічних обстежень території Волино-Подільської височини (околиці с. Словіта). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 28,* 321–369. https://doi.org/10.33402/mdapv.2024-28-321-369

Гаскевич, Д. Л. (2003). Крем'яний інвентар неолітичних культур України: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.04 – археологія; НАН України, Ін-т археології. Київ, 16 с.

Герета, І., Грибович, Р., Мацкевой, Л. та ін. (редкол.). О. Черниш (відп. ред.). (1981). *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку.* АН УРСР, Ін-т сусп. наук. Київ: Наукова думка, 308 с.

Грибович, Р., Конопля, В. (1985). Исследования в Прикарпатье. *Археологические открытия 1984 года,* 228–229.

Грибович, Р., Конопля, В. (2007). Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі I у північно-східному Передкарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 11,* 216–230.

Довгань, П. (2008). Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження. *Вісник Інституту археології, 3,* 136–195.

Залізняк, Л. (1995). Пізній мезоліт України. *Археологія, 4,* 3–16.

Златогорський, О. (2010). Рятівні розкопки на Волині у 2008 році. *Археологічні дослідження Львівського університету, 13,* 296–308.

Златогорський, О., Бардецький, А. (2010). Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXI,* 101–114.

Златогорський, О., Вашета, М. (2012). Рятівні дослідження в с. Рованці Луцького р-ну. *Археологічні дослідження в Україні, 2011,* 180–181.

Златогорський, О., Теліженко, С., Ткач, В. (2015). Дослідження в урочищі Ріписько. *Археологічні дослідження в Україні, 2014,* 26–27.

Златогорський, О., Ткач, В., Бардецький, А. (2011). Рятівні дослідження на території уроч. Гнідавська Гірка. *Археологічні дослідження в Україні, 2010,* 143–144.

Клапчук, М., Клапчук, В. (2005). Транскарпатський шлях від доби палеоліту до кінця XVIII століття. *Галичина, 11,* 45–52.

Кобільник, В. (1934). З археольоґії Бойківщини. IV. Виказ пам'яток. *Літопис Бойківщини, 4,* 11–12.

Кобільник, В. (1935a). З археології Бойківщини. V. Виказ пам'яток. *Літопис Бойківщини, 5,* 14.

Кобільник, В. (1935b). З археології Бойківщини. VI. Виказ пам'яток. *Літопис Бойківщини, 6,* 21–22.

Кобільник, В. (1936). З археології Бойківщини. VII. Виказ пам'яток. *Літопис Бойківщини, 7,* 4–6.

Кобільник, В. (1937). З археології Бойківщини. VIII. Виказ пам'яток. *Літопис Бойківщини, 9,* 75.

Конопля, В. (1982). *Звіт з роботи Раделицької госпдоговірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1981 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Львів.

Конопля, В. (1985). Исследования в Северо-Восточном Предкарпатье. *Археологические открытия 1983 года,* 293–294.

Конопля, В. (1993). *Звіт з роботи загону № 3 Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства АН України у 1992 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Львів.

Конопля, В. (1995). Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі 4. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.,* 18–22.

Конопля, В. (1998). Класифікація крем'яної сировини Заходу України. *Львівський історичний музей. Наукові записки, 7,* 139–157.

Конопля, В. (1999). Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі-2. *Львівський археологічний вісник, 1,* 3–21.

Конопля, В. (1999). Нове поселення культури лінійно-стрічкової кераміки у верхньому Подністров'ї. *Львівський археологічний вісник, 1,* 130–137.

Конопля, В. (2008). Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Блищанка на Сереті. *Вісник Інституту археології, 3,* 196–222.

Конопля, В. (2009). Багатошарова пам'ятка Гончари поблизу Львова. *Наукові студії, 2,* 91–118.

Конопля, В. (2010). Вироби з кременю, обсидіану і каменю поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Мединя на Івано-Франківщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 14,* 385–393.

Конопля, В., Довгань, П. Стеблій, Н. (2010). Пам'ятки доісторичного часу Буська та його околиць. *Вісник Інституту археології, 5,* 93–134.

Конопля, В. Мацкевий, Л. (1996). Роботи городоцької експедиції у 1995 році. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, 17,* 319–322.

Конопля, В., Стеблій, Н. (2009). Матеріали з нижніх культурно-хронологічних горизонтів північно-східної частини городища літописного Бужська. *Вісник Інституту археології, 4,* 81–110.

Конопля, В., Яворівський, З. (2003). Нова Скварява. Пам'ятки археології. *«Археологічні джерела Львівщини», 3.* Львів.

Кучера, М. (1971). Археологические исследования Волынского отряда. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.,* 242–245.

Ленартович, О. (2009). Культура лінійно-стрічкової кераміки на території України: історія дослідження. *Археологічні дослідження Львівського університету, 12,* 226–261.

Ленартович, О. (2010). Керамічний комплекс поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Котоване І. *Археологічні дослідження Львівського університету, 13,* 71–91.

Ленартович, О. (2011). Топографічні особливості поселень культури лінійно-стрічкової кераміки у верхів'ї Дністра та Західного Бугу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 15,* 64–77.

Ленартович, О. В. (2013). Культура лінійно-стрічкової кераміки у басейні Верхнього та Середнього Дністра і Західного Бугу: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.04 – археологія; НАН України, Ін-т археології. Львів, 22 с.

Манько, В. (2010). Проблеми вивчення неоліту України. *Кам'яна доба України, 13,* 229–253.

Манько, В., Теліженко, С. (2016). Проблеми походження культури лінійно-стрічкової кераміки на заході України. *Наукові студії, 9,* 3–24.

Мацкевой, Л. (1975). *Звіт про роботи Прикарпатської мезоліто-неолітичної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1974 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1976). *Звіт про роботи Прикарпатської мезоліто-неолітичної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1975 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1977). *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях в 1976 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1984). Исследования в западных областях Украины. *Археологические открытия 1982 года,* 297.

Мацкевой, Л. (1991). *Мезолит Запада Украины.* Киев.

Мацкевий, Л. (1992). *Звіт про роботи Львівської обласної археологічної експедиції ІСН АН України в 1991 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1995). *Роботи Прикарпатської, Городоцької і Львівської обласної експедицій у 1994 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1998). Мезоліт українських Карпат. *Carpatica–Карпатика. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів, 5,* 24–44.

Мацкевий, Л., Козак, Д. (2010). *Старожитності Дрогобицького передгір'я.* Львів; Дрогобич.

Мацкевий, Л., Кочкін, І., Панахид, Г. (2008). Підсумки та перспективи археологічних досліджень у с. Старуні. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 12,* 242–266.

Мацкевий, Л., Панахид, Г. (2010). Транскарпатські культурно-історичні контакти у добу мезоліту на Заході України. *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza,* 139–176.

Нужний, Д. (1979). Деякі питання «мікрорізцевої техніки». *Археологія, 32,* 35–43.

Охрименко, Г. (1983). Раскопки жилищ каменного века на Волыни. *Археологические открытия 1981 года,* 303.

Охрименко, Г. (1985). Раскопки в окрестностях города Луцк. *Археологические открытия 1983 года,* 337.

Охріменко, Г. (1997). Дослідження поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Голишів-ІІ. *Археологічні дослідження в Україні, 1993,* 101–103.

Охріменко, Г. (2009). *Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.).* Луцьк.

Пастернак, Я. (1942, 8 листопада). Археологічні розкопи на Бойківщині. *Краківські вісті, 250,* 3.

Пассек, Т., Черныш, Е. (1963). *Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР.* Археология СССР: Свод археологических источников (Б1–11).

Пелещишин, Н. (1985). Исследования в Львовской области. *Археологические открытия 1983 года,* 339.

Пелещишин, М. (1992). Неолітичне поселення біля м. Винники. *Археологічні дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею за 1991 рік,* 3–14.

Пелещишин, М. (1999). Неолітичне поселення в с. Тадані на Західному Бузі. *Львівський археологічний вісник, 1,* 22–46.

Пелещишин, М., Конопля, В. (1999). Східнокарпатський регіон у первісності (кам'яний вік). *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія.* Львів, 31–115.

Пясецький, В., Охріменко, Г. (1990). Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині. *Археологія, 4,* 69–82.

Радієвська, Т. (1992). Комплекс матеріалів культури лінійно-стрічкової кераміки із багатошарового поселення Жванець. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки,* 57–61.

Сало, Б., Назар, І., Чорний, А., Фіцко, М., Кісілевич, Ю (2012). Рятівні дослідження на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні, 2011,* 302–303.

Свешников, И. (1954). Культура линейно-ленточной керамики на территории верхнего Поднестровья и Западной Волыни. *Советская археология, XX,* 100–130.

Сілаєв, О., Довгань, П., Конопля, В. (2012). Розвідкові роботи на південній околиці Буська. *Львівський археологічний вісник, 2,* 67–69.

Сілаєв, О., Ільчишин, З., Теліженко, С. (2021). Рятівні дослідження неолітичного поселення Модричі І. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 25,* 188–217. https://doi.org/10.33402/mdapv.2021-25-188-217

Телегін, Д. (1976). Про номенклатурний список крем'яних виробів доби мезоліту – неоліту. *Археологія, 19,* 21–45.

Теліженко, С. (2015). Неолітичний об'єкт КЛСК на багатошаровій пам'ятці Ратнів-ІІ (урочище Ріписько) зі слідами землеробського виробництва. *Наукові студії, 8,* 63–75.

Ткачук, Т., Кочкін, І, Щодровський, Р. (2017). *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністров'ї. – Збори П. Перекліти. Дослідження 1999 р., 1.* Галич; Івано-Франківськ.

Черныш, Е. (1962). Неолитическое поселение у с. Торское на Днестре. *Краткие сообщения Института археологии, 92,* 83–86.

Antoniewicz, W. (1921). Z badań archeologicznych w górnym dorzeczu Dniestru *Wiadomości Archeologiczne, VI,* 79–108.

Balcer, B. (1986). Zagadnienie neolityzacji ziem Polski w świetle badań przemysłów krzemiennych związanych z kulturami «ceramicznymi», *Archeologia Polski, 31 (1),* 95–124.

Bardetskiy, A. (2012). New materials from the excavations of a multi-period settlement of Rovantsi, Hnidavska Hirka (Lutsk raion, Volhynia oblast) in 2010. *Sprawozdania Archeologiczne, 64,* 343–396.

Fitzke, J. (1937). Odkrycie ziemianek starszej ceramiki wstęgowej w Łucku. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, XLII,* 231–232.

Lech, J. (1989). O rewolucii neolitycznej i krzemieniarstwe. Cz. II. Wokól neolityzacji dorzeczy Wisły i Odry. *Archeologia Polski, XXXIV,* 55–125.

Mateiciucová, I. (2008). *Talking Stones: The Chipped Stone Industry in Lower Austria and Moravia and the Beginnings of the Neolithic in Central Europe (LBK), 5700–4900 BC.* Brno.

Tringham, R. (1971). *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 BC.* London.

REFERENCES

Bardetskyi, A. (2021). Rovantsi-Hnidavska Hirka – vyniatkova pamiatka kultury liniino-strichkovoi keramiky na Volyni. *Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi, 8,* 132–154 (in Ukrainian).

Bilas, N., & Konoplia, V. (2009). Arkheolohichni doslidzhennia v baseini richky Dumny. *Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats, 2,* 119–138 (in Ukrainian).

Bilas, N., Konoplia, V., & Silaiev, O. (2013). Poshukovi roboty v Murovanomu. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 3,* 21–23 (in Ukrainian).

Bilas, N., Konoplia, V., & Tymets, I. (2008). Arkheolohichni doslidzhennia v urochyshchi «Lazky» poblyzu Vynnyk. *Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats, 1,* 68–78 (in Ukrainian).

Bilas, N., Silaiev, O., Pliekhanov, Yu., & Konoplia, V. (2012). Doslidzhennia bahatosharovoi pamiatky Pidberiztsi-«Lazky». *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 16,* 264–282 (in Ukrainian).

Buhai, P., Voinarovskyi, V., & Konoplia, V. (2009). Pam'iatky arkheolohii Komareva ta Volytsi (Sokalshchyna). *Arkheolohichni dzherela Lvivshchyny, 4.* Lviv. (in Ukrainian).

Vasilenko, B. (1987). Issledovaniya v Ivano-Frankovskoj oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiya 1985 goda,* 313–314 (in Russian).

Voitovych, M., Yakovyshyna, Ya., Demskyi, N., & Demska, Ya. (2024). Rezultaty arkheolohichnykh obstezhen terytorii Volyno-Podilskoi vysochyny (okolytsi s. Slovita). *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 28,* 321–369. https://doi.org/10.33402/mdapv.2024-28-321-369 (in Ukrainian).

Haskevych, D. L. (2003). Kremianyi inventar neolitychnykh kultur Ukrainy: avtoref. dys. na zdob. nauk. stup. kand. ist. nauk: 07.00.04 – arkheolohiia; NAN Ukrainy, In-t arkheolohii. Kyiv, 16 s. (in Ukrainian).

Hereta, I., Hrybovych, R., Matskevoi, L. et al. (Eds.). O. Chernysh (Ed.). (1981). *Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku.* AN URSR, In-t susp. nauk. Kyiv: Naukova dumka, 308 s. (in Ukrainian).

Gribovich, R., & Konoplya, V. (1985). Issledovaniya v Prikarpate. *Arkheologicheskie otkrytiya 1984 goda,* 228–229 (in Russian).

Hrybovych, R., & Konoplia, V. (2007). Pamiatka piznoho mezolitu Radelychi I u pivnichno-skhidnomu Peredkarpatti. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 11,* 216–230 (in Ukrainian).

Dovhan, P. (2008). Buskyi arkheolohichnyi kompleks: stan ta perspektyvy doslidzhennia. *Visnyk Instytutu arkheolohii, 3,* 136–195 (in Ukrainian).

Zalizniak, L. (1995). Piznii mezolit Ukrainy. *Arkheolohiia, 4,* 3–16 (in Ukrainian).

Zlatohorskyi, O. (2010). Riativni rozkopky na Volyni u 2008 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu, 13,* 296–308 (in Ukrainian).

Zlatohorskyi, O., & Bardetskyi, A. (2010). Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Hnidavska Hirka bilia Lutska u 2009 rotsi. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXI,* 101–114. (in Ukrainian).

Zlatohorskyi, O., & Vasheta, M. (2012). Riativni doslidzhennia v s. Rovantsi Lutskoho r-nu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini, 2011,* 180–181 (in Ukrainian).

Zlatohorskyi, O., Telizhenko, S., & Tkach, V. (2015). Doslidzhennia v urochyshchi Ripysko. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini, 2014,* 26–27 (in Ukrainian).

Zlatohorskyi, O., Tkach, V., & Bardetskyi, A. (2011). Riativni doslidzhennia na terytorii uroch. Hnidavska Hirka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini, 2010,* 143–144 (in Ukrainian).

Klapchuk, M., & Klapchuk, V. (2005). Transkarpatskyi shliakh vid doby paleolitu do kintsia XVIII stolittia. *Halychyna, 11,* 45–52 (in Ukrainian).

Kobilnyk, V. (1934). Z arkheologii Boikivshchyny. IV. Vykaz pamiatok. *Litopys Boikivshchyny, 4,* 11–12 (in Ukrainian).

Kobilnyk, V. (1935a). Z arkheolohii Boikivshchyny. V. Vykaz pamiatok. *Litopys Boikivshchyny, 5,* 14 (in Ukrainian).

Kobilnyk, V. (1935b). Z arkheolohii Boikivshchyny. VI. Vykaz pamiatok. *Litopys Boikivshchyny, 6,* 21–22 (in Ukrainian).

Kobilnyk, V. (1936). Z arkheolohii Boikivshchyny. VII. Vykaz pamiatok. *Litopys Boikivshchyny, 7,* 4–6 (in Ukrainian).

Kobilnyk, V. (1937). Z arkheolohii Boikivshchyny. VIII. Vykaz pamiatok. *Litopys Boikivshchyny, 9,* 75 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1982). *Zvit z roboty Radelytskoi hospdohovirnoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR u 1981 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Konoplya, V. (1985). Issledovaniya v Severo-Vostochnom Predkarpate. *Arkheologicheskie otkrytiya 1983 goda,* 293–294 (in Russian).

Konoplia, V. (1993). *Zvit z roboty zahonu № 3 Verkhnodnistrianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu narodoznavstva AN Ukrainy u 1992 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1995). Doslidzhennia piznomezolitychnoho poselennia Radelychi 4. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.,* 18–22 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1998). Klasyfikatsiia kremianoi syrovyny Zakhodu Ukrainy. *Lvivskyi istorychnyi muzei. Naukovi zapysky, 7,* 139–157 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1999). Pamiatka piznoho mezolitu Radelychi-2. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 1,* 3–21 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1999). Nove poselennia kultury liniino-strichkovoi keramiky u verkhnomu Podnistrovi. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 1,* 130–132 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (2008). Poselennia kultury liniino-strichkovoi keramiky Blyshchanka na Sereti. *Visnyk Instytutu arkheolohii, 3,* 196–222 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (2009). Bahatosharova pamiatka Honchary poblyzu Lvova. *Naukovi studii, 2,* 91–118 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (2010). Vyroby z kremeniu, obsydianu i kameniu poselennia kultury liniino-strichkovoi keramiky Medynia na Ivano-Frankivshchyni. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 14,* 385–393 (in Ukrainian).

Konoplia, V., Dovhan, P. & Steblii, N. (2010). Pamiatky doistorychnoho chasu Buska ta yoho okolyts. *Visnyk Instytutu arkheolohii, 5,* 93–134 (in Ukrainian).

Konoplia, V. & Matskevyi, L. (1996). Roboty horodotskoi ekspedytsii u 1995 rotsi. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, 17,* 319–322 (in Ukrainian).

Konoplia, V., & Steblii, N. (2009). Materialy z nyzhnikh kulturno-khronolohichnykh horyzontiv pivnichno-skhidnoi chastyny horodyshcha litopysnoho Buzhska. *Visnyk Instytutu arkheolohii, 4,* 81–110 (in Ukrainian).

Konoplia, V., & Yavorivskyi, Z. (2003). Nova Skvariava. Pamiatky arkheolohii. *Arkheolohichni dzherela Lvivshchyny, 3.* Lviv (in Ukrainian).

Kuchera, M. (1971). Arkheologicheskie issledovaniya Volynskogo otryada. *Arkheologicheskie issledovaniya v Ukraine v 1968 g.,* 242–245 (in Russian).

Lenartovych, O. (2009). Kultura liniino-strichkovoi keramiky na terytorii Ukrainy: istoriia doslidzhennia. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu, 12,* 226–261 (in Ukrainian).

Lenartovych, O. (2010). Keramichnyi kompleks poselennia kultury liniino-strichkovoi keramiky Kotovane I. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu, 13,* 71–91 (in Ukrainian).

Lenartovych, O. (2011). Topohrafichni osoblyvosti poselen kultury liniino-strichkovoi keramiky u verkhivi Dnistra ta Zakhidnoho Buhu. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 15,* 64–77 (in Ukrainian).

Lenartovych, O. V. (2013). Kultura liniino-strichkovoi keramiky u baseini Verkhnoho ta Serednoho Dnistra i Zakhidnoho Buhu: avtoref. dys. na zdob. nauk. stup. kand. ist. nauk: 07.00.04 – arkheolohiia; NAN Ukrainy, In-t arkheolohii. Lviv, 22 s. (in Ukrainian).

Manko, V. (2010). Problemy vyvchennia neolitu Ukrainy. *Kamiana doba Ukrainy, 13,* 229–253 (in Ukrainian).

Manko, V., & Telizhenko, S. (2016). Problemy pokhodzhennia kultury liniino-strichkovoi keramiky na zakhodi Ukrainy. *Naukovi studii, 9,* 3–24 (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1975). *Zvit pro roboty Prykarpatskoi mezolito-neolitychnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR v 1974 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1976). *Zvit pro roboty Prykarpatskoi mezolito-neolitychnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR v 1975 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1977). *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh v 1976 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Matskevoj, L. (1984). *Issledovaniya v zapadnykh oblastyakh Ukrainy. Arkheologicheskie otkrytiya 1982 goda*, 297 (in Russian).

Matskevoj, L. (1991). *Mezolit Zapada Ukrainy.* Kiev (in Russian).

Matskevyi, L. (1992). *Zvit pro roboty Lvivskoi oblasnoi arkheolohichnoi ekspedytsii ISN AN Ukrainy v 1991 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1995). *Roboty Prykarpatskoi, Horodotskoi i Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii u 1994 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1998). Mezolit ukrainskykh Karpat. *Carpatica–Karpatyka. Starozhytnosti Verkhnoho Potyssia ta sumizhnykh rehioniv, 5,* 24–44 (in Ukrainian).

Matskevyi, L., & Kozak, D. (2010). *Starozhytnosti Drohobytskoho peredhiria.* Lviv; Drohobych (in Ukrainian).

Matskevyi, L., Kochkin, I., & Panakhyd, H. (2008). Pidsumky ta perspektyvy arkheolohichnykh doslidzhen u s. Staruni. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 12,* 242–266 (in Ukrainian).

Matskevyi, L., & Panakhyd, H. (2010). Transkarpatski kulturno-istorychni kontakty u dobu mezolitu na Zakhodi Ukrainy. *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza,* 139–176. (in Ukrainian).

Nuzhnyi, D. (1979). Deiaki pytannia «mikroriztsevoi tekhniky». *Arkheolohiia, 32,* 35–43 (in Ukrainian).

Okhrimenko, G. (1983). Raskopki zhilishh kamennogo veka na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiya 1981 goda,* 303 (in Russian).

Okhrimenko, G. (1985). Raskopki v okrestnostyakh goroda Lutsk. *Arkheologicheskie otkrytiya 1983 goda,* 337 (in Russian).

Okhrimenko, G. (1997). Doslidzhennia poselennia kultury liniino-strichkovoi keramiky Holyshiv-II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini, 1993,* 101–103 (in Ukrainian).

Okhrimenko, H. (2009). *Kamiana doba na terytorii Pivnichno-Zakhidnoi Ukrainy (XII–III tys. do n. e.).* Lutsk (in Ukrainian).

Pasternak, Ya. (1942, 8 lystopada). Arkheolohichni rozkopy na Boikivshchyni. *Krakivski visti, 250,* 3 (in Ukrainian).

Passek, T., & Chernysh, E. (1963) *Pamyatniki kultury linejno-lentochnoj keramiki na territorii SSSR.* Arkheologiya SSSR: Svod arkheologicheskikh istochnikov (B1–11). (in Russian).

Peleshhishin, N. (1985). Issledovaniya v Lvovskoj oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiya 1983 goda,* 339 (in Russian).

Peleshchyshyn, M. (1992). Neolitychne poselennia bilia m. Vynnyky. *Arkheolohichni doslidzhennia Vynnykivskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu za 1991 rik,* 3–14 (in Ukrainian).

Peleshchyshyn, M. (1999). Neolitychne poselennia v s. Tadani na Zakhidnomu Buzi. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 1,* 22–46 (in Ukrainian).

Peleshchyshyn, M., & Konoplia, V. (1999). Skhidnokarpatskyi rehion u pervisnosti (kamianyi vik). *Etnohenez ta etnichna istoriia naselennia Ukrainskykh Karpat. Arkheolohiia ta antropolohiia.* Lviv, 31–115 (in Ukrainian).

Piasetskyi, V., & Okhrimenko, H. (1990). Doslidzhennia pamiatok kultury liniino-strichkovoi keramiky na Volyni. *Arkheolohiia, 4,* 69–82 (in Ukrainian).

Radiievska, T. (1992). Kompleks materialiv kultury liniino-strichkovoi keramiky iz bahatosharovoho poselennia Zhvanets. *Arkheolohichni doslidzhennia, provedeni na terytorii Ukrainy protiahom 80-kh rokiv derzhavnymy orhanamy okhorony pam'iatok ta muzeiamy respubliky,* 57–61 (in Ukrainian).

Salo, B., Nazar, I., Chornyi, A., Fitsko, M., & Kisilevych, Yu. (2012). Riativni doslidzhennia na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini, 2011,* 302–303 (in Ukrainian).

Sveshnikov, I. (1954). Kultura linejno-lentochnoj keramiki na territorii verkhnego Podnestrovya i Zapadnoj Volyni. *Sovetskaya arkheologiya, XX,* 100–130 (in Russian).

Silaiev, O., Dovhan, P., & Konoplia, V. (2012). Rozvidkovi roboty na pivdennii okolytsi Buska. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 2,* 67–69 (in Ukrainian).

Silaiev, O., Ilchyshyn, Z., & Telizhenko, S. (2021). Riativni doslidzhennia neolitychnoho poselennia Modrychi I. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 25,* 188–217. https://doi.org/10.33402/mdapv.2021-25-188-217 (in Ukrainian).

Telehin, D. (1976). Pro nomenklaturnyi spysok krem'ianykh vyrobiv doby mezolitu – neolitu. *Arkheolohiia, 19,* 21–45 (in Ukrainian).

Telizhenko, S. (2015). Neolitychnyi obiekt KLSK na bahatosharovii pamiattsi Ratniv-II (urochyshche Ripysko) zi slidamy zemlerobskoho vyrobnytstva. *Naukovi studii, 8,* 63–75 (in Ukrainian).

Tkachuk, T., Kochkin, I, & Shchodrovskyi, R. (2017). *Bahatosharove poselennia Bilshivtsi (ur. Kuty) na Verkhnomu Podnistrovi. – Zbory P. Pereklity. Doslidzhennia 1999 r., 1.* Halych; Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Chernysh, E. (1962). Neoliticheskoe poselenie u s. Torskoe na Dnestre. *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii, 92,* 83–86 (in Russian).

Antoniewicz, W. (1921). Z badań archeologicznych w górnym dorzeczu Dniestru *Wiadomości Archeologiczne, VI,* 79–108 (in Polish).

Balcer, B. (1986). Zagadnienie neolityzacji ziem Polski w świetle badań przemysłów krzemiennych związanych z kulturami «ceramicznymi». *Archeologia Polski, 31(1),* 95–124 (in Polish).

Bardetskiy, A. (2012). New materials from the excavations of a multi-period settlement of Rovantsi, Hnidavska Hirka (Lutsk raion, Volhynia oblast) in 2010. *Sprawozdania Archeologiczne, 64,* 343–396 (in English).

Fitzke, J. (1937). Odkrycie ziemianek starszej ceramiki wstęgowej w Łucku. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, XLII,* 231–232 (in Polish).

Lech, J. (1989). O rewolucii neolitycznej i krzemieniarstwe. Cz. II. Wokól neolityzacji dorzeczy Wisły i Odry. *Archeologia Polski, XXXIV,* 55–125 (in Polish).

Mateiciucová, I. (2008). *Talking Stones: The Chipped Stone Industry in Lower Austria and Moravia and the Beginnings of the Neolithic in Central Europe (LBK), 5700–4900 BC.* Brno (in English).

Tringham, R. (1971). *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 BC.* London (in English).

Стаття: надійшла до редакції 29.04.2025
прийнята до друку 21.08.2025

THE TYPOLOGY OF FLINT AND OBSIDIAN ARTEFACTS OF THE LINEARBANDKERAMIK CULTURE BASED ON MATERIALS FROM THE STYR, HORYN, WESTERN BUG AND UPPER DNISTER BASINS

Volodymyr CHORNOBRYVETS

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: czornobrywetz@ukr.net

The key points in the history of research of 27 sites, which materials are used to characterise the typology of flint and obsidian artefacts and flint production of the LBK culture, are highlighted. The state of research of each site is reflected, as well as the contribution of individual scholars in different periods of history. It is noted that in the interwar period, the following scholars from Ukrainian and Polish archaeological schools were engaged in the study of the Neolithic in Western Ukraine: W. Antoniewicz, O. Tsynkalovskyi, J. Fitzke, Ya. Pasternak, V. Kobilnyk; during the years of Soviet rule and Ukrainian independence, research was conducted by: T. Passek, K. Chernysh, T. Movsha, I. Sveshnikov, Yu. Zakharuk, M. Kuchera, O. Pozikhovskyi, V. Pyasetskyi, B. Vasylenko, M. Peleshchyshyn, V. Konoplya, I. Mykhalchyshyn, H. Okhrimenko, V. Tkach, P. Dovhan, N. Stebliy, T. Tkachuk, O. Zlatohorskyi, S. Telizhenko, B. Salo, O. Silaev, A. Havinskyi, O. Lenartovych, and others.

The contribution of O. Tsynkalovskyi, Ya. Pasternak, V. Kobylnik, I. Sveshnikov, D. Telegin, H. Okhrimenko, M. Peleshchyshyn, V. Konoplya, and S. Telizhenko to the development of methods of processing collections and typological constructions were noted. It was noticed that the issue of developing typology and classification of flint tools in Ukraine belongs to the general European scientific context.

Based on previously developed typological constructions and following the sequence of flint processing stages, an attempt was made to characterise the flint production of the LBK culture within the 'category–group–type' coordinate system. Based on typological and statistical analysis of flint inventory collections, localisation of marker sites, and analysis of the frequency of use of certain types of raw materials, in particular obsidian, during the Mesolithic and Neolithic periods, an assumption was made about the possible continuity of flint processing technology at the turn of the two eras.

Key words: Neolithic, Linearbandkeramik culture, Mesolithic, history of research, archaeological surveys and excavations, collections of flint and obsidian artefacts, typology, classification, Western Volhynia, Western Podillia, Dnister region, Sub-Carpathian region.

УДК 930.85:[398.22:2-137:552](37-44:23):140.8(=1:3)
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-48-58

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 48–58.

МІФОПОЕТИЧНИЙ СВІТ ГІР В АНТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ (НА ПРИКЛАДІ ТМОЛА)

Анастасія БАУКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua

Зазначено, що гора чи гори – важливий елемент буття практично кожної людини. Стверджено, що метафорично чи фізично гори – це той чинник, який дає змогу людині наблизитися до бога (Бога чи богів), пізнати його і себе через нього. Спостережено, що від сивої давнини в різних релігіях та міфологічних системах гори уособлювали вертикаль, вісь світу і завжди були пов'язані з богами, однак у системі уявлень творців грецької міфології гори й самі були богами, адже постали ще в час, коли Гея утворювала їх без участі Урана. Зі зміною населення та цивілізацій Середземномор'я вічні гори теж зазнали трансформації, перетворившись на місце проживання богів. Зазначено, що кожна освічена людина знає про роль Іди, Олімпа чи Гелікона в міфології греків, однак менше знаною є частина міфів про гори Лідії, передусім Тмол. Міфологія містить сюжети про гірських богів не спроста, адже гори були джерелом добробуту регіону, давали початок великим (навіть у міфологічному сенсі слова) річкам, наприклад золотоносному Пактолу, впливали на клімат та господарський розвиток регіону. Встановлено, що про гори західного узбережжя Малої Азії писали Птолемей, Плутарх, Овідій, і ці відомості є цінними з погляду історичної географії.

Спостережено, що в римський час відбувається персоніфікація лише кількох гірських богів, згадки про яких у нумізматичних джерелах свідчать про роль гір у конструкції ідентичності населення провінції Азія. Визначено основні типи візуалізації гірських богів та показано особливості контексту використання їхнього образу.

Ключові слова: гори, Середземномор'я, міфологія, римська провінція Азія, монети.

Історія життєдіяльності людини завжди залежала від географічних умов, у яких вона перебувала. Неможливість пояснити зміни навколишнього середовища та географічної дійсності призводила до того, що світ гір, морів, неба наповнювався в уяві стародавньої людини міфологічними істотами та богами. Із плином часу високі гори, гірські хребти, моря, річки, озера ставали непереборними перешкодами, захистом, одночасно межею видимого світу, а значить були садибою богів і менших божеств. Якщо проаналізувати не тільки давньогрецьку, а й інші давні міфології, то можна зрозуміти, що гори Євразії та островів Тихого океану часто пов'язані з богами – були місцем їхнього народження чи проживання. Більш давні пласти народних переказів закарбували уявлення про те, що гори мали своїх окремих богів, а всім відомі тролі народжувалися з каменю, жили в печерах, а на сонці перетворювалися на камінь (Orchard, 1997, p. 167). Пересічного європейця система освіти вчить, що гора Олімп була садибою давньогрецьких богів, а гора Гелікон – місцем перебування Муз. Частиною європейського світогляду є й історія про дитинство Зевса та Діоніса, яке вони провели в печерах. В печерах також існували й оракули – Орфея (в печері навколо с. Антісса на о. Лесбос) (Harissis, 2002, p. 68) та Діоніса на пагорбах гори Пангеон, де, власне, менади і розірвали Орфея (Guthrie, 1993, p. 32). У системі традиційних вірувань слов'янських та інших народів теж існували міфологічні істоти, які населяли гори і печери, саме тому **мета статті** – розглянути персоніфікації гір і гірських божеств у давньогрецькій культурі. Але антична

© Баукова А., 2025

традиція – це не тільки гори на території сучасної Греції, тому основну увагу буде зосереджено на пам'ятках із території Малої Азії.

Персоніфікація сил природи у грецьких міфах, культурі та мистецтві ще з кінця XIX ст. перебуває в фокусі уваги науковців (Webster, 1954; Gerber, 1883), проте гори окремого регіону так детально не вивчались.

Загалом, гори як міфічні істоти були предвічними богами. Їх окреслювали терміном *protogenoi*. Вважалось, що кожна гора має свого бога. Звідки взялися гори? Як греки уявляли їх народження? Відповідь на ці запитання знаходимо в «Теогонії» Гесіода. Поет наголошує:

«Гея ж, Земля, собі рівного, спершу Урана зродила,
Зорями вкритого, щоб і її усю міг він укрити,
Щоб і блаженні боги безпечну мали оселю.
Потім – гори стрімки, богинь укриття чарівливі,
Німф, які в горах живуть, де ущелини лісом порослі» (Гесіод, Теогонія, 120)

Тут варто зазначити, що етимологічно «жительками гір» називали відомих нам Муз. Отже, з горами були пов'язані передусім найдавніші жіночі божества. Скелі, разом зі струмками та дуби – елементи звиклого краєвиду греко-римського світу, і тому, без сумніву, мали бути домівкою надлюдських істот.

Територія Анатолії багата на гірські хребти та височини, а мешканці Лідії, Іонії, Місії, Троади в західній частині півострова у своїй уяві зробили пагорби домівкою божественних істот. Усі історичні джерела щодо гір регіону можна поділити на дві групи: суто історичні, де гори виступають географічними орієнтирами чи позначенням кордонів, та міфологічно-поетичні, які й містять інформацію про їхнє місце в духовній культурі та мистецтві.

Із джерел першої групи для нас цікаві праці Птолемея, який у § 5.2.13 своєї «Географії» дав розлогий перелік гір Азії[1], згадавши, окрім інших, Іду, Дідім, Сипілум, Тмол, Фенікс тощо (Ptolemaeus, Geography (II–VI)). Цікавим є те, що ці гори, так чи так згадані в епосі, є героями стародавніх легенд та оповідань, на їхніх схилах були присутні божественні постаті та відбувалися ключові моменти людської та божественної історії, але… Але не кожна з них мала свого бога. До прикладу Іда. Передусім треба пам'ятати, що давньогрецька традиція зберегла для нас інформацію про дві такі гори. Перша – на Криті, у печері поблизу якої немовля Зевс уник долі бути проковтнутим Кроносом. Друга – це, власне, гора в околицях Трої, про яку раз по разу згадував Гомер в «Іліаді». Іда тісно пов'язана з Кібелою та книгами Сивіли.

Гори, як і ріки, були джерелами багатства й успіху окремих регіонів та міст, тому людська фантазія наділяла їх божественними якостями, створювала персоніфікацію цих вищих сил. Річкових богів та богів гір єднає і спосіб візуалізації в античній традиції. Їх зображували у вигляді бородатого чоловіка, який лежить, спершись на групу каменів (якщо йшлося про гори) та переважно амфору (у випадку річкових богів). Часто доповнювали образ гірського божества додаванням ріжків як знаку родючості. Добою розвитку іконографії божеств такого типу став період перших століть нашої ери. Важливо, що персоніфікація річок – це грецька традиція. Поза межами полісного світу свою антропоморфну божественну форму мали лише Тибр та Ніл. А от із горами склалася зовсім протилежна ситуація – суто гірських богів на теренах поза грецьким світом в античності майже не було. І саме тому в цій статті хотілось би зосередитися на тих горах, які, крім опису в літературних джерелах, мають візуалізацію в нумізматичних матеріалах. Також варто наголосити, що треба відрізняти гори, про які йдеться в міфах (тобто події розвиваються на схилах), та гори, які самі були божествами.

Одним із цікавих у цьому плані є приклад гори Тмол (2137 м), що розділяє басейни річок Кючук Мендереса (Каістра) на півдні та Гедіза (Гермос) на півночі. Тмол був важливим не тільки вододілом між цими річками, а ще й тим, що слугував кордоном між Лідією та Карією.

[1] У час створення праці територія західної частини Анатолії входила до складу римської провінції Азія.

Завдяки «Мораліям» Плутарха можемо дізнатися про еволюцію назв Тмола. Він пише: «*Поблизу Пактола знаходиться гора Тмол, повна диких звірів усіх видів. Раніше вона називалася Карманорій, на честь Карманора, сина Вакха та Алексіррої, який помер від рани, завданої йому диким кабаном під час полювання. З наступної причини вона пізніше отримала назву Тмол. Цар Лідії, з таким ім'ям, син Марса та Теогони, одного разу полював на цій горі і, зустрівши Арріпу, німфу Діани, раптово закохався в неї і, захоплений своєю пристрастю, переслідував її з наміром вчинити над нею насильство. Оскільки німфа не могла втекти від нього, вона сховалася в храмі Діани; але цей цар збезчестив її в святині. Арріпа повісилась у відчаї, а богиня, обурена вчинком царя, наслала на нього розлюченого бика, який схопив його та підкинув у повітря, звідки він упав назад на дуже гострі кілки та загинув у жорстоких муках. Син царя Феоклімен віддав йому похоронні почесті та дав його ім'я горі*» (Plutarque, 1844, VII).

Власне антропоморфний образ персоніфікації гори Тмол показано у міфах про музичне змагання між Аполлоном та Марсієм. Псевдо-Гігін у «Fabulae» повідомляє, що «*Мідас... був обраний суддею в той час, коли Аполлон змагався з Марсієм, або Паном, на сопілках. Коли [гірський бог] Тімол (Тмол) віддав перемогу Аполлону, Мідас сказав, що її краще було б віддати Марсію. Тоді Аполлон розгнівано сказав Мідасу: "У тебе будуть вуха, відповідні твоєму розуму в суді", і цими словами він зробив так, що в нього з'явилися ослячі вуха*» (The Myths of Hyginus, Fabulae 191).

Цю ж історію описує Овідій у «Метаморфозах». Він називає Тмола старцем, що «*сів на горі своїй і, щоб добре міг чути,*

Вуха звільнив од дерев. Тільки дуб його сизе волосся
Віттям окрив, жолудьми прибираючи скроні старечі.
Глянувши скоса на бога отар, – "За суддею,— промовив, –
Діло не стане. Я жду» (Овідій, Метаморфози, 158–161).

Після гри Пана Тмол повернув голову разом із лісами в бік Аполлона, щоб слухати гру. «*Заворожений звуком солодким, вирішив Тмол, щоб кіфарі дзвінкій піддалася сопілка. Судження Тмола, святої гори, до вподоби припало Всім*» (Овідій, Метаморфози, 171–173). Отже, у літературних джерелах ми знаходимо пояснення образу бога гори і це допомагає зрозуміти іконографію римських монет. Хоча тут треба коротко згадати про дискусію щодо слів Овідія. Передусім образ Тмола з «Метаморфоз» – перше (і напевно єдине) повністю розкрите представлення гірського бога (Röscher, 1884, p. 1063). Водночас Ф. Міллер вважає персоніфікацію недосконалою, адже ми не знаємо, чи маємо справу з горою, чи зі суддею, відмінним від гори (Miller, 1915, p. 529). Ще далі в запереченні персоніфікацій гір у поезії та пластичному мистецтві йде А. Гербер (Gerber, 1883, s. 302), натомість Ф. Матц (Matz, 1913, p. 117) та Дж. Аренс (Arens, 1946, p. 126) говорять про цілком вдалий опис Тмола Овідієм як гірського бога у вигляді старця, окрім іншого, не з вінком із дуба, а зі справжніми дубами на скронях, які він відкидає (відсуває), щоби слухати змагання (Овідій, Метаморфози, 157).

Зважаючи на мовну, літературо- та мистецтвознавчу дискусію, аналіз зображень на монетах провінції Азія важливий для відповіді, чи була персоніфікація гір, чи ні. Відразу треба зауважити, що бог гори Тмол з'явиться на монетах значно пізніше, ніж у літературних джерелах, – у час правління імператора Адріана. Першість серед візуалізацій посідає місто Тмолус-Ауреліополіс (Tmolus-Aureliopolis). Лише на перший погляд очевидно і зрозуміло, що магістрати вшанували свого епонімного бога монетним зображенням – багато міст, розташованих біля гір чи річок (наприклад, Магнезія над Сипілумом або чи не всі міста в долині Меандра), не залишили нам подібних візуалізацій. Друга частина назви міста була виявом пошани до імператора Марка Аврелія. У нашому розпорядженні немає великої кількості джерел з історії міста, однак відомо, що воно зазнало значних втрат під час так званого «Землетрусу 12 міст» у 17 р. н. е. Завдяки карбуванню маємо вказівку на етноніми та персоніфікацію Тмола.

Монета напіватономного карбування часу правління імператора Траяна містить зображення погруддя бородатого чоловіка, увінчаного вінком із виноградного листя та грон. Зворотній бік монети містить легенду – етнонім «ΤΜΩΛΙΤΩΝ» поряд з оголеним Сіленом, сидячим на кошику з канфаром у правій руці. Лівою рукою Сілен підтримує на своїх колінах малого Діоніса (рис. 1).

Рис. 1. Монета з Тмолус – Ауреліополіс, AE19, погруддя Тмола (за GRPC Lydia 5)
Fig. 1. Coin from Tmolus – Aureliopolis, AE19, bust of Tmolus (after GRPC Lydia 5)

Рис. 2. Монета з Тмолус – Ауреліополіс, AE20, гірський бог Тмол з малим Діонісом (за GRPC Lydia 7)
Fig. 2. Coin from Tmolus – Aureliopolis, AE20, mountain god Tmolus with small Dionysus (after GRPC Lydia 7)

На другій монеті, датованій правлінням імператора Марка Аврелія, з одного боку зображення погруддя Тюхе, а з другого – в оточенні легенди (етноніма «ΤΜΩΛΙΤΩΝ») – гірського бога. Тмол, одягнений у галузки винограду й оленячу шкуру (небріс), тримає малого Діоніса (рис. 2).

Монети – важливе джерело для реконструкції способів оповіщення населення імперії про зміни політичної ситуації в державі та родинах правлячої династії. За карбування монет у провінції відповідали місцеві чиновники, але наступний приклад показує поєднання загальнодержавного та локального. Монета з Тмолус-Ауреополіса демонструє вкрай детальний вигляд погрудь Адріана та Луція Елія Цезаря, хоча легенда стосується тільки імператора Адріана. На зворотному боці зображено Тмола у вигляді бородатого чоловіка атлетичної тілобудови. Бог спирається на вузлувату палицю і тримає немовля Діоніса в оберемку шкіри, зав'язаного на шиї Тмола (рис. 3).

Рис. 3. Монета з Тмолус – Ауреліополіс, AE 13.52 г. Погруддя імператора Адріана та Луція Елія Цезаря (за GRPC Lydia 8)
Fig. 3. Coin from Tmolus – Aureliopolis, AE 13.52 gr. Busts of Emperor Hadrian and Lucius Aelius Caesar (after GRPC Lydia 8)

Рис. 4. Монета з Тмолус – Ауреліополіс, AE27, погруддя Антиноя та зображення Тмола з кошиком на голові (за GRPC Lydia 12)
Fig. 4. Coin from Tmolus – Aureliopolis, AE27, bust of Antinous and image of Tmolus with a basket on his head (after GRPC Lydia 12)

Ще цікавішим і рідкісним для історії карбування загалом – випуск монети з погруддям Антиноя в супроводі зображення гірського бога Тмола. Він, гірський бог, зображений стоячи, спираючись на довгу палицю. Іншою рукою Тмол тримає велику корзину на голові (рис. 4).

Рис. 5. Монета з Тмолус – Ауреліополіс з погруддям імператора Комода та сценою коронації Тюхе, AE30 (за GRPC Lydia 19)
Fig. 5. Coin from Tmolus – Aureliopolis with bust of Emperor Commodus and coronation scene of Tyche, AE30 (after GRPC Lydia 19)

Рис. 6. Монета з Сард, AE22. Погруддя Тмола у вінку з виноградного листя та грон (за GRPC Lydia 306)
Fig. 6. Coin from Sardis, AE22. Bust of Tmolus in a wreath of grape leaves and bunches (after GRPC Lydia 306)

Ще раз Тмола показано у складній і цікавій монеті з погруддям імператора Коммода. На зворотному боці зображено богиню Тюхе, яка сидить на троні. Навпроти неї стоїть бородатий та оплетений виноградними пагонами з виразними гронами на плечах Тмол. Бог коронує Тюхе вінком (рис. 5). Тобто через таку композицію показано не тільки добробут, добру долю, божественну опіку, а й конкретно того, хто це забезпечує.

Мешканці Сард також не оминули увагою у своєму карбуванні гірського бога Тмола, адже місто розташовувалося біля північного підніжжя Тмола, а тандем річки Герм та гори Тмол був однією з найголовніших запорук його багатства. Довголітня історія монетного карбування в місті показує гарну іконографічну традицію вшанування божеств природи. Використовуючи канон візуалізації сили бога через пишне волосся та бороду, магістрати Сард демонструють погруддя Тмола у вінку з виноградного листя та грон. Важливо, що магістрати залишили для нас легенду, яка називає ім'я персонажа – ΤΜΩΛΟC (рис. 6). Тобто у нас не залишається сумніву що персоніфікація гірського бога існувала і була впізнаваною. На зворотньому боці монети в оточенні етноніма «CΑΡΔΙΑΝΩΝ» показано постать Діоніса у шкурі лева з канфаром у руці. Бог сидить на троні. Монета належить до напівавтономного карбування і датована часом правління імператора Антоніна Пія.

Рис. 7. Монета з Сард з погруддям Каракалли, AE29, Тмол в стилі іконографії річкових богів (за GRPC Lydia 508)
Fig. 7. Coin from Sardis with a bust of Caracalla, AE29, Tmolus in the style of river god iconography (after GRPC Lydia 508)

Згодом в іконографії гірського бога відбулася важлива зміна. Вже на перший погляд очевидна спорідненість трактування Тмола з річковими богами. Він показаний лежачим, однак природа божества передана через зображення гори чи скелі, на яку той спирається. В руках у Тмола вінок і патера, збоку від бога, на скелю спертий лагоболон (метальна палиця для полювання на зайців). Композицію з обох боків доповнюють плетені пагони винограду. Легенда монети викарбувана на підтвердження подвійного неокорату (рис. 7).

Спробою поєднати локальну грецьку та загальноримську ідентичності стало карбування в Сардах у III ст. н. е. монети із зображенням бюста богині Роми та Тмола, що сидить на скелі. Ліва рука спирається на лагоболон, а правою бог торкається винної лози (рис. 8).

Усі ці деталі з монетних типів доповнюють відомості писемних джерел, вказуючи, що пагорби Тмола були багатими на диких тварин, передусім зайців. Певну конотацію з багатством тваринного світу регіону треба вбачати і в святі Тмолій на честь Артеміди, під час яких також дякували і Тмолу за сприятливі для виноградництва умови. З великою обережністю можна припустити, що камінь, на якому сидить бог, теж мав важливе значення для регіону. У історичних описах з географічними прив'язками трапляються згадки про відверто фантастичні породи каменю зі схилів Тмола (як-от арурафілакс (arouraphylax,

ἀρουραφύλαξ, «охоронець (ораної) землі» (?) чи камінь типу пемзи, охоронець дівчат у Плутарха[2]), так і про поклади псевдодаргіра (ψευδάργυρος, псевдосрібло), цинку (Страбон, Географія, XIII, 56) та мідної руди. До багатств Тмола належав і вулканічний попіл – запорука виноградарства, а в римський час – складник для виготовлення римського бетону. Усі ці види каменю, незалежно від правдивості інформації авторів щодо назв, були важливими і придатними для увіковічнення в якості знакових рис на монетах.

Рис. 8. Монета з Сард, AE 4.34 г. Поєднання богині Роми та гірського бога Тмола (за GRPC Lydia 313)
Fig. 8. Coin from Sardis, AE 4.34 gr. Combination of the goddess Roma and the mountain god Tmolus (after GRPC Lydia 313)

Однак на поверхні монет міст провінції не знайшлося місця для промоції рослинних багатств схилів Тмола (за винятком виноградарства). Примітним є факт того, що Вергілій у «Георгіках» запитує: «*Хіба ви не бачите, як Тмол посилає нам свої запашні крокуси?*» (тобто йдеться про постачання шафрану) (Vergily, Géorgiques, vers. 50–59).

Як бачимо, божества гір не мали усталеної іконографії, їхні статус і вплив на добробут регіону передано через загальнобожественну, якщо можна так сказати, іконографію. Монети з провінції Азія є вдвічі важливішими, адже боги першого покоління вкрай рідко отримували візуалізацію. Як і у випадку інших прадавніх божеств (наприклад Артеміди Анахіти, Кори, Зевса Лідійського тощо), гірські боги з'являються в оформленні монет II ст. н. е., відображаючи цікаві процеси пошуку культурного першоджерела. З одного боку, ми маємо доволі розлогу міфічну історію, літературну традицію, а з другого – не маємо великої кількості втілень міфічних образів у скульптурі, місцях поклоніння чи композицій монет. Можливо, це пов'язано і зі зміною населення регіону. Тим і ціннішими стають приклади монет, коли ми не тільки отримуємо персоніфікацію гірського бога, а й, як у випадку з Тмолом, – бачимо ім'я

[2] У Пактолі знайдено камінь під назвою арурофілакс, схожий на срібло. Його досить важко розрізнити, оскільки він змішаний із золотими пластівцями, які річка скочує в пісок. Він має особливу властивість. Багаті лідійці, які єдині можуть його придбати, кладуть його на поріг своєї скарбниці і таким чином зберігають без небезпеки золото, що міститься в ній; бо щоразу, коли злодії наближаються до нього, цей камінь видає звук сурми, і злодії, які вважають, що їх переслідують, тікають і падають у прірви. Місце, де вони так гинуть насильницькою смертю, називається в'язницею Пактола (Плутарх, Моралії, VII). Дещо далі Плутарх пише, що «*на горі Тмол є камінь, чимось схожий на пемзу, але його важко знайти, бо він змінює колір чотири рази на день. Його бачать лише молоді дівчата, які ще не досягли розумного віку. Якщо його знайдуть заміжні, то, згідно з повідомленням Клітофонта, він захищає їх від будь-яких образ, які хтось хотів би їм заподіяти*».

божества в легенді. Композиції на монетах Сард – приклад максимальної «натуралізації» символу, тобто через деталі з оточення бога, через саму його фігуру показано підстави, чого гору треба вважати опікуном чи доброчинцем. Гірський бог Тмол є найбільш детально описаним і візуалізованим серед усіх персоніфікацій гір в міфології та культурі народів Малої Азії греко-римського часу. Першість серед візуалізацій посідає місто Тмолус-Ауреліополіс (Tmolus-Aureliopolis). Важливим є набір сюжетів, в яких з'являвся гірський бог Тмол. Значення виноградарства для регіону та прив'язка до культу бога виноробства проявлялась у сюжетах, де гірський бог тримає на колінах малого Діоніса чи показаний у супроводі Сілена. Хоча Тмол був суддею в музичних змаганнях між Паном та Аполлоном і присудив перемогу останньому, в іконографії монет аспект переваги Аполлона не засвідчений, а схили гори й далі були місцем перебування невгамовних супутників Діоніса. Важливо, що через позу, характерну зачіску, буйну виноросль та грона Тмола показували старим, поважним та статечним. Опікунську функцію гірського бога показано й через те, тримає він тримає немовля Діоніса в оберемку шкіри, зав'язаного на шиї. З монет можна дізнатись про тваринний світ регіону і, навіть, про методи полювання. Свідченням цього є уміщення лагоболону та шкур, як одягу. Локальний сюжет на основі постаті гірського бога став тлом і для інформування населення провінції Азія про зміни в родинному чи особистому житті імператорів. Спробою поєднати локальну грецьку та загальноримську ідентичності стало карбування в Сардах монети із поєднанням богині Роми та бога Тмола. Однак та обставина, що гірський бог став частиною монет на честь підтвердження почесного права неокорату (спорудження храму культу імператорів) свідчив про значення Тмола та атракційність його постаті. Міфи та легенди різних етносів і часових проміжків сплели багатий гобелен переказів про гори регіону. Декілька гір з них стали свідками великих подій, реальних і міфічних битв, бачили народження та смерть імперій. Ці гори стали свідками історії античних полісів, що розкинулись у їх підніжжя, та подій з історії Туреччини. Саме тому теоретичне вивчення божеств гір дає змогу бути свідком подій сивої давнини, заглибитися у пласти пам'яті тисячоліть – встановити єдину канву розвитку Егейського світу, географічної свідомості й формування кордонів Ойкумени.

ЛІТЕРАТУРА

Гесіод. (2020). *Походження богів. Роботи та дні. Щит Геракла.* Львів.

Овідій, Публій Назон. (2019). *Метаморфози.* Львів.

Arens, J. C. (1946). *De godenschildering in Ovidius' Metamorphosen.* URL: https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/107346/mmubn000001_126481105.pdf?sequence=1

Gerber, A. (1883). *Naturpersonification in Poesie und Kunst der Alten. Besonderer Abdruck aus dem dreizehnten Supplementbande der Jahrbücher f. class. Philologie.* Leipzig.

GRPC Lydia – Kurth, Diane. (2020). *Greek and Roman Provincial Coins.* Lydia, Ege Yayinlari, Istanbul.

Guthrie, W. K., Alderlink, L. (1993). *Orpheus and Greek Religion.* Princeton University Press.

Haralampos, H. (Χαράλαμπος Χαρίσης), (2002). "Σπήλιος" Άντισσας. Το μαντείο του Ορφέα στην Λέσβο / Locating the oracle of Orpheus on Lesbos island. *Αρχαιολογία και Τέχνες (Archaeology & Arts)*; 83: 68–73.

Matz, F. (1913). *Die Naturpersonifikationen in der griechischen Kunst*, Diss. Göttingen.

Miller, F. J. (1915/1916). Some Features of Ovid's Style. I: Personification of the Abstractions. *The Classical Journal, 11,* 116–134.

Orchard, A. (1997). *Dictionary of Norse myth and legend.* London.

Plutarque. (1844). *Quuvres morales des noms des fleuves et des montagnes, et des choses remarquables qui s'y trouvent* URL: https://remacle.org/bloodwolf/historiens/Plutarque/fleuves.htm#VII

Ptolemaeus. (1843). *Geography.* Books 2-6.11, translated or transliterated by Brady Kiesling from the Greek texts of Karl Nobbe (1843) and Karl Muller (1883) URL: https://topostext.org/work/209#5.2.13

Röscher, W. H. (1884). *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie.* Leipzig.

Strabo. (1917). *Geography.* URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/Introduction*.html

The Myths of Hyginus. (1960). Transl., ed. by Mary Grant. *University of Kansas Publications in Humanistic Studies, 34.* Lawrence: University of Kansas Press.

Virgile. (1932). *Georgiques*, livre II. URL: https://remacle.org/bloodwolf/poetes/virgile/georgiques2.htm

Webster, T. B. L. (1954). Personification as a Mode of Greek Thought. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 17/1/2,* 10–21.

REFERENCES

Arens, J.C. (1946) *De godenschildering in Ovidius' Metamorphosen.* URL:https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/107346/mmubn000001_126481105.pdf?sequence=1.

Gerber, A. (1883) *Naturpersonification in Poesie und Kunst der Alten. Besonderer Abdruck aus dem dreizehnten Supplementbande der Jahrbücher f. class. Philologie*, Leipzig. (In German).

GRPC Lydia – Kurth, Diane (2020). Greek and Roman Provincial Coins – Lydia, Ege Yayinlari, Istanbul. (In English).

Guthrie, W. K., & Alderlink, K. (1993). *Orpheus and Greek Religion*, Princeton University Press. (In English).

Haralampos Harissis (Χαράλαμπος Χαρίσης) (2002). "Σπήλιος" Άντισσας. Το μαντείο του Ορφέα στην Λέσβο / Locating the oracle of Orpheus on Lesbos island. *Αρχαιολογία και Τέχνες (Archaeology & Arts),* 83: 68-73. (In Greek).

Hesiod. (2020). Pochodzhennia bogiv. Roboty I dni. Shchyt Herakla Lviv. (In Ukrainian).

Matz, F. (1913). *Die Naturpersonifikationen in der griechischen Kunst*, Diss. Göttingen. (In German).

Miller, F. J. (1915/1916). Some Features of Ovid's Style. I: Personification of the Abstractions. *The Classical Journal,* 11 (1915/16), 116 – 134. (In English).

Orchard, A. (1997) *Dictionary of Norse myth and legend*, London. (In English).

Ovidij, Publij Nazon. (2019). *Metamorfozy*. Lviv. (In Ukrainian).

Plutarque, (1844) *Quuvres morales des noms des fleuves et des montagnes, et des choses remarquables qui s'y trouvent* URL :https://remacle.org/bloodwolf/historiens/Plutarque/fleuves.htm#VII).

Ptolemaeus, (1843). *Geography.* Books 2-6.11, transl. by Brady Kiesling from the Greek texts of Karl Nobbe and Karl Muller URL:https://topostext.org/work/209#5.2.13.

Röscher, W. H., (1884). *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig. (In German).

Strabo (1917) *Geography.* URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/Introduction*.html

The Myths of Hyginus, (1960). Transl., ed. by Mary Grant. University of Kansas Publications in Humanistic Studies, no. 34. Lawrence: University of Kansas Press. (In English).

Virgile, (1932) *Georgiques*, livre II. URL : https://remacle.org/bloodwolf/poetes/virgile/georgiques2.htm

Webster, T. B. L. (1954) Personification as a Mode of Greek Thought. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, *17*(1/2), 10–21. (In English).

Стаття: надійшла до редакції 29.05.2025
прийнята до друку 23.09.2025

MYTHOPOETIC WORLD OF MOUNTAINS IN ANCIENT CULTURE (BY THE EXAMPLE OF TMOLUS)

Anastasiya BAUKOVA

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Archaeology and History of Ancient Civilizations,
1 Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua

A mountain or mountains are an important element of the existence of almost every person. Metaphorically or physically, mountains are the factor that allows a person to get closer to God (or gods), to know him and himself through him. Since ancient times, in various religions and mythological systems, mountains have personified the vertical, the axis of the world and have always been associated with the gods. However, in the system of ideas of the creators of Greek mythology, mountains themselves were gods, because they appeared back in the days when Gaia formed them without the participation of Uranus. With the change in the population and civilizations of the Mediterranean, the eternal mountains also underwent transformation, becoming the dwelling place of the gods. Every educated person knows about the role of Ida, Olympus or Helicon in Greek mythology. Nevertheless, some of the myths about the mountains of Lydia, primarily Tmolus, contain plots about mountain gods. And not for nothing, because the mountains were a source of prosperity for the region, gave rise to large (even in the mythological sense of the word) rivers, such as the gold-bearing Pactolus, and influenced the climate and economic development of the region. Ptolemy, Plutarch, and Ovid wrote about the mountains of the western coast of Asia Minor, and this information is valuable from the point of view of historical geography.

In Roman times, only a few mountain gods were personified, the mentions of which in numismatic sources indicate the role of mountains in the construction of the identity of the population of the province of Asia. The article identifies the main types of visualization of mountain gods and shows the features of the context of the use of their image.

Key words: mountains, Mediterranean, mythology, Roman province of Asia, coins.

УДК 903.05.4(367):347.132.124″04/08″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-59-74

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 59–74.

ПІНЦЕТИ У СЛОВ'ЯН РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Ярослав ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Інститут археології НАН України,
вул. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

Розглянуто знахідки пінцетів, що походять зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. у Східній Європі. Укладено каталог знахідок, який охоплює інформацію про 13 пунктів. За культурно-хронологічною належністю ці пам'ятки поділено на такі групи: верхньоворонезька (2), колочинська (3), празька (1), колочинська/сахнівський горизонт (1), сахнівський горизонт (1), празька/райковецька (1), сахнівський/волинцевська/райковецька (1), боршевська (1), волинцевська (1) та роменська (1).

Вісім пунктів представлено городищами, п'ять – поселеннями. На семи пам'ятках виявлено по одній знахідці, а на п'яти – по дві. Зазначено, що з одного поселення походить три фрагменти, однак визначити загальну кількість виробів неможливо. Встановлено, що маємо 17 цілих, чи майже цілих, пінцетів і три уламки.

Визначено, що більшість знахідок належить до періоду третьої чверті I тис. н. е., тоді як лише три пункти датовано останньою чвертю. Точне датування двох знахідок із Пліснеська та однієї із Ходосівки не встановлено.

Висловлено припущення, що знахідки з ремісничого поселення Стаєво 5 та скарбу ювеліра 1991 р. із Пастирського городища можна пов'язати з ювелірним виробництвом. Функційне призначення інших виробів так і невизначено.

Зауважено, що розглянуті пінцети виготовлені із заліза та бронзи. Загалом, усі знахідки поділено на три типи за формою кінців: тип 1 – із тонкими прямими кінцями; тип 2 – із трапецієподібними, що поступово розширюються; тип 3 – із трикутними кінцями з різким розширенням. Встановлено, що тип 1 переважає на Лівобережжі Подніпров'я, тип 2 – на Правобережжі України, а тип 3 – у лісовій зоні.

Зазначено, що у слов'ян пінцети з'явилися ще в римський період як імпорти – на пам'ятках пізньозарубинецького кола та київської культури, а в епоху раннього середньовіччя такі вироби відомі на значних територіях. Констатовано, що, фактично, слов'янські землі у Східній Європі були майже «оточені» регіонами, де подібні знахідки поширені.

Ключові слова: слов'яни, пінцети, Східна Європа, раннє середньовіччя.

Вступ. Серед категорій матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян вирізняється низка предметів, які потребують систематизації та узагальнення. До таких, зокрема, належать і пінцети – вироби, що епізодично трапляються на пам'ятках різних культур у Східній Європі у другій половині I тис. н. е. Ці знахідки становлять доволі цікаву й специфічну категорію. У більшості випадків їх традиційно пов'язують з античним світом або регіонами, що перебували під його впливом (Vágó, Bóna, 1976, Taf. 15, *1049/4*; 21, *1184/2*; Preda, 1980, Pl. XXX; Вейс, 2007, с. 344–352). Саме тому вивчення таких виробів у середовищі ранньосередньовічних слов'ян набуває особливого наукового значення.

На сьогодні складено каталог із 13 пам'яток зі знахідками пінцетів (табл.; рис. 1). За культурно-хронологічною належністю ці пам'ятки поділено на 10 груп[1]:

1) верхньоворонезька група пам'яток – Кривець 4 та Стаєво 5;

[1] Умови виявлення та покликання на джерела див. у табл.

© Володарець-Урбанович Я., 2025

2) колочинська культура – Нікодимове, Демидівка та Киселі[2];
3) празька культура – Зимне;
4) колочинська культура/сахнівський горизонт – Шосейне;
5) сахнівський горизонт – Пастирське;
6) празька/райковецька культури – Пліснеськ;
7) сахнівський горизонт/волинцевська/райковецька культури – Ходосівка, ур. Козаків Яр;
8) волинцевська – Волинцеве;
9) боршевська – Титчиха;
10) роменська – Лтава (Полтава)[3].

Таблиця

Знахідки пінцетів на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. у Східній Європі

№ на карті	Назва пам'ятки	Сучасна адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Датування	Культурна належність	Кількість/ Матеріал/ Тип/ Рис.	Література
1	Волинцеве	Україна, Конотопський р-н Сумської обл.	поселення	?	VIII ст.	волинцевська	2 / ? / тип 1 / рис. 2, *1, 2*	Сухобоков, 1975, рис. 53, *5, 6*
2	Демидівка	РФ, Смоленський р-н Смоленської обл.	городище	?	друга половина V – початок VI ст.	колочинська	2 / залізо / тип 3 / рис. 2, *3, 4*	Шмидт, 1970, с. 68, рис. 3, *10*; 2003, с. 70, табл. 6, *9, 10*
3	Зимне	Україна, Володимирський р-н Волинської обл.	городище	?	VII ст. (?)	празька	2 / бронза та ? / тип 2 / рис. 2, *5, 6*	Ауліх, 1962, с. 103, табл. II, *8*; 1972, с. 71-72, табл. XII, *15, 25*
4	Киселі	Білорусь, Толочинський р-н, Вітебська обл.	городище	?	V–VII ст.	колочинська	1 / залізо / тип 3 / рис. 2, *7*	Левко, Колосовський, 2003, с. 184, рис. 7, *4*
5	Кривець 4	РФ, Добровський р-н Липецької обл.	поселення	п. м.	VII ст.	верхньовороне зька група	1 / бронза / тип 3 / рис. 2, *8*	Андреев, Филимонова, 2008, рис. 2, *3*; Обломский, 2011, рис. 55, рис. 3, *6*; 2022, с. 65, рис. 10, *6*
6	Лтава	Україна, м. Полтава, Полтавський р-н Полтавської обл.	городище	–	друга половина X – початок XI ст.	роменська	–	повідомлення Ю. О. Пуголовка

[2] Треба зауважити, що культурна атрибуція цих городищ залишається дискусійною (див.: Лопатин, 1989; 2017; Шмидт, 2003; Обломский, 2016). У цьому дослідженні автор приєднується до їх колочинської інтерпретації.

[3] Знахідка неопублікована. Повідомлення Юрія Пуголовка.

Продовження табл.

7	Нікодимове	Білорусь, Городецький р-н Могилевської обл.	горо-дище	?	VII ст.	колочинська	1 / залізо / тип 3 / рис. 2, *9*	Обломский, 2016, с. 39, рис. 26, *2*
8	Пастирське	Україна, Черкаський р-н Черкаської обл.	горо-дище	скарб ювеліра 1991 р. (?), «довга споруда 1»	друга половина VII – перша половина VIII ст.	сахнівський	1 / залізо / тип 2 / рис. 2, *10*	Приходнюк, 2005, с. 47, рис. 50, *4*
8	Пастирське	Україна, Черкаський р-н Черкаської обл.	горо-дище	колекція Б. І. та В. І. Ханенків	друга половина VII – перша половина VIII ст.	сахнівський	1 / бронза ? / тип 2 / рис. 2, *11*	Приходнюк, 2005, с. 46, рис. 52, *14*
9	Пліснеськ	Україна, с. Підгірці, Золочівський р-н, Львівської обл.	горо-дище	?	?	празька чи райковецька	1 / залізо / тип 2 / рис. 2, *12*	Кучера, 1962, с. 32, рис. 11, *8*
9	Пліснеськ	Україна, с. Підгірці, Золочівський р-н, Львівської обл.	горо-дище	«жертов-ний пояс»	VI–X ст.	празька чи райковецька	1 / бронза / тип 2 / рис. 2, *13*	Филипчук, 2018, рис. 1
10	Стаєво 5	РФ, Мічуринський р-н Тамбовської обл.	посе-лення	п. м.	кінець V–VII ст.	верхньовороне зька група	3 фр. / бронза / тип 1 / рис. 2, *14, 15*	Биркина, 2022, с. 133, рис. 185, *2, 3*
11	Титчиха	РФ, Лискінський р-н Воронежської обл.	горо-дище	?	VIII–X ст.	боршевська	1 / ? / тип 1 / рис. 2, *16*	Москаленко, 1965, с. 97, рис. 29
12	Ходосівка, уроч. Козак ів Яр	Україна, с. Ходосівка, Обухівський р-н Київської обл.	посе-лення	п. м. (?)	половина VII–X ст.	сахнівський, волинцевська чи райковецька	1 / бронза / тип 2 / рис. 2, *17*	Петрашенко, Виногродская, Тригубова, 1989, с. 9, рис. 20, *11*; Готун, Горбаненко, 2016, с. 156
13	Шосейне	РФ, Шебекінський р-н, Білгородська обл.	посе-лення	к. ш.	V – перша половина VIII ст.	колочинська чи сахнівський	1 / залізо, тип 3 / рис. 2, *18*	Обломский, Смирнов, Сорокин, 1987, с. 185, рис. 10, *3*

п. м. – підйомний матеріал; к. ш. – культурний шар; ? – невідомо; «–» – дані відсутні

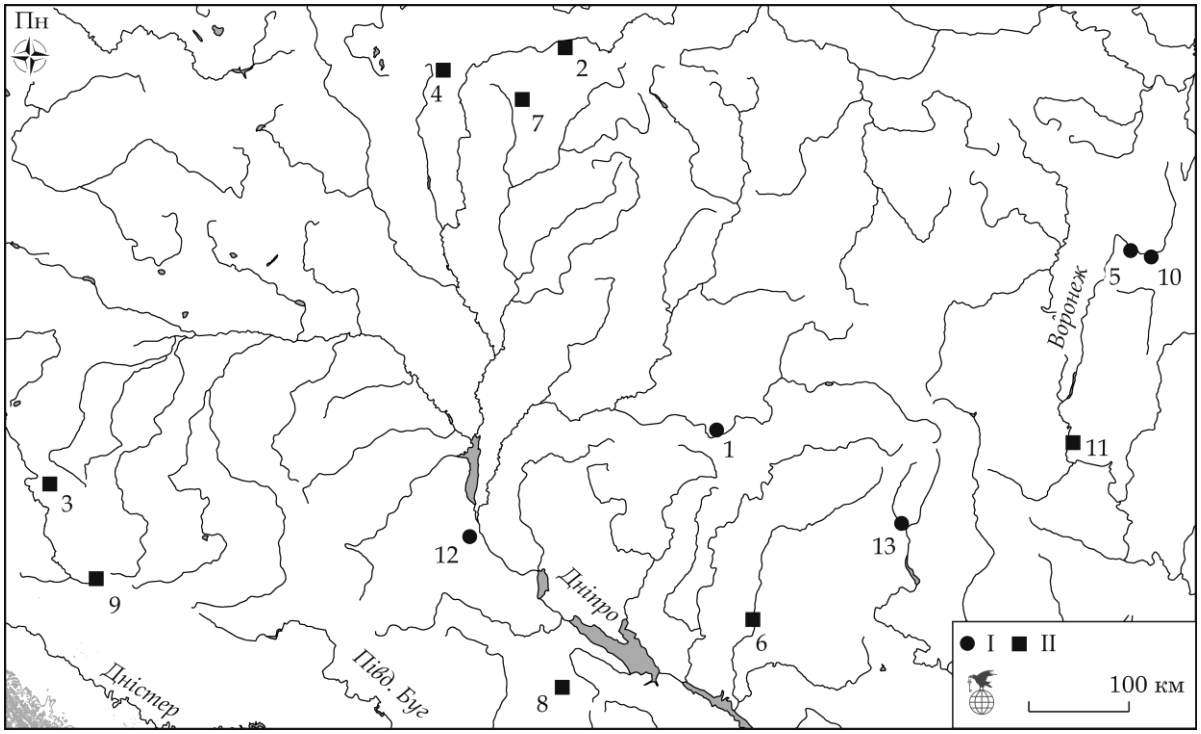

Рис. 1. Карта поширення знахідок пінцетів на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя. Умовні позначення: I – поселення; II – городища. Пам'ятки: 1 – Волинцеве; 2 – Демидівка; 3 – Зимне; 4 – Киселі; 5 – Кривець 4; 6 – Лтава; 7 – Нікодимове; 8 – Пастирське городище; 9 – Пліснеськ; 10 – Стаєво 5; 11 – Титчиха; 12 – Ходосівка; 13 – Шосейне

Fig. 1. Map of the distribution of tweezers on Slavonic monuments of early Middle Ages. Legend: I – settlement; II – hillfort. Archaeological site: 1 – Volyntseve; 2 – Demydivka; 3 – Zymne; 4 – Kyseli; 5 – Kryvets 4; 6 – Ltava; 7 – Nikodymove; 8 – Pastyrske; 9 – Plisnesk; 10 – Staievo 5; 11 – Tytchykha; 12 – Khodosivka; 13 – Shoseine

На семи пам'ятках виявлено по одній знахідці (Киселі, Кривець 4, Лтава, Нікодимове, Титчиха, Ходосівка та Шосейне), а на п'яти – по дві (Демидівка, Зимне[4], Пастирське[5], Пліснеськ і Волинцеве). Із поселення Стаєво 5 походять три фрагменти, однак встановити загальну кількість виробів наразі неможливо. Загалом зафіксовано 17 цілих чи майже цілих пінцетів і 3 фрагменти.

Більшість пам'яток (8) датовано третьою чвертю I тис. н. е., з-поміж яких переважають такі, що вкладаються в період V–VII ст. (Кривець 4, Стаєво 5, Нікодимове, Демидівка, Киселі та Зимне). Лише дві пам'ятки також мають культурні нашарування першої половини VIII ст. (Пастирське городища та Шосейне).

Із Пліснеська походять дві знахідки. Для першої, із досліджень Михайла Кучери, не вдалося з'ясувати археологічний контекст. То ж її датування незрозуміле, можливо, і більш пізній період. Другу виявлено під час розкопок Михайла Филипчука – «жертовний пояс»[6].

[4] У монографії Вітольда Ауліха (Ауліх, 1972, табл. XII, *25*) подано зображення предмета, який за зовнішніми ознаками дуже подібний до пінцета. Проте в тексті роботи про цей виріб не згадано.

[5] Варто зазначити, що одну зі знахідок із Пастирського городища, яку в цій праці інтерпретована як пінцет, раніше Олег Приходнюк визначив як браслет [Приходнюк, 2005, рис. 52, *14*]. Однак через занадто незначну товщину виробу та відсутність аналогій серед браслетів ранньосередньовічного часу таке визначення видається сумнівним.

[6] Про «жертовний пояс» див.: (Филипчук, 2023, с. 14–36).

Хронологія прикрас із цього місця вкладається в межі VI–VII ст., а от кераміки – IX–X ст. Відповідно, точне датування цього пінцета залишається дискусійним.

Знахідку з поселення Ходосівка, ур. Козаків Яр, виявлено в 1989 р. на місці будівлі 3, у розкопі 1988 р. Проте точний зв'язок виробу з археологічним комплексом, культурним шаром чи контекстом залишається невизначеним.

До останньої чверті I тис. н. е. належать три пункти: Волинцеве, Титчиха та Лтава. Знахідку з останньої, за повідомленням Юрія Пуголовка, датовано вже давньоруським часом.

Цікаво, що вісім пам'яток представлені городищами (Нікодимове, Демидівка, Киселі, Зимне, Пастирське, Пліснеськ, Лтава та Титчиха) і лише п'ять – поселеннями (Кривець 4, Стаєво 5, Шосейне, Ходосівка та Волинцеве). Це може свідчити про особливий статус пінцетів, адже саме городища були місцем перебування племінної верхівки або дружинників.

Функційне використання. Питання функційного призначення пінцетів залишається дискусійним. Подібні вироби могли використовувати у сфері особистої гігієни, косметичних чи медичних практик. Водночас можливе їх застосування в ремісничій діяльності, зокрема у ювелірному виробництві. Визначальний чинник у встановлені призначення пінцетів – археологічний контекст їх виявлення. Однак для слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. такий контекст зафіксовано лише у двох випадках.

Йдеться про знахідки з ремісничого поселення Стаєво 5 та зі скарбу ювеліра 1991 р. із Пастирського городища. Тут пінцети зафіксовані разом з інструментами, які безпосередньо пов'язані з ювелірним ремеслом.

На інших пам'ятках контекст знахідок або невідомий, або не дає достатньої інформації щодо функційного використання. Наприклад, знахідки із поселень Волинцеве, Ходосівка та городища Титчиха дослідники пов'язали з ювелірною справою за аналогією з давньоруськими матеріалами (Юренко, 1990, с. 294; Готун, Горбаненко, 2016, с. 156). Проте відсутність конкретних археологічних даних не дає можливості однозначно підтвердити такі припущення.

Отже, наявні матеріали не дають змоги впевнено визначити функційне призначення пінцетів, виявлених на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е.

Типологія. У ранньосередньовічний період пінцети виготовляли як із кольорових металів (імовірно, бронзи), так і з заліза. Матеріал виготовлення, однак, не має чіткої кореляції з типологічними особливостями[7]. Загалом, зафіксовано сім залізних і п'ять бронзових виробів; у п'яти випадках матеріал не зазначено. Крім того, з поселення Стаєва 5 походять три бронзові фрагменти.

Попри порівняно невелику кількість знахідок, їх можна розділити на три типи за формою лопатей (кінців)[8].

Тип 1. З тонкими прямими кінцями. Представлений знахідками зі Стаєво 5 (2 екз.), Волинцевого (2 екз.), Пліснеська (1 екз.) і Титчихи (1 екз.). Усього – шість виробів (рис. 2, *1, 2, 12, 14–16*). Фрагменти пінцетів із Стаєво 5 виготовлено із бронзи, з Пліснеська – із заліза; матеріал виробів із Волинцевого та Титчихи не встановлено.

Тип 2. Із трапецієподібними кінцями, що поступово розширюються. До цього типу належать пінцети із Зимного (2 екз.), Пастирського (2 екз.) та Пліснеська (1 екз.), Ходосівки (1 екз.) – загалом шість виробів (рис. 2, *5, 6, 10, 11, 13, 17*). Один із пінцетів із Пастирського виготовлений із заліза, матеріал другого виробу із Зимного не встановлений, решта – бронзові.

Тип 3. Із трикутними кінцями, що різко розширюються. Представлений знахідками з Демидівки (2 екз.), Киселів (1 екз.), Кривця 4 (1 екз.), Нікодимового (1 екз.) і Шосейного (1 екз.). Усього – шість знахідок (рис. 2, *3, 4, 7–9, 18*). Більшість пінцетів цього типу виготовлено із заліза; лише виріб із Кривця 4 бронзовий.

---

[7] Цікаво, що, за спостереженнями Віктора Аксьонова, у тюркських народів залізні, більш масивні, пінцети використовували чоловіки, а бронзові, мініатюрні, – або жінки, або для медичних процедур. Думка висловлена під час письмового листування.

[8] До типології не внесено знахідку з Лтави.

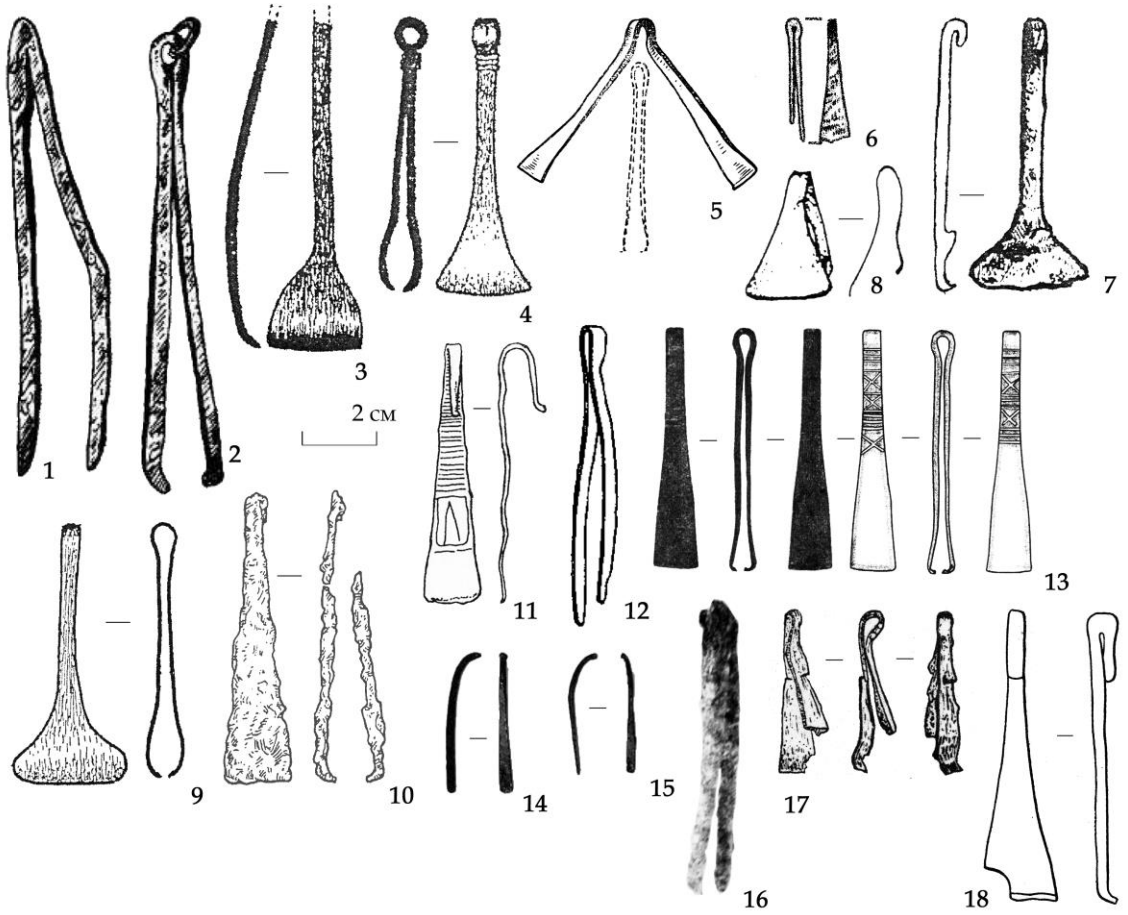

Рис. 2. Пінцети зі слов'янських пам'яток раннього середньовіччя: 1, 2 – Волинцеве; 3, 4 – Демидівка; 5, 6 – Зимне; 7 – Киселі; 8 – Кривець 4; 9 – Нікодимове; 10, 11 – Пастирське городище; 12, 13 – Пліснеськ; 14, 15 – Стаєво 5; 16 – Титчиха; 17 – Ходосівка; 18 – Шосейне; 16 – без масштабу
Fig. 2. Tweezers from Slavonic monuments of the early Middle Ages: 1, 2 – Volyntseve; 3, 4 – Demydivka; 5, 6 – Zymne; 7 – Kyseli; 8 – Kryvets 4; 9 – Nikodymove; 10, 11 – Pastyrske; 12, 13 – Plisnesk; 14, 15 – Staievo 5; 16 – Tytchykha; 17 – Khodosivka; 18 – Shoseine; 16 – no scale

Цікаво, що кожен тип має певні особливості поширення (рис. 3). Тип 1 переважає на Лівобережжі Подніпров'я (Волинцеве, Титчиха, Стаєво 5). Лише знахідка із Пліснеська – у басейні Західного Бугу. Тип 2 зафіксовано на Правобережжі України (Пастирське, Зимне, Пліснеськ, Ходосівка), при цьому дві з цих пам'яток розташовані в басейні Західного Бугу. Тип 3 домінує в лісовій зоні, зокрема на пам'ятках колочинської культури (Нікодимове, Демидівка, Киселі), із колочинським шаром (Шосейне) чи на пам'ятках, сформованих, зокрема, на основі колочинського компонента (Кривець 4).

Коло аналогій. Пінцети з'являються у слов'ян ще в римський період, імовірно, як імпортовані вироби. Зокрема, серед матеріалів пізньозарубинецьких пам'яток відомо кілька знахідок. Один пінцет походить із поселення Почеп (Заверняев, 1969, рис. 15, *13*). Сергій Воронятов зараховує цю знахідку до західнобалських імпортів (Воронятов, 2014, с. 198). Варто також зазначити, що на цій пам'ятці виявлено свідчення ювелірного виробництва.

Ще три пінцети були знайдені на поселенні Селище, ур. Бирки, місцина Під Веселою Горою. Їх було виявлено в різні роки, і в публікаціях вони віднесені до матеріалів

пізньозарубинецьких старожитностей (Савчук, 1969, рис. 1, *16*; Костенко, 1983, рис. 3, *8*; Обломский, 2010, с. 127). Водночас на цій пам'ятці також присутні матеріали черняхівської культури (Костенко, 1978, с. 109), що ускладнює точне культурно-хронологічне визначення знайдених виробів.

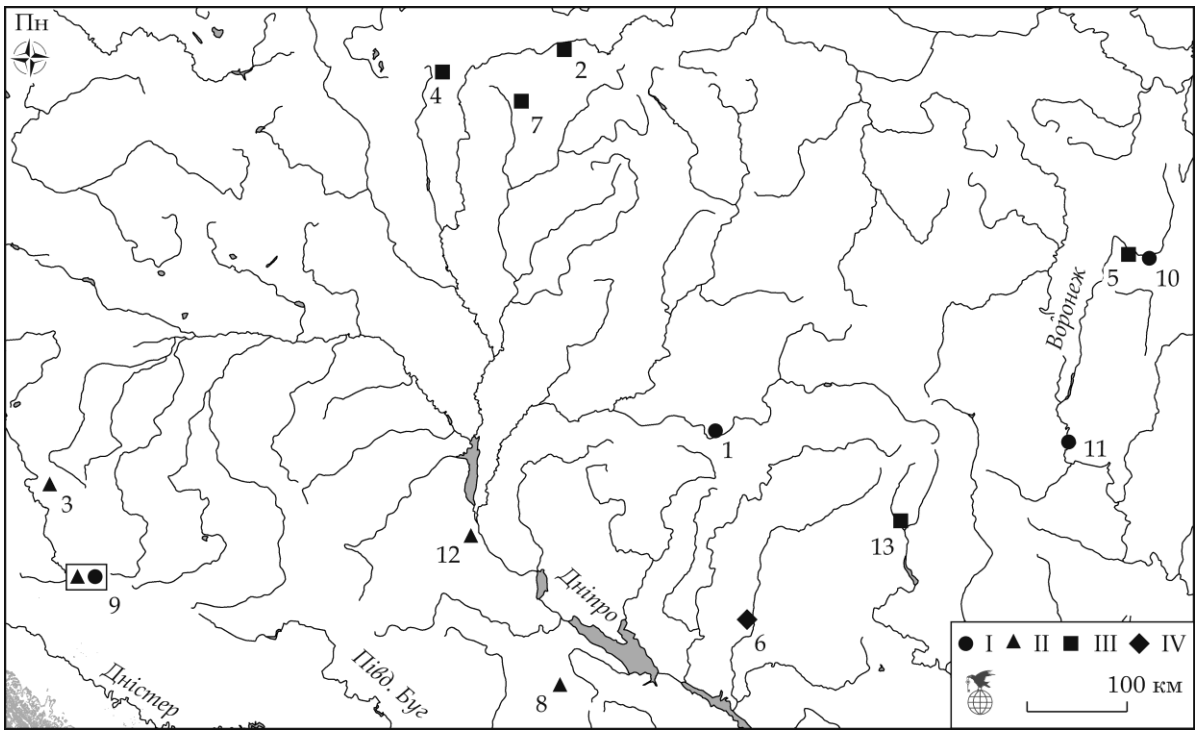

Рис. 3. Карта поширення знахідок пінцетів на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя. Умовні позначення: I – тип 1; II – тип 2; III – тип 3; IV – тип невідомо. Пам'ятки: 1 – Волинцеве; 2 – Демидівка; 3 – Зимне; 4 – Киселі; 5 – Кривець 4; 6 – Лтава; 7 – Нікодимове; 8 – Пастирське городище; 9 – Пліснеськ; 10 – Стаєво 5; 11 – Титчиха; 12 – Ходосівка; 13 – Шосейне

Fig. 3. Map of the distribution of tweezers on Slavonic monuments of early Middle Ages. Legend: I – type 1; II – type 2; III – type 3; IV – type unknown. Archaeological site: 1 – Volyntseve; 2 – Demydivka; 3 – Zymne; 4 – Kyseli; 5 – Kryvets 4; 6 – Ltava; 7 – Nikodymove; 8 – Pastyrske; 9 – Plisnesk; 10 – Staievo 5; 11 – Tytchykha; 12 – Khodosivka; 13 – Shoseine

Крім того, серед матеріалів київської культури відомі дві знахідки (рис. 4). Перша – з будівлі 28 на поселені Тайманове (Дубницкая, 2016, с. 318, рис. 4, *12*); друга – з Козарів 7 (Обломский, Терпиловский, 2010, с. 321, рис. 36, *7*). Обидва вироби датовано IV – першою половиною V ст. і, ймовірно, вони мають черняхівське або вельбарське походження, де пінцети – поширений тип знахідок (див.: Симонович, 197; Магомедов, 1990, с. 170; 2001, с. 83–84; Гопкало, Рудич, 2016).

У ранньому середньовіччі пінцети трапляються на широких територіях, і, фактично, слов'янські землі у Східній Європі «оточені» регіонами, де ці вироби були доволі поширені. Зокрема, у матеріалах іменьківської культури, у Середньому Поволжі, відомі знахідки з Маклашевського II городище, Щербетського острівного I поселення (Старостин, 1967, табл. 14, *6, 11*) та Новінковське V поселення (Сташенков, 2010, рис. 5, *7*).

На території Передкавказзя та Північного Кавказу відомо 10 знахідок із 6 пам'яток, що здебільша належать до шиповського періоду (430/470–530/570) культурно-хронологічного горизонту. Це вироби з могильників Клин-Яр 3 («князівське поховання» та пох. 2),

Пашковський 1 (пох. 1 1948 р. і знахідка 1927 р.), Нижній Джулат (пох. 15), Дюрсо (пох. 500), Кугульський Західний (склеп 3 та 4), Гудермес (Мастыкова, 2009, с. 89, рис. 106; Мастыкова, Казанский, Сапрыкина, 2016, с. 21). Вже до геральдичного горизонту (550–650/700) належить поховання 208 могильника Дюрсо (Дмитриев и др., 2021, с. 329–330).

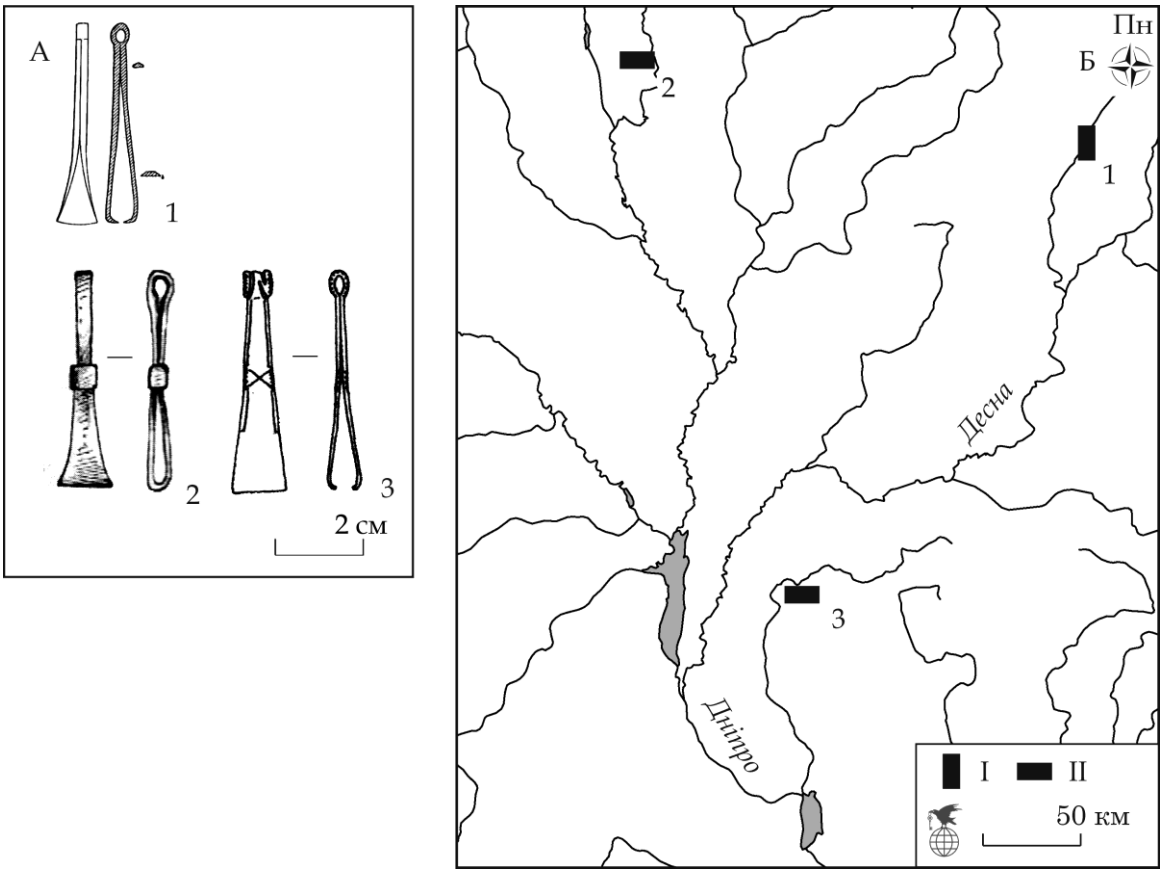

Рис. 4. А. Пінцети на пізньозарубинецьких і київських пам'ятках: 1 – Почеп; 2 – Тайманове; 3 – Козари 7. Б. Карта поширення знахідок пінцетів на пам'ятках пізньозарубинецького та київського кола. Умовні позначення: I – пізньозарубинецькі пам'ятки; II – київські пам'ятки. Пам'ятки: 1 – Почеп; 2 – Тайманове; 3 – Козари 7

Fig. 4. A. Tweezers from sites attributed to the Late Zarubynets culture type and Kyiv culture: 1 – Pochep; 2 – Taimanove; 3 – Kozary 7. B. Map of the distribution of tweezers on monuments of the Late Zarubynets culture horizon and Kyiv culture. Legend: I – Late Zarubynets sites; II – Kyiv sites. Archaeological site: 1 – Pochep; 2 – Taimanove; 3 – Kozary 7

Присутні такі знахідки і серед салтівських матеріалів. Відомі пінцети переважно на могильниках, наприклад, Дмитрівський (Плетнева, 1989, с. 106, рис. 55, *81, 95, 98*), Хотомельський (Скирда, Іськов, 2021, рис. 6, *4*), Верхньо-Салтівський (ВСМ IV) (Аксенов, 2023), Бочковський (Лаптев, Аксёнов, 2017, с. 82–84, рис. 3), Кицівський (Старік, Аксьонов, 2018, с. 120, рис. 3, *В*), Сухогомільшанський 1 кремаційний (Аксенов, Михеев, 2006), Дюрсо (Дмитриев и др., 2021) та ін. Знані такі знахідки і з поселень цієї культури, наприклад Мохнач (Колода, 2017, с. 44).

Відомі такі знахідки на Нижньому Дону–Терни (Мастыкова, 2009, с. 89). У Криму такі вироби виявлено в Керчі – Боспорський некрополь, «зруйновані поховання» та склеп 78

(Засецкая, 1993, кат. 340; 1998, табл. XIV, *4*) і Новопокровка (безкурганне поховання) (Айбабин, 1999, с. 173, рис. 76, *1*; 2003, с. 56, табл. 29, *12*).

Присутні пінцети в похованнях кочівників VII–VIII ст. у Подунав'ї, зокрема в Аварському каганаті: Хайдудорог, Хітово 3 (пох. 22), Султана (поховання 20) (Török, 1975 fig. 3, *41. 3*; Garam, 1992, s. 143, Taf. 39, *2*; 1995, s. 342, Abb. 200, *9*; Рашев, 2014, табл. LXXXVII, *12–14*).

В ареалах низки балтських і фіно-угорських культур півночі Східної Європи трапляються такі вироби на Варварині Горі, Рисні-Сааре II, Юр'ївській Горці (Исланова, 2007, рис. 3, *12*; 2016, рис. 25, *7*; 46, *11*), Пруднікі, Лужасні (Шадыра, 2006, с. 65), Городку на Маяте, Горяні I (Еремеев, Дзюба, 2010, рис. 158, *2*; 302, *5*), Засвирі, Микольці (Звяруга, 2005, с. 56, 83, рис. 49, *11, 12*; 69, *1, 11*), Лапінлахті (Седов, 1987a, с. 45), Боках (Седов, 1987b, с. 368), Ліндорі (Михайлова, 2018a, с. 117), Псковському й Ізборському (Труворовому) городищах (Михайлова, 2018b, с. 246).

Також відомі такі виробу у прусів – Гребитен (пох. 82) (Кулаков, 2007, с. 337, рис. 14).

Тип 2 і 3, виділені в цій роботі, зафіксовані на широких просторах. Це ускладнює однозначну відповідь на запитання про джерела їхнього надходження до слов'янського середовища. Ймовірно, для різних регіонів мали місце впливи або імпорти з інших регіонів.

Висновки. Отже, складено каталог знахідок пінцетів, виявлених на слов'янських пам'ятках епохи раннього середньовіччя. До нього увійшли дані про 13 пам'яток, де зафіксовано 17 цілих чи майже цілих виробів і 3 фрагменти. На семи пам'ятках виявлено по одній знахідці, а на п'яти – по дві. Кількість виробів з одного пункту не з'ясовано через фрагментарність виробів.

За культурно-хронологічною належністю ці пам'ятки поділяються так: верхньо-воронезька група (2), колочинська (3), празька (1), колочинська/сахнівський горизонт (1), сахнівський горизонт (1), сахнівський/волинцевська/райковецька (1), празька/райковецька (1), боршевська (1), волинцевська (1) та роменська (1).

Вісім пам'яток представлені городищами, п'ять – поселеннями. Більшість датовано третьою чвертю I тис. н. е., із домінуванням у період V–VII ст. Лише на двох пам'ятках виявлено шари, що охоплюють і першу половину VIII ст. Три пам'ятки належать до останньої чверті I тис. н. е. Для ще двох пунктів хронологічне визначення залишається невстановленим.

У двох випадках пінцети виявлені в контекстах, пов'язаних із ювелірним ремеслом. Водночас це не заперечує можливості їх поліфункційного використання.

Загалом, маємо сім залізних і чотири бронзові виробів, а також три бронзові фрагменти зі Стаєва 5. Вироби поділені на три типи за формою кінців пінцетів. Тип 1 – з тонкими прямими кінцями, переважає на Лівобережжі Подніпров'я. Тип 2 – із трапецієподібними кінцями, що поступово розширюються, фіксується на Правобережжі України. Тип 3 – із трикутними кінцями, що різко розширюються, представлений переважно в лісовій зоні.

Окрім того, пінцети доби раннього середньовіччя трапляються не лише на слов'янських пам'ятках, а й у матеріалах інших культур Східної Європи.

Подяки. Висловлюю вдячність Вікторові Аксьонову, Оксані Гопкало, Ігореві Готуну, Олексієві Лаптеву та Юрієві Пуголовку за надані консультації та слушні зауваження, які сприяли підготовці цього дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. (1999). *Этническая история ранневизантийского Крыма.* Симферополь: Дар.

Айбабин, О. И. (2003). Памятники крымского варианта салтово-маяцкой культуры в Восточном Крыму и степи. В Б. А. Рыбаков (ред.), *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века.* 55–59.

Аксьонов, В. С. (2023). Салтівський наборний пояс IX ст. (за матеріалами катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів). *Археологія і давня історія України, 3 (48)*, 92–103.

Аксенов, В. С., Михеев, В. К. (2006). Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII–IX вв.». *Хазарский альманах, 5.* Киев; Харьков.

Андреев, С. И., Филимонова, Н. В. (2008). Раннеславянские культуры в Тамбовской области. *Верхнее Подонье: Археология. История, 3,* 18–24.

Ауліх, В. В. (1962). Металеві пряжки та прикраси з верхнього горизонту в с. Зимне, Волинської області. *Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині, 4,* 92–105.

Ауліх, В. В. (1972). *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині.* Київ: Наукова думка.

Биркина, Н. А. (2022). Инструменты для металлообработки с поселения Стаево-5. В А. М. Обломский (ред.), *Торгово-ремесленный комплекс у с. Стаево в верховьях р. Воронеж (конец V–VII в.) и некоторые проблемы археологии Верхнего Подонья эпохи раннего Средневековья: коллективная монография.* Раннеславянский мир, 21. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 131–135.

Вейс, Г. (2007). *Всеобщая история мировой культуры.* Москва: Эксмо.

Воронятов, С. В. (2014). Металлообработка Почепского селища: мастера культур западнобалтского круга и начальный этап стиля варварских выемчатых эмалей. *Археологические вести, 20,* 198–204.

Гопкало, О., Рудич, Т. (2016). Про групу бронзових предметів з поховань культури Черняхів – Синтана-Де-Муреш. *Емінак: науковий щоквартальник, 4 (16),* 264–269.

Готун, І. А., Горбаненко, С. А. (2016). Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків Яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra, 1,* 153–171.

Дмитриев, А. В., Клемешов, А. С., Малышев, А. А., Мастыкова, А. В., Медникова, М. Б. (2021). Описание погребальных комплексов. В А. А. Малашев (ред.), *Могильник Дюрсо: Каталог. Часть I.* Некрополи Черноморья, 6. Москва: МАКС Пресс.

Дубицька, Н. Н. (2016). Памятники культуры Абидни. В О. Н. Левко, В. Г. Белявец (ред.), *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя, 1.* Минск: «Беларуская навука», 284–333.

Еремееев, И. И., Дзюба, О. Ф. (2010). *Очерки исторической географии лесной части Пути из Варяг в Греки. Археологические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень.* Санкт-Петербург: Нестор-Литописец.

Заверняев, Ф. М. (1969). Почепское селище. *Материалы по археологии СССР, 160,* 88–118.

Засецкая, И. П. (1993). Материалы Боспорского некрополя второй половины IV – первой половины V вв. н. э. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 3,* 23–105.

Засецкая, И. П. (1998). Датировка и происхождение пальчатых фибул боспорского некрополя раннесредневекового периода. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 6,* 394–478.

Звяруга, Я. Г. (2005). Беларускае Павілле у жалезным веку і раннім сярэднявякоўі. *Матэрыялы па археологіі Беларусі, 10.* Мінск.

Исланова, И. В. (2007). Верхневолжье и Валдай. В И. О. Гавритухин, А. М. Обломский (ред.), *Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э.* Раннеславянский мир, 9, 301–332.

Исланова, И. В. (2016). Раннесредневековые группы памятников на Северо-Западе Восточной Европы. В А. М. Обломский, И. В. Исланова (ред.), *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.).* Раннеславянский мир, 17, 136–220.

Колода, В. В. (2017). Спеціалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач П» у салтівський час. *Археологія і Давня історія України, 1(22),* 40–49.

Костенко, Ю. В. (1978). Пам'ятки I тис. н. е. в поріччі р. Трубежа. *Археологія, 28,* 69–82.

Костенко, Ю. В. (1983). Пам'ятки зарубинецької культури на Трубежі. *Археологія, 42,* 51–62.

Кулаков, В. И. (2007). Самбия и Натангия. В И. О. Гавритухин, А. М. Обломский (ред.), *Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э.* Раннеславянский мир, 9, 333–357.

Кучера, М. П. (1962). Древній Пліснеськ. *Археологічні пам'ятки УРСР, 12,* 3–56.

Лаптев, А. А., Аксенов, В. С. (2017). Погребения с «оболом мертвых» на Бочковском могильнике салтово-маяцкой культуры (по материалам раскопок 2014 г.). В В. С. Аксенов (ред.), *В. К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження.* Харків: ТОВ РА «ІРІС», 80–97.

Левко, О. Н., Колосовський, Ю. В. (2003). Раскопки городищ у дер. Кисели (Дымокуры) Толочинского р-на и у дер. Черкасово Оршанского р-на Витебской обл. *Материалы по археологии Беларуси, 8,* 182–208.

Лопатин, Н. В. (1989). Тушемля, Демидовка, Колочин: о соотношении керамики верхних слоев. *Краткие сообщения Института археологии, 195,* 9–15.

Лопатин, Н. В. (2017). О тушемлянской и колочинской культурах. В В. Е. Родинкова, О. С. Румянцева (ред.), *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: сборник статей: К 60-летию А. М. Обломского.* Раннеславянский мир, 19, 63–69.

Магомедов, Б. В. (1990). Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие. В В. Д. Баран (ред.), *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* Киев: Наукова думка, 160–172.

Магомедов, Б. В. (2001). *Черняховская культура. Проблема этноса.* Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Мастыкова, А. В. (2009). *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. н. э.*

Мастыкова, А. В., Казанский, М. М., Сапрыкина, И. А. (2016). *Пашковский могильник № 1: у 2-х т., 2.* Исследование материалов Пашковского могильника № 1. Москва: ИА РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История.

Михайлова, Е. Р. (2018a). «Балтский след» в культуре псковских длинных курганов? В А. А. Егорейченко (науч. ред.). *Этнокультурные процессы на территории Беларуси в I – начале II тысячелетия нашей эры: материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию проф. Э. М. Загорульского.* Минск, 6–7 декабря 2018 г. Минск: БГУ, 173–184.

Михайлова, Е. Р. (2018b). Культурно-исторические процессы на северо-восточной Балтике в V–VIII вв. и возникновение протогородов Северо-Запада. В Н. В. Лопатин (отв. ред.). *Археология и история Пскова и Псковской земли: Ежегодник Семинара имени академика В. В. Седова, 33.* Материалы 63-го заседания (2017 г.). Москва; Псков, 235–252.

Москаленко, А. Н. (1965). *Городище Титчиха. Из истории древнерусского поселения на Дону.*

Обломский, А. М. (2010). (ред.). *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II в. н. э.).* Раннеславянский мир, 12.

Обломский, А. М. (2011). О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона. *Stratum plus, 5,* 51–60.

Обломский, А. М. (2016). Колочинская культура. В А. М. Обломский, И. В. Исланова (ред.), *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.).* Раннеславянский мир, 17, 10–113.

Обломский, А. М. (2022). Памятники раннего Средневековья в среднем и верхнем течении р. Воронеж. В А. М. Обломский (ред.), *Торгово-ремесленный комплекс у с. Стаево в верховьях р. Воронеж (конец V–VII в.) и некоторые проблемы археологии Верхнего Подонья эпохи раннего Средневековья: коллективная монография.* Раннеславянский мир, 21, 61–75.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. (2010). Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог). В И. В. Исланова, В. Е. Родинкова (отв. ред.), *Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы.* Раннеславянский мир, 13, 301–374.

Обломский, А. М., Смирнов, А. С., Сорокин, А. Н. (1987). Материалы I тысячелетия н. э. на поселении Шоссейное (Белгородская обл.). *Советская археология, 4,* 174–186.

Петрашенко, В. А., Виногродськая, Л. И., Тригубова, А. В. (1989). *Отчет Приднепровского отряда Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках поселения у с. Ходосовка Киевской обл. и поселения у с. Григоровка Черкасской обл. за 1989 г.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Плетнева, С. А. (1989). *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс.*

Приходнюк, О. М. (2005). *Пастирське городище.* Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Рашев, Р. (2014). *Българската езическа култура VII–IX век.* София: Класика и стил.

Савчук, А. П. (1969). Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж. *Материалы по археологии СССР, 160,* 82–87.

Седов, В. В. (1987a). Корела. В Б. А. Рыбаков (ред.), *Финно-угры и балты в эпоху средневековья,* 44–52.

Седов, В. В. (1987b). Балты. В Б. А. Рыбаков (ред.), *Финно-угры и балты в эпоху средневековья,* 353–456.

Симонович, Е. О. (1971). Хірургія в черняхівську епоху. *Середні віки на Україні, 1,* 83–87.

Скирда, В. В., Іськов, І. В. (2021). Новий катакомбний могильник на Харківщині. *Міхеєвські читання, 2,* 79–91.

Старік, О. В., Аксьонов, В. С. (2018). Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького. *Археологія, 4,* 114–126.

Старостин, П. Н. (1967) Памятники именьковской культуры. Свод археологических источников, Д1-32. Москва: Наука.

Сташенков, Д. А. (2010). О ранней дате именьковской культуры. В Л. В. Кузнецов (ред.), *40 лет Средневолжской археологической экспедиции.* Краеведческие записки. Самара, 113–127.

Сухобоков, О. В. (1975). *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).* Киев: Наукова думка.

Шадыра, В. І. (2006). *Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.).* Мінск.

Шмидт, Е. А. (1970). О культуре городищ-убежищ Левобережья Смоленщины. *Материалы по археологии СССР, 176,* 63–70.

Шмидт, Е. А. (2003). *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. н. э. Тушемлинская культура.*

Филипчук, А. (2018). Пінцет з Плісненського святилища. *Пліснеські старожитності, 3,* 200–201.

Филипчук, Г. В. (2023). *Язичництво населення Давного Пліснеська (VII–XII ст.).* Київ: Наукова думка.

Юренко, С. П. (1990). Производственный и бытовой инвентарь. Оружие. Украшения. В В. Д. Баран (ред.), *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* Киев: Наукова думка, 290–302.

Garam, É. (1992). Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. *Studien zur Archäologie der Awaren, 4: Awarenforschungen, 1,* 135–250.

Garam, É. (1995). *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* Budapest.

Preda, C. (1980). *Callatis. Necropola romano-bizantina.* Bucuresti: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Török, G. (1975). The Kiskörös Pohibuj-Mackó-Dülö Cemetery. *Avar finds in the Hungarian National Museum, 1,* 283–304.

Vágó, E. B., Bóna, I. (1976). *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof.* Budapest.

REFERENCES

Aybabin, A. I. (1999). *Etnicheskaya istoriya rannevizantiyskogo Kryma.* Simferopol: Dar (in Russian).

Aibabin, O. I. (2003). Pamiatniki krymskogo varianta saltovo-maiatskoi kultury v Vostochnom Krymu i stepi. In B. A. Rybakov (Ed.), *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkaze v epokhu srednevekovia: IV–XIII veka.* 55–59 (in Russian).

Aksonov, V. S. (2023). Saltivskyi nabornyi poias IX st. (za materialamy katakombnoho mohylnyka bilia s. Verkhnii Saltiv). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 3 (48),* 92–103 (in Ukrainian).

Aksenov, V. S., & Mikheyev, V. K. (2006). Naseleniye Khazarskogo kaganata v pamyatnikakh istorii i kultury. «Sukhogomolshanskiy mogilnik VIII–IX vv.». *Khazarskiy almanakh, 5.* Kiev; Kharkov (in Russian).

Andreyev, S. I., & Filimonova, N. V. (2008). Ranneslavyanskiye kultury v Tambovskoy oblasti. *Verkhneye Podonye: Arkheologiya. Istoriya, 3,* 18–24 (in Russian).

Aulikh, V. V. (1962). Metalevi priazhky ta prykrasy z verkhnoho horyzontu v s. Zymne, Volynskoi oblasti. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 4,* 92–105 (in Ukrainian).

Aulikh, V. V. (1972). *Zymnivske horodyshche – slovianska pamiatka VI–VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Birkina, N. A. (2022). Instrumenty dlya metalloobrabotki s poseleniya Stayevo-5. In A. M. Oblomskiy (Ed.), *Torgovo-remeslennyy kompleks u s. Stayevo v verkhoviakh r. Voronezh (konets V–VII v.) i nekotoryye problemy arkheologii Verkhnego Podonia epokhi rannego Srednevekovia: kollektivnaya monografiya*. Ranneslavyanskiy mir, 21. 131–135 (in Russian).

Veys, G. (2007). *Vseobshchaya istoriya mirovoy kultury*. (in Russian).

Voroniatov, S. V. (2014). Metalloobrabotka Pochepskogo selishcha: mastera kultur zapadnobaltskogo kruga i nachalnyi etap stilia varvarskikh vyemchatykh emalei. *Arkheologicheskie vesti, 20,* 198–204 (in Russian).

Hopkalo, O., & Rudych, T. (2016). Pro hrupu bronzovykh predmetiv z pokhovan kultury Cherniakhiv – Syntana-De-Muresh. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk, 4 (16),* 264–269 (in Ukrainian).

Hotun, I. A., & Horbanenko, S. A. (2016). Zemlerobstvo zhyteliv slov'ianskoho poselennia v uroch. Kozakiv Yar u Khodosivtsi. *In Sclavenia terra, 1,* 153–171 (in Ukrainian).

Dmitriev, A. V., Klemeshov, A. S., Malyshev, A. A., Mastykova, A. V., & Mednikova, M. B. (2021). Opisanie pogrebalnykh kompleksov. In A. A. Malashev (Ed.). *Mogilnik Diurso: Katalog. Chast I.* Nekropoli Chernomoria, *6.* (in Russian).

Dubitska, N. N. (2016). Pamyatniki kultury Abidni. In O. N. Levko, & V. G. Belyavets (Eds.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period: k 90-letiyu so dnya rozhdeniya Leonida Davydovicha Pobolya, 1.* Minsk: Belaruskaya navuka, 284–333 (in Russian).

Eremeyeev, I. I., & Dzyuba, O. F. (2010). *Ocherki istoricheskoy geografii lesnoy chasti Puti iz Varyag v Greki. Arkheologicheskiye issledovaniya mezhdu Zapadnoy Dvinoy i ozerom Ilmen.* Sankt-Peterburg: Nestor-Litopisets (in Russian).

Zaverniaev, F. M. (1969). Pochepskoe selishche. *Materialy po arkheologii SSSR, 160,* 88–118 (in Russian).

Zasetskaya, I. P. (1993). Materialy Bosporskogo nekropolya vtoroy poloviny IV – pervoy poloviny V vv. n. e. *Materialy po arkheologii. istorii i etnografii Tavrii, III,* 23–105 (in Russian).

Zasetskaya, I. P. (1998). Datirovka i proiskhozhdeniye palchatykh fibul bosporskogo nekropolya rannesrednevekovogo perioda. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, 6,* 394–478 (in Russian).

Zviaruha, JA. H. (2005). Bielaruskaje Pavillie u žalieznym vieku i rannim siaredniaviakoŭi. *Materyjaly pa archieolohii Bielarusi, 10.* Minsk (in Belarusian).

Islanova, I. V. (2007). Verkhnevolzhye i Valday. In I. O. Gavritukhin, & A. M. Oblomskiy (Eds.), *Vostochnaya Evropa v seredine I tysyacheletiya n. e.* Ranneslavyanskiy mir, 9. Moskva, 301–332 (in Russian).

Islanova, I. V. (2016). Rannesrednevekovyye gruppy pamyatnikov na Severo-Zapade Vostochnoy Evropy. In A. M. Oblomskiy, & I. V. Islanova (Eds.), *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V–VII vv.).* Ranneslavyanskiy mir, 17, 136–220 (in Russian).

Koloda, V. V. (2017). Spetsializovani znariaddia yak vidobrazhennia rivnia remisnychoho vyrobnytstva na selyshchi «Mokhnach P» u saltivskyi chas. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy, 1 (22),* 40–49 (in Ukrainian).

Kostenko, Yu. V. (1978). Pamiatky I tys. n. e. v porichchi r. Trubezha. *Arkheolohiia, 28,* 69–82 (in Ukrainian).

Kostenko, Yu. V. (1983). Pamiatky zarubynetskoi kultury na Trubezhi. *Arkheolohiia, 42,* 51–62 (in Ukrainian).

Kulakov, V. I. (2007). Sambiya i Natangiya. In I. O. Gavritukhin, & A. M. Oblomskiy (Eds.), *Vostochnaya Evropa v seredine I tysyacheletiya n. e. Ranneslavyanskiy mir, 9,* 333–357 (in Russian).

Kuchera, M. P. (1962). Drevnii Plisnesk. *Arkheolohichni pam'iatky URSR, 12,* 3–56 (in Russian).

Laptev, A. A., & Aksenov, V. S. (2017). Pogrebeniya s «obolom mertvykh» na Bochkovskom mogilnike saltovo-mayatskoy kultury (po materialam raskopok 2014 g.). In V. S. Aksenov (Ed.), *V. K. Mikheiev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia.* Kharkiv: TOV RA «IRIS», 80–97 (in Russian).

Levko, O. N., & Kolosovskiy, Yu. V. (2003). Raskopki gorodishch u der. Kiseli (Dymokury) Tolochinskogo r-na i u der. Cherkasovo Orshanskogo r-na Vitebskoy obl. *Materialy po arkheologii Belarusi, 8,* 182–208 (in Russian).

Lopatin, N. V. (1989). Tushemlya. Demidovka. Kolochin: o sootnoshenii keramiki verkhnikh sloyev. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii, 195,* 9–15 (in Russian).

Lopatin, N. V. (2017). O tushemlyanskoy i kolochinskoy kulturakh. In V. E. Rodinkova, & O. S. Rumyantseva (Eds.), *Evropa ot Latena do Srednevekovia: varvarskiy mir i rozhdeniye slavyanskikh kultur: sbornik statey: K 60-letiyu A. M. Oblomskogo.* Ranneslavyanskiy mir, 19, 63–69 (in Russian).

Magomedov, B. V. (1990). Proizvodstvennyy i bytovoy inventar, predmety ubora, oruzhiye. In V. D. Baran (Ed.), *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period.* Kiev: Naukova dumka, 160–172 (in Russian).

Magomedov, B. V. (2001). *Chernyakhovskaya kultura.* Problema etnosa. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (in Russian).

Mastykova, A. V. (2009). *Zhenskiy kostyum Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV – seredine VI v. n. e.* (in Russian).

Mastykova, A. V., Kazanskiy, M. M., & Saprykina, I. A. (2016). *Pashkovskiy mogilnik № 1: v 2-kh t., 2.* Issledovaniye materialov Pashkovskogo mogilnika № 1. (in Russian).

Mikhailova, E. R. (2018a). «Baltskii sled» v kulture pskovskikh dlinnykh kurganov? In A. A. Egoreichenko (Ed.). *Etnokulturnye protsessy na territorii Belarusi v I – nachale II tysiacheletiia nashei ery: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 90-letiiu prof. E. M. Zagorulskogo.* Minsk, 6–7 dekabria 2018 g. Minsk: BGU, 173–184 (in Russian).

Mikhailova, E. R. (2018b). Kulturno-istoricheskie protsessy na severo-vostochnoi Baltike v V–VIII vv. i vozniknovenie protogorodov Severo-Zapada. In N. V. Lopatin (Ed.), *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli: Ezhegodnik Seminara imeni akademika V. V. Sedova, 33.* Materialy 63-go zasedaniia (2017 g.). 235–252 (in Russian).

Moskalenko, A. N. (1965). *Gorodishche Titchikha. Iz istorii drevnerusskogo poseleniya na Donu.* (in Russian).

Oblomskii, A. M. (2010). (Ed.). *Pozdnezarubinetskie pamiatniki na territorii Ukrainy (vtoraia polovina I–II v. n. e.).* Ranneslavianskii mir, 12. (in Russian).

Oblomskiy, A. M. (2011). O rannesrednevekovykh slavyanskikh drevnostyakh v basseyne Dona. *Stratum plus, 5,* 51–60 (in Russian).

Oblomskiy, A. M. (2016). Kolochinskaya kultura. In A. M. Oblomskiy, & I. V. Islanova (Eds.), *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V–VII vv.).* Ranneslavyanskiy mir, 17, 10–113 (in Russian).

Oblomskiy, A. M. (2022). Pamyatniki rannego Srednevekovia v srednem i verkhnem techenii r. Voronezh. In A. M. Oblomskiy (Ed.), *Torgovo-remeslennyy kompleks u s. Stayevo v verkhoviakh r. Voronezh (konets V–VII v.) i nekotoryye problemy arkheologii Verkhnego Podonia epokhi rannego Srednevekovia: kollektivnaya monografiya.* Ranneslavyanskiy mir, 21, 61–75 (in Russian).

Oblomskiy, A. M., & Terpilovskiy, R. V. (2010). Novyye pamyatniki kiyevskoy kultury na territorii Ukrainy (katalog). In I. V. Islanova, & V. E. Rodinkova (Eds.), *Aktualnyye problemy arkheologii Vostochnoy Evropy I tysyacheletiya n. e. Problemy i materialy.* Ranneslavyanskiy mir, 13, 301–374 (in Russian).

Oblomskiy, A. M., Smirnov, A. S., & Sorokin, A. N. (1987). Materialy I tysyacheletiya n. e. na poselenii Shosseynoye (Belgorodskaya obl.). *Sovetskaya arkheologiya, 4,* 174–186 (in Russian).

Petrashenko, V. A., Vinogrodskaya, L. I., & Trigubova, A. V. (1989*). Otchet Pridneprovskogo otryada Dneprovskoj drevnerusskoj e`kspediczii o raskopkax poseleniya u s. Xodosovka Kievskoj obl. i poseleniya u s. Grigorovka Cherkasskoj obl. za 1989 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Russian).

Pletneva, S. A. (1989). *Na slavyano-khazarskom pogranichye: Dmitriyevskiy arkheologicheskiy kompleks.* (in Russian).

Prykhodniuk, O. M. (2005). *Pastyrske horodyshche.* Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna (in Ukrainian).

Rashev, R. (2014). *Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek.* Sofia: Klasika i stil (in Bulgarian).

Savchuk, A. P. (1969). Poseleniia zarubinetskoi kultury v poreche r. Trubezh. *Materialy po arkheologii SSSR, 160,* 82–87 (in Russian).

Sedov, V. V. (1987a). Korela. In B. A. Rybakov (Ed.), *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia,* 44–52 (in Russian).

Sedov, V. V. (1987b). Balty. In B. A. Rybakov (Ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*, 353–456 (in Russian).

Symonovych, E. O. (1971). Khirurhiia v cherniakhivsku epokhu. *Seredni viky na Ukraini, 1,* 83–87 (in Russian).

Skyrda, V. V., & Iskov, I. V. (2021). Novyi katakombnyi mohylnyk na Kharkivshchyni. *Mikheievski chytannia, 2,* 79–91 (in Ukrainian).

Starik, O. V., & Aksonov, V. S. (2018). Rechi saltivskoho chasu z kolektsii Dniprovskoho natsionalnoho istorychnoho muzeiu imeni D. I. Yavornytskoho. *Arkheolohiia, 4,* 114–126 (in Ukrainian).

Starostin, P. N. (1967) Pamiatniki imenkovskoi kultury. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-32.

Ctashenkov, D. A. (2010). O rannei date imenkovskoi kultury. In L. V. Kuznetsov (Ed.), *40 let Srednevolzhskoi arkheologicheskoi ekspeditsii.* Kraevedcheskie zapiski. Samara, 113–127 (in Russian).

Sukhobokov, O. V. (1975). *Slavyane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaya kultura i eye predshestvenniki).* Kiev: Naukova dumka (in Russian).

Šadyra, V. I. (2006). *Bielaruskaje Padzvinnie (I tysiačahoddzie n. e.).* Minsk (in Belarusian).

Shmidt, E. A. (1970). O kulture gorodishch-ubezhishch Levoberezhia Smolenshchiny. *Materialy po arkheologii SSSR, 176,* 63–70 (in Russian).

Shmidt, E. A. (2003). *Verkhneye Podneprovye i Podvinye v III–VII vv. n. e. Tushemlinskaya kultura.* (in Russian).

Fylypchuk, A. (2018). Pintset z Plisnenskoho sviatylyshcha. *Plisneski starozhytnosti, 3,* 200–201 (in Ukrainian).

Fylypchuk, H. V. (2023). *Yazychnytstvo naselennia Davnoho Plisneska (VII–XII st.).* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Yurenko, S. P. (1990). Proizvodstvennyy i bytovoy inventar. Oruzhiye. Ukrasheniya. In V. D. Baran (Ed.), *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period.* Kiev: Naukova dumka, 290–302 (in Russian).

Garam, É. (1992). Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. *Studien zur Archäologie der Awaren, 4: Awarenforschungen, 1,* 135–250 (in German).

Garam, É. (1995). *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* Budapest (in German).

Preda, C. (1980). *Callatis. Necropola romano-bizantina.* Bucuresti: Editura Academiei Republicii Socialiste România. (in Romanian).

Török, G. (1975). The Kiskörös Pohibuj-Mackó-Dülö Cemetery. *Avar finds in the Hungarian National Museum, 1,* 283–304 (in Hungarian).

Vágó, E. B., & Bóna, I. (1976). *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof.* Budapest (in German).

Стаття: надійшла до редакції 20.05.2025
прийнята до друку 21.08.2025

TWEEZERS AMONG THE EARLY MEDIEVAL SLAVS FROM EASTERN EUROPE

Yaroslav VOLODARETS-URBANOVYCH

Institute of Archaeology NAS of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

This article examines the discovery of tweezers at Slavic sites and archaeological complexes in the southern part of Eastern Europe, dated to the second half of the 1st millennium AD. Data were collected from 13 Slavic sites. According to cultural affiliation, the finds are distributed as follows: Upper Voronezh group (2), Kolochyn culture (3), Prague culture (1), Kolochyn culture/Sakhnivka horizon (1), Sakhnivka horizon (1),

Sakhnivka horizon/Volyntsevo/Romny culture (1), Prague/Raikovetska culture (1), Borshevska culture (1), Volyntsevo culture (1), and Romny culture (1).

Eight of the sites are represented by hillforts, while five are settlements. Seven sites yielded one find each, and five sites produced two finds. Three fragments come from a single settlement, though the total number of items at that location cannot be determined. In total, 17 complete or nearly complete tweezers and three fragments have been documented.

The majority of these finds date to the third quarter of the 1st millennium AD. Three sites belong to the last quarter of the millennium. Two finds from Plisnesk and one from Khodosivka cannot be precisely dated.

Tweezers from the craft settlement of Staevo 5 and from the 1991 goldsmith's hoard at the Pastyrske hillfort may be associated with jewelry-making. The functional purpose of the remaining items remains uncertain.

Slavic tweezers were made of iron and bronze. Overall, all finds can be divided into three types based on the shape of their ends: Type 1: with thin, straight ends; Type 2: with gradually widening trapezoidal ends; Type 3: with sharply widening triangular ends.

Type 3 is mainly found in the forested zone, while Type 2 predominates on the Right Bank of Ukraine.

Interestingly, tweezers first appeared among the Slavs as imported items during the Roman period, within the context of the Late Zarubyntsi culture type and Kyiv culture. By the early Middle Ages, tweezers were known across vast territories, and Slavic regions in Eastern Europe were, in fact, almost "encircled" by areas where such items were widespread.

Key words: Slavs, tweezers, Eastern Europe, early Middle Ages.

УДК 903.05.4(477.81-22)″653″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-75-95

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 75–95.

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ ГОРОДЕЦЬ НА РІЧЦІ ГОРИНЬ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Богдан ПРИЩЕПА [1], *Олексій ВОЙТЮК* [2]

[1] *Національний університет водного господарства та природокористування,*
вул. Соборна, 11, 33000, м. Рівне, Україна,
e-mail: archeol57@ukr.net
[2] *Військовослужбовець, e-mail: djunua@ukr.net*

Схарактеризовано два середньовічні поселенські комплекси, розташовані на лівому березі р. Горинь поблизу с. Городець Рівненської обл. Встановлено, що перший охоплює городище й неукріплене поселення в ур. Замок, а також курганний могильник (на тепер повністю зруйнований). Відповідно до зібраного археологічного матеріалу визначено час заселення слов'янами поселення в ур. Замок – VI–VII ст., а період його розквіту – IX – початку XI ст. Другий комплекс виявлено за 1 км на південь від першого, і він складається із двох поселень в урочищах За прорвою і Солов'їна гора.

Проведено археологічні дослідження в ур. За прорвою, які засвідчили, що слов'яни освоїли цю територію в VII–VIII ст., а значне зростання поселення припадає на XI – першу половину XIII ст.; розташоване поряд поселення в ур. Солов'їна гора сформувалося дещо пізніше, вірогідно, в кінці XI – на початку XII ст. і функціювало до середини XIII ст. На обох поселеннях знайдено свинцеві вислі печатки кінця XI – першої половини XII ст.

Проведено аналіз археологічних джерел, що дав змогу простежити, як у цьому мікрорегіоні поселенський комплекс додержавного періоду кінця першого тисячоліття змінюється комплексом періоду Київської Русі XI – першої половини XIII ст. Висловлено припущення, що в кінці першого тисячоліття Городець був важливим прикордонним поселенням волинян, а в період Київської Русі – одним із центрів окняжіння Погоринських земель на Волинському Поліссі.

Ключові слова: Волинь, мікрорегіон, середні віки, археологічні пам'ятки, матеріальна культура, споруди.

З археологічних публікацій с. Городець Рівненської обл. відоме як місце розташування середньовічного поселенського комплексу X – першої пол. XI ст., що охоплює городище й неукріплене поселення в ур. Замок, а також курганний могильник, який на сьогодні повністю зруйнований (рис. 1; 2, *1, 2*). Останнім часом під час археологічних розвідок на території села виявлено нові середньовічні пам'ятки, які дають змогу простежити трансформацію поселення волинян додержавного періоду в поселенський комплекс часу Київської Русі, це і є **метою статті**. Із нововиявлених археологічних пам'яток особливий інтерес становлять два розташовані поряд поселення в урочищах За прорвою і Солов'їна гора (рис. 2, *3, 4*). Але перш ніж перейти до їх характеристики, підсумуємо результати досліджень поселенського комплексу в ур. Замок.

Історія археологічних досліджень пам'яток в ур. Замок. Городище в ур. Замок відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. (Антонович, 1901, с. 46). Його в 1899 р. обстежували співробітники Городоцького музею барона Федора Штейнгеля (Беляшевский, 1899, с. 213). Під час розвідки 1935 р. Олександр Цинкаловський знайшов на пам'ятці уламки гончарних горщиків із простими й манжетоподібними вінцями (Rauhut, 1960, s. 238, tabl. III, *1*), а також залізну сокиру із вирізним обухом і відтягнутим донизу лезом (Rauhut, 1960, s. 238, tabl. II, *12*).

© Прищепа Б., Войтюк О., 2025

Сокири такої форми були поширені на території Київської Русі в X–XI ст. (Кирпичников, 1966, с. 36).

У 1954 р. пам'ятку обстежив Юрій Кухаренко і зауважив, що на городищі та селищі культурний шар добре виражений, його товщина 0,5 м, серед знахідок – уламки гончарних посудин, прикрашені прямими і хвилястими заглибленими лініями (Кухаренко, 1961, с. 37).

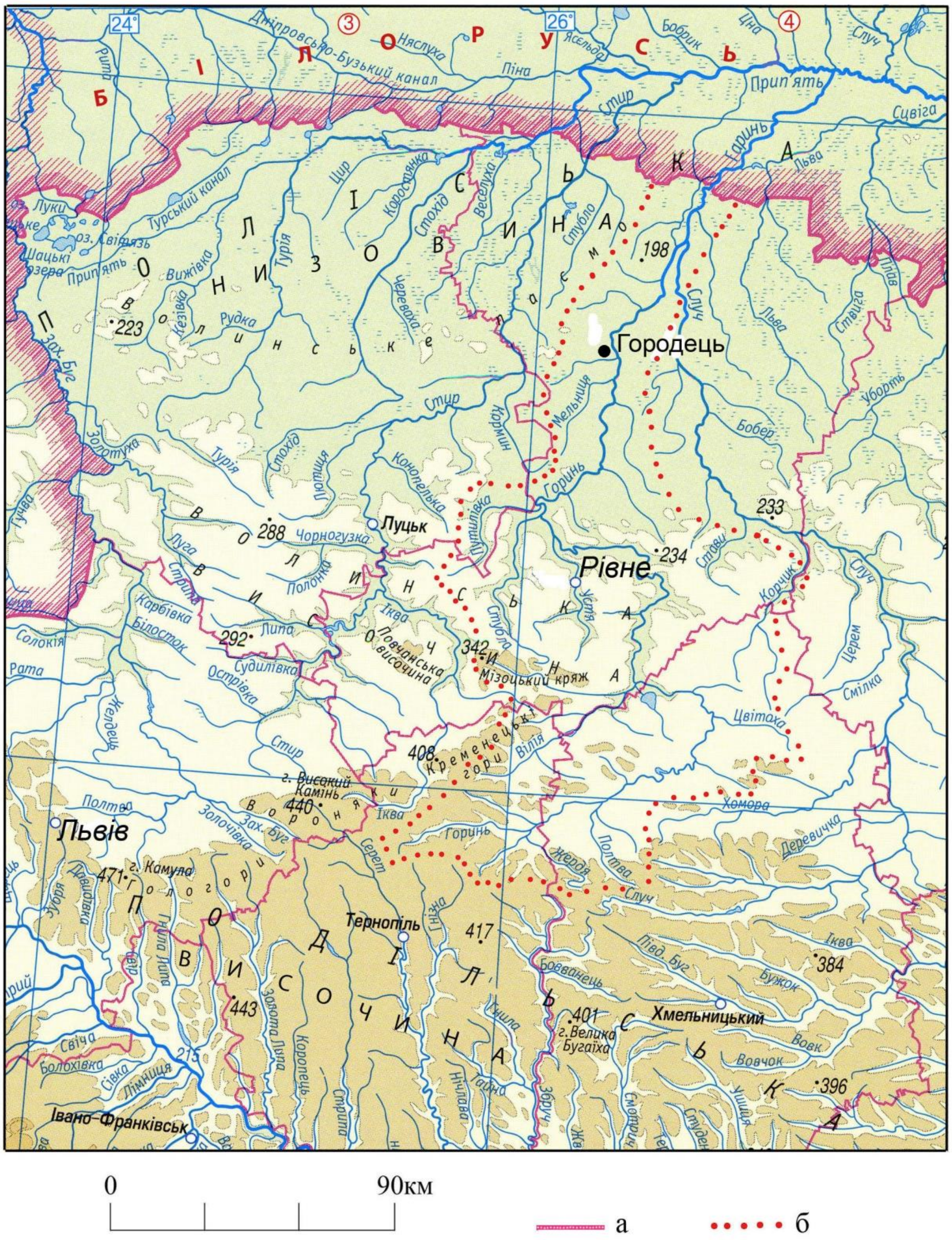

Рис. 1. Село Городець Рівненської обл. на карті Заходу України. Умовні позначення: а – кордони сучасних областей; б – межі Погориння

Fig. 1. The village of Gorodets, Rivne region, on the map of Western Ukraine. Legend: a – borders of modern regions; b – borders of Horyn region

Павло Раппопорт після проведеної в 1961 р. розвідки на городищі поблизу Городця підготував його план, датував пам'ятку X–XI ст. і виснував, що вона займає проміжне положення між укріпленнями острівного типу й такими, що мають правильну округлу форму (Раппопорт, 1967, с. 76).

Середньовічні пам'ятки поблизу Городця неодноразово обстежували автори, зокрема у 2002, 2012, 2016 рр. Одержані археологічні джерела частково були використані в публікації (Прищепа, 2013).

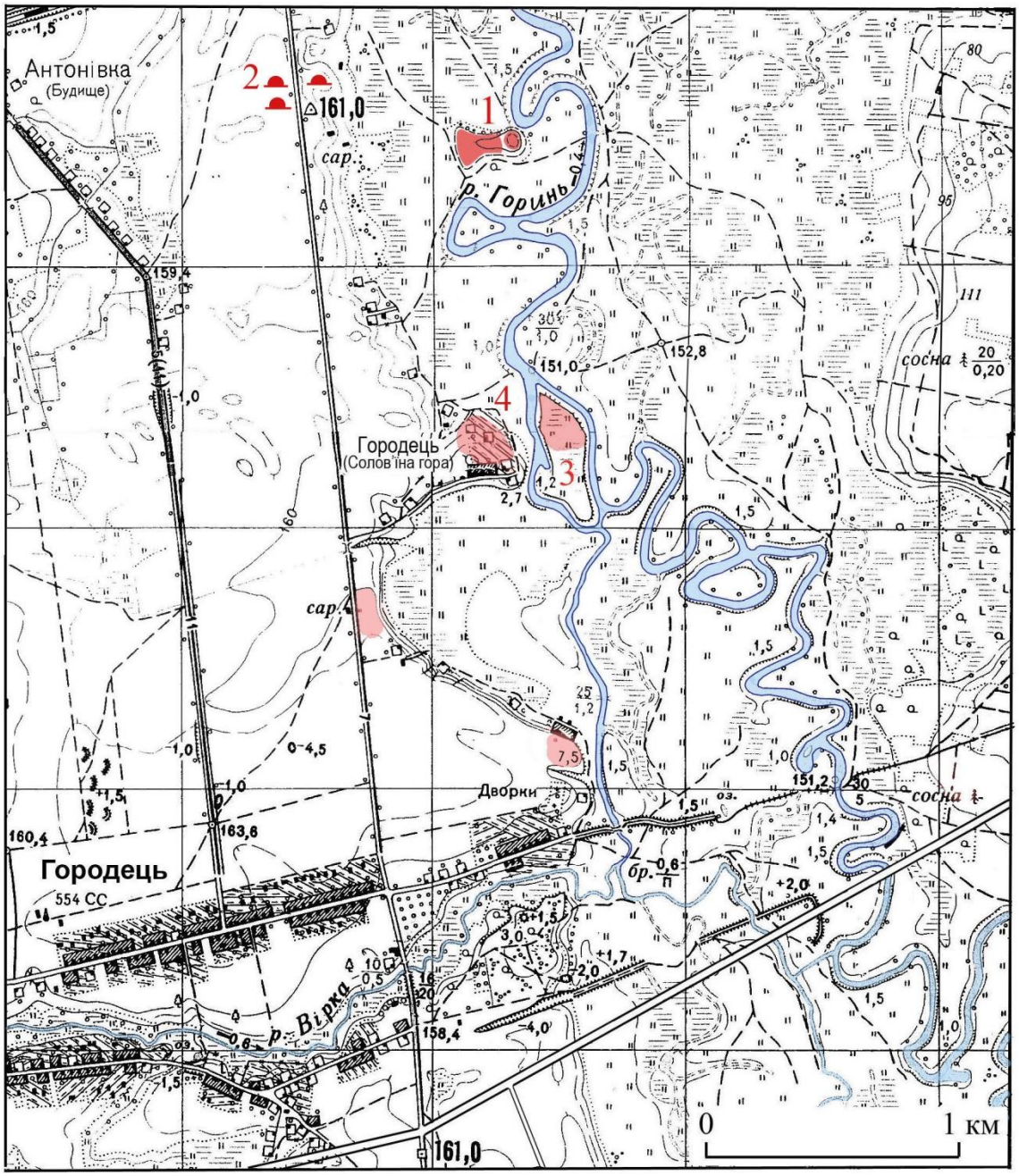

Рис. 2. Середньовічні пам'ятки поблизу с. Городця: 1 – городище і поселення в урочищі Замок; 2 – курганний могильник; 3 – поселення в ур. За прорвою; 4 – поселення в ур. Солов'їна гора

Fig. 2. Medieval monuments near the village of Gorodets: 1 – a hillfort and a settlement in the Zamok tract; 2 – a burial mound; 3 – a settlement in the Za prorvoyu tract; 4 – a settlement in the Solovyina gora tract

Укріплення в ур. Замок розташоване за 3 км на північ від південно-східної частини с. Городець. Його збудували на східному краю природного піщаного підвищення, розміщеного на заплаві лівого берега р. Горині (рис. *3, а*). Підвищення має розміри 160×260 м, максимальна висота над заплавою – 2,5–3,5 м. Майданчик городища округлий у плані, розмірами 45×40 м (площа – 0,2 га), по периметру оточений валом, а з напільної (західної) сторони – ровом. Висота валу – 2–2,5 м, ширина при основі – 6–8 м. Глибина рову – 2–3 м, при ширині – до 10 м. Із південного заходу вал має розрив на місці давнього в'їзду. З північної сторони до укріпленого майданчика раніше підходило русло р. Горині. Внаслідок розмиву берега зовнішній схил валу тут пошкоджений (рис. *4*), тому вдалося простежити, що його насипано з жовтого піску, дерев'яних конструкцій не виявлено. Потужність гумусного ґрунту на майданчику – 0,4–0,6 м, знахідок у ньому трапляється мало, під час зачистки ями скарбошукачів виявлено вінце ліпного ранньослов'янського горщика (рис. 5, *1*), кілька уламків гончарних стінок і вінце від горщика XI ст. (рис. 5, *2*).

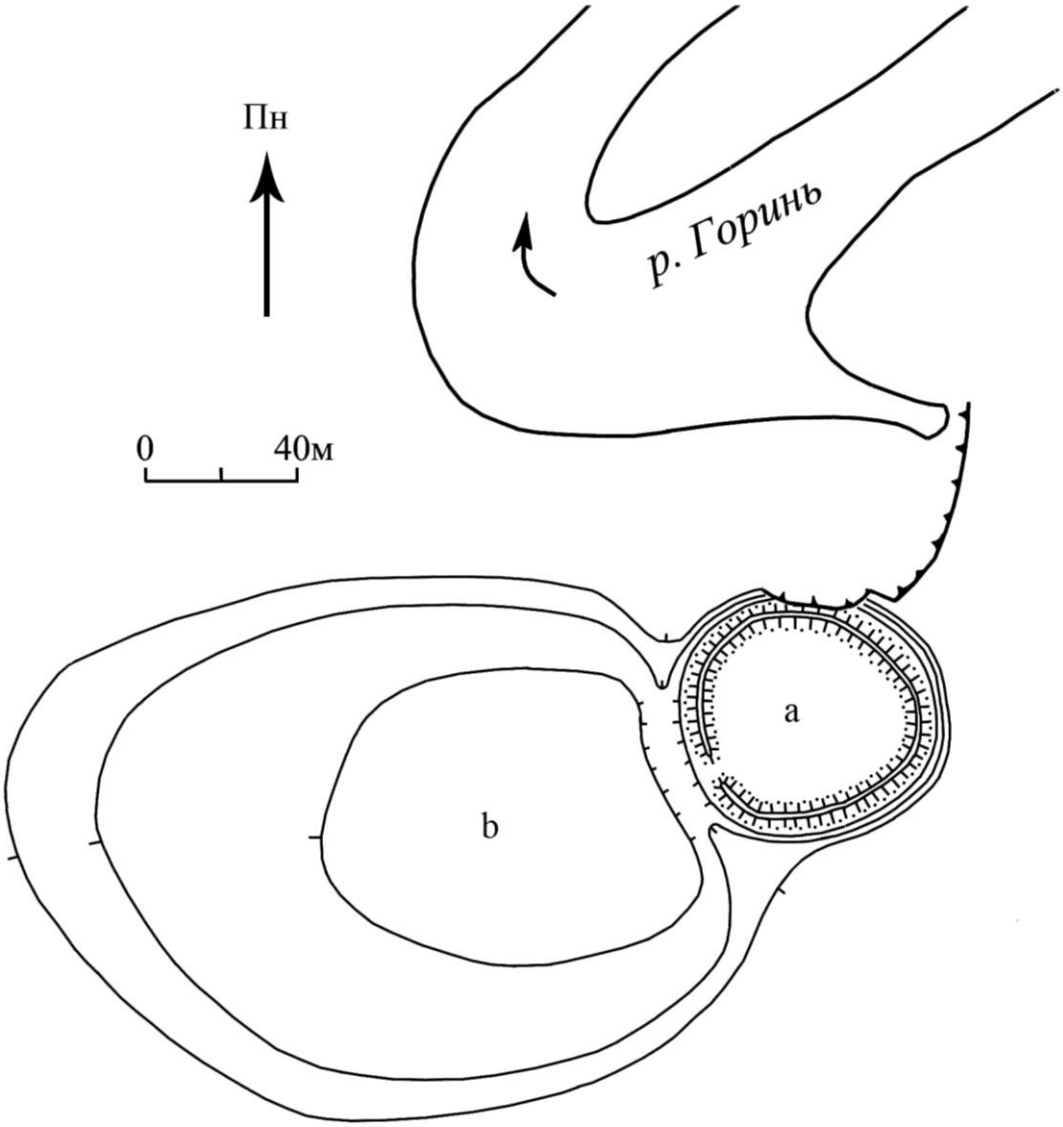

Рис. 3. Середньовічні пам'ятки в ур. Замок: a – городище; b – поселення
Fig. 3. Medieval monuments in the Zamok tract: a – hillfort; b – settlement

Поселення займало підвищення на захід від городища (рис. 3, *b*). У наш час ця територія використовується під сільськогосподарські угіддя. У підйомному матеріалі тут зібрано уламки ранньослов'янських ліпних і гончарних горщиків, вироби із заліза, кольорових металів, каменю.

Рис. 4. Городище поблизу с. Городець в ур. Замок. Вигляд із північного сходу
Fig. 4. A hillfort near the village of Gorodets in the Zamok tract. View from the northeast

У колекції – ліпне вінце, яке за технологією виготовлення і профілюванням, вірогідно, належить до празької культури (рис. 5, *11*), а інші – до райковецької (рис. 5; 3, *12*). Однак переважають фрагменти ранньогончарних горщиків IX – середини X ст. (рис. 5, *4–6, 13, 14*), а також якісних – X – початку XI ст., виготовлених на швидкообертовому гончарному крузі (рис. 5, *7–10, 15–22*). Знайдено також прясельце з рожевого шиферу (рис. 5, *23*), вироби із бронзи і фрагмент точильного каменю зі сірого сланцю (рис. 5, *24*). Пряселець із рожевого шиферу в регіоні в комплексах X ст. не виявлено, а в XI ст. вони набувають поширення. Бронзові сережку й накладну бляшку (рис. 5, *25, 26*) за аналогіями датовано X ст. (Прищепа, 2013, с. 143–144).

У кінці XIX ст. проведені дослідження курганного могильника, який тоді нараховував 30 насипів, із них 5 були розкопані (Штейнгель, 1904, с. 151–152). До нашого часу кургани не збереглися. За інформацією місцевих жителів, могильник розташовувався за 1 км на північний захід від городища на краю корінного берега Горині.

Особливий інтерес викликає захоронення в кургані № 3. Розміри округлого насипу цього кургану – 7,5×9,1 м, висота – 1,14 м. Тіло померлого поклали головою на захід, вище рівня давньої денної поверхні. Скелет знайдено на глибині 0,85 м. Навколо похованого зібрано багато цвяхів від труни, на пальці – дротяне кільце. Біля скелета лежали металеві деталі ременя, прикрашені черню, частина перебувала біля правого плеча, а інші – біля лівої гомілки. Зокрема, до ремінного набору входили дві пряжки (рис. 6, *1, 5*), чотири наконечники ременя (рис. 6, *2, 3*), чотири накладки у формі місяця (рис. 6, *4*), два гладенькі й широке кільце (рис. 6, *6*) (Штейнгель, 1904, табл. 12; Jakimowicz, 1933, tabl. V). Знахідка ліроподібної пряжки (рис. 6, *5*)

дає змогу визначити дату захоронення – XI ст. У X ст. такі пряжки були малопоширені на території Південної Русі. Їх не виявлено в захороненнях Шестовицького могильника (Бліфельд, 1977) і на Шестовицькому городищі в об'єктах кінця IX – початку XI ст. (Моця, Скороход, 2020). Але в XI ст. ліроподібні пряжки цього типу набули значного поширення (Килиевич, Орлов, 1985, с. 73).

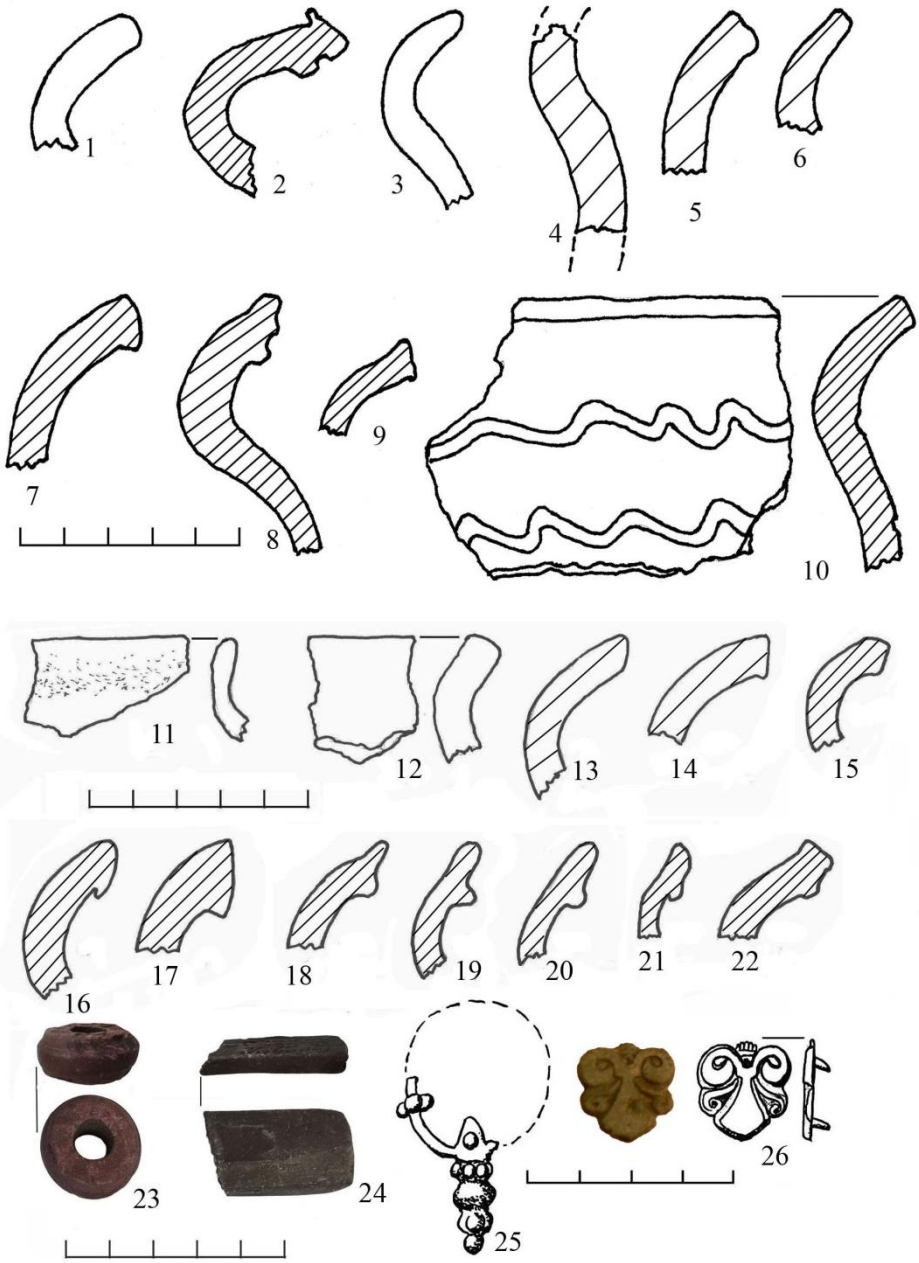

Рис. 5. Знахідки з городища (1, 2) і поселення (3–26) в ур. Замок: 1–10 – знахідки 2012 р.; 11–24 – знахідки 2016 р.; 25, 26 – знахідки 2002 р. 1, 3, 11, 12 – вінця ліпних горщиків; 4–6, 11, 12 – вінця ранніх гончарних горщиків; 2, 7–10, 15–22 – вінця гончарних горщиків; 23 – прясельце із рожевого шиферу; 24 – уламок точильного каменю; 25 – бронзова сережка; 26 – бронзова ремінна накладка

Fig. 5. Finds from the hillfort (1, 2) and settlement (3–26) in the Zamok tract: 1–10 – finds from 2012; 11–24 – finds from 2016; 25, 26 – finds from 2002. 1, 3, 11, 12 – crowns of molded pots; 4–6, 11, 12 – crowns of early pottery pots; 2, 7–10, 15–22 – crowns of pottery pots; 23 – a spinning wheel made of pink slate; 24 – a fragment of a grindstone; 25 – a bronze earring; 26 – a bronze belt buckle

Археологічні джерела свідчать, що поселенський комплекс в ур. Замок охоплював городище-сховище, розташоване поряд поселення площею до 2,5 га, і курганний могильник, на якому виявлено поховання за обрядом тілопокладення на рівні давньої денної поверхні чи на невисокій підсипці. Час початкового заселення слов'янами підвищення датовано VI–VII ст., а період поступового зростання поселення охоплює IX – початок XI ст.

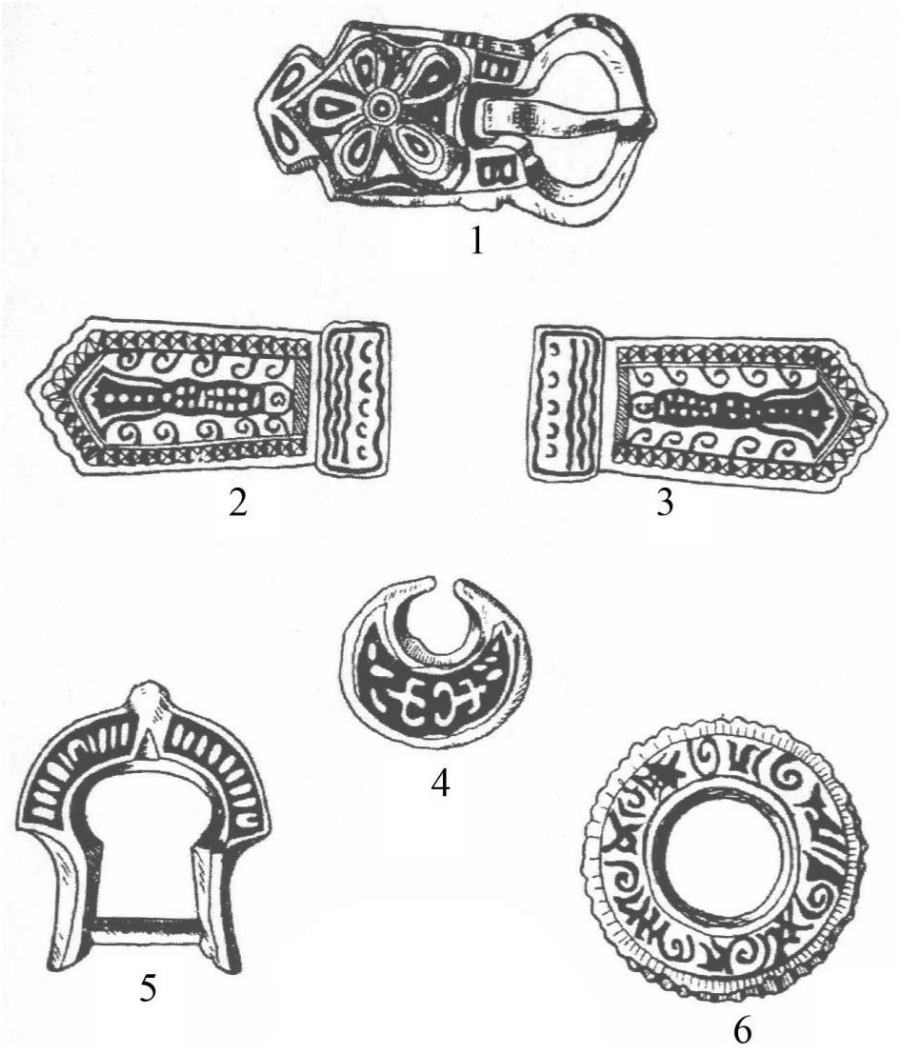

Рис. 6. Деталі ременя із кургану № 3, який дослідив на могильнику поблизу Городця барон Федір Штейнгель

Fig. 6. Details of a belt from mound No. 3, examined at the burial ground near Gorodets by Baron F. Shteingel

Результати археологічних досліджень поселень в урочищах За прорвою і Солов'їна гора. Ці урочища розташовані за 1 км на південь від городища в ур. Замок. Про те, що на ур. За прорвою трапляються археологічні знахідки, повідомила краєзнавець Ніна Осмірко. Його обстежили автори в 2016 р. Це – останець на лівому березі Горині, витягнутий із півночі на південь, розмірами 500×100–150 м, найрозширеніша – північна частина підвищення. Його висота над рівнем заплави – 3–5 м (рис. 7, *А*). Із півночі та сходу підвищення омиває р. Горинь, біля його південного краю в неї впадає її лівобережна притока – р. Вірка, а із заходу від корінного берега воно відокремлене старицею Горині чи Вірки.

У центральній частині підвищення, за 160 м від північного краю, простежено два ряди заглиблень, вони витягнуті з південного заходу на північний схід (рис. 7, *В*). У південно-

східному ряду їх п'ять, вони овальні, розмірами від 5×6 до 6×7 м, завглибшки до 1 м. У північно-західному ряду виразних заглиблень три, розмірами від 7×8 до 12×18 м. Можливо, найбільше, північно-східне, – це два розташовані поряд заглиблення, які могли утворитися на місці котлованів давніх об'єктів, але поки що їх походження не встановлене.

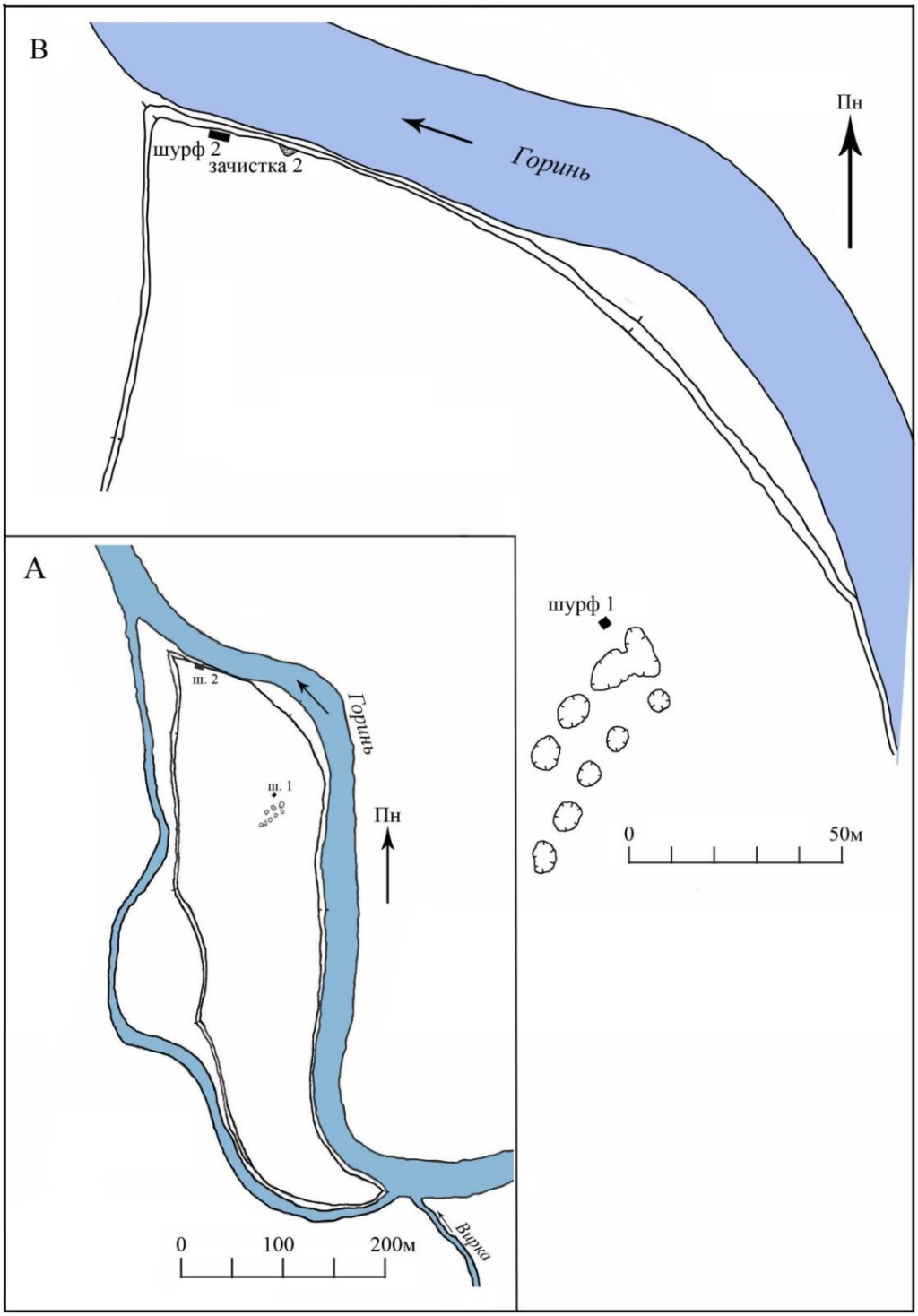

Рис. 7. Урочище За прорвою: А – загальний план; В – план північної частини урочища
Fig. 7. Tract Beyond the Abyss: A – general plan; B – plan of the northern part of the tract

Культурний шар на ур. За прорвою перевірено на трьох ділянках: шурф 1 – на північ від заглиблень, що в центральній частині урочища, зачистки 2 і 3 – на урвищі біля північного краю підвищення. Дослідження на місці зачистки 3 були продовжені у шурфі 2.

Шурф 1 розміром 1×1 м прокопано за 5 м на північ від найбільшого заглиблення. Тут, під дерном, до глибини 0,3–0,35 м залягає гумусований супіщаний ґрунт, нижче простежено жовтий однорідний щільний пісок (материк). Знахідок трапилося мало, це – дрібні уламки глиняного гончарного посуду домонгольського часу.

Рис. 8. Північна частина ур. За прорвою. Вигляд із південного сходу
Fig. 8. Northern part of the Za provrvo tract. View from the southeast

Виразні сліди поселення зафіксовано в північній частині підвищення (рис. 8). Це виявилося під час зачистки північного краю берегового урвища і в шурфі № 2. Цей шурф перебував за 20 м на схід від північного гострого виступу височини. Спочатку, під час зачистки берегового урвища, було виявлено рештки об'єкта періоду Київської Русі. Його північно-східна частина обвалилася в річку, а південно-західну було досліджено. Ділянка, на якій проведено археологічні роботи, мала розміри 2×4,2 м (рис. 9). Товщина культурного шару в шурфі – 0,6–0,7 м, це – чорний супіщаний гумусний ґрунт (рис. 10, *а*), материк – жовтий щільний пісок.

На рівні материка, на глибині 0,7 м від денної поверхні, простежено пляму заповнення південно-західної частини заглибленої споруди 1 (рис. 10). Котлован був заповнений чорним гумусним ґрунтом, насиченим деревним вугіллям, шматками печини й речовими знахідками. Довжина дослідженої заглибленої частини споруди 1 по центральній осі схід–захід – 1,65 м, що становить приблизно половину довжини котловану, отже, його вірогідна довжина – 3,2–3,4 м, ширина – до 1,7 м. Стінки котловану похилі, звужувалися при дні, яке перебувало біля стінок на глибині 0,95 м. У центральній частині котловану виявлено вогнище, влаштоване в округлій ямі діаметром 0,55 м і завглибшки до 0,25 м. На стінках і дні ями простежено сліди дії вогню:

пісок перепалений до оранжевого кольору, концентрація вуглин, попелу. Ще одна пляма випаленої ділянки на дні будівлі розташовувалася на південний захід від вогнища, вона наближено чотирикутна у плані, розмірами 0,4×0,5 м. Заповнення споруди 1 було насичене уламками глиняного посуду, трапилися також вироби із заліза, кості, скла, каменю.

Рис. 9. Шурф № 2 із котлованом споруди 1. Вигляд зі сходу
Fig. 9. Pit No. 2 with the excavation of structure 1. View from the east

Глиняні горщики зі споруди 1 сформовані на швидкообертовому гончарному крузі, їхні вінця карнизоподібні, чітко огранені, на плічках вироби орнаментовані горизонтальними заглибленими лініями або багаторядними смугами зубчастого штампу (рис. 11, *1–6*). Такі ознаки дають можливість датувати глиняний посуд XI ст. З індивідуальних знахідок у споруді 1 у верхньому шарі трапилися залізне долото (рис. 11, *10*) і кістяна голка (рис. 11, *8*). У придонній частині знайдено залізне калачеподібне кресало (рис. 11, *9*), кресальний кремінь (рис. 11, *12*),

фрагмент сферичної скляної намистини синього кольору (рис. 11, *11*), точильний камінь із пісковику.

Крім того, у заповненні споруди 1 зібрано уламки примітивного ліпного посуду, які, можливо, належали до зубрицької культури пізнього римського часу. Їх глиняне тісто легке, поверхня посуду сіра, погано загладжена, горбкувата, розтріскана, присутня домішка великих фракцій жорстви.

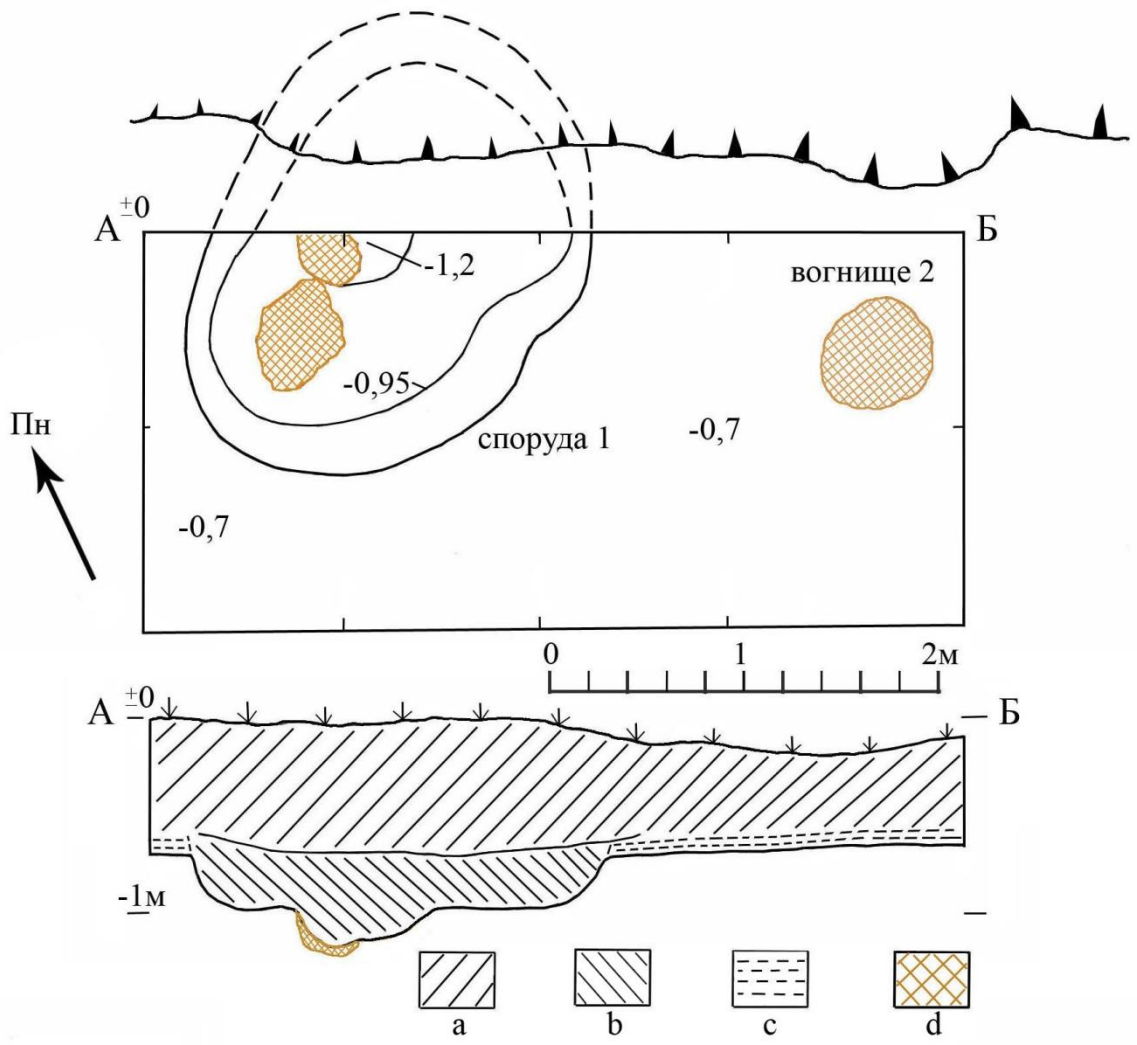

Рис. 10. План і стратиграфічний профіль північно-східної стінки шурфу № 2. Умовні позначення: a – супіщаний гумусний ґрунт; b – заповнення споруди 1; c – передматериковий шар; d – випалена ділянка на місці вогнища

Fig. 10. Plan and stratigraphic profile of the northeastern wall of pit No. 2. Legend: a – sandy humus soil; b – filling of structure 1; c – foreland layer; d – burnt area at the site of the hearth

У культурному шарі шурфу № 2 трапилися уламки ліпних посудин раннього залізного віку, фрагмент гранітного розтирача і різноманітні знахідки періоду Київської Русі, зокрема уламки гончарних горщиків (рис. 12, *1–15*), шиферне прясельце (рис. 12, *16*), вироби із заліза: фрагмент леза пружинних ножиць (рис. 12, *17*), цвяхи, ключ від навісного замка (рис. 12, *18*). Серед уламків гончарного посуду – вінця XI ст. (рис. 12, *1–3, 13–15*), кінця XI – початку XII ст. (рис. 12, *7, 8*) і XII – першої половини XIII ст. (рис. 12, *4–6, 12*).

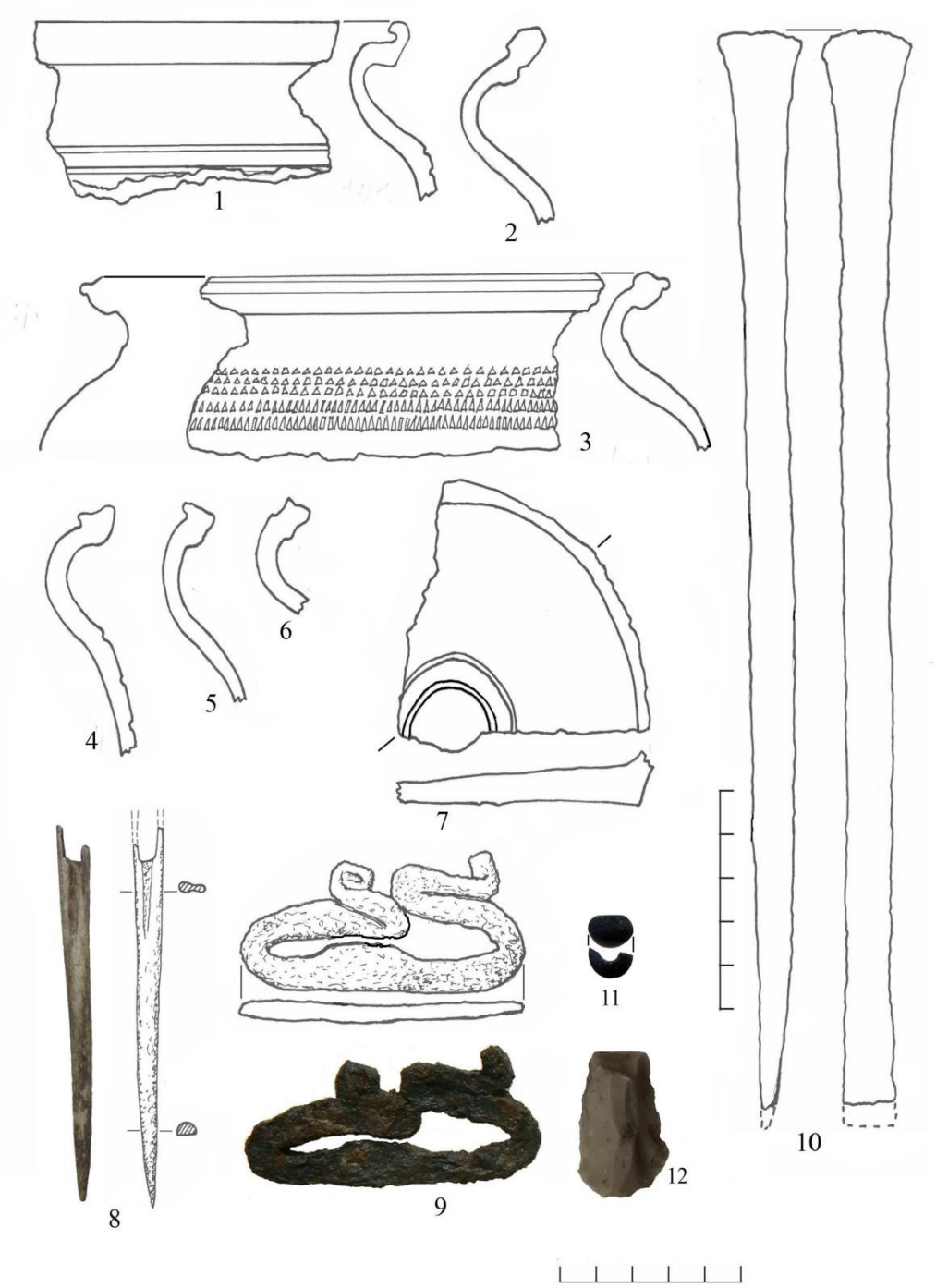

Рис. 11. Знахідки із заповнення котловану споруди 1: 1–6 – вінця гончарних горщиків; 7 – денце гончарного горщика з клеймом; 8 – кістяна голка; 9 – залізне кресало; 10 – залізне долото
Fig. 11. Finds from filling the pit of structure 1: 1–6 – pottery pot rims; 7 – bottom of a pottery pot with a mark; 8 – bone needle; 9 – iron flint; 10 – iron chisel

Подібні споруди, що мали овальні у плані котловани, досліджували в Погоринні, Дорогобужі, Острозі та Пересопниці. У Дорогобужі на дитинці виявлено три такі споруди (VI, XXIV, XLVI), їхні котловани мали розміри від 2,7×2 до 4,3×1,8 м, їх використовували в кінці XI – першій половині XII ст. (Прищепа, 2011, с. 57, 85–86). Споруда 19 з Острога датована X ст.

(Прищепа та ін., 2005, рис. 2, с. 265), а досліджена на ур. Пастівник у Пересопниці будівля 1 функціювала в XII – першій половині XIII ст. (Прищепа, 2020, с. 72). Отже, період використання таких споруд досить широкий: від X ст. до середини XIII ст.

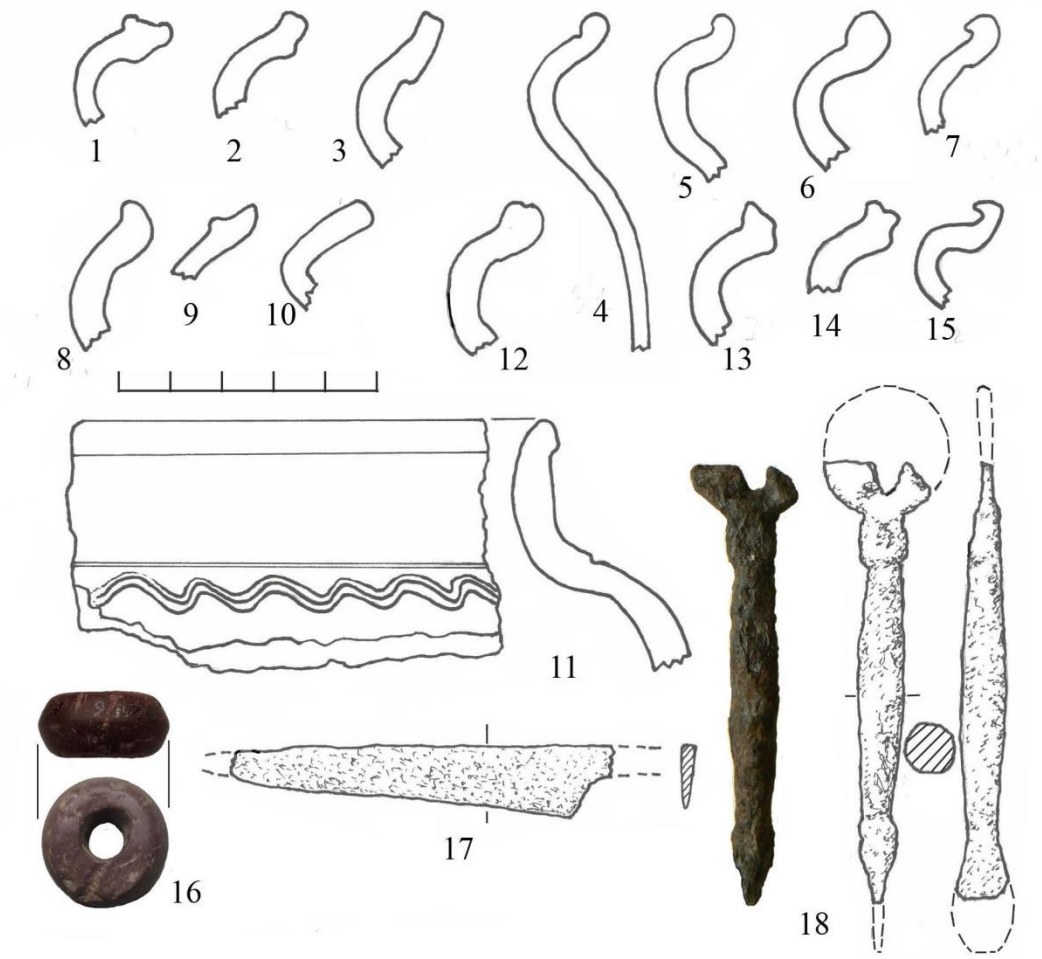

Рис. 12. Знахідки з культурного шару в шурфі № 2: 1–12 – вінця гончарних горщиків; 13 – прясельце із рожевого шиферу; 14 – фрагмент леза залізних пружинних ножиць; 15 – залізний ключ від навісного замка

Fig. 12. Finds from the cultural layer in pit No. 2: 1–12 – pottery pot rims; 13 – pink slate spinning wheel; 14 – fragment of an iron spring scissors blade; 15 – iron key from a padlock

Зачистка 2 розміщувалася на береговому урвищі за 30 м на схід від крайньої північної точки підвищення і за 10 м на схід від шурфу № 2. Тут простежено рештки заглибленого об'єкта, але він майже повністю був знищений водною абразією і перекопаний скарбошукачами.

На цій ділянці трапилися уламки ліпних ранньослов'янських горщиків і гончарних горщиків періоду Київської Русі. Вінця ранньослов'янських горщиків (рис. 13, *5, 6*) слабко відігнуті назовні, вигин шийки плавний, плічка опуклі, їхня поверхня коричнева, загладжена не дуже ретельно, у глиняному тісті – домішка піску. Вірогідно, їх варто датувати VII–VIII ст., тобто перехідним етапом від празької до райковецької культури.

Зібрано значну кількість уламків горщиків із карнизоподібними вінцями XI ст. (рис. 13, *1–4, 7–11*), а також таких, які мають профілювання вінець, притаманне XII–XIII ст. (рис. 13, *12–*

14), на денцях окремих посудин є гончарні клейма (рис. 13, *15–17*). Трапився також уламок леза черешкового ножа з прямою спинкою.

На інших ділянках північної частини ур. За прорвою в підйомному матеріалі знайдено залізний втульчастий вузьколопатевий наральник (рис. 14), фрагменти бронзових рибальського гачка (рис. 15, *1*), ліроподібної пряжки (рис. 15, *2*), пластинчастого широкосерединного перстня (рис. 15, *3*) та глиняного біконічного прясельця (рис. 15, *4*).

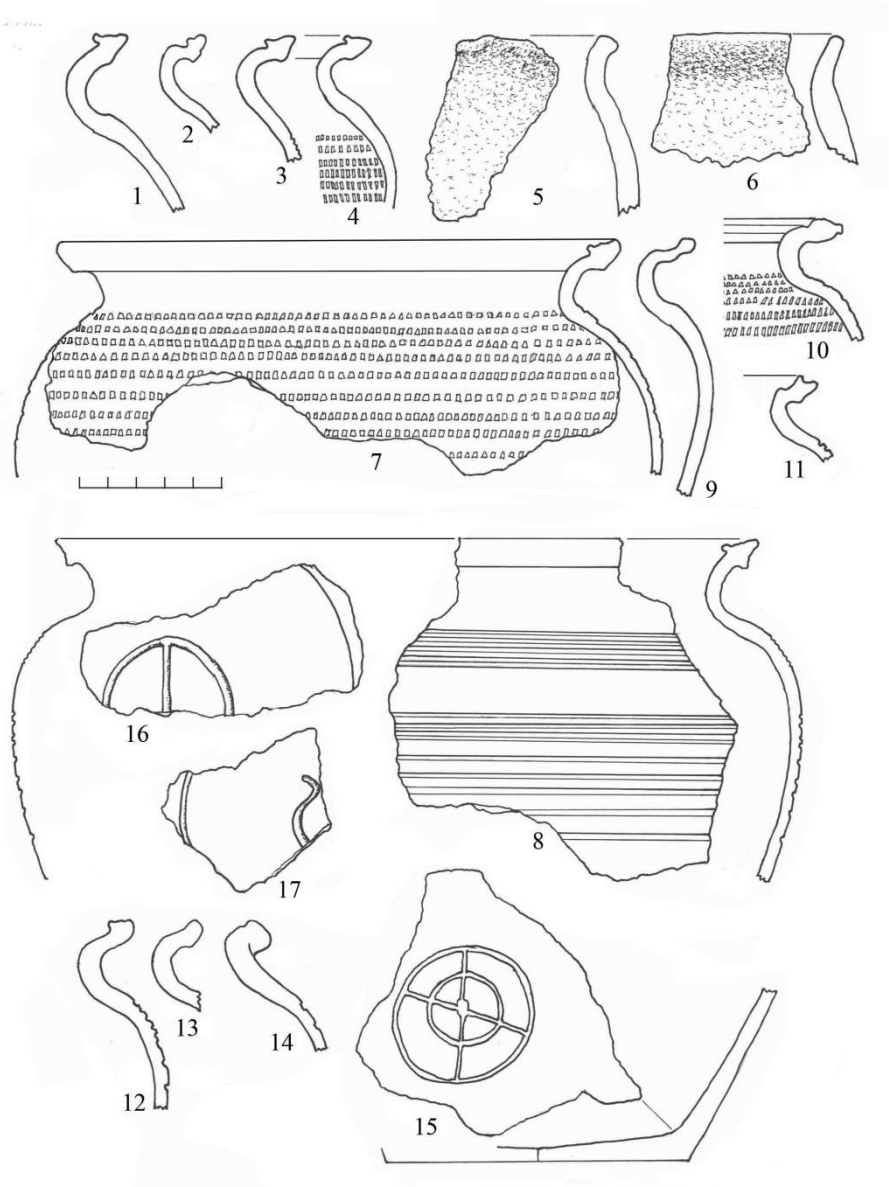

Рис. 13. Фрагменти гончарних горщиків із зачистки 2
Fig. 13. Fragments of pottery pots from clearing 2

Залізний наральник має довжину 14 см, але його робоча частина пошкоджена, первісна довжина цілого виробу, вірогідно, була близько 15–15,5 см. Розміри втулки: довжина – 9 см, внутрішня ширина – 7,5 см. Такого типу наральники відомі в пам'ятках черняхівської культури, у другій половині першого тисячоліття у Верхньому і Середньому Подніпров'ї, у X–XIII ст. у Середньому Подніпров'ї і на західних територіях Київської Русі (Краснов, 1987, с. 37).

Вірогідно, знахідка з Городця використовувалася в період розквіту поселення – в XI – першій половині XIII ст.

Поселення в ур. Солов'їна гора розташоване на захід від ур. За прорвою на мисоподібному виступі корінного берега Горині. Знахідки трапляються вздовж східного краю мису на ділянці завдовжки близько 300 м. Орієнтовна площа поселення – 1,5 га. Тут розташовано кілька сільських садиб, а іншу площу використовують як сільськогосподарські угіддя. У підйомному матеріалі зібрано крем'яні мікропластини, імовірно, доби мезоліту, стінки ліпних посудин раннього залізного віку, уламки гончарних горщиків періоду Київської Русі, трапилися також і вінця XII – першої половини XIII ст.

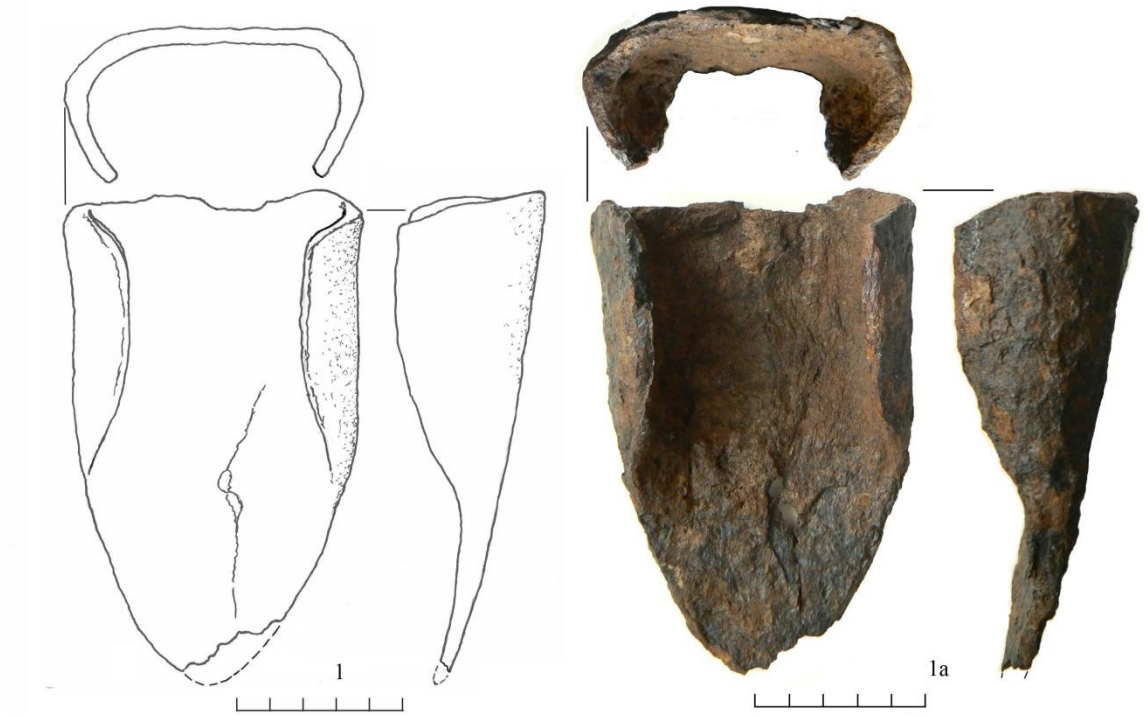

Рис. 14. Залізний наральник і ур. За прорвою
Fig. 14. Iron spearhead from the Za prorvoyu tract

На урочищах За прорвою і Солов'їна гора місцеві скарбошукачі знайшли дві свинцеві печатки, які перебувають у приватних колекціях.

Печатка з ур. За прорвою має зображення святих на обох сторонах (рис. 15, *5*). Її розміри – 2,3×1,9 мм. Святі зображені в повен зріст, але відбиток штампу зміщений вниз відносно диска печатки, тому зображення відтворені не повністю. На одній стороні – святий воїн, кольчуга показана рельєфними крапками, навколо голови частково зберігся німб із крапок. Його права, зігнута в лікті, рука тримає спис, ліва – опущена, підтримує щит. Зліва – букви у стовпчик «О», «А», «Г». Справа у стовпчик – «Є», «WД», «О», остання не чітка, можливо «Р». Очевидно, ім'я святого воїна «ФЄWДОР» (Феодор).

На іншій стороні – зображення святого без бороди, волосся показане дугою крапок, навколо голови – німб із крапок, права рука зігнута в лікті, ліва – опущена вздовж тіла. Одяг – довгий плащ, на шиї двома лініями виділено, вірогідно, комір. Напис кирилицею: справа від святого у стовпчик – три букви «О», «А», «Г»; зліва в п'ять рядків – «И», «О», «NA», «АФИ», «МО». Можливо: АГИО АNАФИМО. Тоді це зображення св. Анфима (Антима). Особливість напису – з обох сторін буква «Г» має перекладину зліва від стовпчика, тобто майстер не врахував, що відбиток буде дзеркальним.

Близьке зображення св. Феодора є на печатках Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха (Янин, 1970, с. 184, № 82) і Всеволода Мстиславича (Янин, Гайдуков, 1998, с. 130, № 136, 137). Розміри печатки з ур. За прорвою та вказані аналогії дають змогу датувати її кінцем XI – першою половиною XII ст.

Рис. 15. Знахідки з культурного шару поселень в урочищах За прорвою (1–5) і Солов'їна гора (6): 1 – рибальський гачок; 2 – пряжка; 3 – перстень; 4 – прясельце; 5, 6 – вислі печатки. 1–3 – бронза; 4 – глина; 5, 6 – свинець

Fig. 15. Finds from the cultural layer of settlements in the tracts of Za prorvoyu (1–5) and Solovyina gora (6): 1 – fish hook; 2 – buckle; 3 – ring; 4 – spinning wheel; 5, 6 – hanging seals. 1–3 – bronze; 4 – clay; 5, 6 – lead

Печатка з поселення в ур. Солов'їна гора має на одній стороні напис «ДЬNѢСЛОВО», на іншій – зображення шестикрилого ангела (рис. 15, 6). Її розміри – 2,5×2,3 мм. Дослідники такі печатки відносять до київської митрополії і датують 1090-ми роками (Янин, 1970, с. 185–186). Особливість напису – після букви «N» стоїть буква «Д», доповнена завершенням у вигляді хреста. У цій групі печаток у більшості випадків після букви «N» стоять «Ѣ» (найчастіше), «Ь» чи «Е». Буква «Д» із завершенням-хрестом трапляється нечасто, наприклад, вона є на печатці, яку визначають як належну Ярославові Ізяславичу (княжив на Волині в 1100–1118 рр.) (Янин, 1970, с. 184–185, 256). Як бачимо, за хронологією вона близька до печатки з Городця.

Сфрагістичні матеріали й інші археологічні знахідки вказують на неординарність поселень в урочищах За прорвою і Солов'їна гора. Очевидно, в кінці XI – першій половині XIII ст. вони формували єдиний поселенський комплекс, а його ядром було поселення в ур. За прорвою, яке мало гарний природний захист і розвинулося раніше, в XI ст.

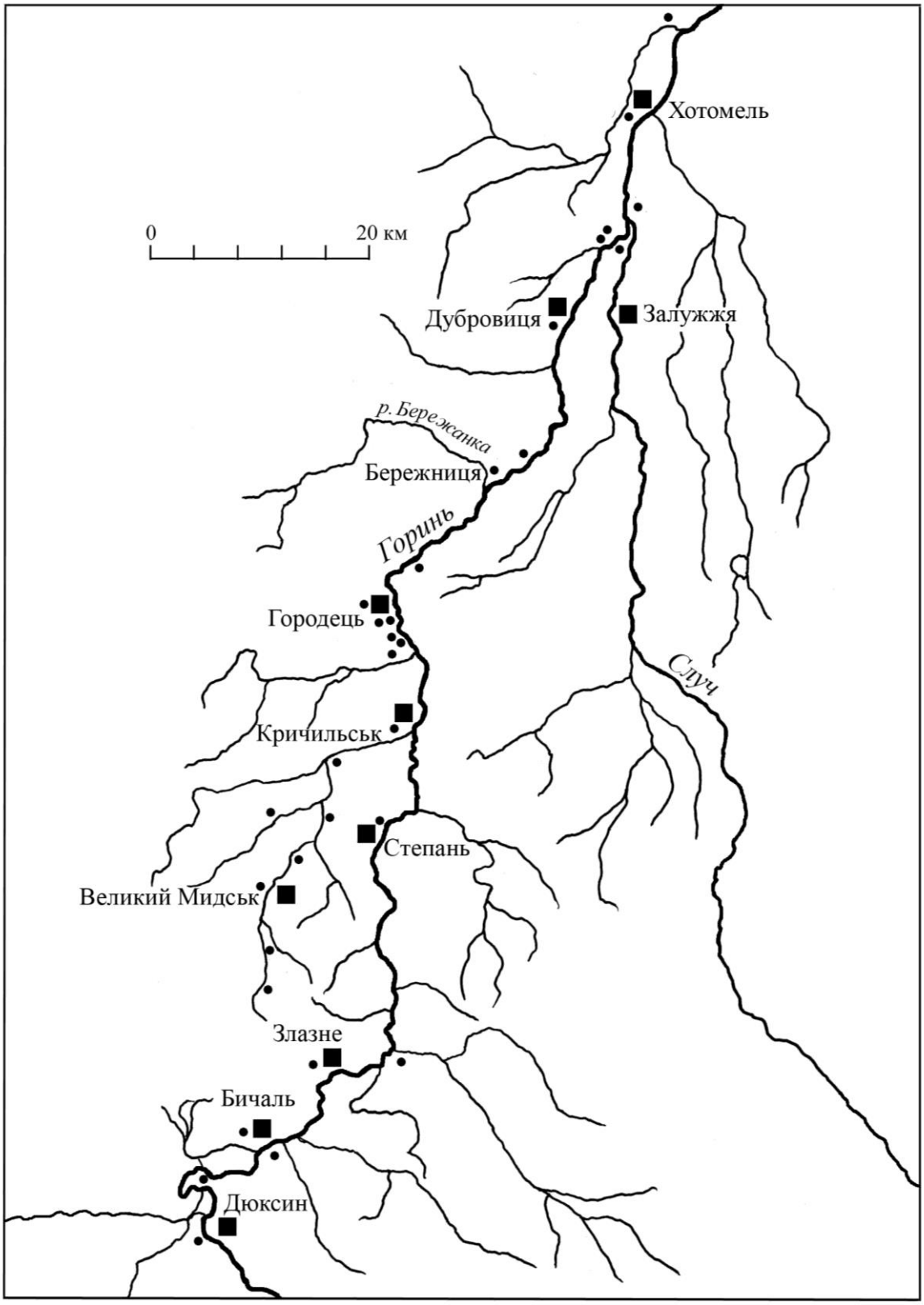

Рис. 16. Середньовічні пам'ятки в середній течії р. Горині (на Волинському Поліссі)
Fig. 16. Medieval monuments in the middle reaches of the Horyn River (in Volyn Polissya)

Висновки. Отже, нові польові дослідження виявили, що поблизу Городця на Горині було два поселенські комплекси, які відображають послідовні періоди розвитку середньовічних поселенських структур у мікрорегіоні. Перший комплекс охоплює городище і поселення в ур. Замок, а також курганний могильник, вони функціювали в IX – першій половині XI ст. Другий комплекс складається із двох поселень в урочищах За прорвою і Солов'їна гора. Поселення За прорвою датоване XI – першою половиною XIII ст., а розташоване поблизу, в ур. Солов'їна гора, сформувалося дещо пізніше, вірогідно, в кінці XI – на початку XII ст. і функціювало до середини XIII ст. Треба також зазначити, що на території обох поселенських комплексів знайдено кераміку празької та райковецької культур, які свідчать про заселення цього мікрорегіону слов'янами вже з VII–VIII ст.

Поселенський комплекс в ур. Замок належить до додержавного періоду. Вірогідно, у кінці першого тисячоліття він був центральним поселенням однієї зі слов'янських общин. Культурний шар на городищі бідний на знахідки, а значить збудоване тут укріплення не було постійно заселеним – його можна визначити як городище-сховище, а також, можливо, тут був культовий центр, де слов'яни-язичники проводили релігійні обряди та святкові ритуали.

Поселення в ур. Замок у першій половині XI ст. занепало, але тоді ж сформувалося нове – в ур. За прорвою, пов'язане з державними структурами періоду Київської Русі. Можливо, якийсь час в XI ст. ці два поселенські комплекси співіснували. У цьому мікрорегіоні маємо приклад бінарної опозиції – поселенський комплекс додержаного періоду кінця першого тисячоліття змінює комплекс періоду Київської Русі XI – першої половини XIII ст. На території між Горинню і Стиром є багато прикладів, коли городища волинян укінці X – на початку XI ст. стають центрами утвердження влади київського князя, наприклад Дорогобуж, Дубно, Жорнів, Луцьк, Муравиця, Острог. Інший шлях окняжіння території простежений у Городці, де поселення періоду Київської Русі, яке виконувало важливі адміністративні й військові функції, формується на новому місці, але поблизу старого слов'янського укріплення. На Волині такі структурні зміни вивчені ще недостатньо.

Картографування археологічних пам'яток кінця першого тисячоліття на Поліссі, у поріччі Горині, виявляє дві зони їх концентрації: південна – від північного краю Волинської височини до Городця і північна – від Дубровиці до впадіння Горині у Прип'ять (рис. 16). У південній зоні завдовжки близько 75 км відомі такі городища: Дюксин, Бечаль, Злазне, Степань, Великий Мидськ, Кричильськ, Городець. За винятком городища поблизу Дюксина, всі вони розташовані на лівому березі Горині. Відстань між сусідніми фортецями – 9–12 км. Ці пам'ятки разом із селищами та курганними могильниками дають уявлення про територіальні межі сформованих на той час слов'янських общинних структур (Прищепа, 2013).

Далі на північ городищ немає від Городця до Дубровиці, тобто на відтинку Горині завдовжки приблизно 35 км. Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що пункти з назвами «Городець», як правило, тяжіють до рубежів земель. Наприклад, Городець на Радосині, локалізований поблизу Києва на лівому березі Дніпра, контролював шляхи до Києва з боку Чернігівської і Переяславської земель, Городець на Острі розташовувався між Чернігівською та Переяславською землями, Городець на Березині – на кордоні між Київською і Полоцькою землями, Городець за 50 км на захід від Овруча фіксує кордон між древлянами та дреговичами (Сагайдак, 1998, с. 230–231; Звіздецький, 1999, с. 367). Вірогідно, Городець на Горині був прикордонним поселенням волинян, а городища Залужжя, Хотомель та інші визначають південний рубіж території дреговичів.

З літописних повідомлень відомо, що на досліджуваній території у XIII ст. існувало Степанське князівство. Під 1292 р. у Галицько-Волинському літописі згадана смерть Степанського князя Івана Глібовича (Літопис Руський, 1989, с. 452). Проведені в 1981 р. у центральній частині Степані на території замку розкопки виявили, що потужність культурних нашарувань тут становить 2,8–2,9 м. У нижньому культурному шарі зібрано велику колекцію речових знахідок XII–XIII ст., зокрема уламки посуду, скляних браслетів, прясельця із

рожевого шиферу (Прищепа, 2016, с. 137–140). Зазначимо, що матеріалів XI ст. не було знайдено, однак трапилися поодинокі уламки гончарних горщиків X ст. Результати цих досліджень свідчать, що розквіт Степані розпочався значно раніше, ніж вона згадана в літописі, вірогідно, у середині чи у другій половині XII ст. Можливо, адміністративним центром волості над Горинню на Волинському Поліссі спочатку був Городець (XI – середина XII ст.), а від середини XII ст. ці функції перейшли до Степані.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. (1901). Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда, 1,* 1–133.

Беляшевский, Н. Ф. (1899). Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона фон Штейнгель Ф. Р. В Н. Ф. Беляшевский (ред.), *Археологическая летопись Южной России, 1.* Киев, 213–214.

Бліфельд, Д. І. (1977). *Давньоруські пам'ятки Шестовиці.* Київ: Наукова думка, 235 с.

Звіздецький, Б. (1999). Про деякі підсумки і перспективи вивчення археологічних пам'яток Овруччини. В *Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Випуск 2: Овруччина.* Львів, 365–371.

Килиевич, С. Р., Орлов, Р. С. (1985). Новое о ювелирном ремесле Киева. *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* Киев, 61–76.

Кирпичников, А. Н. (1966). Древнерусское оружие. Выпуск 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Свод археологических источников (Е1-36).* 147 с.

Краснов, Ю. А. (1987). *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.* 236 с.

Кухаренко, Ю. В. (1961). Средневековые памятники Полесья. *Свод археологических источников (Е1-57).* 39 с. + 14 табл.

Літопис Руський. (1989). В Л. Є. Махновця (пер. з давньорус.), О. В. Мишанич (відп. ред.). Київ: «Дніпро», XVI + 591 с.

Моця, О., Скороход, В. (2020). *Протоміста Подесення в процесі одержавлення реґіону. Випуск I: Шестовицький археологічний комплекс.* Київ: ІА НАН України, 228 с.

Прищепа, Б. А. (2011). *Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.* Рівне: ПП ДМ, 250 с.

Прищепа, Б. А. (2013). Ранні етапи становлення середньовічних міст у поліських районах Погориння. *Археологія і давня історія України, 11, Середньовічні міста Полісся.* Київ, 139–151.

Прищепа, Б. (2016). *Погоринські міста в X–XIII ст.* Рівне, 298 с.

Прищепа, Б. А. (2020). Забудова та соціотопографія посаду княжої Пересопниці в урочищі Пастівник. В Б. А. Прищепа (ред.), *Археологічні зошити з Пересопниці, 7.* Пересопниця; Рівне, 61–90.

Прищепа, Б. А., Позіховський, О. Л., Романчук, О. М., Чекурков, В. С. (2005). Розкопки на території костелу Успіня Пресвятої Богородиці Діви Марії в Острозі. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.,* 262–265.

Раппопорт, П. А. (1967). Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. *Материалы и исследования по археологии СССР, 140.* Ленинград, 242 с.

Сагайдак, М. А. (1998). Городець на Радосині. *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник).* Київ, 229–236.

Штейнгель, Ф. Р. (1904). Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. *Археологическая летопись Южной России, 4–5,* 136–152.

Янин, В. Л. (1970). *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Москва, 326 с.

Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. (1998). *Актовые печати Древней Руси X–XV вв. III: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг.* 502 с.

Jakimowicz, R. (1933). Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego. *Rocznik Wolynski, III,* 10–103.

Rauhut, L. (1960). Wczesnośredniowieczne materiały arheologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnosredniowieczne, V,* 231–260.

REFERENCES

Antonovich, V. B. (1901). Arkheologicheskaia karta Volynskoy gubernii. *Trudy XI Arkheologicheskogo sezda, 1,* 1–133 (in Russian).

Belyashivskij, N. F. (1899). Ekskursiya ot Gorodeczkogo muzeya Volynskoj gubernii barona fon Shteingelya F. R. In N. F. Belyashivskij (Ed.), *Arheologicheskaya letopis Yuzhnoj Rossii, 1.* Kiev, 213–214 (in Russian).

Blifeld, D. I. (1977). *Davnoruski pamiatky Shestovytsi.* Kyiv, 235 s. (in Ukrainian).

Zvizdetskyi, B. (1999). Pro deiaki pidsumky i perspektyvy vyvchennia arkheologichnyh pamiatok Ovruchchyny. In *Polissia Ukrainy. Materialy istoryko-etnografichnogo doslidzhennia. Vypusk 2: Ovruchchyna.* Lviv, 365–371 (in Ukrainian).

Kilievich, S. R., & Orlov, R. C. (1985). Novoe o yuvelirnom remesle Kieva. *Arkheologicheskie issledovaniya Kieva 1978–1983 gg.* Kiev, 61–76 (in Russian).

Kirpichnikov, A. N. (1966). Drevnerusskoe oruzhie. Vypusk 2: Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX–XIII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov (E1-36).* 147 s. (in Russian).

Krasnov, Yu. A. (1987). *Drevnie i srednevekovye pahotnye orudiya Vostochnoj Evropy.* 236 s. (in Russian).

Kukharenko, Yu. V. (1961). Srednevekovye pamiatniki Polesia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov (E1-57).* 39 s. + 14 tabl. (in Russian).

Litopys Ruskyi. (1989). In L. Ye. Makhnovtsia (per. z davnorus.), O. V. Myshanych (Ed.). Kyiv, XVI + 591 s. (in Ukrainian).

Motsia, O., & Skorohod, V. (2020). *Protomista Podesennia v protsesi oderzhavlennia regionu. I: Shestovytskyi arkheologichnyi kompleks.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, 228 s. (in Ukrainian).

Pryshchepa, B. (2011). *Dorogobuzh na Horyni v X–XIII vv.* Rivne, 250 s. (in Ukrainian).

Pryshchepa, B. A. (2013). Ranni etapy stanovlennia serednovichnykh mist v poliskykh rainakh Pohorynnia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Serednovichni mista Polissia, 11.* Kyiv, 139–151 (in Ukrainian).

Pryshchepa, B. (2016). *Pohorynski mista v X–XIII vv.* Rivne, 298 s. (in Ukrainian).

Pryshchepa, B. A. (2020). Zabudova ta sotsiotopografiia posadu kniazhoi Peresopnytsi v urotsyshchi Pastivnyk. In B. A. Pryshchepa (Ed.), *Arkheologichni zoshyty z Peresopnytsi, 7.* Peresopnytsia; Rivne, 61–90. (in Ukrainian).

Pryshchepa, B. A., Pozihovskyi, O. L., Romanchuk, O. M., & Chekurkov, V. S. (2005). Rozkopky na terytorii kostelu Uspinnia Presviatoi Bogorodytsi Divy Marii v Ostrozi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003–2004 rr.*, 262–265 (in Ukrainian).

Rappoport, P. A. (1967). Voennoe zodchestvo zapadnorusskykh zemel X–XIV vv. *Materialy i issledovanyia po arkheolohii SSSR, 140.* 242 s. (in Russian).

Sahaidak, M. A. (1998). Horodets na Radosyni. *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichnyi zbirnyk).* Kyiv, 229–236 (in Ukrainian).

Shtejngel, F. R. (1904). Raskopki kurganov v Volynskoj gubernii, proizvedyonnye v 1897–1900 gg. *Arheologicheskaya letopis Yuzhnoj Rossii, 4–5,* 136–152 (in Russian).

Yanin, V. L. (1970). Aktovye pechati Drevnej Rusi *X–XV vv.* Moskva, 326 s. (in Russian).

Yanin, V. L., & Gajdukov, P. G. *Aktovye pechati Drevnej Rusi X–XV vv, III: Pechati, zaregistrirovanye v 1970–1996 gg.* 502 s. (in Russian).

Jakimowicz, R. (1933). Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego. *Rocznik Wolynski, III,* 10–103 (in Polish).

Rauhut, L. (1960). Wczesnośredniowieczne materiały arheologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnosredniowieczne, V,* 231–260 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 20.12.2024
прийнята до друку 13.06.2025

MEDIEVAL SETTLEMENT OF HORODETS ON THE HORYN RIVER ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Bohdan PRYSHCHEPA[1], *Oleksii VOITIUK*[2]

[1] *National University of Water and Environmental Engineering,*
Soborna Str., 11, 33000, Rivne, Ukraine,
e-mail: archeol57@ukr.net,
[2] *Serviceman, djunua@ukr.net*

A description of two medieval settlement complexes located on the left bank of the Horyn River near the village of Gorodets, Rivne region, is given. The first includes a hillfort and an unfortified settlement in the Zamok tract, as well as a burial mound (currently completely destroyed). The collected archaeological materials allow us to determine the time of settlement by the Slavs in the Zamok tract in the 6th–7th centuries, and the period of its heyday can be attributed to the 9th– early 11th centuries. The second complex is located 1 km south of the first and consists of two settlements in the tracts of Za prorvoyu and Solovyina gora.

Archaeological research conducted in the Za prorvoyu tract showed that the Slavs settled this territory in the 7th–8th centuries, and a significant increase in the settlement occurred in the 11th – first half of the 13th centuries. The nearby settlement in the Solovyina Gora tract was formed somewhat later, probably at the end of the 11th – beginning of the 12th century and functioned until the middle of the 13th century. Lead hanging seals from the late 11th – first half of the 12th centuries were found at both settlements.

The analysis of archaeological sources allows us to trace how in this microregion the settlement complex of the pre-state period of the end of the 1st millennium is replaced by the complex of the period of Kyivan Rus' of the 11th – first half of the 13th centuries. Probably, at the end of the 1st millennium, Gorodets was an important border settlement of the Volyns, and during the period of Kievan Rus - one of the centers of the ennoblement of the Pohoryn lands in Volyn Polissya.

Key words: Volyn, microregion, Middle Ages, archaeological sites, material culture, buildings.

УДК 902.1:903.2(477.43):551.79
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-96-108

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 96–108.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВИШНІВЕЦЬ І ЙОГО ОКОЛИЦІ – ПЕРСПЕКТИВНИЙ ПАЛЕОЛІТИЧНИЙ РАЙОН ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИСОЧИНИ

Андрій БОГУЦЬКИЙ[1], *Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ*[2],
Олена ТОМЕНЮК[1,2], *Олександр СИТНИК*[2]

[1] *Львівський національний університет імені Івана Франка,*
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, м. Львів, Україна,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua
[2] *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,*
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: ruskor@ukr.net

Вперше системно представлено результати археологічних і літолого-стратиграфічних досліджень палеолітичних матеріалів із території смт Вишнівець та його околиць у межах Хмельницького плато Подільської височини. Зазначено, що район характеризується потужною плейстоценовою лесово-ґрунтовою серією, що створює сприятливі умови для збереження багатошарових археологічних комплексів середнього й верхнього палеоліту. Особливу увагу приділено нововиявленому місцезнаходженню у кар'єрі цегельного заводу на північній околиці Вишнівця, де в соліфлюкційно деформованих відкладах горохівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 5) зафіксовано артефакти середньопалеолітичного вигляду.

Подано схематичний опис розрізу, а також детальний техніко-типологічний аналіз крем'яного інвентарю, виготовленого переважно з високоякісного волинського кременю туронського ярусу верхньої крейди. Схарактеризовано колекції 2021 р. і 2023 р., а також підйомні матеріали, простежено їхню неоднорідність за морфологічними, технологічними та тафономічними ознаками. Зауважено, що наявність левалуазьких нуклеусів, відщепів і виробів із вторинною обробкою дає змогу попередньо віднести частину комплексу до кола середньопалеолітичних індустрій левалуа.

Значне місце відведено культурно-хронологічній інтерпретації матеріалів у ширшому регіональному контексті. Проаналізовано археологічні колекції пам'яток Старий Вишнівець I і II, розташованих на протилежному березі р. Горинь, узагальнено дані попередніх досліджень та нових оглядів авторів. Показано, що район Вишнівця репрезентує складну картину заселення упродовж середнього та верхнього палеоліту й може бути важливою ланкою для реконструкції палеолітичних процесів у західній частині Подільської височини. Зроблено висновок про перспективність подальших цілеспрямованих розвідок і стаціонарних досліджень цієї території.

Ключові слова: палеоліт, левалуа, перигляціал, лесово-ґрунтова серія, стратиграфія, палеогеографія, Волино-Поділля.

Вишнівець розташований головно на лівому березі р. Горинь. Геоморфологічно це Хмельницьке плато Подільської височини. Хмельницьке плато вкрите потужною (до 20 м і більше) плейстоценовою лесово-ґрунтовою серією, що ділиться на низку самостійних лесових, палеоґрунтових і палеокріогенних горизонтів середнього й верхнього плейстоцену (Богуцький, Волошин, Томенюк, 2023).

У північній частині Вишнівця на в'їзді в селище з напрямку Кременця розташований кар'єр чинного цегельного заводу (рис. 1). Абсолютні відмітки поверхні рельєфу в районі

© Богуцький А., Коропецький Р., Томенюк О., Ситник О., 2025

кар'єра пересічно становлять 350 м н. р. м., а в долині Горині – у середньому 275 м н. р. м. Під час зачистки розрізу кар'єра в соліфлюкційно деформованій і частково перевідкладеній пачці горохівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 5) виявлено декілька добре збережених артефактів, очевидно, середнього палеоліту (Богуцький та ін., 2012).

Мета статті – ввести до наукового обігу нововиявлені артефакти середнього й верхнього палеоліту з пам'ятки Вишнівець, здійснити їхній техніко-типологічний і стратиграфічний аналізи, оцінити культурно-хронологічну належність знахідок та обґрунтувати перспективність району як важливого палеолітичного осередку Поділля для подальших археологічних і палеогеографічних досліджень.

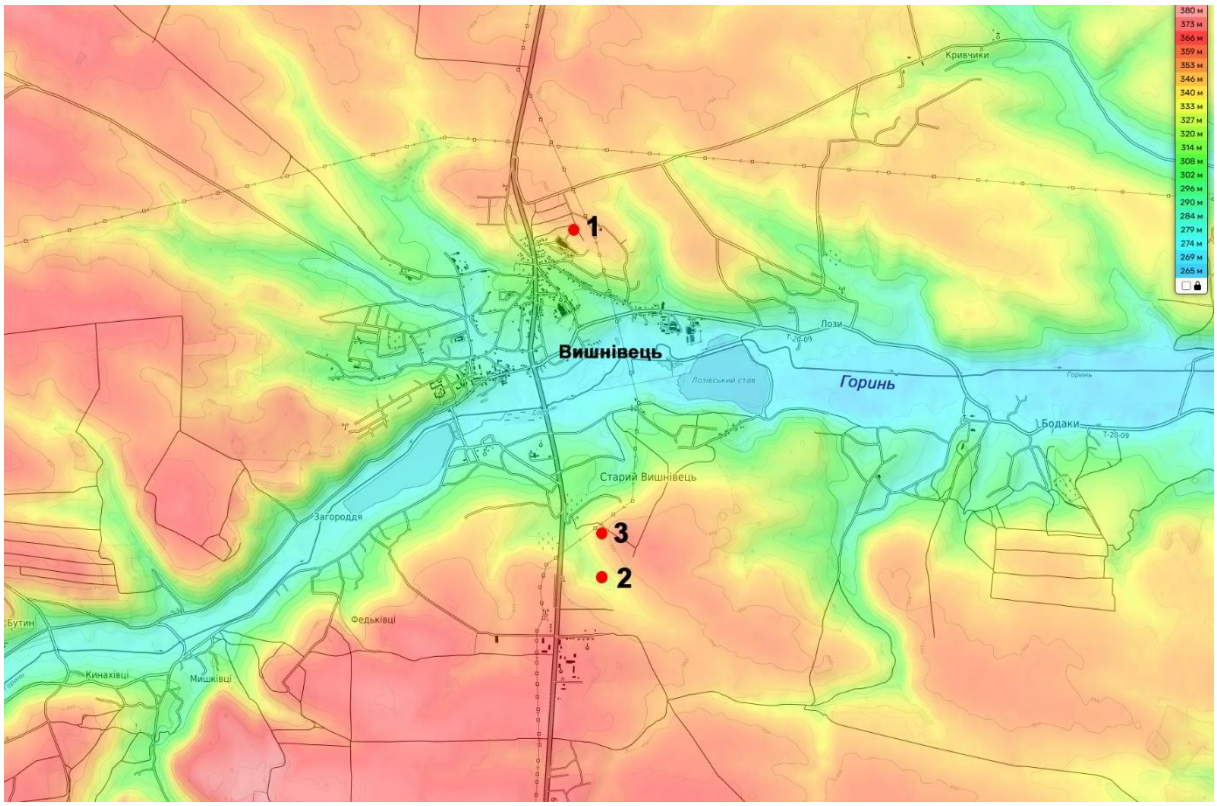

Рис. 1. Розташування палеолітичних пам'яток в околицях Вишнівця: 1 – Вишнівець (кар'єр чинного цегельного заводу), 2 – Старий Вишнівець I, 3 – Старий Вишнівець II

Fig. 1. Location of Palaeolithic sites in the vicinity of Vyshnivets: 1 – Vyshnivets (active brickyard quarry); 2 – Staryi Vyshnivets I; 3 – Staryi Vyshnivets II

Наводимо схематичний опис розрізу Вишнівець.

Глибина, м

0–1,3 ***Сучасний ґрунтовий комплекс***, у якому чорнозем накладений на лісовий ґрунт.

1,3–3,9 ***Верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів*** (MIS 2) поділений на кілька підгоризонтів.

1,3–2,6 *Красилівський підгоризонт* – це похований діяльний шар красилівського палеокріогенного етапу верхнього плейстоцену (Bogucki, Tomeniuk, 2023). Свідком цього етапу є система псевдоморфоз за полігонально-жильними льодами із вертикальною потужністю до 5 м (рис. 2).

2,6–3,0 *Лесовий підгоризонт* складений супісками, сірими, карбонатними, дуже оглеєними, з новоутвореннями типу кілець Лізеганга діаметром до 5–7 см, пухкими чорними залізисто-манґановими новоутвореннями.

3,0–3,6 *Рівненський підгоризонт* супіщаний, оглеєний, голубувато-сірий, соліфлюкційно деформований. Є багато чорних залізисто-манґанових новоутворень.

3,6–3,9 *Лесовий підгоризонт* складений супісками, жовтувато-сірими, оглеєними, зі смугами бурого озалізнення, із великою кількістю залізисто-манґанових новоутворень, розбитий близькими до вертикальних тріщинами.

Рис. 2. Псевдоморфоза за полігонально-жильними льодами красилівського палеокріогенного етапу в розрізі Вишнівець
Fig. 2. Ice-wedge pseudomorph of the Krasyliv palaeocryogenic stage in the Vyshnivets section

3,9–4,6 ***Дубнівський викопний ґрунт*** (MIS 3) супіщаний, карбонатний, зі смугами бурого озалізнення, а також лінзоподібними плямами бурого кольору внаслідок озалізнення. Породи шару щільні, містять чорні залізисто-манґанові новоутворення.

4,6–5,6 (±0,3–0,4) ***Горохівський викопний ґрунтовий комплекс*** (MIS 5) складнодеформований, головно соліфлюкційно.

Гумусовий (*A*) горизонт денудований майже повністю. Горизонт *B* розшарований на тонкі (до 1 см) смуги темного й бурого кольорів. Є чимало кротовин, червоточин. Легко можна визначити наявність колишніх косм із гумусовим заповнювачем, орієнтованих по давньому рельєфу у сторону долини Горині. У деформованому горохівському викопному

ґрунтовому комплексі є своєрідні скупчення смуг бурого озалізнення, які нагадують чисельні куполи, відкриті в нижній частині.

Важливо, що за простяганням у горохівському викопному ґрунтовому комплексі між рештками гумусового горизонту і горизонту B ***in situ*** **виявлено декілька артефактів** та одну велику булу чорного кременю діаметром 15–20 см.

5,6–6,1 (розкрито)

Лесовий горизонт (MIS 6) нижче горохівського комплексу розкрито потужністю 0,5 м, місцями більше. Лес палевий, досить однорідний, переповнений псевдоміцелієм, є дутики і кротовини, заповнені матеріалом гумусового горизонту горохівського комплексу.

В іншій частині кар'єру (ближче до цегельного заводу) розкрито горохівський викопний ґрунтовий комплекс, лесовий горизонт MIS 6 та коршівський викопний ґрунтовий комплекс (MIS 7), представлений ґрунтами двох фаз ґрунтоутворення, загальною потужністю понад 2,5 м. У нижньому (старшому) ґрунті коршівського комплексу ***in situ*** виявлено **три артефакти**.

Опис археологічних матеріалів. Як сировина для виготовлення артефактів використовувався високоякісний волинський кремінь туронського ярусу верхньої крейди. Стан збереження колекції досить добрий, ознаки люстражу чи механічних пошкоджень майже відсутні. Серед знахідок трапляються як вироби із зовсім непатинованою поверхнею, так і суцільно вкриті патиною біло-блакитного кольору. В окремих випадках дорсальна та вентральна поверхні одного й того ж артефакту також можуть мати різну інтенсивність патинування.

Збірка 2021 р. нараховує 25 артефактів, переважно зібраних із поверхні на дні кар'єра цегельного заводу, а також із його стінок. Відзначимо, що в цій нечисленній колекції помітний відсоток (4 предмети, або 16 %) становлять знаряддя та нуклеуси.

Збірка підйомного матеріалу охоплює 15 предметів. У техніко-типологічному аспекті колекція неодноманітна: у ній трапляються регулярні пластини та реберчастий скол (верхній палеоліт) і відщеп близької до овальної форми з радіальним ограненням дорсальної поверхні (середній палеоліт?). Єдиний артефакт із вторинною обробкою у цій колекції – термінальний фрагмент правильної пластини з інтенсивною, високою, регулярною, дорсальною ретушшю – уламок скребка з округлим робочим краєм. Колір сировини – темно-сірий, огранення вентральної сторони – паралельне, з невеликою ділянкою збереженої жовнової кірки білого кольору. Розміри виробу – 3,6×2,5×1,0 см (рис. 3, *3*).

На рівні горохівського викопного ґрунтового комплексу виявлено сім предметів, зокрема нуклеус і два вироби із вторинною обробкою. Перший такий виріб – біфас (уніфас?) на масивному відщепі/фрагменті сировини із залишками жовнової кірки на дорсальній поверхні. Вентральна сторона вкрита рівномірною крупною пласкою ретушшю, більш дрібною та інтенсивною по краях. На дорсальній стороні ретуш локальна, інтенсивна, пласка, крупна, збережена на трьох невеликих ділянках виробу. Фрагмент дорсальної поверхні відколовся під час зачистки розрізу. Патинування виробу нерівномірне – зі сторони «черевця» патина молочно-білого кольору, із країв – блакитна, зі сторони «спинки» патина майже відсутня. Колір сировини – сірий зі світло-сірими смугами. Розмір артефакту – 15,2×10,7×1,0 см (рис. 4).

Ще один артефакт являє собою ретушований скол (ніж?), виготовлений на термінальному фрагменті відщепа. Колір сировини – темно-сірий, на дорсальній поверхні збереглася невелика ділянка жовнової кірки світло-сірого кольору. Розміри – 5,2×5,1×1,7 см. На обох сторонах виробу присутні негативи сколів (можливо, акомодаційних), нанесених після фрагментації заготовки. Ділянка робочого краю знаряддя підправлена регулярною, інтенсивною, пласкою ретушшю, з обох боків помітний люстраж поверхні (рис. 3, *2*).

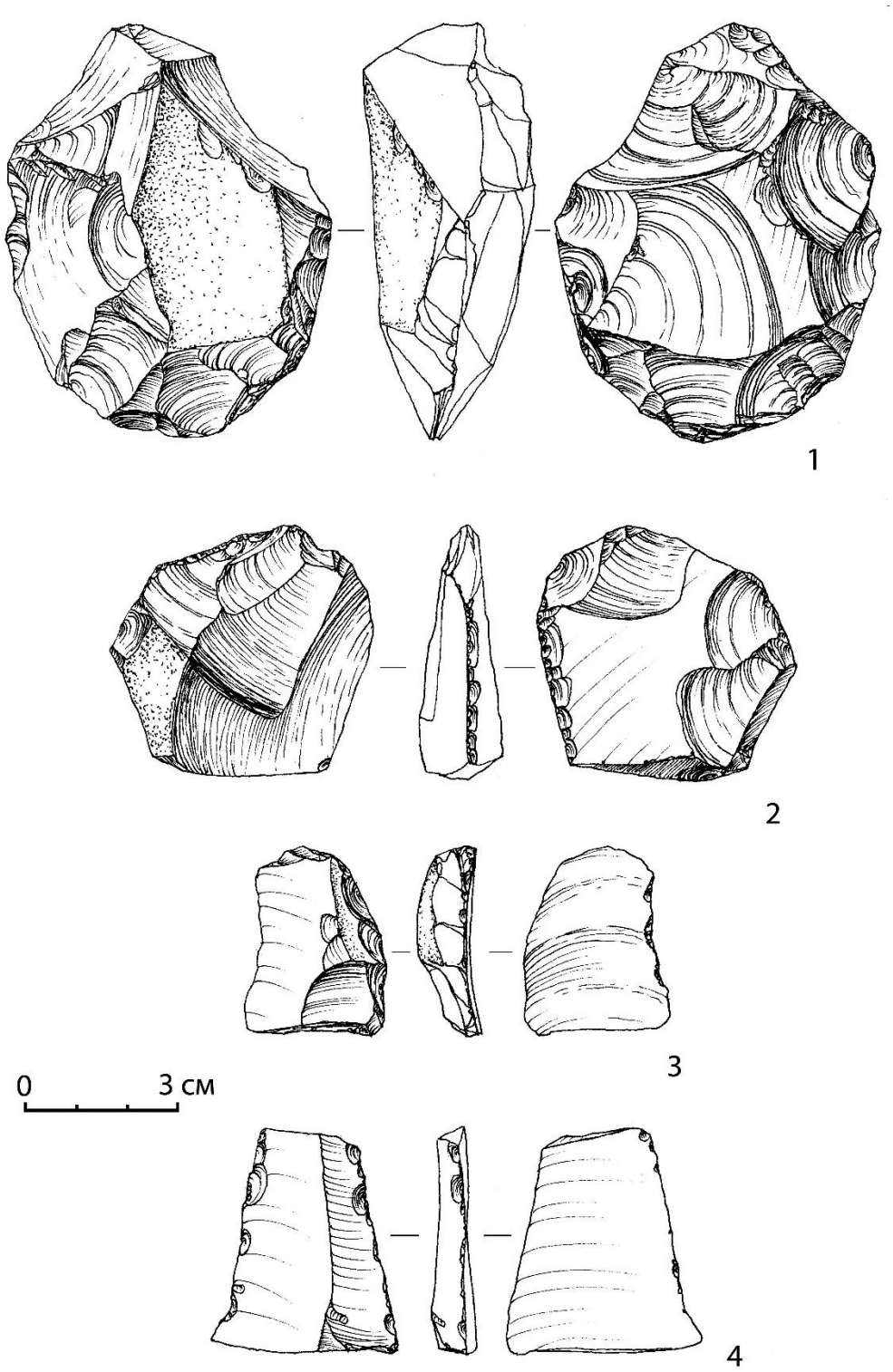

Рис. 3. Стоянка Вишнівець (кар'єр). Крем'яні артефакти. 1 – нуклеус; 2–4 – знаряддя (рис. Я. Яковишиної)
Fig. 3. Vyshnivets (Quarry) site. Flint artifacts. 1 – core; 2–4 – tools (fig. by Ya. Yakovyshyna)

Нуклеус левалуа близької до овальної форми, однобічний, виготовлений на фрагменті сировини. Розміри – 8,2×8,1×2,6 см. Поверхня площини сколювання вкрита негативами із

глибокими хвилями контрударів, утвореними внаслідок використання дуже твердого відбійника, з численними «заломами», що, очевидно, стало причиною відбракування ядрища. Зворотна сторона нуклеуса вкрита легкою біло-блакитною патиною, зі збереженою ділянкою жовнової кірки світло-сірого кольору. Розташована по периметру ядрища ударна площадка має сліди двобічної підправки (рис. 3, *1*).

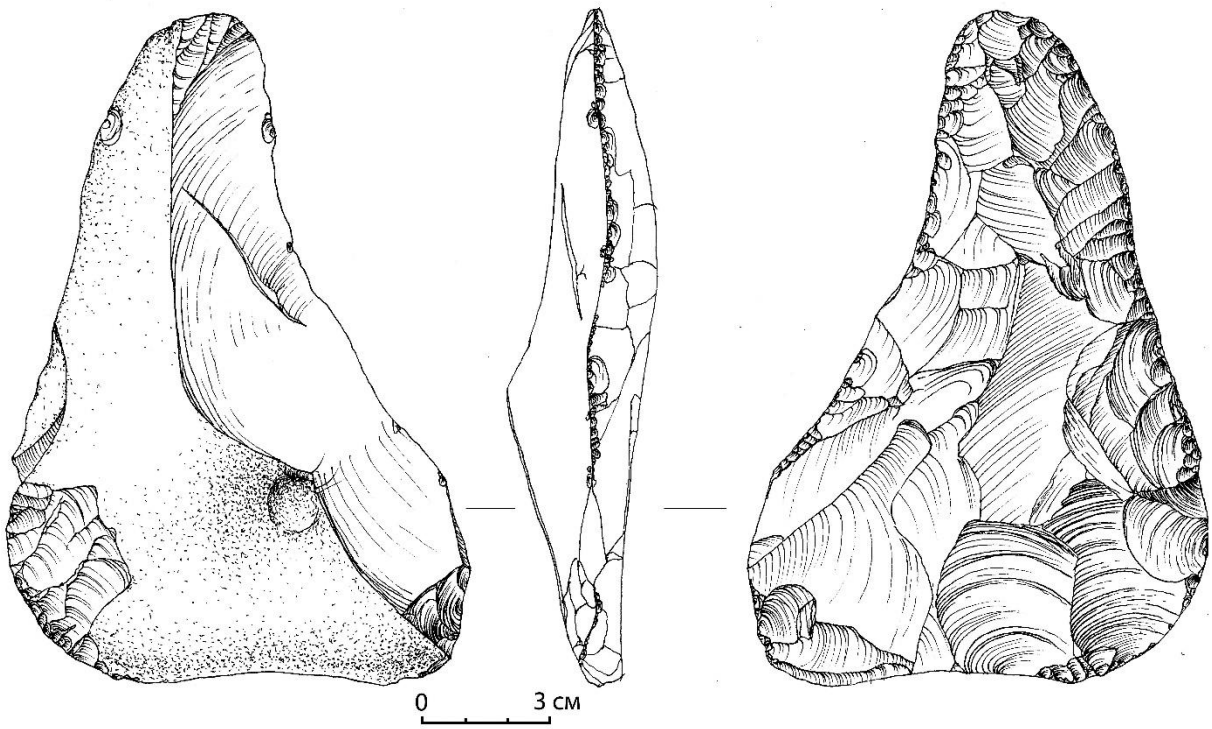

Рис. 4. Стоянка Вишнівець (кар'єр). Середній палеоліт. Біфас (уніфас?) (рис. Я. Яковишиної)
Fig. 4. Vyshnivets (quarry) site. Middle Palaeolithic. Biface (uniface?) tool (fig. by Ya. Yakovyshyna)

Серед трьох крем'яних артефактів, виявлених на рівні коршівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 7), привертає увагу масивний первинний відщеп неправильної форми – частина інтенсивно фасетованої ударної площадки нуклеуса. Він сколотий сильним ударом твердого відбійника, судячи із вентральної поверхні виробу, на якій знівельований ударний горбик. Колір сировини – смугастий (від світло- до темно-сірого), патина на поверхні відсутня. Колір жовнової кірки, яка вкриває більшу частину дорсальної поверхні, – світло-сірий. Розміри артефакту – 6,2×5,4×1,1 см.

Збірка 2023 р. охоплює п'ять предметів, один із яких можна віднести до виробів із вторинною обробкою. Це – медіальний фрагмент регулярної пластини, який зафіксовано на рівні надгорохівської соліфлюкційної пачки. Колір сировини – сірий, на вентральній поверхні патина майже відсутня, дорсальна, вкрита суцільною інтенсивною біло-блакитною патиною. Розміри виробу – 4,1×3,5×0,9 см. Огранення «спинки» паралельне, пластина трикутна в перерізі. Обидва краї виробу підправлені дрібною, регулярною, дорсальною ретушшю (рис. 3, *4*).

У контексті культурно-хронологічної інтерпретації нововиявленого комплексу необхідно згадати дві пам'ятки, розташовані на відстані приблизно 2,5 км на південь, на протилежному, правому, березі р. Горинь, в околицях с. Старий Вишнівець.

Ці пам'ятки виявлені в 1968 р. і введені до наукового обігу як пункти Старий Вишнівець I (відкрили І. Герета, В. Савич та Т. Ковальчук) і Старий Вишнівець II (виявив В. Савич).

Масштабних розкопок на цих стоянках не проводили – дослідники обмежилися закладенням шурфів та зачистками природних відслонень. У 1969 р. стоянки обстежила геологиня І. Іванова (Герета, 1969, с. 265–266; АП, 1981, с. 85). У 1980 р. територію пам'ятки Старий Вишнівець I оглянув Олександр Ситник, який зібрав на поверхні поодинокі крем'яні артефакти (Ситник, 2000, с. 249; 2012, с. 41). У 2005 р. дослідник повторно обстежив це місцезнаходження, знайшовши ще два крем'яні вироби, вкриті інтенсивною «молочною» патиною.

Матеріали місцезнаходження Старий Вишнівець I зафіксовано у зсувних четвертинних відкладах на дні та у стінках глибокого (4–7 м) яру, південніше чинного цвинтаря в ур. Ловин Ліс або Кругляк, на відстані 0,5 км на схід від шосейної дороги Вишнівець–Збараж (див. рис. 1). Поруч із виробами із кременю різного стану патинування знайдено рештки дикого коня (зуб), волохатого носорога (щелепа) і мамонта (бивні та щелепа). Ці знахідки стали підставою для створення геологічної пам'ятки природи місцевого значення «Місце знахідок решток мамонта», де встановлений відповідний пам'ятний знак (рис. 5). Ґрунтуючись на техніко-типологічних ознаках крем'яного інвентарю та зафіксованих рештках викопної фауни, пункт датовано періодом верхнього палеоліту (Герета, 1969, с. 266; АП, 1981, с. 85). Як аналогії для місцезнаходження розглядали мадленські шари стоянки Молодово V, а також пам'ятки Мізин і Липа VI (Герета, 1969, с. 266; АП, 1981, с. 85).

Рис. 5. Геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Місце знахідок решток мамонта» поблизу с. Старий Вишнівець Тернопільської обл.
Fig. 5. Local geological natural monument «Site of Mammoth Remains Finds» near the village of Staryi Vyshnivets, Ternopil Region.

Стоянка Старий Вишнівець II розташована на мисоподібному підвищенні в ур. Старе Кладовище (Старий Цвинтар) (див. рис. 1). Культурний шар потужністю приблизно 0,3 м залягав у пачці суглинків світло-коричневого кольору. Збірка складається із 365 крем'яних артефактів, а також фрагментів кісток і рогів північного оленя. Стан збереження крем'яних виробів добрий, колір сировини – темно-сірий, ближче до чорного, поверхня не патинована. Стоянку датовано добою верхнього палеоліту (АП, 1981, с. 85; Савич, 1975, с. 124).

Цю колекцію оглянули автори. Більшість її становлять технічні сколи – відщепи, пластини та їхні фрагменти, охоплюючи реберчасті пластини, а також пластинчасті заготовки, на окремих із яких простежується дрібна нерегулярна крайова ретуш. Також у колекції представлений один призматичний двоплощадковий нуклеус (рис. 6). Пам'ятка датована радіовуглецевим методом 17 900±2 250 роками на основі аналізу деревного вугілля із зачистки 1968 р. Пробу відібрано з шару, розташованого на глибині приблизно 5 м від рівня денної поверхні, який містив фауністичні рештки та вугілля (Черниш, 1973, с. 63).

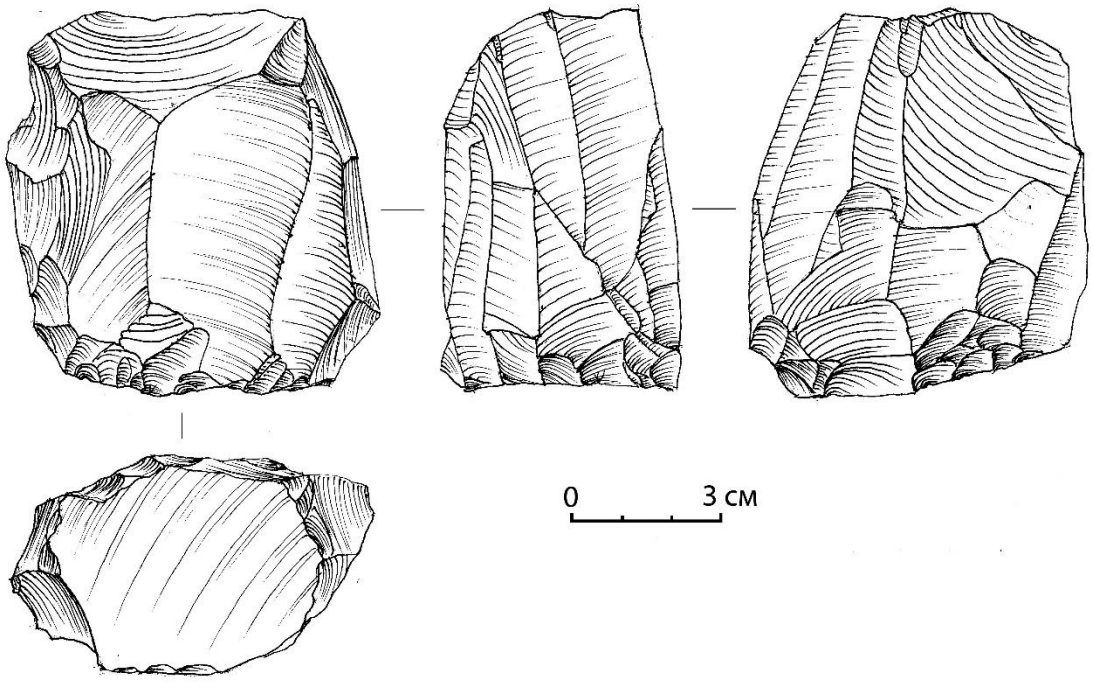

Рис. 6. Стоянка Старий Вишнівець II. Верхній палеоліт. Нуклеус (рис. Я. Яковишиної)
Fig. 6. Staryi Vyshnivets II site. Upper Palaeolithic. Flint core (fig. by Ya. Yakovyshyna)

Якщо колекція стоянки Старий Вишнівець II виглядає гомогенною, а її верхньопалеолітичний вік, підкріплений принаймні одною датою, одержаною за допомогою методів природничих наук, не викликає сумнівів, то датування місцезнаходження Старого Вишнівця I видається дискусійним. Олександр Ситник, переглянувши колекцію з 11 предметів, зібрану 1968 р., висловив припущення про давніший період існування цього місцезнаходження, інтерпретуючи його короткотривалим мисливським табором періоду середнього палеоліту. Дослідник виокремив у збірці кілька яскравих у технічному та типологічному аспектах артефактів, звернувши увагу на їхню неоднорідність як за станом збереження, так і за техніко-морфологічними ознаками (Ситник, 2000, с. 249–251; 2012, с. 41).

Найвиразніше в цій колекції – вістря левалуа повторного зняття. Проколювальний кінець виробу ледь підретушований і заполірований із вентральної сторони, що свідчить про його використання як наконечника. Відбивна площадка пласка та розміщена під тупим кутом до вентральної площини. Колір сировини – сірий із жовтуватим відтінком, розміри – 7,7×4,5×1,0 см (рис. 7, *1*).

Ще два вироби із вторинною обробкою належать до типу скребел-ножів. Перший виготовлений на масивному відщепі левалуа підрадіального типу із пласкою відбивною площадкою. Форма виробу близька до трикутної, термінальний кінець відламаний. По краях

простежуються сліди використання у вигляді надщерблень. Його поверхня вкрита інтенсивною патиною білого кольору, розміри – 9,2×6,6×2,2 см (рис. 7, *4*). Друге скребло-ніж – поздовжньо-випукле, виготовлене на сколі первинного зняття, з масивним обушком у вигляді потовщеного жовнового виступу, додатково підправленого двобічною підтескою. Опукла частина ударного горбика також знята сколом, очевидно, для сплощення вентральної поверхні артефакту. Гостре опукле лезо оброблене інтенсивною, паралельною, частково лусково-східчастою дорсальною ретушшю. Кут загострення леза у 20–30° свідчить про використання інструмента радше як ножа, ніж скребла. Розмір – 12,5×10,4×3,8 см (рис. 7, *3*).

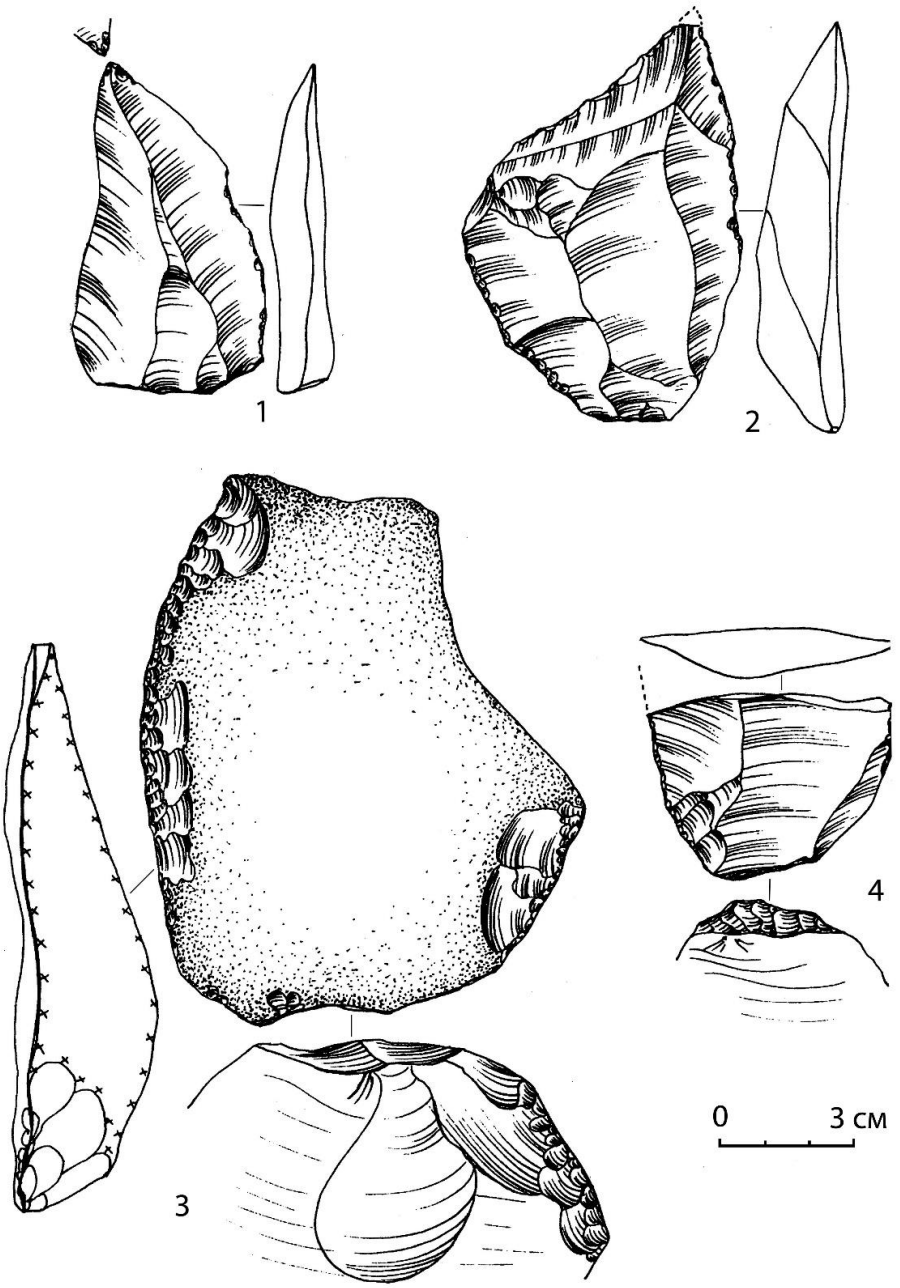

Рис. 7. Стоянка Старий Вишнівець I. Середній палеоліт. Крем'яні артефакти. 1–4 – знаряддя (рис. О. Ситника)

Fig. 7. Staryi Vyshnivets I site. Middle Palaeolithic. Flint artifacts. 1–4 – tools (fig. by O. Sytnyk)

Останній артефакт, який свідчить про середньопалеолітичний вік пам'ятки, – фрагмент ножа, виготовленого на відщепі левалуа поздовжньо-паралельного типу. Збереглася базальна частина сколу із вигнутою й інтенсивно фасетованою ударною площадкою (рис. 7, *4*).

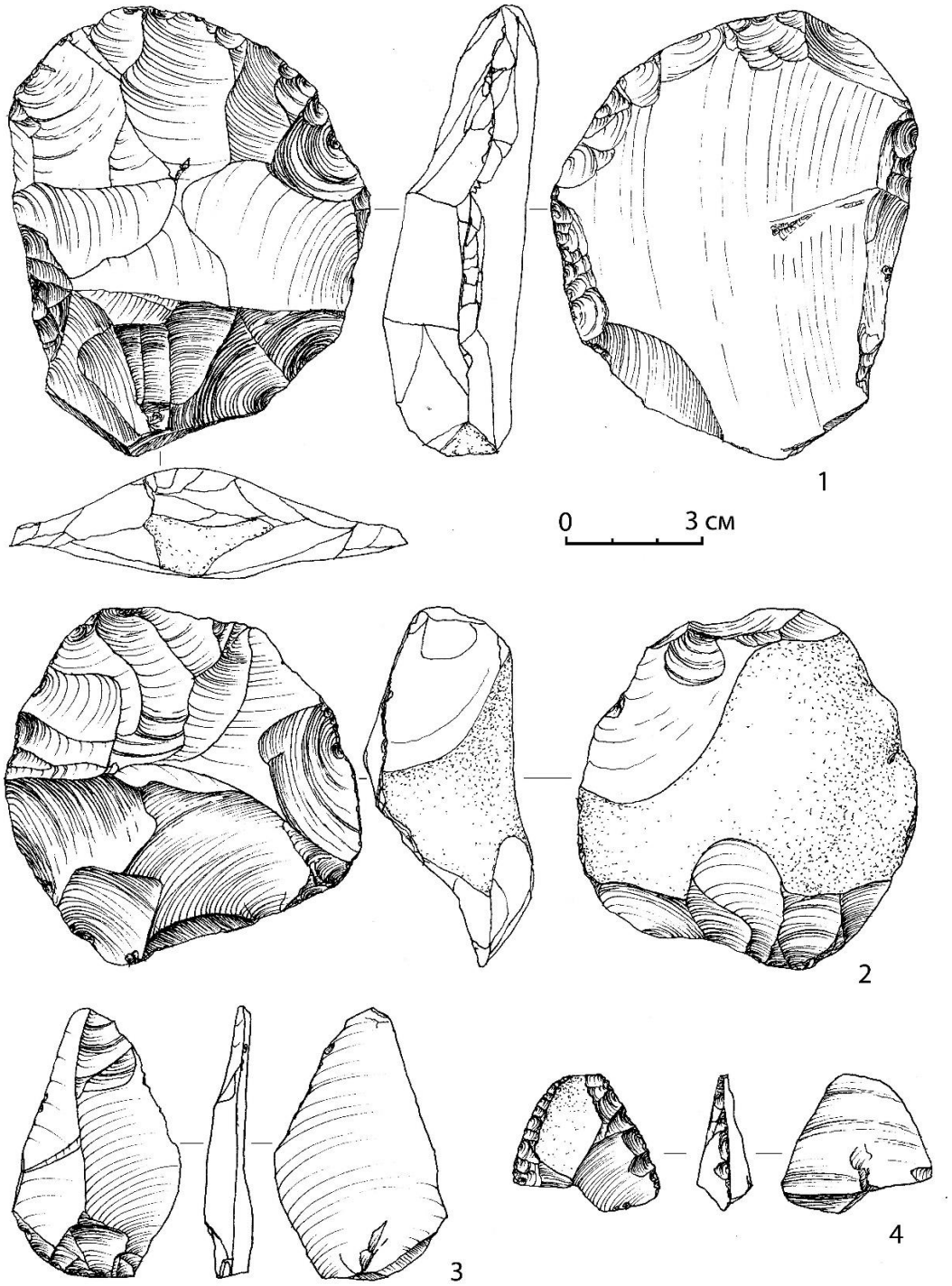

Рис. 8. Стоянка Старий Вишнівець I. Середній палеоліт. Крем'яні артефакти. 1–2 – нуклеуси; 3–4 – знаряддя (рис. Я. Яковишиної)

Fig. 8. Staryi Vyshnivets I site. Middle Palaeolithic. Flint artifacts. 1–2 – cores; 3–4 – tools (fig. by Ya. Yakovyshyna)

Результати опрацювання авторами збірки підйомних матеріалів із ***розвідок 1969 р.*** також підтверджує висновки О. Ситника про середньопалеолітичний вік Старого Вишнівця I. Колекція складається з восьми предметів, чотири з яких цікаві в контексті визначення віку пам'ятки. Перший із них – атипове вістря левалуа, виготовлене на відщепі видовжених пропорцій із пласкою ударною площадкою. Проколювальна частина виробу має сліди використання у вигляді дрібної (ужиткової?) ретуші та надщерблень. Колір сировини – темно-сірий, патина майже відсутня, світло-блакитного кольору. Розмір – 5,9×3,5×0,6 см (рис. 8, *3*).

Ще два предмети – «черепахоподібні» нуклеуси левалуа радіального розщеплення. Перший, виготовлений на жовні/уламку сировини, має розмір 7,5×8,5×2,1 см (рис. 8, *2*). Його поверхня вкрита інтенсивною біло-блакитною патиною. На площині сколювання присутній центральний негатив останнього широкого зняття та ознаки повторної радіальної підправки. На протилежній стороні збереглась велика ділянка жовнової кірки світло-сірого кольору. Другий нуклеус виготовлений на масивному овальному відщепі. Ударна площадка ядрища розташована по всьому його периметру та має сліди двобічної підправки (рис. 8, *1*). На площині сколювання простежується негатив останнього цільового зняття, протилежна сторона являє собою вентральну поверхню відщепа. Поверхня виробу непатинована, колір сировини – смугастий (від темно- до світло-сірого), розміри нуклеуса – 10,2×8,9×2,6 см.

Ще один артефакт із вторинною обробкою у цій збірці – термінальний фрагмент напівпервинної пластини з регулярною, високою, крайовою ретушшю. Поверхня виробу вкрита інтенсивною біло-блакитною патиною, на дорсальній стороні збереглася ділянка жовнової кірки світло-сірого кольору. Розмір – 2,7×3,0×1,0 см, форма в перетині – трикутна (рис. 8, *4*). Виріб можна інтерпретувати як уламок конвергентного скребка на пластині, що може свідчити про наявність на пам'ятці також і матеріалів доби верхнього палеоліту.

Висновки. Виявлені палеолітичні матеріали з пам'яток Вишнівець і Старий Вишнівець I, II, беззаперечно, свідчать про перспективність цього району для подальших досліджень. Ця стаття – лише попередня інформація і роботи на пам'ятці будуть продовжені наступного польового сезону. Ґрунтуючись на аналізі виявленого археологічного матеріалу та стратиграфічних умов його залягання, вже можна стверджувати, що пам'ятка Вишнівець – багатошарова стоянка із принаймні двома культурними шарами доби середнього й верхнього палеоліту. Середньопалеолітичний комплекс може бути попередньо віднесений до кола індустрій левалуа та включений до буглівського осередку (буглівської групи) середньопалеолітичних стоянок, який виокремив О. Ситник (Ситник, 2000, с. 194–251; Sytnyk, 2015, s. 703–707). Як найближчі аналогії для цього комплексу можна розглядати шар I стоянки Буглів V і нижній шар пам'ятки Великий Глибочок I (датований періодом MIS 7 – понад 200 тис. р. тому), у яких левалуазькі нуклеуси та заготовки поєднуються з масивними уні- й біфасіальними формами. У збірці матеріалів доби верхнього палеоліту типологічно виразних виробів не зафіксовано, що поки не дає можливості точніше визначити її культурно-хронологічну належність.

Авторський внесок. АБ, ОТ – участь у польових дослідженнях, виявлення артефактів, природнича складова досліджень, зокрема оцінка ролі палеокріогенних делювіально-соліфлюкційних процесів у перевідкладанні палеолітичних культурних горизонтів; РК, ОС – археологічна складова досліджень; всі автори – написання і редагування тексту, підготовка ілюстрацій.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори заявляють, що в них немає наявного конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, що могли би вплинути на дослідження, результати яких наведено в цій статті.

Подяки. Автори висловлюють вдячність за консультації, надані під час опрацювання колекцій крем'яних артефактів, канд. іст. наук Л. Кулаковській (Інститут археології НАН України), д-ру ґаб. М. Полтович-Бобак (Інститут археології Жешувського університету, Польща) та Д. Бобаку (Foundation for Rzeszów Archaeological Centre, Польща).

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. (1981), Київ, 310 с.

Богуцький, А., Волошин, П., Томенюк, О. (2023). *Лесовий покрив Подільської височини: стратиграфія, опорні розрізи, інженерно-геологічна характеристика.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 248 с.

Богуцький, А., Ланчонт, М., Томенюк, О., Ситник, О. (2012). Делювіально-соліфлюкційні процеси й проблеми перевідкладення і датування палеолітичних культурних горизонтів. *МДАПВ*, *16*, 55–64.

Герета, І. (1969). Нові палеолітичні місцезнаходження на Тернопільщині. *Археологічні відкриття 1968 р.,* 265–266. (рос.).

Савич, В. (1975). *Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині.* Київ: Наукова думка, 136 с.

Ситник, О. (2000). *Середній палеоліт Поділля.* Львів, 371 с.

Ситник, О. (2012). Стан та перспективи дослідження середнього палеоліту Подільської височини. *Археологічні дослідження Львівського університету*, *16*, 25–54.

Черниш, А. (1973). *Палеоліт і мезоліт Придністер'я.* 126 с. (рос).

Bogucki, A., Tomeniuk, O. (2023). Final Pleistocene (Krasyliv) paleocryogenic stage in periglacial loess-paleosol sequence of Ukraine. *Zlodowacenia i interglacjały w Polsce – stan obecny i perspektywy badań*: Konferencja naukowa dedykowana prof. dr. hab. Leszkowi Lindnerowi z okazji Jubileuszu 85-lecia urodzin i 60-lecia pracy naukowej (Chęciny, 16–18 czerwca 2023 r.), 20–22.

Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podolia: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy. *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* / red. M. Łanczont, T. Madeyska, Lublin, 691–835.

REFERENCES

Arheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku. (1981). Kyiv (in Ukrainian).

Bogucki, A., Voloshyn, P., & Tomeniuk, O., (2023). *Loess Cover of Podolian Upland: stratigraphy, key sections, engineering and geological characteristics.* Lviv : Ivan Franko National University of Lviv. 248 p. (in Ukrainian).

Bogucki, A., Łanczont, M., Tomeniuk, O., & Sytnyk, O. (2012). Delluvial-solifluctional processes and problems of redeposition and dating of Palaeolithic cultural horizons. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 16*, 55–64 (in Ukrainian).

Hereta, I. (1969). Novi paleolitychni mistseznakhodzhennia na Ternopilshchyni. *Arkheolohichni vidkryttia 1968 r.*, 265–266 (in russian).

Savych, V. (1975). *Piznopaleolitychne naselennia Pivdenno-Zakhidnoi Volyni.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Sytnyk, O. (2000). *Serednii paleolit Podillia.* Lviv (in Ukrainian).

Sytnyk, O. (2012). Stan ta perspektyvy doslidzhennia serednoho paleolitu Podilskoi vysochyny. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, *16,* 25–54 (in Ukrainian).

Chernysh, A. (1973). *Paleolit i mezolit Prydnisteria.* (in russian).

Bogucki, A., & Tomeniuk, O. (2023). Final Pleistocene (Krasyliv) palaeocryogenic stage in periglacial loess-palaeosol sequence of Ukraine. In *Zlodowacenia i interglacjały w Polsce – stan obecny i perspektywy badań: Konferencja naukowa dedykowana prof. dr. hab. Leszkowi Lindnerowi z okazji Jubileuszu 85-lecia urodzin i 60-lecia pracy naukowej* (Chęciny, 16–18 czerwca 2023 r., pp. 20–22).

Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podolia: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (pp. 691–835). Lublin.

Стаття: надійшла до редакції 03.08.2025
прийнята до друку 11.11.2025

VYSHNIVETS AND ITS SURROUNDINGS AS A PROMISING PALAEOLITHIC REGION OF THE PODOLIAN UPLAND

Andriy BOGUCKI[1], Ruslan KOROPETSKYI[2], Olena TOMENIUK[1,2], Oleksandr SYTNYK[2]

[1] Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenka Str., 41, 79007, Lviv, Ukraine,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua
[2] Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: ruskor@ukr.net

For the first time, the results of archaeological and stratigraphical studies of Palaeolithic materials from the territory of the settlement of Vyshnivets and its surroundings within the Khmelnytskyi Plateau of the Podolian Upland are presented systematically. The area is characterised by a thick Pleistocene loess-palaeosol sequence, which provides favourable conditions for the preservation of multi-layered archaeological complexes of the Middle and Upper Palaeolithic. Particular attention is paid to a newly identified locality in the brickyard quarry on the northern outskirts of Vyshnivets, where artefacts of apparent Middle Palaeolithic character were recorded within solifluction-deformed deposits of the Horokhiv fossil soil complex (MIS 5).

A schematic description of the section is provided, together with a detailed techno-typological analysis of the lithic assemblage, produced predominantly from high-quality Volhynian flint of the Turonian Stage of the Upper Cretaceous. The assemblages collected in 2021 and 2023, as well as surface finds, are characterised, and their heterogeneity in terms of morphological, technological and taphonomic features is demonstrated. The presence of Levallois cores, flakes and retouched tools allows part of the assemblage to be preliminarily attributed to the circle of Middle Palaeolithic Levallois industries.

Considerable attention is devoted to the cultural and chronological interpretation of the materials within a broader regional context. The archaeological collections from the sites of Staryi Vyshnivets I and II, located on the opposite bank of the Horyn River, are analysed, and data from previous investigations are synthesised with the authors' new observations. It is shown that the Vyshnivets area represents a complex pattern of human occupation throughout the Middle and Upper Palaeolithic and may constitute an important element for reconstructing Palaeolithic processes in the western part of the Podolian Upland. The study concludes by emphasising the strong potential of this area for further targeted surveys and stationary excavations.

Key words: Palaeolithic, Levallois, periglacial, loess-palaeosol sequence, stratigraphy, palaeogeography, Volhyn-Podolian Upland.

УДК 903.4(477.84-477.43)″6322″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-109-147

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 109–147.

LOWER PALAEOLITHIC SURVEYS IN WESTERN UKRAINE (2017): ARCHAEOLOGICAL, GEOMORPHOLOGICAL AND GEOLOGICAL ASPECTS

Vadim STEPANCHUK[1,2], *Yurii VEKLYCH*[3]

[1] *Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,*
V. Ivasiuk Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: Vadim.Stepanchuk@gmail.com,
[2] *Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,*
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
[3] *Ukrainian State Geological Research Institute,*
Avtozavodska Str., 78A, 04114, Kyiv, Ukraine,
e-mail: veklych_um@ukr.net

Between 2017 and 2018, as part of the project «*The Earliest Paleolithic Sites of Ukraine in the Context of the Initial Colonization of Europe*», a pilot survey was undertaken to search for evidence of early human presence across various regions of the country. The project aimed to identify new and re-examine already known Early Paleolithic sites in the valleys of the Southern Bug, Smotrych, Dniester, Dnipro, and Siverskyi Donets. The research also incorporated potentially significant data concerning findspots of Early Pleistocene faunal remains.

This article presents the results of 2017 field surveys carried out in the valleys of the Smotrych, Seret, and adjacent segments of the Dniester River, covering areas of Ternopil and Khmelnytsky regions. The primary objective was to identify new localities with artefacts and stratigraphically significant Early Paleolithic contexts, as well as to relocate Early Pleistocene faunal localities known since the mid-20th century (Chortkiv, Synyakove, Shutnivtsi).

Prior to fieldwork, the region was assessed using geological maps, satellite imagery, and other open-source resources, with particular focus on accessible alluvial gravel deposits and exposures with buried palaeosols. Field activities included geomorphological characterisation of the modern landscape (relief, slope dissection, terracing, erosion), stratigraphic examination of natural and anthropogenic exposures (quarries, ravines), reconnaissance for lithic artefacts in both stratified and surface contexts, evaluation of local raw material availability (primarily flint), and rapid field assessment of finds for evidence of human modification, with stratigraphic and landscape documentation.

The survey covered approximately 15 locations, including Kubachivka, Shutnivtsi-1 and -2, Ostrivets, Isakivtsi, Tsviklivtsi, Neporotove VI, Luka Vrublevetska etc. Several surveyed locations were not included in this summary, such as e.g. Vykhvatnivtsi (313 m a.s.l.), where the age of the deposits (Miocene, Znamianka Stage) is significantly older than the presumed period of human presence in the area. In several cases, surface concentrations of lithic artefacts (Kubachivka, Neporotove), artefact-like items in stratified contexts (Shutnivtsi-2, Ostrivets), as well as faunal remains in sandstones and fossil caves (Skelia Podilska, Synyakove) were discovered. However, most of the previously known faunal sites recorded in the mid-20th century have since been destroyed or heavily degraded. Consequently, the hypothesis of a potential association between Early Pleistocene megafaunal remains and evidence of human activity could not be verified.

The results obtained provide grounds to infer multiple episodes of early human incursions into the Podillia region during the Early Pleistocene. This is supported by pronounced technological and morphological differences between the assemblages from Neporotove VI (likely associated with the Martonosha–Lubny (Cromerian) stage) and those from Kubachivka (tentatively linked to the Shyrokyne (Bavelian) stage). The more

© Stepanchuk V., Veklych Y., 2025

recent industries demonstrate the use of freehand core reduction, including retouched flakes and proto-bifacial forms, whereas the earlier assemblages are characterised by bipolar techniques and an archaic toolkit comprising choppers, segmented pebbles, and a small number of secondarily modified flakes. These industries share traits with roughly contemporaneous Early Palaeolithic sites in both Eastern and Southeastern Europe, at regional and broader scales. However, no clear cultural continuity is evident between them. This pattern suggests episodic, and cyclical process of pioneer colonisation of the area by small hominin groups across resource-rich landscapes offering access to raw materials, water, and abundant fauna.

Key words: Early Palaeolithic, field survey, lithic artefacts, hominin dispersal, Podillia, Ukraine.

1. Introduction. The timing and circumstances of the earliest settlement of present-day Ukraine – regarding chronology, migration routes, natural environment, and palaeocultural characteristics – remain a subject of scholarly debate in the study of the region's deepest prehistory. At the same time, this issue forms part of a broader academic discussion concerning the timing, conditions, and nature of the initial colonisation of north-western Eurasia.

According to current data (Michel et al., 2017; Tourloukis, 2016; Curran et al., 2025), the earliest wave of dispersal of early forms of *Homo erectus/ergaster* may have taken place at the end of the Early Pleistocene or the beginning of the Pleistocene, approximately 1.5–2 million years ago. One of the main routes for the hominin expansion into Europe and Asia was through the Near East. It is likely that the southern and south-eastern regions of Eastern Europe were also settled via a migration centre in the Transcaucasus. In this context, the Black Sea region functioned either as an important transit corridor or as a contact zone in the multi-stage processes of spatial expansion.

The earliest sites in this area have so far been identified in the North Caucasus and Taman Peninsula (Russian Federation), in (Bulgaria) (Amirkhanov 2024; Ivanova, 2016; Heydari et al., 2022; Shchelinsky et al., 2016), and, more recently, new evidence has emerged from Romania (Curran et al., 2025). These assemblages are generally associated with core-and-flake Oldowan-type industries (Mode 1). At the same time, growing evidence points to the rather early diffusion of Acheulean technology, characterised by bifacially worked tools such as proto-handaxes and handaxes (Moncel et al., 2020).

Until relatively recently, it was assumed that Lower Palaeolithic sites in Ukraine were confined solely to its Central European region (Gladiline & Sitlivy, 1991; Koulakovska et al., 2010). However, recent discoveries have demonstrated the dispersal of Early and Middle Pleistocene hominins into territories east of the Carpathians (Stepanchuk et al., 2013a; Stepanchuk, 2020; 2022).

Geological, geomorphological, and biostratigraphic evidence from sites located in the valleys of major rivers, such as the Dniester, Southern Bug, Dnipro, and Siverskyi Donets, places these occurrences within the range of 1.2 to 0.4 million years ago, corresponding to interglacial phases between Marine Isotope Stages (MIS) 35 and 11 (Matviishina et al., 2013; Qi et al., 2018; Stepanchuk et al., 2012; Stepanchuk, 2022). Recently discovered Lower Palaeolithic evidence in Outer Carpatian range also tentatively witnesses for the presence of earlier sites (Stepanchuk et al., 2024; 2025). Significantly older sites, preliminarily dated to approximately two million years ago, are situated in coastal and mountainous regions (Matviishina et al., 2016; Ryzhov et al., 2017; Chepalyga et al., 2019; Karmazynenko & Ryzhov, 2023).

A key role in exploring the timing and conditions of the earliest hominin presence within the western zone of the East European Plain – on the territory of present-day Ukraine is played by stratified Early Palaeolithic sites of varying degrees of preservation discovered in the western part of the country (Stepanchuk et al., 2013a; 2021; 2024; Vietrov, 2019; Vetrov & Naumenko, 2021; Bandrivskyi et al., 2018), as well as by a range of surface lithic finds recorded in the valleys of the Dniester, Southern Bug, Dnipro, and Siverskyi Donets rivers–both in the west and east of Ukraine (e.g. Skorikov, 2015; Vetrov, 2014; Stepanchuk, 2022; Stepanchuk & Veklych, 2025).

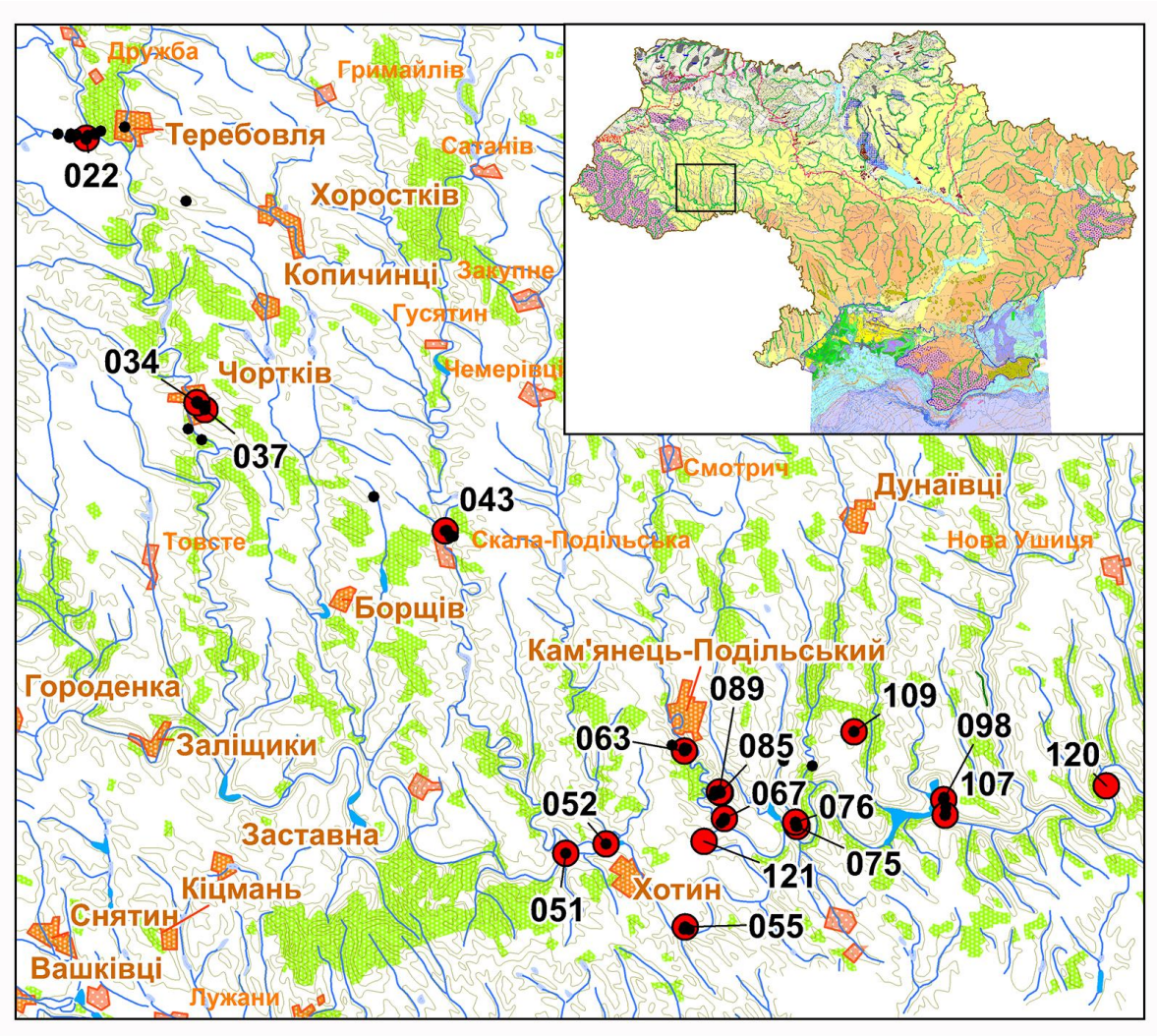

Fig. 1. Map of the geoarchaeological survey showing observation points referenced in the text. Ostrivets, 022; Chortkiv, 034; Synyakovo, 037; Skala-Podilska, 043; Kubachivka (Kolybaivka), 063; Shutnivtsi-1, 085; Shutnivtsi-2, 089; Ustia, 067; Bakota 1, 107; Bakota 2, 098; Tsviklivtsi, 121; Isakivtsi, 052; Luka Vrublivetska Quarry 1, 075; Luka Vrublivetska Quarry 2, 076; Neporotove VI, 120; Okopy, 051; Grynchuk, 055; Vykhvatnivtsi, 109

Рис. 1. Карта геоархеологічної зйомки із вказанням точок спостереження, зазначених у тексті. Острівець, 022; Чортків, 034; Синякове, 037; Скала-Подільська, 043; Кубачівка (Колибаївка), 063; Шутнівці-1, 085; Шутнівці-2, 089; Устя, 067; Бакота 1, 107; Бакота 2, 098; Цвіклівці, 121; Ісаківці, 052; Лука Врублівецька Кар'єр 1, 075; Лука Врублівецька Кар'єр 2, 076; Непоротове VI, 120; Окопи, 051; Гринчук, 055; Вихватнівці, 109

This article presents the results of a pilot survey of several localities in western Ukraine. The fieldwork was conducted within the framework of the project «*The Earliest Palaeolithic Sites of Ukraine in the Context of the Initial Colonisation of Europe*», funded by the State Fund for Fundamental Research of Ukraine in 2017–2018 (Stepanchuk et al., 2017). The primary aim of the project was to obtain new and systematised data regarding the chronology and environmental context of the earliest settlement of what is now Ukraine.

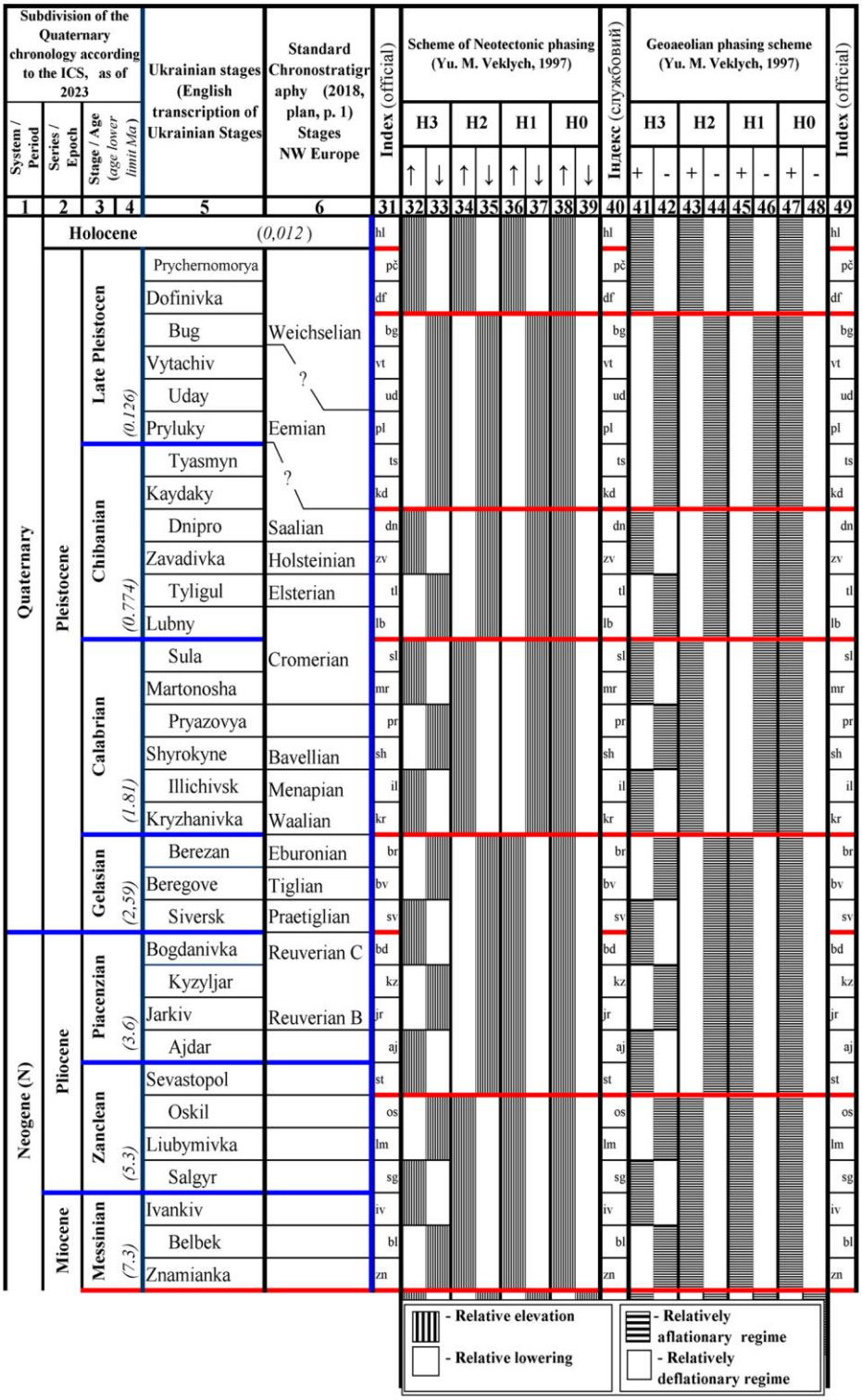

Fig. 2. Scheme of paleogeographic, neotectonic and geoeolian staging of Ukraine (fragment of «Scheme» after Yu. Veklych (2018))

Рис. 2. Схема палеогеографічної, неотектонічної та геоеолової стадійності України (фрагмент «Схеми» за Ю. Векличем (2018))

The project involved both the detailed investigation of sites near the town of Medzhybizh (Bakhmutov et al., 2018; Dmytruk & Stepanchuk, 2017; Stepanchuk et al., 2013a; 2021; Stefaniak et al., 2021; Hlavatskyi et al. 2021; Naumenko, 2025), and exploratory surveys targeting potentially significant localities in the western part of the country. Crucial starting points for the field research included information on Early Pleistocene palaeontological localities in the region (Pidoplichko, 1956; David et al., 1990). This paper outlines the results of the examination of previously identified sites, as well as the search for new palaeontological and archaeological evidence dating to the Early Pleistocene in western Ukraine – primarily within the valley of the Smotrych River and adjacent sections of the Dniester valley near its confluence (fig. 1).

2. Methods of research. The fieldwork was guided by a comprehensive methodology for the identification, assessment, and preliminary interpretation of palaeontological and archaeological objects dating to the Early Pleistocene. At the preparatory stage, the following sources and methods were employed: existing information on known palaeontological localities was used as stratigraphic and geochronological benchmarks to delineate potentially promising survey zones; data on the distribution of ancient (Pleistocene) deposits, particularly their surface exposures; preliminary geomorphological assessment based on topographic, geomorphological, and geological maps to identify areas likely to preserve ancient landscapes and stratigraphic contexts; and analysis of satellite imagery (Google Earth) to locate quarries, natural exposures, erosion zones, and other features suitable for field inspection.

During field surveys, the following activities were conducted: in situ geological and geomorphological evaluation, including the refinement of features such as current topography, slope dissection, terrace development, and erosional activity at key locations; visual inspection and stratigraphic assessment and subdivision of exposures (e.g. quarries, ravines, natural outcrops); systematic search for and preliminary assessment of lithic material within stratified contexts or on the surface (e.g. scree, spoil heaps, landslides); evaluation of the availability, quality, and representativeness of flint and other lithic raw materials within the surveyed locations; and rapid field-based analysis of collected lithics to identify possible traces of human modification, with stratigraphic and landscape context duly recorded.

The theoretical foundation of the palaeogeographical group of methods is based on the Palaeogeographical Approach, which has been developed since the 1960s by a team of specialists under the leadership of M. Veklich (Matviyishina et al., 2010; Sirenko & Turlo, 1986; Veklych, 2018). The conclusions are grounded either in the regularities identified by these authors or in the authors' own developments (Veklych, 1991; 1994; 1997a; 1997b; 2002; 2018; 2019; 2025).

An important component of the applied methodology is the Scheme of Palaeogeographic, Neotectonic and Geoeolian Staging of Ukraine (fig. 2). The identification of the type of neotectonic staging enables the reconstruction of the sequence of uplift intensities within the territory, and consequently the dynamics of all erosional and accumulative processes, for each palaeoclimatic cycle. One of the principal methods for determining neotectonic staging is the analysis of valley cross-sections, more precisely, the configuration of terrace landforms.

Geoeolian staging defines the principal structural features of the subaerial Quaternary cover – its facies and lithological characteristics (sand or loam), thickness, and stratigraphic completeness. The main sources of data for this staging are geological sections of the Quaternary cover and granulometric analyses derived from modern soil maps.

Thus, the integrated application of the aforementioned scheme allows for the resolution of three key objectives: (1) to reconstruct the full sequence of terrace elevations across all valleys of the erosional network, including their chronological attribution; (2) to determine the thickness and stratigraphic completeness of the loess-soil cover; and (3) to establish the age of all elements of the landform and the geological structure of the Quaternary deposits within a given area.

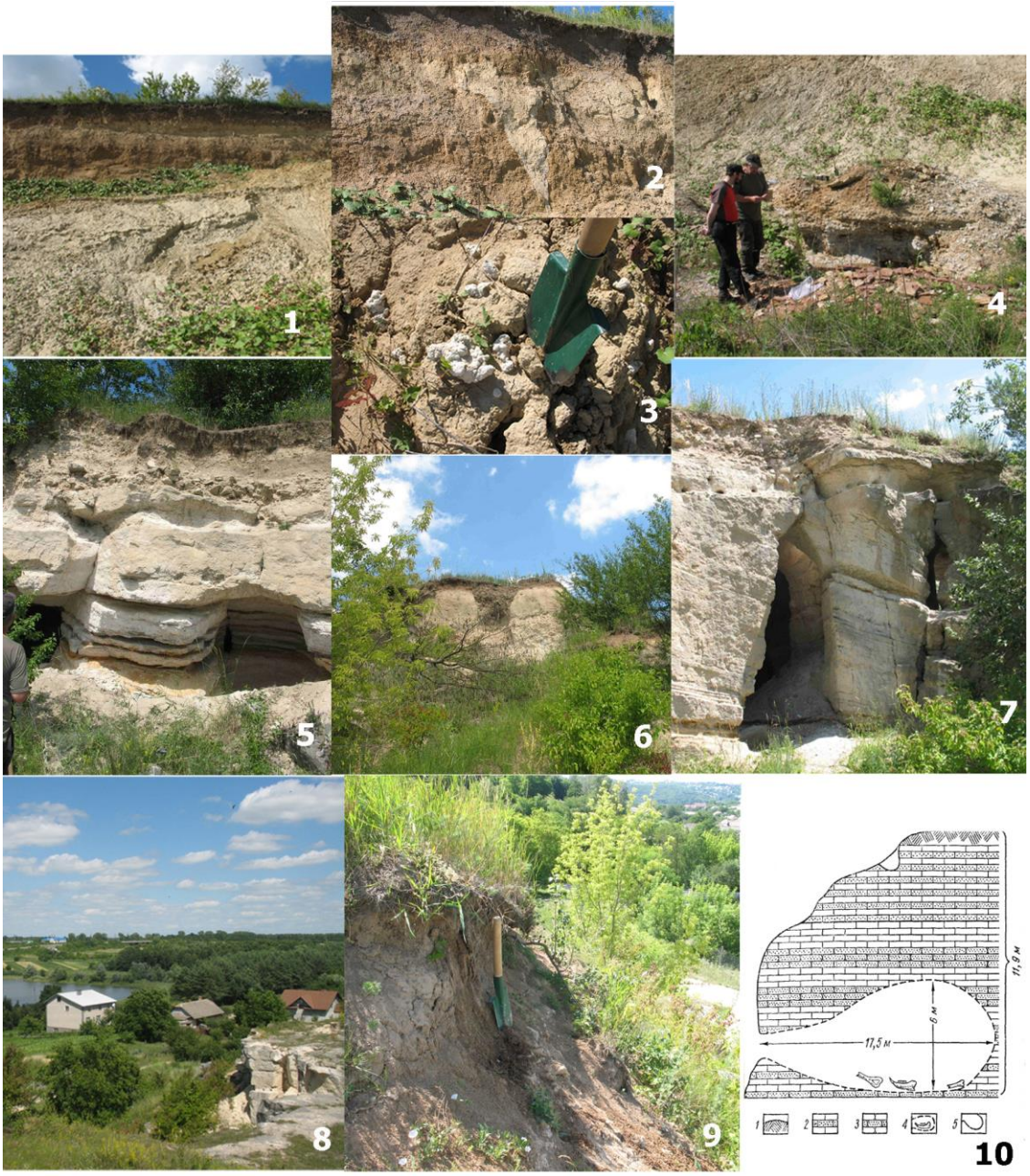

Fig. 3. 1. Ostrivets, section; 2. Ostrivets, wedge; 3. Ostrivets, carbonates; 4. Ostrivets, conglomerates; 5. Chortkiv, quarry walls; 6. Chortkiv, paleokarst; 6. Chortkiv, caves; 8. Synyakovo, quarry walls; 9. Synyakovo, exposure of covering loams; 10. Synyakovo, section, schematic profile of a karst cavity (David et al. 1991), key: 1 – soil horizon; 2 – limestones; 3 – calcareous sandstones with fissures filled with loam and animal remains; 4 – cave containing remains of Pleistocene animals; 5 – niche containing fossil faunal remains

Рис. 3. 1. Острівець, розріз; 2. Острівець, клин; 3. Острівець, карбонати; 4. Острівець, конгломерати; 5. Чортків, стінки кар'єру; 6. Чортків, палеокарст; 6. Чортків, печери; 8. Синякове, стінки кар'єру; 9. Синякове, оголення покривних суглинків; 10. Синякове, розріз, схематичний профіль карстової порожнини (David et al. 1991), умовні позначення: 1 – ґрунтові горизонт; 2 – вапняки; 3 – вапнякові пісковики з тріщинами, заповненими суглинком та рештками тварин; 4 – печера з рештками тварин плейстоценового періоду; 5 – ніша з рештками викопної фауни

3. Results

3.1. Ostrivets, Ternopil Region (Observation point 022, 49°17′18.10″N, 25°37′40.41″E; 300–310 m a.s.l.) (fig. 1, *022*; fig. 3, *1–4*).

This locality was identified during fieldwork in 2017. Isolated finds of chipped flint artefacts were recovered from the quarry area near the village of Ostrivets, on the right bank of the Brushnytsia River, a tributary of the Seret. The artefacts were found in differing contexts. Several flakes – small, slightly patinated and abraded flint fragments – were discovered in colluvial material below palaeosols of the Shyrokyne, Martonosha and Lubny stages.

In addition, probable anthropogenic flakes were identified beneath the cover loam–soil deposits, within a cemented buried alluvium exposed during quarrying. This layer contained both complete and fragmented flint pebbles, along with isolated flakes. The conglomerate is overlain by distinctly ochre–reddish-brown, laminated pedosediments, tentatively assigned to the Kryzhanivka stage. The quarry has been exploited for the extraction of bedded sandstone, and the overlying gravel horizon has been used as road fill, including the road leading to the quarry itself.

The quarry walls cut into an extremely wide, flat surface in its upper portion, which is dissected by valleys with fairly steep slopes. The presence of alluvial deposits indicates that the surface is of alluvial–terrace origin. This terrace belongs to the valley of the Seret River (a left tributary of the Dniester) near its confluence with the right-bank tributary, the Brushnytsia. These rivers join at a sharp angle, leaving a distinct longitudinal terrace morphology, which allows for a detailed reconstruction of the region's neotectonic uplift history. In conjunction with data from dissected sections, the neotectonic evolution of this part of the Seret valley can be defined as follows: H0↑, H1↓?, H2↓, H3↓ (cf. Veklych, 2018, p. 249). That is, relative subsidence in the early Quaternary, followed by significant uplift from the Lubny phase onward.

The loess–soil cover is relatively thick (5–8 m) on elevated surfaces and diminishes sharply on slopes and thalweg-adjacent areas. The quarry, located on the upper edge of the slope, as well as several other outcrops at higher elevations, is composed mainly of palaeosols and loesses dating from the first half of the Quaternary, between the Kryzhanivka and Lubny palaeoclimatic stages. This, along with stratigraphic thickness ratios in various sections, allowed the identification of a geoaeolian sequence for this area as H0+, H1–, H2+, H3– (after Veklych, 2018, p. 249).

The palaeosol and loess strata bear signs of elevated groundwater salinity (greyish soil tones, iron–manganese films along structural surfaces, large carbonate nodules, etc.).

Exposed sequence from top to bottom (geological indexing after Bratslavskyi et al., 2004]:

1. Up to 0.3 m – ed4hl – modern soil (formed on an older palaeosol): compact, medium loam, cloddy; gradual transition.
2. Up to 0.9 m – ed1lb(+mr) – palaeosol: dense, heavy loam, reddish–greyish–brown, large blocky–prismatic structure; very gradual transition.
3. Up to 1.1 m – vd1sl – loess: heavy, greyish–buff loam, compact, slightly porous; occasional lighter loess wedges up to 1.1 m deep; gradual transition.
4. Up to 1.7 m – ed1mr – weakly solonchak palaeosol, reddish–brown: heavy loam to clay, greyish–ochre–brown, dense, large blocky–prismatic structure; very gradual transition.
5. Visible thickness up to 6.5 m (mostly covered by scree) – vd1pr(+sh) – hydromorphic loess unit with an embryonic palaeosol at the base: heavy loam grading into clay, bluish–grey–buff, compact and dense; near the base, a 0.4 m thick bed beneath scree with large (up to 20 cm) hollow silicate–carbonate white concretions.
6. Visible thickness up to 1.2 m – a1sh – fluvial alluvium: subhorizontally stratified sandy–gravel–pebble layer, greyish–white below; upper part cemented (conglomerate with limestone cement), light ochre–grey; ochre–grey–brown at the top; abrupt transition.
7. Visible thickness up to 0.2 m – bedrock (Devonian): fissile aleuritic–psammitic deposits with carbonate cement, dense, with impressions of bivalve fauna (?).

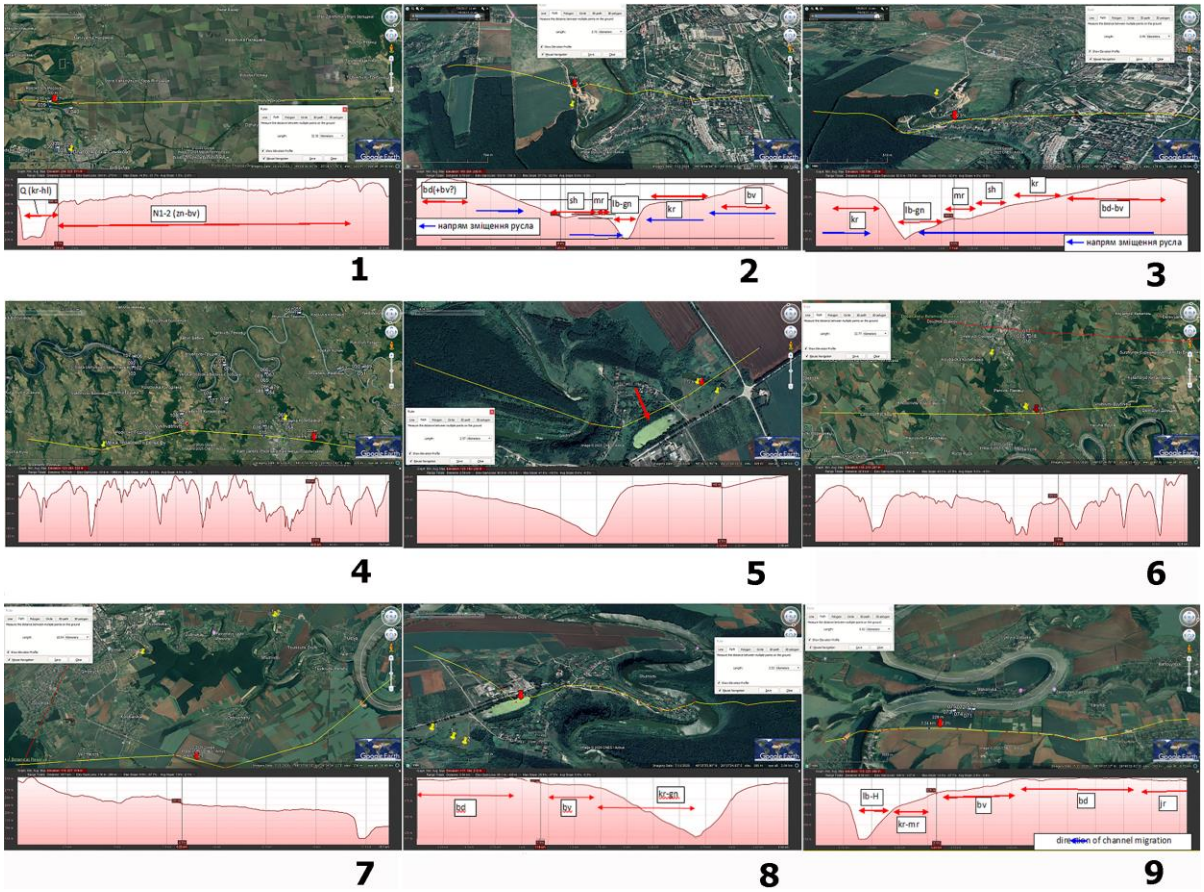

Fig. 4. Geomorphological profiles. 1. Chortkiv, profile across all the terraces of the Dniester River; 2. Kubachivka, profile across the incised meander with section; 3. Kubachivka, profile across the adjacent incised meander on the left slope of the Smotrych River (Martonosha terrace at 168 m, with elongated terraces of the Lubny–Gn [Veklych, 2018]); 5. Geomorphological cross-section of the Smotrych River valley in the Shutnivtsi area; 4. Kubachivka, profile along the outer boundary of Dniester alluvium (note: the map is «inverted» – north is at the bottom); 6. Position of the Shutnivtsi localities relative to the Dniester River terraces. At this distance from the river, the terrace should be older than the Bogdanivka level – that is, it likely corresponds to the Jarkiv terrace, and less probably to the Sevastopol terrace; 7. Cross-profile of the Dniester Valley. The Shutnivtsi localities (indicated by double markers at the top right) are situated within the Jarkiv terrace. Arrows mark the position of the outer edge of the Sevastopol terrace, corresponding to a pronounced shift in the neotectonic regime; 8. Shutnivtsi-2, profile across an incised meander, showing the chronological identification of terraces and the location of Shutnivtsi localities. Yellow markers indicate the investigated observation points (point 2 corresponds to the lake shore), while the red arrow on the plan marks a feature that may be a quarry; 9. Luka Vrublivetska Quarry 2. Geomorphological profile across the Dniester River channel; the blue arrow indicates the direction of channel migration
Рис. 4. Геоморфологічні профілі

The layer potentially containing artefacts corresponds to the upper portion of the alluvial series, represented by conglomerate on a carbonate cement. The coarse-grained character of the alluvium and the presence of features typical of brown soil formation within the overlying stratigraphy suggest correlation with the Shyrokyne stage. The high carbonate content indicates alkaline landscape conditions, characteristic of the final phase of this stage.

The palaeoecological setting would have been highly favourable, given the proximity of river confluence at that time (the Brushnytsia and Seret rivers), as well as the potential nearness of natural outcrops of lithic raw material. A nearby small depression – possibly forming during the same period – may also have contributed to the site's attractiveness.

Although no systematic examination of the cemented pebble–sand conglomerates was undertaken, flint flakes were found at both randomly selected observation points, up to 100 metres apart. Up to thirty primary and semi-primary flakes were recovered; they show no patina but exhibit clear signs of abrasion. The flint varies in colour from dark grey and grey to brown with various hues. The find contexts, flake morphology, and taphonomic characteristics closely resemble assemblages from the Dniester valley, particularly those at Baïraki and Crețești (Anisyutkin et al., 2019; 2021). These Lower Palaeolithic localities contain multiple horizons with abundant artefacts accumulated in the littoral zone of an ancient watercourse.

3.2. Chortkiv, Ternopil Region (Observation point 034, 49°0'39.20"N, 25°48'17.65"E; 283 m a.s.l.) (fig. 1, *034*; fig. 3, *5–7*; fig. 4, *1*)

The Chortkiv locality, which yielded fauna of Eopleistocene–Early Pleistocene age, is situated on the left bank of the Seret River (a tributary of the Dniester), approximately 1.5 km from the bridge over the Seret along the Lviv–Ternopil–Chernivtsi highway (Pidoplichko, 1956, p. 45–46; David et al., 1990, p. 27).

According to the sources (Pidoplichko, 1956; David et al., 1990), the finds were made in an ancient grotto formed within calcareous sandstones of the Tortonian stage, at the site of a former karst sinkhole. The cavity was filled with reddish-yellow, medium-grained sands of alluvial origin, and contained a bone-bearing lens approximately 3 metres in length and up to 80 cm in thickness. It is believed that birds of prey played the primary role in the accumulation of faunal remains, while the bones of larger animals (such as hyaena, rhinoceros, aurochs, and deer) were introduced into the karst cavities by water flows (Pidoplichko, 1956, p. 50). The formation of the locality is thought to have occurred predominantly in the Early Pleistocene (Early Homicene) (Pidoplichko, 1956).

Alekseeva (1977, p. 37) attributed the fauna near the town of Chortkiv to the Tiraspol faunal complex, while Tesakov (2004, p. 82) assigned Chortkiv to the MQR10 zone. According to the same author (p. 93), the formal boundaries of zone MQR11 and the beginning of MQR10 belong to the Pliocene and precede the Olduvai episode of the Matuyama geomagnetic chron.

Geomorphological and geological aspects. Most outcrops of bedrock are associated with the edges of a residual landform within the valley of the Seret River, at an absolute elevation of 292 m and a relative height of 78 m above the riverbed. In certain locations, suffosion phenomena affecting Quaternary loams were observed. The occurrence of small pebbles confirms the fluvial terrace origin of this residual formation. An analysis of the terrace morphology of the incised meanders in the area suggests that their formation began at the onset of the Quaternary. Surfaces with relative elevations exceeding 85 m above the Seret River (absolute elevation ca. 300 m) correspond to erosional levels (terraces) of Pliocene age, which in this region exhibit only a slight gradient.

An assessment of the terrace system within the Seret valley – primarily based on geomorphological profiling—allowed for the reconstruction of the following sequence of neotectonic phases: H0↑, H1↓, H2↑, H3↑. The absence of exposures of the subaerial cover dating to the Late Cenozoic precluded a reconstruction of the geoaeolian succession.

The sandstone deposits of the bedrock exhibit, in places, ochreous (iron hydroxide) and black (manganese hydroxide) interbeds, which may indicate the infiltration and coagulation of palaeopedogenic waters during soil formation processes on these terrace levels. Previously documented occurrences of reddish and ochreous sandy-clayey sediments within karst-like forms are likely redeposited palaeosol-derived materials, formed in the course of karstification.

The relative elevation of the described residual landform, geomorphological terrace profiles of the Seret River valley, and the reddish character of palaeosol deposits within karstic voids all point to a Kryzhanivka-age origin of the terrace remnant situated between the localities of Chortkiv and

Synyakovo. The reddish (as opposed to brown) colour of the soil infill within karst cavities supports this attribution.

The terrace morphology suggests a phase of pronounced tectonic uplift commencing at the onset of the Kryzhanivka stage and continuing until the Martonosha stage, with only a minor interruption during the Shyrokyne phase. This development implies that the formation of karstic features occurred between the Kryzhanivka and Martonosha stages. Accordingly, the age of any potential artefacts from this locality should also fall within this interval, though a greater probability and frequency of finds is expected for the earlier part of this range. This assumption is supported by the significant downcutting of the river channel and the increasing distance from palaochannels in subsequent stages, which would have reduced the ecological attractiveness of the terrace surface. Immediately following the formation of the suffosional-karst features, the area of this terrace remnant would have been palaeoecologically favourable due to the emergence of natural shelters such as grottoes and caves.

In 2017, an attempt was made to locate and examine the site. Although exposures of sandstone layers containing remnants of karst cavities and passages were found at the presumed location, along with weakly developed sand deposits, it appears that the landscape has undergone significant changes over time, including due to the exploitation of sandstones for economic purposes. An inspection of reddish sandstone deposits in narrow tunnel-like side passages, interpreted as part of the rear zone of the former sinkhole, revealed a few small, poorly preserved bone fragments (possibly avian remains). No substantial deposits or other palaeontological or archaeological finds were observed. Nonetheless, the nature of the local sandstone karst does not preclude the possibility of discovering another sinkhole containing deposits from the chronological period of interest.

3.3. Synyakovo, Ternopil Region (Observation point 037, 49°0'13.84"N, 25°49'4.30" E, 299 m a.s.l.) (fig. 1: 037; fig. 3: 8–10).

The Synyakovo locality, which yielded Early Pleistocene faunal remains, is situated on the left bank of the Seret River (a tributary of the Dniester), approximately 500 m east of the Synyakovo bus station along the Ternopil–Zalishchyky–Chernivtsi highway, within an abandoned quarry for building sandstone and sand. The site lies at an elevation of 295 m above sea level (David et al., 1990, pp. 19–25). The faunal collections from the locality are associated with the infilling of vertical and horizontal fissures within the sandstone formation. Additionally, some of the finds originated from larger chambers (grottoes or caves). I.H. Pidoplichko reported on a faunal collection from an ancient grotto that had formed within Tortonian calcareous sandstones and was filled with yellow sand, a product of the redeposition of marine Miocene sands (Pidoplichko, 1956, p. 46).

A bone-bearing lens of yellow ferruginous sand, with a thickness ranging from 10 to 130 cm, was discovered at a depth of approximately 6 m below the surface. In addition to vertebrate remains, coprolites of hyaenas and other carnivores were found. The faunal assemblage includes bear, hyaena, wolf, woolly rhinoceros, bison, red deer, roe deer, and representatives of medium- and small-sized fauna. It is assumed that both raptors and large carnivores played a significant role in the accumulation of remains. Moreover, bones could have been transported into the karstic cavities and grottoes by rainfall or riverine water flows (Pidoplichko, 1956, p. 50; David et al., 1990).

According to I. Pidoplichko, the site was destroyed by limestone quarrying and had already been palaeontologically exhausted by 1939 (Pidoplichko, 1956). According to David et al. [1990], one of the caves was up to 12 m long and approximately 1.5 m high; however, Figure 5 in the same work provides different dimensions – 17.5 m in length and up to 6 m in height. It remains unclear whether these data refer to the same cavity or to two (or more) distinct features. All sources agree that Early Pleistocene vertebrate remains and hyaena coprolites were dispersed within the mass of yellow, structureless sand. The grotto(s) or cave(s) likely served as a shelter for large animals and also accumulated raptor pellets.

Based on faunal composition and burning indicators, it is assumed that the assemblage formed gradually and represents an accumulation spanning the Early and basal Middle Pleistocene.

Noteworthy species include the dhole (*Cuon alpinus*), Merck's rhinoceros, Mosbach horse, wolverine, red deer, and giant deer (David et al., 1990, Table 4). L. I. Alekseeva assigns the Synyakovo 1 assemblage to the Tiraspol faunal complex (Alekseeva, 1977, table 2, p. 12).

At present, the limestone sandstone massif at the locality is intersected by a network of fissures, galleries, and partially open tunnels exhibiting numerous signs of anthropogenic modification. The floors of these cavities are covered with loose sandy deposits, and the walls display fissures and recesses filled with compact sand. A field inspection conducted in 2017 yielded no palaeontological or archaeological finds. Near the abandoned quarry, fragmentary sections were identified, where Holocene soil directly overlies ancient palaeosols and sediments enriched with sandy and gravelly material, presumably of alluvial origin. However, given the extent of the sandstone formation, the investigation was primarily preliminary and exploratory in nature. More extensive and focused fieldwork may lead to the discovery of new palaeontological remains.

The geomorphological and geological characteristics of the Synyakovo locality are identical to those of the Chortkiv site. The palaeoecological conditions during the Kryzhanivka–Martonosha period were highly favourable for habitation and human activity due to the emergence of suffosional-karst formations and natural shelters (grottos and caves), as well as the presence of palaeochannels of small watercourses (tributaries of the Seret River).

3.4. Skelia Podilska, Ternopil Region (OPs 042-044), (Observation point 043, 48°52'34.13"N, 26°12'2.17"E, 221 m a.s.l.) (fig. 1, *043*; fig. 5, *1, 2*)

In 2017, several sections were investigated within the Burdykivskyi quarry near the village of Skelia Podilska.

The quarry area is situated to the north of the oldest Dniester terraces and lies within the valley of its left tributary, the Zbruch River. The quarry walls were examined between points 48.876146° N, 26.200602° E and 48.876115° N, 26.202138° E. The surface elevation of the section is 233 m a.s.l., while the Zbruch River flows at an elevation of 199 m a.s.l.. The relative elevation of the section above the river channel is 34 m, and its distance from the riverbank is approximately 350 m.

The exposed deposits represent one of the most complete Neogene–Quaternary sedimentary sequences in the region, which has led to their repeated examination. In the lower part of the section, directly above the bedrock, remains of small mammals were identified within epy alluvial sandstones (Krokhmal' et al., 2009).

In the investigated section of Pleistocene aleurite deposits, a series of palaeosequences is visible (Popova et al., 2024, fig. 1). The oldest among them–the Martonosha complex–cuts into hydromorphic soils of the Shyrokyne type, as well as alluvial sands and sandstones of the same age. The lower part of the fill comprises a deluvial Martonosha-type soil (up to 1.4 m thick), steeply inclined towards the thalweg. Remains of small mammals – *Terricola arvalidens* (10), *Microtus nivaloides* (4), *Microtus* s.l. sp. (29), *Borsodia* sp. (2) – were recovered from the infilling of a small niche (up to 0.3 m deep) within loose Shyrokyne-type alluvial sandstones, overlain by a dense sandstone of the same age. Just below the concentration, a surface with scattered small pebbles, including flint fragments, was documented. This complex represents one of the most characteristic examples of the Kolkotova fauna (Popova et al., 2024). No archaeological finds were recovered either in the sections or on the associated screes.

Geomorphological and Geological Aspects. The quarry walls expose the structure of the Shyrokyne terrace along with a series of palaeoincisions attributed to the Martonosha and Lubny stages, which gradually transition into younger features toward the channel of the Zbruch River and its right-bank tributary, the Burda (or Bridok) River. The terrace composition includes alluvial deposits overlain by a substantial loess–soil sequence that began to accumulate during the second half of the Shyrokyne stage. The oldest palaeoincision, associated with the Martonosha stage, cuts through both the alluvium and the overlying hydromorphic pedosediments of Shyrokyne age.

Fig. 5. 1. Skelia Podilska, section; 2. Skelia Podilska, general plan with the Shyrokyne alluvium; 3. Kubachivka (Kolybaika), general view of the section wall (opposite the findspot in the field), 4. Kubachivka (Kolybaika), terrace surface with artefacts, 5. Kubachivka (Kolybaika), close-up of the quarry wall; 6. Shutnivtsi-2, area of the right slope of a small valley currently blocked by a dam; 7. Shutnivtsi-2, colluvial deposits with likely arterfacts; 8. Shutnivtsi-1, area of a disused quarry; 9. Bakota 1, riverbank cliff with buried paleosols; 10. Bakota 2, courtesy of P. Boltaniuk. Lithic finds, mainly flints, some of which bears artefact-like traits; 11. Bakota 2, courtesy of P. Boltaniuk. Riverbank cliff

Рис. 5. 1. Скеля Подільська, розріз; 2. Скеля Подільська, загальний план з широкінським алювієм; 3. Кубачівка (Колибайка), загальний вигляд стінки розрізу (навпроти місця знахідки в полі), 4. Кубачівка (Колибайка), поверхня тераси з артефактами, 5. Кубачівка (Колибайка), крупний план стінки кар'єру; 6. Шутнівці-2, ділянка правого схилу невеликої долини, на даний час перекритої дамбою; 7. Шутнівці-2, колювіальні відклади з ймовірними артефактами; 8. Шутнівці-1, закинута ділянка кар'єру; 9. Бакота 1, прибережний урвище з похованими палеоґрунтами; 10. Бакота 2, надано П. Болтанюком. Знахідки, переважно крем'яні, деякі з яких мають вигляд артефактів; 11. Бакота 2, надано П. Болтанюком. Знахідки, переважно крем'яні, деякі з яких мають вигляд артефактів; 11. Бакота 2, надано П. Болтанюком. Кліф на березі річки

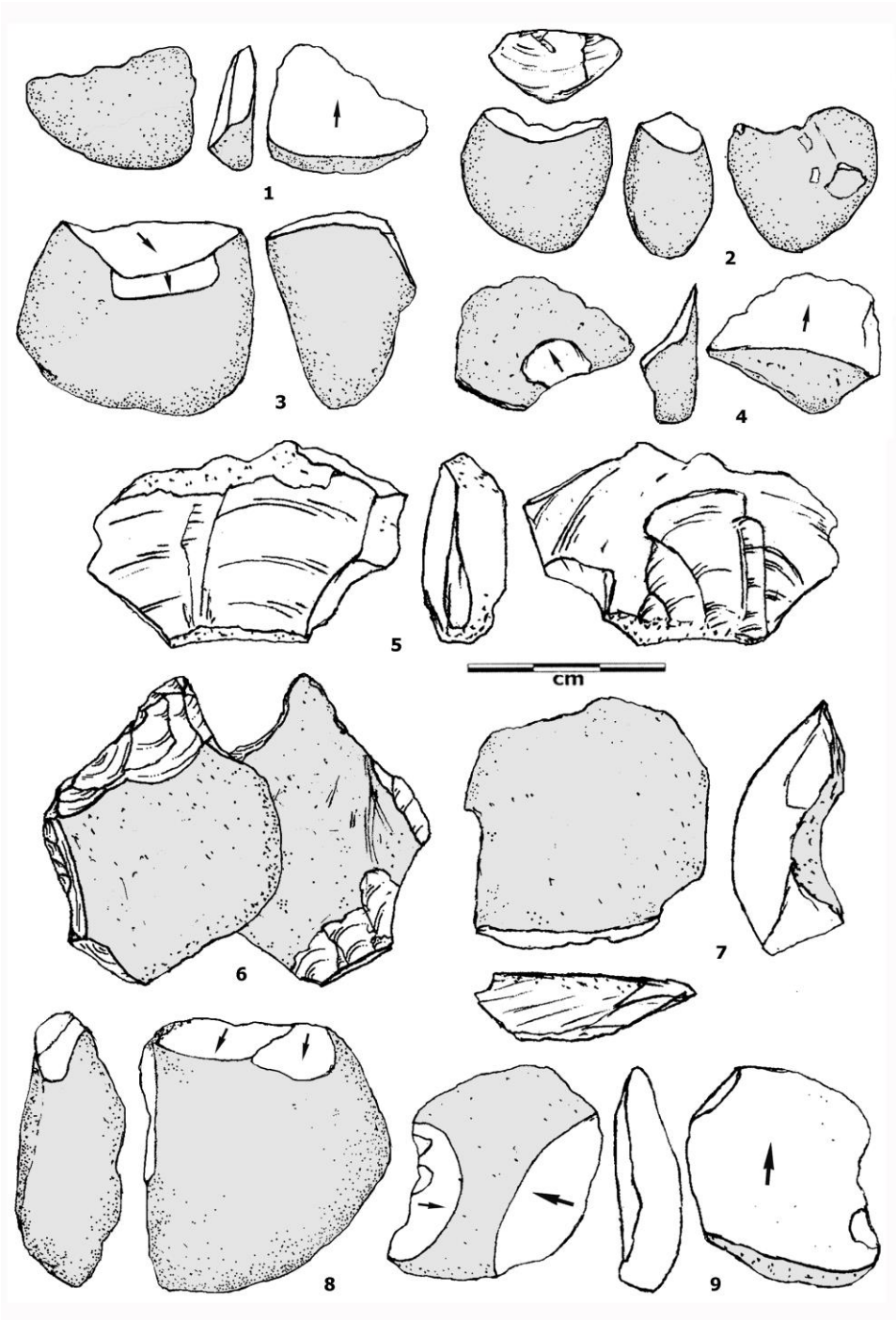

Fig. 6. Kubachivka (Kolybaivka). Sandstone (1–4, 8, 9) and flint (5–7) flakes (1, 4, 5, 7, 9) and pebble tools (2, 3, 6, 8)

Рис. 6. Кубачівка (Колибаївка). Відщепи пісковика (1–4, 8, 9), кременю (5–7) (1, 4, 5, 7, 9) а також галькові знаряддя (2, 3, 6, 8)

The limited thickness, sandy composition, and «soil-like» colouring of the deposits, combined with the gentle inclination of the alluvial bedding and the orientation of the palaeoincisions toward the left slope of the Burda River, suggest that the mentioned alluvium represents a shared terrace formed at the confluence of this tributary with the Zbruch. The presence of several hydromorphic

palaeosols of the Shyrokyne stage developed over alluvial sediments of the same age indicates that the alluvial sequence predates the onset of the Shyrokyne stage.

*Neotectonic*s. The broad and relatively flat Pliocene terraces, in contrast with the inclined Quaternary terraces within the Zbruch valley, reflect tectonic uplift during the Quaternary following relative subsidence in the Pliocene. The steeper inclination of the younger terraces indicates tectonic reactivation beginning in the Lubny stage. These observations, combined with the contrasting colours of the pedosedimentary strata and the clearly expressed Martonosha palaeoincision, allow for the reconstruction of neotectonic phases in this area as: H0↑, H1↑, H2↓, H3↑.

Geo-eolian Morpholithogenesis. The section is dominated by palaeosols and loess deposits of the early Quaternary (Shyrokyne–Martonosha and Sula stages), while the Lubny and younger formations (Kaidaky–Vytachiv complex, as well as the Buh–Black Sea phase) are confined to palaeoincisions. The only exception is the Zavadiv palaeosol, which is traceable even on the highest surfaces. On the right bank of the Zbruch River, at elevations of 250–275 m a.s.l. (i.e., 50–75 m above the valley floor), neither loams nor Pliocene (reddish-brown) clays are present. These high (Pliocene) surfaces on both banks of the Zbruch River are in some places exposed, indicating prevailing deflationary conditions during the Late Miocene and Pliocene. Taken together, the evidence allows for the identification of geo-eolian phases as follows: H0+, H1–, H2+, H3+.

Detailed section description:

1. – Thickness 2.6 m – *thH* – Technogenic deposits (fill facies) – loam, subhorizontally coarse- and fine-bedded, variegated in colour across layers: grey-brown, brown, reddish-brown, pale, and brown-pale; sharp boundary.

2. – 1.8 m – *ed, dedP2–3kd-ts-pl-ud-vt (gn)* – Grey-hued soil suite, weakly deluvial, occurring with a slope – loam, weakly coarse-bedded, brown-grey to light brown-grey, blocky; layers slightly inclined towards the thalweg; sharp boundary; truncates loams of varying colour (reddish-brown to the left, pale to the right).

3. – 0.6 m – *ed(ded)P2zv* – Reddish-brown palaeosol, gently inclined towards the thalweg, not forming a palaeoincision – reddish-brown loam, blocky.

4. – 0.6 m – *vdP1tl* – Loess, preserved at the inception of the Lubny palaeoincision – pale loam, columnar, compacted; gradual transition; truncated to the right by a Lubny-age palaeoincision.

5. – 3.6 m – *ed, dedP1lb (1–5)* – Lubny palaeosol complex interbedded with loess – forming a sequence of palaeoincisions, wedging out to the left – compacted.

6. – 3.8 m – *vdP1sl(d,e,f)* – Loess sequence with an embryonic palaeosol in the lower part, steeply dipping towards the thalweg – pale loam, columnar, compacted; weak inclination; lower part with an embryonic palaeosol; upper portion contains 2–3 weakly developed palaeosols expressed as faint darkened layers.

7. – 1.4 m – *ed(ded)P1mr* – Slope palaeosol (deluvial), steeply inclined towards the thalweg, forming and filling a deep palaeoincision to the right – red-brown to reddish-brown compact loam, prismatic to prismatic-blocky-nutty; dissected by large (0.1×1.5 m) vertically branched light-coloured loam wedges; transition gradual, abrupt within the palaeoincision; visible thickness increases towards the thalweg (likely more under colluvial cover).

8. – 0.5 m – *vdP1pr(d,e,f)* – Weakly hydromorphic loess; observed fragmentarily (outside photo frame on left) – bluish-grey-pale compacted loam, prismatic-blocky; located outside palaeoincisions on grey-brown clays with large (up to 10 cm) hard carbonate concretions.

9. – 2.3 m – *ed, aedP1sh(3–5)* – Hydromorphic palaeosols (gleyed), subtropical, steppe landscapes, brown-hued – thickening towards the Zbruch River, inclined and differentiated; truncated to the right by a palaeoincision (described at its maximum thickness): upper 0.6 m – dark grey-brown, compact, fragmentary clay; abrupt transition with up to 0.5 m wedges and hard, hollow silicate-carbonate concretions up to 10 cm; lower part – bluish-brown to olive-grey, sandy, weakly bedded, fragmentary clay with large (up to 7 cm) hard and dense carbonate concretions; transition gradual to occasionally sharp.

10. – 4.2 m – *aP1sh(1)* – Alluvial sequence, two subunits of roughly equal thickness; truncated to the right by a palaeoincision of brown loams – upper: medium- to coarse-grained sandstone and gravelly sand, light grey with occasional pebbles, horizontally bedded; lower: coarse-grained sand with scattered gravel, light grey-brown, porous and loose at the top, compacted below; base obscured by slope debris.

11. – Visible 5 m – Bedrock.

The palaeoecological conditions of the site were highly favourable due to its position on the left bank of a palaeovalley formed by a small river of that time (the Burda River) and a substantially larger watercourse (the Zbruch River). Additional positive factors included the presence of a clay-rich cover (Shyrokyne palaeosols) on the right bank of the Zbruch, which would have promoted vegetation development. The site's palaeoecological attractiveness was further enhanced by the proximity of gravel-pebble deposits (palaeoalluvium) and exposures of durable Silurian bedrock along the then-banks of the Zbruch River.

3.5. Kubachivka (Kolybaivka), Khmelnytskyi Region (OPs 059-063), Observation point 063, 48°38'42.45"N, 26°34'57.87"E, 177 m a.s.l.) (fig. 1, *063*; fig. 4, *2, 3, 4*; fig. 5, *3–5*)

A surface locality containing artefacts of Lower Palaeolithic appearance is situated on the interfluve surface along the right bank of the Smotrych River, within the area of the Kubachivskyi quarry, approximately 1.5 km west of the village of Kolybaivka and 1 km to the south of Kamianets-Podilskyi. The first finds were made here by S. N. Ryzhov and V. N. Stepanchuk in July 2013 during fieldwork under DFFD 2013 [Stepanchuk et al., 2013b]. Additional surface surveys (without test pits) and material collection were carried out by the authors in 2017 and subsequently by O. Naumenko in 2022. The quarry specialises in the extraction of marl limestones of Upper Silurian age. Tripillian pottery (with firing quality resembling amphorae) was recorded in the overburden, along with flint, core-like fragments, and burnt flakes. Within a limited area adjacent to the southern side of the quarry, in a lens of reddish deposits situated at a geomorphologically older level than the Shyrokyne surface, numerous flint fragments and pebbles of various sizes were found. The total number of artefacts exceeds 200. A portion of the finds displays technological and typological features indicative of anthropogenic origin.

Geomorphological and Geological Aspects. The site is located on the right bank of the Smotrych River (elevation 139 m a.s.l.), on the upper part of the gentle slope of an ancient small valley.

The artefact-bearing surface lies at an elevation of 178 m, i.e. 39 m above the Smotrych River. Profiling of the Smotrych valley using Google Earth data revealed a series of clearly defined terraces. Geomorphological and neotectonic analysis enabled the correlation of each terrace with elevation-based age estimates. The parameters of these terraces are presented in Table 1.

Table 1

No.	Surface elevation (m a.s.l.)	Relative height above the Smotrych River (m)	Terrace age
1	141–170	2–31	lb-gn
2	174	35	mr
3	182	43	sh
4	200	81	kr
5	226	87	bv
6	236	97	bd(-bv)

Terraces attributed to the Shyrokyne and Martonosha stages are overlain by a subaerial cover up to 3–6 m thick. Thus, the gully containing artefacts on its right slope intersects the boundary between the Kryzhanivka and Shyrokyne terraces, with the site itself located on the upper part of the gully's right slope.

Approximately 250 m north of the site, an outcrop on the left slope of the aforementioned gully is exposed in a quarry face, where palaeosols of Shyrokyne and Martonosha age have been recorded. These are superimposed on gully alluvium and incised into the bedrock. The Quaternary sequence in this area is noticeably inclined toward the Smotrych River. In the lowest part of the outcrop, a palaeoincision associated with the Martonosha stage is visible, completely truncating the Shyrokyne palaeosols (this incision is marked by a line in the figure). *Neotectonic stage sequence of the area:* (H0↑, H1↓, H2↑, H3↓).

Geoaeolian stage sequence of the area: (H0+, H1–, H2+, H3–).

A schematic description of the section is as follows:

1. Up to 0.3 m – ed4N – modern soil formed over older palaeosols; brownish dark-grey to dark grey loam, compact, cloddy; gradual boundary.
2. From 0.2 to 1.4 m – ed(ded)P1mr – slope (deluvial) palaeosol, weakly solonetzic, inclined towards the thalweg; sharply incised on the right and increasing in thickness as it fills the palaeoincision; greyish–reddish–brown loam, compact, prismatic–cloddy structure; gradual transition, abrupt within the incision; visibly expressed.
3. From 0.3 to 1.8 m – edP1sh – weakly solonetzic palaeosol of the brown-hue series, inclined towards the Smotrych River; truncated on the right by the palaeoincision; dark greyish–brown clay, compact, blocky–prismatic; gradual transition; fully truncated toward the thalweg.
4. Up to 3.0 m (mostly covered by slope deposits) – pdP1sh – gully alluvium; dark brown–buff loam, cloddy, compact, with interbeds containing large silicate–carbonate nodules (up to 7 cm); becoming sandy towards the base; resting on bedrock.
5. Visible thickness up to 4.0 m – bedrock.

The palaeoecological conditions were exceptionally favourable due to the proximity of a small valley (urochysche), the heterogeneous character of the local relief, and the vicinity of a river, which together contributed to the richness of palaeobiocenoses. The presence of a loamy cover may also have been a favourable factor enhancing the attractiveness of this location.

The overall character of the archaeological assemblage allows for several observations. The raw material is diverse, including flint and sandstone in the form of pebbles, thin slabs, jaspoids, and small Carpathian pebbles. Flint is predominantly represented by fragments, many exhibiting signs of so-called frost-induced delamination. The degree of patination varies, with edges ranging from partially smoothed to sharp – likely the result of relatively recent fragmentation.

The original morphology of the raw material is mostly slab-like, with thicknesses up to 5–7 cm, although thinner flakes (less than 1 cm) and pebbles of both small and relatively large sizes are also present. Ripples are visible on some surfaces, and fragments of dorsal and ventral faces (including bulbs of percussion) have been reconstructed. Overall, the assemblage appears to have undergone significant post-depositional alteration and degradation. Many objects disintegrated along internal planes of weakness within the material's structure. The presence of dense white or yellowish patina indicates prolonged surface exposure, while later bluish patina, typically found on fracture surfaces, is unevenly distributed.

Some items – mainly made of high-quality flint occurring in the collection as thin slabs and pebbles – show evidence of intensive abrasion. The remaining material is classified as medium-quality flint, typical of the Dniester region.

The collection includes intentionally segmented pebbles and discrete fragments of sandstone and flint. Morphologically, choppers and flake tools are present, including pointed tools and side scrapers (fig. 6, *1–9*; fig. 7). The assemblage is marked by archaic characteristics, though it likely comprises materials of different chronological origins.

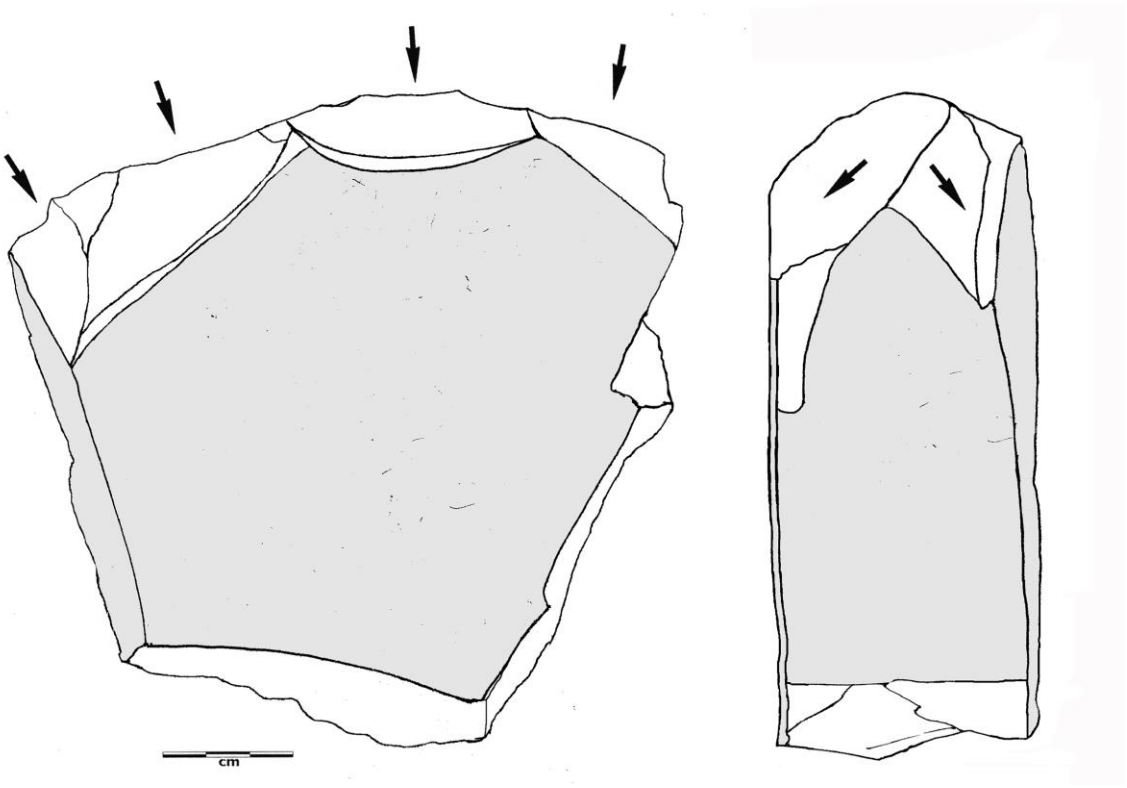

Fig. 7. Kubachivka (Kolybaivka). Chopper made on a fragment of tabular sandstone
Рис. 7. Кубачівка (Колибаївка). Чоппер, виготовлений на фрагменті плитчастого пісковика

3.6. Shutnivtsi-1, Khmelnytskyi Region (Observation point 085, isolated pit, 48°36'4.38"N, 26°38'23.32"E, 201 m a.s.l.) (fig. 1, *085*; fig. 4, *5–7*; fig. 5, *8*).

The Shutnivtsi-1 locality is situated 9 km south-southeast of Kamianets-Podilskyi, in a gravel quarry on the left bank of the Smotrych River (David et al., 1990, pp. 25–27). The local topography slopes southeastward towards the Dniester valley at an angle of 1–2°, increasing to 3–20° near the quarry itself. A local westward slope towards the narrow, incised valley of the Smotrych River has also been recorded (Leibman, 1960). The stratigraphic sequence (after David et al., 1990, pp. 25–27) includes: a soil–vegetation layer (0.2–0.3 m); yellow-brown loams with carbonate nodules (0.3–0.8 m); reddish-brown clays (0.8–2.0 m); grey-green clays with carbonate concretions and hardpan structures (0.8–2.0 m); fine-grained grey-green sands with iron oxide patches, and with gravel and small pebbles at the base (up to 2.0–3.0 m thick); ochreous clayey sands (lenses up to 0.2 m); and grey fine sands with gravel and pebbles (up to 3 m thick, 3.0–6.0 m), which contain faunal remains. The composition of the gravel and pebbles (jasper, flint, quartz sandstone, etc.) corresponds to material typical of Dniester terraces. The formation of the Shutnivtsi terrace can be attributed to the Early Pleistocene and correlated with the Kolkotova terrace of the Dniester near Tiraspol (Moldova).

During the 2017 fieldwork, the quarry was inaccessible. It should be noted that in the section description provided by earlier researchers (David et al., 1990, pp. 25–27), reddish-brown clays are mentioned, which in this region may correspond to red-hued palaeosols dating from the Martonosha stage or earlier. All recorded observation points lie within the left slope of a small gully, i.e. within the extent of its gully terraces. Earlier studies also reference Kolkotova fauna, which is characteristic of the Martonosha stage. Thus, the age of the gully-derived proluvial deposits and the associated lithic material (including artefacts) can be attributed to the Martonosha stage.

The general geomorphological position of the Shutnivtsi 1 locality is similar to that of Shutnivtsi 2; both are situated within the terraces of the Bogdanivka–Beregove complex of the Smotrych River, which developed within the Jarkiv terrace system of the Dniester River.

Neotectonic sequence: (H0↑, H1↓, H2↑, H3↓). *Geoaeolian sequence*: (H0+, H1–, H2+, H3+).

The palaeoecological setting was relatively favourable due to the proximity of the riverbank and a probable escarpment formed by the incised meander. The presence of a slight depression in the vicinity may also have been a favourable factor for human habitation.

The faunal composition and results of bone analyses for fluorine and collagen content (Pidoplichko & Gabovych, 1953) also point to the transition from the Late Pliocene to the Early Pleistocene. The osteological material (up to 75 specimens) is fragmented and redeposited; remains of rhinoceroses, deer, and other taxa are present (David et al., 1990, table 5). Notably, remains of the Etruscan rhinoceros have been reliably identified (Leibman, 1960). The mammalian fauna of the Shutnivtsi quarry closely resembles other Early Pleistocene faunal complexes, such as those from Tiraspol, Leninakan, Akhalkalaki, and Tikhonovka (see references in Leibman, 1960; David et al., 1990, pp. 25–27). L. Alekseeva likewise assigns Shutnivtsi to the Tiraspol faunal complex (Alekseeva, 1977, table 2, p. 12).

In 1954, flint artefacts – presumably of Eneolithic age – were discovered in the upper portion of the yellow-brown loams (Leibman, 1960). Several so-called «eoliths» were also identified in the gravel–pebble horizon; according to A. Naumenko, these are curated in the collections of the National Historical Museum. The quarry is now completely abandoned. In 2017, during a survey of loamy slope deposits along the quarry's north-eastern edge (conducted by the authors along with S. Palienko, O. Nadvirniak, and V. Vetrov), several unpatinated flakes and a core-like fragment were recovered. No finds were identified on the quarry floor during surface inspection.

3.7. Shutnivtsi-2, Khmelnytskyi Region (Observation point 089 isolated pit, 48°36'7.39"N, 26°38'18.00"E, 196 m a.s.l.) (fig. 1, *089*; fig. 4, *8*; fig. 5, *6, 7*)

The observation point is located within the area of an old quarry, approximately 1.5–2 km north of the Shutnivtsi-1 site, and is situated on the right slope of a small valley blocked by a dam, which flows into the valley of the Smotrych River. Below the dam, the valley deepens by 6–8 m, taking on a distinctly canyon-like morphology. The slope angle reaches 10–15°, and the terrain is further complicated by modern deluvial and gully landforms.

Based on stratigraphic and geomorphological indicators, the initial incision of the valley into the Beregove–Bogdanivka alluvial plain likely began during the Kryzhanivka phase. Further valley development occurred during the Shyrokyne and partly the Martonosha phases, as evidenced by changes in slope angle and relief configuration. The most pronounced incision is observed where the relief becomes steep and canyon-like. This palaeo-incision is correlated with the Lubny–Zavadivka–Kaidaky–Pryluky–Vytachiv interval.

Within the quarry, several erosional cuts were identified 5–6 m from the terrace break. On the bank of an artificial reservoir, approximately 20 m from the waterline, pebble–sand colluvial deposits were recorded, containing what are presumed to be archaeological materials. Along a 15 m stretch of this slope, items resembling artefacts were discovered, including choppers, segmented pebbles, and pointed forms. All finds were concentrated above a compact yellow loam layer with carbonates and ochreous inclusions; they were absent within the loam itself, indicating secondary displacement from overlying horizons. All finds are relatively large, measuring between 3 and 7 cm, with almost no small artefacts present.

At a distance of 40 m from the aforementioned area, the cleaning of an erosional hollow revealed a stratigraphic sequence comprising reddish gravel-enriched sand, underlain by a carbonate horizon, followed by grey sand with zones of iron and manganese staining, and beneath that, renewed carbonate-rich deposits. No artefacts were found in the excavated gravel-bearing layer.

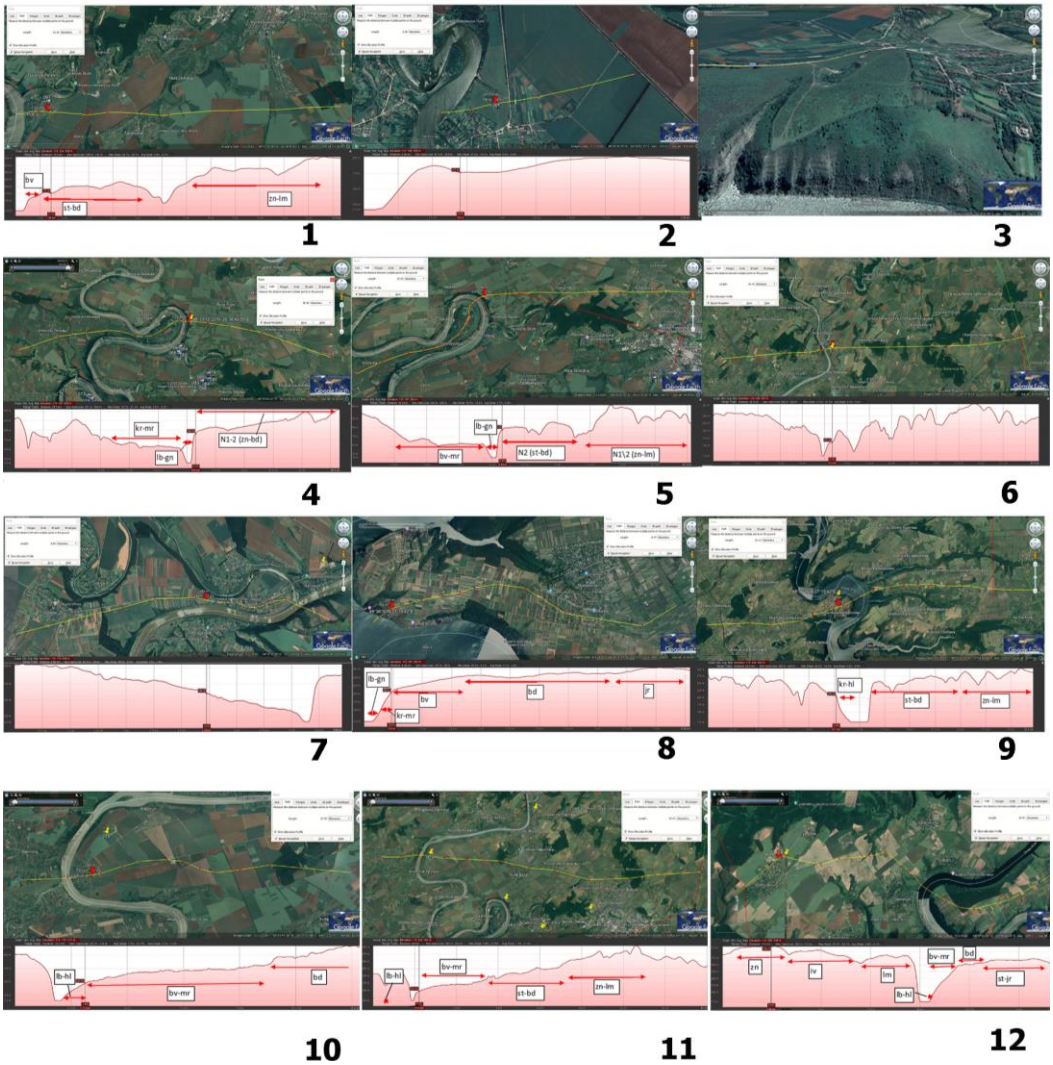

Fig. 8. Geomorphological profiles. 1. Ustia. Cross-section of the Dniester River terrace from the outer edge of its terrace relief (extent of gravel–pebble alluvial deposits); 2. Ustia. Geomorphological cross-section of the terrace relief of the Smotrych River valley across the quarry. The latter is situated on the left side of the gully; 3. Ustia. Geomorphological perspective of the section's position on the upper part of the gully slope, which dissects a terrace remnant of Bogdanivka age. This allows the formation of the gravel deposits (gully alluvium) at the Ustia observation point to be attributed to the Beregove phase, as a result of the incision of the gully into the common terrace of the Dniester River (in the background) and the Smotrych River (in the foreground), both formed during the Bogdanivka stage; 4. Tsviklivtsi. Profile across the area with section Dniester – 115 m; section – 192 m (77 m); terrace – 200 m (85 m); 5. Tsviklivtsi. Terraces of the Dniester River up to the boundary of the terrace system; 6. Isakivtsi. Terrace morphology of the Dniester River. In this section, the Dniester follows a relatively straight course and lacks pronounced incised meanders. However, a terrace is also present on the right bank, within the confines of a weakly developed meander; 7. Isakivtsi. Terrace morphology of the "common meander" of the Zbruch and Dniester rivers. In this area, the Dniester follows a straightened course and exhibits minimal incision of meanders; 8–9. Neporotove VI. Geomorphological cross-section of the terrace relief of the Dniester River valley across the locality (8. fragment, reverse profile direction; 9. across the Dniester River valley). 10-11. Grynchuk. Geomorphological cross-sections. 12. Vykhvatnivtsi. Geomorphological cross-section

Рис. 8. Геоморфологічні профілі

It should be noted that in this area the Smotrych River developed its own terrace relief within the broader terrace system of the Dniester River. Geomorphological profiling suggests that the formation of the Dniester terrace at this location dates to the Jarkiv stage. In other words, during the Jarkiv stage, a shared terrace of the Dniester and Smotrych rivers formed here, while from the Bogdanivka stage onwards, the Smotrych developed its own distinct terrace system. The study area lies well beyond the reach of incised Smotrych meanders, which began to form in this region in the early Quaternary, during the Beregove–Kryzhanivka stages.

Thus, the «Shutnivtsi» localities belong to a gully terrace of Martonosha age, which is incised into a Pliocene (probably Bogdanivka) terrace of the Smotrych River. This, in turn, was itself cut into the older Jarkiv terrace of the Dniester.

Neotectonic and geoaeolian dynamics of the area are identical to those of Shutnivtsi-1. *Neotectonic stages*: (H0↑, H1↓, H2↑, H3↓).

Geoaeolian stages: (H0+, H1–, H2+, H3+).

The palaeoecological setting of the site is highly favourable, due to its location within the boundaries of a former valley (gully) and its proximity to the confluence with the Smotrych River. By this time, the incised meander had already formed a steep scarp, which—together with the contemporaneous alluvial deposits of the riverside—likely served as sources of raw material for artefact production. The overall palaeoecological suitability of this locality appears to exceed that of Shutnivtsi-1.

Overall, the Shutnivtsi locality represents a promising site with potential evidence of early human activity preserved within a complex deluvial–alluvial Early Pleistocene landscape.

3.8. Ustia, Khmelnytskyi Region (065–069) (Observation point 067, 48°34'27.24"N, 26°38'46.64"E, 182 m a.s.l.) (fig. 1, *067*; fig. 5, *7, 8*; fig. 9, *1, 1a*)

A quarry near the confluence of the Smotrych and Dniester rivers. In 2013 and 2017, small sections along the southeastern edge of the quarry were examined. Several objects exhibiting signs of deliberate modification, including flakes detached from pebbles, were recorded on the surface and within the sub-Holocene soil among naturally occurring pebble material.

Geomorphological and Geological Aspects. The quarry is situated on the upper part of the slope of a gully that partially delineates a high shared terrace of the Dniester and Smotrych rivers. This is a terrace remnant attributed to the Bogdanivka level, the age of which has been determined through geomorphological analysis (profiling) of the terrace relief of the Dniester, Smotrych, and the gully itself. The quarry's position on the upper slope suggests that the gully began to form immediately after the development of the Bogdanivka terrace – i.e. during the Beregove stage.

Within the disused quarry on the right bank of the Dniester (and the left bank of the Smotrych, near its mouth), a single 1.2 m section was recorded in the lower part of the gully slope. Unfortunately, this section contains only the relatively young portion of the loess–soil sequence. From top to bottom, the following units were observed:

1. Up to 0.2 m – ded4N – modern deluvial soil formed over older palaeosols; medium loam, brownish dark-grey to dark grey, compact, cloddy, includes sparse fine gravel; sharp boundary defined by structural change.
2. 0.6 m – dedP1lb(?) – slope (deluvial) palaeosol, weakly solonetzic, of the brown-hue series, inclined toward the thalweg; medium loam, brownish-grey, occasionally with rock fragments, gradually becoming grey–ochre–brown upward, compact, prismatic–cloddy; transition very gradual.
3. From 0.7 m – vdP1sl – deluvial loess; medium loam, dark greyish–buff, compact, cloddy; (base obscured by the excavation pit).

Somewhat higher up the slope, beneath a truncated cover, gravel and pebble deposits of clearly alluvial origin are exposed over a surface of several square metres. Geomorphological analysis and a significant elevation above the Dniester River (67 m) allow the exposure to be attributed to the Kryzhanivka phase. However, the highest exposed part of the locality may correspond to alluvium of the Beregove phase.

Neotectonic stage of the area: (H0↑, H1↑, H2↑, H3↓?).

Geoaeolian stage of the area: (H0+, H1+?, H2+?, H3+).

The palaeoecological setting of this locality appears highly favourable due to its simultaneous association with a small valley system.

3.9. Bakota 1, Khmelnytskyi Region (Observation point 107, 48°34'39.44"N, 26°59'53.42"E, 130 m a.s.l.) (fig. 1, *107*; fig. 5, *9*)

*Geomorphological and geological aspects***.** At this location in the Dniester valley, the entrenched meander has been flooded as a result of impoundment. According to previous studies and results of geomorphological profiling, the age of terraces of this flooded entrenched meander ranges from the Lubny phase to the present. This circumstance greatly facilitates chronological identification of coastal sections, as the reservoir water level of the Dniester simultaneously serves as a reference marker both for relative elevation and for the Martonosha terrace, the alluvium of which lies several metres above the reservoir level.

In the described area, Early Quaternary terraces are significantly reduced or truncated due to the incision of the valley slope by the convex part of the entrenched meander. Nevertheless, remnants of buried gully terraces have been preserved in some places, particularly in the lower reaches where they merge with Dniester terraces. Such localities would have been ecologically favourable for early humans, both as sources of lithic material from erosional depressions and as sites of temporary or permanent habitation.

On the promontory of the left bank of the impounded Dniester, near a holiday beach, a section was studied, the lower part of which contains a layer of alluvial–proluvial deposits consisting of well-rounded and angular clasts of hard rocks (particularly flint). Facies characteristics point to a proluvial origin of this deposit, which reflects the marginal section of a buried palaeo-gully. Although proluvial facies are generally low in information content, the lithological composition and the absence of subsequent deep erosion make it possible to attribute its formation to the Lubny phase (possibly the Sulsk phase). It was during this time that tectonic uplift of the region appears to have paused, enabling the development of the now-flooded sloping terraces of the entrenched meander and the burial of ravines and gullies.

The palaeoecological setting of the locality is considered quite favourable, given its position within the thalweg section of a palaeovalley, the heterogeneity of biotopes in the surrounding areas, and the proximity of a major watercourse. The deeply incised relief and the presence of flints within the bedrock (an extremely valuable palaeoresource), as well as a diversity of coarse-grained alluvial sediments, may have rendered the area particularly suitable for both raw material procurement and human habitation in prehistoric times. However, the section under study represents a palaeoincision filled with deposits of the Lubny phase (immediately following the Oldowan period), meaning that only the lower, thalweg-proximal portion of the section may hold potential for the discovery of older artefacts.

Neotectonic stage of the area: (H0↑, H1↓, H2↑, H3↑?).

Geoaeolian stage of the area: (H0+, H1+?, H2+, H3-).

The section in the bank cliff reveals the following sequence:

1. Up to 0.3 m – *ed4H* – modern soil developed over older palaeosols and loess: brownish dark-grey loam, compact, cloddy; sharp boundary.
2. Up to 0.9 m – *pvd)P1lb(4)* – proluvial–diluvial deposits of a cold stage: loam with lenses of gravel and coarse clasts, greyish-pale, compact, cloddy; abrupt transition.
3. From 0.7 m – *ded)P1lb(3)* – solonetz-like slope palaeosol: grey-brownish-ochreous loam, dense, weakly prismatic and cloddy; gradual transition with emerging stratification.
4. From 0.6 m – *pP1lb(2)* – proluvial deposits: stratified loamy sand with loam interbeds, greyish-pale, compact; sharp boundary.
5. Up to 1.1 m – *paP1lb(1)* – gully alluvium: weakly consolidated conglomerate, light olive-grey, dense; sharp boundary.

6. Up to 1 m visible – bedrock.

3.10. Bakota 2, Khmelnytskyi Region (OPs 092–103), (Observation point 098, 48°35'41.71"N, 26°59'45.70"E, 122 m a.s.l.) (fig. 1, *098*; fig. 5, *10, 11*)

A stratified locality yielding flint fragments with artefact-like features was identified and examined along the beach zone of the children's recreation camp "Eco-Centre Bakota" by staff of the Kamianets-Podilskyi Museum.

Geomorphological and geological aspects. A field traverse, conducted with the participation of P. Boltaniuk, covered a distance of approximately 350 m along the reservoir shoreline on the right bank of the Dniester River. The geomorphological setting corresponds to that of the previously described site «Bakota 1», though a key distinction lies in the fact that at this location the Dniester has incised into the highest terrace levels of the valley. The morphology of the investigated sections and the surrounding terrain indicates that the steep slopes here have formed as a result of numerous small erosional gullies of different ages. Most of these gullies have since undergone partial or complete burial, similar to those observed at Bakota 1.

The cliff-face section exhibits a complex stratigraphy in which colluvial (slopewash), proluvial, and deluvial deposits are developed over the bedrock. These facies are difficult to date precisely; however, their high density and relatively low elevation above the reservoir water level suggest a formation period ranging from the Martonosha to the Lubny phases, with possible overprints of recent processes.

In only two observation points were shallow (c. 0.5 m) palaoincisions observed beneath Holocene sediments. These were filled with clay-rich pedosediments, exhibiting colours characteristic of Martonosha palaeosols.

Neotectonic evolution of the area: (H0↑, H1↓, H2↑, H3↑?).

Geoaeolian evolution of the area: (H0+, H1+?, H2+, H3-).

The morphological and chronological characteristics of the steep slope formation indicate that the insitu and surface-flaked flint material – some of which bears artefact-like traits – predominantly corresponds to the Martonosha phase. Nonetheless, it is likely that even after the termination of this phase, the mentioned erosional gullies remained attractive for early humans, both as places of residence and for sourcing lithic material, due to the availability of abundant and accessible stone.

The site presents a favourable palaeoecological setting as a lithic raw material provenance area. This is owing to the presence of coarse-grained alluvial deposits and bedrock outcrops containing high-quality grey flints – ideal for artefact production. Although the steep slopes themselves were likely unfavourable for habitation, a more suitable zone may have existed nearby (in the area of the modern road), offering a heterogeneous landscape and close proximity to multiple high-quality lithic sources.

From an archaeological perspective, the collected flint fragments are predominantly high-quality, fine-grained, and lack clear traces of intentional flaking. Some are patinated, others are not. The material shows minimal rounding. Overall, the assemblage is interpreted as the result of periodic redeposition of flint debris, likely originating from natural exposures located further upstream.

3.11. Tsviklivtsi, Khmelnytskyi Region (Observation point 121, 48°33′12″N, 26°36′44″E; 190 m a.s.l.) (fig. 1, *121*; fig. 8, *4, 5*; fig. 9, *2, 3*)

A sand-and-gravel quarry located on the left bank of the Dniester River, approximately 1 km west of the confluence with the Smotrych River and 1.5 km southwest of the village of Tsviklivtsi Pershi. In artificial exposures and cuts, gravel and pebbles are observed within sandy deposits, including isolated slabs of cemented pebble-sand conglomerate at a depth of approximately 4–5 m below the surface.

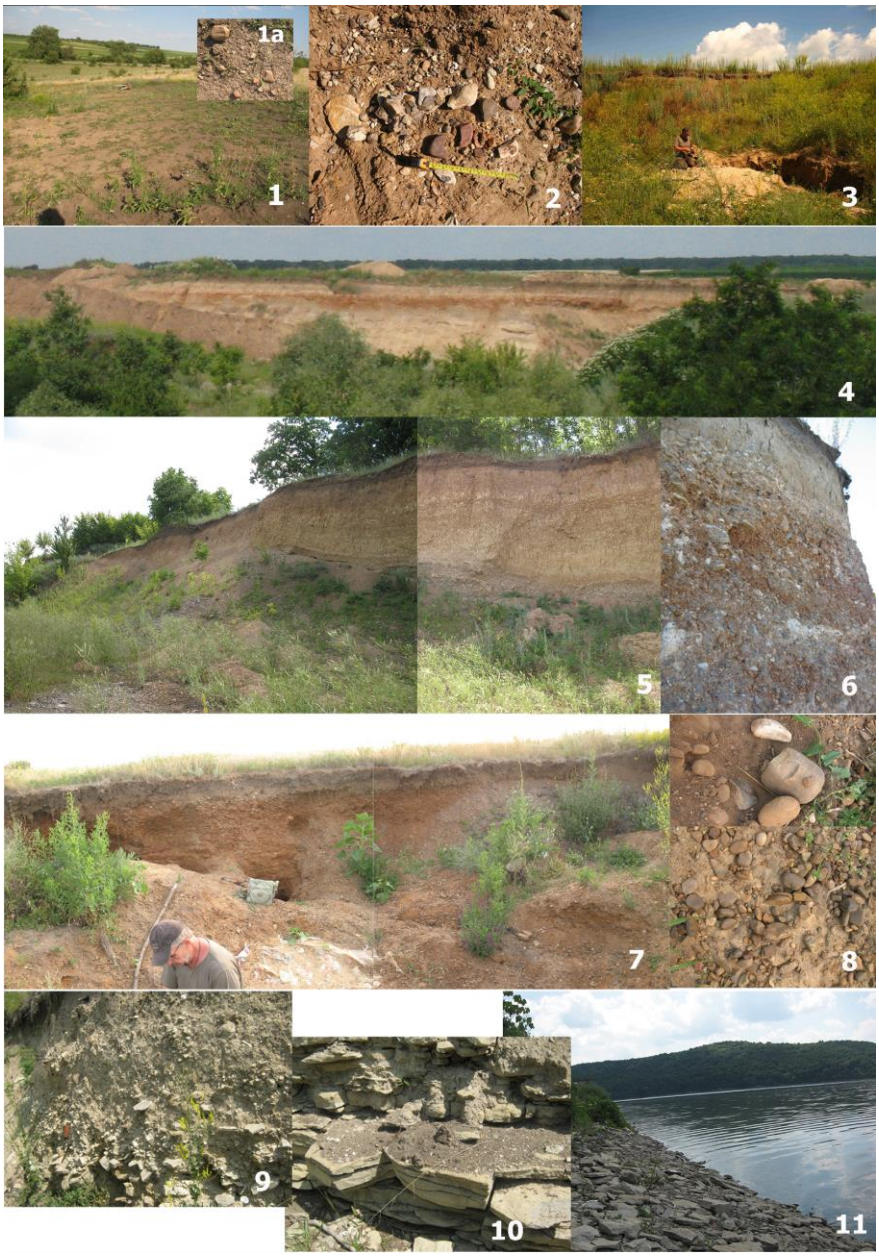

Fig. 9. 1. Ustia, slope with gravel and pebble outcrops; 1a. Ustia, lithic material in the sub-Holocene layer; 2. Tsviklivtsi, pebbles in a sandy matrix close to cemented sandstones and gravels; 3. Tsviklivtsi, view of the old quarry; 4. Isakivtsi, general view of the section; 5. Isakivtsi, sediment section; 6. Isakivtsi, section with closer view of paleosol and gravels; 7. Luka Vrublivetska Quarry 1, general view (paleosol–gravel layer); 8–9. Luka Vrublivetska Quarry 1, colluvial deposits; 10–11. Luka Vrublivetska, bedrock on the beach, area near the findspot of P. I. Boriskovsky and S. Bibikov

Рис. 9. 1. Устя, схил з виходами гравію та гальки; 1а. Устя, кам'яний матеріал у субголоценовому шарі; 2. Цвіклівці, галька в піщаній матриці поблизу зцементованих пісковиків та гравію; 3. Цвіклівці, вид на старий кар'єр; 4. Ісаківці, загальний вигляд розрізу; 5. Ісаківці, розріз осадових порід; 6. Ісаківці, розріз з детальнішим виглядом палеоґрунту та гравію; 7. Лука Врублівецька Кар'єр 1, загальний вигляд (шар палеоґрунту та гравію); 8–9. Лука Врублівецька Кар'єр 1, делювіальні відкладення; 10–11. Лука Врублівецька, корінна порода на пляжі, ділянка поблизу місця знахідок П. І. Борисковського та С. Бібікова

Geomorphological and geological aspects. The quarry is situated above a steep slope shaped by fluvial abrasion resulting from the formation of an incised meander of the Dniester. In such geomorphological contexts, the river channel typically preserves a complete sequence of fluvial terraces within the meander. In this particular case, terraces ranging from the Beregove (and Kryzhanivka) phases to the modern floodplain are present. On the opposite bank, this meander cuts through all Quaternary terraces down to the low levels of the Bogdanivka terrace (end of the Late Pliocene).

The facies characteristics of the subaerial cover have been assessed primarily through spoil heaps. These deposits exhibit high clay content and a reddish-orange hue, consistent with the palaeosols of the Bogdanivka phase – albeit with slight solonetzic features.

Thus, the lithic material at this locality is attributed to the Bogdanivka phase. It is important to note that this material has remained continuously buried beneath Bogdanivka palaeosols, implying that any potential artefacts present would also date to the Middle Bogdanivka period.

Neotectonic evolution of the area: (H0↑, H1↓?, H2↓, H3↓).

Geoaeolian evolution of the area: (H0+, H1–, H2–, H3+).

In palaeoecological terms, this was a relatively open setting on the palaeo-Dniester riverbank, making it moderately favourable for habitation. However, it was more suitable as a provenance area for coarse-grained alluvial material within the riverbed.

In terms of raw material composition, the pebble assemblage is characteristically Dniester: various types of sandstone, flint, and the so-called Carpathian variegated pebble. The clast size ranges from several centimetres up to 10 cm.

At one of the observation points, several possible flakes were recorded, consisting of primary and semi-primary flint spalls, detached from flint pebbles and showing signs of abrasion.

3.12. Isakivtsi Quarry, Khmelnytskyi Region (Observation point 052, 48°32'51.81"N, 26°27'26.16"E; 165 m a.s.l.) (fig. 1: 052; fig. 8: 7, 8; fig. 9: 4–7)

A quarry located on the left bank of the Dniester River, approximately 1 km northeast of the confluence with the Zbruch River, north of the village of Isakivtsi. The site was inspected twice, in 2013 and 2017. In the exposed sections, the stratigraphy (from top to bottom) includes modern soil, thin loam layers, and a reddish gley-like soil rich in carbonates, occasionally containing pebble lenses. A more substantial layer of pebble gravel is present as both embedded lenses and a continuous underlying bed. The gravel includes sandstone, quartzite, and flint. Flint is relatively scarce, although coarser in fraction compared to, for example, Ostrivets. No clearly modified artefacts were identified, except for a single unambiguous but chronologically late flake with slight patination, found in the covering loam layer.

Geomorphological and geological aspects. The quarry is situated on a terrace at an elevation of 155–161 m (with the Dniester River at 115 m), yielding a relative height difference of 40–47 m. For the Dniester valley, such an elevation typically corresponds to the Shyrokyne terrace (associated with Shyrokyne alluvium). It is important to note that this locality lies at the boundary between the incised meander zone of the Dniester valley and an upstream section characterised by shallower and more irregular meanders.

Due to certain constraints, the geological structure could not be thoroughly investigated. However, several features – namely, the terrace's height above the Dniester (40–47 m), its substantial width, the quarry's position near the terrace edge, and the vivid reddish-brown colouration of the pedosediments overlying alluvial gravel-pebble deposits – suggest that the terrace is of Shyrokyne age, more precisely belonging to the final phase of its formation. The presence of Martonosha palaeosols within the overlying cover further supports this attribution.

Given the presence of the loess-soil sequence, the lithic material is dated to the terminal Shyrokyne phase (sh5). Accordingly, any lithics found within the Martonosha palaeosol horizon would have entered the sedimentary sequence during the Martonosha stage.

Neotectonic evolution of the area: (H0↑, H1↓, H2↓, H3↑).

Geoaeolian evolution of the area: (H0+, H1–, H2–, H3–).

The palaeoecological conditions of the site are generally favourable. Of particular interest is its stratigraphic position, corresponding to the final phase of the Shyrokyne episode (alluvial surface) and the presence of a Martonosha palaeosol. This combination presents a promising prospect for potential identifying archaeological locality.

3.13. Luka Vrublivetska Quarry 1, Khmelnytskyi Region (OPs 074–075), (Observation point 075, 48°33'57.35"N, 26°45'44.34"E, 230 m a.s.l.) (Fig. 1: 075; Fig. 9: 8-10)

A small disused local quarry for gravel and sand extraction, situated 4.1 km north of the village of Vrublivtsi and approximately 550 m north of the Luka Vrublivetska 2 site, exposes gravelly-sandy deposits with a visible thickness of up to 2 m. The Holocene soil directly overlies gravelly-pebble facies of both pedo-alluvial and alluvial origin. The examination of the sections and slope deposits did not yield any artefacts or artefact-like items. The pebble assemblage comprises sandstone, quartz, and quartzite, with almost no flint present. Instances of natural stratification in the sandstone pebbles were recorded.

Geomorphological and geological aspects. The geomorphological setting is analogous to that of Luka Vrublivetska 2. However, in contrast to the site located 550 m to the south (at 2 m lower elevation), the facies at this location exhibit more pronounced pedogenic features, typical of the Beregove palaeosols.

Lithostratigraphic succession:

1. *up to 0.1 m* – ded4hl – modern soil: medium loam, grey, compact, cloddy; transition is sharp.
2. *up to 0.1 m* – dvd3(df-pc) – loess-like loam: dark greyish-buff loam, loose, cloddy; transition is sharp.
3. *up to 0.6 m* – aeQbv – palaeopedogenic formation of the brown-hued series developed on alluvium: clayey-sandy-pebble layer, weakly stratified, reddish-brown, compact; transition is gradual.
4. *up to 0.4 m visible* – eaQbv – alluvium impregnated with soil material: sand with gravel and pebbles, weakly stratified, reddish-ochre-brown, loose.

Geomorphological and geological evidence suggests that the coarse-grained alluvium at this site should be assigned to the Beregove phase. The search for lithic material is most promising in the upper portion of this section, as the deposits are alluvial in origin, albeit enriched with palaeopedogenic material.

Neotectonic stage of the area: (H0↑, H1↓, H2↑?, H3↑).

Geoaeolian stage of the area: (H0+, H1+-, H2+-, H3+-).

The palaeoenvironmental setting at this location is favourable as a potential palaeo-source of lithic raw material and for human settlement, due to the proximity of a palaeochannel at the time. However, the absence of a palaeogully reduces its overall attractiveness as a residential location.

3.14. Luka Vrublivetska Quarry 2, Khmelnytskyi Region (Observation point 076, 48°34'13.79"N, 26°45'35.34"E, 228 m a.s.l.) (fig. 1, *076*; fig. 4, *9*).

The site is represented by a small abandoned quarry located near a shelterbelt, approximately 3.6 km north of the village of Vrublivtsi. The quarry faces are overgrown. At the time of the investigation, a shallow pit was identified in which Holocene soil directly overlies alluvial gravel-pebble facies.

Geomorphological and geological aspects. The site is situated in the northern part of a meander at an elevation of 228 m, with a relative height of 113 m above the level of the Dniester River (channel elevation: 115 m a.s.l.). The terraces within this meander slope southward and represent successively younger formations. According to numerous previous investigations (Veklich, 1982), terraces at this elevation correspond to the Beregove phase.

A notable feature of this meander, established through earlier research, is its pronounced asymmetry in relation to the distribution of the subaerial cover: the southern portion exhibits a

substantial loess-soil sequence (6–8 m or more in thickness), while the northern section is largely devoid of such deposits.

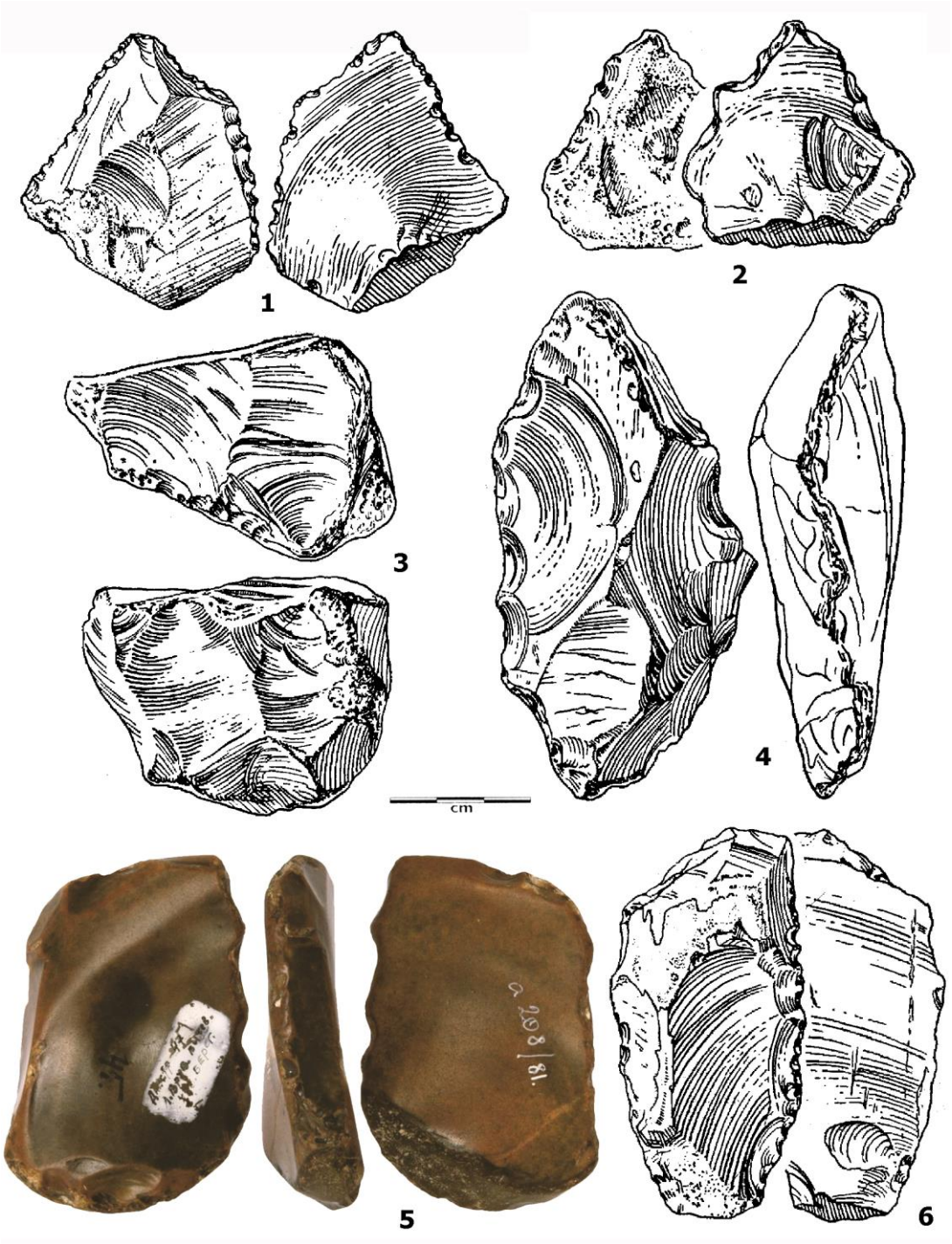

Fig. 10. Luka Vrublivetska. Finds by P. I. Boriskovsky and S. N. Bibikov. Flint artefacts (1–6), including flakes (1, 2, 4–6), a citron-shaped pebble flake (6), and a core (3). 1–5 after P. I. Boriskovsky (1953), 6 – courtesy of V. S. Vietrov

Рис. 10. Лука Врублівецька. Знахідки П. І. Борисковського та С. Н. Бібікова. Крем'яні артефакти (1–6), включаючи відщепи (1, 2, 4–6), цитриноподібний відщеп (6) та нуклеус (3). 1–5 за П. І. Борисковським [1953], 6 – надано В. С. Вєтровим

The observed profile lies in the northern segment. Here, Holocene soil directly overlies gravel-pebble alluvium. However, the impregnation of the gravelly deposits with reddish-brown and ochre-brown soil material is indicative of pedogenesis associated with soils of the brown-hued series. In this context, the observed colours are characteristic of palaeosols belonging to the Beregove phase. It is also noteworthy that this site lies approximately 2 m lower in elevation than the stratigraphically similar site Luka Vrublivetska 1, located 550 m away. Moreover, the alluvial facies here exhibit reduced clarity, likely due to more dynamic depositional processes.

Lithostratigraphic succession:

1. *up to 0.1 m* – ed4hl – modern soil: medium loam, grey, compact, cloddy; transition is sharp.
2. *up to 0.6 m* – eaQbv – alluvium with pedosediment intercalations: sand-gravel-pebble layer with interbedded horizons of grey-brown, brown, ochre-brown, and bluish-grey colour, stratified, compact; transition is distinct.
3. *up to 0.4 m visible* – aQbv – alluvium: sand with gravel and pebbles, light grey, loose.

Neotectonic stage of the area: (H0↑, H1↓, H2↑?, H3↑).

Geoaeolian stage of the area: (H0+, H1+-, H2+-, H3+-).

Geomorphological and geological data suggest that any potential artefacts at this site may be attributed to the Beregove stage. The palaeoenvironmental setting is favourable both as a source of lithic raw material and as a potential settlement location due to the proximity of a palaeochannel at the time; however, the absence of a palaeogully diminishes its overall suitability for human habitation.

3.15. Luka Vrublivetska, Khmelnytskyi Region (Observation point close to 075, 48°32'56.14"N 26°46'9.99"E, 115 m a.s.l.) (fig. 1, *075*; fig. 9, *9–11*)

Luka Vrublevetska in the Dniester region has traditionally been associated with the Lower Palaeolithic (Boriskovsky, 1953; Gladilin, 1985; Praslov, 1984; Stepanchuk, 2006). The locality is situated on the riverbank terrace of the left bank of the Dniester, approximately 20 km from Kamianets-Podilskyi. It was discovered in 1946 by P. I. Boriskovsky and S. M. Bibikov (Boriskovsky, 1949). The collection, including the 1965 finds by O. P. Chernysh, comprises around 80 artefacts. Since the late 2000s, collections in the presumed area of the site have been intermittently conducted by V. V. Furman (Ivan Franko National University of Lviv) (Furman, 2010). The location was also surveyed in 2013 by S. Ryzhov, O. Murashko, and V. Stepanchuk.

At the base of the coastal section are stratified sandstones, overlain by light-pale deposits of «Sula-Lubny type» containing gravel and pebble lenses. Rolled sandstone pebbles (up to 20 cm), including occasional reddish Devonian types, as well as small fragments of generally patinated flint without traces of modification, occur partly within the lenses, partly in the slopewash, and also on the riverbank area. However, during the 2013 survey, the area where Furman had previously collected material was submerged, with the shoreline having advanced by approximately five metres.

According to V. N. Gladilin and N. D. Praslov, the assemblage is heterogeneous, both in terms of techno-typological characteristics and in the degree of artefact surface preservation. Examination of the collection from the 1940s, housed in the National Museum of the History of Ukraine in 2013 and 2015 (Stepanchuk V. N. and Vetrov V. S.), also suggests that it includes materials from different periods: some artefacts belong to the Lower Palaeolithic, others to the Middle Palaeolithic.

The likely Lower Palaeolithic assemblage (possibly also heterogeneous) includes flake removals from pebbles (slices), large flakes with prominent bulbs and broad plain or oblique striking platforms, chopper-like tools, as well as multi-platform and sub-parallel core-like forms (fig. 10, *1–6*).

There are no direct data on the geological age of the site. The only basis for chronological assessment is the morphology of the artefacts. Most researchers (P. I. Boriskovsky, P. P. Yefimenko, S. N. Zamyatnin, V. N. Gladilin, N. D. Praslov, among others) assign the assemblage to the Lower Palaeolithic. P. I. Boriskovsky suggested a Mindel–pre-Mindel date and linked the locality to the Tiraspol faunal complex. The geomorphological profile of the Luka-Karyer localities suggests that artefacts could have been deposited on the riverbank terrace both from the high terrace of the

Beregove stage and from gullies on the steep slope, which were primarily formed during the earlier part of the Pleistocene (Kryzhanivka–Martonosha complex).

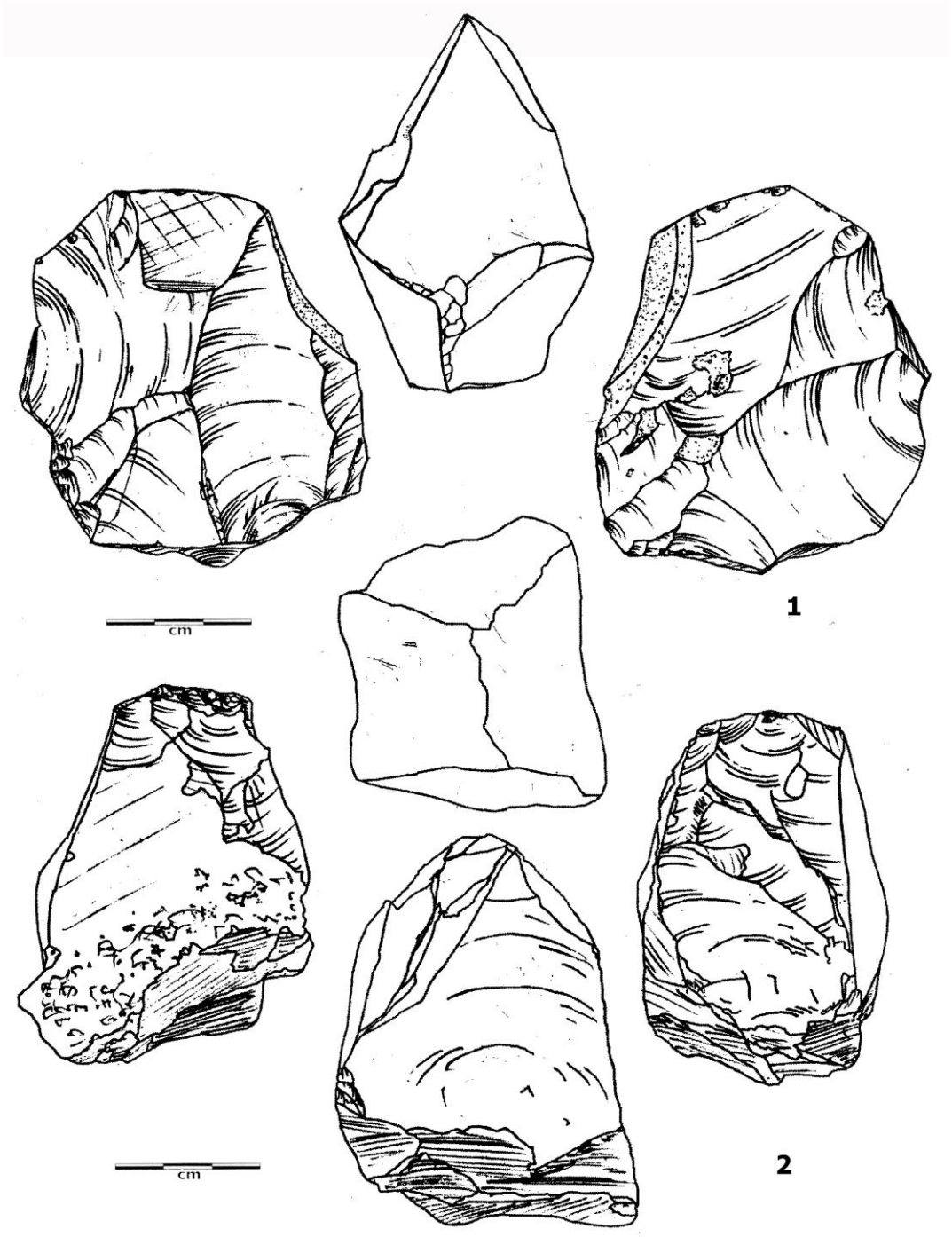

Fig. 11. Neporotove VI. 1. Core-like hand-axe, after Stepanchuk & Ridush (2009, fig. 2); 2. Chopping-tool on tabular raw material block, after Stepanchuk & Ridush (2009, fig. 3)
Рис. 11. Непоротове VI. 1. Нуклеподібне ручне рубило за Степанчук та Рідуш (2009, рис. 2); 2. Рубляче знаряддя на плитчастому фрагменті сировини, за Степанчук та Рідуш (2009, рис. 3)

3.16. Neporotove VI, Chernivtsi Region (Observation point 120, 48°34'13.79"N, 26°45'35.34"E, 228 m a.s.l.) (fig. 1, *120*; fig. 8, *8–9*)

This surface locality containing worked flint artefacts was discovered by B.T. Ridush in 1999 (Ridush, 2002). Collections have been conducted regularly, including during fieldwork in 2016 (Popova & Ridush, 2017). The finds were collected from the surface of a slope on a high river terrace along the right bank of the Dniester River. Subsequent surveys yielded a small number of artefacts made on flint and sandstone pebbles. Based on technological and morphological characteristics, the assemblage is identified as Lower Palaeolithic (Stepanchuk & Ridush, 2009).

The collection comprises up to 300 artefacts, predominantly made of local flint, with a few items in sandstone, quartzite, and quartz pebble. The assemblage is characterised by freehand knapping, with numerous indicators of hard hammer percussion. It includes a proto-handaxe (or core-like handaxe), modified pebbles, a chopping tool made on a flint block, a uniface on a large flake, several rather atypical hachoirs, and flake tools such as side scrapers, atypical points, billhook-like tools, denticulates, and various retouched flakes (fig. 11; fig. 12).

The relative elevation of the site corresponds to the VIIth Dniester River terrace according to the classification by I. K. Ivanova (1977). Based on thermoluminescence dating, the age of this terrace is estimated at 900–780 thousand years (Adamenko & Nikiforova, 1986; Shelkoplias et al., 1986; Gozhik et al., 2001). A palaeomagnetic Haramillo episode (0.98–1.07 Ma) was recorded in channel alluvium from this terrace (Adamenko & Nikiforova, 1986, p. 78). The subaerial deposits associated with the artefacts are likely contemporaneous with alluvial sediments of the lower (VIth) terrace. Thus, the industry can be tentatively dated to the Martonosha–Lubny interval, corresponding to MIS 19–13.

From a geomorphological perspective, the site of Neporotove is located on the inner (convex) side of a meander on the right bank of the Dniester River. Its elevation is 205 m a.s.l., with a relative height of 90 m above the current water surface (115 m a.s.l.). This elevation corresponds to the terrace levels associated with the Beregove stage.

Neotectonic development stage of the area: (H0↑, H1↓, H2↑, H3↓?).

Geoaeolian stage of the area was not investigated.

The palaeoecological setting of the site appears to be suboptimal for habitation, as the location is exposed and lies between two gullies (500 m to the north and 300 m to the south). Nevertheless, the site may have been attractive as a workshop area, due to its position midway between multiple palaeosources of lithic raw material—namely, gravel-pebble coastal deposits and exposures of bedrock. Furthermore, this is the only known site investigated on the right bank of the Dniester in this region, which lends it additional significance, as the Dniester may have constituted an important barrier to hominin migration, dispersal, and interaction between human groups.

3.17. Grynchuk, Khmelnytskyi Region (Observation point 055, 48°27'37.77"N, 26°35'0.21"E, 140 m a.s.l.) (fig. 1, *055*; fig. 8, *10, 11*).

This large, disused quarry is located between the villages of Babshyn and Grynchuk, on the convex section of a left-bank meander of the Dniester River.

Geomorphological and Geological Context. The observation point lies near the axis of the convex part of an incised meander. Younger terrace levels are visible towards the village, though they have been truncated by the Dniester channel in this sector. The terrace morphology indicates that the meander initially formed (from the Berehiv to Martonos stages) along a south–south-east axis, shifting to south-east from the Lubny stage onwards.

The quarry exposures reveal a brownish palaeosol (Lubny stage) directly beneath the modern soil, overlying a thick, facies-variable sequence of alluvial deposits. The observed stratigraphy comprises:

1. Up to 0.4 m – ed4hl: modern soil, medium grey loam, compact, cloddy, with a gradual transition;

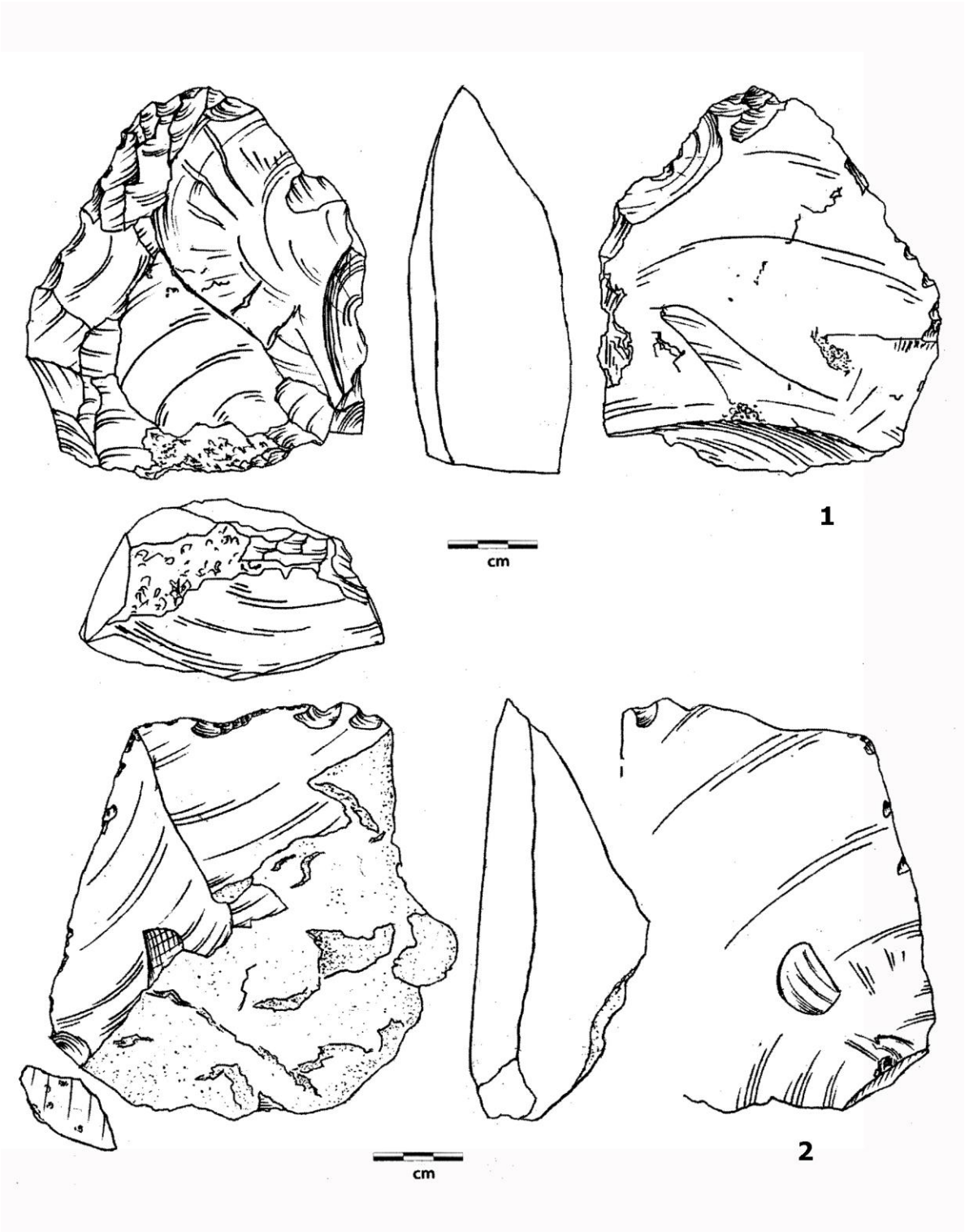

Fig. 12. Neporotove VI. 1. Uniface on massive flake, after Stepanchuk & Ridush (2009, fig. 4); 2. Hachoir on massive flake, after Stepanchuk & Ridush (2009, fig. 5)

Рис. 12. Непоротове VI. 1. Уніфас на масивному відщепі, за Степанчук та Рідуш (2009, рис. 4); 2. Чоппер на масивному відщепі, за Степанчук та Рідуш (2009, рис. 5)

2. Up to 0.7 m – ed1lb(5): brownish palaeosol of steppe landscapes, medium to heavy loam, grey-brown, compact, blocky–nutty structure, carbonate concretions (up to 3 cm) in the lower part; sharp, irregular base with soil wedges and numerous hard, elongated, sub-vertical carbonate formations (up to 2 × 5 cm);

3. Up to 1.1 m – vd1lb(4): deluvial–proluvial loess, greyish-pale, compact, cloddy, with occasional palaochannels marked by carbonate lenses; sharp boundary;

4. Up to 1.0 m – a1lb(3): fluvial channel alluvium, sand with gravel and pebbles, horizontally bedded, grey, compact; sharp boundary;

5. Up to 0.9 m – a1lb(1–2): fluvial channel alluvium of predominantly cold-period landscapes, silty sand with gravel and pebbles, including angular clasts, horizontally bedded, bluish-grey, compact; sharp boundary;

6. Bedrock.

Neotectonic Setting. Geomorphological profiling of the meander and the entire left-bank terrace system, along with the considerable thickness and facies differentiation of the Lubny terrace alluvium, indicate the following neotectonic stage sequence: (H0↑, H1↑, H2↑, H3↑).

Geoeolian Staging. The presence of the lower Lubny palaeosol, coupled with the absence of younger subaerial deposits, suggests the following geo-eolian stages: (H0+, H1+?, H2+, H3–).

Palaeoenvironmental Potential. The area represents a favourable palaeoenvironment, with proximity to a large water body, fluvial gravel–pebble deposits, and the natural enclosure created by the meander. It is considered promising for the discovery of artefacts attributable to the Lubny stage. Prospective surveys should focus primarily on the surface of the alluvial facies and, to a lesser extent, on Lubny palaeosols. Notably, a brief reconnaissance revealed several artefact-like objects (a flake and a core-like piece) within slope debris, which were left in situ.

4. Discussion. The sites under consideration demonstrate considerable variability in terms of the depositional contexts of the finds, stratigraphic settings, and the nature of archaeological evidence. In some instances, these are extensive surface or quarry-exposed assemblages with numerous lithic artefacts (Kubachivka, Neporotove VI), while in others they comprise isolated finds (Ostrivets, Ustia) or tentative finds (Grynchuk, Shutnivtsi), or locations lacking confirmed archaeological status (Chortkiv, Synyakove, Isakivtsi, Luka Quarry, Bakota). These occurrences are associated with distinct geological and geomorphological environments: fluvial (pebble-bearing) alluvial deposits, ancient soil sequences, and sediment-filled karstic cavities. Such geo-contexts facilitated both the accumulation and partial preservation of remains and determined the taphonomic characteristics of the archaeological and palaeontological finds. Nevertheless, the overall archaic character of most assemblages, and their association with ancient terraces and subaerial cover beds of the Early Pleistocene, allows for their analytical consideration within a unified interpretative framework.

Chronologically, the majority of the examined sites relate to the Early Pleistocene, with a significant portion of the lithic industries and faunal assemblages falling within the interval from the Late Pliocene to the early phase of the Middle Pleistocene. The most ancient evidence is possibly represented by the site of Chortkiv, which, according to several authors (Alekseeva, 1977; Tesakov, 2004), may correspond to the MQR10 zone, predating the Olduvai subchron. Kubachivka, Skelya Podilska, Shutnivtsi 2, and Ostrivets may be correlated with the Kryzhanivka–Shyrokyne period. Shutnivtsi-1 and Neporotove VI appear to correspond with the Martonosha–Lubny phase (MIS 19–13), whereas the faunal assemblage from Synyakove likely formed over a more extended interval, from the Early to the early Middle Pleistocene. Thus, the sites indicate a diachronic pattern of regional human occupation and allow for the correlation of stages in lithic technological development and theriofaunal transformations under comparable stratigraphic conditions.

From a taphonomic perspective, assemblages identified within alluvial or gravelly contexts (Ostrivets, Shutnivtsi-2, Tsviklivtsi) often exhibit rounding and abrasion indicative of dynamic depositional settings and prolonged exposure to fluvial processes. In certain cases (e.g., Shutnivtsi-2), the finds are localised at lithological boundaries or within deluvial formations, suggesting secondary

displacement and downslope transport of material from overlying horizons. Conversely, other complexes (e.g., Kubachivka, Neporotove) contain both slightly patinated and heavily abraded fragments, indicating complex formation histories of the industries.

From an archaeological perspective, the most promising sites appear to be those associated with the VII terrace of the Dniester and ancient interfluve zones (Neporotove VI, Kubachivka, Shutnivtsi-2), where numerous artefacts and a wide range of morphological and technological traits have been recorded. The assemblages demonstrate a combination of freehand flaking, the use of hard hammers, presence of proto-bifaces, choppers, unifacial tools, scrapers, and other implement types, pointing to the multifunctionality of the complexes and their probable polychrony. Notably, the earlier assemblages (Kubachivka, Shutnivtsi 2) show techno-typological differences from Neporotove VI, particularly in the dominance of bipolar reduction and archaic morphotypes.

At present, the assemblages from Kubachivka and Neporotove VI are the most quantitatively representative. Within Ukraine, the Kubachivka materials show close technological and typological affinities with geographically proximate industries such as Mezhybizh 1, Mezhybizh A, and Holovchyntsi on the Southern Bug River (Stepanchuk et al., 2013; 2021; Vietrov, 2019; Vetrov & Naumenko, 2021), Dubăsari and Crețești (Anisyutkin et al., 2012; 2013; 2019), Solne 1 and 2 in the Outer Carpathians (Stepanchuk et al., 2024; 2025), and more distant industries from eastern Ukraine (Pionerske, Shturmove) (Vetrov, 2014; Skorikov, 2015), as well as Kamianka 19/1 (Stepanchuk et al., 2020; Stepanchuk & Veklych, 2025). These sites are united by their affiliation with technological Mode 1 and use of bipolar knapping. Due to the archaic nature of the applied techniques and the characteristic morphotypology of the artefacts from this period, researchers regard them with a degree of skepticism (see Stepanchuk, 2025). The assemblages are characterised by a dominance of choppers and chopping tools, only sporadic retouched flakes, and numerous fragments of split, shattered, or fractured raw material with minimal secondary modification, such as marginal retouch or flaking. Deliberate edge removal is widespread. The inventories lack freehand core reduction and show almost no stable shaping of flake-based tools or evidence of bifacial technology.

At the background locations (Isakivtsi, Luka Vrublivetska, Luka Quarry), episodic flint finds without definitive signs of anthropogenic modification or stratigraphic integration have been recorded. While the anthropogenic status of such material remains uncertain, the geomorphologically promising nature of these locations justifies continued monitoring within a broader survey framework.

At the current stage of research, the following conclusions may be drawn:

– Lower Palaeolithic evidence is predominantly concentrated within zones of ancient terrace relief, erosion scarps, and interfluves;

– Lithic raw materials vary in type, form, and quality, yet are consistently local in origin (including flint pebbles, sandstone, quartz, quartzite, sandstone slabs, and jasperoids);

– The industries exhibit traits of both early and later phases of the Lower Palaeolithic, reflecting prolonged exploitation of individual surveyed areas;

– Taphonomic analysis and microstratigraphic observations remain essential tools for refining the interpretation of assemblage formation and dating.

Future research should prioritise the excavation of stratified test pits, sampling for geochronological analysis, and the active implementation of geomorphological reconstructions of the palaeolandscape. Only through such an integrated approach can a robust model of Early Pleistocene occupation in the region be developed, and the broader significance of these sites within the framework of early hominin dispersals in Eastern Europe be more precisely assessed.

5. Conclusion. This study undertook an attempt to relocate and re-examine previously known localities containing Eopleistocene and Early Pleistocene faunal remains in the valleys of the Seret and Smotrych rivers (Synyakovo, Chortkiv, Shutnivtsi). Unfortunately, in the decades since the last scientific investigations – over half a century ago – most of these sites have fallen within areas of active development or economic exploitation. The continued extraction of sandstones and limestones,

within the karst cavities of which faunal remains had originally been recorded, has led to the destruction of their stratigraphic contexts. The overall conclusion is a sobering one: as of today, these localities no longer exist as viable research sites, and establishing the presence of any archaeological component is no longer feasible.

In a broader sense, the results confirm that the colonisation of this part of Eastern Europe during the Lower Palaeolithic was episodic and exploratory in nature, undertaken by small and transient groups. Such episodes were likely driven by favourable mineral and biological resources and were interspersed with long chronological gaps. The initial wave of Homo erectus/ergaster dispersal into the region may have occurred as early as the end of the Eopleistocene or the beginning of the Early Pleistocene, around 1.5–2 million years ago, or possibly even earlier. Potential migration routes into Eastern Europe include not only the traditional "Caucasus corridor" and the Near East, but also alternative pathways through the Balkans or Gibraltar. In any case, the Black Sea region likely functioned either as a transit zone or as a crossroads for multiple migratory waves.

Research conducted on the Podolian Upland and its Dniester sector demonstrates that the first settlers targeted local open landscapes, focusing on areas with accessible lithic resources and riverine environments. In contrast, there is no evidence for any deliberate association with karst cavities. Geomorphologically and stratigraphically favourable zones of natural landscapes thus become key reference points for reconstructing early human occupation. The correlation of findspots with ancient river terraces, such as at Непорotove VI, or with interfluve surfaces, such as Kubachivka, highlights a consistent pattern of landscape use during the Early Pleistocene.

The pilot survey, covering the left-bank tributaries of the Dniester at the boundary of the Ternopil and Khmelnytskyi regions, confirmed the potential of the area for discovering evidence of early human presence. A number of localities (e.g. Kubachivka, Shutnivtsi-2) require further investigation, including test excavations. Of particular interest is the Kubachivskyi quarry, which offers potential for the stratified recovery of artefacts.

The collected data support the hypothesis that the Podolian Upland and the Dniester region were occupied by early hominins as early as the Eopleistocene–Early Pleistocene. While certain similarities to sites in eastern Ukraine can be observed, notable differences—such as the absence of proto-handaxes and advanced core reduction typical of eastern industries—suggest distinct developmental trajectories and independent routes of early human dispersal into southern Eastern Europe.

Author's contribution. VS: conceptualization; methodology; investigation; writing original draft; visualization; writing review & editing. YV: methodology; investigation; data curation; visualization; writing – review & editing.

Declaration of Conflict of Interest

The authors have declared that no competing interests exist.

Acknowledgements

The field study was supported by the research project «The Earliest Palaeolithic Sites of Ukraine in the Context of the Initial Colonisation of Europe», funded by the State Fund for Fundamental Research of Ukraine within the frameworks of Projects No. F77/91-2017 (0117U003691) and F77/50-2018 (0118U001457).

REFERENCES

Adamenko, O. M., & Nikiforova, K. V. (Eds.). (1986). *Anthropogen and Palaeolithic of Moldavian Transdniestria: Guide for the excursion of the VI All-Union Meeting on the Study of the Quaternary Period.* Stiinta. (in Russian).

Alekseeva, L. I. (1977). *Theriofauna of the Early Anthropogene of Eastern Europe.* Nauka. (in Russian).

Amirkhanov, H. A. (2024). Oldowan sites of Dagestan in the context of Eurasian prehistory. *History, Archaeology and Ethnography of the Caucasus, 20*(3), 621–633. https://doi.org/10.32653/CH203621-633 (in Russian).

Anisyutkin, N. K., Chepalyga, A. L., Covalenco, S. I., & Ocherednoy, A. K. (2012). Excavations of the Early Palaeolithic site of Bayraki in 2011. *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 4(52), 19–27. (in Russian).

Anisyutkin, N. K., Chepalyga, A. L., & Kovalenko, S. I. (2019). Baïraki – un site du Paléolithique inférieur sur territoire de la Plaine d'Europe orientale. *L'Anthropologie*, 123, 233–256.

Anisyutkin, N. K., Stepanchuk, V. N., & Chepalyga, A. L. (2013). Oldowan locality of Crețești in the Dnister river Lower region (preliminary data). *Arheologija*, 4, 63–71. (in Ukrainian).

Anisyutkin, N. K., Stepanchuk, V. N. Ryzhov, S. N., & Chepalyga, A. L. (2021). Lower Palaeolithic site of Crețești in the Dniester Basin. *Praehistoria N.S.,* Vol. 3 (13), 61–82.

Bakhmutov, V., Hlavatskyi, D., Poliachenko, I., & Stepanchuk, V. (2018). Rock magnetism and magnetostratigraphy of loess-palaesol sections – Lower Paleolithic sites of Podolian Upland (Medzhybizh, Holovchintsi). In *Proceedings of the 12th International Scientific Conference "Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment"*.

Bandrivskyi, M., Gnatyuk, R., & Stepanchuk, V. (2018). New Lower Palaeolithic locality Skhidnytsya II in North-Eastern part of Beskid mountains. *Materials and Research on Archaeology of Carpathian and Volhynia*, 22, 223–235. https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-223-235 (in Ukrainian).

Boriskovsky, P. I. (1949). Early Palaeolithic sites of the Middle Dniester region. *Sovetskaya arkheologiya*, *11*, 103–112. (in Russian).

Boriskovsky, P. I. (1953). *The Palaeolithic of Ukraine*. Materials and Research in the Archaeology of the USSR, No. 40. Moscow–Leningrad: Academy of Sciences of the USSR. 463 pp. (in Russian).

Bratslavskyi, P.F., Velykanov, V.Ya. (ed.), Veklych, Yu.M., Vozhrin, B.D., Yentin, V.A., Kostenko, M.M., Kuzmenko, L.S., & Pedanyuk, H.I. (2004). *Geological mapping. Standard symbols.* SOU 1-41-03.02:2004. Kyiv: State Committee for Natural Resources of Ukraine. (in Ukrainian).

Chepalyga, A. L., Sadchikova, T. A., & Anisyutkin, N. K. (2019). The peculiarities of the structure and formation of the Eopleistocene Manjil terrace of Sudak district in Crimea with evidence of human occupation. *Bulletin of the Commission for Study of the Quaternary*, 77, 141–158. https://doi.org/10.34756/GEOS.2019.4.77-9 (in Russian).

Curran, S. C., Drăgușin, V., Pobiner, B., Pante, M., Hellstrom, J., Woodhead, J., Croitor, R., Doboș, D., Gogol, S. E., Ersek, V., Keevil, T. L., Petculescu, A., Popescu, A., Robinson, C., Werdelin, L., & Terhune, C. E. (2025). Hominin presence in Eurasia by at least 1.95 million years ago. *Nature Communications*, 16, 836. https://doi.org/10.1038/s41467-025-56154-9

David, A. I., Tatarnov, K. A., & Svystun, V. I. (1990). *Carnivores, Proboscideans and Ungulates of the Early Pleistocene of the South-Western USSR.* Stiinta. (in Russian).

Dmytruk, Y., & Stepanchuk, V. (2017). Pedo-geochemical assessment of a Holsteinian occupation site. In D. Dent & Y. Dmytruk (Eds.), *Soil Science Working for a Living* (pp. 67–87). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-45417-7_6

Fourman, V. (2010). Mineralogical properties of flint raw material for Paleolithic tools in Podillja region. *Visnyk of the Lviv University, Series Geology*, (24), 210–222. (In Ukrainian).

Gladilin, V. N. (1985). The Early Palaeolithic. In Artemenko, I. I., et al. (Eds.), *Archaeology of the Ukrainian SSR. Volume 1* (pp. 12–54). Kyiv: Naukova Dumka. (in Russian).

Gladilin, V. N., & Sitlivy, V. I. (1991). Les premières industries en Subcarpatie. In E. Bonifay & B. Vandermeersch (Eds.), *Les Premiers Européens* (pp. 217–231). Editions du C.T.H.S.

Gozhik, P., Matviishina, Z., Shelkoplyas, V., Palienko, V., Rekovets, L., Gerasimenko, N., & Korniets, N. (2001). The Upper and Middle Pleistocene of Ukraine. In: *INQUA Commission on Stratigraphy*, Kyiv, 3–37. (in Russian).

Heydari, M., Guerin, G., Sirakov, N., Fernandez, P., Ferrier, C., Guadelli, A., Leblanc, J.-C., Taneva, S., Sirakova, S., & Guadelli, J.-L. (2022). The last 30,000 to 700,000 years ago: Unravelling the timing of human settlement for the Palaeolithic site of Kozarnika. *Quaternary Science Reviews*, 291, 107645. https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2022.107645

Hlavatskyi, D., Stepanchuk, V., Kuzina, D., Poliachenko, I., Shpyra, V., Skarboviychuk, T., Yakukhno, V., & Bakhmutov, V. (2021). Rock magnetic and palaeomagnetic studies of loess-palaesol sections – Lower Palaeolithic sites within the Southern Bug Valley (Medzhybizh, Holovchyntsi). *Geofizicheskiy Zhurnal*, *43*(1), 3–37. https://doi.org/10.24028/gzh.0203-3100.v43i1.2021.225539 (in Russian).

Ivanova, I. K. (1977). Geology and palaeogeography of the site of Korman IV on the general background of geological history of the Stone Age of the Middle Dnister area. In *Multilayered Palaeolithic Site Korman IV*, Nauka, Moscow. (in Russian).

Ivanova, S. (2016). A route through the Balkans and implications for the earliest settlement of Europe. In K. Harvati & M. Roksandic (Eds.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia*, (pp. 187–211). Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-024-0874-4_12

Karmazynenko, S., & Ryzhov, S. (2023). Paleopedological investigation of Late Cenozoic deposits on the archaeological locations Lower Paleolithic Velykyj Sholes in Transcarpathia. In V. Bilaniuk & Ye. Ivanov (Eds.), *Geographical education and science: challenges and advancement* (pp. 99–104). Prostir-M. https://www.academia.edu/127456201

Koulakovska, L., Usik, V., & Haesaerts, P. (2010). Early Paleolithic of Korolevo site (Transcarpathia, Ukraine). *Quaternary International*, 223–224, 116–130. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2009.09.031

Krokhmal', O., Komar, M., & Prylypko, S. (2009). Results of palaeontological examination of alluvial deposits of the Eopleistocene terrace of the Zbruch River near Skala Podilska village (Ternopol' Region). In *Most ancient loesses of Podilla and Pokuttia: Collection of materials of XVI Ukrainian-Polish scientific conference* (pp. 166–168). L'viv: L'viv University Editorial Center. (in Ukrainian).

Leibman, K. N. (1960). The finding of Rhinoceros etruscus Falc. remains in alluvial deposits of the Dniester River near Kamianets-Podilskyi. *Bulletin of the Commission for Study of the Quaternary Period (BKIChP)*, 25, 102–106. (in Russian).

Matviïshina, Zh. M., Gerasymenko, N. P., Perederii, V. I., Bragin, A. M., Ivchenko, A. S., Karmazynenko, S. P., Nahirnyi, V. M., & Parkhomenko, O. G. (2010). *Spatial and temporal correlation of Quaternary palaeogeographic conditions in Ukraine.* Kyiv: Naukova Dumka. (in Ukrainian).

Matviishyna, Zh., Ryzhov, S., & Karmazynenko, S. (2016). Velykyi Sholes, a new Lower Paleolithic locality in Transcarpathia: results of paleopedological and archeological research. Problems of geomorphology and paleohydrography of the Ukrainian Carpathians and territories, 1 (6), 158–173 (in Ukrainian).

Matviishina, Zh. M., Stepanchuk, V.M., Karmazynenko, S.P., Ryzhov, S.M., & Pogorilets, O.G. (2013). Palaepedological and archaeological research of early Palaeolithic sites near Medzhi bozh. In: Bogucki, A. (eds.). *Loess cover of the North Black Sea Region.* Proceeding of the XVIII Ukrainian-Polish Workshop 8–13 September 2013. Lublin: KARTPOL s.c. Lublin. 187—196 (in Ukrainian).

Michel, V., Shen, C. C., Woodhead, J., Hu, H. M., Wu, C. C., Moullé, P. É., Khatib, S., Cauche, D., Moncel, M.-H., Valensi, P., Chou, Y.-M., Gallet, S., Echassoux, A., Orange, F., & de Lumley, H. (2017). New dating evidence of the early presence of hominins in Southern Europe. *Scientific Reports*, 7(1), 10074. https://doi.org/10.1038/s41598-017-10178-4

Moncel, M.-H., Santagata, C., Pereira, A., Nomade, S., Voinchet, P., Bahain, J.-J., Daujeard, C., Curci, A., Lemorini, C., Hardy, B., Eramo, G., Berto, C., Raynal, J.-P., Arzarello, M., Mecozzi, B., Iannucci, A., Sardella, R., Allegretta, I., Delluniversità, E., Terzano, R., Dugas, P., Jouanic, G., Queffelec, A., D'Andrea, A., Valentini, R., Minucci, E., Carpentiero, L., & Piperno, M. (2020). The origin of early Acheulean expansion in Europe 700 ka ago: New findings at Notarchirico (Italy). *Scientific Reports*, 10, 13802. https://doi.org/10.1038/s41598-020-68617-8

Naumenko, O. (2025). Post-Depositional Alterations of Stone Artefacts as Indicators of Paleoenvironmental Conditions (Based on Layers III and IV of the Medzhybizh 1 Site). In *Nature Archives of Central and Eastern Europe: From the Gelasian to the Anthropocene. Proceedings of the International Scientific and Practical Seminar, May 15–17, 2025*, 85–88. (in Ukrainian).

Pidoplichko, I. G. (1956). On the study of anthropogenic vertebrate fauna in Ternopil region. *Scientific Notes of the Museum of Natural History of the Lviv Branch of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*, V, 45–52. (in Ukrainian).

Pidoplichko, I. G., & Gabovych, I. G. (1953). Determination of the geological age of fossil bones using the fluorine method and the calcination method. Geological Journal of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, 13(1). (in Ukrainian).

Popova, L., & Ridush, B. (Eds.). (2017). *Populations in the non-optimal environment: International field workshop. Abstract book.* Chernivtsi-Kyiv, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University & Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Popova, L., Veklych, Y., & Stepanchuk, V. (2024). Fossil small mammals of Skelia Podil'ska 2 (Dnister area, Ukraine): a distinctive interglacial fauna of the Early Chibanian. In *Climate Change in Europe: Impact, Risks and Mitigation / CCE 2024 - Book of abstracts. Geoconcept Journal,* 5(1), 44–46.

Praslov, N. D. (1984). The Early Palaeolithic of the Russian Plain and Crimea. In Boriskovsky, P. I. (Ed.), *The Palaeolithic of the USSR. Archaeology of the USSR* (pp. 94–134). Moscow: Nauka. (in Russian).

Qi, K., Blackwell, B. A. B., Singh, I. K., Stepanchuk, V. N., Blickstein, J. I. B., Florentin, J. A., & Skinner, A. R. (2018). Preliminary results of dating for the Lower Paleolithic sites of Ukraine (Medzhibozh 1 and Medzhibozh A, Khmelnitskii region) by electron spin resonance method). *Geophysical Journal,* 4 (40), 155–177. https://doi.org/10.24028/gzh.0203-3100.v40i4.2018.140614 (in Russian).

Ridush, B. (2002). New Palaeolithic Localities in Bukovyna. *Bukovynian Historical-Ethnographical Herald*, 4, 13–16. (in Ukrainian).

Ryzhov, S., Karmazinenko, S., Bondar, K., Matviishyna, Z., Veklych, Y., & Tymofeieva, Z. (2017). Preliminary results of geo-archaeological research in the new Lower Paleolithic site of Velykyj Sholes in Ukrainian Transcarpathia. In *Proceedings of XI International Scientific Conference "Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment"* (pp. 168–173). Kyiv, Ukraine. https://doi.org/10.3997/2214-4609.201800092

Shchelinsky, V.E., Gurova, M., Tesakov, A.S., Titov, V.V., Frolov, P.D., & Simakova, A.N. (2016). The Early Pleistocene site of Kermek in western Ciscaucasia (southern Russia): stratigraphy, biotic record and lithic industry (preliminary results). *Quaternary International,* 393, 51–69. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.10.032

Shelkoplyas, V. N., Gozhik, P. F., Matsuy, V. M., et al. (1986). *Anthropogene sediments of Ukraine.* Naukova Dumka. (in Russian)

Skorikov, V. A. (2015). Early Paleolithic site Sukhodol on the Middle Seversky Donets River. *Arheologiya*, 3, 44–57. http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_2015_03.pdf (in Ukrainian).

Stefaniak, K., Kovalchuk, O., Marciszak, A., Stepanchuk, V., Rekovets, L., van der Made. J., Yanenko, V., Tsvelykh, A., Ratajczak-Skrzatek, U., Kotowski, A., Gornig, W., & Barkaszi, Z. (2021). Middle Pleistocene fauna and palaeoenvironment in the south of Eastern Europe: A case study of the Medzhybizh 1 locality (MIS 11, Ukraine). *Quaternary International* 633: 103-117 https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.07.013

Stepanchuk, V. N. (2006). *The Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine.* Chernivtsi: Zelena Bukovina. (in Russian).

Stepanchuk, V. (2020). Studying the Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine: Main trends, discussions and results. In M. Lilly, I. Potekhina, & I. C. E. Budd (Eds.), *Prehistoric Ukraine: From the first hunters to the first farmers* (pp. 7–61). https://doi.org/10.2307/j.ctv13nb9rs.6

Stepanchuk, V. (2022). Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: Data from Ukraine. *L'Anthropologie*, 126(1), 102977. https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977

Stepanchuk, V. (2025). Lower Palaeolithic Evidence: Still Largely Neglected in the Study of Ukraine's Natural Archives. In *Nature Archives of Central and Eastern Europe: From the Gelasian to the Anthropocene. Proceedings of the International Scientific and Practical Seminar, May 15–17, 2025*, 124–127.

Stepanchuk, V.M., Bakhmutov, V.G., Matviishyna, Zh.M., Dmytruk, Yu.M., Karmazynenko, S.P., Veklych, Yu.M., Tsvelykh, O.M., Kovalchuk, O.M., Vetrov, D.O., Nezdoliy, O.I., & Vetrov, V.S. (2017). *Report on SRP 0117U003691 «The oldest Paleolithic sites of Ukraine in the context of the initial colonization of Europe».* Kyiv: Institute of Archeology of NASU, 37 pp. Deposited in UkrINTEI (in Ukrainian).

Stepanchuk, V., Ridush, B. (2009). Neporotove VI: New Lower Palaeolithic surface locality at the Middle Dniester area, Western Ukraine. In J. M. Burdukiewicz, K. Cyrek, P. Dychek, & K. Szymczak (Eds.), *Understanding the Past* (pp. 321–330). University of Warsaw.

Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Zh., & Karmazynenko, S. (2021). The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale și cercetări arheologice (Serie nouă)*, 1(1), 37–69. https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202

Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., & Karmazynenko, S. P. (2012). Initial peopling and further colonization of the territory of Ukraine by the ancient man: Synthesis of archaeological and palaeogeographic evidence. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 8, 34–46. http://doi.org/10.15407/visn2012.08.034 (in Ukrainian).

Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., & Karmazynenko, S. P. (2013a). *Early man: Paleogeography and archaeology*. Kyiv: Naukova Dumka. (in Ukrainian).

Stepanchuk, V. M., Ryzhov, S. M., Rekovets, L. I., Matviishyna, Zh. M., Sirenko, O. A., Karmazynenko, S. P., Bondar, K. M., Komar, M. S., Krokhmal', O. I., Levchuk, P. O., Dykan', N. I., Dmytruk, Yu. M., Vietrov, D. O., Vietrov, V. S., & Suda, Y. (2013b). *Report on SRP 0113U004362: Interdisciplinary research of Early Palaeolithic sites of Ukraine and southern Russia: Archaeology, geology, chronology, palaeoenvironmental reconstruction and migration of the earliest hominins*. Kyiv: Institute of Archaeology of NASU. 32 pp. Deposited in UkrINTEI. (in Ukrainian).

Stepanchuk, V. N., & Veklych, Y. M. (2025). Lower Palaeolithic site Kamianka in Eastern Ukraine: Geoarchaeological assessments. *Geoarchaeology*, 40, e22036. https://doi.org/10.1002/gea.22036

Stepanchuk, V., Veklych, Y., Naumenko, O., & Monakov, V. (2024). Geoarchaeological Survey in the Eastern Carpathians, Ukraine. *Geoconcept Journal*, 5(1), 35–39. https://geoconcept-journal.com/index.php/geosp/article/view/226/158

Stepanchuk, V., Veklych, Y., Naumenko, O., & Monakov, V. (2025). [in press]. Geoarchaeological Survey in the Outer Eastern Carpathians: Revealing New Lower Palaeolithic Evidence. *Geoconcept Journal*, 2, 01–017.

Stepanchuk, V., Veklych, Y., Paliienko, S., & Nezdolii, O. (2020). On the Results of Pilot Geo-Archaeological Reconnaissance in Kharkiv Region. *EMINAK: Scientific Quarterly Journal*, (1(29), 45-62. https://doi.org/10.33782/eminak2020.1(29).378 (In Russian).

Syrenko N. A., Turlo S. I. (1986). *Development of Soils and Vegetation of Ukraine in the Pliocene and Pleistocene*. Kyiv: Naukova Dumka. (In Ukrainian).

Tesakov, A. S. (2004). *Biostratigraphy of the Middle Pliocene–Eopleistocene of Eastern Europe (based on small mammals)*. Nauka. (in Russian).

Tourloukis, V. (2016). On the spatio-temporal distribution of Mediterranean Lower Paleolithic sites: A geoarchaeological perspective. In K. Harvati & M. Roksandic (Eds.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia* (pp. 303–323). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-024-0874-4_18

Vetrov, V. S. (2014). Vishnevyi Dol, Makarovo, Pionerskoe, Krasnyi Derkul: Early Paleolithic localities with quartzite in the Middle Seversky Donets area. In V. N. Stepanchuk (Ed.), *Medzhybizh locality and problems of Lower Paleolithic studies on the East European plain* (pp. 165–176). Terno-graf. https://www.academia.edu/10472845 (in Russian).

Vietrov, V. S. (2019). The Lower Palaeolithic site of Holovchyntsi-1 in the Upper Buh region (Khmelnytska region). In O. O. Zaremba (Ed.), *Archaeology & Fortification of Ukraine. Proceedings of materials of the IX All-Ukrainian with international participation scientific and practical conference* (pp. 5–11). FOP Buinytskyi O. A. https://www.academia.edu/40825977

Vetrov, V. S., & Naumenko, O. O. (2021). The Lower Paleolithic locality Golovchyntsi-2: Preliminary data. In O. O. Zaremba (Ed.), *Archeology & Fortification of Ukraine: Proceedings of the X All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation* (pp. 6–12). Kamianets-Podilskyi. (in Ukrainian).

Veklich, M. F. (1982). *Palaeostages and stratotypes of soil formations of the Upper Cenozoic*. Kyiv: Naukova Dumka. (in Russian).

Veklych, Y. M. (2018). *Geoeolian morpho-lithogenesis and methodological aspects of its study*. Kyiv: Ukrainian State Geological Prospecting Institute. (in Ukrainian) www.researchgate.net/profile/Yum-Veklych/publication/331741682

Veklych, Y. M. (1991). *Specialised lithological and stratigraphic research of Quaternary and Pliocene deposits on map sheets at 1:50,000 scale: M-35-111 A, B, C; -112 A, B, C, D (Ivano-Frankivsk and Ternopil regions)*. Report on fieldwork with Lviv Geological Survey Expedition (No. 142). Archives of the Lviv GSE. (in Russian).

Veklych, Y. M. (1994). *Palaeogeographic stages of the Late Cenozoic in central Pre-Carpathians* (No. 1569-Uk93). Deposited in the State Scientific and Technical Library of Ukraine. (in Russian).

Veklych, Y. M. (1997a). Computer modelling of fluvial terrace relief. In *Ukrainian geomorphology: Current state and prospects. Proceedings of the International Scientific-Practical Conference* (pp. 237–242). Lviv: Mercator. (in Ukrainian).

Veklych, Y. M. (1997b). Terrace relief as a record of climatic and tectonic factor development. In *Ukrainian geomorphology: Current state and prospects. Abstracts of the International Scientific-Practical Conference* (pp. 19–23). Lviv: Mercator. (in Ukrainian).

Veklych, Y. M. (2002). Longitudinal-terrace morpho-lithogenesis. In *Geomorphological research in Ukraine. Abstracts* (pp. 87–90). Lviv: Publishing Centre of Lviv Institute of Management. (in Ukrainian).

Veklych, Y. (2019). Map of Quaternary formations of Ukraine in scale 1 : 2 500 000. *Journal Geology. Geography. Geoecology*, 28(2), 367-376. https://doi.org/10.15421/111935

Veklych, Y. (2025). Methods of Age Identification Based on Geoaeolian Morpho-Lithogenesis in Geoarchaeology. In *Nature Archives of Central and Eastern Europe: From the Gelasian to the Anthropocene. Proceedings of the International Scientific and Practical Seminar, May 15–17, 2025*, 44–47. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 29.07.2025
прийнята до друку 23.09.2025

РОЗВІДКИ НИЖНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ В 2017 р.: АРХЕОЛОГІЧНІ, ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ТА ГЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Вадим СТЕПАНЧУК[1,2], Юрій ВЕКЛИЧ[3]

[1] Інститут археології НАН України,
проспект В. Івасюка, 12, 04210, м. Київ, Україна,
e-mail: Vadim.Stepanchuk@gmail.com
[2] Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна
[3] Український геологорозвідувальний інститут Державного підприємства
«Українська геологічна компанія»,
вул. Автозоводська, 78А, 04114, м. Київ, Україна,
e-mail: veklych_um@ukr.net

У 2017–2018 рр. у межах проєкту «Найдавніші палеолітичні стоянки України в контексті початкової колонізації Європи» здійснювався пілотний пошук слідів перебування давньої людини в різних регіонах країни. Проєкт мав на меті виявлення нових та повторне дослідження відомих об'єктів раннього палеоліту в долинах Південного Бугу, Смотрича, Дністра, Дніпра та Сіверського Дінця. У дослідження залучалися також дані про знахідки фауни раннього плейстоцену.

У цій статті подано результати розвідок у долинах Смотрича, Серету та суміжних ділянках Дністра в межах Тернопільської та Хмельницької областей. Основною метою був пошук локалізацій артефактів і стратиграфічно значущих об'єктів раннього палеоліту та повторне виявлення місцезнаходжень ранньоплейстоценової фауни (Чортків, Синякове, Шутнівці), відомих із середини XX ст.

Перед початком польових робіт було проведено оцінку регіону за геологічними картами, супутниковими знімками та іншими відкритими джерелами, з особливою увагою до доступних алювіальних гравійних відкладів та відслонень з похованими палеопородами. Польові роботи включали геоморфологічну характеристику сучасного ландшафту (рельєф, розчленування схилів, терасування, ерозія), стратиграфічне дослідження природних і антропогенних відслонень (кар'єри, яри), розвідку літологічних артефактів як у стратифікованому, так і в поверхневому контекстах, оцінку доступності місцевої сировини (насамперед, кременю), а також експрес-оцінку знахідок на предмет наявності слідів антропогенного впливу, зі складанням стратиграфічної та ландшафтної документації.

Дослідженням охоплено близько півтора десятки пунктів, зокрема Кубачівка, Шутнівці-1 та -2, Острівець, Цибулівка, Ісаківці, Цвіклівці, Непоротове VI, Лука Врублівецька. У кількох випадках виявлено поверхневі концентрації кам’яних артефактів (Кубачівка, Непоротове), артефакт-подібні предмети в стратиграфічному контексті (Шутнівці-2, Острівець), а також палеонтологічні залишки, зокрема у пісковиках та палеопечерах (Скеля Подільська, Синякове). Більшість старих палеонтологічних місцезнаходжень зафіксованих у середині XX століття, нині зазнали знищення або деградації, отож не вдалося перевірити гіпотезу ймовірної асоціації решток ранньоплейстоценової мегафауни з свідоцтвами діяльності людини.

Отримані результати дають підстави говорити про численні епізоди проникнення первісної людини на територію Поділля протягом раннього плейстоцену. Про це свідчать яскраво виражені технологічні та морфологічні відмінності між матеріалами з Непоротового VI (ймовірно, пов'язаного з мартоношсько-лубенським віком) та Кубачівки (попередньо пов'язаного з широкинським горизонтом). Пізніші індустрії демонструють вільне ручне розщеплення ядра, включають ретушовані відщепи та протобіфоси, тоді як більш ранні збірки базуються на біполярній техніці і складаються з архаїчного набору рубил, сегментованої гальки та кількох вторинно модифікованих відщепів. Ці індустрії демонструють схожість з приблизно синхронними як регіональними, так і більш віддаленими ранньопалеолітичними стоянками Східної та Південно-Східної Європи. Однак між ними не спостерігається чіткої культурної спадкоємності. Це свідчить про епізодичну і циклічну модель піонерної колонізації невеликими групами гомінідів багатих на ресурси ландшафтів, що забезпечували доступ до сировини, води і багатої фауни.

Ключові слова: ранній палеоліт, польові дослідження, кам'яні артефакти, розселення гомінідів, Поділля, Україна.

УДК 902.903(477)
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-148-160

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 148–160.

THE 2019 LOWER PALAEOLITHIC FINDS FROM THE HAREMA TRACT (SKHIDNYTSIA): TECHNOTYPOLOGICAL CHARACTERISTICS AND GEOMORPHOLOGICAL CONTEXT

Mykola BANDRIVSKYI[1], *Yurii VEKLYCH*[2], *Vadim STEPANCHUK*[1,3]

[1] *Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,*
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: bandrm@ukr.net
[2] *Ukrainian Geological Research Institute of the Governmental Enterprise Ukrainian Geological Company, 18/7, Str. General Almazov, 01133, Kyiv, Ukraine,*
e-mail: veklych_um@ukr.net,
[3] *Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,*
12 V. Ivasiuk Ave, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: Vadim.Stepanchuk@gmail.com

The site of Skhidnytsia (Harema tract) is located on a dissected slope of the Skhidnytsia River valley. The cultural horizon was identified within a sequence of sandy and clayey deposits, lacking signs of significant reworking. The artefact-bearing layer lies in situ, without traces of water transport or secondary slope redeposition.

The lithic assemblage is technologically and typologically uniform, consisting predominantly of small and, mainly, medium-sized fragments of hard, fine-grained, bedded rock – presumably argillite – and fine- to medium-grained sandstones, with occasional surface residues of cemented quartz sand. Manganese and iron oxide staining is locally present. Raw material occurred as discoid, tabular, and bar clasts, as well as pebbles; their technological properties varied according to density and consolidation. No volcanic rocks were found in the 2019 assemblage, although they were recorded in the 2018 survey collection.

The artefacts are generally well preserved, covered by a pale-weathering crust up to 1.5 mm thick, often with an underlying ferruginous lamina. The absence of rounding, the joint occurrence of different-sized artefacts, the presence of microartefacts under 10 mm, and the refitting of some fragments confirm primary in situ position. Post-depositional alterations include splitting along bedding planes, and microcracking.

Anthropogenic modification is evidenced by fracture patterns that cut across natural bedding, impact scars, evidence of repositioning, and occasional use of fragments as hammerstones or, in one case, an anvil. Similar morphological effects are observed regardless of raw material type.

The technological aim was to obtain sharp edges through simple methods, primarily bipolar splitting, with occasional free-hand percussion. The assemblage is dominated by mainly retaining cortex massive, short-profile bipolar flakes, among which citrons are most numerous, including the specific «bars» with cortex on both proximal and distal ends.

Typologically, the industry is extremely poor: mostly flakes, cores, segmented pieces of raw materials, and angular fragments and splinters, with intentional retouch virtually absent. A few choppers and chopping tools are present, although their recognition is somewhat conventional.

Overall, the Skhidnytsia (Harema) industry represents an expedient lithic technology with minimal standardization, aimed at fragmenting stone to produce usable sharp edges with no formal tool shaping. The evidence indicates a highly simplified operational sequence and the local exploitation of readily available raw material. The Harema Industry should be attributed to the archaic circle of core-and-flake industries (Mode I). According to geological and geomorphological indications, its age is determined by the interval of the Kryzhanivka, Shyrokyne, and Martonosha stages (Waalian, Bavelian, and Cromerian, respectively).

Key words: Lower Palaeolithic, lithic artefacts, Outer Carpathians, Skhidnytsia, Ukraine.

© Bandrivskyi M., Veklych Y., Stepanchuk V., 2025

Introduction. This paper presents a concise analysis of the lithic assemblage recovered in 2019 during excavations conducted by M. Bandrivskyi in the Harema tract, situated near the resort settlement of Skhidnytsia (Lviv Region, Ukraine). The primary aim of this initial study is to characterise the composition, preservation state, techno-typological attributes, and potential cultural affiliation of the recovered materials. The brief techno-typological description of the collection is complemented by a new interpretation of the geological and geomorphological context of the finds, proposed on the basis of a site visit in autumn 2024.

History of Research. The Harema tract, located near the settlement of Skhidnytsia (Lviv Region), first attracted scholarly attention in 2018, when Palaeolithic lithic artefacts were recovered during archaeological investigations at a site of the Holigrady Culture. Although these materials derived from redeposited Holocene colluvial deposits, their morphological and technological characteristics clearly indicated an Early Palaeolithic affiliation. In the following year, 2019, M. Bandrivskyi carried out limited but targeted excavations, which revealed a stratified archaeological complex associated with a core-and-flake industry. The discovery of a new Early Palaeolithic locality – Skhidnytsia II – confirmed the research potential of the area and renewed interest in the assemblages previously obtained by O. Chernysh in the late 1980^{s} and early 1990^{s} in the southern part of Skhidnytsia.

Brief Overview of O. Chernysh's Research. In 1989, Professor Oleksandr Chernysh, during field investigations in the lower part of the Outer Carpathians near Skhidnytsia (upper reaches of the Dniester, Beskids), discovered a substantial concentration of Palaeolithic artefacts on the fifth terrace of the Skhidnychanka River. According to M. Demediuk, this terrace dates to the Günz glaciation (Early Pleistocene). A total of 138 items were collected, including massive cutting tools, choppers, chopping tools, denticulates, scrapers, knife-shaped implements, and seven handaxes. The raw materials consisted of fine-grained glauconitic-quartz sandstones and silicified limestones. Chernysh compared the Skhidnytsia I assemblage with the artefacts from the lower layers of Korolevo (Layers VIII and VII), attributed to the Late Günz and Günz–Mindel periods, concluding that the Skhidnytsia complex should likewise be assigned to the Early Acheulean. Following the researcher's death, his collection was lost, and for a time the very existence of Palaeolithic finds at Skhidnytsia was subject to doubt.

Geographical Location of the Site. Skhidnytsia is situated in the northern, low-mountain part of the Beskid geomorphological subregion, approximately 6–7 km from the orographic margin of the Outer Carpathians (within the Ukrainian segment of the Eastern Carpathians). The site lies on the slope of the valley at the headwaters of the Skhidnychanka River, a left tributary of the Stryi. The lower part of the valley represents a typical transverse structure of the Beskids, yet occupies a distinctive position – near the point where the Stryi, the largest river of the north-eastern macroslope of the Carpathians, changes its course from north-easterly to south-westerly (Fig. 1). Across a low watershed, the Skhidnychanka valley continues into that of the Tysmenytsia River, forming a convenient passageway into the Precarpathian plains. This setting renders the Skhidnytsia area a potential natural corridor between mountain and lowland zones, enhancing its significance for the study of ancient population migration routes in Europe.

Geomorphological Context and Stratigraphy of the Site. The site is located on the southern outskirts of Skhidnytsia, at the foot of the Melnychna Massif (818.7 m), within the high slope levels of the Skhidnychanka River. The investigated area comprises a slope transitioning into a levelled though also inclined surface. The archaeological section was described along the southern wall of a small clay extraction pit, up to 1.5 m deep. Stratigraphically, the section consists of alternating clayey and sandy loam deposits, displaying signs of weathering and slight humus enrichment. The main concentration of artefacts derived from the lower horizons, which were unaffected by later anthropogenic disturbance. Skhidnytsia is located on a terraced slope (GPS: 49.2219 N, 23.3439 E) that has undergone significant anthropogenic impact since the 19th-century oil boom. The investigation of the Skhidnytsia site in 2024 included trenching to a depth of 1.2 m.

Fig. 1. Location of the Skhidnytsia site, Harema tract. After Bandrivskyi et al., 2019, photograph 1, modified
Рис. 1. Локалізація місцерозташування Східниці, ур. Гарема. За Bandrivskyi та ін. (2019, фото 1), з доповненнями

Skhidnytsia is located on a terraced slope that has undergone significant anthropogenic impact since the 19th-century oil boom (GPS: 49.2219 N, 23.3439 E). The investigation of the Skhidnytsia site in 2024 included trenching to a depth of 1.2 m. The stratigraphy comprises the following layers (Fig. 2):

1. Up to 0.4 m – Modern soil: Non-dense, grey loam with a with grey spots, non-stratified; the transition to the next layer is distinct.
2. Up to 0.5 m – *pQ1sh* – Proluvium (bedrock redeposited by temporary watercourses): Brown clay with bluish-grey mottles near the base, fissured, dense, with small fragments of hard rock).
3. Up to 0.2 m – Bedrock(?).

The facies characteristics suggest the involvement of proluvial processes (temporary watercourses) in their formation. The high density and considerable thickness of these deposits indicate that they are neither modern technogenic nor Upper Quaternary facies. The absence of red-coloured deposits and the presence of dark bluish-grey interlayers, significant clay content, along with other palaeopedological features, support their identification as pedosediments from the Shyrokyne (sh) stage. Although palaeoclimatic indicators are distorted by intensive redeposition and hydromorphic processes, the facies and palaeopedological analyses limit their chronological range to the Early Quaternary Beregove or Shyrokyne stages (Tiglian or Bavelian).

The terraced slope at Skhidnytsia features a *longitudinal-terrace* topography, bordered by deep ravines. Like the Solne sites (Stepanchuk et al., 2024; Stepanchuk et al., 2025), it comprises two terrace subseries with opposing inclinations. The upper, steeply inclined subseries includes three well-defined terraces of the Kryzhanivka (Waalian), Shyrokyne (Bavelian), and Martonosha (Early Cromerian) stages and the lower, gently inclined subseries contains a continuous sequence of directly younger terraces (subsequence of the *lb-tl, zv-dn*, and *gn-bg* stages), whose scarps are minimally pronounced or not detected at all.

Fig. 2. Skhidnytsia, Harema tract. Eastern wall of the trial pit of 2024: *1* – Modern soil; *2* – Deluvial palaeosol (dedQ1sh); *3* – Proluvium (pQ1sh) – redeposited bedrock; *4* – Bedrock (?). Artefacts are associated with horizons 2 and 3, as well as the 1-2 contact zone. After Stepanchuk et al., 2025, Fig. 3: 3

Рис. 2. Східниця, ур. Гарема. Східна стінка розвідувального шурфу 2024 р.: 1 – сучасний ґрунт; 2 – делювіальний палеґрунт (dedQ1sh); 3 – пролювій (pQ1sh) – перевідкладена корінна порода; 4 – корінна порода(?). Артефакти пов'язані з горизонтами 2 і 3, а також із зоною контакту 1–2. За Stepanchuk et al., 2025, Fig. 3: 3

The Skhidnytsia site is located within the middle terrace of the upper (ancient) subseries, whose age, corresponding to the Shyrokyne (Bavelian) stage, is confirmed by the geological structure of the excavation trench. Further evidence for this dating is provided by the stratigraphic section on a higher terrace, where brown-coloured soil deposits have been traced down to a depth of 1.2 m. The high density, structure, and viscosity of these deposits are characteristic of Kryzhanivka (Waalian) palaeosols in the East Carpathian region (Veklich, 1993).

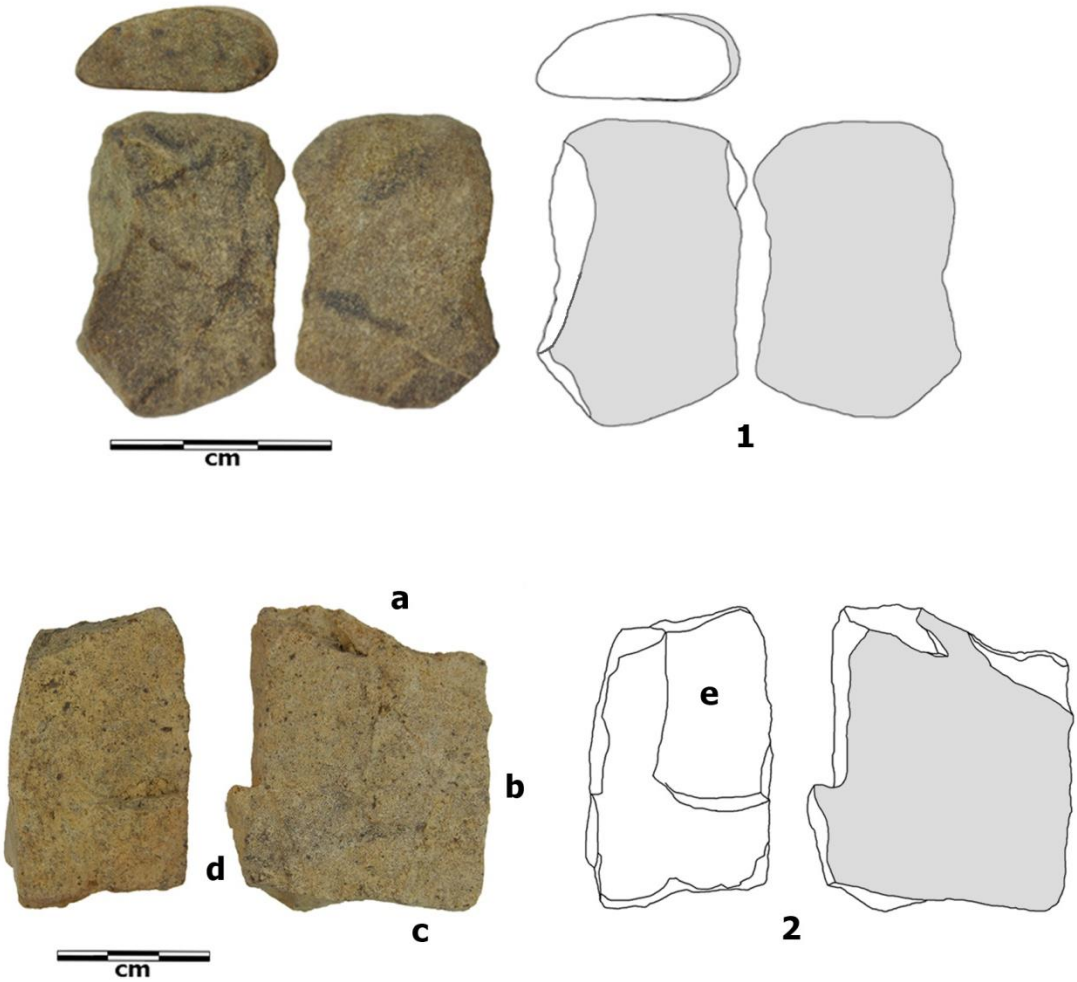

Fig. 3. Skhidnytsia, Harema tract. Sandstone artefacts from 2019 excavation. 1 – Flattened pebble with removed edges (chopper); 2 – core, central part of a flattened piece of raw material, with four edges (a, b, c, d) flaked around the perimeter in a horizontal position. Clearly visible is the negative scar (e) of a flake removed when the core was in a vertical position

Рис. 3. Східниця, ур. Гарема. Артефакти з пісковику з розкопок 2019 р. 1 – сплощена галька з відбитими краями (чопер); 2 – нуклеус, середня частина сплощеної окремості сировини, відсікання чотирьох країв по периметру (a, b, c, d) у горизонтальному положенні. Добре помітний негатив відщепу (e), знятого у вертикальному положенні нуклеуса

Neotectonic research in the area revealed a staging pattern as H0(↑), H1(↑), H2(↓), H3(↓) (Veklych, 2018, p. 249). The Skhidnytsia site differs from Solne in having H2(↓), indicating more intense uplift during the Early Quaternary and less pronounced uplift in the later period.

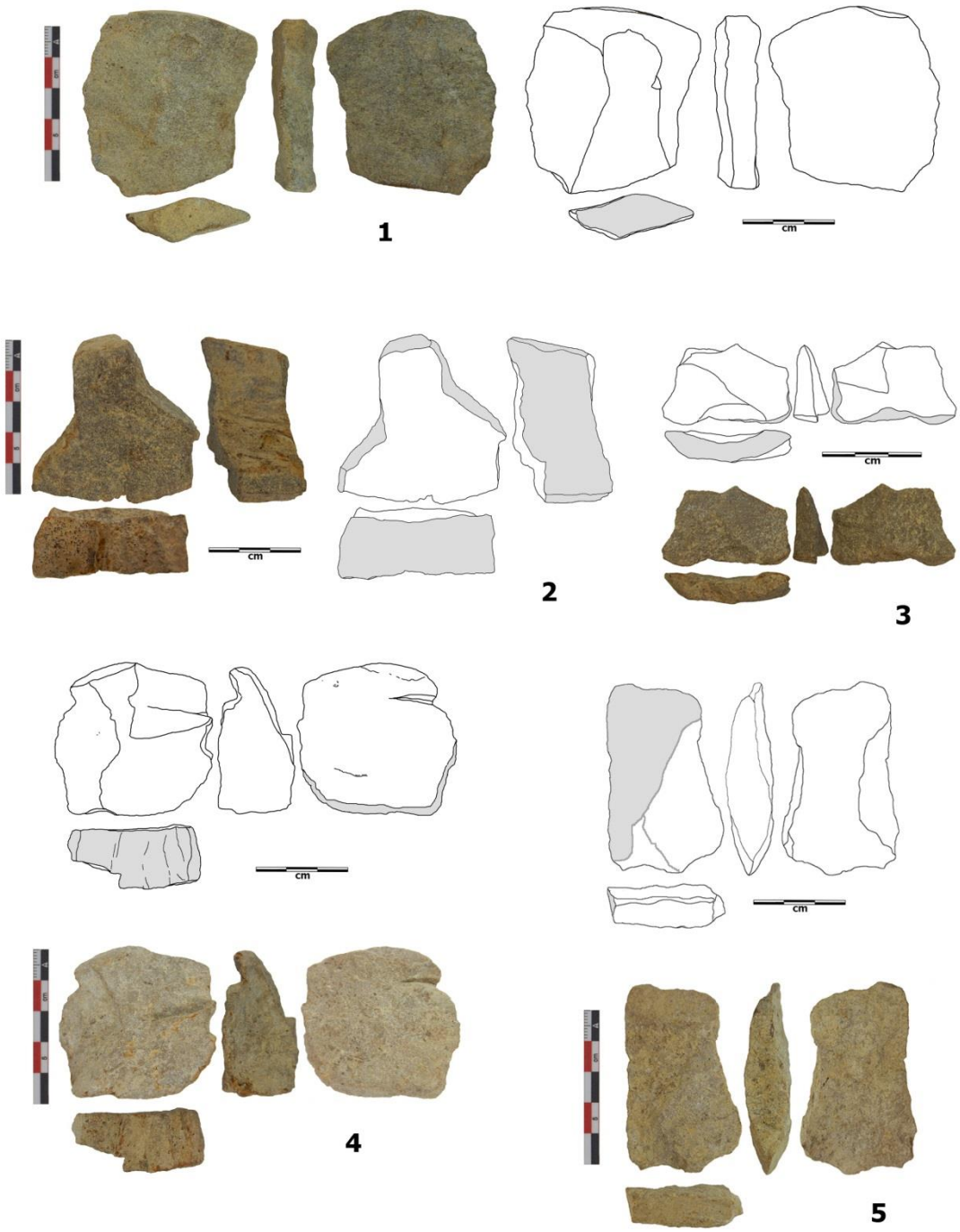

Fig. 4. Skhidnytsia, Harema tract. Sandstone artefacts from the 2019 excavation. 1 – bipolar flake, «bar» type; 2 – bipolar flake, «citron» type; 3 – bipolar(?) flake; 4 – bipolar flake, «citron» type; 5 – bipolar(?) flake, removal of both longitudinal edges

Рис. 4. Східниця, ур. Гарема. Артефакти з пісковику з розкопок 2019 р. 1 – біполярний відщеп, тип «стовпчик»; 2 – біполярний відщеп, тип «цитрон»; 3 – біполярний(?) відщеп; 4 – біполярний відщеп, тип «цитрон»; 5 – біполярний(?) відщеп, відсікання обох поздовжніх країв

The absence of a Quaternary cover on the Shyrokyne terrace, contrasted with its presence on the Kryzhanivka terrace, along with geoarchaeological surveys in the Skhidnychanka River valley, defined the *geoaeolian staging* as H0(-), H1(-), H2(-), H3(+) (Veklych, 2018, p. 249). The site remained exposed throughout the Quaternary, explaining the presence of Early Homo artefacts both within the shallow (up to 1.5 m) sediment cover and on the modern surface, particularly on higher slope sections.

The geological and geomorphological position of Skhidnytsia closely matches that of the Solne 2 site (Stepanchuk et al., 2024; Stepanchuk et al., 2025). The accumulation of human-modified stone artefacts at the Skhidnytsia site likely occurred during the period between the Kryzhanivka and Martonosha stages, corresponding to the Waalian and Cromerian periods, respectively. This places the site's occupation within a timeframe of approximately 1.5 to 0.9 million years ago. The integrated geomorphological and geological data allow the age to be assigned to the Shyrokyne Stage (Bavelian) and narrowed to an interval of 1.3–1.1 million years ago.

Stone Industry. The assemblage represents a homogeneous series of artefacts characterised by high fragmentation and the absence of formalised tool types (Fig. 3; 4). The principal raw materials were clay shales and fine-grained sandstones, displaying variable knapping properties. Both bipolar anvil techniques and freehand percussion were employed. The artefacts bear traces of use, yet intentional retouch is virtually absent. A few choppers and chopping tools with alternating edge flaking have been recorded.

Description of the Assemblage and Raw Material Characteristics. The collection is notably homogeneous in terms of morphology, physical properties, and the composition of the raw materials. Large or complex forms are almost entirely absent, as are foreign inclusions markedly differing in the above parameters.

The assemblage is composed predominantly of fragments made from sandstone with a bedded structure and from a clay-rich lithology, most likely a variety of argillite. In some specimens, the material contains palaeontological remains and inclusions of dark mineral particles, or bears surface residues of fine-grained quartz sand. Superficial and, in some cases, internal laminae are locally stained with manganese and ferruginous oxides. The surfaces of certain pieces display characteristic 'sliding' wear traces, probably of natural origin.

The original raw material occurred as disc-shaped, slab-like, and block-like clasts, as well as pebbles. Discs reached up to 100 mm in diameter and 35 mm in thickness; in reconstructed form, up to 200 mm and 70 mm respectively. Slabs were up to 30 mm thick, while blocks measured up to 50 mm across. The nearly complete discs in the assemblage average 58×44×17 mm, and the pebbles 65×58×25 mm. The raw material type is reflected in the distribution of flakes by plan shape (table 1), with products from the knapping of tabular and block-like blanks predominating.

The isotropic properties of the material vary depending on density and degree of consolidation: dense samples produce a ringing sound upon impact, while less compact ones sound dull. In addition to argillite, the assemblage contains specimens of sandstone of varying grain size and colour (grey or greenish), mostly in the form of tabular pieces and also water-worn pebbles. Among the 2018 finds, items made from volcanites were identified (Bandrivskyi et al., 2018), but no volcanite specimens are present in the material from the 2019 excavation.

Preservation State and Taphonomy. The preservation of the assemblage varies but is generally assessed as high. Almost all items are covered with a pale buff weathering crust, often underlain by a reddish iron-rich sublayer. The thickness of the crust depends on the density of the raw material and in some cases reaches 1–1.5 mm. These features indicate a prolonged presence in stable and uniform physico-chemical conditions – initially in a moist, oxygen-rich environment, followed by a phase of intensive chemical weathering. Some pieces bear iron-rich to black coatings, most likely formed within the primary depositional layers of the stone raw material.

The absence of water-rolled surfaces and nature fragmentations confirms the predominantly primary position of the finds. In several cases, fragmentation follows natural planes of weakness,

resulting from unsuccessful blows and subsequent natural processes (Stepanchuk, Naumenko, 2024). Instances of delamination along natural bedding planes are recorded.

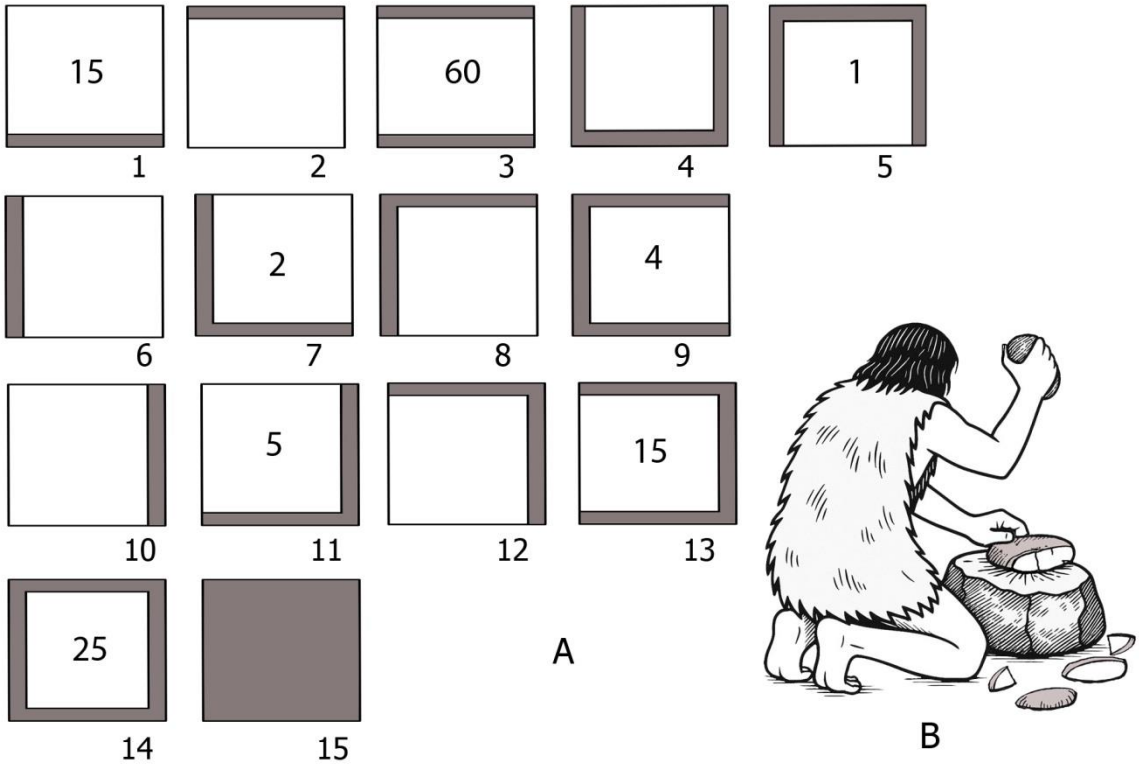

Fig. 5. A. Variability of bipolar flakes retaining portions of the cortex of the original raw material fragment. The numeral within positions 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, and 14 indicates the number of flakes with the corresponding characteristics in the Skhidnytsia (Harema) assemblage from the 2019 excavations. Key: P – proximal position, D – distal position, L – left position, R – right position, E – cortex present everywhere. 1 – P, 2 – D, 3 – PD, 4 – LPR, 5 – LDR, 6 – L, 7 – LP, 8 – LD, 9 – LPD, 10 – R, 11 – RP, 12 – RD, 13 – RPD, 14 – PDLR, 15 – E.
B. Bipolar knapping: a right-handed knapper produces flakes with the cortex predominantly in the R position
Рис. 5. А. Варіативність біполярних відщепів, що зберегли ділянки кірки вихідного фрагмента сировини. Цифра всередині позицій 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 14 означає кількість відщепів із відповідними характеристиками в асембляжі Східниця (Гарема) з розкопок 2019 р. Ключ: P – проксимальна позиція, D – дистальна позиція, L – ліва позиція, R – права позиція, E – повсюдне розташування. 1 – P, 2 – D, 3 – PD, 4 – LPR, 5 – LDR, 6 – L, 7 – LP, 8 – LD, 9 – LPD, 10 – R, 11 – RP, 12 – RD, 13 – RPD, 14 – PDLR, 15 – E
B. Біполярне розщеплення: праворукий майстер виробляє відщепи, на яких кірка переважно розташована по правому краю

Artefact surfaces are covered with a dense pale buff crust, frequently underlain by an iron-enriched layer. The lack of rounding and the presence of microartefacts indicate that the assemblage is *in situ*. This is further supported by the co-occurrence of artefacts of various sizes and by the presence of microartefacts smaller than 10 mm. Evidence of post-accumulation damage includes delamination along cleavage planes and the development of microcracks. On some pieces, remnants of clayey or organo-mineral deposits have been preserved. Several cases of artefact refitting have also been documented.

Evidence of Anthropogenic Modification. The combination of attributes points to a clearly anthropogenic origin of the assemblage. A key indicator is the widespread fragmentation of raw material in directions unrelated to its natural bedding, a pattern rarely produced by natural forces. Traces of deliberate mechanical action are common: percussion marks, surface depressions, indirect signs of artefact holding, and its changes in orientation during knapping. Some fragments may have served as hammerstones, and one appears to have been used as an anvil. Across all raw material types, the morphological results of knapping are consistent, with well-documented instances of core reorientation during reduction (fig. 3, 2).

Technological Characteristics and Typology. Lithic raw material was processed with the primary aim of producing sharp cutting edges by the simplest possible means. The dominant method was bipolar knapping, with freehand percussion occurring less frequently. Freehand flakes are distinguished by their curved profile, well-defined striking platform, and the presence of a bulb of percussion. Such flakes constitute only 6 % of the total assemblage from Skhidnytsia (Harema). It should be noted that a small proportion of flakes with such features could have been incidental by-products of bipolar knapping; consequently, the identification of freehand knapping is best regarded as a tentative inference rather than a secure conclusion.

The Harema flakes themselves are quite distinctive: massive, short-edged pieces predominate, with a high frequency of citron-like flakes retaining portions of cortex covering surfaces of the processed raw material blanks. Particularly characteristic are so-called «bars», with cortex preserved on both proximal and distal ends (table 2; fig. 4, *1*). The collection is typologically impoverished, dominated by flakes, medial fragments from bipolar reduction of raw material clasts (cores), raw material pieces and occasional pebbles with trimmed edges and signs of segmentation, and various fragments and splinters (table 1; fig. 3; 4). Intentional retouch is virtually absent, although a few pieces exhibit deliberate edge removals, interpreted as trimming on an anvil (fig. 4, *5*). A very small number of choppers and chopping tools are present in assemblage under discussion, although the distinguishing these forms is largely conventional (fig. 3, *1*).

The Skhidnytsia (Harema) industry is thus characterised by an unequivocal focus on an extremely simplified *chaîne opératoire*, accompanied by a marked typological indistinctness. Breaking a piece of stone and using the sharp edge of the resulting flake, fragment, or splinter succinctly encapsulates the techno-typological character of the industry.

Technological Characteristics. The assemblage exhibits clear evidence of predominant bipolar-on-anvil knapping technology, with numerous fragments displaying diagnostic macroscopic features of this method (Naumenko & Stepanchuk, 2020; Naumenko & Stepanchuk, 2024). Secondary modification of edges is virtually absent. No retouched tools are represented in the assemblage under discussion; pieces with trimmed edges are rare. In geographically proximate and chronologically comparable assemblages from Solne 1 and 2 (Stepanchuk et al., 2024; Stepanchuk et al., 2025), flakes and fragments with pronounced utilisation retouch are present. The absence of such use-worn pieces at Skhidnytsia appears to reflect both the properties of the local raw material and taphonomic factors. Denser materials may have been worked by freehand percussion or splitting. There is no evidence for modification using metal or otherwise anachronistic tools.

Statistical analysis of flake distribution by location of preserved cortex from the original raw material (fig. 5, *A*) revealed a marked asymmetry: flakes retaining cortex along the right margin significantly outnumber those with cortex on the left. The relative surplus is 20 % when all flakes are counted, rising to 38 % when specimens with cortex around the entire perimeter are excluded. Notably, these flakes belong to the intermediate phase of reduction, as indicated by dorsal negatives of previous removals. This distribution is interpreted as reflecting kinematic features of the knapping technique, particularly the predominance of right-handed knappers who consistently held the core on the anvil with the left hand while delivering sequential blows with the hammerstone in the right hand (fig. 5, *B*).

Typological Characteristics. The typological spectrum of formal tool types is highly restricted (Table 3). The assemblage is dominated by flakes (fig. 4, *1–5*) and raw material fragments with removed edges (fig. 3, *1*). A few discoidal raw material blanks exhibit marginal modification, while the collection also contains a small number of simple choppers and a single chopping tool with alternating edge flaking. Citron-like flakes are markedly predominant (fig. 4, *1–4*). Evidence of use-ware is observed on six specimens, and edge-trimming on nine. Overall, the material appears technologically rudimentary and morphologically monotonous. The present data correspond fully with the techno-morphological parameters of the series recovered from the 2018 excavations at the site (Bandrivskyi et al., 2018).

Conclusion. The materials recovered in 2019 from the Skhidnytsia site (Harema tract) constitute an archaeologically coherent assemblage associated with the earliest phases of human settlement in the eastern part of Central Europe and the westernmost outskirts of Eastern Europe. The technological character of the industry aligns it with Lower Palaeolithic core-and-flake industries known from a number of African and Eurasian sites including Ukrainian (Ryzhov et al., 2017; Skorikov, 2015; Stepanchuk et al., 2021; Vetrov, 2014). The new evidence supports earlier hypotheses regarding the presence of Early Palaeolithic occupations in the Skhidnytsia area and underscores the significance of the Eastern Carpathians as a potential migration corridor between Central and Eastern Europe.

The assemblage forms a homogeneous complex preserved in a stable depositional environment, with no evidence of significant post-depositional movement. The joint occurrence of artefacts of various sizes and the presence of small objects (less than 10 mm) further confirms it's *in situ* nature. From a techno-typological perspective, the industry belongs to the archaic group of Mode I core-and-flake industries, with its attribution to the Lower Palaeolithic beyond doubt. The finds from the 2019 excavations at Harem corroborate the conclusions drawn from the 2018 materials and provide no evidence contradicting their chronological or cultural interpretation. The total number of artefacts from the locality now reaches 450 specimens. The age of the industry falls within the interval between the Kryzhanivka and Martonosha stages, corresponding to the Waalian and Cromerian periods (c. 1.5–0.9 million years ago).

Table 1

Composition of the Industry from Skhidnytsia, Harema tract,
Excavations of 2019

Category	**Quantity, pcs**	**Additional Information**	
pebbles with alternating edge flaking	1		
pebbles with trimmed edges and signs of crushing on the anvil	23	including signs of being used as a hammerstone	6
pebble crushing fragment	2		
fragment of a trimmed edge of a pebble	7		
median fragments of bipolar knapping of raw material pieces (cores)	19	including signs of being used as a hammerstone	2
sharp-edged fragment	15		
sharp-edged splinter	13	including citrons	1
flake	1	including trimmed edges	1
flake, a product of freehand knapping	9	including citrons	6
flake, a product of bipolar knapping	142	including citrons	52
Total, pcs	**232**		

Table 2

Flakes from the Skhidnytsia, Harema Tract, 2019 Excavations:
Patterns of Plan-View Outline Distribution in Relation to the Position
of Cortical Surfaces and Mean Dimensions

Type of flake	**Position of cortical area**	**Mean Dimensions (LWT, mm)**	**Flake shape in plan view**										
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	Total	%
common	P	40×42×17	1			1	3		7	1		13	11
bar	P D	34×39×15	4	4		7	26	9		5		55	46.6
citron	P D L (R)	31×42×13	5	1	1	3	6	2		1		19	16
citron	P D L R	29×43×15	11	3	2	1	2		5		1	25	21.2
citron	P L (R)	31×38×9	2	1		1	1		1			6	5.1
TOTAL			23	9	3	13	38	11	13	7	1	118	
%			19.5	7.6	2.5	0.9	32.2	9.3	0.9	5.9	0.85		100

Key: LWT – length, width, thickness; P – proximal, D – distal, L – left, R – right; 1 – flattened oval, 2 – oval, 3 – rounded, 4 – shortened rectangle, 5 – rectangle, 6 – long rectangle, 7 – triangle, 8 – trapezoid, 9 – segment.

Table 3

The main formal tool types represented in the Skhidnytsya (Harema) 2018–2019 assemblage in comparison with the Kamianka 19/1, Medzhibozh 1 layer IV and Crețești assemblages (after Stepanchuk, Veklych 2025; Stepanchuk, Naumenko 2024 and Anisyutkin et al. 2021, modified)

	Skhidnytsya (Harema)		**Kamianka 19/1**		**Medzhibozh 1: IV**		**Crețești**	
The prevailed raw materials	Sandstone plates		Flint nodules		Flint pebbles		Flint nodules	
	N	%	N	%	N	%	N	%
hammerstones	–	–	–	–	3	9.68	1	3.85
chopper-hammerstone	6	21.4	1	10	1	3.23	-	–
various choppers	18	64.3	7	70	19	61.29	11	42.31
sidescrapers	4	14.3	1	10	–	–	4	15.38
flake points	–	–	1	10	5	16.13	5	19.23
flake endscrapers	–	–	–	–	3	9.68	5	19.23
Total	28	100	10	100	31	100	26	100

Author's contribution. MB: investigation; data curation; writing – review & editing; YV: methodology; investigation; visualization; writing – review & editing; VS: conceptualization; methodology; investigation; writing original draft; visualization; writing review & editing.

Declaration of Conflict of Interest. The authors have declared that no competing interests exist.

Acknowledgements. The laboratory study was conducted within the framework of the research project «*Specific Technological Approaches and Methods of Stone Raw Material Processing at Various Stages of the Early Palaeolithic of Ukraine*», as part of the project «*Cultural Differentiation and Periodisation of Stone Age Sites in Ukraine*», funded by the National Academy of Sciences of Ukraine, No. 0120U000141.

REFERENCES

Anisyutkin, N. K., Stepanchuk, V. N., Ryzhov, S. M., & Chepalyga, A. L. (2021). The Lower Palaeolithic site of Crețești in the Dniester basin. *Praehistoria New Series, 3 (13),* 61–81. https://www.researchgate.net/publication/366486177 (in English).

Bandrivskyi, M., Gnatyuk, R., & Stepanchuk, V. (2018). New Lower Palaeolithic locality Skhidnytsya II in North-Eastern part of Beskid mountains. *Materials and research on archaeology of Carpathian and Volhynia, 22,* 223–235. https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-223-235 (in Ukrainian).

Naumenko, O. O., & Stepanchuk, V. M. (2020). Technical and Morphological Signs of Processing of Limestone at the Lower Palaeolithic Site Medzhybizh A. *Arheologiya, 1,* 112–123 https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.112 (in Ukrainian).

Naumenko, O. O., & Stepanchuk, V. M. (2024). Experiments on simulation of Lower Palaeolithic artefacts and technology in Medzhybizh (2018–2022). In T. M. Karpova (Ed.), «*Archaeology & Fortification of Ukraine*», 193–205.

Ryzhov, S., Karmazinenko, S., Bondar, K., Matviishyna, Z., Veklych, Y., & Tymofeieva, Z. (2017). Preliminary results of geo-archaeological research in the new Lower Paleolithic site of Velykyj Sholes in Ukrainian Transcarpathia. In *Proceedings of XI International Scientific Conference «Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment».* Kyiv, Ukraine, 11–14 October 2017, 168–173. https://doi.org/10.3997/2214-4609.201800092.

Skorikov, V. A. (2015). Early Paleolithic site Sukhodol on the Middle Severskiy Donets River. *Arheologiya, 3,* 44–57. http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_2015_03.pdf (in Ukrainian).

Stepanchuk, V., & Naumenko, O. (2024). Investigating the post-discard alteration of flint artefacts at Medzhibozh 1 Lower Palaeolithic site, Ukraine. *Journal of Archaeological Science: Reports,* 53. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104374.

Stepanchuk, V. N., & Veklych, Y. M. (2025). Lower Palaeolithic Site Kamianka in Eastern Ukraine: Geoarchaeological Assessments. *Geoarchaeology, 40*. https://doi.org/10.1002/gea.22036.

Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Zh., & Karmazynenko, S. (2021). The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale și cercetări arheologice (Serie nouă), 1 (1),* 37–69. https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202.

Stepanchuk, V., Veklych, Y., Naumenko, O., & Monakov, V. (2024). Geoarchaeological Survey in the Eastern Carpathians, Ukraine. *Geoconcept Journal, 5 (1),* 35–39. https://geoconcept-journal.com/index.php/geosp/article/view/226/158 (in English).

Stepanchuk, V., Veklych, Y., Naumenko, O., & Monakov, V. (2025). [in press]. Geoarchaeological Survey in the Outer Eastern Carpathians: Revealing New Lower Palaeolithic Evidence. *Geoconcept Journal, 2,* 01–017.

Veklich, M. F. (Ed.) (1993). *Stratigraphic scheme of the Quaternary deposits of Ukraine. Explanatory note and tables of the scheme.* Kyiv: State Committee of Geology of Ukraine (in Russian).

Veklych, Yu. M. (2018). *Geoeolian morpho-lithogenesis and methodological aspects of its research.* Kyiv: Ukrainian State Geological Prospecting Institute. www.researchgate.net/ publication/331741682 (in Ukrainian).

Vetrov, V. S. (2014). Vishnevyi Dol, Makarovo, Pionerskoe, Krasnyi Derkul: Early Paleolithic localities with quartzite in the Middle Severskii Donets area. In V. N. Stepanchuk (Ed.), *Medzhybizh locality and problems of Lower Paleolithic studies on the East European plain.* Terno-graf, 165–176 https://www.academia.edu/10472845 (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 20.09.2025
прийнята до друку 16.10.2025

НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ЗНАХІДКИ 2019 РОКУ В УРОЧИЩІ ГАРЕМА (СХІДНИЦЯ): ТЕХНОТИПОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ГЕОМОРФОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Микола БАНДРІВСЬКИЙ[1], Юрій ВЕКЛИЧ[2], Вадим СТЕПАНЧУК[1,3]

[1]Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: bandrm@ukr.net
[2] Український геологорозвідувальний інститут Державного підприємства
«Українська геологічна компанія», вул. Генерала Алмазова, 18/7, 01133, м. Київ, Україна,
e-mail: veklych_um@ukr.net
[3] Інститут археології НАН України,
просп. В. Івасюка, 12, 04210, м. Київ, Україна, e-mail: Vadim.Stepanchuk@gmail.com

Зазначено, що стоянка Східниця (ур. Гарема) розташована на розчленованому схилі долини р. Східниця. Культурний горизонт зафіксовано в межах товщі піщаних і глинистих відкладів, без ознак значної перевідкладеності. Зауважено, що артефактоносний шар перебуває *in situ*, без ознак водного перенесення чи вторинного переміщення по схилу.

Встановлено, що кам'яна індустрія технологічно та типологічно однорідна, представлена переважно дрібними й середніми фрагментами із твердих тонкозернистих лускуватих порід, імовірно аргілітів, і здебільша дрібно- та середньозернистих пісковиків, подекуди з поверхневими рештками цементу кварцового піску. Місцями зафіксовано забарвлення поверхні оксидами марганцю та заліза. Зазначено, що сировина траплялася у вигляді дископодібних, плитчастих і брускоподібних окремостей, а також гальки; технологічні властивості залежали від щільності та ступеня консолідації. Вулканічні породи в колекції 2019 р. відсутні, хоча їх було зафіксовано у збірках робіт 2018 р.

Констатовано, що збереженість матеріалу загалом висока; поверхні вкриті блідо-вивітрілою кіркою завтовшки до 1,5 мм, часто з підповерхневим озалізненим прошарком. Відсутність обкатаності, спільне залягання різнорозмірних артефактів, наявність мікроартефактів розміром до 10 мм і випадки рефітингу свідчать про переважно інситне залягання. Спостережено, що постакумуляційні зміни охоплюють розпадання за площинами шаруватості, мікротріщинуватість.

Вказано, що антропогенність комплексу підтверджують тріщини, що перетинають природну шаруватість, сліди ударів, свідчення переорієнтації заготовок, а також сліди використання окремих уламків як відбійників, так і в одному випадку ковадла. Подібні морфологічні наслідки обробки спостережено незалежно від типу сировини.

Зазначено, що технологічною метою було отримання гострих ріжучих кромок за допомогою найпростіших прийомів, передусім біполярного розщеплення, рідше – відбивання «в руках». Зауважено, що переважають масивні, короткопрофільні, часто з рештками кірки, біполярні сколи, серед яких домінують скибкові сколи, зокрема специфічні «стовпчики» з кіркою на проксимальному та дистальному кінцях і більш типові цитрони. Типологічно індустрія вкрай бідна: відщепи, нуклеуси, сегментовані фрагменти сировини, уламки та скалки; цілеспрямована ретуш практично відсутня. Зафіксовано поодинокі чопери й чопінги, хоча їх розрізнення значною мірою умовне.

Виснувано, що загалом індустрія Східниці (Гарема) демонструє доцільність із мінімальною стандартизацією, спрямованою на розколювання каменю для отримання гострих кромок без додаткової обробки, що свідчить про надзвичайно спрощену технологічну послідовність і ситуативне використання доступної сировини. Рекомендовано індустрію пам'ятки віднести до архаїчного кола індустрій нуклеусно-відщепного типу (мод I). За геолого-геоморфологічними ознаками її вік визначено інтервалом крижанівського, широкинського та мартоношського етапів (1,5–0,9 млн років тому).

Ключові слова: нижній палеоліт, кам'яні артефакти, зовнішні Карпати, Східниця, Україна.

УДК 903.21.23′15.4(477.86-22)″6347/6383″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-161-188

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 161–188.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ СПАС

Яна ЯКОВИШИНА[1], *Марія ВОЙТОВИЧ*[1], *Максим МЕЛЬНИЧУК*[2]

[1] *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,*
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: jkovyshyna@ukr.net, danylivmari@ukr.net
[2] *МГНО «Дубенський археологічний осередок»,*
м. Дубно, Україна, e-mail: max.melnitschuk@gmail.com

Подано результати археологічних досліджень на укріпленій двошаровій пам'ятці доби енеоліту та пізньої бронзи – раннього заліза поблизу с. Спас Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. Зазначено, що під час робіт на поселенні здійснено заміри валу та рову, зроблено три зачистки урвища на південному краю мису й закладено три шурфи. У шурф 1 зафіксовано залишки споруди – площадку 1. Простежено один з її торців (на це вказують обриси розчищених решток та орієнтація відбитків колотої деревини на обмазці). Визначено ширину площадки – приблизно 4 м (можливо, вона була більша, але стан збереженості не дає змоги це простежити). Вказано, що довжину встановити неможливо, оскільки більша частина споруди знищена урвищем. Елементів інтер'єру не простежено. Зауважено, що обмазка на об'єкті не містить домішок. Підсумовано, що площадка являла собою залишки житлової споруди. Поруч із житлом зафіксовано яму 1 округлої форми. Простежено, що в гумусному заповненні ями 1 на різних глибинах траплялися фрагменти кераміки, обмазки, вугликів, уламки каменю й опоки, зернотерка з пісковику. Зауважено, що знахідки залягають у кілька шарів, імовірно, яму заповнювали поступово. Помітно два прошарки, які містять дрібні вуглики, а частина крем'яних і керамічних знахідок з ями були під дією вогню. Подано опис та зображення знахідок з об'єктів. Зазначено, що керамічний матеріал із житла, культурного шару та ями, зокрема форми посуду, дає змогу визначити відносну хронологію об'єктів – це етап Трипілля BI–BII (заліщицька група). Аналогії до форм посуду віднайдено на заліщицьких пам'ятках Заліщики, Бучач, Городниця над Дністром, Капустинці й ін.

Зазначено, що об'єктів доби пізньої бронзи – раннього заліза при шурфуванні не виявлено, простежено лише відповідний культурний шар, насичений фрагментами кераміки культури Гава Голігради.

Ключові слова: енеоліт, Трипілля, Гава Голігради, археологічна пам'ятка, фортифікація, житло, кераміка, кремінь, доба бронзи, доба раннього заліза.

Пам'ятка в ур. Замчисько розташована на південний схід від с. Спас (рис. 1). Стара назва села – Гірське, тому в переліку археологічних пам'яток Івано-Франківської обл. місцевого значення пункт має назву «Городище Гірське I» з охоронним номером 606. Урочище розташоване на хребті, найдалі до південного сходу витягнутої гори – відгалуження Покутсько-Буковинських Карпат, на висоті 396,6 м н. р. м. Замчисько має вигляд мису, який із північного, східного та південного боків закінчується стрімкими схилами, вкритими лісом. Західна сторона – напільна, саме звідси площу пам'ятки обмежують фортифікаційні споруди – вал і рів. На захід від валу розміщені покинута садиба та здичілий сад. Довжина мису від східного краю до валу становить приблизно 185 м, ширина по лінії північ–південь – 56 м. Уздовж північного краю урочища проходить ґрунтова дорога із с. Спас в с. Кропивище і с. Гуцулівка. Східна частина урочища заліснена, західна – у приватній власності.

© Яковишина Я., Войтович М., Мельничук М., 2025

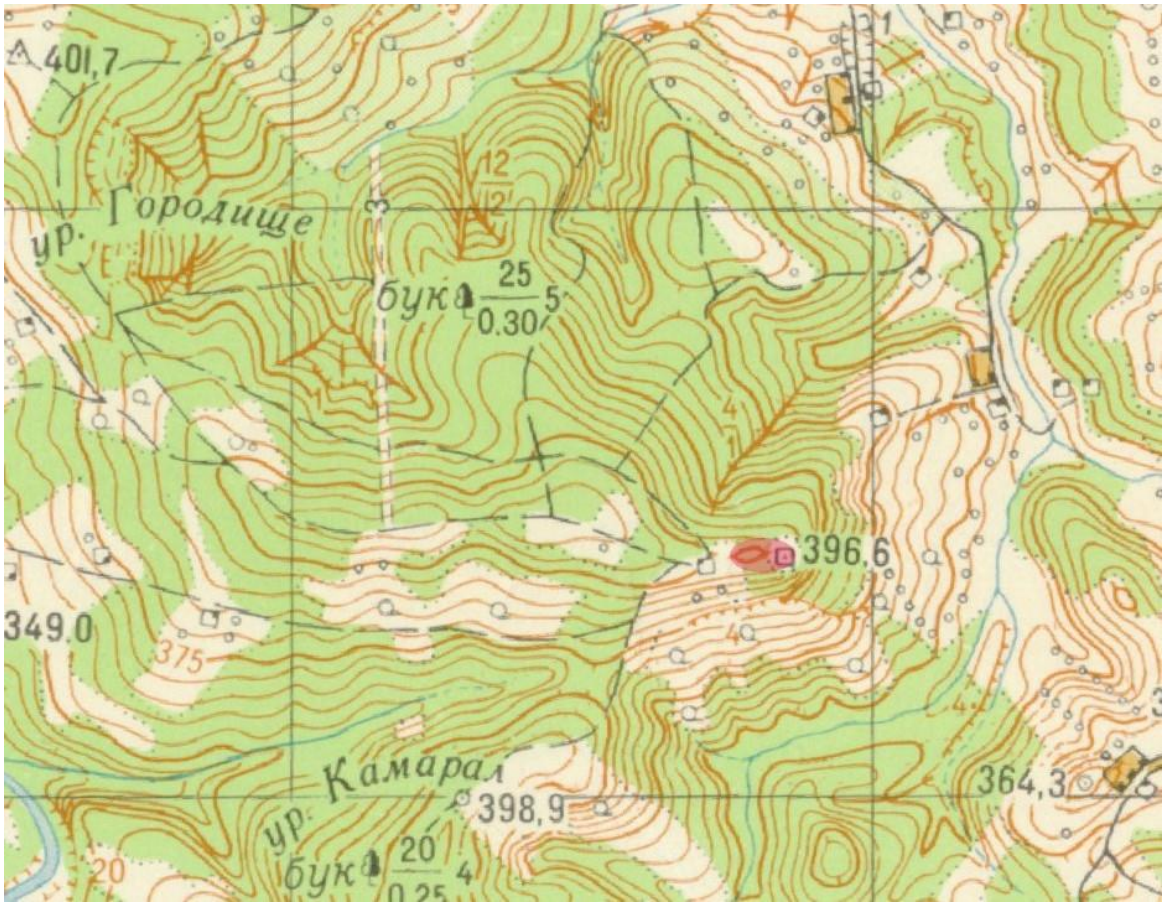

Рис. 1. Позначення поселення Спас в ур. Замчисько на топографічній карті
Fig. 1. Marking of the settlement Spas, Zamchysko place on a topographic map

Пам'ятка відома з розвідок Богдана Томенчука 1970 р. (Схема планування…, 2015, с. 131). Влітку 1984 р. археологічні дослідження на ній провели співробітники відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) Лариса Крушельницька (керівник експедиції) та Дмитро Павлів (заступник керівника). Тоді ж встановлено, що це двошарове укріплене поселення доби енеоліту й раннього заліза. У результаті робіт 1984 р. на пам'ятці закладено чотири розкопи загальною площею 108 м^2, досліджено залишки споруди, двох ям доби раннього заліза та одну трипільську. Зроблено також переріз валу вузькою 10-метровою траншеєю. Відсутність будь-якого матеріалу при перерізі валу й інтенсивне заповнення культурного шару пам'ятки трипільською керамікою наштовхнули Л. Крушельницьку на висновки про те, що це передовсім укріплене трипільське поселення з дуже понищеним культурним шаром. Відповідно до керамічного матеріалу, дослідниця датувала пам'ятку кінцем середнього або початком пізнього Трипілля, хоча відзначила, що окремі речі, зокрема сидяча фігурка, притаманні ранішому періоду (Крушельницька, 1985, с. 11; Крушельницька, 1993, с. 121; Крушельницька, 2010, с. 17). У 2017 р. розвідки в ур. Замчисько здійснював Тарас Ткачук, який відніс матеріали з пам'ятки до середнього етапу Трипілля (заліщицька група) (Ткачук, 2016, с. 47). Також неподалік с. Спас, біля с. Кропивище, було знайдено мідну сокиру типу Сакалхат варіанта Лапуйто. Вона перебуває у фондах Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття (Ткачук, 2016, с. 45, рис. 2).

Матеріал із досліджень 1984 р. зберігається в археологічних фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. При детальному опрацюванні трипільської колекції з пам'ятки можна зауважити, що форми посуду (орнамент на ньому не зберігся) типові для пам'яток етапу Трипілля BI–BII регіону (заліщицька група). Саме ця обставина спонукала до подальшого дослідження пам'ятки: по-перше, щоб отримати додатковий матеріал для підтвердження відносної хронології трипільського горизонту поселення, по-друге, щоб перевірити, чи справді культурний шар енеолітичного часу на пам'ятці знищений, а в перспективі детальніше дослідити вал і рів, оскільки вони мають дуже добре збереження, як для енеолітичного часу, і тому виникають сумніви щодо такого їхнього датування.

Метою статті є введення в науковий обіг нових матеріалів, здобутих впродовж двох польових сезонів на пам'ятці, та визначення її місця серед трипільських поселень регіону.

Під час поверхневого огляду урочища локалізовано розкоп 1 експедиції 1984 р., розміщений із південної сторони Замчиська. Саме в цьому місці тоді досліджено господарську яму трипільського часу. Зауважено зсувні процеси на пам'ятці – поступовий обвал південної сторони мису, адже розкоп 1 1984 р., який у ширину сягав 4 м, зараз має лише 1,5 м.

Від розкопу 1 експедиції 1984 р. проведено зачистку краю урвища у східному напрямку. Об'єктів не виявлено, зафіксовано слабо насичений обмазкою і керамікою (трипільського й ранньозалізного часу) культурний шар на глибині 0,2–0,3 м. Зачистка урвища на південно-східному краю мису не дала жодних матеріалів – об'єктів і знахідок тут не виявлено, можливо, поселення не охоплювало східного краю (рис. 2).

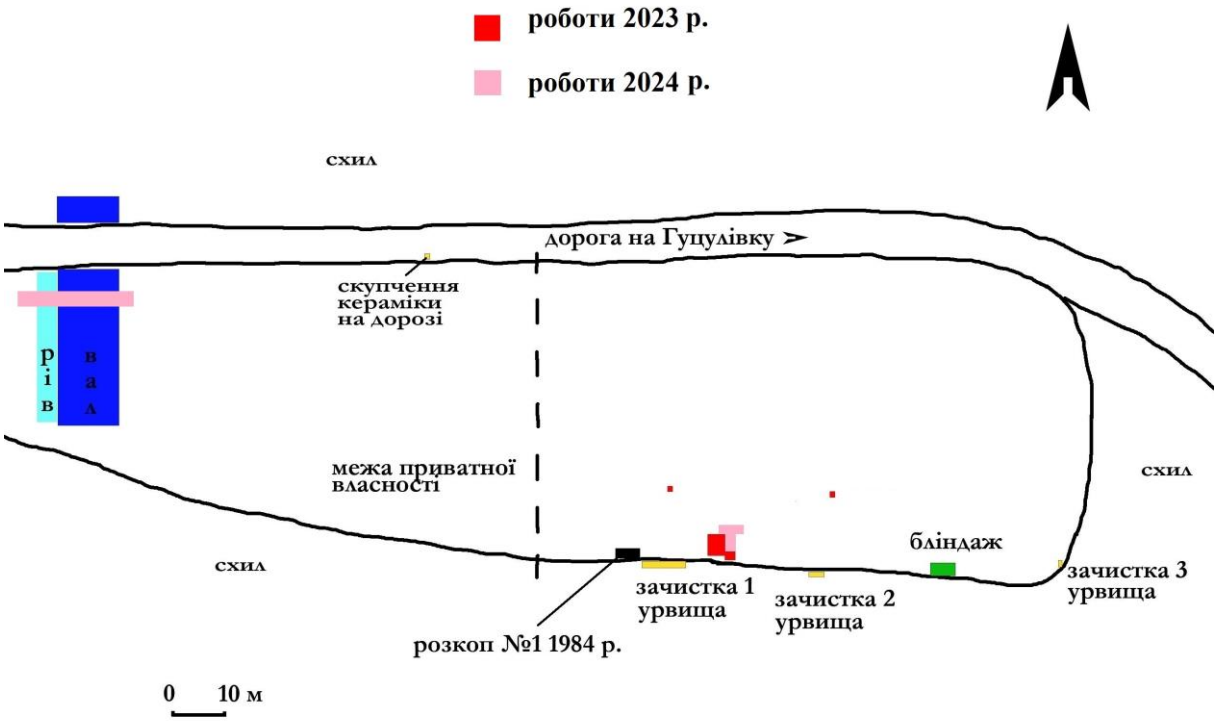

Рис. 2. Спас 2023. Ситуаційний план пам'ятки
Fig. 2. Spas 2023. Schematic plan of the site

Дрібні фрагменти кераміки як трипільського, так і голіградського часу зібрано вздовж усього південного схилу під час поверхневого огляду. З північного боку мису проходить ґрунтова дорога до сіл Кропивище та Гуцулівка. На дорогу вимиває матеріал із пам'ятки. При

поверхневому огляді на дорозі зібрано декілька крем'яних виробів і фрагменти трипільської кераміки. Також на ній, на 58 м східніше валу, зафіксовано скупчення трипільської кераміки й обмазки. Сам вал, як і рів, перерізаний цією дорогою. З південного боку від дороги його довжина сягає 41 м, із північного – 6 м. Рів розташований західніше валу, його ширина – 4 м. Проведено заміри рову та валу нівеліром. Західна (зовнішня) сторона валу стрімка і закінчується ровом, на виміряній ділянці висота валу від дна рову коливається від 2,2 до 2,4 м. Східна сторона валу полога. Лариса Крушельницька припускала, що він насипався з обох сторін: внутрішньої і зовнішньої (Крушельницька, 2010, с. 15). Проте ні візуально, ні при вимірюванні нівеліром, зі сторони поселення рову не зафіксовано. Репером 1 обрано верх стовпчика лісового кадастру, який розташовувався при дорозі навпроти валу.

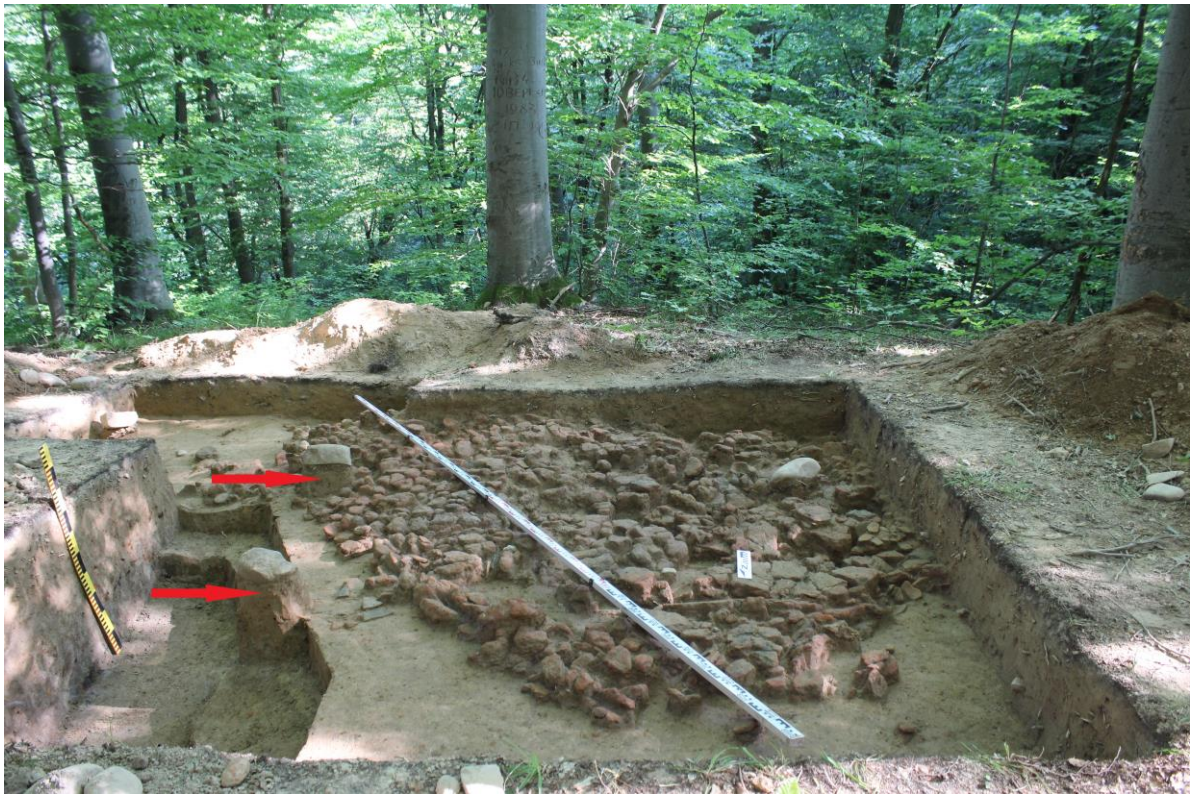

Рис. 3. Спас 2023. Шурф 1. Стрілками показано стерильний прошарок ґрунту між культурним шаром культури Голігради, який фіксується залишеними пісковиками, і культурним шаром трипільського часу (площадка 1)
Fig. 3. Spas 2023. Trench 1. Shows a sterile layer of soil between the cultural layer of the Holigrady culture, which is recorded by the sandstones left behind, and the cultural layer of the Trypillian period (dwelling 1)

Західна частина пам'ятки, разом із валом і ровом, сьогодні перебуває у приватній власності, тому шурфування проведено у східній частині пам'ятки, яка належить до лісового господарства. Заміри висот для шурфів 1 і 2 проводилися від реперу 2 (забетонований межовий стовпчик на північно-східному куті землеволодіння).

Шурф 1 закладено з південного краю Замчиська, на відстані 11,7 м від розкопу 1 1984 р. Під час шурфування встановлено, що ґрунт залягав так: від сучасної поверхні – 0–5 см – лісова підстилка та задернований чорноземний шар (чорний колір); – 5–45 см – суглинок палевого кольору. Материк (спресований твердий суглинок сіро-жовтого кольору) починається на глибині 45 см від сучасної поверхні. На першому штику траплялися фрагменти трипільського й голіградського посуду та крем'яні вироби. На глибині 0,15–0,25 м зафіксовано культурний шар

доби пізньої бронзи – раннього заліза (фрагменти посуду і камені-пісковики). На глибині 0,3–0,4 м розчищено суцільний шар обмазки, на якій знайдено фрагменти трипільської кераміки й сокирку з опоки. Об'єкт визначено як трипільську площадку 1 (залишки споруди). Стерильний прошарок між двома культурними шарами не всюди читається, але чітко фіксується в кількох місцях, особливо добре це помітно на ділянках із каменями-пісковиками, які лежать на голіградському горизонті. Можна зауважити стерильний прошарок ґрунту завтовшки 3–7 см між двома культурними шарами (рис. 3).

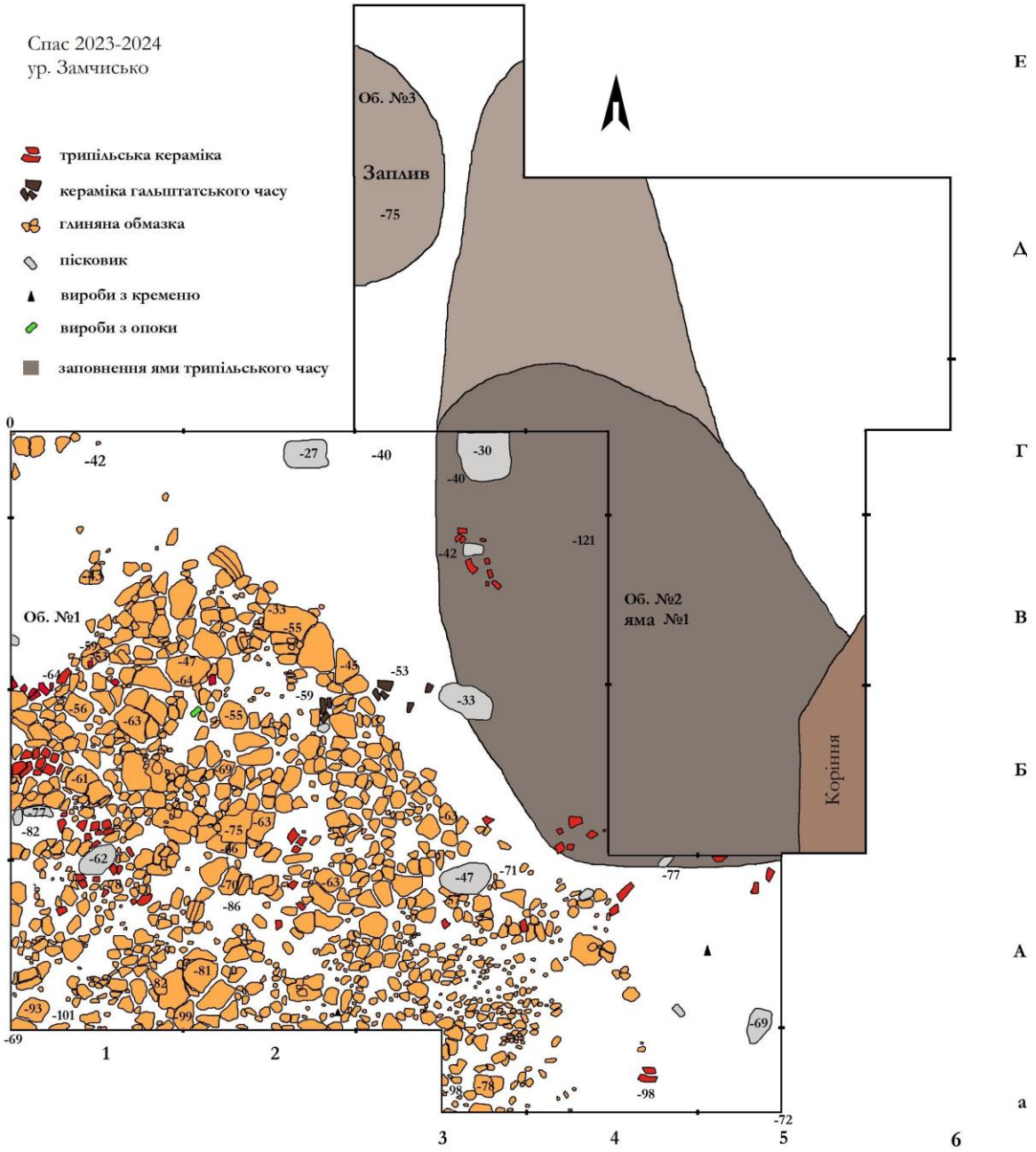

Рис. 4. Спас 2023. Шурф 1. План об'єктів
Fig. 4. Spas 2023. Trench 1. Plan of objects

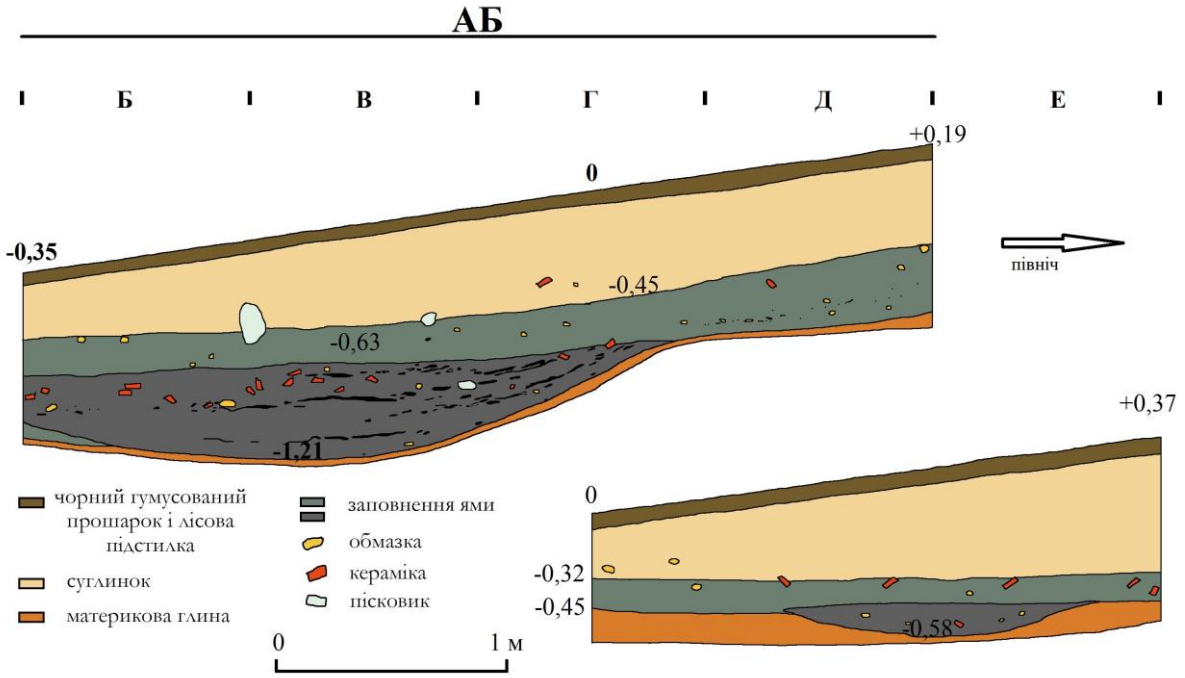

Рис. 5. Спас 2024. Шурф 1. Стратиграфія ями 1 та об'єкту 3
Fig. 5. Spas 2024. Trench 1. Stratigraphy of pit 1 and object 3

У плані видно прямокутний торець площадки 1, збереглися північно-східний і південно-східний кути. По довжині споруда була орієнтована з північного сходу на південний захід. Довжина її залягання невідома, оскільки більша частина площадки знищена урвищем, а ширина в межах шурфу – орієнтовно 4 м.

Рельєф урочища, зокрема поступове пониження від центру мису до країв, обумовлює й ухил залягання обмазки (до –60 см) у південному напрямку. Площадка 1 не становить суцільного однорідного масиву, хоча являє собою здебільша залягання суцільних скупчень обмазки, проте що ближче до південної частини, то більше ділянок з аморфних шматків обпаленої глини та глиняної крихти. Сильну руйнацію решток спричинило коріння дерев (рис. 4).

Найщільніше залягання обмазки спостережено в північній частині об'єкта, яка, крім того, відносно рівна. Тут присутні шматки обмазки, розміри яких сягають 30×20–25см, товщина – до 10 см. Середні ж розміри обмазки на площадці – орієнтовно 10–12×10–15 см. На деяких фрагментах помітні сліди ремонту (підмазки) в час функціювання споруди. Вказані шматки прилягають один до одного, але іноді перемежовані невеликими пустими ділянками або глиняними крихтами. На межі квадратів 2Б і 2В помітна лакуна без обмазки, де знайдено кераміку культури Гава Голігради, ймовірно, площадку в цьому місці пошкодили пізніше, намагаючись зробити заглиблення.

Майже на всій відкритій площі шматки обмазки мають рівну поверхню, у південній частині вона здебільш аморфна, залягає розріджено і має менші розміри, але тут же бачимо й великі фрагменти обпаленої глини. У деяких місцях на великих загладжених фрагментах обмазки – невеликі скупчення аморфних шматків або крихти випаленої глини – імовірно, залишки стін.

Глина обмазки щільна, без домішок, залежно від умов випалу має колір від яскраво червоного до коричнево-чорного. Обпалена глина біль-менш горизонтально. Загалом, випал обмазки досить високий і відносно рівномірний. Хоча в південній частині об'єкта трапляються

слабо випалені фрагменти коричнево-чорного кольору. У північній частині розкопу східний край площадки формують великі (30×20–25 см, товщиною до 10 см) загладжені фрагменти обмазки платформи, які лежать не горизонтально, а під гострим кутом – очевидно, впали під час обвалу споруди.

Розчистка та подальша розборка платформи показали, що обмазка залягає не в один шар – в одному місці зафіксовано двошарове залягання (біля північно-західного кута, на межі квадратів 1Б та 1В), при цьому нижній шар значно гірше випалений, ніж верхній. У розрізі верхнього видно, що глина була пропечена на всю товщину шматка. Майже вся обмазка яскраво червоного кольору. Єдині два фрагменти з нижнього шару – коричневого, тобто випалені без доступу кисню, що свідчить про нерівномірність і різні умови випалу. У південній частині шурфу, часто під грудками обмазки, також трапляються окремі шматки обпаленої глини коричнево-чорного кольору, крихкі, з нерівною поверхнею. Їхні розміри невеликі – коливаються в межах 7–10×5–10 см, товщина не перевищує 2–3 см. У розрізі таких шматків видно, що випал був низхідним і слабшав у нижній частині. При розбиранні зафіксовано, що знизу вони не мають відбитків деревини. Можливо, репрезентують залишки підлоги, намазаної на ґрунт. Як уже зазначено, у глині верхнього, добре пропеченого, шару обмазки і в глині нижнього, погано випаленого, відсутні домішки. При розборці верхнього зафіксовано невелику кількість слідів дерев'яних конструкцій. Це – відбитки колотого дерева на нижній частині великих шматків. Така обмазка досить товста – 10–12 см. Відбитки орієнтовані не хаотично, а по лінії від північного заходу на південний схід, тобто перпендикулярно відносно довгої сторони споруди. Також зафіксовано сліди плах (ширина – 4–5 см) та жердин (діаметр – приблизно 2 см). Вказані фрагменти обмазки з відбитками колотого дерева за своїми ознаками відповідають міжповерховому перекриттю, оскільки малоймовірно, щоб горищне перекриття мало таку значну товщину. Обмазка з відбитками прутів, імовірно, належить залишкам стін.

При розчищенні та розбиранні обмазки жодних деталей інтер'єру або особливих конструктивних будівельних елементів не виявлено. Проте цікавою в цьому плані була одна ділянка при західній стінці розкопу (квадрат 1Б), де площадка заходила у стінку шурфу, – тут обмазка лежала зверху на камені-пісковику (його розміри – 23×15, товщина – 8 см), поряд був ще один камінь менших розмірів. У регіоні відомі випадки, коли під площадкою дослідники фіксували каміння з певними конструкціями зверху (підвищення, зверху намащене глиною в кілька шарів, інколи з вимосткою зверху). Такі конструкції відомі, наприклад, із Незвиська II, Хом'яківки I тощо (Черниш, 1962, с. 30; Кочкін, 1992, с. 26–28). Проте в цьому випадку підвищення не спостережено, як і вимостки зверху над камінням, натомість зафіксовано велику кількість фрагментів кераміки. Розширити шурф у напрямку залягання каміння не було можливості, оскільки там росте дерево.

Загалом, на площі площадки 1 знайдено невелику кількість кераміки – це окремі фрагменти. Розвали посудин відсутні. Незначну кількість фрагментів посуду зібрано під платформою. Кераміка дуже фрагментована, сильно окатана, часто вкрита земляною патиною, вапнякової патини не спостережено. Орнаментація не збереглася. Усе вказує на сильну агресивність ґрунту, помітне розшаровування верхнього шару керамічних виробів. На площадці не виявлено жодної кістки. Нечисельні знахідки – вироби із кременю. Так, у межах житла знайдено лише ножову пластину з чорного туронського кременю, а також пошкоджену сокиру з опоки.

Під час розчистки й розбирання площадки було залишено дві вузькі бровки, що йшли по довжині та ширині об'єкта з північного заходу на південний схід і північного сходу на південний захід. У південній ділянці (кв. 3А, 3Б), у профілі помітні дрібні вуглики, які залягають під обмазкою. Також вони фіксуються на всій площі шурфу 1 на рівні залягання площадки та в інших шурфах, які ми заклали на поселенні (наслідки випалювання лісу перед побудовою поселення?). Роботи на площадці 1 були завершені горизонтальною зачисткою і контрольною прокопкою площі шурфу до шару материкової глини. Внаслідок прокопки

виявлені лише окремі грудки обмазки, дрібні фрагменти кераміки. Решток стовпових конструкцій будівлі не знайдено.

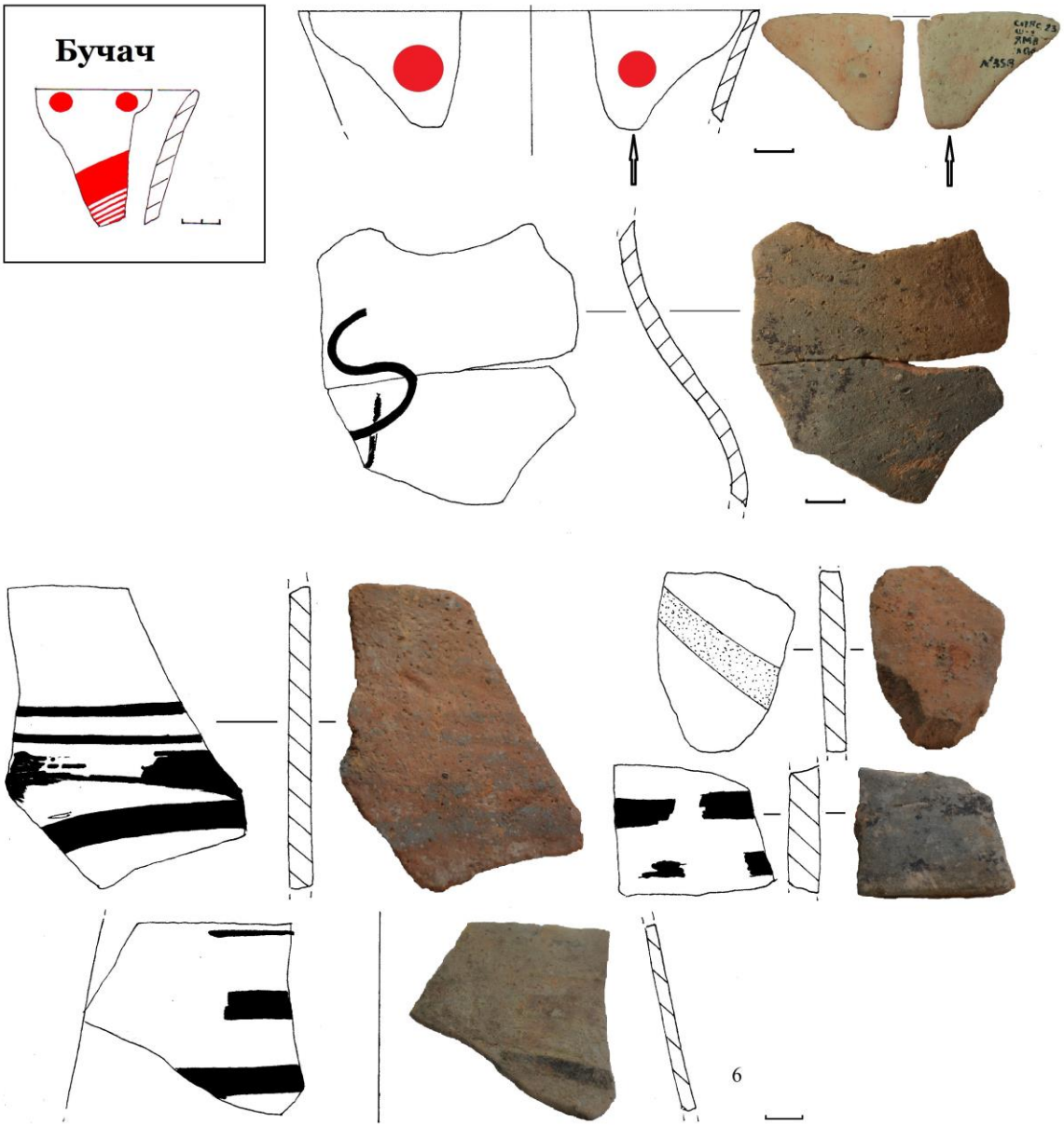

Рис. 6. Спас 2023–2024. Фрагменти посуду зі збереженим розписом
Fig. 6. Spas 2023–2024. Fragments of the vessels with preserved paintings

Площадка 1 являє собою залишки житлової споруди. Зафіксовано один з її торців (на це вказують обриси розчищених решток та орієнтація відбитків колотої деревини на обмазці). Ширина площадки – приблизно 4 м (можливо, більша, але стан збереженості не дає змоги це простежити). Довжину визначити неможливо, оскільки більша частина споруди знищена урвищем. Елементів інтер'єру не простежено. Зауважено, що обмазка на площадці не містить домішок. Така особливість часто трапляється також на пізніших трипільських пам'ятках і в інших регіонах. Керамічний матеріал із житла і культурного шару, зокрема форми посуду,

дають можливість визначити відносну хронологію споруди – це етап Трипілля BI–BII (заліщицька група).

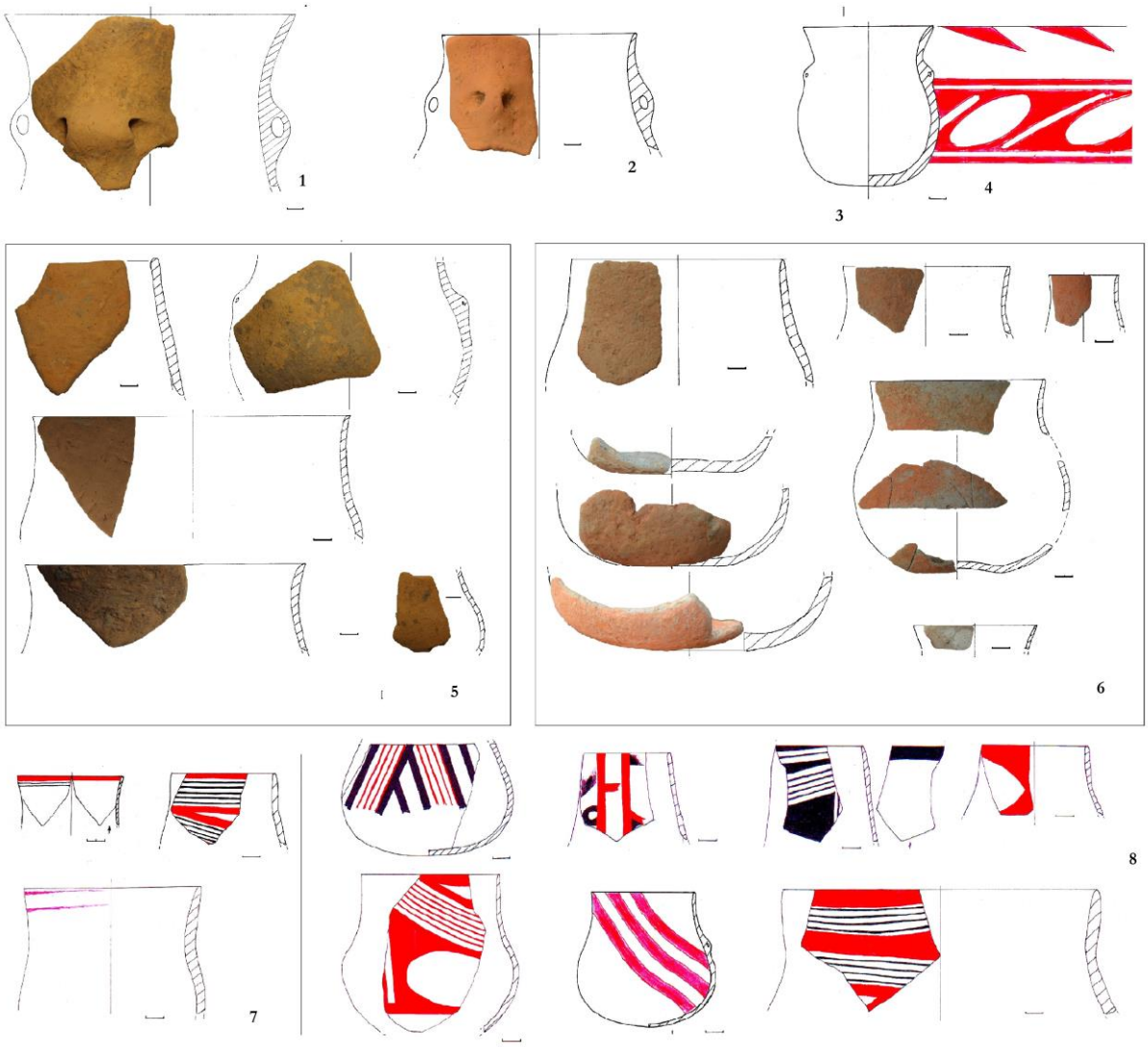

Рис. 7. Амфора і кубкоподібні посудини. 1, 2, 6 – Спас 2023–2024; 3, 4 – Капустинці; 5 – Спас 1984; 7 – Бучач; 8 – Заліщики

Fig. 7. Amphora and cup-shaped vessels. 1, 2, 6 – Spas 2023–2024; 3, 4 – Kapustyntsi; 5 – Spas 1984; 7 – Buchach; 8 – Zalishchyky

Поряд із площадкою 1, горизонтальною зачисткою виявлена ледь помітна зміна кольору ґрунту та скупчення матеріалу на поверхні, що вказувало на розташування тут об'єкта. Ним виявилася яма 1. Її верхній шар був дуже заплившим, контури неможливо було визначити. Також верхній шар ями на рівні залягання площадки містив кераміку як голіградського, так і трипільського часу. Проте на 10 см нижче почався гумусований темний ґрунт, насичений матеріалами лише трипільського часу. Найтемніший прошарок ґрунту розташовувався ближче до дна ями (рис. 5).

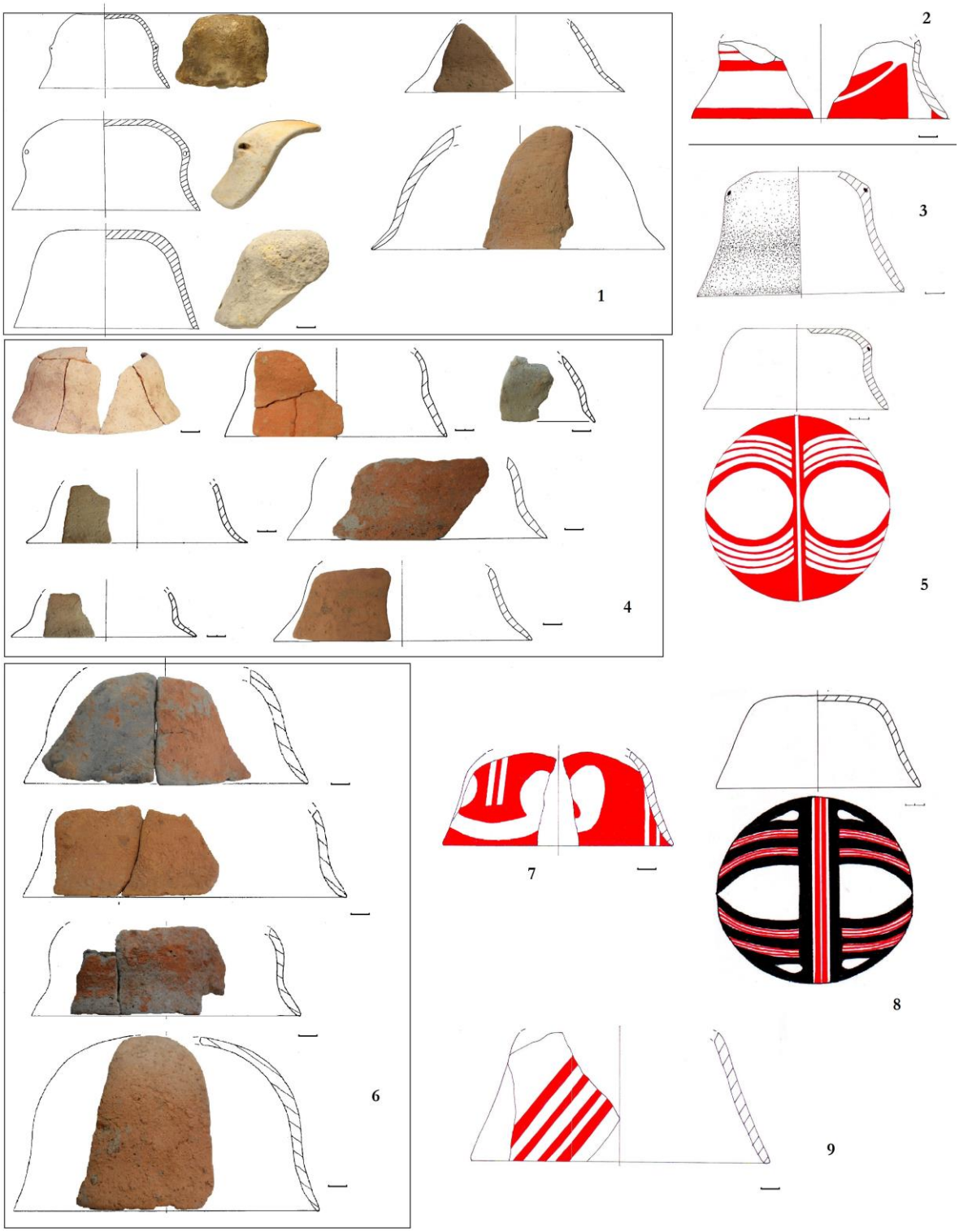

Рис. 8. Покришки (накривки). 1 – Спас 1984; 2 – Бучач; 3 – Голігради; 4, 6 –Спас 2023–2024; 5 – Городниця над Дністром; 7–9 – Заліщики

Fig. 8. Lids. 1 – Spas 1984; 2 – Buchach; 3 – Holihrady; 4, 6 – Spas 2023–2024; 5 – Horodnytsia nad Dnistorm; 7–9 – Zalishchyky

Яма 1 мала овальну форму, витягнута по осі з південного сходу на північний захід. Її південно-східний край знищений коріннями дерев, тому первісна довжина невідома. На сьогодні вона становить 3,5 м, ширина об'єкта – 2,1 м, найбільша глибина – 1,21 м. У північній частині яма закінчується неглибоким, видовженим із півночі на південь, запливом. Стінки ями похилі, а дно – лінзоподібне. У гумусованому заповненні об'єкта на різних глибинах траплялися фрагменти кераміки, обмазки, вугликів, уламки каменю й опоки, зернотерка з пісковику. Знахідки залягають у кілька шарів – імовірно, яму заповнювали поступово. Помітно два прошарки, які містять дрібні вуглики, а частина крем'яних і керамічних знахідок з ями перебували під дією вогню. Ґрунт із нижньої частини ями було взято на флотацію, проте жодних результатів вона дала.

У північній частині шурфу виявлено неглибокий об'єкт 3 округлої форми, ймовірно заплив або край іншої господарської ями, який заходив у західну стінку. Об'єкт залягав на 0,5 м від сучасної поверхні й закінчувався материковою глиною на глибині 0,75 м. Ширина об'єкта – 1,2 м. У заповнені зібрано велику кількість трипільської кераміки (рис. 5).

Ближче до центру урочища було закладено ще два невеликі шурфи. Об'єктів у них не виявлено, лише зафіксовано культурні шари із трипільською та голіградською керамікою, фрагменти обмазки та крем'яні вироби.

До трипільської кераміки належить 1 558 фрагментів, із яких можна виокремити: 169 посудин, антропоморфну статуетку та невеликий фрагмент моделі, ймовірно, стільця. Переважає столовий посуд із відмуленої глини (приблизно 97 %), із природною домішкою дрібнозернистого піску, часто помітний дрібний шамот. У тісті кухонної кераміки домінують домішки досить крупного шамоту. Велика частка посуду зроблена з місцевих блакитних карпатських глин. Показово, що такі вироби додатково покривали ангобом зі світло-помаранчевих глин, щоб надати поверхні звичного світло-помаранчевого забарвлення. Стан збереження керамічних виробів незадовільний. Археологічно цілих посудин немає. Як уже зазначено, фрагменти часто сильно окатані (навіть знахідки з ями) з дуже пошкодженою поверхнею, яка часто розслоюється. Орнамент не зберігся, лише в кількох випадках на столовому посуді можна простежити залишки орнаментації (рис. 6). На двох фрагментах помітний розпис червоною фарбою на білому тлі. Ще на чотирьох уламках проглядається розпис чорною фарбою, але цей посуд має сильно обпалену поверхню і про первісний колір збережених слідів розпису сказати щось важко. На деяких фрагментах також проглядаються сліди білого ангобу.

Серед форм столового посуду переважають кубкоподібні посудини (12 од.). Цей тип посуду не завжди однаковий, тому можна простежити два досить стійкі варіанти кубків (рис. 7, *5, 6*). Переважає тип, який характеризується бомбоподібним тулубом, широкою шийкою з дещо відігнутим краєм, трапляються і шийки у формі лійки. Іноді на шийці присутні два горизонтальні вушка і такий кубок нагадує амфору, проте частіше трапляються кубки з одним вушком та без вушок. Посудини другого типу мають слабо профільоване відносно округлого тулуба денце, плічка переходять у вертикальні або злегка нахилені до середини вінця. Ці форми кубків аналогічні тим, що присутні на пам'ятках заліщицької групи етапу Трипілля BI–BII. Цікаво, що на тих заліщицьких пам'ятках, де зберігся орнамент, ці типи кубків відрізняються не лише особливостями морфології, а й орнаменту.

Покришки (накривки) (12 од.) також мають аналогії серед пам'яток заліщицької групи (рис. 8). Більшість – середніх розмірів (діаметр шийки – 16–23 см, висота – 11–13 см), з округлим верхом, злегка відігнутими назовні вінцями, з м'яко вираженими плічками. Аналогії присутні на заліщицьких пам'ятках Придністер'я, як-от: Бучач, Заліщики, Голігради, Городниця над Дністром.

Миски різних розмірів (7 од.). Спостерігаємо усічено-конічний тип мисок і тип зі злегка заокругленими стінками та прямими або сферо-конічними, з дещо загнутими до середини

вінцями (рис. 9). Подібні форми також є серед керамічних комплексів Заліщиків, Бучача, Городниці над Дністром.

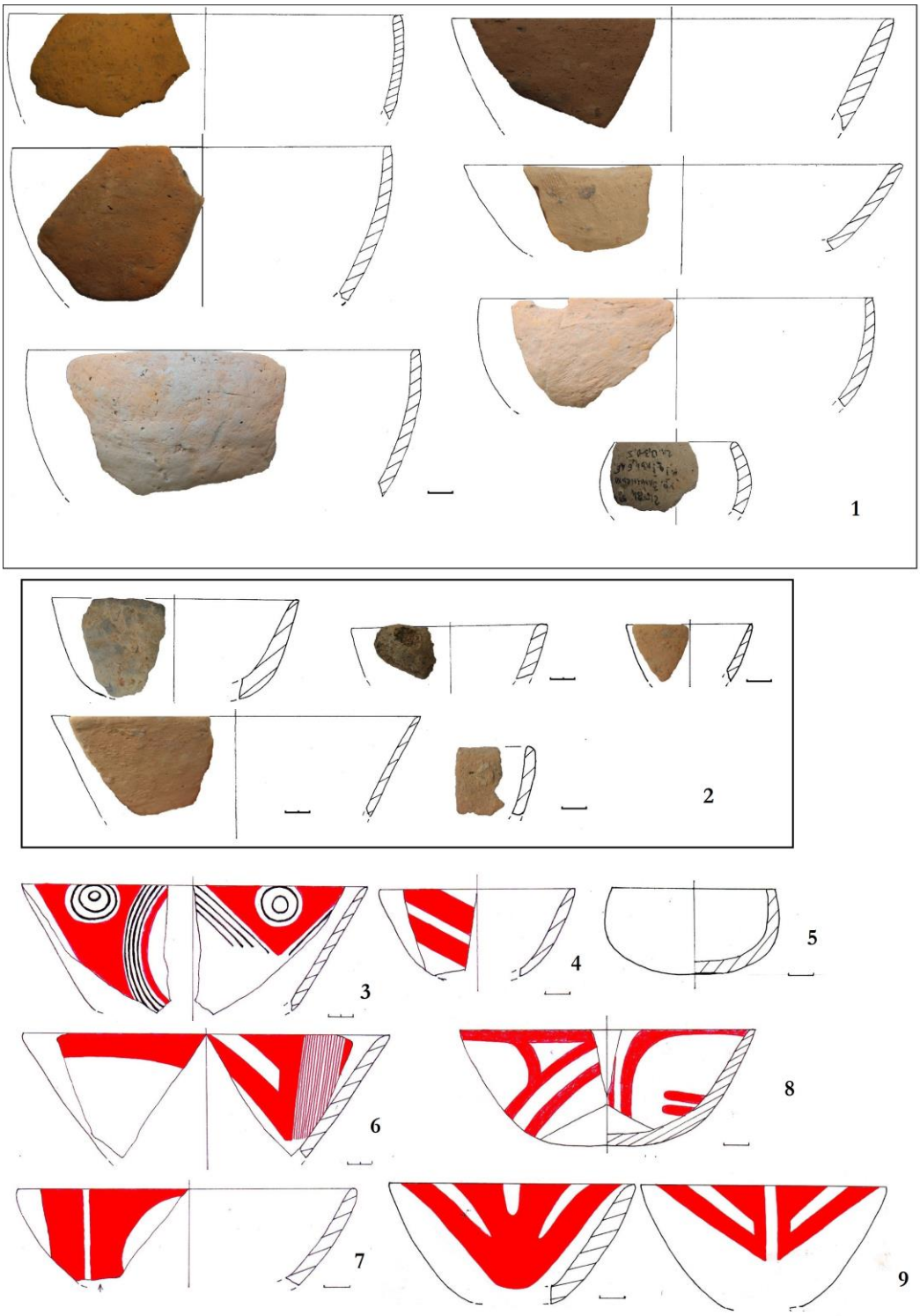

Рис. 9. Миски. 1 – Спас 1984; 2 – Спас 2023–2024; 3–7 – Заліщики; 8 – Городниця над Дністром; 9 – Бучач

Fig. 9. Bowls. 1 – Spas 1984; 2 – Spas 2023–2024; 3–7 – Zalishchyky; 8 – Horodnytsia nad Dnistrom; 9 – Buchach

Грушоподібні посудини (25 од.) представлені здебільша характерними вінцями та плічками. Простежується два типи, аналогії яким є на заліщицьких пам'ятках (рис. 10; 11). Перший репрезентовано посудинами з високим, вузьким, майже циліндричним горлом, плічками, що легко приломлюються, та сфероконічним тулубом, подекуди трохи приплюснутим Часто на лінії найбільшого діаметра тулуба, який сягає до 30 см і більше, присутні два вушка. Другий тип відрізняється меншими розмірами і більше округлим, ніж приплюснутим тулубом.

Амфори представлено одним зразком, який має розхилені вінця та два горизонтально просвердлені вушка (рис. 7, *1*). Він подібний до амфор на заліщицьких пам'ятках.

Знайдено низку фрагментів біноклеподібних посудин (13 од.) (рис. 12).

До столового посуду відносимо також вушка посудин, денця та вінця, форму яких реконструювати складно через сильну фрагментарність (рис. 13, *3–7*). Цікавими є округлі ручки-наліпи на стінках двох посудин (рис. 10, *3*). Аналогії віднаходимо на пам'ятці часу BI–BII Черленівка в Чернівецькій обл.

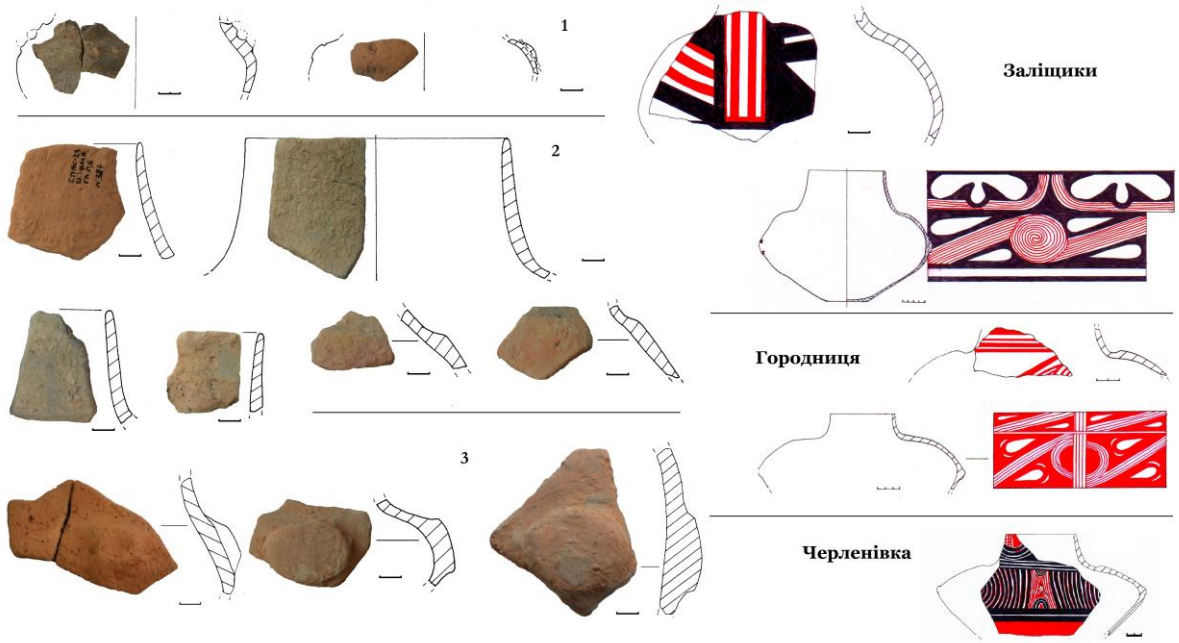

Рис. 10. Грушоподібні посудини. 1–3 – Спас 2023–2024
Fig. 10. Pear-shaped vessels. 1–3 – Spas 2023–2024

Серед фрагментів – стінки опуклобоких посудин, які могли бути як кубками, так і горщиками. Присутня також серія посудин із високими вінцями (рис. 14).

Серед «імпортних» виробів знайдено фрагмент вінець посудини з конічним наліпом, спрямованим донизу (рис. 13, *1*). Поверхня виробу світло-коричнева, на зламі – чорна. Аналогії такого посуду віднаходимо в культурі Тисаполгар. Ще один фрагмент горловини, ймовірно, горщика з досить тонкими стінками, випадає із загалу типових трипільських посудин (рис. 13, *2*). Цей виріб виготовлено з відмуленої глини з домішкою дрібнозернистого піску, поверхня добре загладжена, світло-коричневого/палевого кольору, на зламі – темно-сіра. Присутній орнамент із вертикальних насічок, які оперезують ту частину горщика, що є переходом від горловини до плічок. Також наявні горизонтальні насічки, які зроблені нижче і йдуть униз. На перший погляд, ці насічки можуть здатися подібними до штампованого орнаменту на посудинах культури кулястих амфор, проте, при детальному огляді помітно, що

це не штамп, а насічки, вони не такі чіткі, глибокі та прямокутні. Можливо, цей фрагмент репрезентує імпорт якоїсь із сусідніх енеолітичних культур (маліцької?) або ж є різновидом місцевого кухонного трипільського посуду.

Імовірні впливи ще однієї культури – люблінсько-волинської – можна зауважити на формі однієї з ручок (рис. 13, *4*) – вона рогоподібна, з вертикальним отвором. Ручки такої форми на фрагментах округлих амфор знайдено і в заліщицькому шарі поселення Більшівці II, їх автор досліджень трактує як «імпорти» люблінсько-волинської культури (Ткачук, 2018, с. 67, рис. 10, *11, 12*).

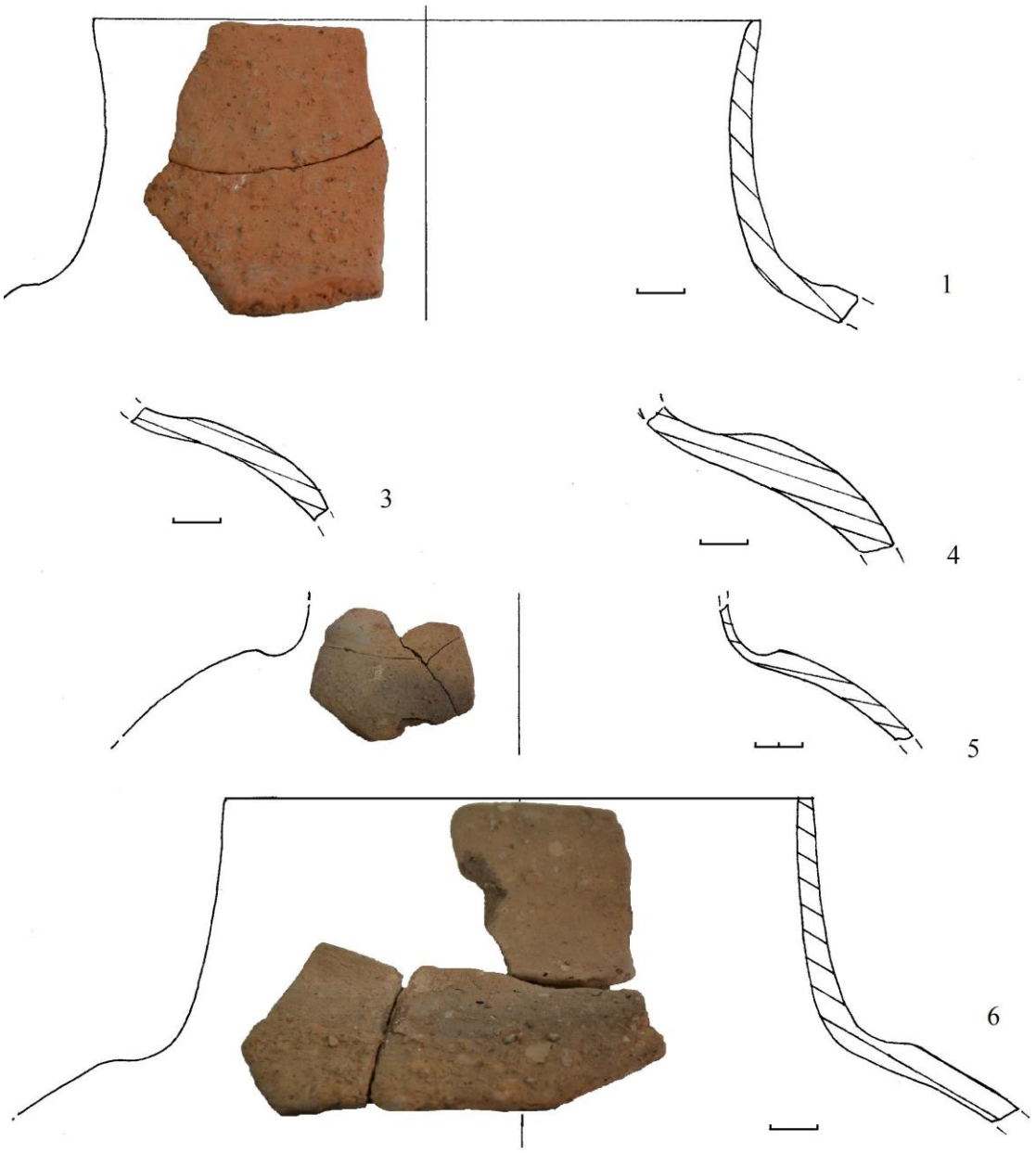

Рис. 11. Грушоподібні посудини. Спас 2024
Fig. 11. Pear-shaped vessels. Spas 2024

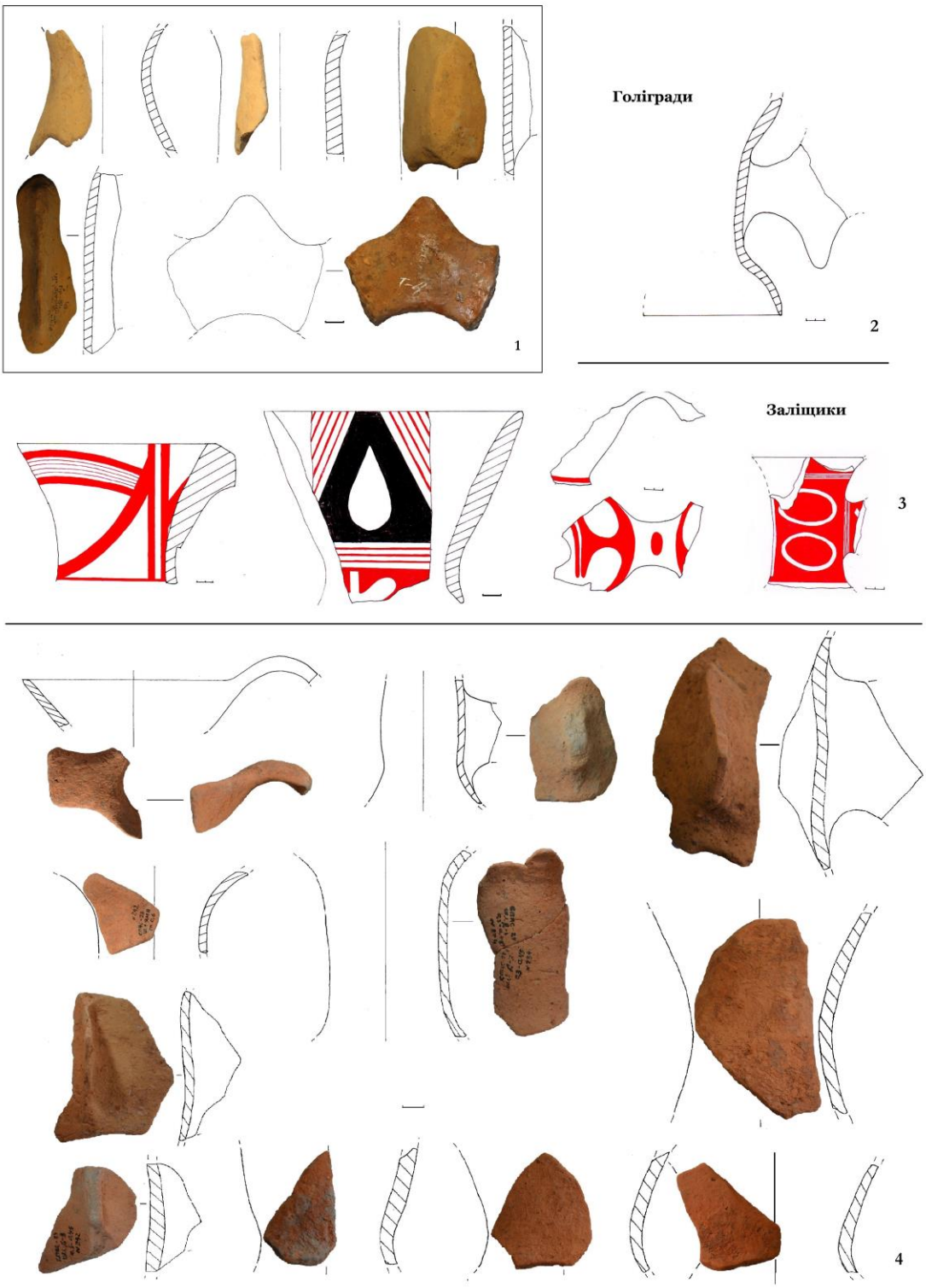

Рис. 12. Біноклеподібні посудини. 1 – Спас 1984; 2 – Голігради; 3 – Заліщики; 4 – Спас 2023–2024
Fig. 12. Binocular vessels. 1 – Spas 1984; 2 – Holihrady; 3 – Zalishchyky; 4 – Spas 2023–2024

Знахідки з Більшівців відрізняються від ручки зі Спасу за складом тіста, і цілком відповідають тісту кераміки люблінсько-волинської культури*. Натомість наша знахідка виготовлена з тіста, притаманного трипільській кераміці, тому, можливо, у цьому випадку маємо справу з імітацією і наслідуванням форм посуду люблінсько-волинської культури на трипільській кераміці.

Ручок такої форми на інших пам'ятках заліщицької групи не зафіксовано, лише у Спасі й Більшівцях. Схожі ручки на посуді трипільське населення створювало і на раніших етапах культури. Наприклад, найближчу географічну аналогію можна привести з пам'ятки Городниця над Дністром, шар етапу BI (рис. 13, *9*). У цьому випадку ручки на посудині також плавно спрямовані доверху, але мають округлішу форму і не мають такого гострого ребра, як ручка зі Спаса чи люблінсько-волинські.

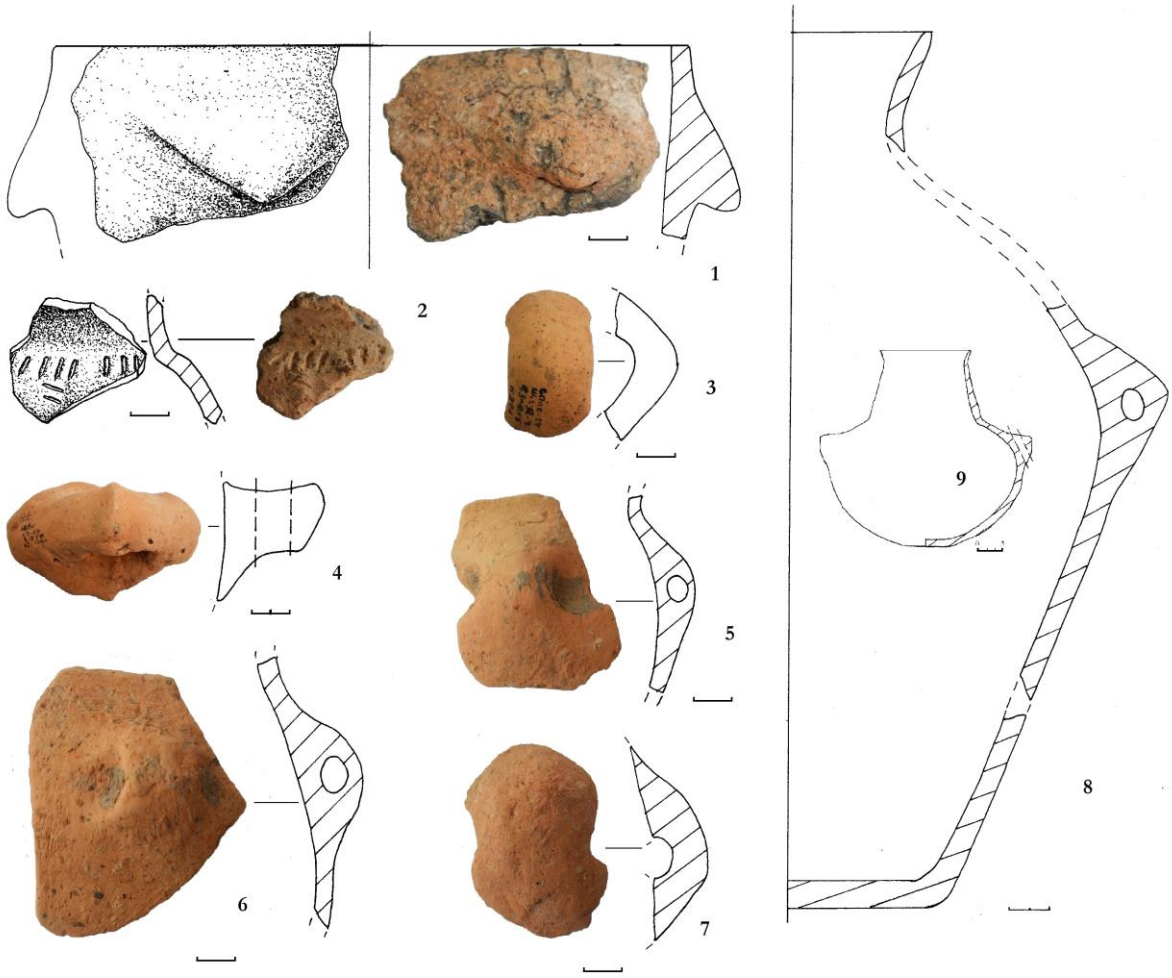

Рис. 13. Фрагменти посуду. 1–8 – Спас 2023–2024; 9 – Городниця над Дністром (етап BI)
Fig. 13. Fragments of the vessels. 1–8 – Spas 2023–2024; 9 – Horodnytsia nad Dnistorm (stage BI)

Серед незначної кількості фрагментів кухонного посуду вдалося реконструювати форму однієї посудини (рис. 13, *8*). Вона мала пласке дно і видовжений тулуб, досить вузьку шийку та

* Принагідно висловлюємо вдячність завідувачу відділу археології Національного заповідника «Давній Галич» канд. іст. наук Тарасові Ткачуку за надані коментарі з цього питання.

злегка розхилі вінця. На найширший частині тулуба були розташовані масивні ручки. Висота посудини становила приблизно 45 см.

Рис. 14. Спас 2023–2024. Фрагменти вінець посудин
Fig. 14. Spas 2023–2024. Fragments of rims of the vessels

До керамічних виробів належить фрагмент антропоморфної статуетки (від талії до колін). Вона зламана навпіл – збережено лише її праву половину (рис. 15, *1*). Тісто, з якого зроблено фігурку, сірого кольору (очевидно, місцеві блакитні глини), поверхня вкрита яскравим помаранчевим ангобом. Сідниці округлі, випуклі.

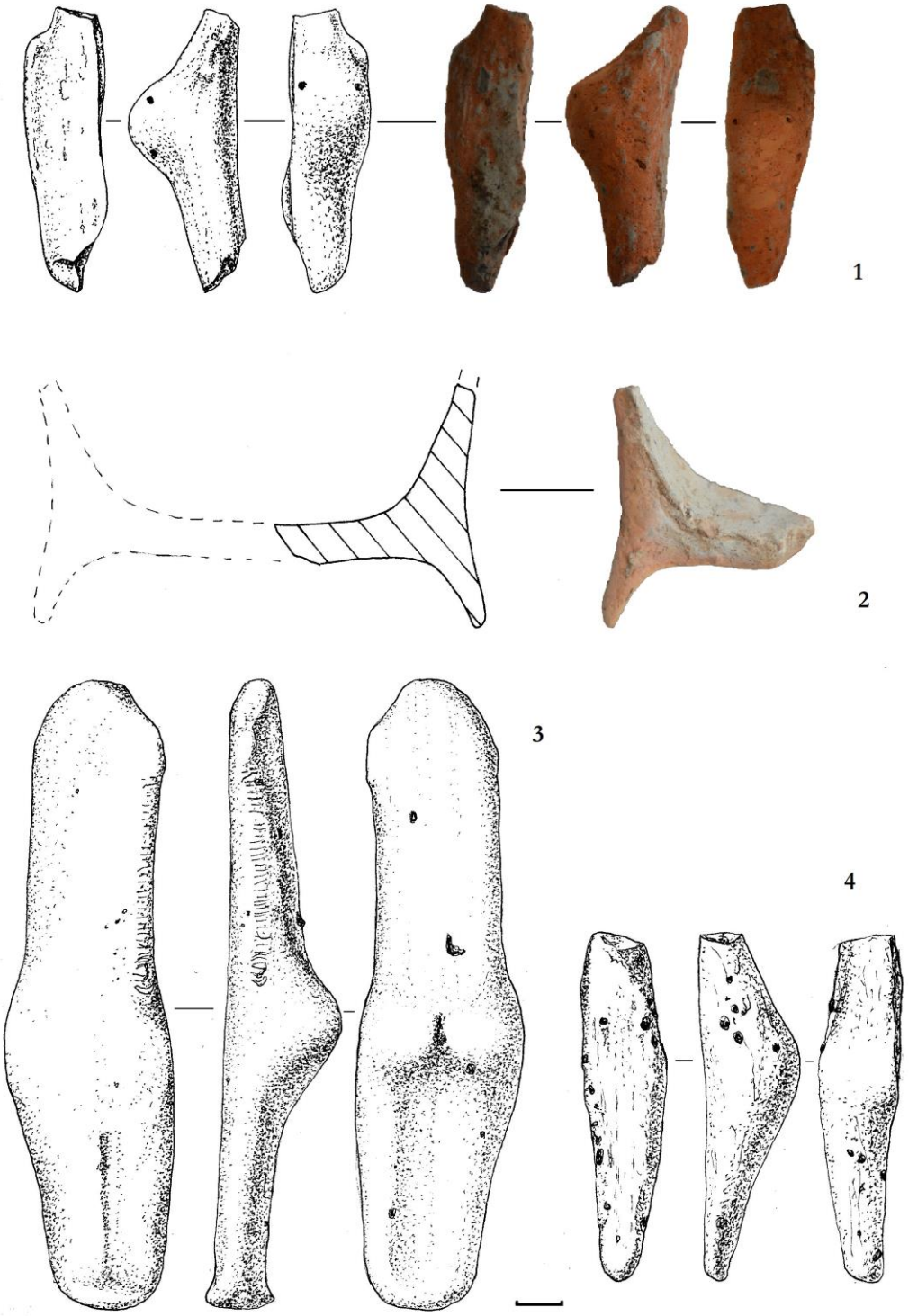

Рис. 15. 1 – Фрагмент антропоморфної статуетки (Спас 2024); 2 – фрагмент моделі стільця (?) (Спас 2024); 3, 4 – антропоморфні статуетки (Спас 1984)
Fig. 15. 1 – Fragment of an anthropomorphic figurine (Spas 2024); 2 – fragment of a chair model (?) (Spas 2024); 3, 4 – anthropomorphic figurines (Spas 1984)

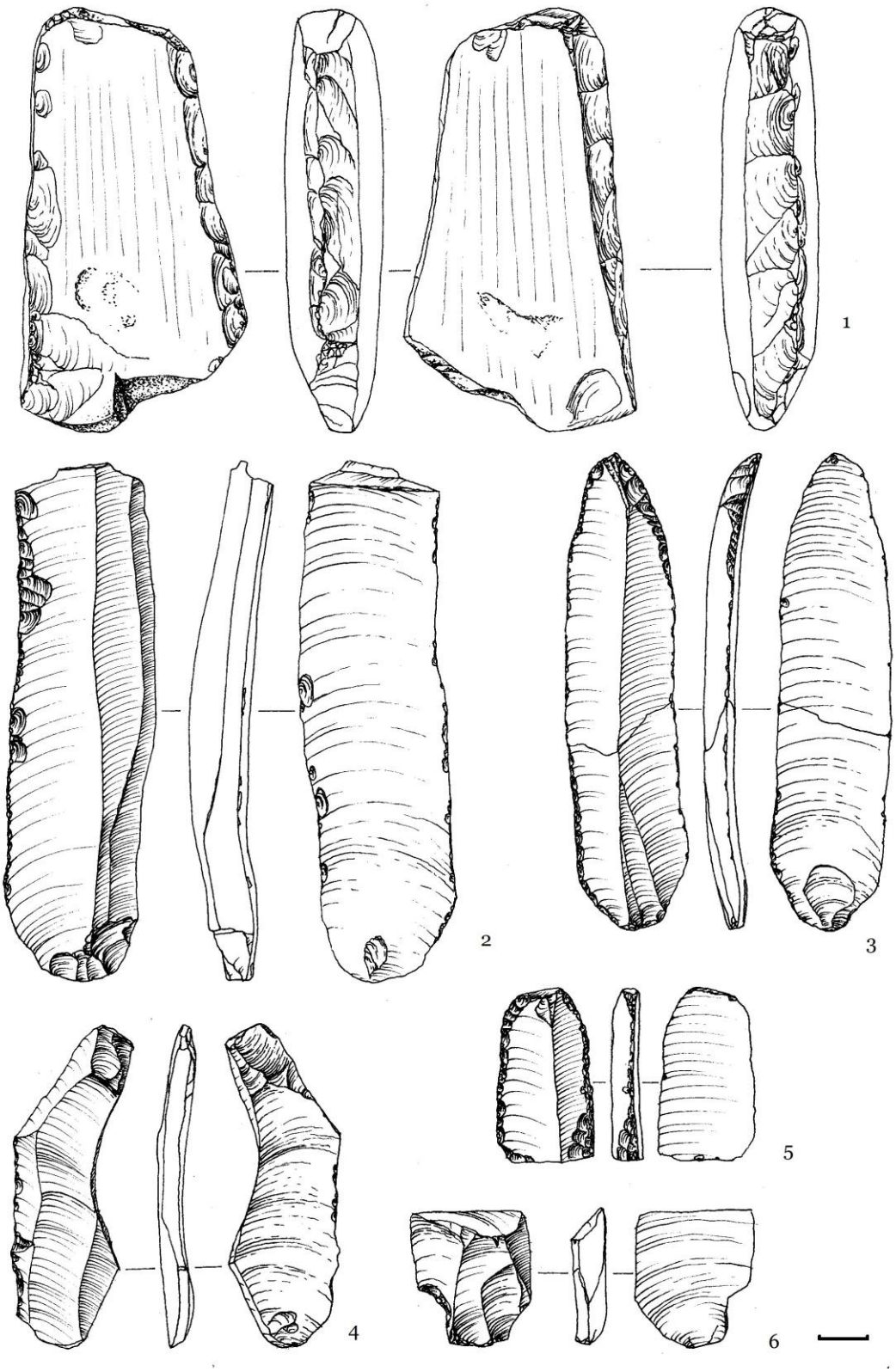

Рис. 16. Спас 2023. 1 – сокира з опоки; 2–6 – вироби з кременю
Fig. 16. Spas 2023. 1 – opoka axe; 2–6 – flint artifacts

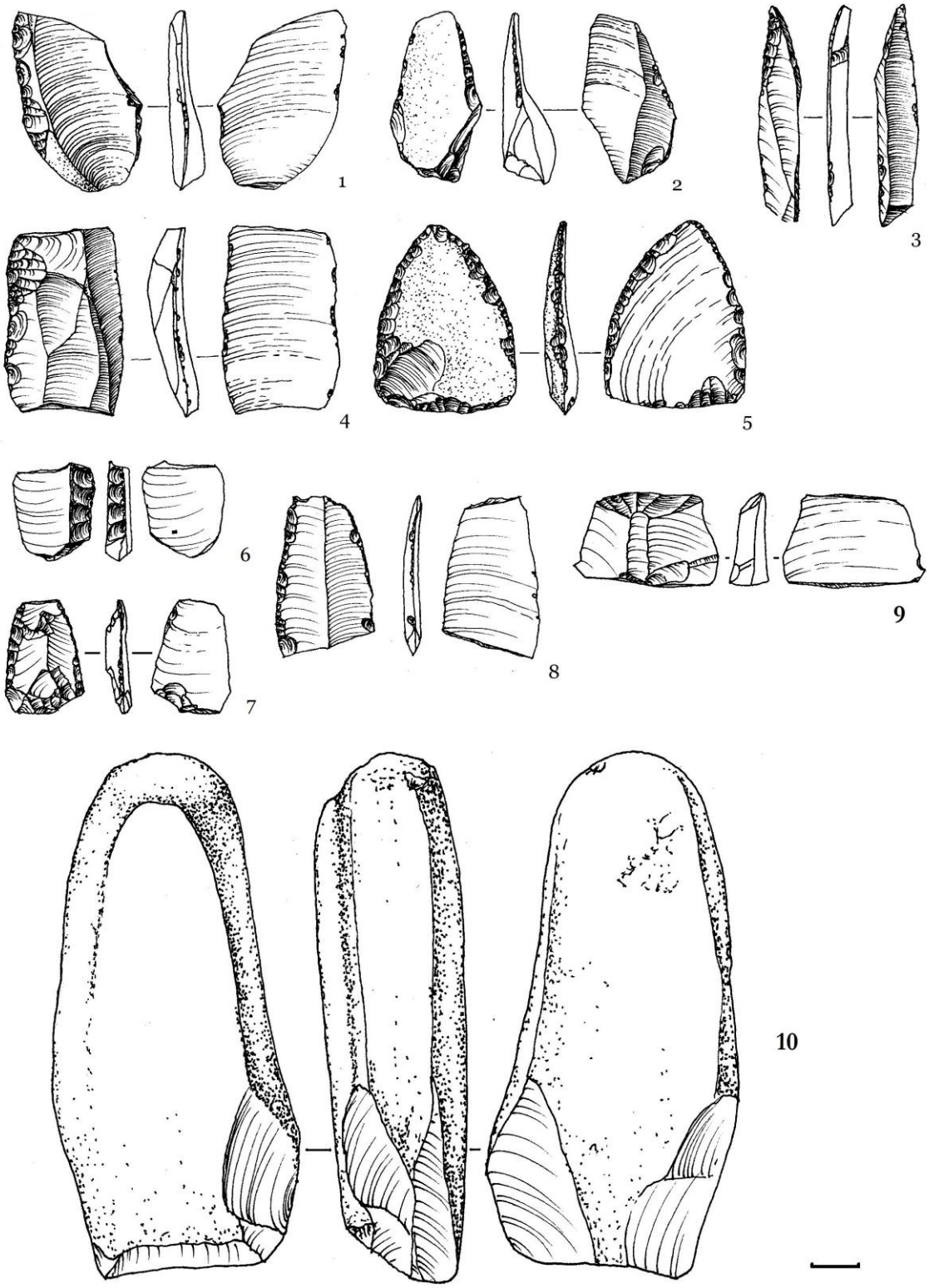

Рис. 17. Спас 2023–2024. 1–9 – вироби з кременю; 10 – фрагмент сокири з опоки
Fig. 17. Spas 2023–2024. 1–9 – flint artifacts; 10 – fragment of an opoka axe

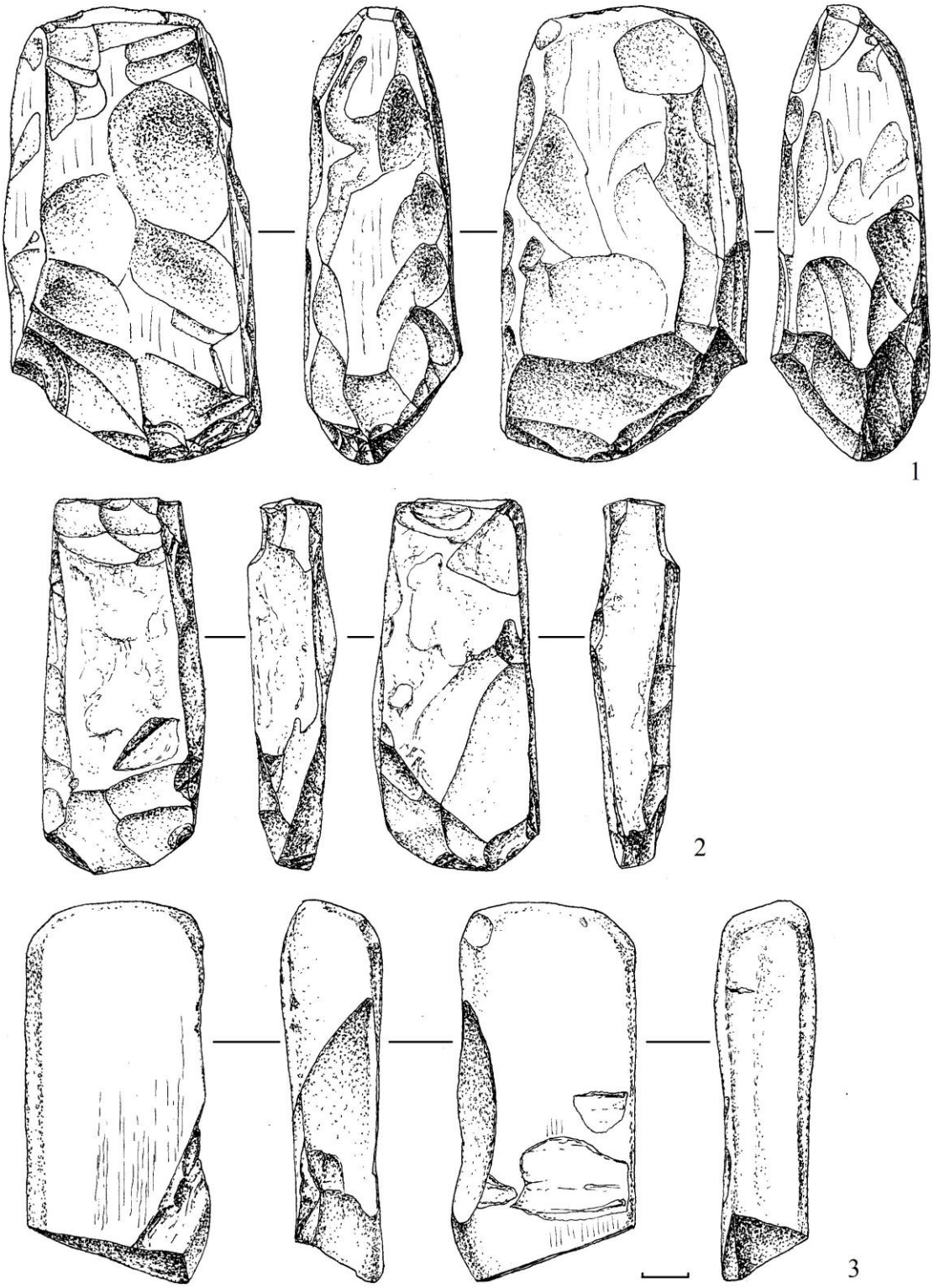

Рис. 18. Спас 2024. Вироби з опоки
Fig. 18. Spas 2024. Opoka artifacts

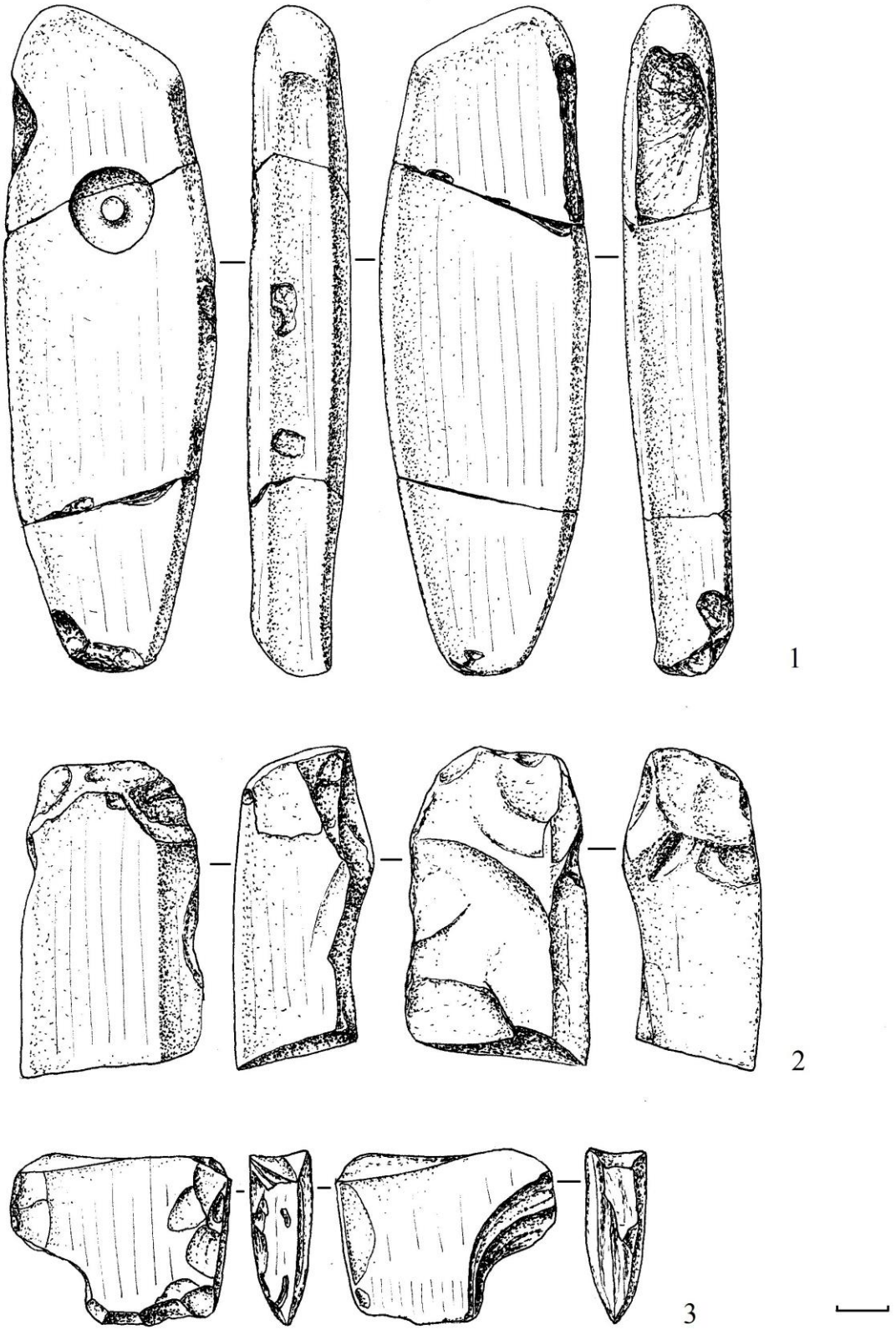

Рис. 19. Спас 2024. Вироби з опоки
Fig. 19. Spas 2024. Opoka artifacts

У їхній верхній частині помітні проколи. Присутні надстегнові виступи, сформовані защипом. Стать не окреслена. У нижній частині статуетки – чорне вкраплення овальної форми, можливо, фрагмент обвугленого зерна. Цей виріб аналогічний фрагменту статуетки, виявленому тут під час досліджень 1984 р. Загалом, із пам'ятки походить три антропоморфні фігурки (рис. 15, *1, 3, 4*). Ще один невеликий фрагмент керамічного виробу, можливо, є уламком моделі житла або стільця (рис. 15, *2*).

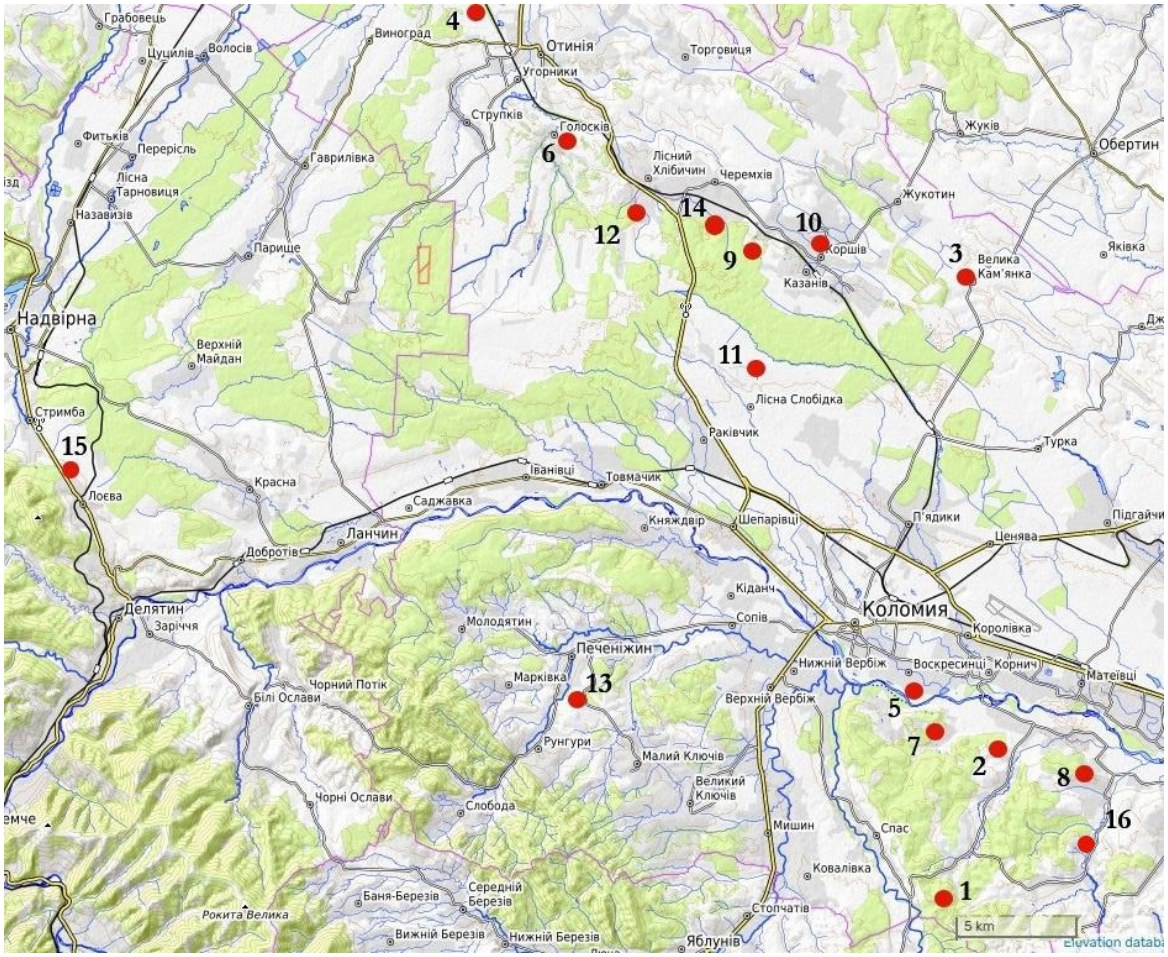

Рис. 20. Мапа трипільських пам'яток поблизу поселення Спас. 1 – Спас (Гірське I); 2 – Грушів I; 3 – Велика Кам'янка V; 4 – Ворона V, VI; 5 – Воскресинці IV; 6 – Голосків V; 7 – Грушів VIII; 8 – Дебеславці III; 9 – Коршів II; 10 – Коршів III; 11 – Лісна Слобідка IX; 12 – Лісний Хлібчин I; 13 – Печеніжин I; 14 – Черемхів I; 15 – Лоєва I; 16 – Пилипи.

Fig. 20. Map of Trypillian sites near the settlement of Spas. 1 – Spas (Hirske I); 2 – Hrushiv I; 3 – Velyka Kam'ianka V; 4 – Vorona V, VI; 5 – Voskresyntsi IV; 6 – Holoskiv V; 7 – Hrushiv VIII; 8 – Debeslavtsi III; 9 – Korshiv II; 10 – Korshiv III; 11 – Lisna Slobidka IX; 12 – Lisnyi Khlibchyn I; 13 – Pechenizhyn I; 14 – Cheremkhiv I; 15 – Loieva I; 16 – Pylypy.

Крем'яні вироби виготовленні зі сировини туронського походження темно-сірого та чорного кольорів. Поклади такого кременю поширені на території колишніх Тлумацького і Галицького р-нів Івано-Франківської обл. За класифікацією крем'яної сировини Віталія Коноплі, це – північнопокутський підвид подільського кременю (Конопля, 1998, с. 154). На пам'ятці знайдено 69 виробів. Серед них є відщепи, фрагменти пластин і знаряддя, показово, що нуклеуси відсутні. Частина знахідок перебувала під дією вогню і набула світло-сірого або

молочного кольору (14 відщепів та уламків пластин). Перепалені кремені здебільша походять із культурного шару пам'ятки. Більшість крем'яних предметів знайдено в шурфі 1 (56 од.).

Серед знахідок виділяються ножевидні пластини розмірами 9,7×2,20,5 см і 3,9×2,4×0,5 см (рис. 16, *3*; 17, *4*), зношене скребло (зламане) – 10,4×2,8×1,3 см (рис. 16, *2*). Фрагменти невеликих пластин розмірами 1,4×1,4×0,3 см та 1,9×1,6×0,2 см. До знарядь можна віднести ретушовану пластину (можливо, фрагмент різця) розмірами 6,5×2,2×0,5 см (рис. 16, *4*); фрагмент ретушованої пластини – 3,2×1,8×0,3 см (рис. 17, *8*); три фрагменти пластин із крутою дорсальною ретушшю – 4×2,3×0,5 см (рис. 17, *1*), 2,1×2,6×0,7 см і 2,3×1,1×0,2 см, а також пластина із крутою двобічною дорсальною ретушшю – 3,4×1,9×0,5 см (рис. 16, *5*); проколка – 4,5×1×0,4 см, із робочою поверхнею, укріпленою ретушшю (рис. 17, *3*); вістря підтрикутної форми, краї ретушовані, розмір – 3,9×2,9×0,3 см (рис. 17, *5*). Виразні також фрагмент первинного відщепу з механічною ретушшю розміром 3,5×1,8×1,1 см (рис. 17, *2*) та базальний фрагмент сколу – 2,7×2,4×0,7 см (рис. 16, *6*), уламок кінцевого скребка на пластині – 1,8×2,8×0,7 см (рис. 17, *9*) і дуже пошкоджений невеликий наконечник, який перебував під дією вогню – 2,3×1,6×0,5 см (рис. 17, *7*).

Виявлено 19 виробів з опоки. Всі знахідки походять із шурфа 1, окрім однієї. Здебільша це уламки (ймовірно, відходи виробництва), але серед них є вісім знарядь. Усі вони репрезентують сокири. Перша, розміром 8,2×4,3×1,9 см (рис. 16, *1*), знайдена серед обмазки площадки. Решта походять із верхньої частини ями 1. Дві сокири представлені майже повно, на них зламані леза. Одна розміром 9,5×5,1×3,1 см, друга – 7,7×3,2×2,1 см (рис. 18, *1, 2*). Фрагменти обухових частин двох шліфованих сокир розмірами 3,7×7,8×2 см (рис. 18, *3*) і 5,4×2,5×2,3 см (рис. 19, *2*), на поверхні останнього обушка чітко простежуються повздовжні заглиблені подряпини, імовірно, сліди кріплення сокири до рукояті. Також присутні лезова частина ще однієї шліфованої сокири розмірами 3×4×1,1 см (рис. 19, *3*) і зламана заготовка сокири – 10,8×4,7×2,8 (рис. 17, *10*). Ще одна сокира (мотика?) знайдена як підйомний матеріал північніше пам'ятки, на лісовій дорозі, яка веде зі с. Спас у с. Кропивище. Цей виріб видовженої овальної форми, розміром 12,3×3,7×1,9 см, був зламаний на три частини. На обуху є слід від свердління круглого отвору, імовірно, виріб зламався під час його свердління (рис. 19, 1).

Опока – це порода осадового походження, генетично пов'язана із кременем, залягає у верхньоальбській товщі вапняків і найпоширеніша на території Хмельницької, Тернопільської, Чернівецької обл., із виходами на поверхню у відслоненнях долини Дністра і його приток. На відміну від кременю, має меншу твердість і такий хімічний склад, який робить її непридатною для отримання пластинчастих сколів (Конопля, Гавінський, 2012, с. 132). Саме через такі властивості сировини вироби з опоки часто інтерпретують як ритуальні предмети, оскільки при утилітарному використанні вони легко ламаються. Проте сокири з опоки могли використовувати і як деревообробні інструменти. Наприклад, частина сокир зі Спаса виготовлена досить грубо і має пошкодження, які виникли, найімовірніше, під час роботи ними.

У культурному шарі прирізки до шурфу 1 виявлено невелику кам'яну розтирачку з пісковика з характерним округлим заглибленням від тертя, також у верхньому прошарку ями 1 знайдено зернотерку з пісковика великого розміру – 53×25×16 см. Помітно, що і розтирачка, і зернотерка перебували під дією вогню, через що набули червоного забарвлення. Серед знахідок у культурному шарі трапилися три уламки роговика, один із них – від відбійника.

Як уже зазначено, керамічний матеріал із площадки, культурного шару та ями, зокрема форми посуду, дають можливість визначити відносну хронологію об'єктів – це етап Трипілля BI–BII (заліщицька група). Аналогії до форм посуду віднаходимо на таких заліщицьких пам'ятках, як Заліщики, Бучач, Городниця над Дністром, Капустинці тощо. Якщо поглянути на мапу ареалу заліщицьких пам'яток (Яковишина, 2023, рис. 17), то можна зауважити, що поселення у с. Спас віддалене і виглядає відокремлено від інших пам'яток групи

(найближчі до нього Хом'яківка I і Городниця над Дністром розташовані на відстані понад 50 км). Це – найдальше висунуте в Карпати трипільське поселення цього часу. Відтак складається, імовірно, хибне враження щодо заселення регіону, бо якщо нанести на мапу відкриті поблизу трипільські поселення, то можна зауважити, що регіон був заселеним в енеолітичний час, проте відносна хронологія цих пам'яток не визначена і їх, відповідно, не віднесено до певних територіально-хронологічних груп Трипілля (рис. 20). Всі вони відкриті під час поверхневих розвідок, розкопки проводили лише у Спасі та Грушеві I. Власне для цих пам'яток і визначена відносна хронологія – етапи Трипілля BI–BII і CI відповідно. Ще одну пам'ятку поряд – Пилипи – Т. Ткачук визначив як Трипілля CI (Ткачук, 2016, с. 51). До якого часу належить решта пам'яток регіону, – невідомо. Ймовірно, серед них є пам'ятки часу BI–BII, і поселення у Спасі не було настільки віддаленим від інших тогочасних пам'яток.

Щодо міжкультурних зв'язків, то вияви їх на знайденому матеріалі пам'ятки хоч поодинокі й невиразні, проте серед них присутній «імпорт» тисаполгарської культури та, можливо, має місце наслідування форм кераміки люблінсько-волинської культури. Автори археологічних досліджень на заліщицьких пам'ятках у недалеко розташованому Галицькому мікрорегіоні, зокрема в Більшівцях і Вікторові I, детально розглянули тисаполгарські, маліцькі та люблінсько-волинські впливи й «імпорти» на кераміці цих поселень (Ткачук, Кочкін, 2009, с. 24–25; Ткачук, 2018, с. 61–69; Конопля, 2005, с. 87). Варто зазначити, що тисаполгарські «імпорти» з'являлися у трипільському середовищі за посередництва населення маліцької та волино-люблінської культур або ж під час прямих контактів (Ткачук, 2018, с. 65). Віталій Конопля припустив можливість проникнення окремих груп енеолітичного населення з території Угорської низовини і Закарпаття в ареал заліщицької групи Верхнього Придністер'я для отримання необхідної сировини – кременю і, можливо, солі (Конопля, 2005, с. 87). Чи мирними були подібні контакти, – визначити важко, оскільки як Спас, так і інші заліщицькі пам'ятки регіону, розташовані здебільша на підвищеннях, а в окремих випадках простежено додаткові укріплення. Наприклад, зафіксовано клиноподібний рів у Більшівцях (Костел) (Ткачук, Фурманек, 2011, с. 76) і у Спасі. Щодо поширення в регіоні трипільського населення, то Наталія Риндіна припускала, що ймовірним стимулом для переміщення вверх по течіях Прута і Дністра було бажання наблизитися до найнижчих перевалів Східних Карпат для отримання доступу до трансільванських мідних родовищ (Риндіна, 2004, с. 244). А за Віктором Клочко, трипільці могли розробляти поклади мідних руд у Прикарпатті (Клочко, 2004, с. 220).

Також можливо, що трипільське населення на ці терени приваблювала, окрім кременю, і така сировина, як сіль, оскільки місцина багата на виходи соляної ропи. Соляний промисел набув тут широкого розповсюдження в добу пізньої бронзи – раннього заліза (Крушельницька, 1991, с. 16–17). Трипільська кераміка також зафіксована в безпосередній близькості до соляних джерел на пам'ятці Лоєва в регіоні (Крушельницька, 1981, с. 15). Проте, якщо докази видобутку солі зі соляних джерел для доби пізньої бронзи – раннього заліза вже давно археологічно зафіксовані, то для трипільського часу це питання залишається відкритим і потребує додаткових досліджень у безпосередній близькості до виходів соляної ропи.

ЛІТЕРАТУРА

Клочко, В. І. (2004). Металургія трипільської культури. В *Енциклопеція трипільської цивілізації, 1.* Київ, 219–222.

Конопля, В. (1998). Класифікація крем'яної сировини заходу України. *Львівський історичний музей. Наукові записки, 7,* 139–157.

Конопля, В. (2005). Поселення трипільської культури Вікторів I. В Garbacz, A., Kuraś, M. (ред.). *Kultura Trypolska. Wybrane problemy* (с. 71–99). Stalowa Wola, 99 p.

Конопля, В., Гавінський, А. (2012). Знахідки кам'яних і кременевих виробів з околиць Бару на Вінниччині. *Волино-Подільські археологічні студії, 3,* 130–136.

Крушельницька, Л. І. (1981). *Звіт про роботу Івано-Франківської договірної експедиції за 1981 р.* Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 47 арк.

Крушельницька, Л. І. (1985). *Звіт про польові дослідження Косівської і Надвірнянської госпдоговірних експедицій в Івано-Франківській області у 1984 р.* Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 62 арк.

Крушельницька, Л. І. (1991). Солеварний центр біля с. Лоєва Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині,* 16–17.

Крушельницька, Л. І. (1993). Нові пам'ятки культури Гава-Голігради. *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра, Прип'яті,* 56–122.

Крушельницька, Л. (2010). *Археологічні дослідження в селі Спас.* Коломия, 20 с.

Кочкін, І. Т. (1992). Деякі підсумки досліджень трипільського поселення Хом'яківка І. *Нові матеріали з археології Прикарпаття та Волині, 2,* 26–28.

Риндіна, Н. В. (2004). Металообробне виробництво трипільської культури. В *Енциклопеція трипільської цивілізації, 1.* Київ, 223–260.

Схема планування території. Охорона нерухомих об'єктів культурної спадщини. Івано-Франківська область. (2015). Київ, 363 с.

Ткачук, Т., Кочкін, І. (2009). Етап ВІ–ВІІ Трипільської культури у Верхньому Подністров'ї. *Rocznik Przemyski, 45,* 15–40.

Ткачук, Т., Фурманек, М. (2011). Фортифікація культури Трипілля-Кукутень. *Замки України: дослідження, збереження, використання,* 74–81.

Ткачук, Т. (2016). Деякі висновки досліджень на північно-західному кордоні культури Кукутень-Трипілля. *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження і історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні і Європі. Матеріали міжнародної конференції, 28 жовтня 2016, Галич,* 43–57.

Ткачук, Т. (2018). Контакти енеолітичних культур та їх локальних груп на територіях Прикарпаття, Західного Поділля і Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 22,* 54–90. https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-54-90

Черныш, Е. К. (1962). Неолит и энеолит юга европейской части СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР, 102,* 1–85.

Яковишина, Я. (2023). Археологічна карта пам'яток етапу Трипілля ВІ–ВІІ у Середньому та Верхньому Придністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 27,* 95–131. https://doi.org/10.33402/mdapv.2023-27-95-131

REFERENCES

Klochko, V. I. (2004). Metalurhiia trypilskoi kultury. In *Entsyklopetsiia trypilskoi tsyvilizatsii, 1.* Kyiv, 219–222 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1998). Klasyfikatsiia krem'ianoi syrovyny zakhodu Ukrainy. *Lvivskyi istorychnyi muzei. Naukovi zapysky, 7,* 139–157. (in Ukrainian).

Konoplia, V. (2005). Poselennia trypilskoi kultury Viktoriv I. In Garbacz, A., & Kuraś, M. (Eds.). *Kultura Trypolska. Wybrane problemy* (pp. 71–99). Stalowa Wola, 99 p. (in Ukrainian).

Konoplia, V., & Havinskyi, A. (2012). Znakhidky kam'ianykh i kremenevykh vyrobiv z okolyts Baru na Vinnychchyni. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii, 3,* 130–136. (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (1981). Zvit pro robotu Ivano-Frankivskoi dohovirnoi ekspedytsii za 1981 r. *Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.* Lviv, 47 ark. (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (1985). *Zvit pro polovi doslidzhennia Kosivskoi i Nadvirnianskoi hospdohovirnykh ekspedytsii v Ivano-Frankivskii oblasti u 1984 r.* Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv, 153 ark. (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (1991). Solevarnyi tsentr bilia s. Loieva Nadvirnianskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni,* 16–17. (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (1993). Novi pam'iatky kultury Hava-Holihrady. *Pamiatky halshtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly, Dnistra, Prypiati,* 56–122. (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. (2010). *Arkheolohichni doslidzhennia v seli Spas.* Kolomyia, 20 p. (in Ukrainian).

Kochkin, I. T. (1992). Deiaki pidsumky doslidzhen trypilskoho poselennia Khomiakivka I. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia ta Volyni, 2,* 26–28. (in Ukrainian).

Ryndina, N. V. (2004). Metaloobrobne vyrobnytstvo trypilskoi kultury. In *Entsyklopetsiia trypilskoi tsyvilizatsii, 1.* Kyiv, 223–260 (in Ukrainian).

Skhema planuvannia terytorii. Okhorona nerukhomykh obiektiv kulturnoi spadshchyny. Ivano-Frankivska oblast. (2015). Kyiv, 363 p. (in Ukrainian).

Tkachuk, T., & Kochkin, I. (2009). Etap BI–BII Trypilskoi kultury u Verkhnomu Podnistrovi. *Rocznik Przemyski, 45,* 15–40. (in Ukrainian).

Tkachuk, T., & Furmanek, M. (2011). Fortyfikatsiia kultury Trypillia–Kukuten. *Zamky Ukrainy: doslidzhennia, zberezhennia, vykorystannia,* 74–81. (in Ukrainian).

Tkachuk, T. (2016). Deiaki vysnovky doslidzhen na pivnichno-zakhidnomu kordoni kultury Kukuten-Trypillia. *Halych i Halytska zemlia: dosvid i problemy zberezhennia i istoryko-arkhitekturnoi spadshchyny serednovichnykh mist v Ukraini i Yevropi. Materialy mizhnarodnoi konferentsii, 28 zhovtnia 2016, Halych,* 43–57. (in Ukrainian).

Tkachuk, T. (2018). Contacts of Eneolithic Cultures and Their Local Groups on the Territory of Sub-Carpathian, Western Podillia and Volhynia. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 22,* 54–90. https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-54-90 (in Ukrainian).

Chernysh, E. K. (1962). Neolit i jeneolit juga evropejskoj chasti SSSR. *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, 102,* 1–85. (in Russian).

Yakovyshyna, Ya. (2023). Archaeological Map of the Sites of Trypillia BI–BII Stage on the Territory of the Upper and Middle Dnister Region. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 27,* 95–131. https://doi.org/10.33402/mdapv.2023-27-95-131 (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 29.05.2025
прийнята до друку 21.08.2025

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE TRYPILIAN SETTLEMENT OF SPAS

Yana YAKOVYSHYNA[1], Maria VOJTOVYCH[1], Maksym MELNYCHUK[2]

[1] Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: jkovyshyna@ukr.net, danylivmari@ukr.net
[2] Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center»,
Dubno, Ukraine, e-mail: max.melnitschuk@gmail.com

The results of archaeological research on the fortified two-layer settlement of the Eneolithic and Late Bronze/Early Iron Age near the village of Spas, Kolomyia district, Ivano-Frankivsk region, are presented. It is noted that during the excavation works at the settlement, measurements of the rampart and moat were taken, and three trenches were dug. In trench 1, the remains of a structure–dwelling 1–were recorded. One of its ends was traced (indicated by the outlines of the cleaned remains and the orientation of the imprints of wood on the coating). The width of the dwelling was determined to be about 4 meters (it may have been larger, but the state of preservation does not allow this to be traced). The length could not be determined, as most of the structure was destroyed by the cliff. No interior elements were traced. It was noted that the coating on the dwelling did not contain any additives. It was concluded that the dwelling represented the remains of a residential structure. Near the dwelling, a round-shaped pit 1 was recorded. It was noted that in the humus filling of pit No. 1, at various depths, fragments of pottery, coatings, charcoal, stone fragments, and a sandstone grinding stone were

found. The finds lay in several layers, suggesting that the pit filled gradually. Two layers were visible, containing small charcoal fragments, and part of the flint and ceramic finds from the pit had been affected by fire. A description and illustrations of the finds from the objects are provided. It was determined that the ceramic material from the dwelling, cultural layer, and the pit, specifically the forms of the pottery, allows the relative chronology of the objects to be defined as the Trypillia stage BI–BII (Zalishchyky group). Analogies to the forms of pottery are found at Zalishchyky, Buchach, Horodnytsia nad Dnistorm, Kapustyntsi, etc.

It was noted that no objects from the Late Bronze to Early Iron Age were found during the test pitting. Only the relevant cultural layer, rich in fragments of pottery from the Holigrady culture, was observed.

Key words: Eneolithic, Trypillia, Holigrady, archaeological site, fortification, dwelling, pottery, flint, Bronze Age, Early Iron Age.

УДК 903.23′15.4.5(477.83-22)″633/637″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-189-212

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 189–212.

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ КАВСЬКО І НА СТРИЙЩИНІ У 2024 РОЦІ

Марія ВОЙТОВИЧ, Яна ЯКОВИШИНА

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: danylivmari@ukr.net, jkovyshyna@ukr.net

Подано результати археологічних досліджень експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, здійснених у 2024 р на території пам'ятки Кавсько І Стрийського р-ну Львівської обл. Зазначено, що пункт відкрито під час робіт, які провела експедиція Львівського історичного музею під керівництвом К. Бернякович у 1956–1957 рр. У результаті чого досліджено шість насипів, два з яких до сьогодні трактовано як поселення КШК. Вказано, що подальші дослідження відбувалися наприкінці 1980-х років (експедиція Л. Мацкевого) та у 2015 р. (експедиція П. Макаровича). Констатовано, що вагомий результат останніх – проведення геомагнітного сканування частини нововідкритих курганів. Вказано, що під час минулорічних польових досліджень перевірено стан збереження пам'ятки, закладено три розвідкові шурфи у двох природних зонах, на яких розташований пункт – на території Дрогобицької височини та Верхньодністерської алювіальної рівнини. Один шурф зроблено в першій природній зоні на території міжкурганного простору, поряд із курганом 158, тут зафіксовано культурний шар, що складається із фрагментів кераміки КШК.

Припущено, що саме населення цієї культури спричинилося до спорудження кургану 158. Шурф 2 закладено в межах долини р. Ступниці, неподалік повністю розораного кургану 156. Констатовано, що в цьому місці культурний шар повністю зруйнований до рівня материка внаслідок оранки. Шурф 3 розташовано на південь від попереднього, у ньому виявлено слабо насичений артефактами культурний шар потужністю до 0,2 м. Звернено увагу на те, що керамічні знахідки через несприятливі умови зберігання повністю розклалися. До наукового обігу введено випадкову знахідку кам'яної свердленої сокири, що зберігається в місцевому сільському музеї.

Після польових досліджень здійснено опрацювання колекції артефактів з досліджень К. Берняковича в Кавську, що зберігаються у Стрийському краєзнавчому музеї «Верховина». На основі польових досліджень і проведеного аналізу матеріалів із музею встановлено, що інтерпретація пам'ятки як поселення КШК помилкове – тут наявні кургани КШК, споруджені на залишках поселення КЛП, матеріал якої домінує, а також наявні окремі артефакти періоду мезоліту. На основі аналізу колекції виснувано, що залишки культурного шару, зафіксованого в шурфі 3, утворився під час функціювання поселення КЛП.

Ключові слова: Прикарпаття, мезоліт, енеоліт, доба бронзи, культура лійчастого посуду, культура шнурової кераміки, археологічні дослідження, курган, поселення.

У липні–серпні 2024 р. Археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України проводила дослідження на території багатошарової пам'ятки Кавсько І Стрийської міської громади Стрийського р-ну Львівської обл. (рис. 1). Основна **мета** археологічних робіт полягала в перевірці стану збереження поселення та курганного могильника культури шнурової кераміки (КШК) із виокремленням перспективних місць для здійснення майбутніх досліджень такого рідкісного явища для цієї культури, як поселення.

© Войтович М., Яковишина Я., 2025

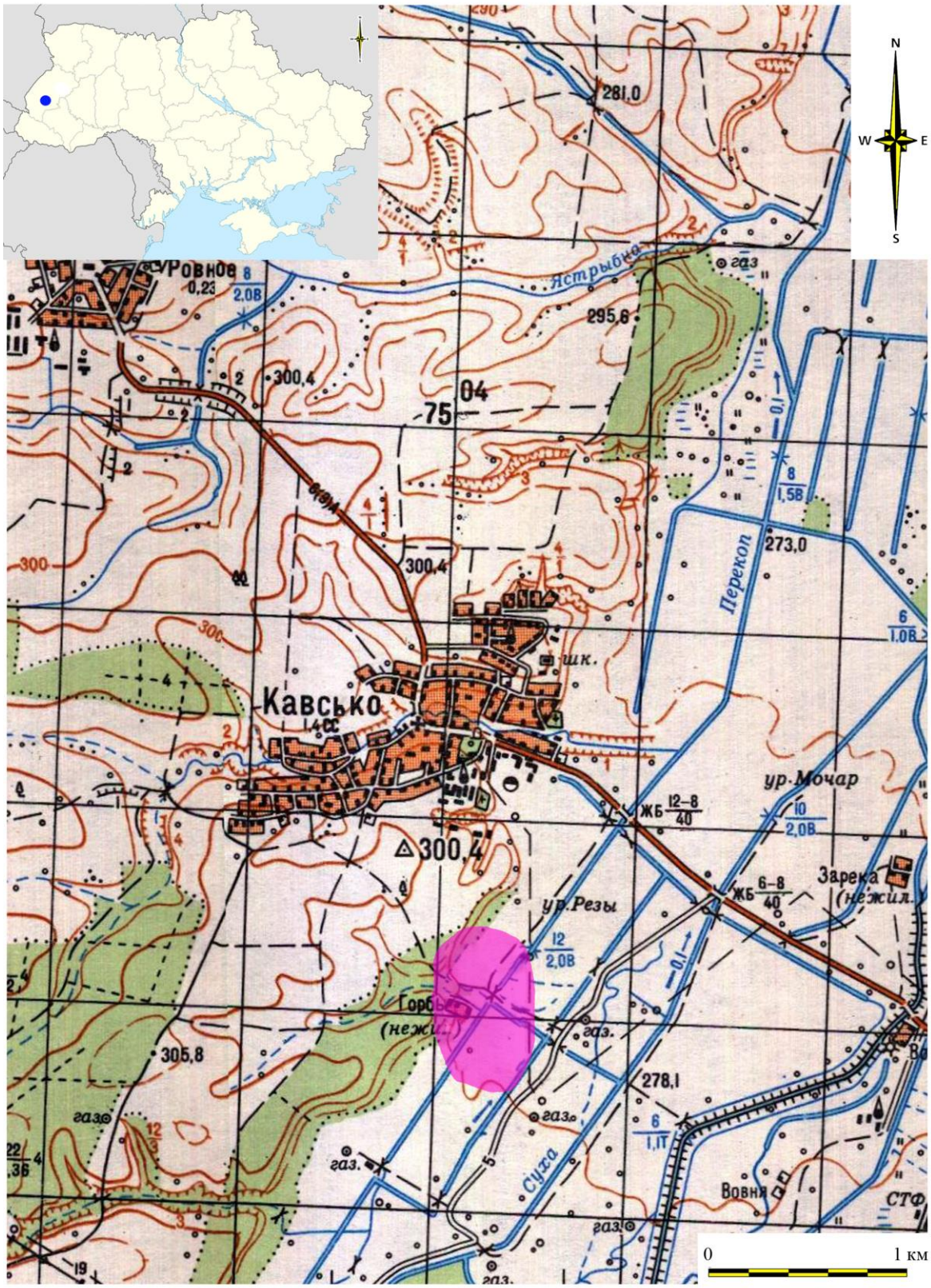

Рис. 1. Локалізація та межі пам'ятки Кавсько I на топографічній карті
Fig. 1. Location and boundaries of the Kavsko I site on a topographic map

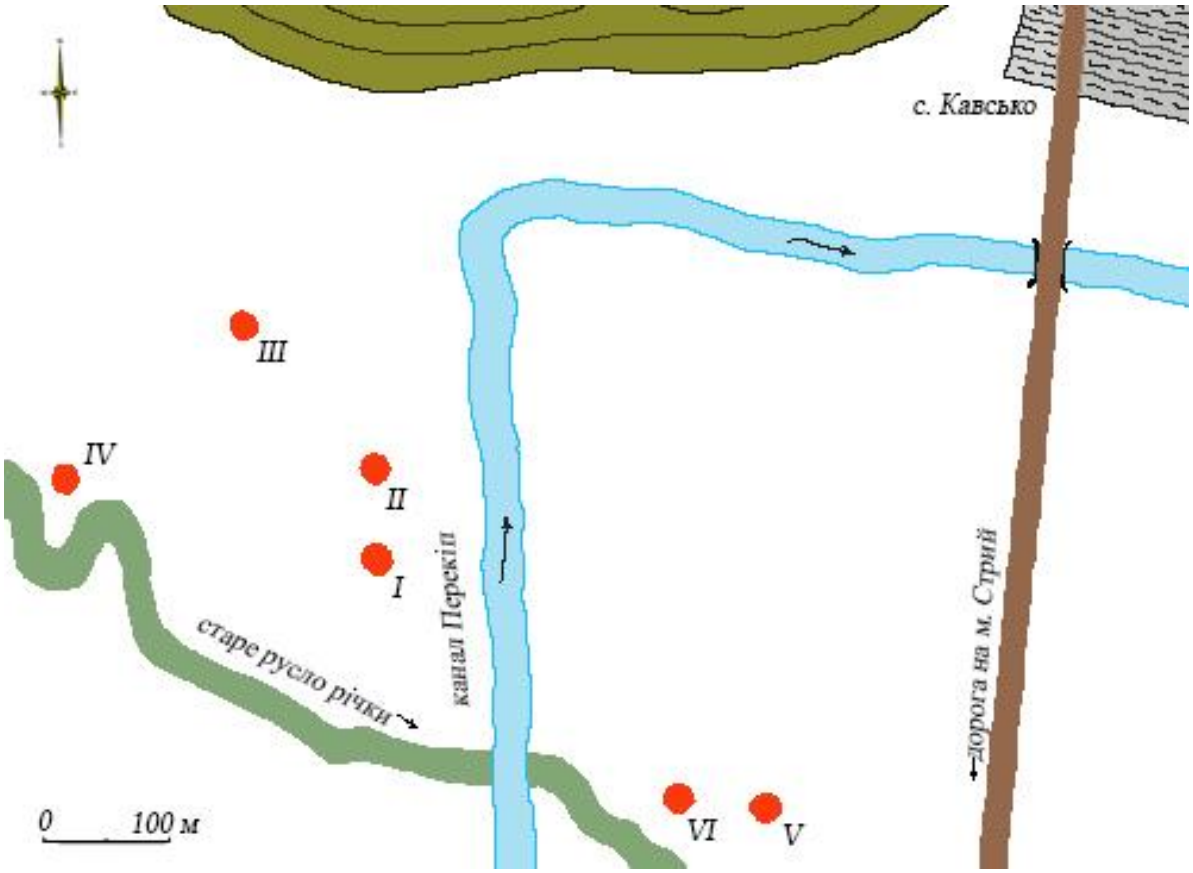

Рис. 2. План курганного могильника пам'ятки Кавсько I (Архів Стрийського краєзнавчого музею «Верховина», з доповненням М. Войтович)
Fig. 2. Plan of the burial ground of the Kavsko I site (Archives of the Stryi Museum of Local Lore «Verkhovyna», with additions made by M. Voitovych)

Історія дослідження пам'ятки. Пам'ятка в Кавську виявлена завдяки роботам, проведеним у другій половині 1950-х років археологічною експедицією Львівського історичного музею під керівництвом Костянтина Берняковича. На площі приблизно 1 км² знайдено шість насипів, розташованих у долині р. Ступниці на відстані 1,2 км на південь від населеного пункту (рис. 2). Стаціонарні дослідження пункту здійснювали впродовж двох польових сезонів. У 1956 р. розкопано насипи I–II, розташовані на невеликій відстані один від одного, які були найбільшими серед зафіксованих тут штучних насипів (Бернякович, 1957). Ще чотири досліджені наступного року (III–VI) (Бернякович, 1958). За словами дослідника пам'ятки, насипи являли собою знівельовані підвищення діаметром 11–24 м і висотою 0,3–0,86 м. Під ними виявлено культурний шар товщиною 0,3–0,6 м, а на рівні материка – заглиблені об'єкти, які К. Бернякович інтерпретував як вогнищеві ями. Здобуті в результаті досліджень матеріали складалися із глиняного посуду, виробів із каменю та кременю. Усі досліджені насипи автор інтерпретував як поселення КШК (Бернякович, 1959, с. 29–42; Bernjakovič, 1959, s. 692–698; Свєшніков, 1959, с. 24), за винятком насипу V, де здійснене впускне кремаційне поховання дорослої особи віком 30–35 років (Бернякович, 1959, с. 38).

Так, наприкінці 1950-х років до наукового обігу пам'ятка в Кавському увійшла як поселення КШК на штучних насипах. Наукова спільнота загалом погодилася з інтерпретацію насипів у Кавську як шнурових (Свєшніков, 1974, с. 28–29; Machnik, 1961, s. 209–218), проте з певними уточненнями. На основі аналізу опублікованого керамічного матеріалу стало

зрозуміло, що частина насипів належить до курганних поховань тшинецько-комарівської культури (насипи IV, V). Ще два, як припускав Ігор Свєшніков, могли належати курганним пам'яткам КШК (Свешніков, 1977–1980, с. 49). А насипи I–II до сьогодні інтерпретовано, як залишки тимчасового поселення цієї культури (рис. 3) (Свєшніков, 1974, с. 28–29; Войтович, 2012, с. 144–145; Войтович, 2022, с. 43–45).

Рис. 3. Вигляд на кургани I–II під час досліджень 1956 р. (Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)
Fig. 3. View of barrows I–II during research conducted in 1956 (Scientific Archives of the Department of Archaeology of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine)

Не погодився з такою інтерпретацію пам'ятки Тадеуш Сулімірський. Насипи в Кавську він вважав типовими курганними похованнями КШК, а відсутність збережених кістяків пояснював особливостями тамтешнього ґрунту, де в більшості випадків у похованнях не збережені скелети. Дослідник звертав увагу і на наявність тут матеріалу тшинецько-комарівської культури, частково їх публікуючи (Sulimirski, 1968, p. 132–133).

«Архаїчні риси» частини опублікованої крем'яної колекції з досліджень Костянтина Берняковича в Кавську привернули увагу дослідника мезоліту України Леоніда Мацкевого. У червні 1987 р. археолог провів розвідкові дослідження на місці пам'ятки із закладанням двох шурфів, в одному з яких виявив вироби з кременю та фрагменти глиняного посуду (Мацкевой, 1988, с. 22, 57, рис. 26). Усі здобуті артефакти (колекція складалася із 38 предметів) датовані періодом енеоліту без віднесення до певної археологічної культури (Александровський, Мацкевой, 1991, с. 8; Мацкевий, Козак, 2009, с. 96). Перед початком археологічних досліджень ми ознайомилися з цією колекцією, що зберігається у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наявний керамічний матеріал у

незадовільному стані збереження, виступає винятково стінками посудин[1]. Усю колекцію пов'язуємо з культурою лійчастого посуду (КЛП). У колекції не виявлено матеріалів КШК чи періоду мезоліту.

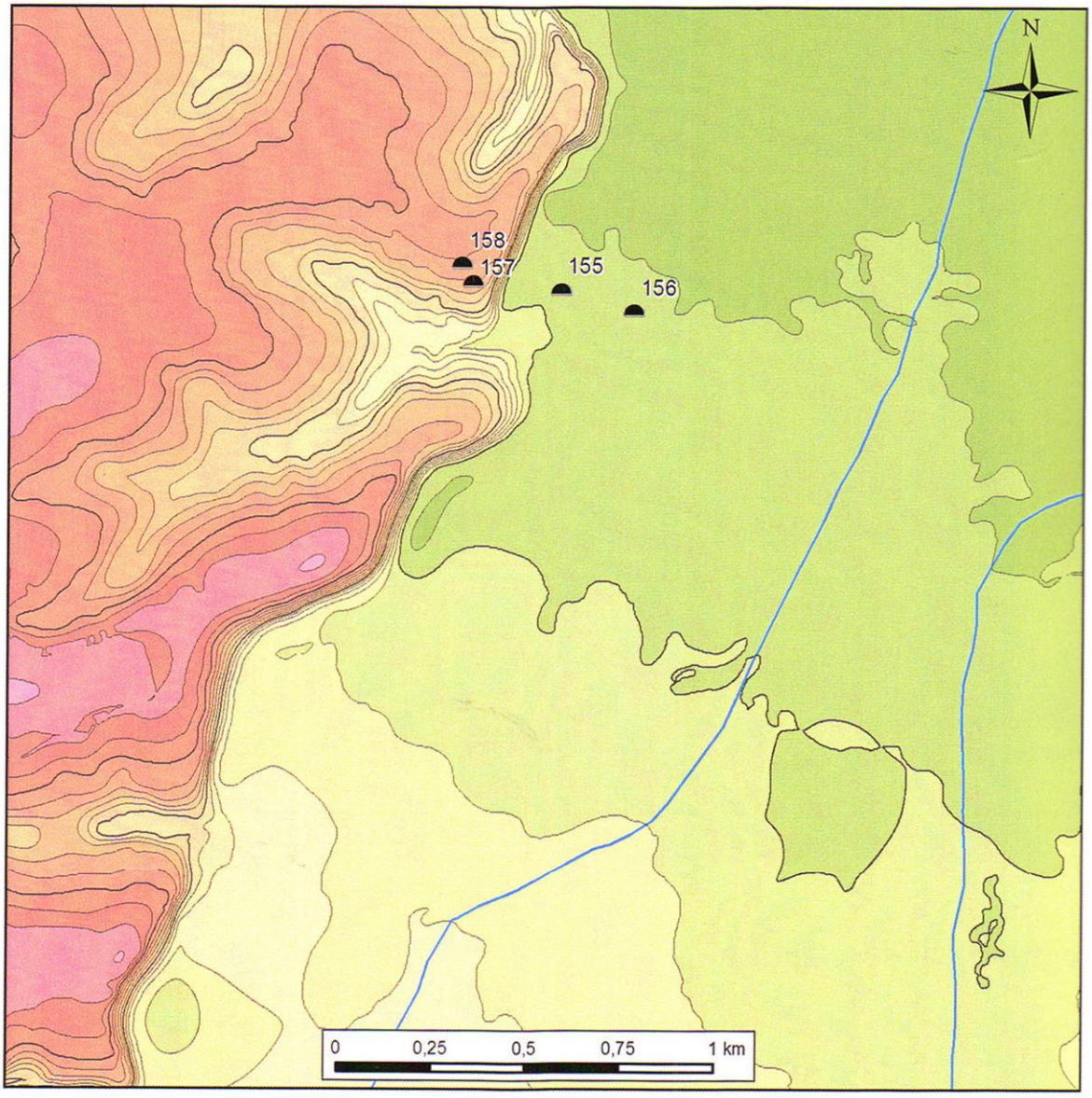

Рис. 4. Розташування збережених курганів на пам'ятці Кавсько I (за Makarowicz et al., 2016)
Fig. 4. Location of preserved barrows at the Kavsko I site (acc. to Makarowicz et al., 2016)

Наступні роботи з дослідження пам'ятки відбулися 2015 р. унаслідок виконання міжнародного проєкту із фіксації насипів тшинецько-комарівської культури на території українського Прикарпаття та Поділля, яку очолив Пшемислав Макарович. Під час обстеження на території орного поля виявлено два сильно знівельовані насипи, які виділялися від найближчого оточення темнішим забарвленням (155–156). Ще два краще збережені насипи

[1] Висловлюємо щиру вдячність старшому науковому співробітникові відділу археології Інституту українознавстві ім. І. Крип'якевича НАН України, канд. іст. наук Андрієві Гавінському за надані консультації під час опрацювання колекції.

(157–158) виявлено на захід від цих курганів в ур. Горби, у лісі, вже на території Дрогобицької височини. Важливим результатом робіт стало виконання для цих двох насипів геомагнітного сканування. Ще один курган учасники експедиції виявили на відстані 600 м на північний захід від кургану 157 (Makarowicz et al., 2016, p. 249–259).

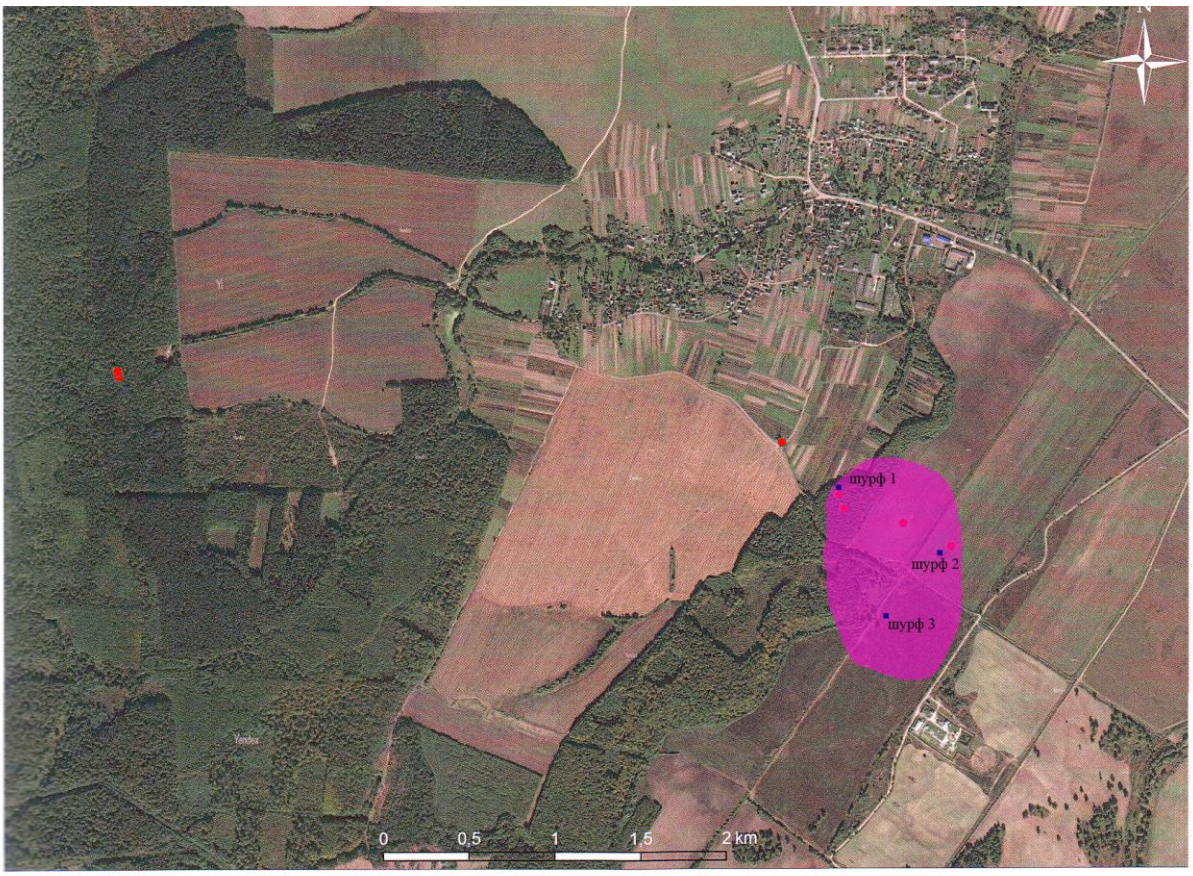

Рис. 5. Локалізація курганів на супутниковому знімку та межі пам'ятки Кавсько I (за Makarowicz et al., 2016 із доповненням М. Войтович)
Fig. 5. Location of barrows on a satellite image and boundaries of the Kavsko I site (acc. to Makarowicz et al., 2016 with additions made by M. Voitovych)

Так перед польовими дослідженнями 2024 р стало відомо, що на території пам'ятки добре збережені два насипи, ще два – повністю зруйновані через щорічну оранку. А завдяки опрацюванню фондової колекції з досліджень Л. Мацкевого – про наявність тут горизонту, пов'язаного з КЛП.

Рельєф. Пам'ятка Кавсько I розташована на стику двох геоморфологічних районів: Дрогобицької височини (кургани 157–158) і Верхньодністерської алювіальної рівнини (насипи 155–156) (рис. 4).

У геоморфологічному аспекті Дрогобицька височина належить до зони структурно-ерозійних височин із пасмово-горбистим рельєфом висотою 300–400 м н. р. м. (Цись, 1962, с. 172). Найвищі висоти на її території зафіксовані на вододільних ділянках на Карпатському передгір'ї (600–700 м н. р. м.), а найнижчі – на стику з Верхньодністровською алювіальною долиною (до 300 м н. р. м.). Для рельєфу височини притаманна сильна розчленованість терену (Łanczont, Hołub, 2011, s. 164–166). Тут наявні сполучення широких заболочених долин, глибоковрізаних потоків з увалисто-хвилястими межиріччями. На межиріччі Тисмениці та

Колодниці – розвинута сітка розгалужених ярів. Безпосередньо насипи 157–158 локалізовані на східному уступі Дрогобицької височини, яка різко піднімається вгору з перепадом висот приблизно 20 м.

Рис. 6. Вигляд на курган 158 із заходу
Fig. 6. View of the barrow 158 from the west

Більша площа пам'ятки розташована на території долини р. Ступниці (інша назва – Суха), на її лівому боці. Саме тут К. Бернякович проводив свої дослідження в 1956–1957 рр. Протяжність цієї річки становить 17,85 км і впадає вона в р. Колодницю (інша її назва – Нежухів) на північний схід від села (Назарук, 2018, с. 552). Значна частина ріки каналізована та слугує водоприймачем осушувальних систем, які ділять площу багатошарового пункту на декілька частин. На терені добре простежуються сліди від давніх русел річки. Однак не зовсім справедливим є твердження, що це поселення розташоване серед боліт. Середня висота цієї місцевості – 278–279 м н. р. м. У фізико-геоморфологічному аспекті ця ділянка – крайня східна частина підрайону Верхньодністерської алювіальної рівнини Самбірської улоговини, яка тут, у долині Колодниці-Нежухівки, межує з Жидачівською улоговиною. Самбірській улоговині притаманна потужна товща алювію (до 18 м). Заболоченість території характерна власне для сусідньої Жидачівської улоговини (Пилипович, Ковальчук, 2017, с. 51).

Археологічні дослідження. На кінець липня основна територія багатошарової пам'ятки перебувала під посівами зернових культур, які ще не були зібрані як це було погоджено з місцевою агрокомпанією. Тому спочатку дослідження проводились у західній частині пам'ятки, неподалік курганів 157–158 в ур. Горби, розташованому на крайньому уступі Дрогобицької височини, що височіє над басейном р. Колодниці (рис. 5).

Під час обстеження ми встановили, що кургани 157–158 містять видимі невеликі сліди грабіжницьких вкопів, які утворилися після 2016 р. До цього про їхню наявність у науковій

літературі не було зазначено. Насипи від моменту їх відкриття зазнали змін. Частина дерев, які росли на кургані 158, були зрізані. Курган 157 сильно поріс молодими деревами, проглядовість насипу значно погіршилася.

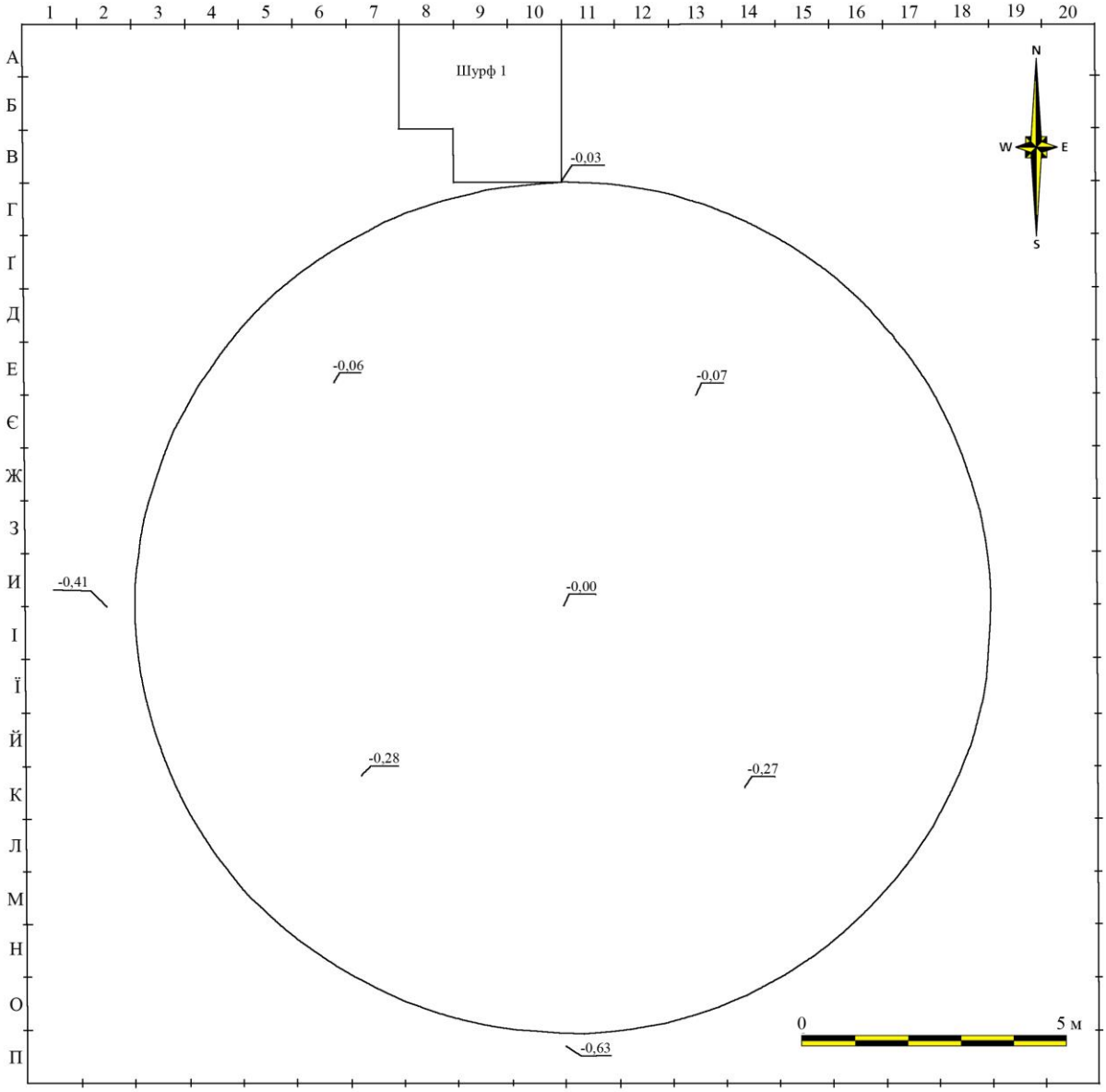

Рис. 7. План-схема сітки квадратів кургану 158 та навколишнього простору з позначенням локалізації шурфа 1

Fig. 7. Plan-scheme of the grid of squares of the barrow 158 and the surrounding area with the location of survey pit 1 indicated

Курган 157 округлої форми, діаметром 17 м і висотою 0,2 м із північної сторони, 1,08 м із південної, 0,78 м із західної та 0,31 м зі східної. Розташований на відстані 60 м від краю пагорба та 40 м на південний схід від кургану 158. Абсолютні відмітки насипу становлять 296 м н. р. м.

Курган 158 округлої форми, діаметром 16 м і висотою 0,63 м із південної сторони, 0,44 м із східної, 0,41 м із західної та 0,03 м із північної (рис. 6). Розташований на відстані 100 м на

захід від краю пагорба та 40 м на північний захід від кургану 157. Насип локалізований на висоті 295,5 м н. р. м.

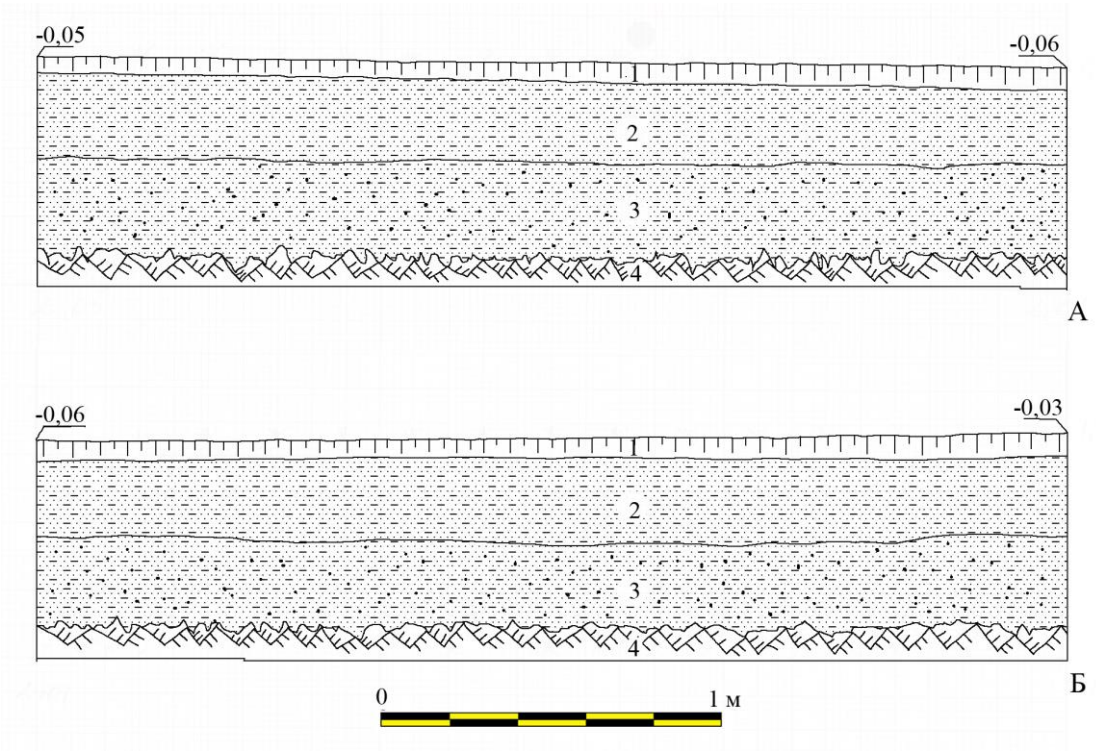

Рис. 8. Стратиграфічні перерізи шурфа 1: А – північна стінка; Б – східна стінка. Умовні позначення: 1 – лісова підстилка і гумусований прошарок; 2 – супісок кремово-коричневого забарвлення пилуватої структури; 3 – світло-сірий супісок із вмістом дрібних вугликів і фрагментів кераміки (культурний шар); 4 – суглинок жовто-коричневого забарвлення зі слідами опідзолення (материк)
Fig. 8. Stratigraphic sections of the survey pit 1: A – northern wall; Б – eastern wall. Conventional marks: 1 – forest floor and humus layer; 2 – sandy loam of cream-brown color with a dusty structure; 3 – light-gray sandy loam containing small pieces of charcoal and fragments of ceramic ware (cultural layer); 4 – loam of yellow-brown color with traces of under-ashed soil (natural soil layer)

У 2015 р. для цих двох курганів і прилеглої до них території виконано геомагнітну зйомку, яка встановила протяжність насипів та особливості внутрішньої структури курганів. Цікавими виявилися результати для кургану 158. Вони дають підстави припускати наявність ровика навколо поховання. За межами північної основи насипу, на території міжкурганного простору, геомагнітне сканування виявило аномалію довжиною до 2 м, що тягнеться із заходу на схід (Makarowicz et al., 2016, fig. VII.14–VII.15). Це опосередковано могло свідчити про наявність тут заглибленого об'єкта. У цьому місці для фіксації аномалії закладено шурф 1.

Шурф 1 розміщений поряд з основою насипу 158 із північної сторони, біля північно-західної частини, який примикає до осі північ–південь. Площу самого кургану та навколишнього терену розбито на сітку квадратів розмірами 1×1 м. Нумерація розпочата з північної сторони. Квадрати з півночі на південь отримали літерну нумерацію. Із заходу на схід – цифрову. Квадрати в межах шурфу становлять 8–10/А–В (рис. 7). Квадрат 8/В не досліджено через наявність дерева. За умовний «0» взято вершину насипу кургану. Північна стінка шурфу відносно умовного «0» становила –0,03 – –0,05 м. Зверху поверхня шурфу вкрита непотужною лісовою підстилкою з гумусованим прошарком завтовшки 5 см. Під цим шаром залягав доволі потужний (товщина 0,24 м) шар супіску з пилоподібною структурою кремово-

коричневого забарвлення, де траплялися окремі дрібні фрагменти вугликів, які, мабуть, утворилися від лісових пожеж (рис. 8).

Тут жодних артефактів не виявлено. Під цим шаром зафіксовано спресований шар світло-сірого супіску. У ньому значно частіше знаходили дрібні шматки деревного вугілля, які не становили окремого скупчення, а траплялися в шарі на різних глибинах. Дещо більша їхня кількість зафіксована у кв. 9/Б. У цьому шарі на глибині 0,37–0,52 м у східній частині шурфу виявлено 10 дрібних фрагментів кераміки, які на момент відкриття перебували в дуже фрагментованому стані (рис. 9).

Рис. 9. Фрагмент кераміки культури шнурової кераміки, виявлений на глибині 0,38 м у кв. 10/Б
Fig. 9. Fragment of ceramics of the Corded Ware culture, discovered at a depth of 0.38 m in sq. 10/B

Найбільша кількість фрагментів (6 од.) зафіксована у кв. 9/Б–В, із яких два виділялися від найближчого оточення плямою цеглястого забарвлення (рис. 10). Фрагменти керамічного посуду помірного випалу. Основна домішка керамічної маси – шамот цеглястого, сірого та коричневого кольорів. У двох виробів присутня невелика домішка піску (рис. 11, *1*, *3*). Поверхня стінок сильно пошкоджена. Деякі фрагменти вкриті земляним шлаком (рис. 11, *5*). Зовнішня поверхня краще збережена, переважно піддавалася загладжу-ванню. В одному випадку стінка зі слідами лощіння (рис. 11, *2*). Зовнішня поверхня сіро-коричневих і цеглястих відтінків. Внутрішня – темно-сірого, сіро-коричневого та кремово-цеглястого відтінків. Злам виробів темно-сірий, рідше – кремово-цеглястий.

Сім уламків виступають стінками. Єдиний екземпляр репрезентований фрагментом вінець посудини. Вінця злегка відхилені назовні. Краї заокруглені. Зовнішня поверхня під краями оздоблена широкою, злегка заглибленою, горизонтальної смугою (рис. 11, *4*).

На рівні материка жодних об'єктів не виявлено. Нам не вдалося натрапити на аномалію, зафіксовану поблизу насипу кургану під час геомагнітної зйомки. Материк, представлений жовто-коричневим суглинком зі слідами опідзолення, виявлений на глибині 0,6–0,65 м

(рис. 12). Два інші кургани (155–156) розміщені на території долини р. Ступниці, тепер у межах орних полів (під час досліджень 1950-х років ця територія була пасовиськом). Залишки ймовірного кургану 155 розташовані за 200 м на схід від кургану 157 і 150 м на північний захід від кургану 156.

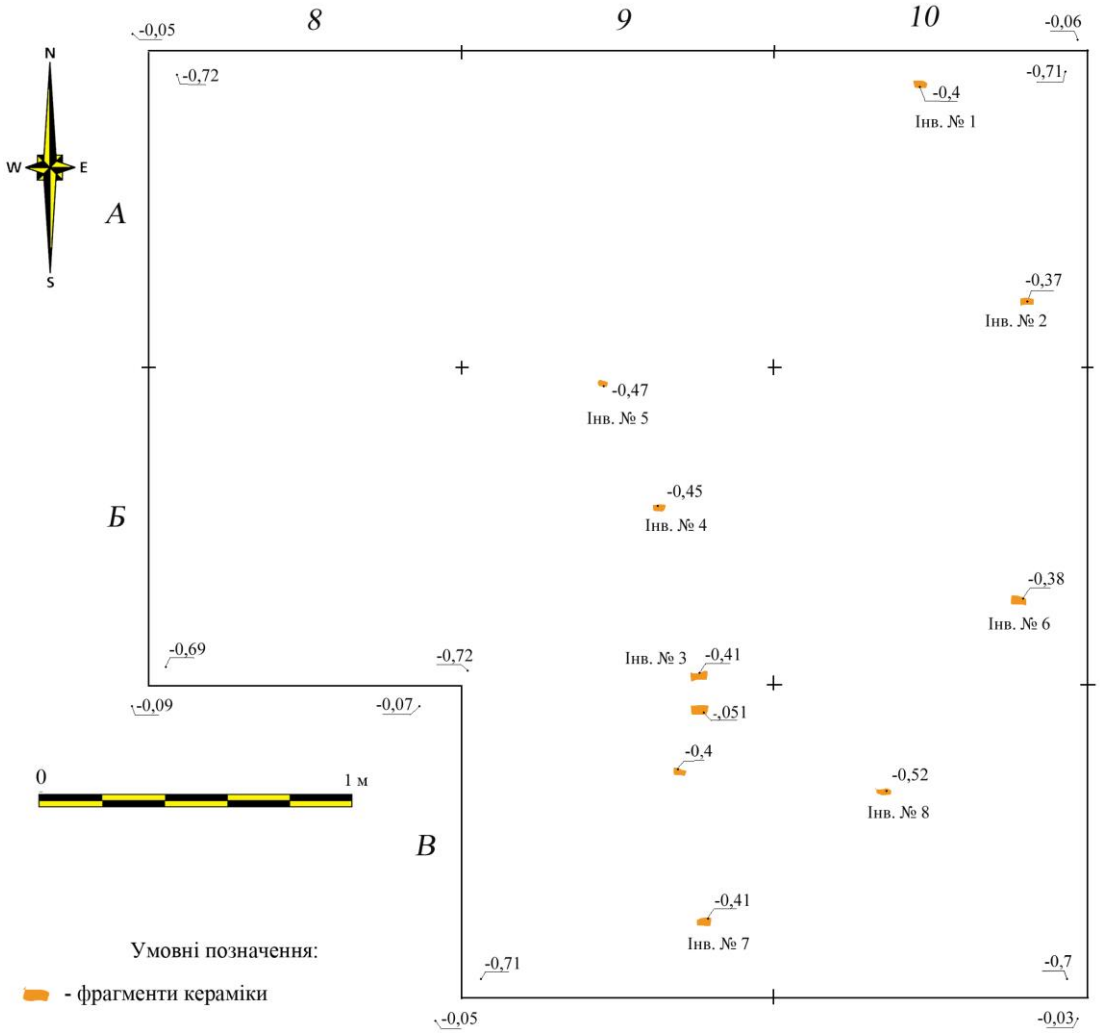

Рис. 10. План шурфа 1
Fig. 10. Plan of survey pit 1

За інформацією відкривачів насипів, їхній діаметр становив приблизно 18 м. Кургани розорані, виділялися від найближчого оточення плямою темнішого забарвлення. Ці два насипи розділені між собою меліоративним каналом, який простягається із північного сходу на південний захід. На час роботи археологічної експедиції поле, на якому локалізований курган 155, усе ще перебувало під посівом пшениці (рис. 13).

Наступний шурф закладено на території поля, де розташований курган 156. Це поле квадратної форми, із північного сходу примикає до дороги, яка веде від с. Вівня в напрямку до с. Кавсько. Із трьох сторін воно обмежене меліоративними каналами.

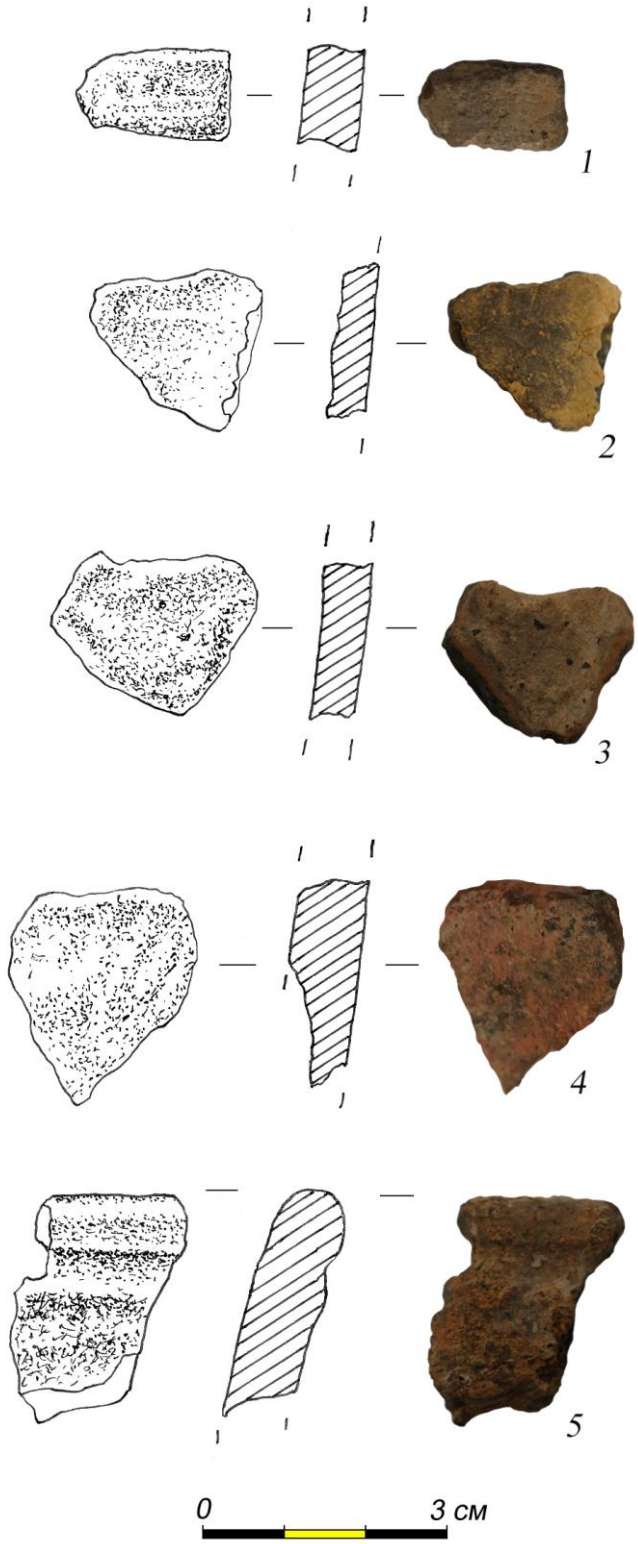

Рис. 11. Фрагменти керамічного посуду з шурфа 1
Fig. 11. Fragments of ceramic vessels from the survey pit 1

Локалізація південно-західного кута шурфу 2 відносно меліоративного каналу, що тягнеться в напрямку з південного заходу на північний схід, становить 36 м і 107 м на південний захід до польової дороги, що проходить через ур. Горби (простягається через край лісового масиву, розташованого на території пагорбу). Просторове розміщення шурфу відносно ймовірного кургану під номером 156 становить 30 м на південний захід. Перепад висот відносно кургану та поверхні шурфа становить –0,15 м. Шурф закладений за сторонам світу, розмірами 3×3 м (рис. 14).

Верхній орний шар складався зі суглинку сіро-коричневого забарвлення потужністю 0,25–0,3 м. В орному шарі траплялися дрібні фрагменти вугликів, а на глибині 0,25 м у кв. 3/Б при стінці виявлено фрагмент кераміки цеглястого кольору діаметром 0,5 см, який повністю розклався. Нижче відразу залягав материк, що виступав сірим суглинком зі значними вкрапленнями окису заліза (рис. 15).

У східній стінці простежено невеликий вкоп, завглибшки до 0,12 м і завдовжки до 1,74 м, виявлений під орним шаром. Його північна частина складалася з шару темно-сірого суглинку із вмістом дрібних вугликів. Натомість південна заповнена суглинком сірого кольору, без наявності деревного вугілля. Жодних знахідок тут не виявлено. У південній частині східної стінки знайдено вкоп завдовжки до 0,35 м і завглибшки 8 см, заповнений орним шаром (рис. 15, *Б*).

При західній стінці на рівні материка виявлено об'єкт 1. На глибині 0,4–0,42 м контури об'єкта

Рис. 12. Шурф 1. Вигляд із півночі
Fig. 12. Survey pit 1. View from the north

Рис. 13. Вигляд на північну частину пам'ятки з місцерозташуванням кургану 155
Fig. 13. View of the northern part of the site with the location of the barrow 155

добре простежувалися, однак верх його починався на глибині 0,22–0,28 м, на переході орного шару в материк (фото 19). Він тягнеться у напрямку з північного сходу на південний захід у кв. 1/А–В (рис. 16). Об'єкт на рівні виявлення мав розміри 0,44×2,6 м. Під час вибирання заповнення встановлено, що він заповнений темно-сірим суглинком із вкрапленнями материка та деревного вугілля. Стінки прямі, завглибшки 0,46 м, у перетині форма об'єкта прямокутна. На дні, на глибині 0,42 м від рівня виявлення, зафіксовано меліоративну систему, виконану з керамічних труб 12 см у діаметрі (рис. 15, *Г*). Труби між собою з'єднані за допомогою пластикового з'єднувача. Отож об'єкт 1 – меліоративна система, збудована у другій половині XX ст.

Рис. 14. Вид із півдня на місцерозташування шурфа 2
Fig. 14. View from the south of the location of survey pit 2

Шурф 3 закладений на відстані 152 м на південь від польової дороги, яка проходить через ур. Горби та 14 м на схід від меліоративного каналу в північній частині пам'ятки, розмірами 1×2 м, орієнтований по лінії північ–південь. Ділянка, де закладений шурф, – невелике підвищення, яке піднімається над старицею річки на висоту до 0,8 м (рис. 17).

Верхній шар складався зі суглинку темно-сірого кольору, товщиною 0,18–0,2 м. Під ним залягав сіро-коричневий суглинок із вкрапленнями вугликів, потужністю 0,2–0,23 м. У кв. 1/Б у цьому шарі зафіксовано невеликий шматок кераміки, або обмазки, цеглястого кольору, що повністю розклався. Цей шар являє собою залишки культурного шару, час формування якого потрібно пов'язувати з існуванням у минулому поселення. Окрім цього, у північній частині шурфу, у східній стінці, простежено лінзу сіро-гірчичного забарвлення, товщиною до 0,14 м і відкритою довжиною в межах шурфу 0,5 м (рис. 18). У цій лінзі простежені залишки розкладеної кераміки/обмазки. Материк, який виступає сірим суглинком із вкрапленнями окису заліза, зафіксований на глибині 0,38–0,44 м від сучасної денної поверхні. Для з'ясування геологічної ситуації, дослідження в шурфі велися до відмітки 0,78 м (рис. 19). Встановлено, що під сірим суглинком наявний шар масного, твердого торфу чорного забарвлення, який

свідчить, що в минулому тут було пониження поверхні, яке і спричинило утворення такого шару.

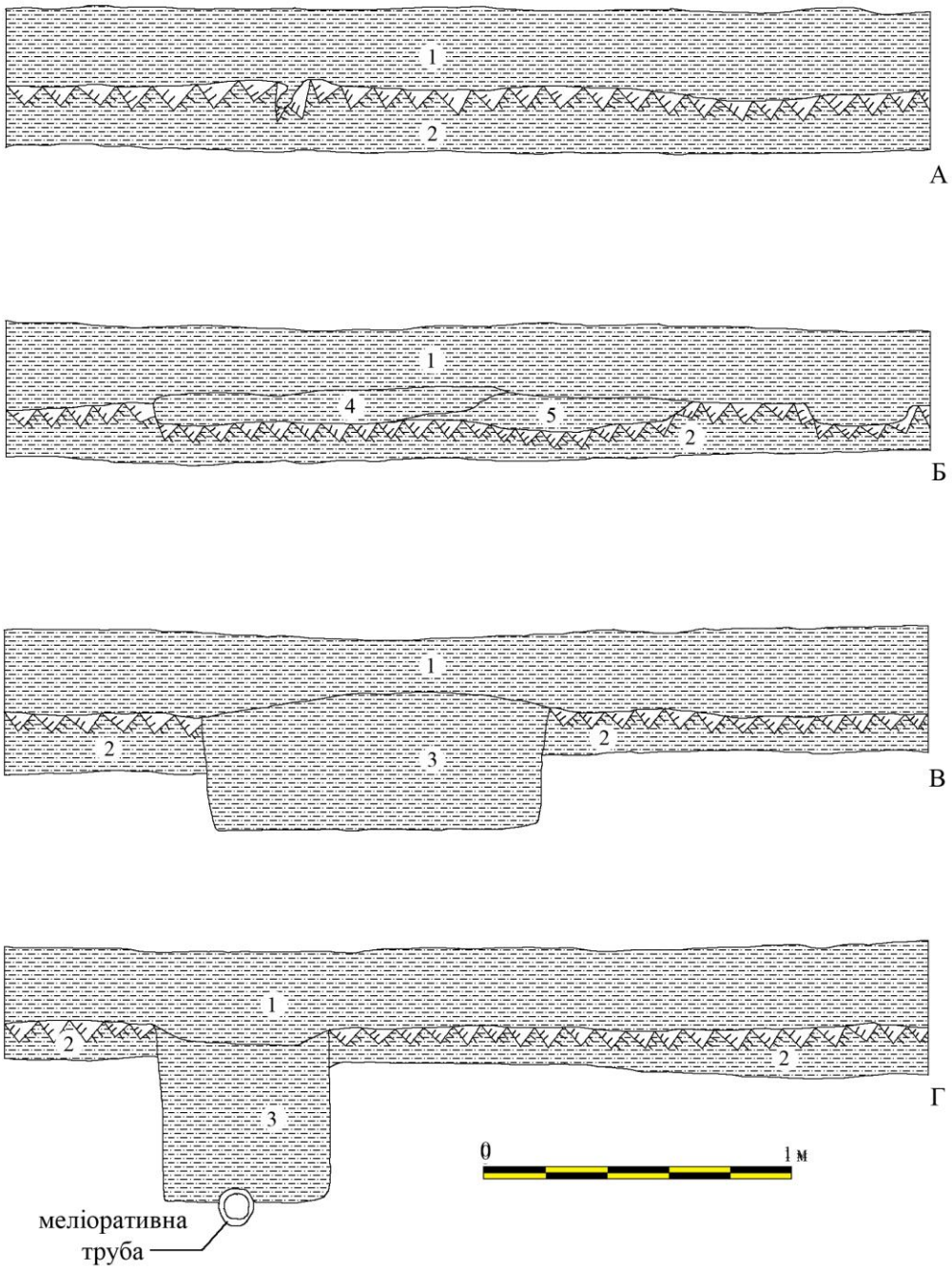

Рис. 15. Стратиграфічні перерізи шурфа 2: А – південна стінка; Б – східна стінка; В – західна стінка; Г – північна стінка. Умовні позначення: 1 – сіро-коричневий суглинок (орний шар); 2 – сірий суглинок із вкрапленнями окису заліза (материк); 3 – темно-сірий суглинок із вкрапленнями материка та деревного вугілля (канава під меліоративні труби); 4 – темно-сірий суглинок із вкрапленнями вугликів; 5 – суглинок сірого кольору

Fig. 15. Stratigraphic sections of the survey pit 2: A – southern wall; Б – eastern wall; B – western wall; Г – northern wall. Conventional marks: 1 – gray-brown loam (arable layer); 2 – gray loam with iron oxide inclusions (natural soil layer); 3 – dark gray loam with inclusions of natural soil layer and charcoal (ditch for reclamation pipes); 4 – dark gray loam with inclusions of charcoal; 5 – gray loam

Під час огляду Народного музею визвольної боротьби ОУН–УПА с. Кавсько серед експозиції ми виявили кам'яну свердлену сокиру, яку завдяки сприянню директорки закладу Ірини Кочмарської опрацювали. Сокира виготовлена зі світло-сірого пісковику (рис. 20), належить до клиноподібних виробів із заокругленим обухом. Поверхня старанно зашліфована, але присутні окремі пошкодження. Свердлина виготовлена ближче до леза. Лезо заокруглене, з такими ж кутами. У поперечному перетині знахідка прямокутної форми. Верхня широка площина ледь помітно випукла, нижня – незначно увігнута. Діаметр свердлини – 2,7 см, довжина сокири – 9,7 см, максимальна ширина – 6 см, висота – 4,1 см. Не вказано, з якого урочища походить ця знахідка. Її датуємо пізнім етапом культури шнурової кераміки.

Рис. 16. Об'єкт 1 на рівні виявлення. Вид із півдня
Fig. 16. Object 1 at the discovery level. View from the south

Обговорення. Такий неоднозначний характер цього пункту (поселення КШК) спонукав нас до ревізії археологічної колекції з Кавська, яку з Львівського історичного музею передано наприкінці 1950-х років на постійне зберігання до Стрийського краєзнавчого музею «Верховина». Сьогодні фондова збірка з пам'ятки Кавсько I налічує понад 800 артефактів. Удалося встановити, що інтерпретація пункту як поселення КШК не відповідає дійсності, оскільки основна маса матеріалів із насипів I–II, які наукове середовище трактувало як залишки поселення на штучних насипах КШК, належить КЛП, на поселенні якої було споруджено курганні поховання КШК і тшинецько-комарівської культури. Завдяки детальному опрацюванню архівних матеріалів та рухомого матеріалу з насипів I–II, встановлено планіграфію залягання рухомого матеріалу, що дало змогу прив'язати одиничні об'єкти з КШК, а саме визначити місцерозташування поховань під курганами. Та невелика кількість артефактів цієї культури неспівмірна із знахідками КЛП. Детальний аналіз матеріалів із цих насипів найближчим часом буде введений до наукового обігу, тому тут на цьому не зупинятимемося (див. Voitovych, 2025, у друці).

Рис. 17. Вид на південну частину пам'ятки та місцерозташування шурфа 3
Fig. 17. View of the southern part of the site and the location of the survey pit 3

Рис. 18. Північна частина східної стінки шурфа 3
Fig. 18. Northern part of the eastern wall of the survey pit 3

Рис. 19. Шурф 3. Вид із півдня
Fig. 19. Survey pit 3. View from the south

Також, окрім матеріалів зазначених культур, виявлено нечисленну групу артефактів, датованих мезолітом, що підтвердило припущення Л. Мацкевого про наявність тут цього горизонту. Присутній також матеріал межановицької культури. Аналіз джерельної бази дає змогу відтворити етапи заселення цієї території. Перші мешканці з'явилися тут у період мезоліту. Пізніше людність КЛП заснувала поселення, від якого залишилися заглиблені об'єкти

та масовий рухомий матеріал, виявлений під усіма курганами. Згодом населення КШК перетворило цю територію на сакральне місце, заснувавши курганний могильник і звівши насипи I–II. Наявність збереженого черпака межановицької культури в насипі VI вказує на те, що її населення продовжило традицію КШК поховання покійників у насипах курганів. Насипи III–V спорудили представники тшинецько-комарівської культури, що добре помітно на основі збережених керамічних посудин (Войтович, 2025, с. 110–115).

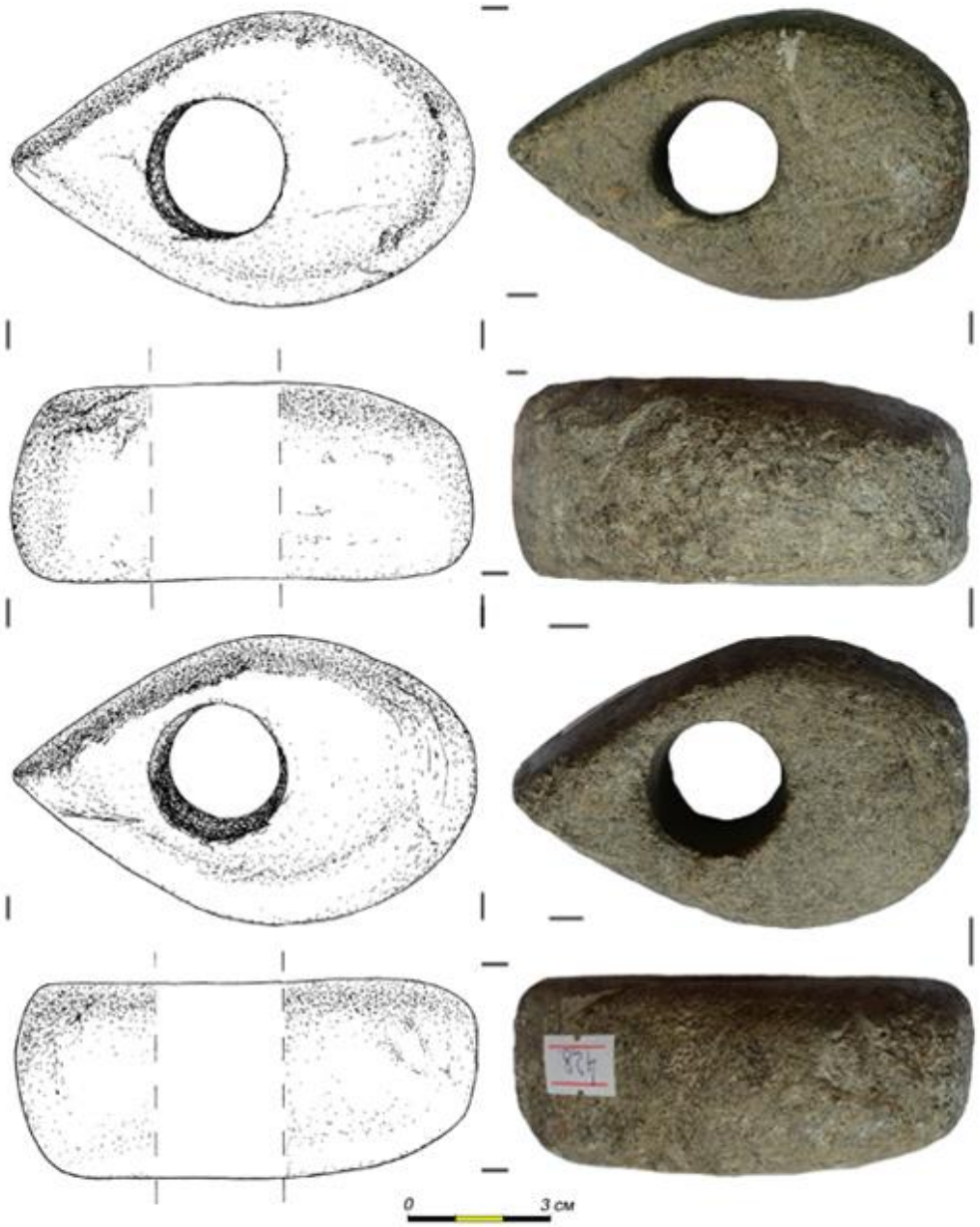

Рис. 20. Кам'яна сокира, що перебуває в експозиції Народного музею визвольної боротьби ОУН–УПА с. Кавсько
Fig. 20. Stone axe, which is on exposition of the People Museum of the OUN-UIA Liberation Struggle, Kavsko village

Отже, нам вдалося з'ясувати, що інтерпретація пам'ятки Кавсько I як поселення КШК помилкова та не відповідає наявному археологічному матеріалу. Насправді, тут присутній

матеріал періоду мезоліту, енеоліту, який домінує (КЛП) і періоду бронзи (КШК, межановицька та тшинецько-комарівська культури).

Окремої уваги заслуговує наявність курганного могильника в Кавську не тільки на максимальних висотах, а й на території долини р. Ступниці. Такі випадки відомі на території південно-східної периферії поширення КШК як на теренах Польщі (Machnik, 1966, s. 69; Jarosz, 2016, s. 513), так і України (Войтович, 2019, с. 90). Близькі аналогії віднаходимо в Улеві на території Томашівського Розточчя, де насипи виконані не тільки на кульмінаційних пунктах, що характерно для курганних могильників КШК, але, як і в нашому випадку, у долині річки (Niezabitowska-Wiśniewska, Wiśniewski, 2022, p. 217, fig. 2; 14). Могильники в долині річок на території Верхнього Дністра зафіксовані у Великій Озимині (Sulimirski, 1968, p. 137; Machnik, Pavliv, Petehyryč, 2006, p. 127, fig. 1) та Раделичах (Конопля, 1996, с. 31), розташовані не так далеко від могильника в Кавську, а також на території Розточчя у Суховолі (Крушельницька та ін., 1982, с. 24). Тому спорудження могильника у відносно низинних топографічних умовах, на території долини р. Ступниці, у Кавську, хоч і рідкісне, але притаманне для КШК явище.

Завдяки проведенню шурфувань пам'ятки нам вдалося перевірити ступінь збереження культурного шару безпосередньо на території річкової долини р. Ступниці. Як ми переконалися, зі стану збереження того поодинокого керамічного матеріалу з шурфів 2–3, місцеві ґрунти агресивні. Таке спостереження ми зафіксували також на основі опрацювання керамічного матеріалу з досліджень Л. Мацкевого, що зберігається у Львові. Стратиграфічні нашарування у шурфі 2 вказують на зруйнованість культурного шару аж до рівня материка. Натомість значно краща ситуація простежена в шурфі 3, де під орним наявний слабонасичений артефактами (керамічні знахідки повністю розклалися) культурний шар.

Роботи на території горішньої частини пам'ятки, на крайньому уступі Дрогобицької височини, де розташовані два кургани, дали можливість перевірити стан збереження насипів (157–158). Вдалося уточнити ймовірну культурну належність кургану 158 та пов'язувати його з населенням КШК, на що вказує здобутий матеріал поблизу насипу.

Висновки. Отже, під час цьогорічних археологічних досліджень вдалося зафіксувати рухомий матеріал КШК навколо кургану 158, що дає змогу пов'язувати спорудження насипу населенням саме цієї культури і надалі зупинитися на його вивченні для з'ясування точної хронології здійснення фунеральних обрядодій людністю КШК. До цієї ж культури належить і вище описана сокира. Натомість більша частина пам'ятки сильно поруйнована меліоративними роботами й використанням території як сільськогосподарських угідь, проте в деяких місцях зберігся непорушний культурний шар, утворення якого пов'язуємо переважно з людністю КЛП, чиї матеріали найчисельніші за всі роки дослідження пам'ятки Кавсько I. Водночас завдяки подальшому опрацюванню фондових колекцій із досліджень пункту нам вдалося спростувати інтерпретацію пам'ятки як поселення КШК, оскільки вивчені насипи I–II належать до фунеральних пам'яток, що спростовує твердження про наявність тут поселення КШК на штучних насипах і ставить крапку у тривалих дискусіях із цього приводу.

ЛІТЕРАТУРА

Александровський, О., Мацкевой, Л. (1991). Дослідження Прикарпатської бюджетної експедиції. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині,* 7–9.

Бернякович, К. (1957). *Отчет о работе Прикарпатской археологической экспедиции Львовского гос. исторического музея в 1956 г.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. 1956/13. 22 с., LXVIII табл.

Бернякович, К. (1958). *Отчет о работе Прикарпатской археологической экспедиции Львовского гос. исторического музея в 1957 г.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. 1957/30. 20 с., XX табл., 4 креслення.

Бернякович, К. (1959). Роботи Прикарпатської археологічної експедиції в 1956–1957 рр. *Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.* Львів, 29–42.

Войтович, М. (2012). Культура шнурової кераміки на Українському Прикарпатті: пам'ятки типу Кавсько-Колпець. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 16,* 141–154.

Войтович, М. М. (2019). Просторова локалізація поховальних пам'яток культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття. *Сіверщина в історії України, 12,* 84–91.

Войтович, М. (2022). Поселення культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я: стан і перспективи досліджень. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 26,* 32–56.

Войтович, М. М. (2025). Колекція артефактів з археологічних досліджень пам'ятки Кавсько I на Львівщині: склад і культурна атрибуція. В І. В. Скільський, Н. А. Смірнов, О. В. Ротар (ред.), *Музейний простір: природа, історія, культура. Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції (16 травня 2025 року, м. Чернівці).* Чернівці, 110–115.

Конопля, В. (1996). Кам'яні свердленні сокири з курганного могильника культури шнурової кераміки біля с. Раделичі. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів: ФІРА-люкс, 28–34.

Крушельницька Л., Мацкевой Л., Свєшніков І., Попович І., Балагурі Е., Герета І. (1982). *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза* (Т. 2). Київ: Наукова думка. 193 с.

Мацкевой, Л. Г. (1988). *Звіт про дослідження у Львівській, Волинській і Тернопільській областях у 1987 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Оп. 2. Од. зб. 1152. Львів, 65 арк.

Мацкевий, Л., Козак, В. (2009). *Старожитності Дрогобицького передгір'я.* Львів; Дрогобич: видавець Святослав Сурма, 184 с.

Назарук, М. М. (ред.). (2018). *Львівська область: природні умови та ресурси.* Львів, 592 с.

Пилипович, О. В., Ковальчук І. П. (2017). *Геоекологія річково-басейнової системи верхнього Дністра.* Львів; Київ, 284 с.

Свєшніков, І. (1959). Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. *Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.* Львів, 3–27.

Свєшніков, І. (1974). *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери.* Київ: Наукова думка, 208 с.

Свєшніков, І. К. (1977–1980). *Бронзова доба Прикарпаття і Волині.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Оп. 2. Од. зб. 632. Львів, 328 арк.

Цись, П. М. (1962). *Геоморфологія УРСР.* Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 224 с.

Bernjakovič, K. (1959). Sídliště lidu se šnurovou keramikou na Horním Dněstru a Sanu. *Archeologické Rozhledy, 11/5,* 692–698.

Jarosz, P. (2016). Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Lubelskiej i terenach przyległych. In P. Jarosz, J. Libera, P. Włodarczak (Eds.). *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej.* Kraków, 475–505.

Łanczont, M., Hołub B. (2011). Rzeźba i środowisko pryrodnicze Wyżyny Drohobyckiej. In Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. *Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza.* Kraków, Annex 1. 161–176.

Machnik, J. (1961). Problem osad kultury ceramiki sznurowej w dorzeeczu górnego Sanu i Dniestru. *Acta Archeologica Carpatica, 19,* 209–218.

Machnik, J. (1966). Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. Wrocław; Warszawa; Kraków, 266 s.

Machnik, J., Pavliv, D., Petehyryč, V. (2006). Results of the archeological field survey on the Sambir Upland. In K. Harmata, J. Machnik, L. Starkel (Eds.), Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester Catchment from Neolithic to Early Medieval Period (T. 3, part 1, p. 126–142). Kraków.

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J. Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skryniecki, R., Bahyrycz, C. (2016). *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province).* Poznań, 532 p.

Niezabitowska-Wiśniewska, B. Wiśniewski, T. (2022). Another piece of the puzzle – Barrow III of the Corded Ware culture at Site no. 3 in Ulów, in Middle Roztocze. *Sprawozdania Archeologiczne, 74/2,* 189–225.

Sulimirski, T. (1968). *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians.* London: University of London, 227 p.

REFERENCES

Aleksandrovskyi, O. & Matskevoi, L. (1991). Doslidzhennia Prykarpatskoi biudzhetnoi ekspedytsii. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni,* 7–9 (in Ukrainian).

Bernyakovich, K. (1957). *Otchet o rabote Prikarpatskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Lvovskogo gos. istoricheskogo muzeya v 1956 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1956/13. 22 p., LXVIII tabl. (in Russian).

Bernyakovich, K. (1958). *Otchet o rabote Prikarpatskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Lvovskogo gos. istoricheskogo muzeya v 1957 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1957/30. 20 p., XX tabl., 4 kreslennia (in Russian).

Berniakovych, K. (1959). Roboty Prykarpatskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 1956–1957 rr. *Arkheolohichni roboty muzeiu v 1952–1957 rr.*, 29–42 (in Ukrainian).

Vojtovych, M. (2012). Corded Ware culture in Ukrainian Sub-Carpathians region: sites of Kavsko-Kolpets type. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 16,* 141–154 (in Ukrainian).

Voitovych, M. M. (2019). Spatial localization of burial sites of Corded ware culture in Ukraine Sub-Carpathian region. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny, 12,* 84–91 (in English).

Vojtovych, M. (2022). Settlements of Corded Ware culture of Upper Dnister region: conditions and perspective of researches. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 26,* 32–56. https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-32-56 (in Ukrainian).

Voitovych, M. M. (2025). Kolektsiia artefaktiv z arkheolohichnykh doslidzhen pamiatky Kavsko I na Lvivshchyni: sklad i kulturna atrybutsiia. In I. V. Skilsky, N. A. Smirnov, & O. V. Rotar (Eds.), *Museum space: nature, history, culture. Proceedings of the First All-Ukrainian scientific and practical conference (16 May 2025, Chernivtsi), Chernivtsi,* 110–115 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1996). Kamiani sverdlenni sokyry z kurhannoho mohylnyka kultury shnurovoi keramiky bilia s. Radelychi. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.* Lviv: FIRA-liuks, 28–34 (in Ukrainian).

Krushelnytska, L., Matskevoi, L., Svieshnikov, I., Popovych, I., Balahuri, E., & Hereta, I. (1982). *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni doby bronzy ta rannoho zaliza* (T. 2). Kyiv: Naukova dumka. 193 p. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. H. (1988). *Zvit pro doslidzhennia u Lvivskii, Volynskii i Ternopilskii oblastiakh u 1987 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Op. 2. Od. zb. 1152. Lviv, 65 p. (in Ukrainian).

Matskevyi, L., & Kozak, V. (2009). Starozhytnosti Drohobytskoho peredhiria. Lviv; Drohobych. 184 p. (in Ukrainian).

Nazaruk, M. M. (Ed.). (2018). Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy. Lviv. 592 p. (in Ukrainian).

Pylypovych, O. V., & Kovalchuk, I. P. (2017). Heoekolohiia richkovo-baseinovoi systemy verkhnoho Dnistra. Lviv; Kyiv. 284 p. (in Ukrainian).

Svieshnikov, I. K. (1959). Arkheolohichni roboty Lvivskoho istorychnoho muzeiu v 1952–1957 rr. *Arkheolohichni roboty muzeiu v 1952–1957 rr.* Lviv, 3–27 (in Ukrainian).

Svieshnikov, I. K. (1974). *Istoriia naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III – na pochatku II tysiacholittia do nashoi ery.* Kyiv, 208 p. (in Ukrainian).

Svieshnikov, I. K. (1977–1980). *Bronzova doba Prykarpattia i Volyni.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Op. 2. Od. zb. 632. Lviv, 328 p. (in Ukrainian).

Tsys, P. M. (1962). *Heomorfolohiia URSR.* Lviv, 224 p. (in Ukrainian).

Bernjakovič, K. (1959). Sídliště lidu se šnurovou keramikou na Horním Dněstru a Sanu. *Archeologické Rozhledy*, *11/5*, 692–698 (in Czech).

Jarosz, P. (2016). Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Lubelskiej i terenach przyległych. In P. Jarosz, J. Libera, P. Włodarczak (Eds.). *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej.* Kraków, 475–505 (in Polish).

Łanczont, M., & Hołub B. (2011). Rzeźba i środowisko pryrodnicze Wyżyny Drohobyckiej. In Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. *Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza.* Kraków, Annex 1. 161–176 (in Polish).

Machnik, J. (1961). Problem osad kultury ceramiki sznurowej w dorzeeczu górnego Sanu i Dniestru. *Acta Archeologica Carpatica, 19,* 209–218 (in Polish).

Machnik, J. (1966). *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce.* Wrocław; Warszawa; Kraków, 266 p. (in Polish).

Machnik, J., Pavliv, D., & Petehyryč, V. (2006). Results of the archeological field survey on the Sambir Upland. In K. Harmata, J. Machnik, L. Starkel (Eds.), *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester Catchment from Neolithic to Early Medieval Period* (T. 3, part 1, p. 126–142). Kraków (in English).

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J. Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt–Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skryniecki, R., & Bahyrycz, C. (2016). *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province).* Poznań, 532 p. (in English).

Niezabitowska-Wiśniewska, B., & Wiśniewski, T. (2022). Another piece of the puzzle – Barrow III of the Corded Ware culture at Site no. 3 in Ulów, in Middle Roztocze. *Sprawozdania Archeologiczne*, *74/2*, 189–225 (in English).

Sulimirski, T. (1968). *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians.* London: University of London, 227 p. (in English).

Стаття: надійшла до редакції 19.09.2025
прийнята до друку 11.11.2025

RESEARCH OF THE MULTILAYERED SITE OF KAVSKO I IN THE STRYI REGION IN 2024

Maria VOITOVYCH[1], Yana YAKOVYSHYNA[2]

[1] Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: danylivmari@ukr.net, jkovyshyna@ukr.net

The results of archaeological research conducted by the expedition of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2024 on the territory of the Kavsko I site in Stryi district of the Lviv region are presented. It is noted that the site was discovered during the work carried out by the expedition of the Lviv Historical Museum under the leadership of K. Berniakovych in 1956–1957. As a result, six barrows were examined, two of which are still interpreted as settlements of the CWC. It is indicated that further research took place in the late 1980s (expedition of L. Matskevyi) and in 2015 (expedition of P. Makarowicz). It is noted that a significant result of the latter was the geomagnetic scanning of part of the newly discovered barrows. It is indicated that during last year's field research, the state of preservation of the site was examined; three survey pits were dug in two natural zones where the site is located – on the territory of the Drohobych Upland and the Upper Dnister Alluvial Plain. One pit was dug in the first natural zone in the inter-barrow space, next to barrow 158. The cultural layer consisting of fragments of CWC ceramics was recorded here. It is assumed that it was the population of this culture that constructed the mound of the barrow 158. Survey pit 2 was dug within the Stupnytsia River valley, near the completely plowed barrow 156. It was found that in this place the cultural layer was completely destroyed to the level of the natural ground as a result of plowing. Survey pit 3 is located south of the previous one, and a cultural layer up to 0.2 m thick, containing a small amount of artifacts, was discovered in it. Attention was drawn to the fact that the ceramic finds had

completely decomposed due to unfavorable preservation conditions. An accidental find of a stone drilled axe, which is stored in the local village museum, was introduced into scientific circulation.

After field research, a collection of artifacts from K. Berniakovych's research in Kavsko, which are stored in the Stryi Museum of Local Lore «Verkhovyna», was processed. Based on field research and analysis of materials from the museum, it was established that the interpretation of the site as a CWC settlement is erroneous – there are CWC barrows here, built on the remains of a FBC settlement, the material of which dominates, and there are also a few artifacts of the Mesolithic period. Based on the analysis of the collection, it was concluded that the remains of the cultural layer recorded in the survey pit 3 were formed during the functioning of the FBC settlement.

Key words: Sub-Carpathian region, Mesolithic, Eneolithic, Bronze Age, Funnelbeaker Culture, Corded Ware Culture, archaeological research, barrow, settlement.

УДК 903.23′15.02(477.83-22)″6383″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-213-244

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 213–244.

THE EARLY IRON AGE HORIZON OF THE DOBROSTANY II SITE IN THE VERESHCHYTSIA RIVER BASIN

Dmytro PAVLIV, Volodymyr PETEHYRYCH

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: datamitra@gmail.com, v.petehyrych@gmail.com

The multilayered site of Dobrostany II was investigated in 2004–2005 during the construction of the planned Krakovets–Lviv highway. It is located southeast of the village of Dobrostany, Yavoriv district, Lviv region, occupying the southern part of a cape overlooking the marshy floodplain of the Dobrostanka stream, a right tributary of the Vereshchytsia River. Geomorphologically, this area belongs to the southern slopes of the Yaniv Roztochchia, intersected by the Vereshchytsia River valley.

At the Dobrostany II site, an area of over 600 sq. m was studied, and materials and objects of the Merzanovice culture, the Early Iron Age, and the Early Middle Ages were recorded.

The Early Iron Age horizon proved to be the most intensive. Six objects located sporadically were discovered. Objects 2, 7, 8, 9, and 10 are small hearth pits. The most interesting is object 1 (a semi-dugout), which had a circular plan shape with a diameter of 3.7 m and a depth of 1.3 m. On the floor, there was a hearth, a cluster of ceramics, traces of perimeter walls, and postholes.

The ceramic complex from the objects and the cultural layer, which consisted of pots, bowls, vases, and a large number of «discs» – baking molds – has analogies in the Cherepyn–Lahodiv group and the Tarnobrzeg Lusatian culture. The territory where the Dobrostany site is located was part of a contact zone between the Urnfield cultures and the cultures of the Circum-Pontic area.

The buildings and materials of the Early Iron Age horizon of the Dobrostany II site were re-dated to the 7th–5th centuries BC. They belong to a local group with mixed cultural features.

A comparative analysis of the materials from the Early Iron Age horizons of the Dobrostany I and Dobrostany II sites showed their technological and typological identity. This, as well as the peculiarities of the geomorphological conditions of their location, allows us to argue that Dobrostany I and Dobrostany II are the same sites.

Key words: Early Iron Age, Dobrostany, objects, ceramic complex, contact zone, local group.

In 2004–2005, under an agreement between the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Transmagistral Consortium, rescue archaeological investigations were conducted along the route of the planned Krakovets–Lviv concession highway. The Yavoriv archaeological expedition of the Institute carried out excavations in cooperation with the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine. During the field season, excavations were conducted at multi-period and multilayer archaeological sites near the villages of Dobrostany (fig. 1) (Dobrostany I, Dobrostany II – Corded Ware culture, Mierzanowice culture, Early Iron Age sites, one object and Early Medieval finds), Rulevo (Rulevo I, Rulevo II – Trzciniec culture) in Yavoriv District, and Hryada (Hryada I – Chernyakhiv culture) in Lviv District, Lviv Region (Павлів, Петегирич, 2005; Павлів та ін., 2006; Павлів, Петегирич, Коропецький, 2020; Pavliv, Petehyrych, Koropetskyj, 2021).

© Pavliv D., Petehyrych V., 2025

Research Conducted in 2004. The Early Iron Age objects at the Dobrostany II site were particularly interesting. The Yavoriv rescue archaeological expedition discovered this site during a preliminary survey of the second phase of the Krakovets–Lviv highway section in 2003. It is located 150–170 m east of the Dobrostany I settlement, in the place Hirske, at an absolute altitude of 284–288.8 m above sea level. The site occupies the southeastern part of a large promontory extending from east to west and jutting into the marshy valley of the Dobrostanka stream, a right tributary of the Vereshchytsia River.

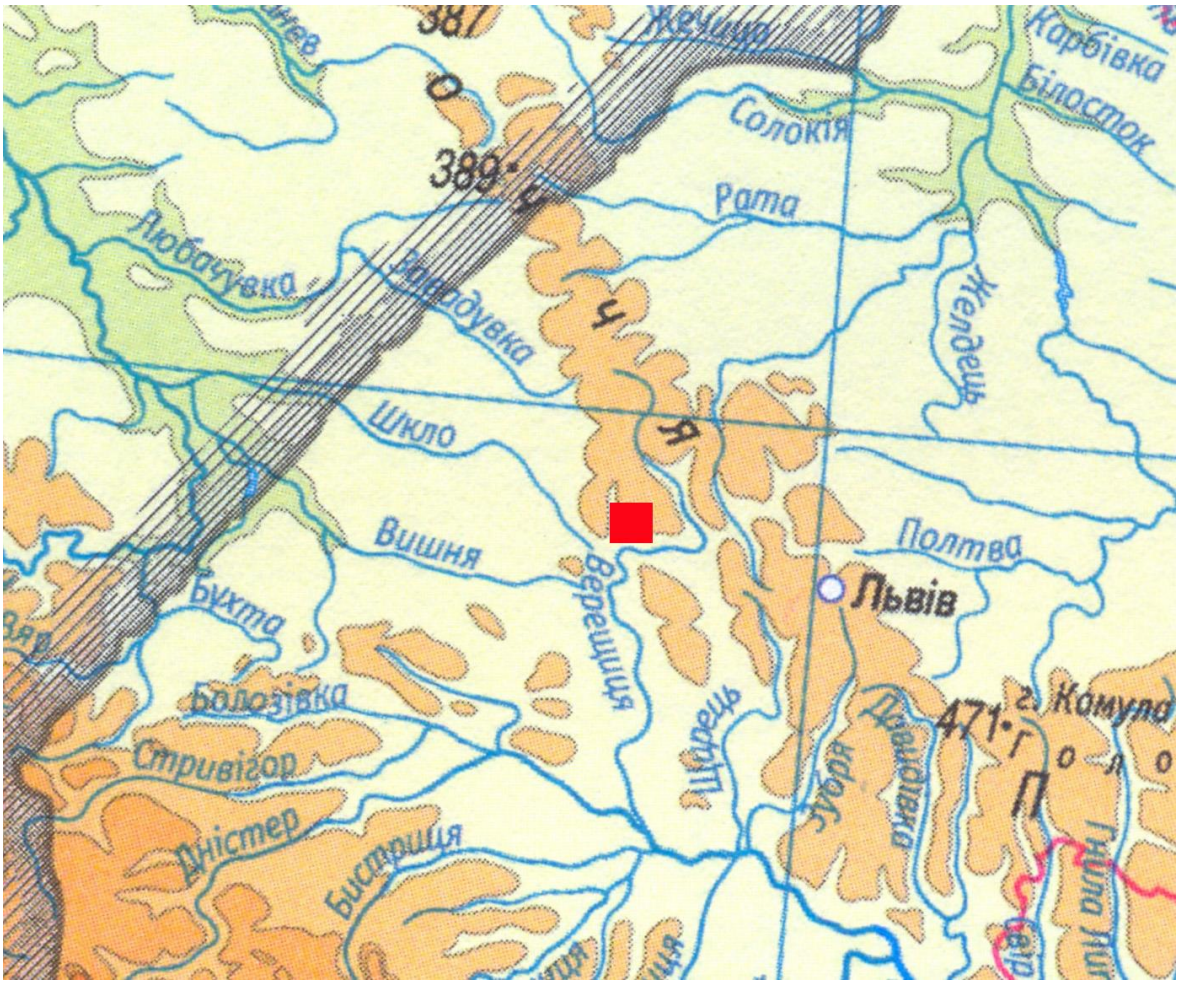

Fig. 1. Location of the Dobrostany I and Dobrostany II sites near the village of Dobrostany, Yavoriv district, Lviv region

Рис. 1. Розташування пам'яток Добростани I і Добростани II поблизу с. Добростани Яворівського району Львівської обл.

From a geomorphological perspective, the site is situated on one of the southern spurs of the Yaniv Roztochchia, dissected by the Vereshchytsia River valley (Кравчук, Зінько, 2018, с. 67).

To the west, the site is bordered by a deep ravine that partially separates it from the Dobrostany I site. To the south, it is delineated by a steep slope descending into the marshy valley of the Dobrostanka stream (fig. 2). The northern and eastern boundaries of the site are harder to define, as the surface was covered with grass at the time of the research, and there are no natural barriers on these sides to demarcate the area.

Fig. 2. Dobrostany I and Dobrostany II sites near the village of Dobrostany, Yavoriv district, Lviv region. View from the south

Рис. 2. Пам'ятки Добростани I і Добростани II поблизу с. Добростани Яворівського району Львівської обл. Вид з півдня

In 2004, **excavation area I** was laid out at the Dobrostany II site to intersect the presumed area of the site from south to north (fig. 3). During the excavation, the following stratigraphic layers were observed. From the surface to a depth of 5–7 cm, there was a turf layer approximately 5–7 cm thick. Beneath it, a plow layer was visible, approximately 25–30 cm thick, consisting of dark brown loam. Below the plow layer, a layer of light brown loam with darker inclusions up to 30 cm thick was found. The natural subsoil, composed of yellow clay, was reached at a depth of 0.65–0.70 m from the surface.

Archaeological finds were recorded starting in the plow layer and continuing to the natural subsoil. Objects were identified at a depth of 0.6–0.7 m. In the cultural layer of this excavation area, scattered fragments of Mierzanowice culture ceramics from the 9th–10th centuries and, predominantly, fragments of Early Iron Age pottery were found.

A significant part of this pottery belongs to relatively thick-walled vessels (pots) with either rough or smoothed surfaces, mostly light brown. Occasionally, the surface was black, and the clay contained small chamotte inclusions. These pots typically had a bulbous or slightly S-shaped profile. The rim diameters ranged from 12 to 18 cm, the rims are straight or slightly flared. The edges of the rims are rounded or beveled inward. Occasionally, punctures are observed below the rims (fig. 4, *3*). Fragments of smaller, thin-walled, round-bodied, low vessels with thickened rims adorned with appliqué and punctures underneath them are also found. Fragments of biconical vessels with smoothed surfaces are present. A more refined form is represented by a small, thin-walled bowl (rim diameter 12–13 cm) with sharply outward-flaring rims and rounded sides. Its surface is uneven, lightly smoothed, and light brown (fig. 4, *2*).

Notable among the finds are parts of several bowls of different types. One bowl, relatively thick-walled, has a rim diameter of 16.5 cm. The shoulders are sharply profiled, the rims are even, and they incline inward from the shoulders. The surface is partly rough, partly lightly smoothed, and its color is brownish-gray. The pottery is well-heated, with minimal inclusions of finely crushed chamotte. The cross-section is black (fig. 4, *4*).

Another deep bowl has a completely different form. Its rim diameter is quite large, measuring 20 cm. The rims are straight, the sides are slightly rounded, and they taper gently toward the base. The top of the rim is formed horizontally. The inner and outer surfaces are smoothed and black, with

minimal chamotte inclusions in the clay (fig. 4, *1*). Overall, the described material can be attributed to the Early Iron Age.

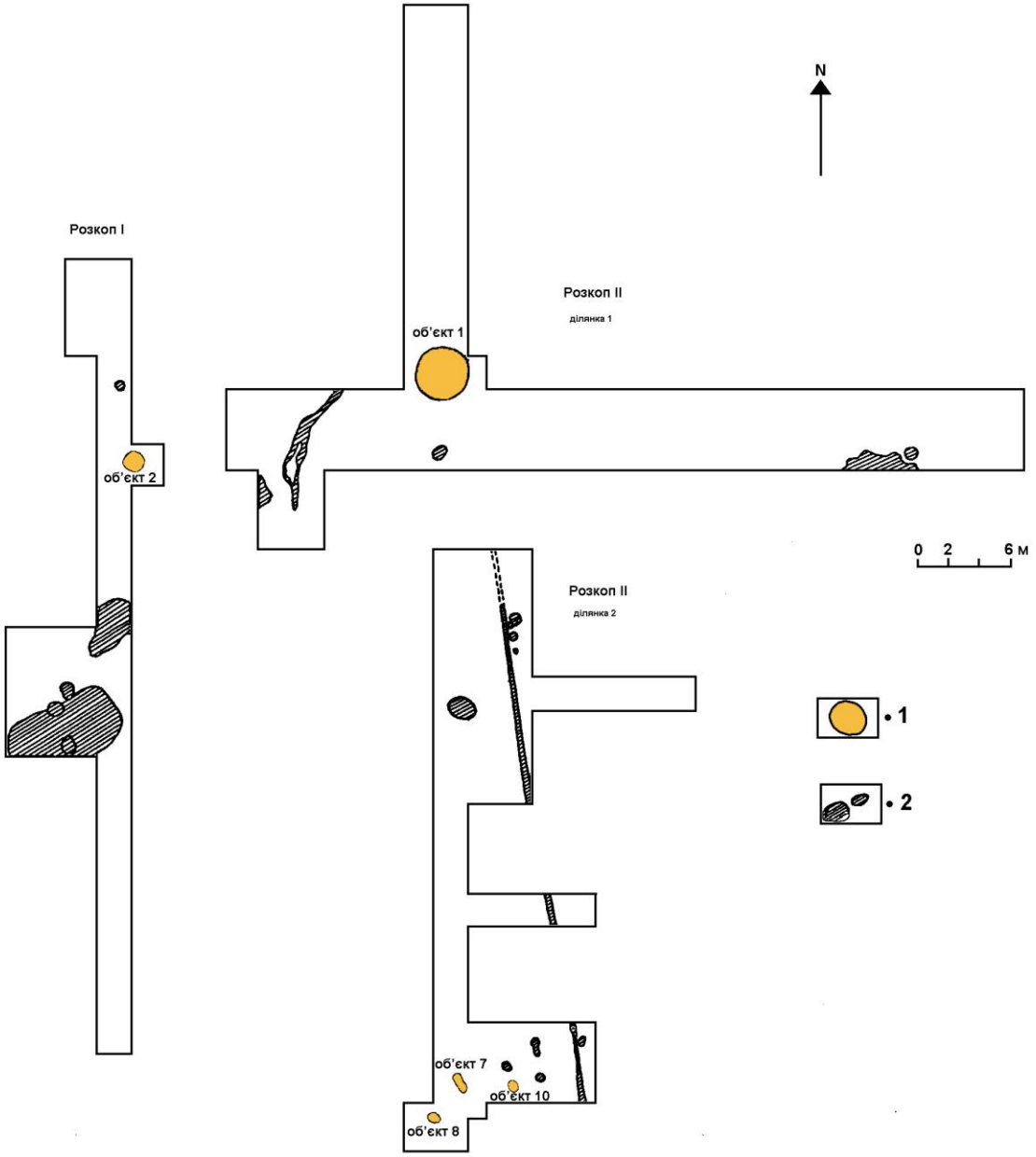

Fig. 3. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation plans. 1 – Early Iron Age objects; 2 – objects of other periods

Рис. 3. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Плани розкопів. 1 – об'єкти ранньозалізного часу; 2 – об'єкти іншого часу

Research Conducted in 2005. At the Dobrostany II site in 2005, a small area – a western extension of excavation area I was explored (fig. 3). This section showed the greatest concentration of finds in the cultural layer during the 2004 excavations, and amorphous stains of uneven brown-black coloration were observed at the natural subsoil level. The stratigraphic layers in the extension mirrored those documented in excavation area I. The amorphous stains observed in the trench and

its extension were a denser layer of cultural deposits, formed due to natural sedimentation in a depression of the original horizon. In the cultural layer of this area, several fragments of thin-walled pottery from the Early Bronze Age were discovered, along with the base of a wheel-thrown pot from the 10th–11th centuries.

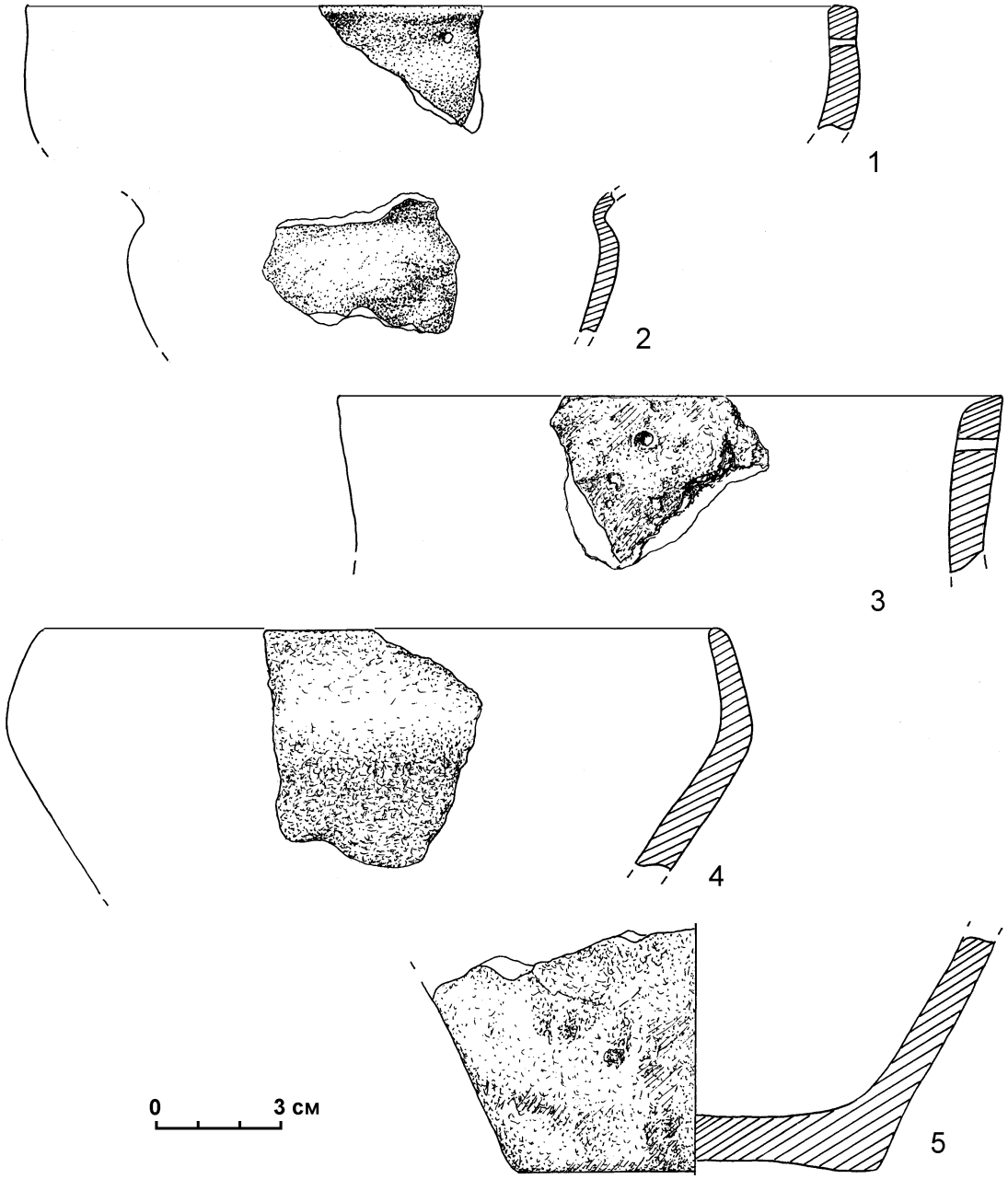

Fig. 4. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation area I, materials from the cultural layer
Рис. 4. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп I, матеріали з культурного шару

Most of the ceramic material from the area dates to the Early Iron Age. Typical finds include pots with an S-shaped profile and punctures beneath rounded rims. The surface of these pots is light ochre in color, uneven, and rough to the touch. The clay contains small chamotte inclusions (fig. 5, *1, 2*).

The Early Iron Age ceramic assemblage also includes a fragment of a clay «disk» with a diameter of 17 cm and a rounded, thickened edge. One side of the «disk» is smoothed, while the other is uneven and lumpy, with clear impressions of finger pressure (fig. 5, *3*).

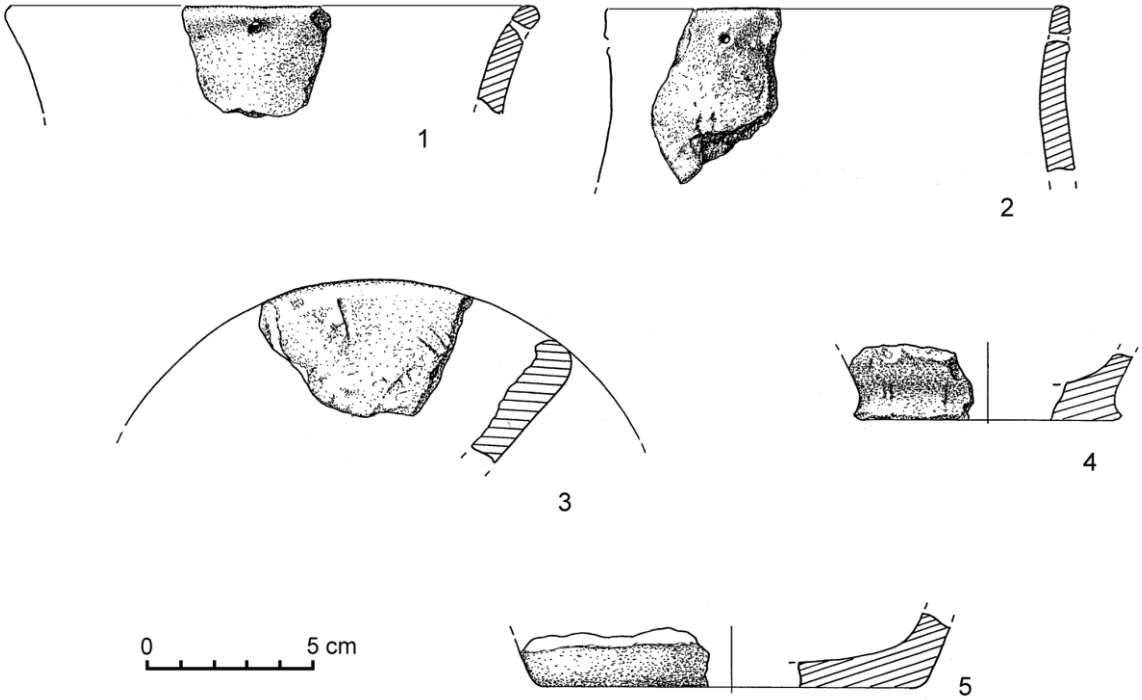

Fig. 5. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation area I, materials from the cultural layer
Рис. 5. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп I, матеріали з культурного шару

Small bases of thin-walled, well-fired, hand-made pots with distinctly profiled transitions to the walls are also found. The exterior surface of these pots is uneven, smoothed, and light brown. The clay contains minimal chamotte inclusions (fig. 5, *4, 5*).

In addition to Early Iron Age finds in the cultural layer of excavation area I, an object from this period (**object 2**) was also discovered (fig. 3). Its first traces were observed at a depth of 0.6 m. It was most clearly defined at a depth of 0.9 m, where it appeared as an almost circular pit in horizontal view. The pit had a diameter of 0.85 m from north to south and 1.04 m from east to west. The pit was filled with gray sandy soil at the upper levels, which changed to loam heavily saturated with ash and small fragments of charcoal at a depth of 0.9 m. In the bottom layer, several ceramic fragments were found. In cross-section, the pit appeared as an irregular trapezoid with inward-curving sides. The flat base of the pit was located at a depth of 1.1 m.

Materials from object 2 include fragments of four hand-made vessels. Two fragments of the rim and body from one pot were preserved. This pot had a distinct S-shaped profile, a rim diameter of 10 cm, a short neck, and flared, thin, and rounded rims. The interior and exterior surfaces were smoothed, brown, and slip-coated. The clay contained minor chamotte inclusions, and the ceramic cross-section was brick-red (fig. 6, *1*).

The second pot was thick-walled (wall thickness 1–1.5 cm) and likely had a bulbous shape. The rims were nearly straight, and the inner side of the rims was slightly rounded. The rim diameter is 12 cm. The surface is brick-colored, and the clay contains chamotte inclusions, showing evidence of secondary firing (fig. 6, *2*). This pot may be associated with a fragment of a massive base, 10 cm in diameter and 2 cm thick. Its surface and fracture are brick-colored, with chamotte inclusions in the

clay. The preserved portion of the walls above the distinctly profiled base indicates a slight curvature of the pot's body (fig. 6, *3*).

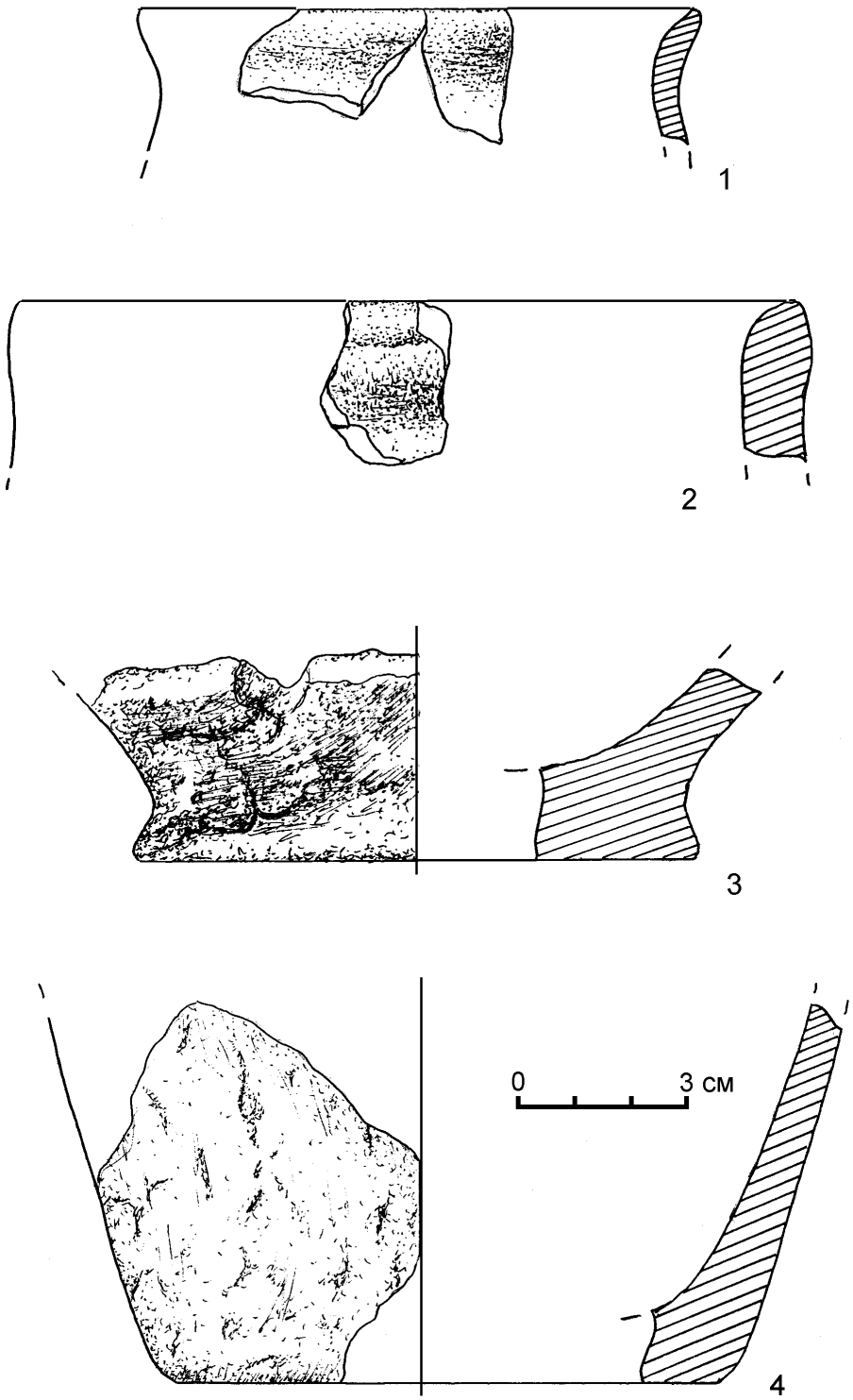

Fig. 6. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation area I, materials from object 2
Рис. 6. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп I, матеріали з об'єкта 2

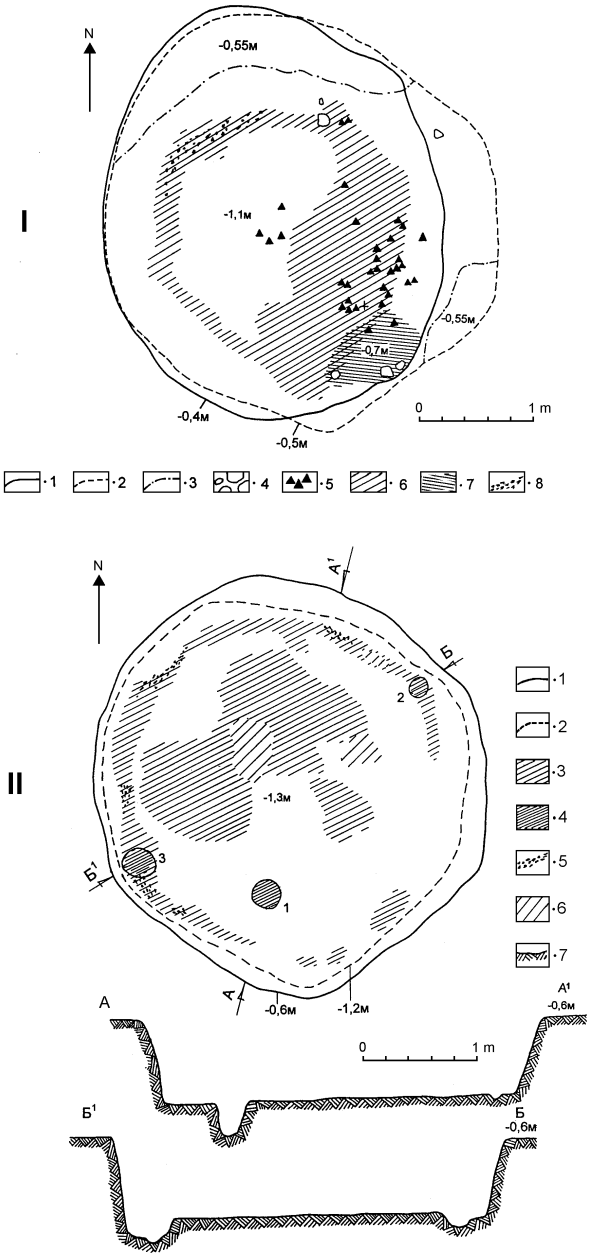

Fig. 7. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation area II.
I – plan of object 1. 1 – contour at a depth of 0.4 m; 2 – contour at a depth of 0.5 m; 3 – boundaries of the oval of the object's walls; 4 – larger fragments of ceramics; 5 – small fragments of ceramics; 6 – earth with ash; 7 – traces of a hearth; 8 – charcoal.
II – plan and sections of object 1. 1 – contour at a depth of 0.6 m; 2 – bottom contour; 3 – earth with ash; 4 – filling of postholes; 5 – charcoal; 6 – clay with ash inclusions; 7 – natural subsoil
Рис. 7. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II.
I – план об'єкту 1. 1 – контур на глибині 0,4 м; 2 – контур на глибині 0,5 м; 3 – межі овалу стін об'єкта; 4 – більші фрагменти кераміки; 5 – дрібні фрагменти кераміки; 6 – земля з попелом; 7 – сліди вогнища; 8 – вуглики.
II – план та перерізи об'єкта 1. 1 – контур на глибині 0,6 м; 2 – контур дна; 3 – земля з попелом; 4 – заповнення стовпових ям; 5 – вугілля; 6 – глина з вкрапленнями попелу; 7 – материк

Another base fragment, also 10 cm in diameter, belonged to a medium-sized pot with slightly curved walls. This fragment shows signs of secondary firing (fig. 6, *4*). Several fragments of rather thick walls (up to 1 cm) with rough, occasionally lightly rusticated surfaces can also be attributed to this pot. The external and internal surfaces are light brown with darker spots. The ceramic cross-section is black, well-fired, and contains chamotte inclusions.

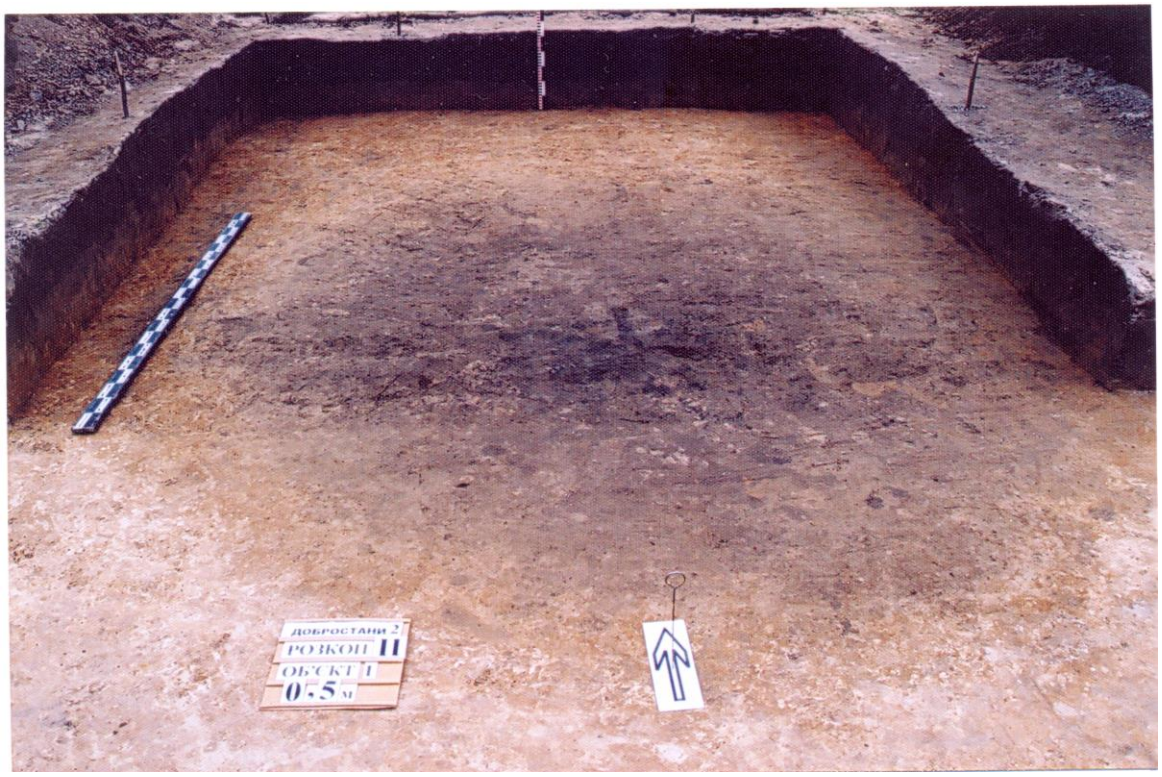

Fig. 8. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation area II, object 1 at a depth of 0.5 m. View from the south

Рис. 8. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, об'єкт 1 на глибині 0,5 м. Вид з півдня

Some wall fragments belong to thin-walled vessels. These fragments are light brown with rough, uneven surfaces and small chamotte inclusions in the clay. In addition to the fragments of hand-made pottery, a small fragment of a tool made from gray flint was found in object 2. One side of the tool is covered with a limestone crust, while the other side exhibits fine unifacial retouch. All the described materials likely date to the Early Iron Age.

In 2005, **excavation area II** (Section 1) was established perpendicular to excavation area I, which was excavated in 2004 (fig. 3). This section was 50 m long and 5 m wide. In the western part of the excavation area II, the stratigraphy was as follows: a turf layer, 5–7 cm thick, lay beneath the surface. Below this, an arable layer extended to a depth of 32–35 cm. Beneath the arable layer was a transitional layer of brown loam, extending to a depth of 52–55 cm, under which yellow clay natural subsoil was encountered.

A somewhat different stratigraphic pattern was noted in the eastern part of the trench. Here, a layer of gray, swampy soil, 35–40 cm thick, lay beneath the arable layer. The lower part of this layer had a dark gray coloration. This is likely associated with a natural depression in the ancient surface of the site, where water collected, and washouts from the higher-lying areas, a rather thick marshy layer of soil was formed.

During the exploration of the first section of excavation area II, apart from a few small fragments of pottery and several flint products from the Middle Bronze Age cultural layer, several features were discovered.

Object 1 was uncovered near the northern wall of excavation area II. It was identified at a depth of 0.4 m as a dark gray spot with more intense filling in the center (fig. 3; 7. *I*). At this level, object 1 had an oval shape, slightly elongated to the north. Its length along the longer axis was almost 3.7 m, and its width was 3 m. In the central part of the object, the fill had a rich dark gray color, which became less intense toward the edges of the oval spot. The fill included humus-rich soil with a significant admixture of ash, small pieces of charcoal, burnt clay, and small stones. Cleaning object 1 at a depth of 0.5 m revealed that its contours and shape had slightly changed. While the western and northern walls practically coincided with the previous depth, the eastern wall shifted by up to 40 cm, acquiring a semi-rectangular outline. The object's dimensions at this level measured 3.7 m along the north-south axis and 3.4 m along the east-west axis. Under the northern wall, at a depth of 0.55 m, a clay projection up to 0.45 m wide was observed. A similar small clay projection was documented near the southeastern wall of the object (fig. 7, *I*; 8). Their purpose at this level could not be determined.

Fig. 9. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, object 1 at a depth of 1.1 m. View from the south

Рис. 9. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, об'єкт 1 на глибині 1,1 м. Вид з півдня

Fig. 10. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, object 1 at a depth of 1.1 m. View from the north

Рис. 10. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, об'єкт 1 на глибині 1,1 м. Вид з півночі

Fig. 11. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, traces of a hearth and accumulation of ceramics in object 1 at a depth of 1.1 m. View from the east

Рис. 11. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, сліди вогнища і скупчення кераміки в об'єкті 1 на глибині 1,1 м. Вид зі сходу

At a depth of 0.7 m near the southeastern wall of the object, traces of a hearth were noted in the form of an oval clay projection measuring 55×84 cm. It was covered with an intense layer of small fragments of charcoal, ash, burnt clay, and several larger pottery fragments (fig. 7, *I, II*).

Fig. 12. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, object 1 at a depth of 1.2 m. View from the north

Рис. 12. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, об'єкт 1 на глибині 1,2 м. Вид з півночі

Excavating object 1 down to a depth of 0.8 m revealed that its walls were not vertical but gently tapered toward the bottom. At this level, the filling was most intense in the central part of the object, similar to the 0.5 m depth. Simultaneously, at a depth of 0.8 m, pottery sherds appeared in several locations on the eastern side of the object. Excavating the object down to a depth of 1.1 m revealed that the clay projections observed near the northern and eastern walls at a depth of 0.55 m are not natural remnants left during the construction but are artificially formed clay collapses of the walls. Beneath them, a deeper filling of the object was traced, consisting of humus-rich clay with charcoal, ash, and pottery fragments (fig. 9, 7, *II*). At this level, an intense layer of ash, charcoal, and burnt clay appeared inside the object, taking on a rounded shape with a certain distance from its edges and a more saturated crown around its perimeter (fig. 10). In the eastern and southeastern parts of the object, a significant accumulation of pottery was observed, with the highest concentration near the hearth (fig. 11; 16; 17). Several fragments of vessels were found at the very center of the structure, and larger fragments appeared in various places, mainly in the eastern half of the object. In addition to the significant amount of pottery near the hearth, a carefully polished stone block was discovered in the area with the highest concentration of coal and ash in its center (fig. 19, *6*).

At the 1.2 m level, the structure of the object's fill changed. There was no longer a mass accumulation of coal and pottery fragments. The coal and ash stain was most distinctly observed in the northwest part of the object, while two small accumulations of burnt clay were found in the southern part (fig. 7, *II*; 12).

Fig. 13. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, section of the ditch from the outer wall in object 1

Рис. 13. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, переріз рівчака від зовнішньої стіни в об'єкті 1

Only near the northwest wall of the object, at a depth of 1.15 m, were four pottery fragments from two vessels found. Along the northern and western walls of the object at this level, distinct traces of a trench, ranging from 10 to 20 cm in width, were visible. The trench stood out clearly due to its ash-gray filling against the yellowish pre-natural subsoil clay background (fig. 7, *II*). Cross-sections of the trench were made near the northern and northeastern walls of the object. These

showed that the trench in both cases had a trough-like profile, with its bottom located 5–8 cm below the level of fixation. The trench's fill consisted of light gray soil intensely mixed with charcoal and ash (fig. 13). Apparently, vertical wooden structures were inserted into the trench, forming the building's wall. The gap between the object's pit and the wooden wall was filled with clay. After the fire, a distinct trace was formed along a significant part of the structure's perimeter, which was recorded at this level.

Fig. 14. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, section of posthole 1 in the southern part of object 1

Рис. 14. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, переріз стовпової ями 1 у південній частині об'єкт 1

At a depth of 1.3 m, the clay floor of the feature became increasingly apparent, with amorphous patches of ash and charcoal in the northwest part of the object. At this level, traces of three postholes dug deeper than the floor, also emerged (fig. 7, *II*). One was marked in the southern part of the structure, 0.7 m north of the pit wall (posthole 1). Its diameter was 26–28 cm. The walls of the posthole conically narrowed to the bottom, which had a trough-like profile and was dug into the floor to a depth of 30 cm (fig. 14). Another posthole was recorded near the northeastern wall of the building (posthole 2). Its dimensions were: diameter 20–22 cm, depth 15–16 cm. Opposite it, under the southwest wall, a third posthole was traced, 20 cm in diameter with conically narrowing walls down to the bottom, which was lowered 10 cm below the floor. Near the very bottom of the posthole, at a depth of 1.4–1.5 m, several pottery fragments were discovered. The filling of the feature in its northwest part, where the original clay floor was not yet clearly traced, resembles a kind of mosaic. Against the background of a light-colored floor, often ash-gray due to a significant amount of ash, small patches of yellow clay stand out. In some places, darker patches appear due to the high content of charcoal or spots of red-fired clay.

During the selective excavation of the trench from a depth of 1.3 m in the northwest part of the feature, it was noted that at the location of posthole 2, at a depth of 1.35 m, a distinct trace of red-fired clay emerged in the form of a rounded patch, 15–17 cm in diameter (fig. 15). This red-fired clay

continued to be traced in the section to a depth of 1.45 m. This was the location of one of the supporting posts of the structure's wall, where, after the fire, a significant trace of red-fired clay was formed. No similar phenomena were observed in other parts of the trench or at the locations of the other two postholes.

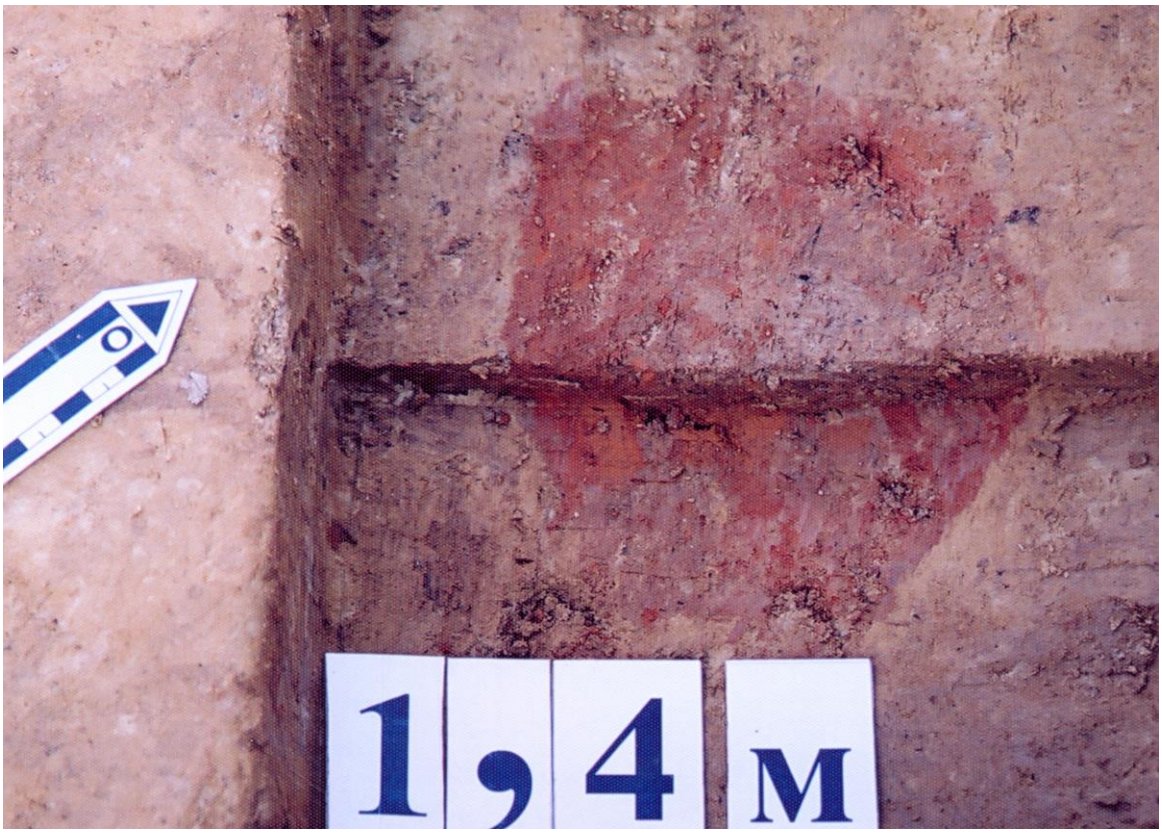

Fig. 15. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, traces of the base of post 2 near the north-eastern wall of object 1

Рис. 15. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, сліди основи стовпа 2 біля північно-східної стіни об'єкта 1

During the study of object 1, a large quantity of material was discovered – over 500 pottery fragments and one stone block (grindstone) (fig. 16–19). The finds were scattered throughout the entire fill and at all levels of the structure, however, the majority of the pottery fragments were concentrated in the southeast and central parts of the object, at depths ranging from 0.5–0.6 to 1.3 m, particularly within the hearth area (fig. 7, *I*; 16, *1–5*). Some of the pottery fragments show signs of re-firing. A small cluster of fragments from two vessels was found near the wall of the feature in its northwest part at a depth of 1.1–1.15 m. Three sherds of hand-built pottery from the Early Iron Age, including two biconical vessels and a thin-walled bowl, were found in the fill of posthole 3 in the southwestern part of the object at a depth of 1.4–1.5 m (fig. 17, *6, 7*).

The pottery from object 1 can be divided into two main groups based on its functional purpose: kitchenware and tableware. The kitchenware group includes two types of pots: those with an S-shaped profile (tulip-shaped) and barrel-shaped pots. The most numerous are the S-shaped pots. They have a more or less outwardly flared rim, the edge of which is rounded or formed more horizontally. The rim diameter of such vessels ranges from 11–17 cm, their height is 20–25 cm, and the wall thickness is between 0.5 cm and 1 cm. The outer surface is uneven and ochre in color, while the inner surface is dark brown. The clay mixture shows inclusions of chamotte and crushed stone

particles. The pottery is generally well-fired. A characteristic feature of the first group of pots is the holes or punctures made from the inside just below the rim, along with a horizontal coil on the neck of the vessel (fig. 16, *3–5*; 17, *2*; 19, *1–3, 5, 7, 11*).

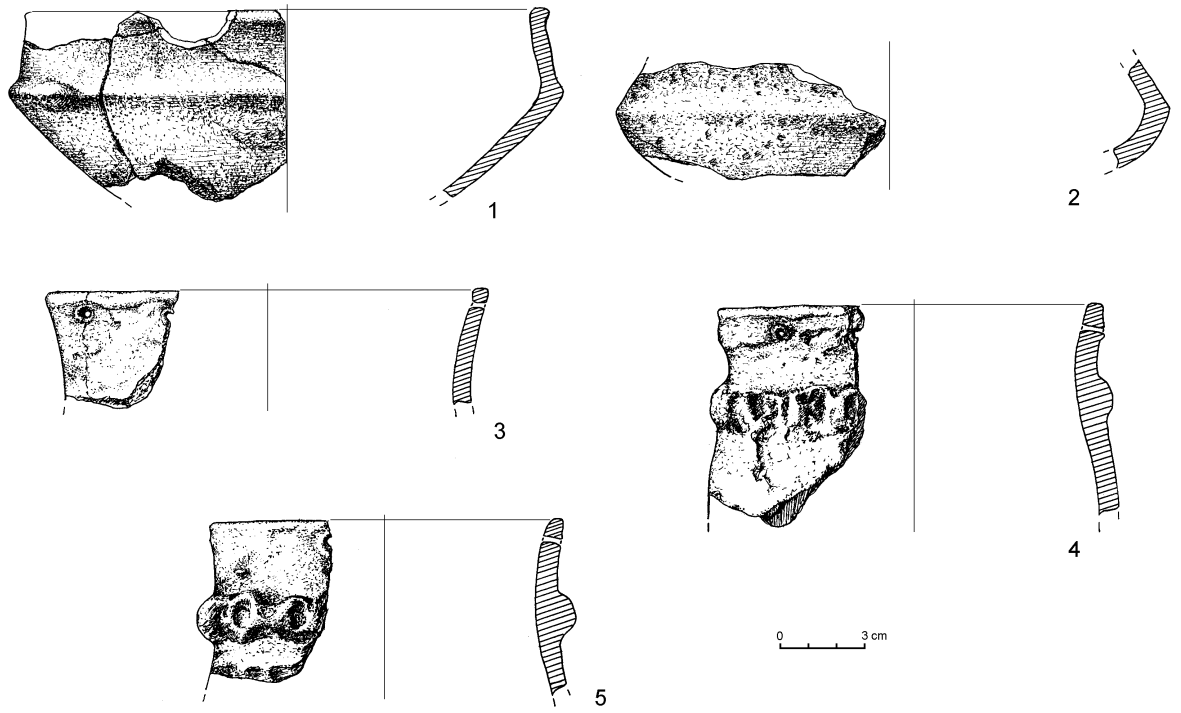

Fig. 16. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, object 1. 1–5 – fragments of ceramics from the hearth

Рис. 16. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, об'єкт 1. 1–5 – фрагменти кераміки з вогнища

The barrel-shaped pots are larger – their rim diameter ranges from 15–20 cm, the maximum flare of the shoulders is 18–25 cm, and their height is 20–25 cm. The rims of these pots are slightly outward-flared, and their edges are typically rounded and thickened. Holes or punctures are made just below the rim. The wall thickness of these vessels ranges from 1–1.5 cm. The surface of the pots is uneven, smoothed, and gray-ochre in color. The clay mixture contains chamotte fragments. The bases of these pots are large and quite wide (14–16 cm in diameter), expanding downward from the walls (fig. 17, *1*; 19, *4*).

Several fragments of pots that differ from those described above were found. One of them is a wide-mouthed, very well-heated, thin-walled pot. One of these vessels is a wide-mouthed pot with a diameter of 18 cm and straight walls. The surface of the vessel is rough and dark brown in color. The clay mixture is well-tempered, almost without inclusions (fig. 19, *7*). Another vessel is a pot with fairly even walls and thickened, slightly flared shoulders, with a maximum shoulder diameter of 10.8 cm. The shoulders are decorated with a horizontal row of nail imprints. The pot's surface is uneven and light ochre in color (fig. 19, *12*). We also note a fragment, presumably from the barrel of a pot with a protruding «button» on it. The surface of this vessel is rough and brown. The clay mixture contains chamotte fragments (fig. 19, *8*).

Tableware includes thin-walled bowls or «cups». A total of 10 such bowls have been found in object 1. Two types of this pottery can be distinguished. The first type consists of «cups» with wide shoulders (20–25 cm) and fairly straight rims, which range from 18–22 cm in diameter. The rim is

formed horizontally, and the shoulders are rather sharp. The surface of the vessels is partially smoothed and partially slightly rough, gray-brown. The inner surface is well-smoothed, and the clay contains slight inclusions of chamotte. The pottery is well-heated (fig. 18, *1*).

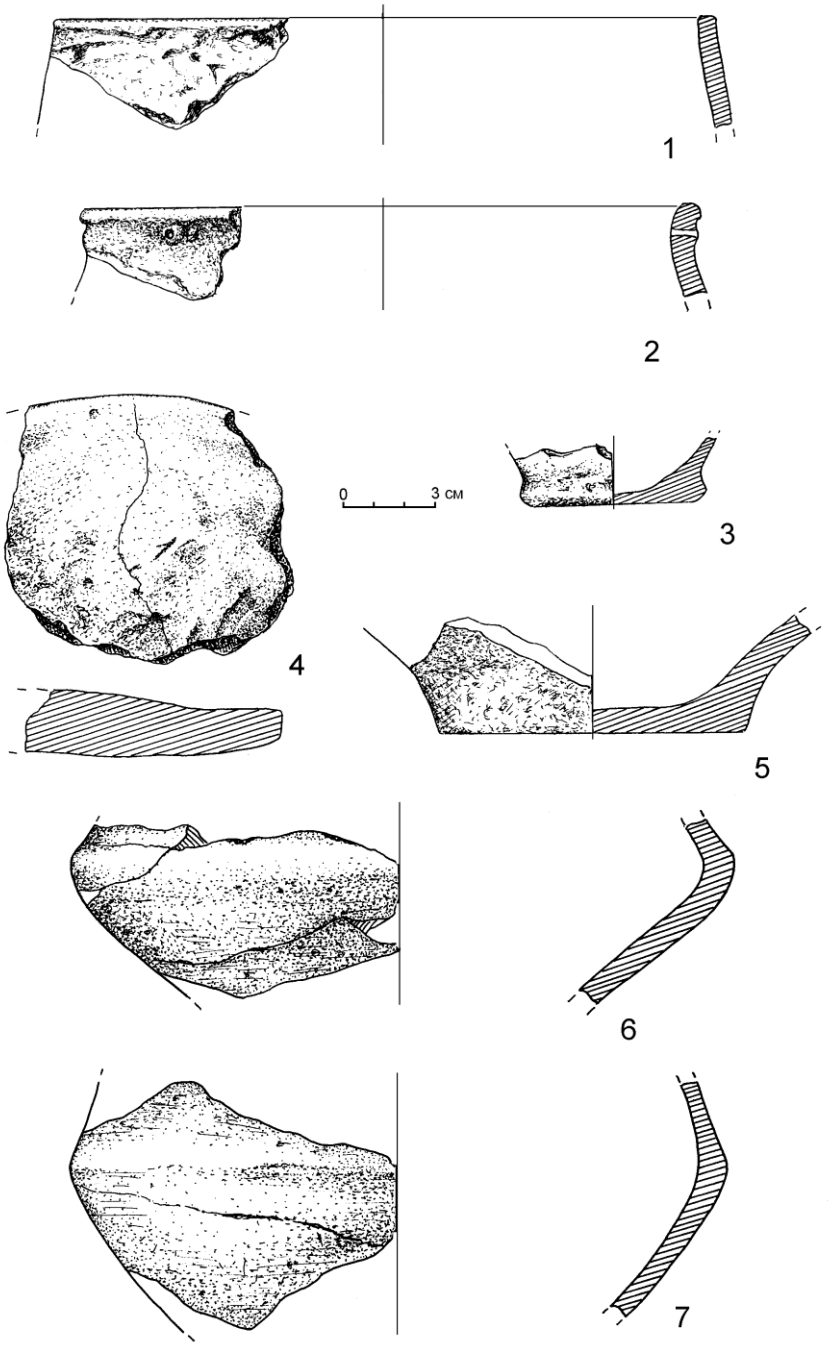

Fig. 17. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, object 1. 1–5 – fragments of ceramics from the hearth; 6–7 – from the accumulation near the north-western wall
Рис. 17. Добростани II, Яворівський район, Львівська область. Розкоп II, об'єкт 1. 1–5 – фрагменти кераміки з вогнища; 6–7 – із скупчення біля північно-західної стіни

The second type of «cups» is more «bulbous» and also has a large flare of shoulders (20–25 cm), but with slightly smaller rim diameters than the first type. The neck of the vessel is short, and the rim is lightly thickened and outward-flared. The shoulders of the bowls are well-profiled,

sometimes sharp, more often rounded. Below the shoulders, the walls of the vessels taper sharply toward the bottom. The surface of the items is well-smoothed, gray-black in color, and less often ochre. The clay mixture is free of inclusions or contains slight inclusions of chamotte and sand, which sometimes appear on the surface (fig. 16, *2*).

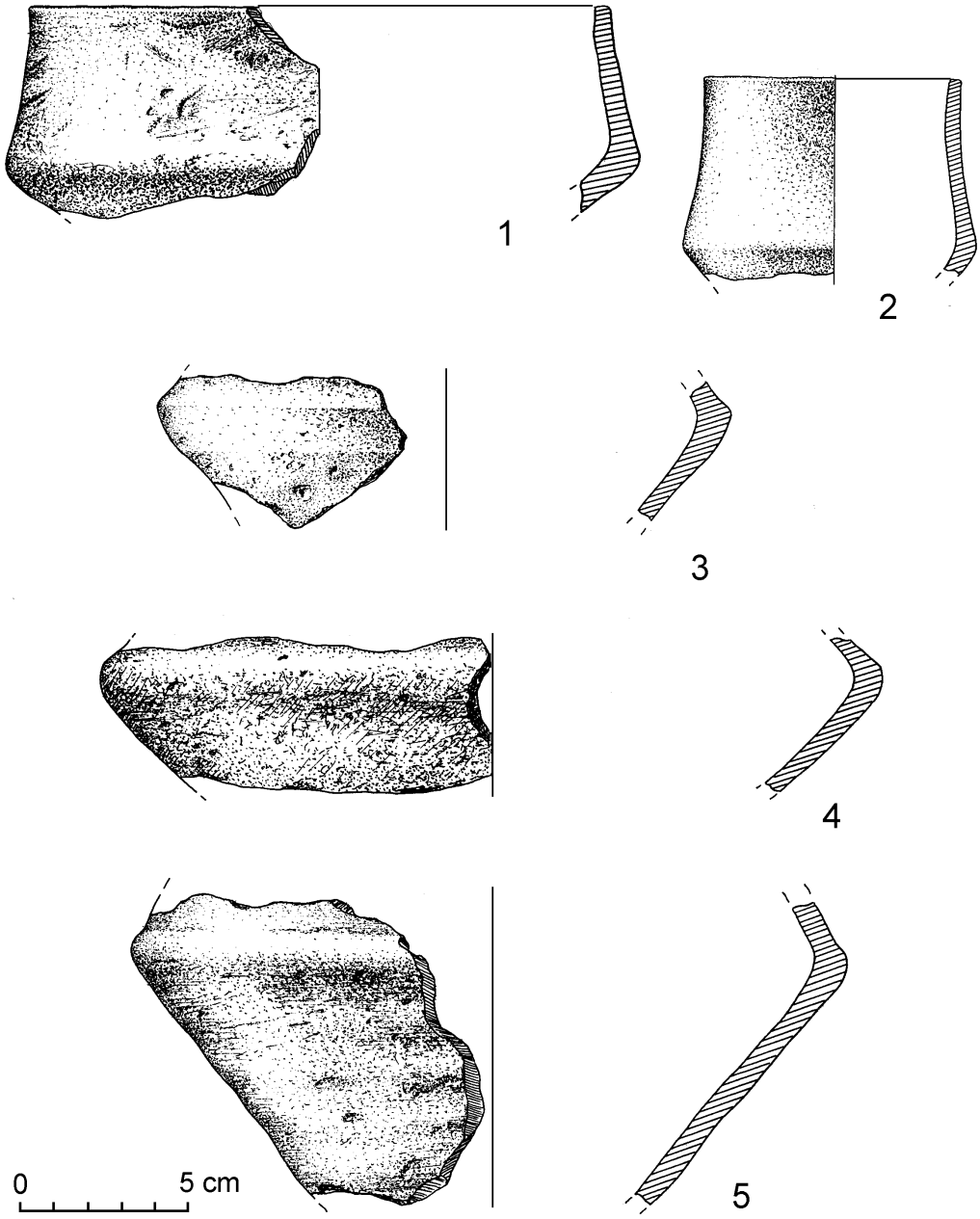

Fig. 18. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, object 1. 1–5 – fragments of ceramics
Рис. 18. Добростани II, Яворівський район, Львівська область. Розкоп II, об'єкт 1.1–5 – фрагменти кераміки

One of these bowls, a 20 cm wide and approximately 10 cm high cup, differs from the others in having a smoothed, slip-covered exterior and interior in light ochre color with black «sooting» marks and pointed protrusions on the shoulders (fig. 16, *1*).

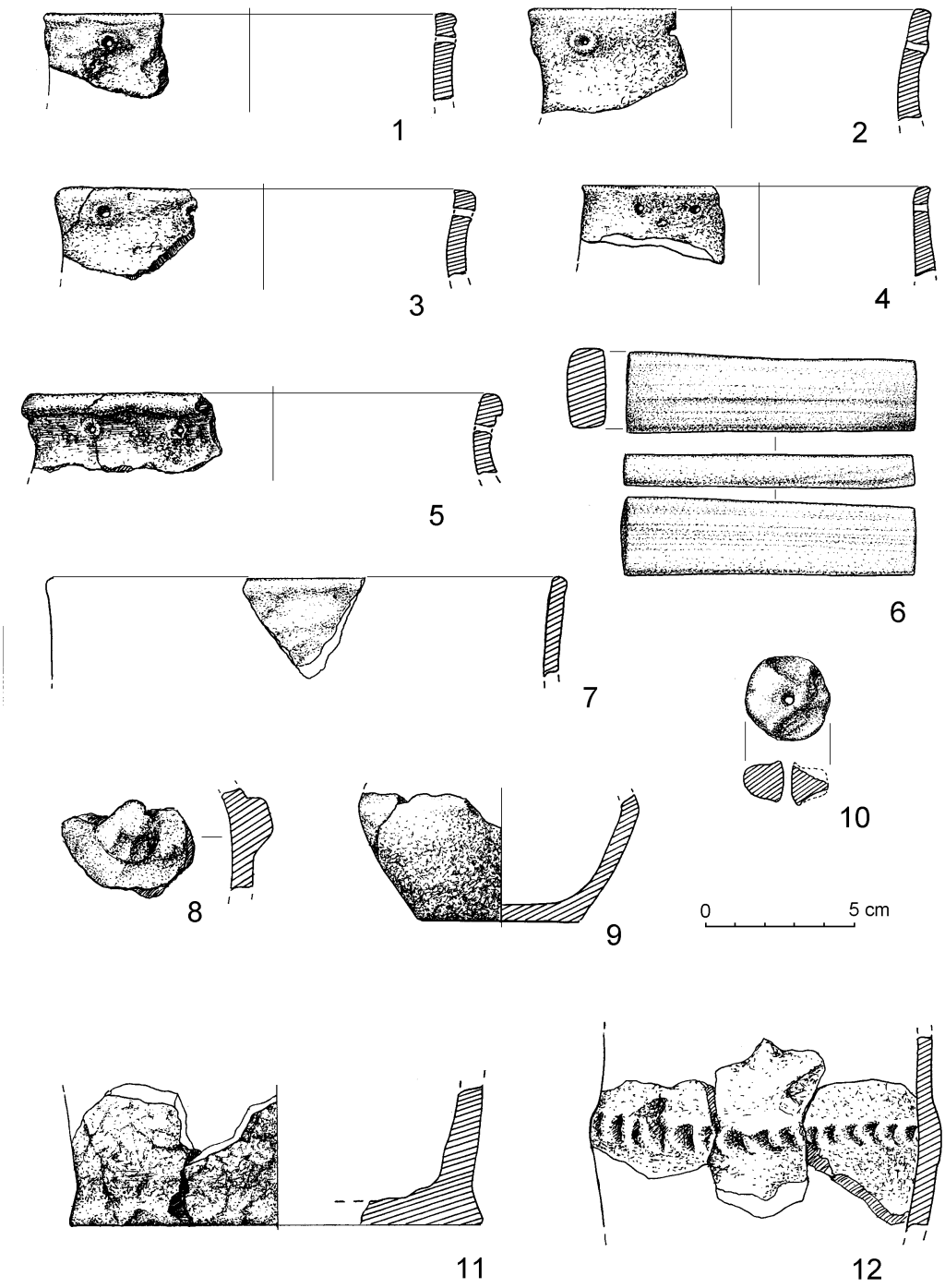

Fig. 19. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, object 1. 1–5, 7–9, 11–12 – fragments of pottery; 6 – polished stone block (hone); 10 – ceramic spindle whorl

Рис. 19. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, об'єкт 1. 1–5, 7–9, 11–12 – фрагменти посуду; 6 – кам'яний гострильний брусок; 10 – керамічне пряслице

A separate type of pottery can be categorized as thin-walled vessels with distinctly convex shoulders («vases»), which have quite slender proportions. Their surfaces are covered with a thin layer of slip, smoothed, and are gray-brown in color. The ceramics are well-fired, and the clay

mixture contains sand inclusions (fig. 17, *6, 7*; 18, *3, 4, 5*). A base with a diameter of 5.5 cm (fig. 17, *3*) likely belongs to a similar thin-walled vessel or small pot.

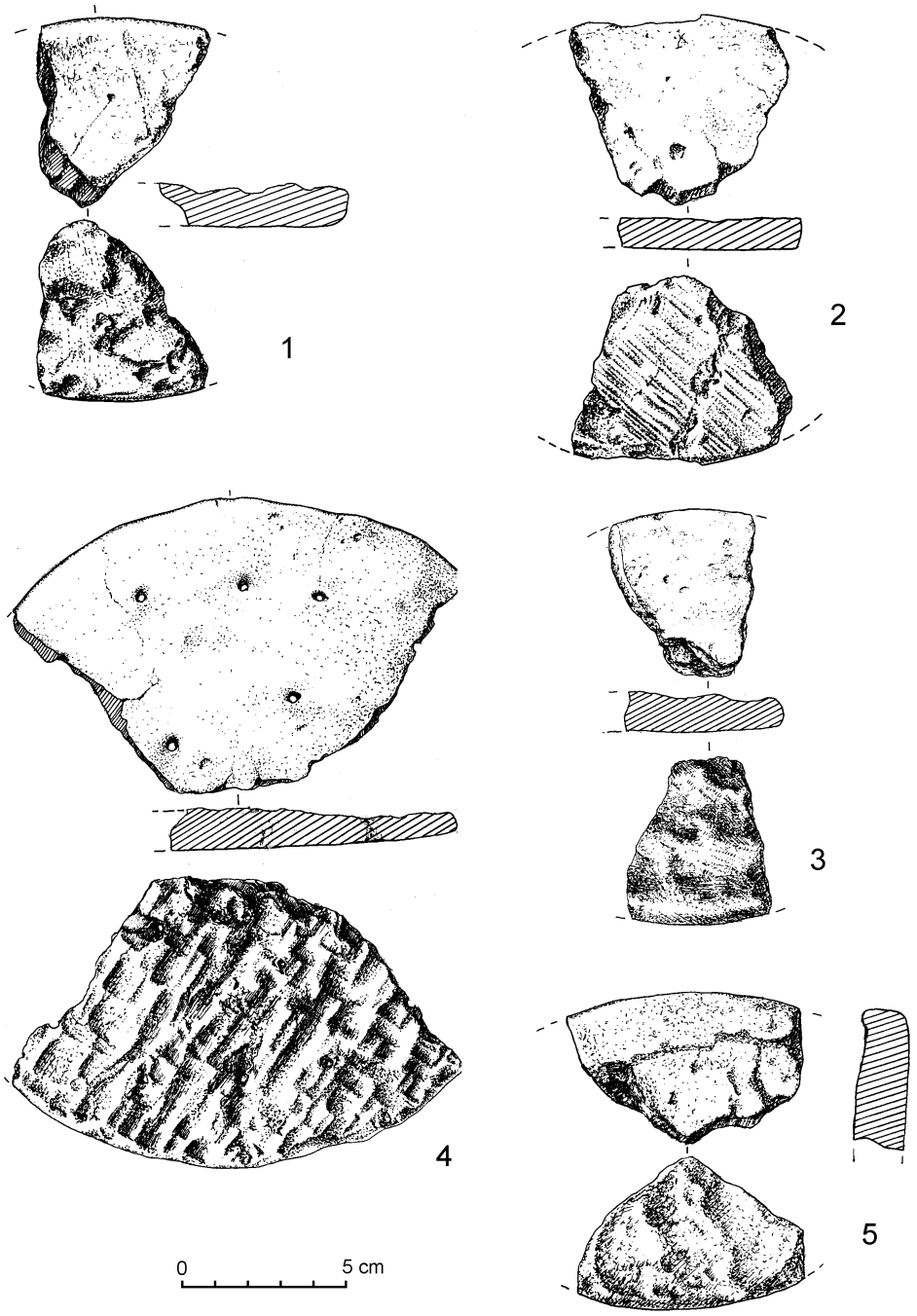

Fig. 20. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Fragments of ceramic discs from Excavation II. 1–3, 5 – object 1; 4 – object 7

Рис. 20. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Фрагменти керамічних дисків з розкопу II. 1–3, 5 – об'єкт 1; 4 – об'єкт 7

Among the ceramic materials from the fill of object 1, another interesting group of items stands out: the so-called «disks», «lids», and «plates», which are represented by 8 fragments. Based on

the formation of the disk surfaces and their profiling, several variants can be distinguished among them.

The first variant includes two thin-walled disks, with one surface smoothed, while the other has imprints from thin rods. One of these disks has a barely noticeable lip along the edge. The thickness of the disks is 0,8–1 cm, and their diameters are 18 cm and 28 cm, respectively. The color of the disks is light ochre or light gray. The ceramic mixture contains slight inclusions of small crushed stone fragments. The firing of the disks is quite good (fig. 20, *2*).

The second variant is represented by a thick-walled disk with a diameter of 22 cm. The thickness of the disk is 2 cm at the center and gradually tapers to 1 cm at the edges. Both surfaces are smoothed and are light ochre in color. The ceramic mixture contains slight chamotte inclusions. This variant also includes another disk fragment, 18 cm in diameter and 1.8 cm thick. The walls of the disk taper smoothly toward the edges and round off. Both surfaces are flat and one is rough, light brown, with chamotte inclusions in the mixture (fig. 17, *4*).

The third variant includes four fragments of thick-walled disks (1.3–1.8 cm thick). The diameters of the disks range from 16 to 22 cm. These disks have one carefully smoothed surface, while the other is uneven with fingerprints. The disks have a light ochre color, and the clay mixture contains chamotte fragments (fig. 20, *1*; 20, *3*). Sometimes, a distinct lip or rim is formed at the edge of the disk (fig. 20. *5*).

Among the pottery from object 1, several fragments (bases) were found, apparently from rather thick-walled bowls with wide flaring sides and large diameters. The surface of such bowls is smoothed, dark gray or brown, and externally covered with slip. The clay mixture contains a small amount of chamotte and sand. The firing is good (fig. 17, *5*).

In addition to the pottery, a small clay spindle whorl of round shape, with a diameter of 3 cm, was found in object 1 (fig. 19, *10*). Also discovered was a gray stone block (hone), measuring 9.8–10 cm in length, 2.3–2.7 cm in width, and 1.1–1.3 cm in thickness. All sides of the block are well-polished. Four surfaces of the block show shallow longitudinal grooves, likely traces of use (fig. 19, *6*).

To check part of the area of the site, a new excavation area (Area 2) was established to the south of Site 1, with a total area of 224 square meters (fig. 3). During the excavation of this area, the following stratigraphic layers were observed: from the surface level to a depth of 5 cm, a turf layer; from 5 to 30–40 cm, a traceable plow layer consisting of dark gray humus soil (loam); below that, light gray loam extended down to a depth of 52–50 cm; beneath this, a layer of natural subsoil, consisting of ochre clay, sometimes with dark spots from burrowing animals, was noted.

Archaeological finds were sporadically encountered, mostly at depths of 40–60 cm, with fewer finds in the plow layer. These finds mostly consisted of ceramic fragments from various types of pottery. One of the notable finds is a rim with a diameter of 20 cm from a thin-walled barrel-shaped vessel (possibly a deep, convex-bellied bowl). The rim was turned inward, with the exterior and interior surfaces smoothed and light brown, and the firing was good. The ceramic mixture contained slight inclusions of small chamotte fragments (fig. 21, *1*).

A small, thin-walled bowl with a gently biconical profile was also found. The diameter of the rim was 12 cm, with good firing, and the external and internal surfaces were smoothed, black in color, with the clay mixture showing no noticeable inclusions (fig. 21, 2).

A fragment of a pot was found, which likely has a slight tulip-shaped profile. The diameter of the pot's rim is 12 cm, and holes were made under the rim. The rim is outwardly curved and slightly thickened. The firing of the vessel is good, and the ceramic mixture contains minor inclusions of chamotte fragments. The external surface is light brown, while the interior surface is black, forming a thin layer beneath which the light brown surface is visible (fig. 21, *3*).

A distinctive find is a thick-walled barrel-shaped vessel with inwardly tilted rims. The diameter of the rim is 13 cm, and the edge is horizontally formed. The external surface is rough, uneven, and randomly rusticated, while the interior is smoothed with a brown color. The firing of the vessel is good. The ceramic mixture shows minor inclusions of chamotte fragments (fig. 21, *4*).

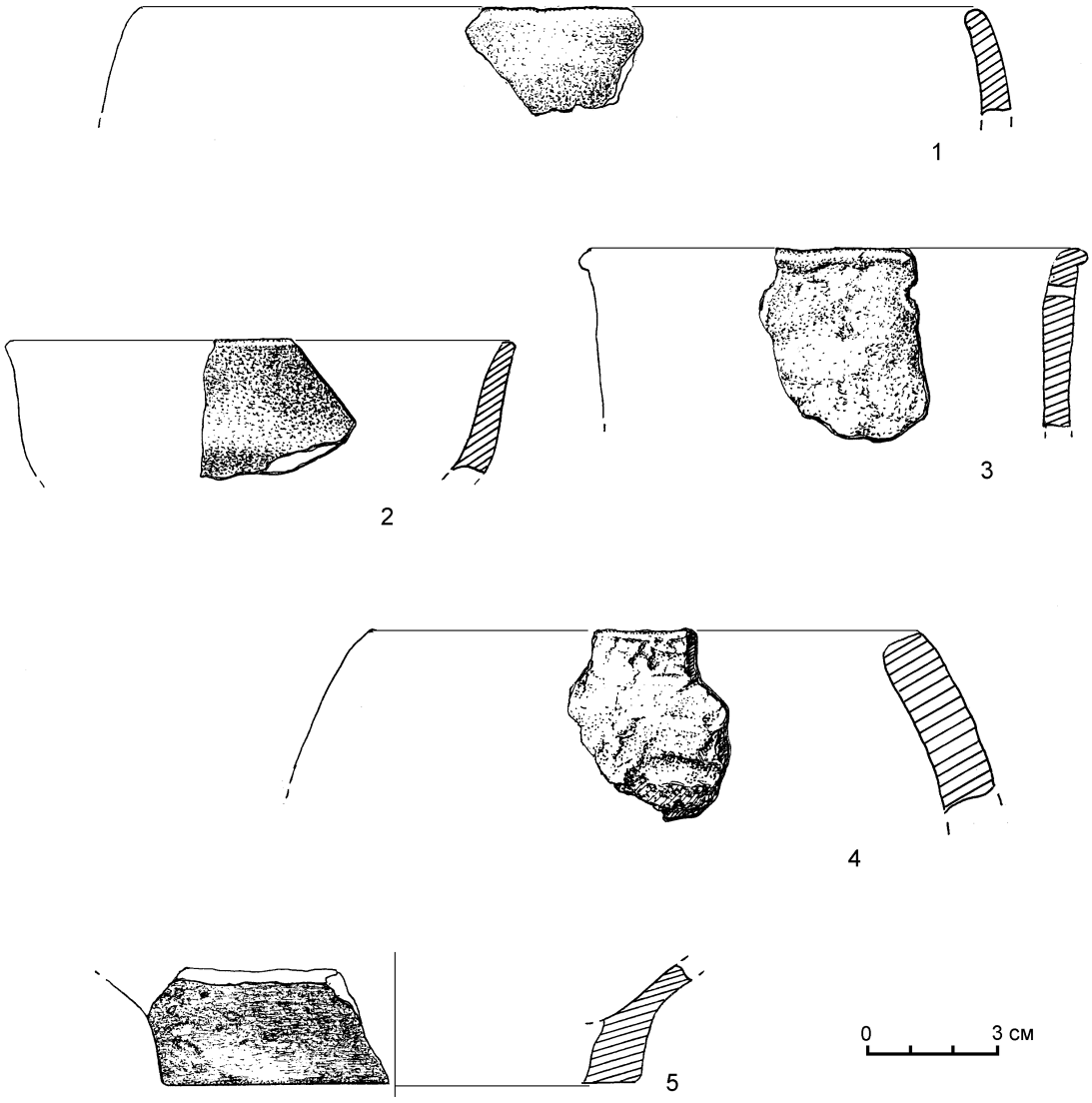

Fig. 21. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Materials from the cultural layer of Excavation II
Рис. 21. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Матеріали з культурного шару розкопу I

Also in the collection of finds from this area is a base with a diameter of 11 cm and a thickness of 1 cm from thin-walled pottery, likely of an S-shaped profile. The vessel's surface is slightly rough, and light brown in color (fig. 21, *5*).

In the cultural layer, a round-shaped stone grinder was also found, measuring 8 cm in diameter, made of a hard crystalline rock, similar to granite. The surface of the grinder shows clear signs of wear, with part of it worn down (fig. 22, *3*).

During the excavation of Area 2 of excavation area II, several objects were discovered, some of which date to the Early Iron Age. **Object 7** was located in the southern part of the area (fig. 3). Its traces, in the form of a stain of elongated oval shape with some expanded parts at the edges, were observed at a depth of 0.6–0.65 m. The stain is elongated from the northwest to the southeast. Its length is 1.24 m, with a width of 0.4 m in the northern part and 0.34 m in the southern part. The fill at the level of discovery consisted of gray, sometimes dark gray soil, with minor inclusions of ash and small charcoal fragments. A cross-section of the object, made along its longer axis, revealed

alternating layers of gray and dark gray soils, with a boundary between them, especially in the lower part of the fill, highlighted by a thin layer of charcoal fragments. In profile, object 7 appeared as a trough-like depression with an uneven bottom, which is dug into the natural subsoil in the southeastern part to a depth of 0.35 m, and in the northwestern part to 0.24 m (fig. 23, *I*).

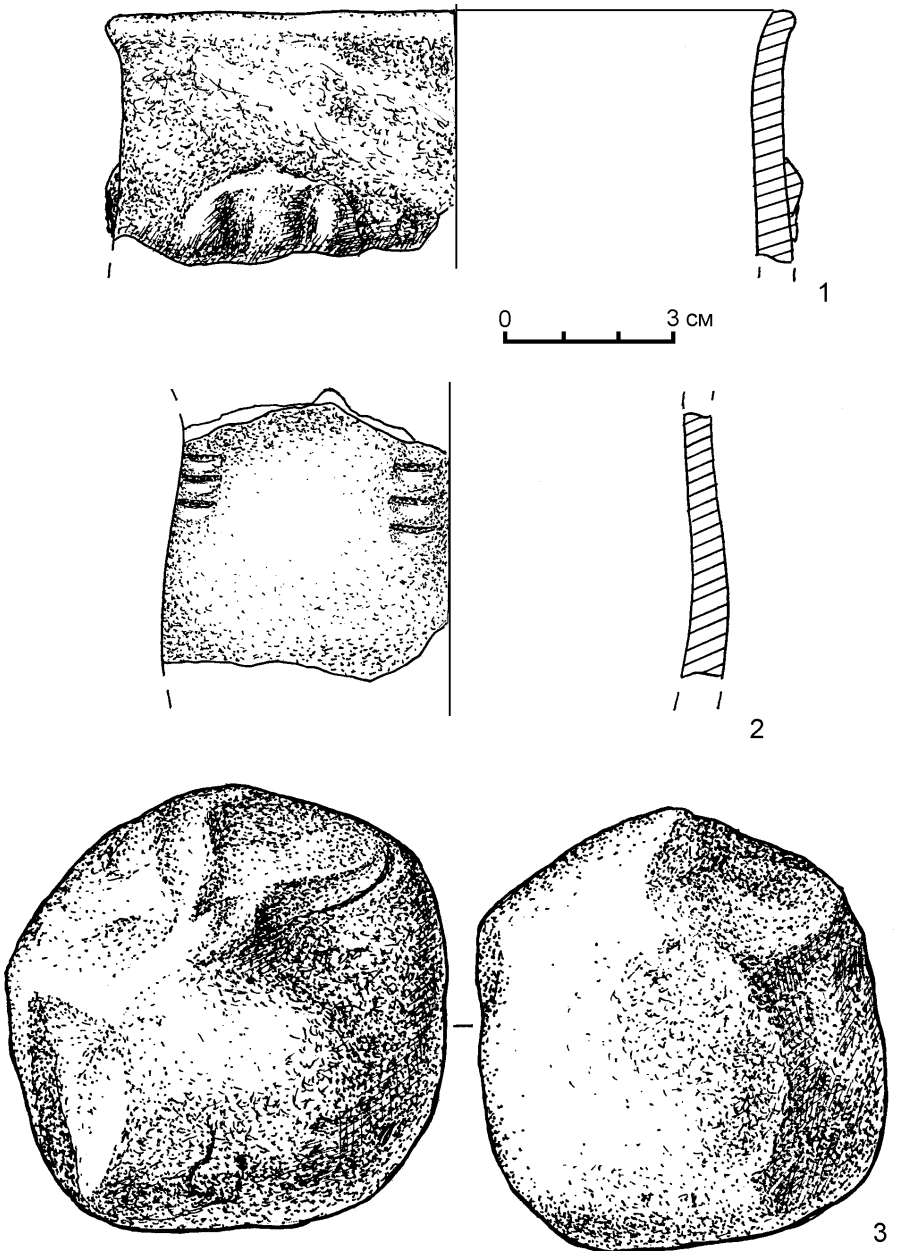

Fig. 22. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, area 2. 1–2 – fragments of pottery from object 8; 3 – stone grinder from the cultural layer
Рис. 22. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, ділянка 2. 1–2 – фрагменти посуду з об'єкту 8; 3 – кам'яний розтирач з культурного шару

In the deeper part of the object, at a depth of 15–20 cm from its level of discovery, a fragment of a clay «disk» was found. The diameter of the «disk» is 26 cm, and its thickness in the middle part is 1.5–1.7 cm. Towards the edges, its thickness decreases to 0.5–0.7 cm. In some places, the edge of the «disk» is slightly thickened, bent, and forms a small rim. One side of the item is smooth and well-

polished, while the other is uneven and bumpy, and features distinct imprints of weaving from thin twigs across its entire surface (similar to the «disk» from object 1). The «disk» has seven through-holes with diameters of 3–4 mm, which may be arranged in two rows around the circle (fig. 20, *4*).

During the plastic excavation of object 7 in its northeastern part, small, indistinct round depressions, about 5 cm in diameter, were recorded. In one of them, small pieces of burned wood, likely of coniferous species (pine?), were found. These may be traces of some wooden construction.

Object 8 was discovered at the southern end of the second area of excavation II (fig. 3). Traces of it were detected at a depth of 0.4 m, in the form of an irregularly oval, elongated stain running from the southeast to the northwest. Its fill was dark gray, almost black, in the central part, and lighter gray at the edges. The object is 0.9 m in length, the width in the narrower part is 0.5 m, and in the wider part, it is 0.7 m. A cross-section of the object was made along its longer axis. It showed that the fill was heterogeneous. In the wider part, a higher concentration of dark gray soil with small charcoal fragments and several ceramic fragments was observed. In the southeastern part, the object had a light gray fill with no charcoal or ceramics. The bottom of the object was uneven, with parts of it sunken into the natural subsoil by 10 to 20 cm (fig. 23, *II*; 24).

The ceramics found in the fill consisted of 10 small fragments. Among them, a fragment of a pot with an S-shaped profile stands out, with a rim diameter of 12 cm. The rim is slightly flared. Between the rim and the vessel's body, there is an applied decoration in the form of a «medallion» with imprints. Unfortunately, only the upper part of this relief has been preserved, so it is unknown whether it was an individual decorative element or part of an applied rim. The pot's surface is uneven, with slanting, slightly sunken grooves visible. The color of the pot is gray-ochre, the firing is good, and small fragments of chamotte are noticeable in the clay (fig. 22, *1*).A fragment of a small, thin-walled vessel was also discovered, possibly a pot with an S-shaped profile. The vessel is decorated with an unusual ornament in the form of vertical rows of nail impressions. The surface is easily smoothed, uneven, and light brown. The clay shows minor inclusions of small chamotte fragments and quartz. The firing of the vessel is good (fig. 22, *2*).

Object 10 was found next to object 9 (fig. 3). Its traces were detected at a depth of 0.5 m from the surface in the form of an oval stain, elongated from east to west. The length of the stain is 0.85 m, and its width is 0.65 m. A cross-section was made along the longer axis of the object. It had a homogeneous filling of gray soil, and only in the lower part was an accumulation of small pieces of wood charcoal. The object's walls are slanted conically towards the bottom, which was sunken into the natural subsoil clay by 20 cm from the upper level of the object's fixation. Three small fragments of Early Iron Age ceramics were found in the fill (fig. 23, *III*).

Analysis of materials. In 2004–2005, during the rescue archaeological excavations at the multi-layered site of Dobrostany II, an area of more than 600 square meters was studied, and materials and objects from the Mierzanowice culture, the Early Iron Age, and the Early Middle Ages were recorded. The Mierzanowice culture is represented by a few fragments of pottery and several flint artifacts found in the cultural layer.

One household pit and several pottery fragments from the cultural layer are attributed to the Early Middle Ages. The most numerous materials from the cultural layer and several objects are related to the Early Iron Age.

Regarding the discovered immovable objects of the Dobrostany II site, considering their location, structure, and nature of filling, they can be divided into two types. The first type (objects 2, 7, 8, 9, 10) consists of small household hearth pits, which were likely used temporarily (fig. 23). Such objects are known from many settlements of various Bronze Age and Early Iron Age cultures and had a practical and understandable purpose.

The second type includes object 1, which is a large pit with a round plan shape, featuring a post construction for supporting a cover and a hearth inside (fig. 7–12). It is believed that larger pits with traces of a hearth inside, which serve as a certain criterion, as well as traces of wooden constructions,

can be classified as residential-type objects (Moskwa, 1976, s. 207, 250, 276–277, ryc. 57; Chomentowska, 1989, s. 330, 332; Czopek, 1997, s. 29–65; Kłosińska, 2004, s. 241, ryc. 1, *3*, *4*).

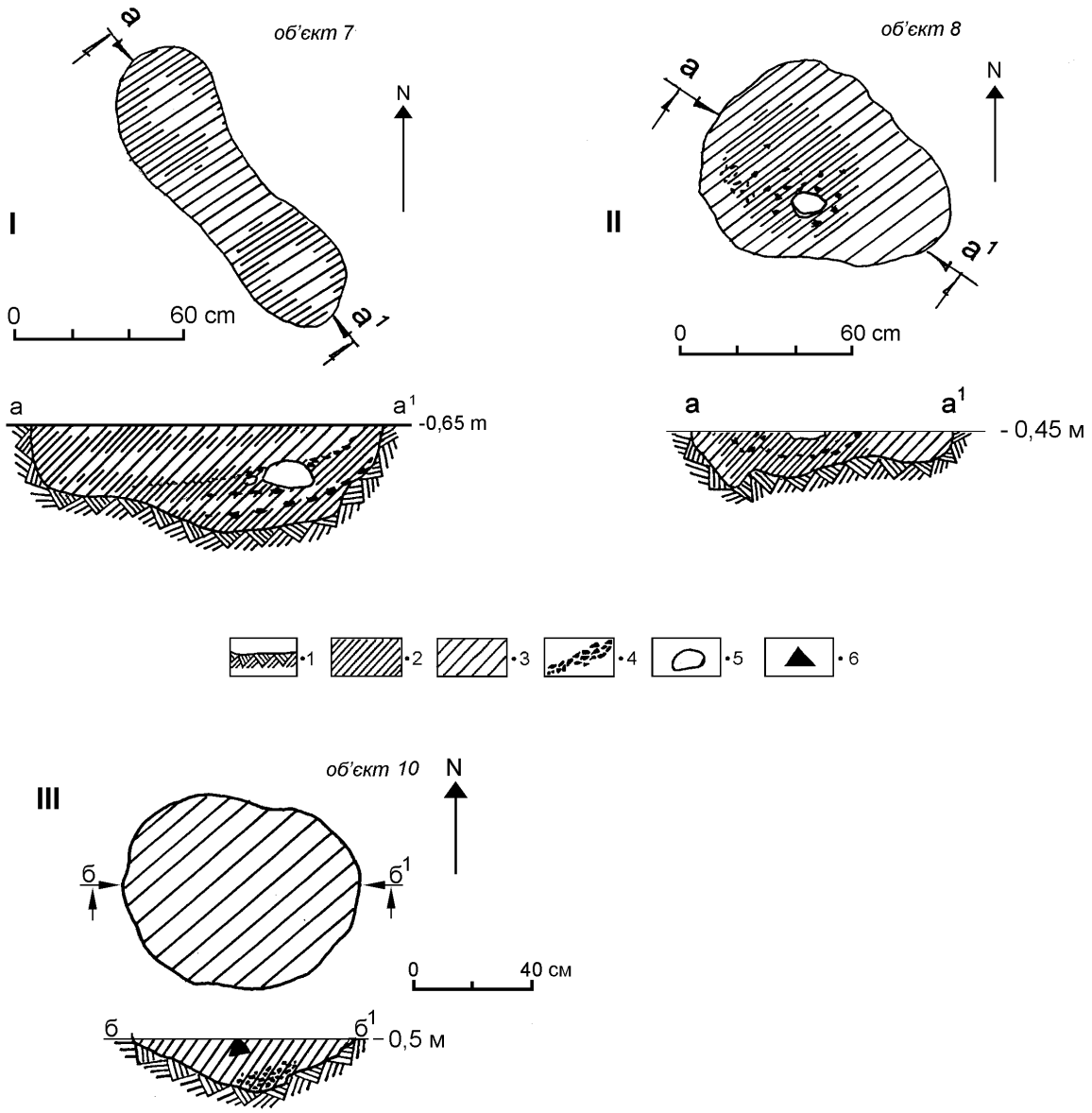

Fig. 23. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, area 2. I – object 7; II – object 8; III – object 10. Key: 1 – natural subsoil; 2 – dark-gray soil; 3 – light-gray soil; 4 – charcoal; 5–6 – fragments of ceramics

Рис. 23. Добростани II, Яворівський район, Львівська область. Розкоп II, ділянка 2. I – об'єкт 7; II – об'єкт 8; III – об'єкт 10. Умовні знаки: 1 – материк; 2 – ґрунт темно-сірого кольору; 3 – ґрунт світло-сірого кольору; 4 – деревне вугілля; 5–6 – фрагменти кераміки

Semi-dugout dwellings with hearths inside and post constructions have been discovered in settlements of the Vysotska culture, and they were mostly rectangular in plan (Крушельницька, 1976, с. 47). In the late Vysotska culture settlements of the Southern Roztochchia (Shklo, Ternovytsia, Moloshkovychi), residential semi-dugout objects of quite large size and a proper

rectangular plan shape have been found, with traces of posts on the floor and hearths inside (Крушельницька, 1973, с. 30–32, 34, 35, 37, рис. 1; 1976, с. 47; Рудий, 1999, с. 187). In the settlements of the later Cherepyn-Lahodiv culture group (e. g., in Cherepyn and Lahodiv), semi-dugout dwellings of rectangular and sometimes oval shape were a common type of structure, forming complex residential-household complexes together with various pits (Крушельницька, 1993, с. 162, 163, 168–173, 212, 213, рис. 89–93, 110). During excavations of an Early Scythian settlement near Khrinnyky on the Styr River, two large semi-dugout dwellings with rounded corners were investigated, inside of which traces of hearths and post constructions were found (Козак, Павлів, 2010, с. 71–72, фото 3, 4). In the neighboring Tarnobrzeg Lusatian culture, earthen dwellings or semi-dugout dwellings are known much less, and above-ground structures were more common. At the settlement in Bialobrzegi on the Vistula River, dating to the 5th century BC, shallow, irregularly oval-shaped objects were recorded, which could have been semi-dugout dwellings (Czopek, 1997, s. 63, ryc. 7, *10*, *11*, *17*, *18*; Adamik, Burghardt, 2011, s. 121–123, 159, ryc. 8, *10*, *11*, *14*).

Thus, object 1 from the Dobrostany II site, considering all the necessary characteristics (size, hearth, traces of post construction), can be interpreted as a residential or residential-household structure. The distinguishing feature of this structure is its round shape in plan, which sets it apart from objects of this type in other cultures of the Early Iron Age in neighboring regions.

The ceramic complex from the cultural layer and the Early Iron Age objects at the Dobrostany II site consists of a small, «standard» set of items: pots (the most numerous group of pottery), bowls, cup-bowls, vases, «disks» and a spindle whorl.

The largest number of fragments is represented by small and medium-sized pots with an S-shaped profile. Almost all have perforations below the rim (fig. 5, *1, 2*; 16, *3*; 19, *1–3, 5*). The outer surface is rough, uneven, sometimes lightly rusticated, and light brown. The bottoms are clearly defined, sometimes concave (fig. 4, *5*; 5, *4*; 6, *3*; 17, *3, 5*; 19, *11*; 21, *5*). There is a slight admixture of crushed chamotte in the ceramic paste. Some pots are decorated with applied horizontal rollers with finger impressions (fig. 16, *4, 5*). Attention is drawn to the atypical ornamentation methods of several vessels: an applied (separate decorative element?, part of the roller?) relief medallion (fig. 22, *1*), a horizontal row of nail imprints (fig. 19, *12*), and rows of nail imprints arranged vertically (fig. 22, *2*).

Significantly fewer fragments belong to barrel-shaped pots. These pots are larger, their surfaces are uneven, often covered with small chaotic rustication. This type of pottery has a slightly worse firing and more chamotte inclusions in the ceramic paste (fig. 17, *1*; 21, *1, 4*).

Very few fragments of bowls were found, and all of them belong to different types (fig. 4, *1, 4*; 21, *2*). Their common feature is good firing, with a very slight admixture of small chamotte chips in the ceramic paste, and the external and internal surfaces are smoothed, dark brown or black.

Of particular interest are the uniquely shaped bowl-«cups» – small, thin-walled vessels with clearly defined shoulders and a smoothed or burnished surface (fig. 16, *1, 2*; 18, *1, 2*). They are classified as tableware and all were found in object 1. Similar pottery is also known from sites of the Noua culture from the second half of the Bronze Age in the Carpathian region (Крушельницька, 2006, рис. 6, *1, 2*; 9, *9*; 16, *2*; 24, *8*), and it is a fairly common form of pottery in the Lusatian cultures (groups) of Southeastern Poland, particularly in the Tarnobrzeg Lusatian culture (Czopek, 1997, tabl. III, *8*; IX, *16*; Dzięgelewski, Godlewski, 2009, ryc. 3, *k*; Szpunar, Szpunar, Kuś, 2009, ryc. 2, *b, d*). Such bowls were found in the settlement of the late Vysotska culture in Hrushiv (Войцещук, Павлів, 2011, с. 309, рис. 7, *3*, *5–8*), and they are less present in the ceramic complexes of the Cherepyn-Lahodiv group (Крушельницька, 1993, рис. 87, *11*) and the Kushtanovytska culture (Попович, 2006, рис. 14, *6, 11*).

At the Dobrostany II site, many fragments of ceramic items, called «disks», also referred to as plates, trays, or covers, have been found (fig. 17, *4*; 20). The common technological feature of this pottery is its good heating. These items are abundant in many settlements of various cultures of the early Iron Age in Central-Eastern Europe. Despite discussions about their functions, it is believed that

they were primarily utilitarian and were used as a base (support) for baking flatbread-type cookies (Стрельник, Хомчик, 2007, с. 26–31).

Fig. 24. Dobrostany II, Yavoriv district, Lviv region. Excavation II, area 2, object 8
Рис. 24. Добростани II, Яворівський район, Львівська обл. Розкоп II, ділянка 2. Об'єкт 8

The relatively limited archaeological material from the Dobrostany II site (primarily ceramics) lacks distinct chronological and cultural markers. Upon examining the main, typical forms of the ceramic complex from the site, we find certain analogies with materials from several sites, primarily from the Cherepyn-Lahodiv group of the Early Scythian period and the Tarnobrzeg Lusatian culture, and less from the late Vysotska culture. The Dobrostany I and II sites likely belonged to a certain local group with mixed cultural traits.

The Dobrostany II site is located in a region that, until recently, was a «white spot» in Ukrainian archaeology. Small excavations of Late Bronze – Early Iron Age sites have only been conducted in a few places. Near Ternovytsia in the Yavoriv district, the remains of a cremation cemetery of the Lusatian culture from the end of the Bronze Age and a settlement of the Vysotska culture and Early Scythian period were discovered, which were sporadically studied at the end of the 19th century and during the interwar period (Szeptycka, 1925–1927, s. 213–215), and in 1968 (Крушельницька, 1973, с. 35). At the same time, rescue excavations were conducted at the settlement of the Vysotska culture near the village of Shklo in the Yavoriv district (Крушельницька, 1973, с. 34–35). Small excavations of Vysotska(?) culture settlements in the Yavoriv district were carried out by V. Konoplya (Конопля, 1999, с. 144–147) and V. Rudyi (Рудий, 1999, с. 187–190).

Extensive survey research and excavations of sites over larger areas, conducted over the last ten years in the western part of the Lviv region, on the terrain between the Roztochchya range and the Carpathians, particularly in Bykiv (Czopek et al., 2016), Dobrostany (Павлів, Петегирич, 2005, 2009; Павлів та ін., 2006), Hrushiv (Войцещук, Павлів, 2011), and Berehove (Czopek et al., 2018, p. 306–340), have provided important materials that indicate that these lands held particular significance at the end of the Bronze Age and in the Early Iron Age. This area was one of the important contact

zones of the ancient world – between the Urnfield cultures of Western and Central Europe and the forest-steppe and steppe cultures of the Pontic circle, as evidenced by the latest discoveries of the «Chotyniec agglomeration» (Czopek, 2007; Czopek et al., 2018, s. 197–206; Czopek, 2022, s. 163). The unresolved issues regarding the boundary of the spread of Lusatian cultures to the east, the formation and spread of the Vysotska culture, and the origin and mutual influences of cultural groups of the Early Scythian period in western Ukraine with the Lusatian cultures, concern the territories of Upper Dnister region, Nadsiannia, Roztochchya, and the Male Polissia (Gedl, 2004, s. 85; Czopek, 2007, s. 122; Kłosińska, 2009, s. 143, 145, 147).

Brief Conclusions. A comparative analysis of the stationary and movable materials from the Early Iron Age layers of the Dobrostany I and Dobrostany II sites revealed their technological and typological identity. This, along with the particularities of the geomorphological conditions of their location, allows us to assert that the Dobrostany I and Dobrostany II sites form one archaeological complex. Considering the nature of the stationary objects discovered here (an above-ground structure similar to a shepherd's constructions Carpathian Hutsul type, a semi-dugout with a hearth, and temporary fire pits), and the low-density cultural layer of the Early Iron Age, it is suggested that the settlement had a seasonal character and could have served as a large communal pasture located far from the village. This was facilitated by natural conditions – a flat, wide, cape-like terrace surrounded by floodplains of three small rivers (fig. 2). During the rainy season, livestock could graze on the hill, and in dry periods, animals could find food in the grass-rich floodplain meadows (Павлів, Петегирич, 2009).

The structures and materials from the Early Iron Age at the Dobrostany site are tentatively dated back to the 7th–5th centuries BC. The question of the cultural affiliation of the site remains open, as it is located at the border of the influence of various ethnocultural groups (Крушельницька, 1993, с. 235, 237–238; Gedl, 2004, s. 81–87), and the materials obtained during its research show, as mentioned earlier, mixed cultural traits.

ЛІТЕРАТУРА

Войцещук, Н., Павлів, Д. (2011). Горизонт ранньозалізного часу пам'ятки Грушів II на Львівщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 15,* 299–319.

Козак, Д. Н., Павлів, Д. Ю. (2010). Поселення ранньозалізного часу біля с. Хрінники на Волині. *Археологія і давня історія України, 2,* 71–95.

Конопля, В. (1999). Дослідження поселення висоцької культури Глиниці-І на Яворівщині. *Львівський археологічний вісник, 1,* 144–147.

Кравчук, Я., Зінько, Ю. (2018). Рельєф Львівської області. В Я. Кравчук (ред.), *Львівська область: природні умови та ресурси.* Львів, 55–85.

Крушельницька, Л. І. (1973). Поселення висоцької культури. *Археологія, 11,* 27–38.

Крушельницька, Л. І. (1976). *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.* Київ.

Крушельницька, Л. І. (1993). Черепино-лагодівська група пам'яток. В Л. І. Кришельницька (ред.), *Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті.* Київ, 158–238.

Крушельницька, Л. І. (2006). *Культура Ноа на землях України.* Львів.

Павлів, Д., Петегирич, В. (2005). Стародавні поселення біля Рулевого та Добростан на Яворівщині. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2004 р. Інформаційний бюлетень,* 37–40.

Павлів, Д., Петегирич, В. (2009). Доісторична пастуша будівля – «стая» з Добростан. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 13,* 102–111.

Павлів, Д., Петегирич, В., Принада, І., Гавінський, А. (2006). Археологічні відкриття на трасі будівництва автостради Краковець–Львів. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2005 р. Інформаційний бюлетень,* 47–49.

Павлів, Д., Петегирич, В., Коропецький, Р. (2020). Нововідкриті пам'ятки доби бронзи у Яворівському районі Львівської області. In M. Dębiec, T. Saile (Eds.), *Ab plantibus usque ad montes. Studia*

archaeologica Andreae Pelisiak sexagesimum quintum annum vitae oblata. Collectio Archaeologica Ressaviensis. Rzeszów, 559–579.

Попович, І. (2006). *Закарпаття за доби раннього заліза.* Краків; Львів.

Рудий, В. (1999). Дослідження в Молошковичах. *Львівський археологічний вісник, 1,* 187–190.

Стрельник, М. О., Хомчик, М. А. (2007). Глиняні диски – листи для випічки (II тис. до н. е. – I тис. н. е.). *Археологія, 2,* 26–31.

Adamik, J., Burghardt, M. (2011). Osada tarnobrzeskiej kultury łużyckiej w Białobrzegach, pow. Łańcut, stanowisko nr 5, w świetle ostatnich badań. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXII,* 117–167.

Chomentowska, B. (1989). Osada kultury łużyckiej grupy tarnobrzeskiej w Zawadzie gmina Połaniec, woj. Tarnobrzeskie w świetle dotyczasowych badań. W A. Barłowska, E. Szałapata (red.), *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej,* 325–341.

Czopek, S. (1997). Osada grupy tarnobrzeskiej na stanowisku nr 5 w Bialobrzegach, woj. Rzeszowskie. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XVIII,* 29–75.

Czopek, S. (2007). Środkowoeuropejska rubież kulturowa – między wschodem a zachodem w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. W M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.), *U źródeł Europy Środkowo–Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych.* Rzeszów, 109–125.

Czopek, S. (2022) Koniec łużyckiego świata. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XLIII,* 159–168.

Czopek, S., Machnik, J., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrycz, W. (2016). *Wielokulturowe stanowiska archeologiczne w Bykowie koło Drohobycza / Багатошарові пам'ятки археології у Бикові поблизу Дрогобича.* Kraków.

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Войцещук, Н., Осаульчук, О., Bobak, D., Gębica, P., Яцишин, А., Pasterkiewicz, W., Павлів, Д., Петегирич, В., Połtowicz-Bobak, M., Wacnik, A. (2018). *Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny / Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишні в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени.* Rzeszów.

Dzięgelewski, K., Godlewski, P. (2009). Wschodnie oddziaływania kulturowe na terytorium Zachodniej Małopolski we wczesnej epoce żelaza – żródła i interpretacje. W S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – żródła i interpretacje.* Rzeszów, 191–223.

Gedl, M. (2004). Uwagi na temat sytuacji kulturowej w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza na wschód od bramy Przemyskiej. *Rocznik Przemyski, XL, 2, Archeologia,* 81–88.

Kłosińska, E. (2004). Osadnictwo ludności kultury łużyckiej nad środkowym Wieprzem w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza. W J. Libera, A. Zakościelna (red.), *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze.* Lublin, 239–251.

Kłosińska, E. (2009). Sąsiedzi przez Roztocze. Kilka uwag na temat lubelskiego i tarnobrzeskiego wariantu kultury łużyckiej. W S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje.* Rzeszów, 139–155.

Moskwa, K. (1976). *Kultura łużycka w Południowo-Wschodniej Polsce.* Rzeszów.

Pavliv, D., Petehyrych, V., Koropetskyj, R. (2021). Sites of Bronze Age in the area of building of highway Krakovets–Lviv. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 25,* 218–240.

Szeptycka, J. (1925–1927). Sprawozdanie z poszukiwań w Tarnowicy, w pow. Jaworowskim (woj. Lwowskie) w gminie Bruchnal (włas. hr. Leona Szeptyckiego). *Przegląd archeologiczny, III,* 7–9, 213–215.

Szpunar, A., Szpunar, B., Kuś, M. (2009). Osada z wczesnej epoki żelaza w Gorzycach, pow. Tarnów, stan. 3, w świetle dotychczasowych badań. W S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje.* Rzeszów, 415–438.

REFERENCES

Voitseshchuk, N., & Pavliv, D. (2011). Horyzont rannozaliznoho chasu pamiatky Hrushiv II na Lvivshchyni. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 15,* 299–319 (in Ukrainian).

Kozak, D. N., & Pavliv, D. Yu. (2010). Poselennia rannozaliznoho chasu bilia s. Khrinnyky na Volyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 2,* 71–95 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1999). Doslidzhennia poselennia vysotskoi kultury Hlynytsi-I na Yavorivshchyni. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 1,* 144–147 (in Ukrainian).

Kravchuk, Ya., & Zinko, Yu. (2018). Relief Lvivskoi oblasti. In Ya. Kravchuk (Ed.), *Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy.* Lviv, 55–85 (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (1973). Poselennia vysotskoi kultury. *Arkheolohiia, 11,* 27–38 (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (1976). *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannoho zaliza.* Kyiv (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (1993). Cherepyno-lahodivska hrupa pamiatok. In L. I. Krushelnytska (Ed.), *Pamiatky halshtatskoho periodu mezhyrichchia Visly, Dnistra i Prypiati.* Kyiv, 158–238 (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (2006). *Kultura Noa na zemliakh Ukrainy.* Lviv (in Ukrainian).

Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2005). Starodavni poselennia bilia Rulevoho ta Dobrostan na Yavorivshchyni. *Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy v 2004 r. Informatsiinyi biuleten,* 37–40 (in Ukrainian).

Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2009). Doistorychna pastusha budivlia – «staia» z Dobrostan. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 13,* 102–111 (in Ukrainian).

Pavliv, D., Petehyrych, V., Prynada, I., & Havinskyi, A. (2006). Arkheolohichni vidkryttia na trasi budivnytstva avtostrady Krakovets–Lviv. *Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy v 2005 r. Informatsiinyi biuleten,* 47–49 (in Ukrainian).

Pavliv, D., Petehyrych, V., & Koropetskyi, R. (2020). Novovidkryti pamiatky doby bronzy u Yavorivskomu raioni Lvivskoi oblasti. In M. Dębiec, & T. Saile (Eds.), *Ab plantibus usque ad montes. Studia archaeologica Andreae Pelisiak sexagesimum quintum annum vitae oblata. Collectio Archaeologica Ressaviensis.* Rzeszów, 559–579 (in Ukrainian).

Popovych, I. (2006). *Zakarpattia za doby rannoho zaliza.* Krakiv; Lviv (in Ukrainian).

Rudyi, V. (1999). Doslidzhennia v Moloshkovychakh. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 1,* 187–190 (in Ukrainian).

Strelnyk, M. O., & Khomchyk, M. A. (2007). Hlyniani dysky – lysty dlia vypichky (II tys. do n. e. – I tys. n. e.). *Археологія, 2,* 26–31 (in Ukrainian).

Adamik, J., Burghardt, M. (2011). Osada tarnobrzeskiej kultury łużyckiej w Białobrzegach, pow. Łańcut, stanowisko nr 5, w świetle ostatnich badań. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXII,* 117–167 (in Polish).

Chomentowska, B. (1989). Osada kultury łużyckiej grupy tarnobrzeskiej w Zawadzie gmina Połaniec, woj. Tarnobrzeskie w świetle dotyczasowych badań. In A. Barłowska, & E. Szałapata (Eds.), *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej.* Rzeszów, 325–341 (in Polish).

Czopek, S. (1997). Osada grupy tarnobrzeskiej na stanowisku nr 5 w Bialobrzegach, woj. Rzeszowskie. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XVIII,* 29–75 (in Polish).

Czopek, S. (2007). Środkowoeuropejska rubież kulturowa – między wschodem a zachodem w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. In M. Dębiec, & M. Wołoszyn (Eds.), *U źródeł Europy Środkowo–Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych.* Rzeszów, 109–125 (in Polish).

Czopek, S. (2022). Koniec łużyckiego świata. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XLIII,* 159–168 (in Polish).

Czopek, S., Machnik, J., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrycz, W. (2016). *Wielokulturowe stanowiska archeologiczne w Bykowie koło Drohobycza / Bahatosharovi pamiatky arkheolohii u Bykovi poblyzu Drohobycha*. Kraków (in Polish & Ukrainian).

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Voitseshchuk, N., Osaulchuk, O., Bobak, D., Gębica, P., Yatsyshyn, A., Pasterkiewicz, W., Pavliv, D., Petehyrych, V., Połtowicz-Bobak, M., & Wacnik, A. (2018). *Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny / Kulturno-poselenski zminy v baseini richky Vyshni v epokhu bronzy i za doby rannoho zaliza v konteksti zmin do istorychnoi i rannoserednovichnoi oikumeny.* Rzeszów (in Polish & Ukrainian).

Dzięgelewski, K., & Godlewski, P. (2009). Wschodnie oddziaływania kulturowe na terytorium Zachodniej Małopolski we wczesnej epoce żelaza – żródła i interpretacje. In S. Czopek, & K. Trybała-Zawiślak (Eds.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – żródła i interpretacje.* Rzeszów, 191–223 (in Polish).

Gedl, M. (2004). Uwagi na temat sytuacji kulturowej w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza na wschód od bramy Przemyskiej. *Rocznik Przemyski, XL, 2, Archeologia,* 81–88 (in Polish).

Kłosińska, E. (2004). Osadnictwo ludności kultury łużyckiej nad środkowym Wieprzem w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza. In J. Libera, & A. Zakościelna (Eds.), *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze.* Lublin, 239–251 (in Polish).

Kłosińska, E. (2009). Sąsiedzi przez Roztocze. Kilka uwag na temat lubelskiego i tarnobrzeskiego wariantu kultury łużyckiej. In S. Czopek, & K. Trybała-Zawiślak (Eds.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje.* Rzeszów, 139–155 (in Polish).

Moskwa, K. (1976). *Kultura łużycka w Południowo-Wschodniej Polsce.* Rzeszów (in Polish).

Pavliv, D., Petehyrych, V. & Koropetskyi, R. (2021). Sites of Bronze Age in the area of building of highway Krakovets–Lviv. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 25,* 218–240.

Szeptycka, J. (1925–1927). Sprawozdanie z poszukiwań w Tarnowicy, w pow. Jaworowskim (woj. Lwowskie) w gminie Bruchnal (włas. hr. Leona Szeptyckiego). *Przegląd archeologiczny, III,* 7–9, 213–215 (in Polish).

Szpunar, A., Szpunar, B. & Kuś, M. (2009). Osada z wczesnej epoki żelaza w Gorzycach, pow. Tarnów, stan. 3, w świetle dotychczasowych badań. In S. Czopek, & K. Trybała-Zawiślak (Eds.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – żródła i interpretacje.* Rzeszów, 415–438 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 18.03.2025
прийнята до друку 13.06.2025

ГОРИЗОНТ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ЧАСУ ПАМ'ЯТКИ ДОБРОСТАНИ II В БАСЕЙНІ РІЧКИ ВЕРЕЩИЦЯ

Дмитро ПАВЛІВ, Володимир ПЕТЕГИРИЧ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: datamitra@gmail.com, v.petehyrych@gmail.com

Розглянуто багатошарову пам'ятку Добростани II, досліджену у 2004–2005 рр. на трасі проєктованої автомобільної дороги Краковець–Львів. Вказано, що вона розташована на південний схід від с. Добростани Яворівського р-ну Львівської обл. і займає південну ділянку мису над заболоченою заплавою потоку Добростанка, правого допливу р. Верещиці. Встановлено, що геоморфологічно ця територія належить до південних схилів Янівського Розточчя, перерізаного долиною р. Верещиці.

На пам'ятці Добростани II вивчено площу понад 600 м^2 і зафіксовано матеріали й об'єкти межановіцької культури, ранньозалізного часу та раннього середньовіччя.

Констатовано, що найінтенсивнішим виявився горизонт ранньозалізного часу. Відкрито шість об'єктів, розташованих спорадично. Встановлено, що об'єкти 2, 7, 8, 9, 10 – це невеликі вогнищеві ями; найцікавіший – об'єкт 1 (напівземлянка), який мав округлу у плані форму діаметром 3,7 м і глибину

1,3 м. На долівці виявлено розташування вогнища, скупчення кераміки, сліди периметральних стін, ями від стовпів.

Зазначено, що комплекс кераміки з об'єктів і культурного шару, який складався із горщиків, мисок-чаш, ваз та великої кількості «дисків» – форм для випікання, має аналогії в черепинсько-лагодівській групі й тарнобжеській лужицькій культурі. Зауважено, що територія, де розташована пам'ятка Добростани, була частиною контактної зони між культурами полів уранових поховань і культурами циркумпонтійського кола.

Споруди і матеріали ранньозалізного горизонту пам'ятки Добростани II датовано VII–V ст. ВС і віднесено до локальної групи зі змішаними культурними рисами.

Здійснено порівняльний аналіз матеріалів із горизонтів ранньозалізного часу пам'яток Добростани I і Добростани II, що показав їхню технологічну та типологічну ідентичність. Відповідно до цього, а також особливостей геоморфологічних умов їхнього розташування, виснувано, що пункти Добростани I і Добростани II – це одна пам'ятка.

Ключові слова: ранньозалізна доба, Добростани, об'єкти, керамічний комплекс, контактна зона, локальна група.

УДК 903.08.21.23′15.4(477.81-22)″6383″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-245-268

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 245–268.

ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ РОЗВАЖ-КОШАРА – ПАМ'ЯТКА ХОРІВСЬКОГО ГОРИЗОНТУ МОГИЛЯНСЬКОЇ ГРУПИ І МИЛОГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ РІЧКИ ГОРИНЬ

Андрій БАРДЕЦЬКИЙ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: bardeckyj@gmail.com

Опубліковано матеріали ранньозалізного віку, отримані під час археологічних розкопок на багатошаровій пам'ятці в с. Розваж Острозької територіальної громади Рівненської обл. в ур. Кошара у 2005 р. і 2007 р. Сумарно було розкрито 616 м², і виявлено 63 об'єкти, 14 з яких на підставі знахідок можна віднести до ранньозалізного віку.

Керамічну колекцію стилістично поділено на дві окремі вибірки, які віднесені до могилянської групи і милоградської культури. Встановлено, що кількісно перша вдвічі переважає другу (132:65 екз.).

Констатовано, що матеріали з поселення становлять наукову цінність у двох аспектах: це опорна репрезентація окремого культурного горизонту могилянської групи в контексті регіональної схеми культурного розвитку, та внесок у розкриття питання можливого взаємозв'язку могилянської групи з милоградською культурою.

Виділено характерні риси цього комплексу могилянської групи: домінування перлинного орнаменту на горщиках і мисках та значна частка перлин витиснених ззовні всередину ямками видовженої форми; значна частка мисок з широкими, часто орнаментованими бортами; різкий перелам плічок і високі упори на вушках у черпаків. Зазначено, що комплекс поселення Розваж-Кошара кардинально відрізняється від матеріалів горизонту Могиляни-Монастирок і має деякі паралелі з горизонтом Нетішинських зольників, але при цьому й суттєві відмінності, які дають підстави для висновку, що поселення Розваж-Кошара репрезентує окремий культурний горизонт у межах могилянської групи. За локацією найяскравішого угруповання пам'яток цього горизонту біля с. Хорів, досліджених у 1970-х роках, його запропоновано назвати хорівським і на підставі аналогій можна датувати другою половиною VII – початком VI ст. до н. е.

Вказано, що переконливих підстав вважати комплекс милоградської культури з поселення Розваж-Кошара синхронним із могилянським немає. Спостережено, що кераміка милоградської культури загалом вирізняється одноманітністю і наразі не піддається періодизації, а велика її вибірка з пам'ятки в Розважі формує джерельну базу для подальшого порівняння з іншими комплексами. Закцентовано на тому, що про ймовірність горизонтальних зв'язків із могилянською групою свідчать деякі опосередковані факти: наявність у досліджуваному районі поховань, датованих ранньоскіфським часом, часте віднайдення в обмеженому просторі матеріалів обох культур і наявність зразків перлинної орнаментації на милоградській кераміці.

Ключові слова: ранньозалізний вік, могилянська група, милоградська культура, скіфський період, Розваж-Кошара, кераміка, серп.

Багатошарова пам'ятка Розваж-Кошара розташована на східній околиці с. Розваж Острозької територіальної громади Рівненської обл., за 1,7 км (азимут 34°) від сільської церкви. *Координати:* 50°22'28.38" Пн., 26°31'30.73" Сх. Вона займає невисоке (до 2 м) острівне підвищення в заплаві лівого берега р. Горинь, складене з пісків (рис. 1), розмірами приблизно

© Бардецький А., 2025

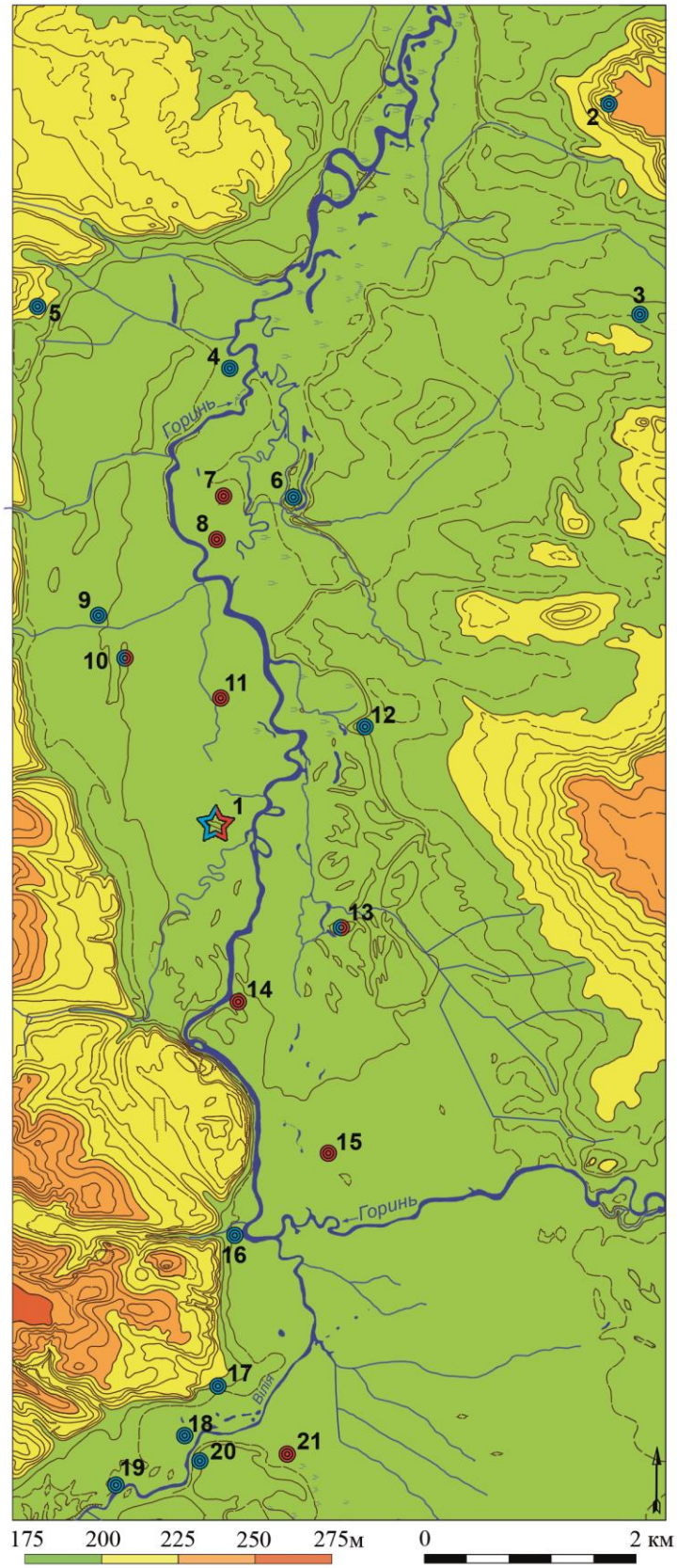

Рис. 1. Гіпсометрична карта долини р. Горинь на відрізку Острог–Могиляни з позначенням пам'яток: червоним – хорівського горизонту могилянської групи; синім – милоградської культури. Гідрографічна мережа відображена в стані до меліорації: 1 – Розваж-Кошара; 2 – Могиляни-Кар'єр; 3 – Могиляни-Хмільник; 4 – скарб Бродів; 5 – поховання Бродівське; 6 – Кургани-Панський Сад; 7 – Хорів-Ожогоща; 8 – Хорів-Дубова; 9 – Хорів-Бродівщина-1; 10 – Хорів-Підлужжя; 11 – Хорів-За Озером; 12 – Кургани-Кінські Могилки; 13 – Вельбівне-Дачмир; 14 – Вельбівне-Горохвисько; 15 – Вельбівне-3; 16 – Острог-Високий Берег (Татарська); 17 – Острог-Островського; 18 – Острог-Старий пляж-3; 19 – Острог-Старий пляж 2; 20 – Острог-Згоди; 21 – Острог-Нове місто

Fig. 1. Hypsometric map of the Horyn River valley between Ostroh and Mohylyany, showing archaeological sites: red – Khoriv horizon of the Mohylianska group; blue – Milograd culture. The hydrographic network is shown in its pre-drainage state. 1 – Rozvazh-Koshara; 2 – Mohyliany-Karier; 3 – Mohyliany-Khmilnyk; 4 – skarb Brodiv; 5 – pokhovannia Brodivske; 6 – Kurhany-Panskyi Sad; 7 – Khoriv-Ozhohoshcha; 8 – Khoriv-Dubova; 9 – Khoriv-Brodivshchyna-1; 10 – Khoriv-Pidluzhzhia; 11 – Khoriv-Za Ozerom; 12 – Kurhany-Kinski Mohylky; 13 – Velbivne-Dachmyr; 14 – Velbivne-Horokhvysko; 15 – Velbivne-3; 16 – Ostroh-Vysokyi Bereh (Tatarska); 17 – Ostroh-Ostrovskoho; 18 – Ostroh-Staryi pliazh-3; 19 – Ostroh-Staryi pliazh 2; 20 – Ostroh-Zghody; 21 – Ostroh-Nove misto

350×120 м, видовжене з північного заходу на південний схід. Південну найвищу його частину тривалий час майже повністю займає літня кошара, яку неодноразово перебудовували, а регулярним зняттям із її поверхні коров'ячого посліду було суттєво пошкоджено ґрунтовий покрив і культурний шар (рис. 2).

Рис. 2. Супутниковий знімок Google (дата зйомки – 10. 01. 2014 р.) з позначенням меж підвищення в ур. Кошара і дослідженої розкопками ділянки
Fig. 2. Google satellite image (acquisition date: 10 January 2014) showing the boundaries of the elevation in the Koshara tract and the area investigated by excavations

Пам'ятку відкрив Олександр Позіховський у 1980-х роках і з того часу видобував зі зруйнованого шару матеріали, найбільшу колекцію яких було зібрано 1997 р. У 2005 р. експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острог під його керівництвом за участю автора провела перші рятівні розкопки на площі 176 м^2 (Позіховський, Бардецький, 2009). У 2007 р. було продовжено експедицію і розкрито ще 440 м^2. Тоді до неї долучився співробітник Рівненського краєзнавчого музею Валерій Самолюк (Позіховський, Самолюк, 2009). У розкопках також брав активну участь Дмитро Вертелецький і епізодичну – Микола Хомич та Григорій Охріменко. Матеріали цієї експедиції, а також перших розвідок зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острог.

Мета публікації – ввести в науковий обіг нові джерела з розкопок поселення могилянської групи і милоградської культури Розваж-Кошара і дати інтерпретацію їхнього місця в схемі культурного розвитку раньозалізного віку Волині.

Розваж-Кошара – це багатошарове поселення: за матеріалами тут виділено горизонти маліцької (жешовська фаза), трипільської (етап CII), середньодніпровської, городоцько-здовбицької культур, тшинецького культурного кола (фінальний горизонт), могилянської групи, милоградської, поморської і райковецької культур.

Культурні рештки здебільшого залягали у верхньому гумусованому горизонті лучного опідзоленого супіщаного ґрунту, який частково зберігся на глибину 0,1–0,2 м. Пікантності розкопкам додавала необхідність проходити від поверхні шар посліду, товщина якого де-не-де

сягала 0,3 м. Нижче, у світлому перехідному шарі, який місцями проступав одразу під шаром посліду, було зафіксовано різночасові об'єкти – переважно неглибокі ями, одне слов'янське житло і дві споруди мідного віку.

Джерела

Об'єкти

Сумарно експедиція розкрила 616 м² і виявила 63 об'єкти, 14 із яких на підставі знахідок можна віднести до ранньозалізного віку. Якась частина з числа 14-ти неатрибутованих об'єктів, що містили невиразні знахідки або взагалі були пусті, також, імовірно, могла належати до цього ж часу (рис. 3). Об'єкти з розкопок 2005 р. для уникнення плутанини пронумеровано римськими цифрами.

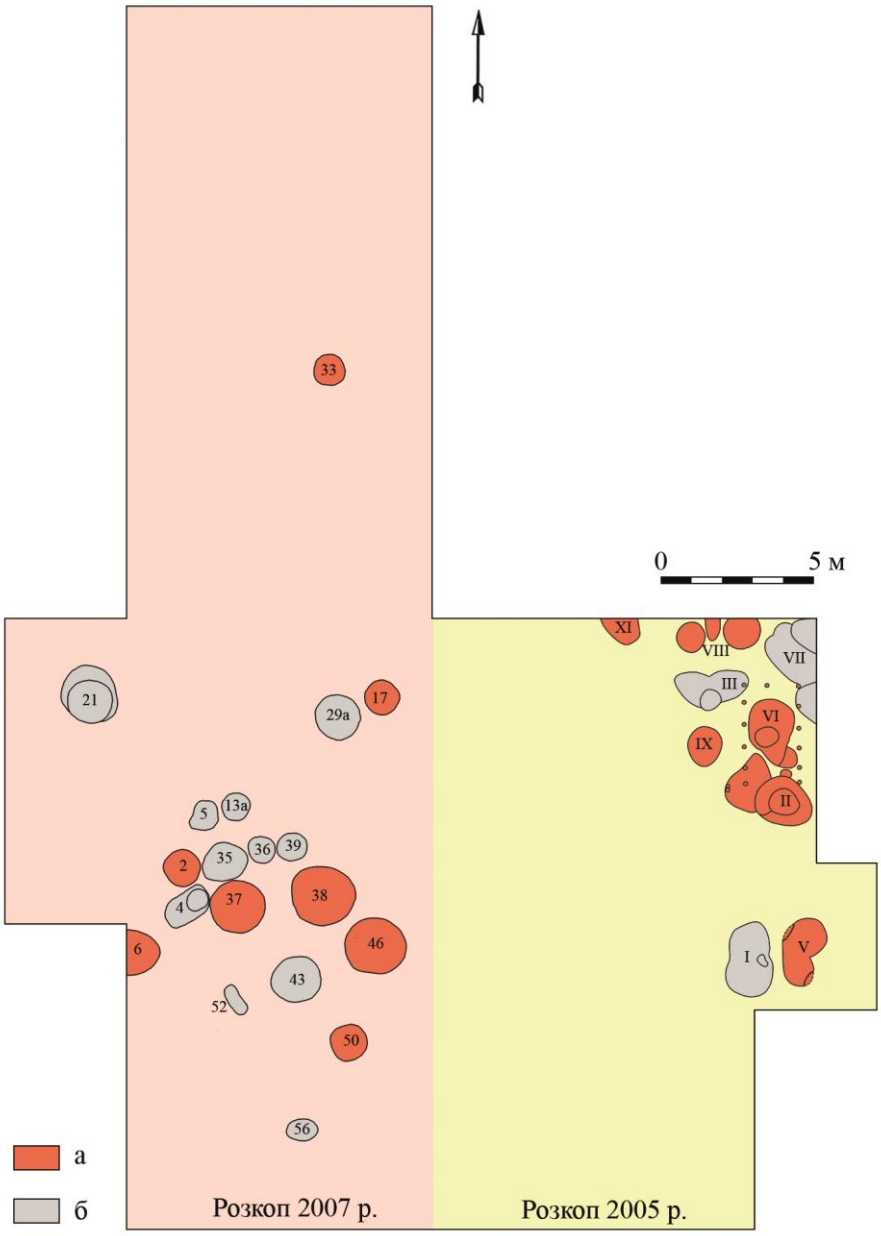

Рис. 3. Розваж–Кошара. Загальний план розкопів 2005 р. і 2007 р. Умовні позначення: а – об'єкти ранньозалізного віку; б – об'єкти без атрибуції

Fig. 3. Rozvazh–Koshara. General plan of the 2005 and 2007 excavations. Legend: a – Early Iron Age features; b – unclassified features

Об'єкт I – споруда видовженої по лінії північ–південь овальної форми розмірами 2,4×1,4 м. Мала вертикальні стінки, крім похилої південної, рівне дно, глибина якого становила 0,4 м від рівня виявлення. Під східною стінкою зафіксовано прошарок попелу розмірами 0,4×0,3 м товщиною 0,15 м, очевидно, від залишків вогнища. Заповнення споруди складалося із супіску темно-сірого кольору (рис. 6, *2*).

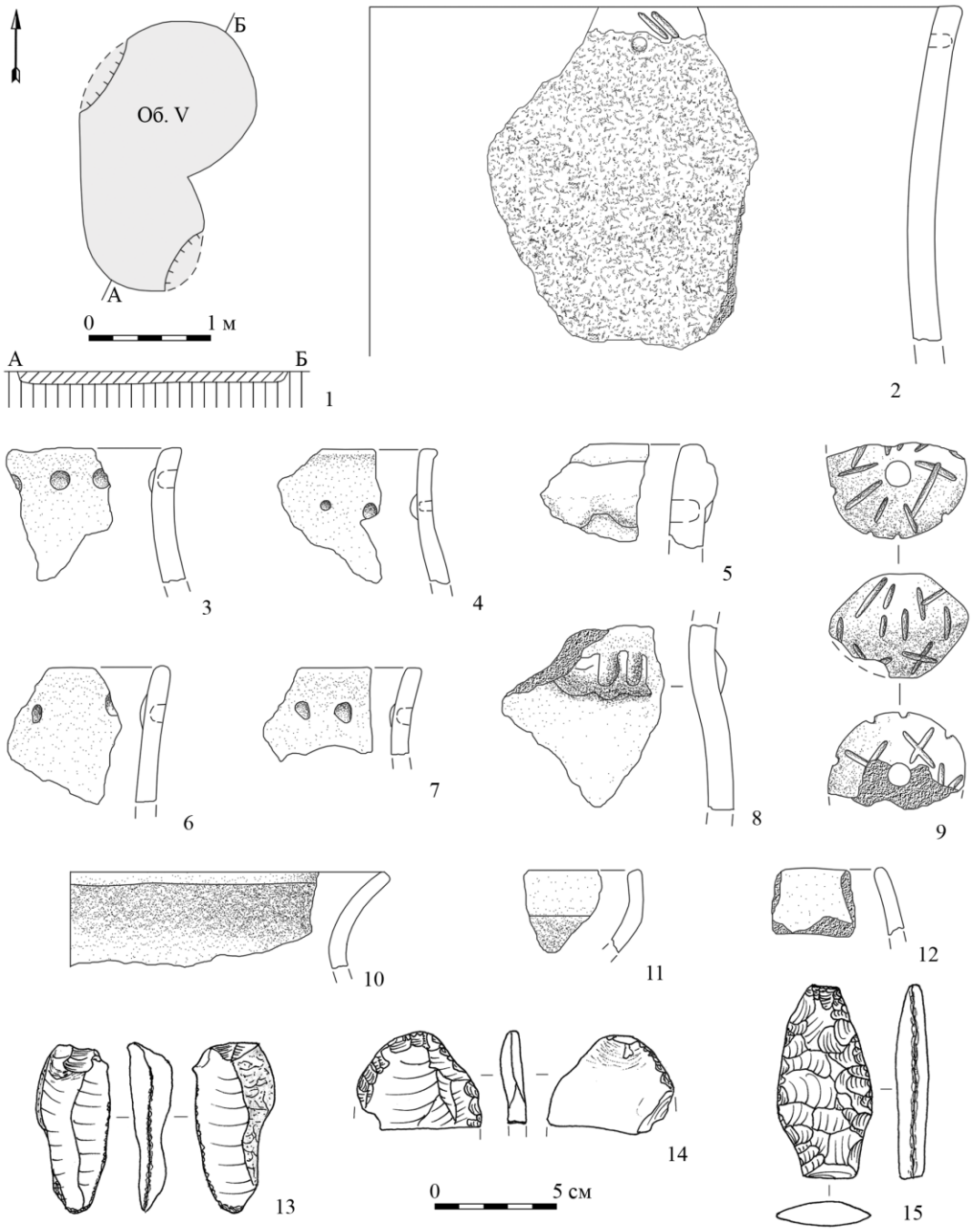

Рис. 4. Розваж–Кошара. Об'єкт V. 1 – план і розріз; 2–15 – матеріали із заповнення; 3–12 – кераміка; 13–15 – кремінь

Fig. 4. Rozvazh–Koshara. Feature V. 1 – plan and cross-section; 2–15 – finds from the fill; 3–12 – pottery; 13–15 – flint artefacts

Об'єкт II – споруда видовженої по лінії захід–схід овальної форми. Мала похилі стінки і складалася з двох частин різної глибини. Західна частина розмірами 1,2×1,8 м була заглиблена на 0,4 м від рівня виявлення, мала лінзоподібне дно, а під західною стінкою – дві розташовані поряд стовпові ямки глибиною 0,1 м від рівня дна. Східна частина, мала округлу форму діаметром 1,8 м, прямовисну західну й похилу східну стінки завглибшки 0,5 м. В її центрі розташовувалася округла яма завглибшки 0,2 м, заповнена коричневим супіском, а на північному борту – округле заглиблення діаметром 0,25 м (рис. 5, *1*). Заповнення споруди складалося з темно-сірого супіску. У ньому виявлено фрагменти випаленої глини і ліпного посуду, зокрема денце горщика могилянської групи та мініатюрну посудинку у формі чаші (рис. 5, *2, 3*).

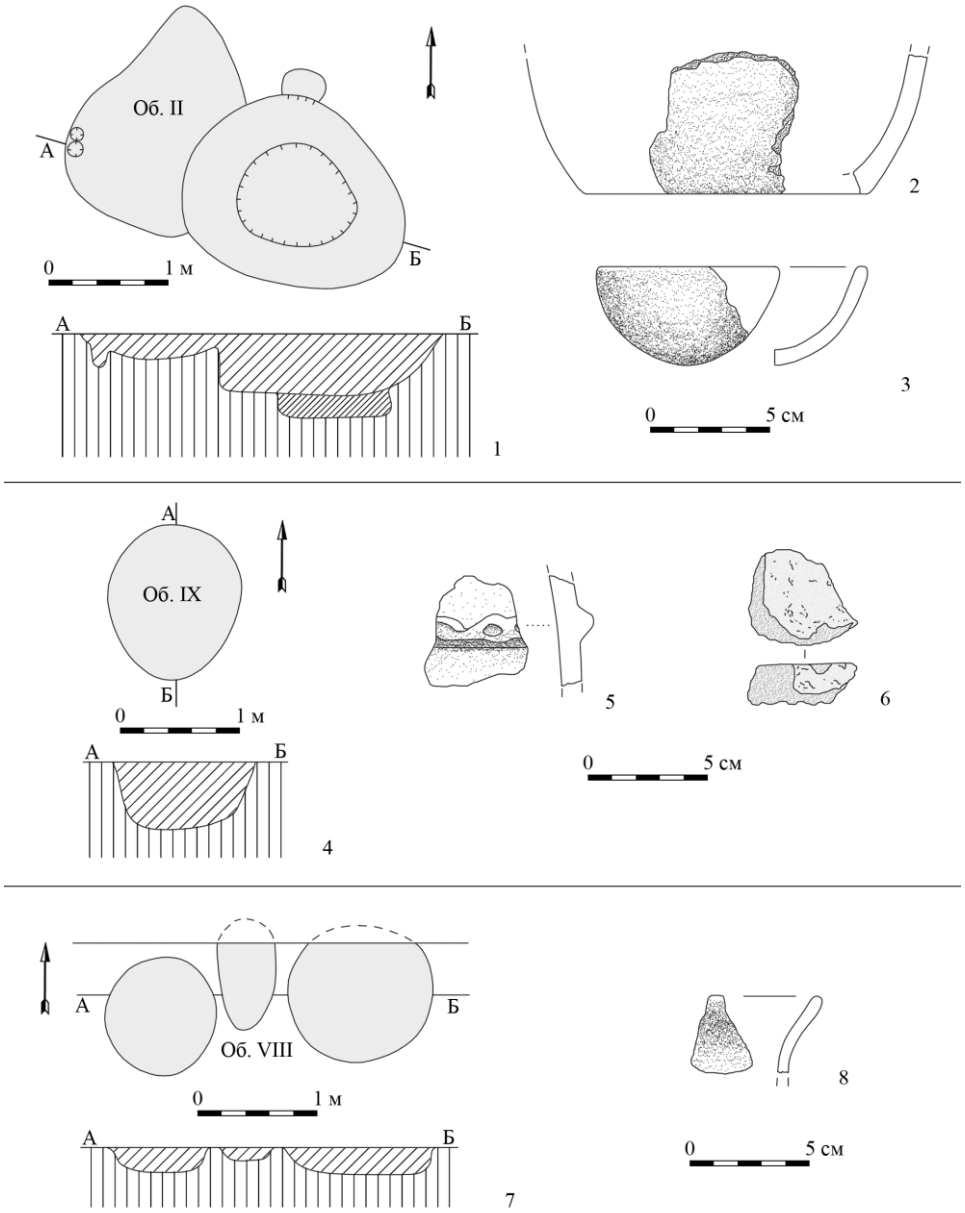

Рис. 5. Розваж–Кошара. 1 – план і розріз об'єкта II; 2, 3 – матеріали з об'єкта II; 4 – план і розріз об'єкта IX; 5, 6 – матеріали з об'єкта IX; 7 – план і розріз об'єкта VIII; 8 – фрагмент посудини з об'єкта VIII

Fig. 5. Rozvazh–Koshara. 1 – plan and cross-section of feature II; 2, 3 – finds from feature II; 4 – plan and cross-section of feature IX; 5, 6 – finds from feature IX; 7 – plan and cross-section of feature VIII; 8 – vessel fragment from feature VIII

Об'єкт III – споруда неправильної форми, розмірами 2,5×0,8 м, видовжена по лінії захід–схід. Мала похилі стінки й рівне дно завглибшки 0,12 м від рівня виявлення. У південній частині була кругла яма діаметром 0,76 м із рівним дном, завглибшки 0,22 м. Заповнення споруди складалося з темно-сірого супіску (рис. 6, *1*).

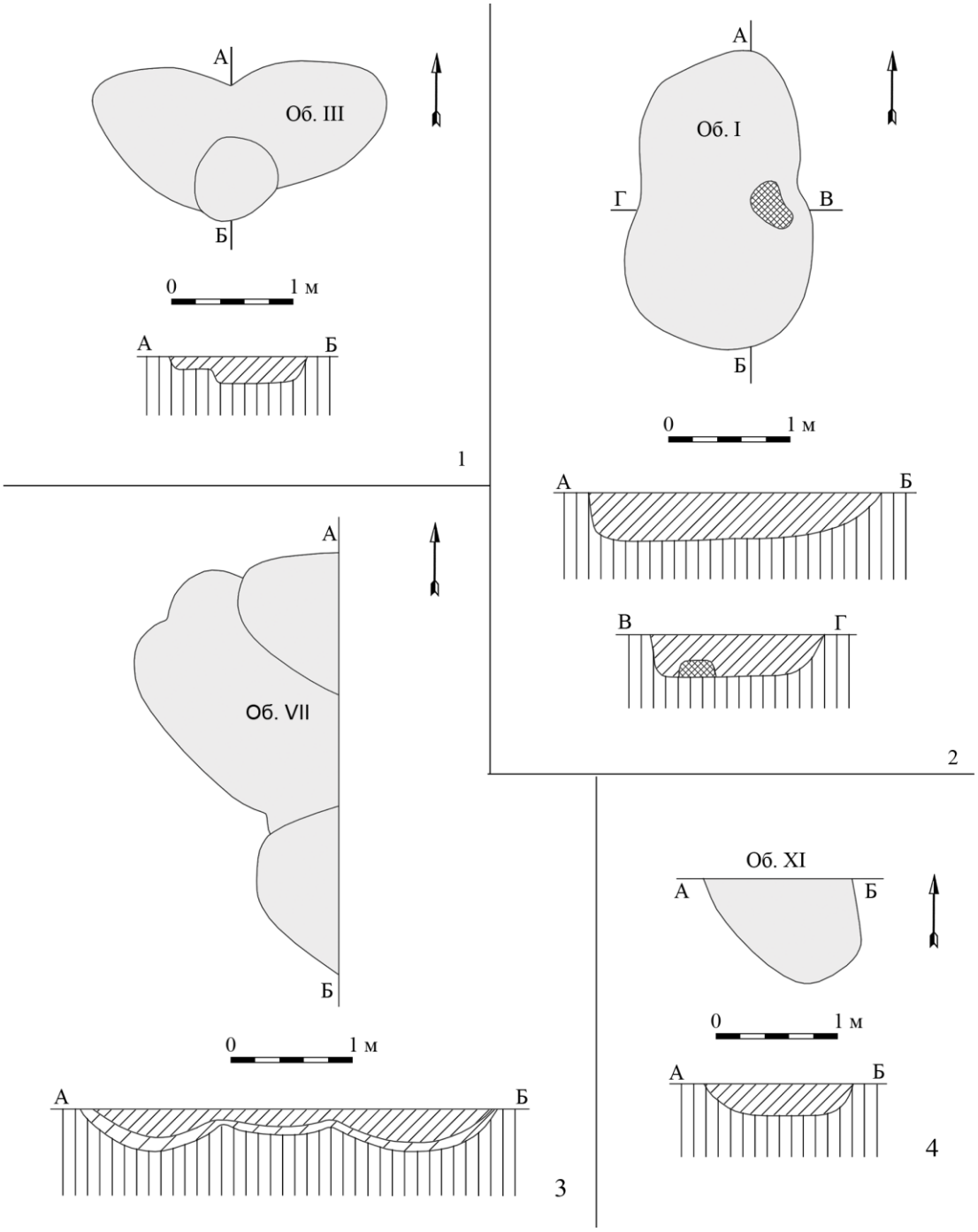

Рис. 6. Розваж–Кошара. 1 – план і розріз об'єкта III; 2 – план і розріз об'єкта I; 3 – план і розріз об'єкта VII; 4 – план і розріз об'єкта XI

Fig. 6. Rozvazh–Koshara. 1 – plan and cross-section of feature III; 2 – plan and cross-section of feature I; 3 – plan and cross-section of feature VII; 4 – plan and cross-section of feature XI

Об'єкт V – споруда неправильної форми, розмірами 2,05×1,45 м, видовжена по лінії північ–південь. Мала рівне дно, глибина якого становила 0,1 м від рівня виявлення (рис. 4, *1*). Об'єкт був частково перекритий двома ямами, у яких знайдено кераміку, віднесену до поморської культури. Заповнення складалося з темно-сірого супіску. У ньому виявлено: фрагменти випаленої глини, крем'яні відщепи, частина з яких ретушована, заготовку крем'яного наконечника дротика, фрагменти горщиків і мисок могилянської групи та милоградської культури у співвідношенні приблизно 2:1, біконічне прясло милоградської культури, оздоблене прокресленим орнаментом, мотивом хрестів і паличок (рис. 4, *2–15*).

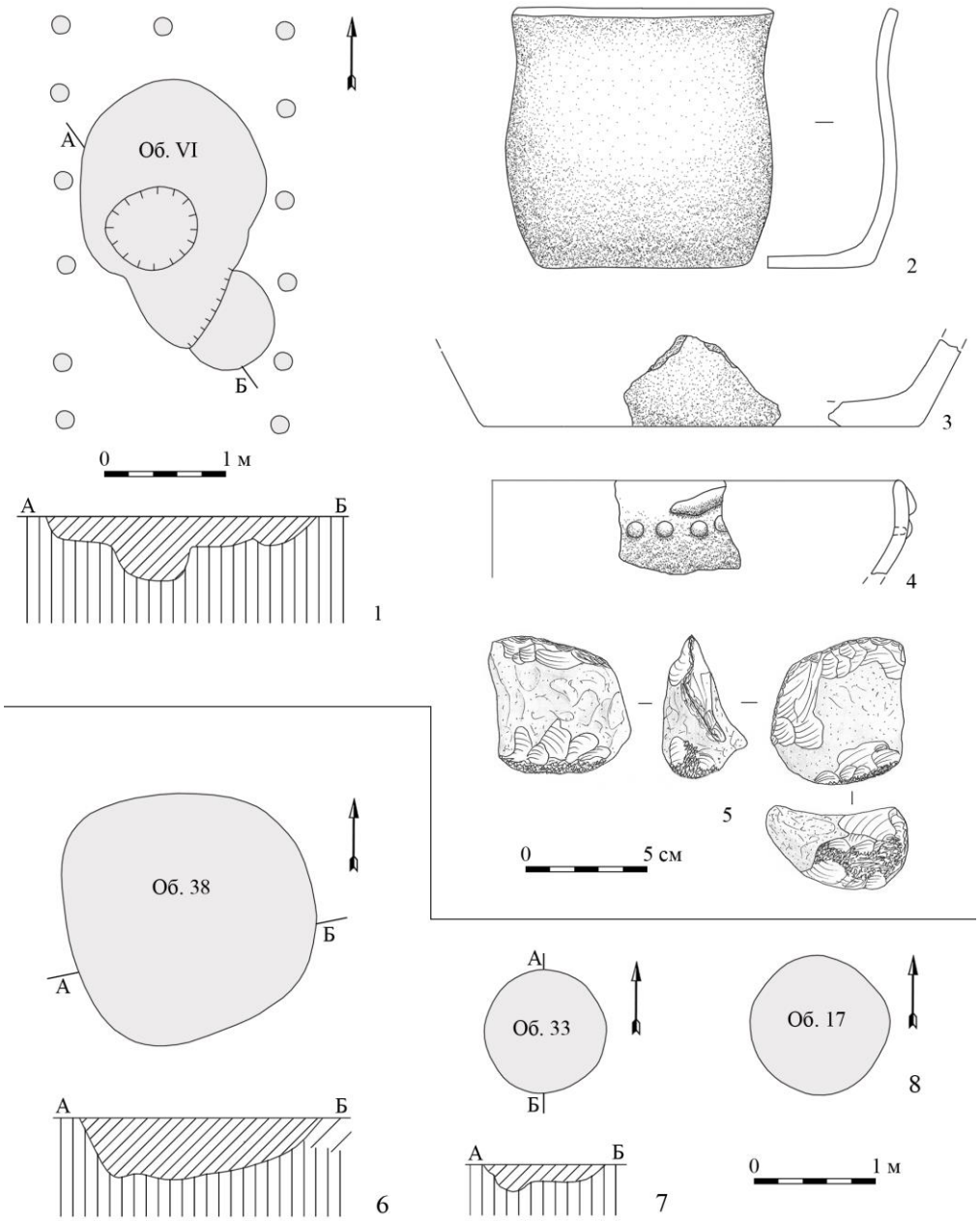

Рис. 7. Розваж–Кошара. 1 – план і розріз об'єкта VI; 2–5 – вибірка матеріалів із об'єкта VI; 6 – план і розріз об'єкта 38; 7 – план і розріз об'єкта 33; 8 – план об'єкта 17

Fig. 7. Rozvazh–Koshara. 1 – plan and cross-section of feature VI; 2–5 – selected finds from feature VI; 6 – plan and cross-section of feature 38; 7 – plan and cross-section of feature 33; 8 – plan of feature 17

Об'єкт VI – споруда неправильної форми, розмірами 2,2×1,45 м, видовжена по лінії північ–південь. Мала похилі стінки й рівне дно, завглибшки 0,24 м від рівня виявлення. У західній частині була яма діаметром 0,7 м і завглибшки 0,3 м від рівня дна, яка також мала похилі стінки та рівне дно. З південно-східного краю споруди зафіксовано ще одне лінзоподібне заглиблення діаметром 0,8 м і завглибшки 0,26 м від рівня виявлення. По периметру споруду оточував ряд стовпових ямок діаметром 0,15 м і завглибшки 0,15 м, які утворювали прямокутник розмірами 3,4×2 м. Кількість ямок із західного і східного боків становила по 6 од., а з північного зафіксовано лише 1 (рис. 7, *1*). Заповнення споруди складалося з темно-сірого супіску. У ньому виявлено крем'яний ретушер, фрагменти посуду могилянської групи, зокрема горщик, фрагмент денця горщика й вінець миски (рис. 7, *2–5*), а також кераміку милоградської культури.

Об'єкт VII – споруда, яка складалася з трьох овальних заглиблень, видовжених по лінії захід–схід, що частково виходили за межі східної стінки розкопу. Їхні розміри (послідовно з півночі на південь) становили 0,8×1,2 м, 1,8×1,6 м і 0,65×1,4 м. Всі мали лінзоподібне дно завглибшки відповідно 0,36 м, 0,24 м і 0,36 м. Заповнення складалося з темно-сірого супіску та прошарку світлого супіску потужністю 0,06–0,08 м біля дна (рис. 6, *7*).

Об'єкт VIII – споруда, яка складалася з трьох заглиблень, розташованих по лінії захід–схід, розділених на рівні виявлення (рис. 5, *8*). Західне заглиблення – кругла яма діаметром 0,9 м, із похилими стінками і рівним дном завглибшки 0,2 м від рівня виявлення. Середнє заглиблення мало овальну видовжену по лінії північ-південь форму і виходило за межі північної стінки розкопу. Досліджена його частина мала розміри 0,44×0,72 м, похилі стінки і рівне дно завглибшки 0,1 м. Східне заглиблення також було круглою ямою діаметром 1,2 м із похилими стінками і рівним дном завглибшки 0,22 м. Заповнення складалося з темно-сірого супіску. У ньому виявлено крем'яні відщепи і фрагменти посуду милоградської культури, зокрема фрагмент вінець горщика (рис. 5, *8*).

Об'єкт IX – яма овальної форми, розмірами 1,2×1,1 м. Мала похилі стінки й рівне дно завглибшки 0,5 м від рівня виявлення (рис. 5, *4*). Заповнення складалося з темно-сірого супіску. У ньому знайдено: два фрагменти кам'яних зернотерок, фрагменти посуду могилянської групи і милоградської культури у співвідношенні 1:2 (рис. 5, *5, 6*).

Об'єкт XI – яма овальної форми, видовжена по лінії північний захід – південний схід, яка виходила за межі північної стінки розкопу. Розміри дослідженої частини – 1,2×0,85 м. Мала похилі стінки і рівне дно завглибшки 0,28 м від рівня виявлення (рис. 6, *4*). Заповнення складалося з темно-сірого супіску. У ньому знайдено фрагменти випаленої глиняної обмазки і посуду милоградської культури.

Об'єкт 2 – яма округлої форми діаметром 1,2 м. Мала похилі стінки і рівне дно завглибшки 0,42 м від рівня виявлення (рис. 8, *1*). Заповнення складалося з темно-сірого супіску, а у верхній частині залягала лінза темно-сірого супіску з вкрапленнями перепаленої глини цеглястого кольору. У ньому виявлено 18 фрагментів посуду епохи бронзи та ранньозалізного віку, зокрема уламок вінець горщика могилянської групи (рис. 8, *2*).

Об'єкт 6 – яма овальної форми, яка виходила за межі західної стінки розкопу. Розміри дослідженої частини становили 1,7×1,05 м. Мала похилі стінки і рівне дно завглибшки 0,25 м від рівня виявлення (рис. 8, *6*). Заповнення складалося з темно-сірого супіску, а в південній частині залягала лінза чорного супіску з вкрапленнями перепаленої глини. У ньому виявлено фрагмент стінки черпака могилянської групи, який мав коричневу шерехату поверхню і, домішки жорстви, світлого шамоту й великої кількості піску у формувальній масі (рис. 8, *7*).

Об'єкт 17 – яма круглої форми діаметром 1,1 м (рис. 7, *17*). Заповнення складалося з темно-сірого супіску. У ньому виявлено 3 фрагменти випаленої глини та 14 фрагментів стінок посуду ранньозалізного віку.

Об'єкт 33 – яма округлої форми діаметром 1 м. Мала похилі стінки і рівне дно завглибшки 0,15 м від рівня виявлення (рис. 7, *7*). У північній частині була ямка діаметром

0,3 м і завглибшки 0,1 м. Заповнення складалося з темно-сірого супіску з вкрапленнями перепаленої глини. У ньому виявлено крем'яний відщеп і 14 фрагментів стінок посуду ранньозалізного віку.

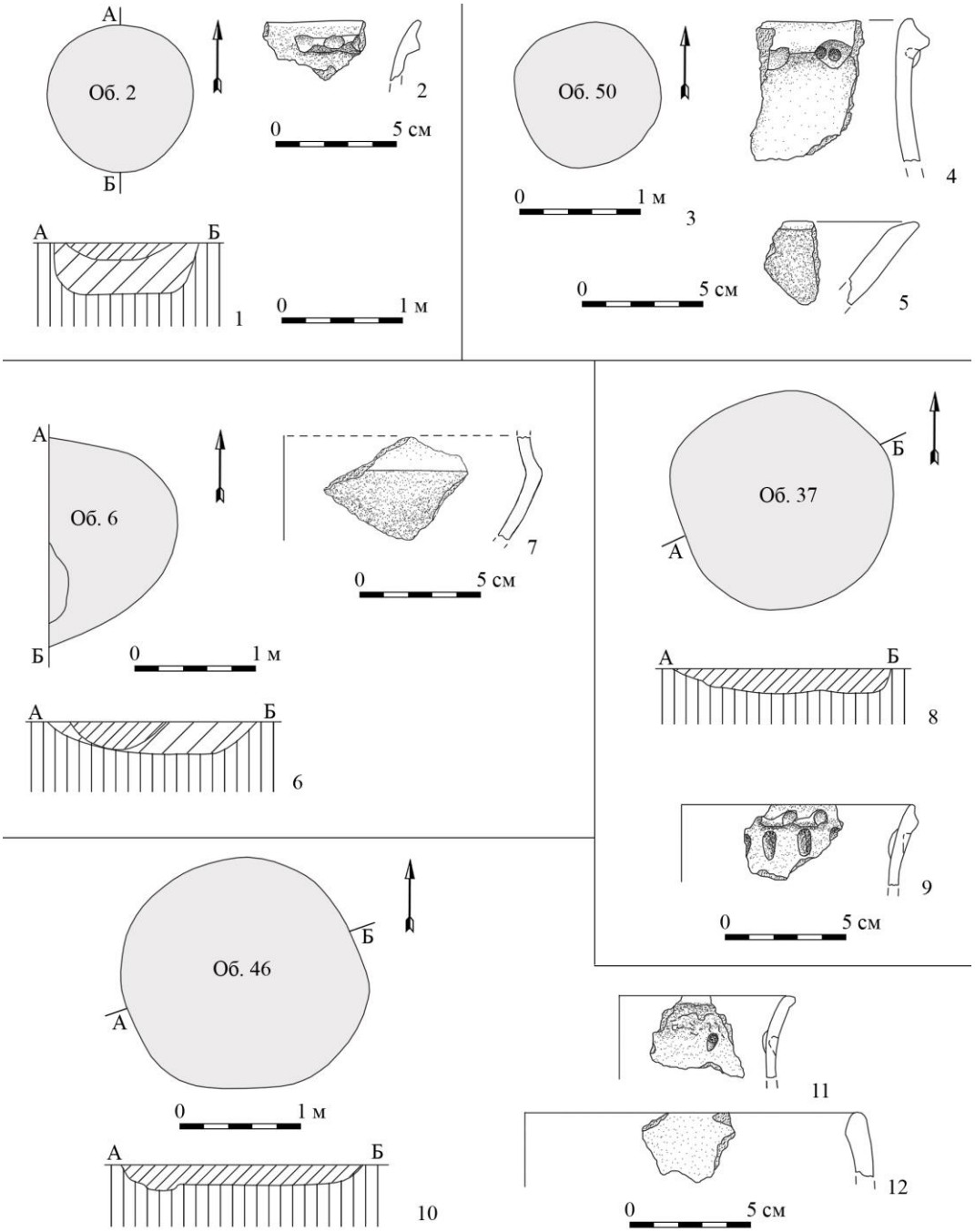

Рис. 8. Розваж–Кошара. 1 – план і розріз об'єкта 2; 2 – фрагмент горщика з об'єкта 2; 3 – план об'єкта 50; 4, 5 – фрагменти посуду з об'єкта 50; 6 – план і розріз об'єкта 6; 7 – фрагмент посудини з об'єкта 6; 8 – план і розріз об'єкта 37; 9 – фрагмент горщика з об'єкта 37; 10 – план і розріз об'єкта 46; 11–12 – фрагменти посудин із об'єкта 46

Fig. 8. Rozvazh–Koshara. 1 – plan and cross-section of feature 2; 2 – pot fragment from feature 2; 3 – plan of feature 50; 4, 5 – vessel fragments from feature 50; 6 – plan and cross-section of feature 6; 7 – vessel fragment from feature 6; 8 – plan and cross-section of feature 37; 9 – jar fragment from feature 37; 10 – plan and cross-section of feature 46; 11–12 – vessel fragments from feature 46

Об'єкт 37 – яма округлої форми діаметром 1,8 м. Мала похилі стінки і нерівне дно завглибшки 0,2 м від рівня виявлення (рис. 8, *8*). Заповнення складалося з темно-сірого супіску з вкрапленнями перепаленої глини. У ньому знайдено: 6 фрагментів випаленої глини, 13 фрагментів стінок посуду ранньозалізного віку, зокрема фрагмент вінець горщика могилянської групи (рис. 8, *11*).

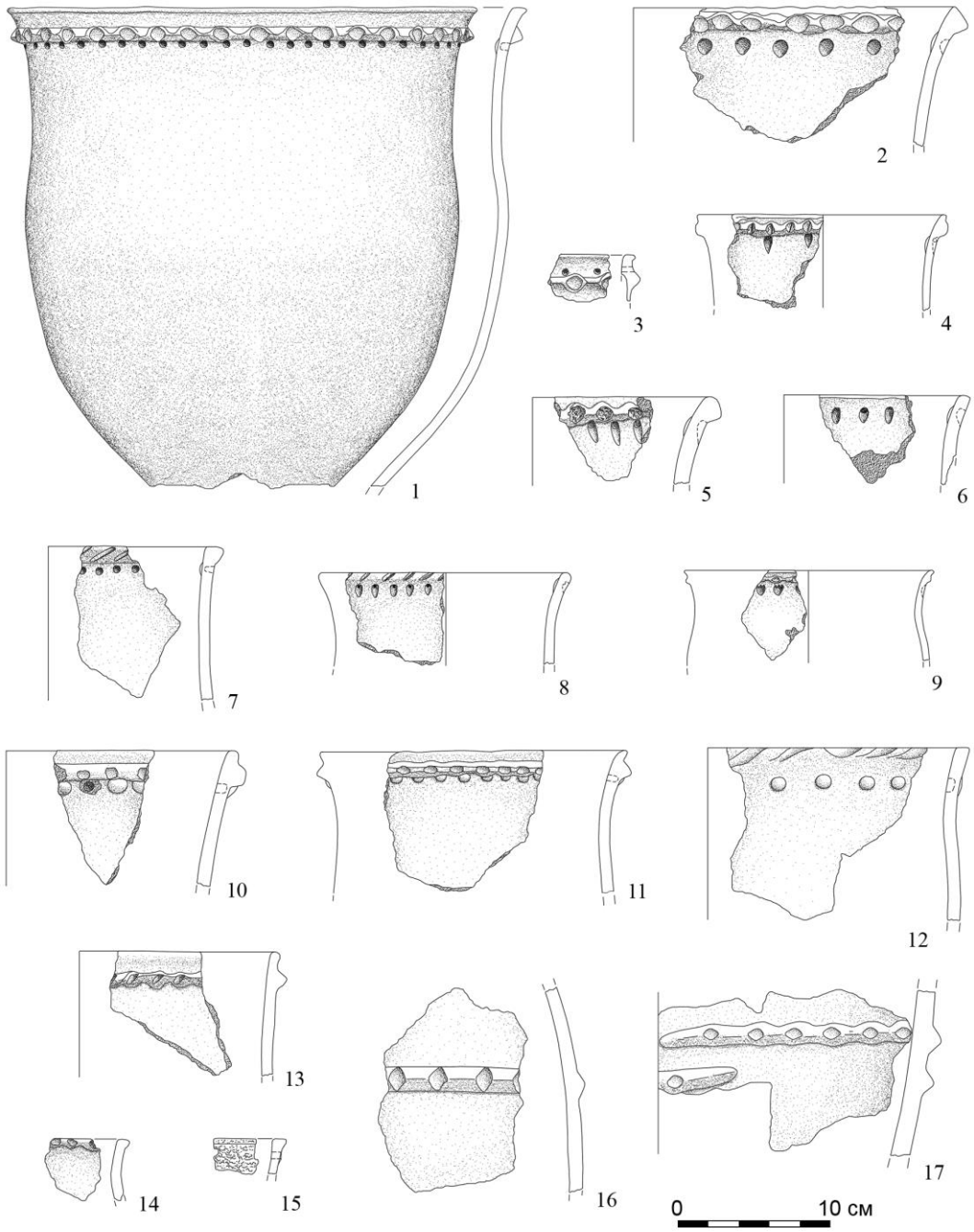

Рис. 9. Розваж–Кошара. Колекція 1997 р. Вибірка кераміки могилянської групи з культурного шару. Горщики

Fig. 9. Rozvazh–Koshara. 1997 Collection. Sample selection of pottery of the Mohylianska group from the cultural layer. Pots

Об'єкт 38 – яма округлої форми діаметром 2 м. Мала похилі стінки і нерівне дно завглибшки 0,5 м від рівня виявлення (рис. 7, *6*). Заповнення складалося з темно-сірого супіску з вкрапленнями перепаленої глини. У ньому знайдено: 6 фрагментів випаленої глини, 5 крем'яних відщепів, фрагмент біфаціального знаряддя, 22 фрагменти стінок посудин ранньозалізного віку.

Рис. 10. Розваж–Кошара. Вибірка кераміки могилянської групи з культурного шару. Горщики. 1–22 – розкоп 2005 р; 23–33 – розкоп 2007 р.
Fig. 10. Rozvazh–Koshara. Sample selection of pottery of the Mohylianska group from the cultural layer. Pots. 1–22 – excavation of 2005; 23–33 – excavation of 2007

Об'єкт 46 – яма округлої форми, діаметром 2 м. Мала похилі стінки і нерівне дно завглибшки 0,5 м від рівня виявлення (рис. 8, *10*). Заповнення складалося з темно-сірого

супіску з вкрапленнями перепаленої глини. У ньому знайдено: 16 фрагментів стінок посудин ранньозалізного віку, крем'яний відщеп, фрагмент пластини з ретушшю, фрагмент кам'яної зернотерки, фрагменти вінець горщика і миски могилянської групи (рис. 8, *11, 12*).

Об'єкт 50 – яма круглої форми, діаметром 1,2 м (рис. 8, *3*). Заповнення складалося з темно-сірого супіску з вкрапленнями перепаленої глини. У ньому виявлено: 15 фрагментів стінок посудин ранньозалізного віку, фрагменти вінець горщика і миски могилянської групи (рис. 8, *4, 5*).

Матеріали

Керамічна колекція стилістично поділена на дві окремі вибірки, які віднесені до могилянської групи і милоградської культури. Кількісно перша вдвічі переважає другу (132:65). Розгляньмо їх почергово.

Могилянська група

Горщики і миски – домінуючі категорії посуду. Через фрагментарність їх можна схарактеризувати лише на основі морфології вінець у поєднанні з орнаментаційними прийомами, традиційно виконаними переважно на краях вінець та в зоні під ними. Лише один великий горщик реконструйовано за фрагментами, виявленими в розвалі (рис. 9, *1*), і ще один цілий екземпляр знайдено в об'єкті VI (рис. 7, *2*).

Горщики здебільшого з плавно відігнутими назовні вінцями і, очевидно, мали типову тюльпаноподібну форму (рис. 9; *10*). Однак, у випадку дрібних фрагментів є ймовірність помилкового визначення, тому що трапляються миски, які у верхній частині повторюють форму й орнаментацію горщика, хоча вони досить рідкісні (рис. 11, *13*).

Краї вінець мають просте пласке або заокруглене завершення, а іноді – потовщені краї, що виступають назовні у формі дзьобика (рис. 8, *11*; 9, *1, 3, 13, 15*). Валики розміщені дуже близько до країв вінець, а інколи навіть зливаються з ними (рис. 8, *4*; 9, *2, 14*; 10, *1, 8, 24, 27, 33*). Судячи зі знайдених зразків стінок, видно, що відносно мала частка горщиків була оздоблена валиками на тулубі (рис. 10, *17–22*). У двох із таких фрагментів валики були не зімкнуті і їхні кінці заходили один за одного (рис. 9, *17*; 10, *18*). Більшість валиків карбовані досить густо нанесеними втисненнями, рідше – скісними насічками (рис. 9, *7*; 10, *17, 23*) або канелюрами (10, *1, 10, 31*). Втиснення бувають як мілкі, що залишають досить дрібні ямки на кінчиках валиків, так і глибокі, які сильно деформують валик, утворюючи ефект намиста (рис. 9, *1–4*; 10, *4, 7, 22*). Один екземпляр трапився без карбування (рис. 10, *9*). Знайдено кілька екземплярів, краї вінець яких карбовані втисненнями, канелюрами або насічками, при цьому валики в них відсутні (рис. 4, *2*; 9, *8, 12*; 8, *15*).

Ще один часто вживаний прийом орнаментації – ряд перлин, які нанесено у всіх без винятку екземплярів під валиками, а у випадку відсутності останніх – під краями вінець. Ямки, якими витискували перлини, вдвічі частіше були нанесені ззовні (негативні перлини). Вони мали круглу (рис. 9, *1, 7*) або видовжену краплеподібну чи трикутну форму, утворену нахилом інструмента нанесення (палички) (рис. 9, *2, 4–6*), і перша траплялася вдвічі частіше, хоча у випадку негативних перлин частка обох форм ямок однакова, тоді як зсередини видовжені ямки попадалися винятково рідко (рис. 10, *14*).

Доволі рідкісне використання для оздоблення наскрізних отворів – знайдено лише три такі екземпляри (рис. 9, *3, 15*; 10, *15*). Деякі фрагменти вінець, особливо ті, що не мали валиків, цілком ймовірно могли належати також посудинам, які мали біконічний або сильно роздутий у нижній частині тулуб. У таких випадках вони можуть класифікуватися як амфори або корчаги, а також як глеки чи вази. Ці посудини зазвичай мали слабше відігнуті або прямі вінця, часто орнаментовані лише рядом перлин під краєм вінець (рис. 4, *3–7*; 9, *6*; 10, *13, 14, 28, 29*). Прикладом такої посудини – краще вцілілий зразок із вертикально видовженим вушком (очевидно, парно симетричним), що має три горизонтальні отвори (рис. 12, *21*).

Поверхня горщиків найчастіше лискована або добре згладжена. Лише два екземпляри мали дрібний руст на зовнішній поверхні (рис. 4, *2*, 9, *15*).

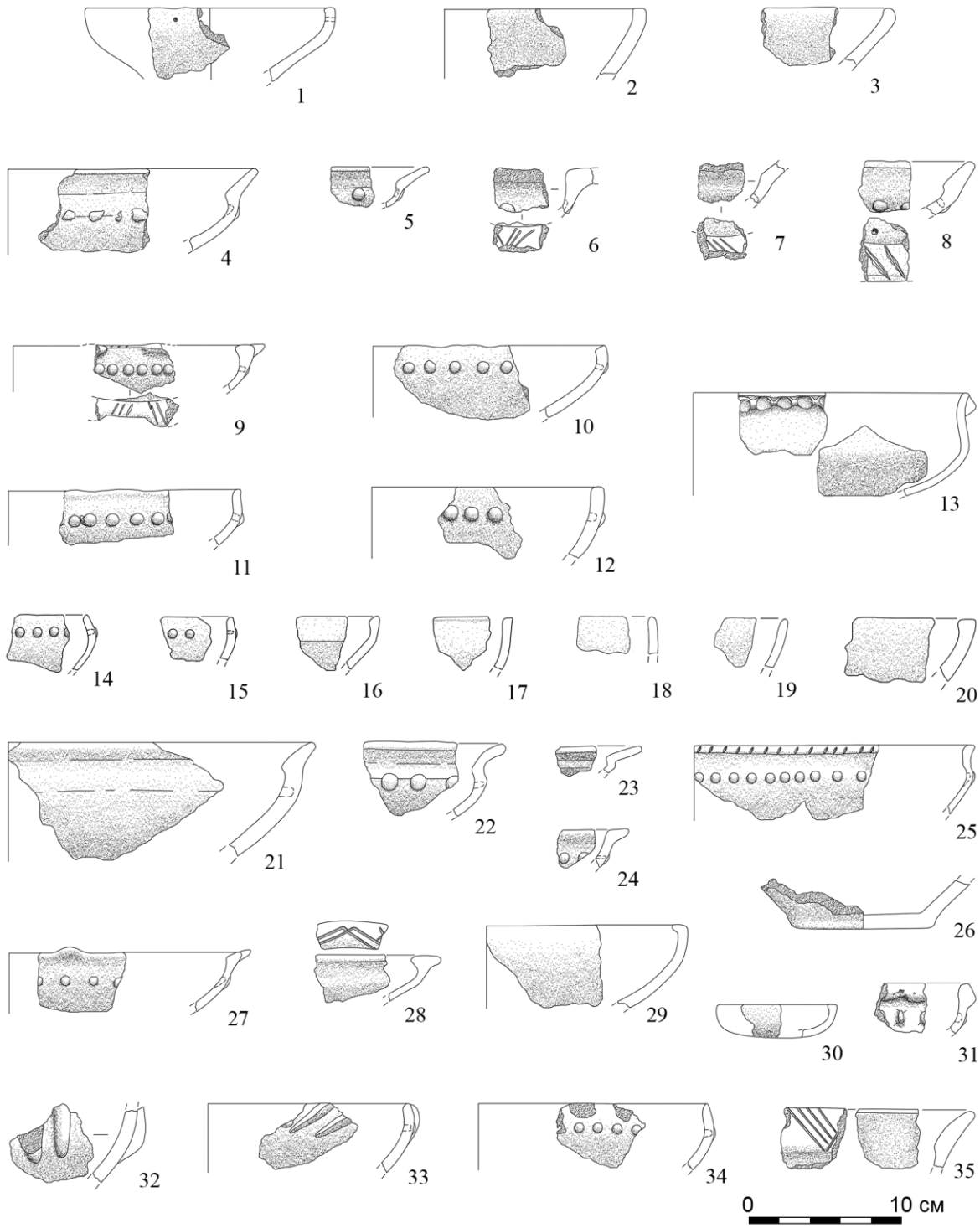

Рис. 11. Розваж–Кошара. Вибірка кераміки могилянської групи з культурного шару. Миски. 1–20 – колекція 1997 р; 21–30 – розкоп 2005 р; 31–35 – розкоп 2007 р.

Fig. 11. Rozvazh–Koshara. Sample selection of pottery of the Mohylianska group from the cultural layer. Bowls. 1–20 – 1997 collection; 21–30 – excavation of 2005; 31–35 – excavation of 2007

Миски з колекції представлені чотирма типами, які відрізняються між собою формою вінець.

До першого, відносно малочисельного, належать екземпляри із загнутими досередини краями вінець, які утворюють своєрідний карнизик (рис. 11, *9, 29*). У деяких ця особливість слабко виражена (рис. 11, *1–3, 20*). До цього ж типу належить і мініатюрна мисочка (рис. 11, *30*). Один зразок оздоблений рядом наскрізних отворів під краєм вінець (рис. 11, *1*), а один – рядом перлин, пластичними наліпами на зовнішніх краях вінець і групами прокреслених ліній на пласкому бортику (рис. 11, *9*).

Другий тип представлений мисками з плавно загнутими всередину вінцями, краї яких або заокруглені, або пласкі, зрізані під прямим чи гострим кутом (рис. 4, *11*, 12; 8, *12*; 11, *10–12, 14–19, 33, 34*). Значна частка цих мисок орнаментована рядом перлин на найбільшій опуклості. Трапляються екземпляри, що додатково оздоблені скісними короткими валиками під зовнішнім краєм вінець (рис. 7, *4*; 11, *33*). Імовірно, до них можна віднести і фрагмент стінки з двома валиками (рис. 11, *32*).

Миски третього типу, які за чисельністю не поступаються попередньому, мають відігнуті назовні борти різної ширини і ступеня нахилу, із виразним переламом із внутрішнього боку (рис. 11, *4–8, 21–25, 27, 28, 35*). Майже всі вони оздоблені перлинами на найбільшій опуклості тулуба і в половині випадків прокресленою лінійною орнаментацією на бортах. Остання здебільшого складається з груп скісних ліній, орієнтація яких почергово змінюється на протилежну (рис. 11, *6–8, 35*). Схема орнаменту в однієї миски була дещо складнішою (рис. 11, *28*). За способом орнаментації близька до цього типу миска, віднесена за формою до першого типу (рис. 11, *9*). Своєрідний за оформленням вінець ще один екземпляр, орнаментований перлинами і насічками по зовнішньому краю вінець (рис. 11, *25*). Одна миска з досить вузьким бортиком була оздоблена пластичним наліпом, що виступав назовні (рис. 11, 27).

Четвертий тип представлений лише одним екземпляром – горщикоподібною мискою, орнаментованою карбованим валиком під краєм вінець (рис 11, *13*). Ще в одного екземпляра, через малий розмір важко оцінити ступінь вигину профіля і нахилу вінець, хоча виглядає він як фрагмент конічної миски (рис. 8, *5*).

Черпакам належали фрагменти вінець, бочків і вушок. Вони мали біконічний профіль тулуба з різким переламом у місці найбільшого діаметра (рис. 8, *7*; 12, *1, 3, 12, 22, 23*), вертикально або злегка назовні вигнуті вінця, стрічкоподібні й овальні в перетині вушка, які виступали вище вінець і завершувалися згори грибоподібним, пласким чи роздвоєним упором (рис. 12, *9–11*). Лише одне вушко було орнаментоване групами скісних вузьких канелюр, розташованих ялинкою (рис. 12, *7*). Знайдено майже цілий мініатюрний черпачок із діаметром вінець 4 см і висотою 4,8 см, оздоблений прокресленим орнаментом, який складався з двох фризів із груп скісних ліній, розділених парою горизонтальних ліній на переламі тулуба. Верхній фриз згори також був обрамлений парою ліній. Групи з чотирьох ліній у фризах розмішувалися під кутом одна до одної, утворюючи зиґзаґ (рис. 12, *1*). Вушко цього черпачка не збереглося, а в денці наявна плавна виїмка.

Фрагмент однієї посудини, яка також могла бути черпаком із високою шийкою, орнаментовано двома фризами, обрамленими горизонтальними парами ліній, які складалися із заштрихованих трикутників і груп коротких зиґзаґів між ними (рис. 12, *2*). Деталь схожої орнаментації є на значно меншому фрагменті вінець іншої посудинки (рис. 12, *4*). Ще на одному фрагменті черпака під вушком збереглася пара коротких скісних штрихів. Без сумніву, виріб мав бути оздоблений аналогічно і на тулубі (рис. 12, *10*).

Рідкісною категорією посуду є диски-покришки, від яких знайдено лише два фрагменти, один – неорнаментований, діаметром 8 см (рис. 12, *17*), а другий – діаметром 22 см, оздоблений наскрізними отворами, зі злегка лискованою поверхнею (рис. 12, *6*). Одиничними зразками є дрібний фрагмент друшляка (рис. 12, *15*) і фрагмент уже згаданої маленької амфорки з вертикальними проколотими вушками-наліпами, тулуб якої мав діаметр 12 см (рис. 12, *21*).

Окрім описаного орнаментованого малого черпачка, знайдено ще кілька фрагментів мініатюрних посудинок (рис. 5, *3*; 12, *5, 14, 16*).

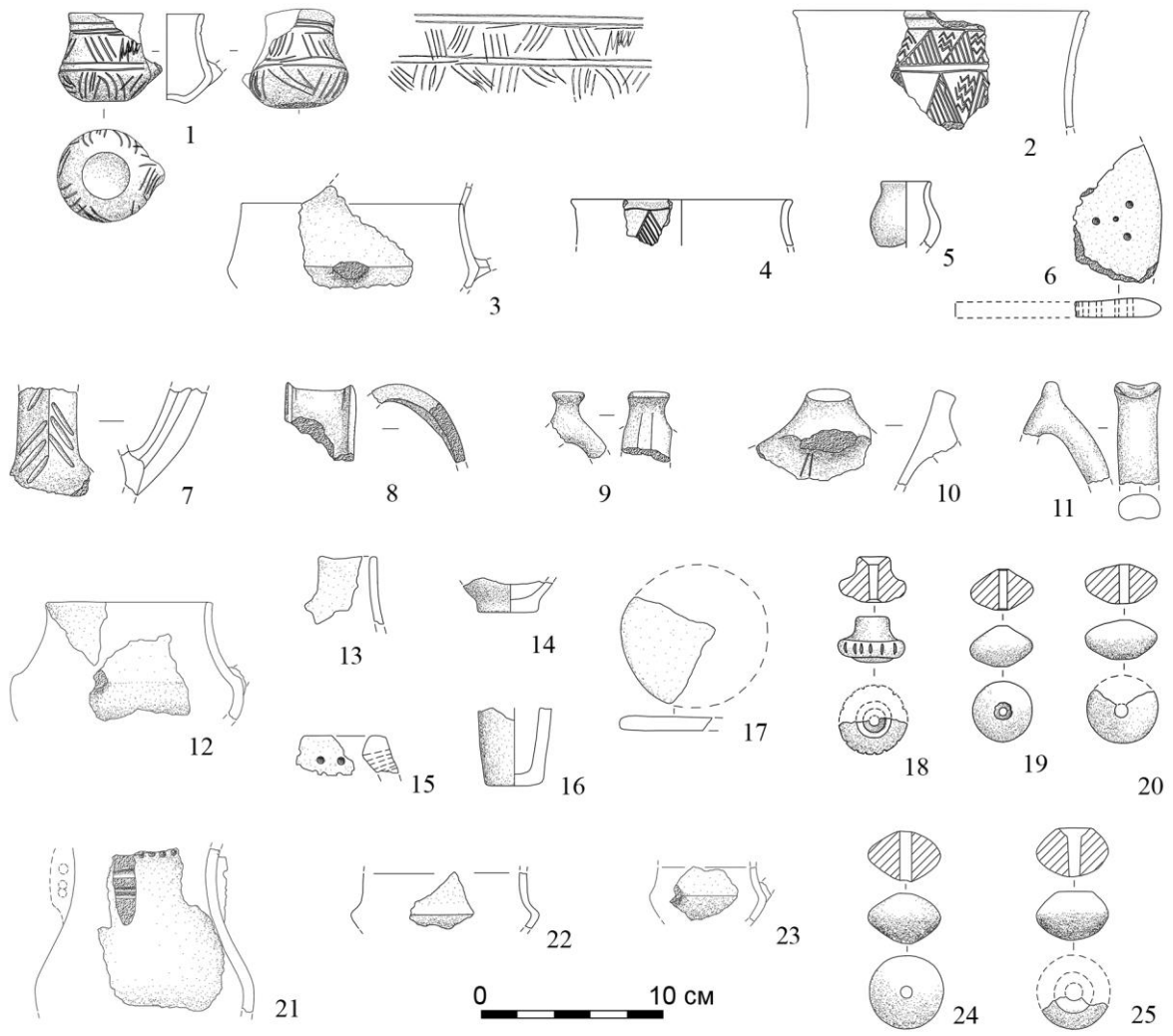

Рис. 12. Розваж–Кошара. Вибірка кераміки могилянської групи з культурного шару. Різні категорії посуду і прясла. 1–11 – колекція 1997 р.; 12–20 – розкоп 2005 р; 21–25 – розкоп 2007 р.
Fig. 12. Rozvazh–Koshara. Sample selection of pottery of the Mohylianska group from the cultural layer. Various vessel types and spindle whorls. 1–11 – 1997 collection; 12–20 – excavation of 2005; 21–25 – excavation of 2007

Керамічні прясла в розрізі мають біконічну форму з округлим переламом (рис. 14, *19, 20, 24, 25*). В одного з них біля отвору, очевидно верхнього, є невеличке заглиблення (лунка) (рис. 12, *25*). Виділяється прясло з видовженою циліндричною верхньою частиною з аналогічною лункою, оздоблене по округлому манжетику насічками (рис. 12, *18*).

Кераміка могилянської групи переважно має черепок різних відтінків коричневого, цеглястого, рідше сірого кольору, виготовлений із формувальної маси, в якій основу домішок становить шамот, нерідко кількох видів, іноді в поєднанні з обкатаними зернами кварцу або незначною кількістю жорстви. Поверхня його часто лискована або добре згладжена. Меншу групу становить посуд із домішками великої кількості слюди у формувальній масі (11 екз.). Серед останнього трапляються екземпляри з лискованою поверхнею і з дуже шорсткою,

утвореною завдяки домішкам. Товчений кремінь серед домішок трапляється ще рідше (5 екз.). У більшості випадків черепок має середньозернисту текстуру. Зрідка трапляються посудини з дрібнозернистою текстурою і значним умістом дрібного, часто різноколірного шамоту (9 екз.). Поверхня таких посудин злегка лискована. Рідкісним є посуд цеглястого кольору, з міцним випалом, щільною текстурою черепка й домішками жорстви у формувальній масі (6 екз.).

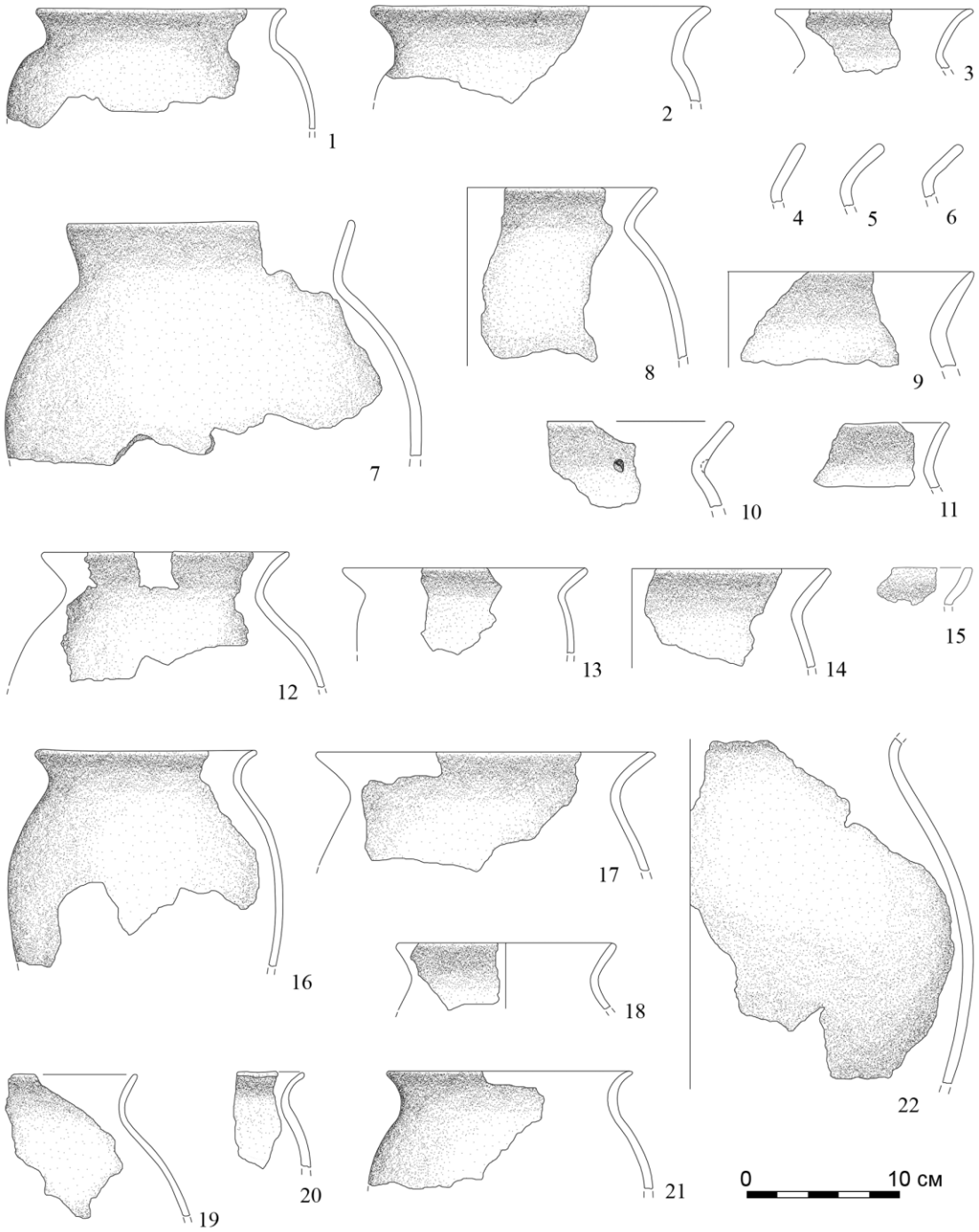

Рис. 13. Розваж–Кошара. Вибірка кераміки милоградської культури з культурного шару. Колекція 1997 р.

Fig. 13. Rozvazh–Koshara. Sample selection of Milograd culture pottery from the cultural layer. 1997 collection.

Милоградська культура

Кераміка милоградської культури хоча доволі чисельна, але одноманітна – представлена фрагментами горщиків з округлим тулубом і відігнутими назовні вінцями із заокругленими краями. Діаметр їхніх вінець коливався в межах 10–30 см. Майже всі крупні фрагменти мають діаметр тулуба дещо більший за діаметр вінець. За кривизною профілі відрізняються між собою. Переважають плавні, S-подібні (рис. 13, *16–21, 14, 1–5, 27, 29, 31, 32, 38–40*) і значно рідше трапляються горщики з більш виразним переламом шийки і прямими вінцями (рис. 13, *4–15; 14, 22, 28*). Окремі горщики мають виділену пряму шийку (рис. 13, *1–3*). Краї вінець здебільшого прості, заокруглені, зрідка трапляються потоншені варіанти, при яких профіль самих вінець і шийки помітно масивніший, ніж у тулуба (рис. 13, *9, 21*; 14, *5, 10, 30, 32, 39*) й екземпляри зі сплощеними краями вінець (рис. 13, *8, 10, 14, 15*; 14, *2, 26, 27, 39*).

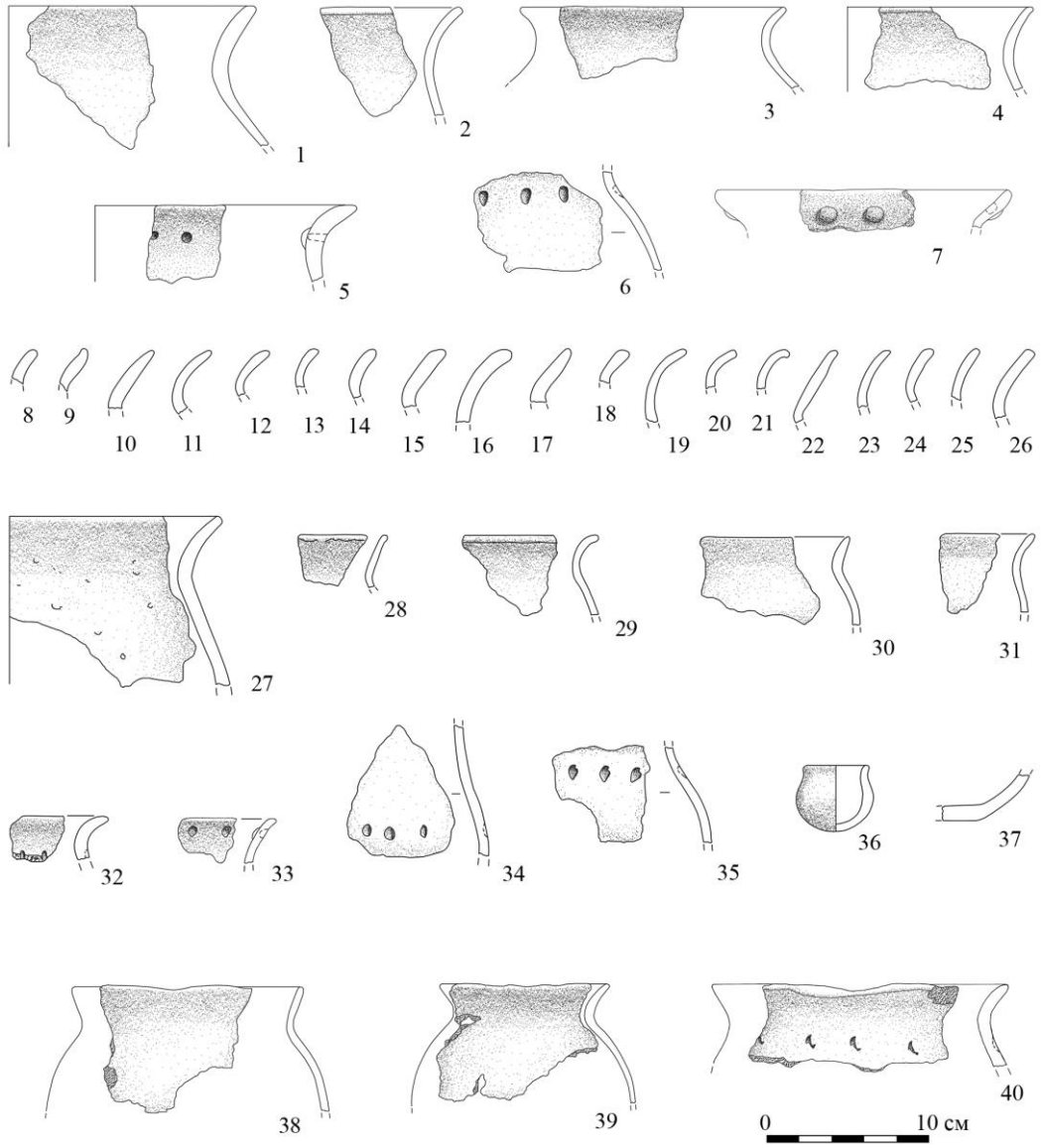

Рис. 14. Розваж–Кошара. Вибірка кераміки милоградської культури з культурного шару. 1–7 – колекція 1997 р.; 8–37 – розкоп 2005 р; 38–40 – розкоп 2007 р.

Fig. 14. Rozvazh–Koshara. Sample selection of Milograd culture pottery from the cultural layer. 1–7 – 1997 collection; 8–37 – excavation of 2005; 38–40 – excavation of 2007

Орнаментація в горщиків наявна рідко та представлена лише пояском видовжених ямок на основі шийки (рис. 13, *10*; 14, *6, 32, 35, 40*) і ще рідше перлин на вінцях, витиснених як ззовні так і зсередини (рис. 14, *5, 7, 33*).

Знайдено одну мініатюрну посудинку, яка повторює форму горщиків (рис. 14, *36*). З милоградською культурою також можна пов'язати біконічне прясло з об'єкта V, орнаментоване по всій поверхні прокресленими короткими лініями і хрестиками (рис. 4, *9*).

Кераміка милоградської культури має черепок різних відтінків сірого і коричневого кольорів зі згладженою, іноді горбкуватою поверхнею, виготовлений з формувальної маси з домішкою жорстви, рідше – кременю, які іноді поєднуються з піском і шамотом. Часто разом із жорствою у формувальну масу потрапляє слюда.

Рис. 15. Розваж–Кошара. Матеріали з культурного шару. 1 – серп; 2 – малий черпак
Fig. 15. Rozvazh–Koshara. Finds from the cultural layer. 1 – sickle; 2 – small scoop

Із численних крем'яних виробів із пам'ятки до ранньозалізного віку без вагань можна віднести лише біфаціальний серп зі звуженою п'яткою (рис. 15, *1*). Його лезо оформлене зубчастою ретушшю, а поверхня залискована від спрацювання, окрім місця кріплення руків'я (рис. 15, *1*). Також до цього часу на думку автора слід відносити заготовку біфаціального крем'яного наконечника дротика з плавно виділеним черешком і зламаним фасетованим кінцем (рис. 4, *15*). Інші знайдені в об'єктах вироби пов'язані з колекцією умовно. Серед них – ретушер з об'єкта VI, виготовлений на конкреції кременю з зеленуватою кіркою (рис. 7, *5*) та знаряддя на відщепах з об'єкта V, фасетовані ретушшю (рис. 4, *13, 14*).

Інтерпретація

Матеріали ранньозалізного віку з поселення Розваж-Кошара становлять наукову цінність у двох аспектах. По-перше – це опорна репрезентація окремого культурного горизонту могилянської групи в контексті регіональної схеми культурного розвитку, а по-друге – це

внесок у розкриття питання можливого взаємозв'язку могилянської групи з милоградською культурою.

Щодо першого, то можна виділити такі характерні риси цього комплексу могилянської групи: 1) в орнаментації горщиків абсолютно домінує перлинний орнамент; 2) серед перлин більшу частку становлять негативні, з яких половина зразків витиснена видовженими ямками; 3) значну частку становлять миски з широкими бортами, на яких часто наявний прокреслений лінійний орнамент; 4) на найбільшій опуклості тулуба мисок різних типів переважає перлинний орнамент; 5) трапляються горщикоподібні миски, орнаментовані валиками; 6) черпаки мають різкий перелам плічок і вушка з упорами різної форми, що виступають згори; 7) у формувальній масі незначної частини кераміки присутня слюда, що у випадку лискування поверхні дає графітовий відблиск.

Комплекс поселення Розваж-Кошара суттєво відрізняється від матеріалів горизонту Могиляни-Монастирок (Бардецький, Самолюк, 2020, с. 100, 104). Серед відмінностей, порівняно з останнім, можна назвати такі: 1) одиничні випадки орнаментації під вінцями горщиків наскрізними отворами, лише валиками або відсутності орнаменту взагалі; 2) значне зменшення кількості горщиків, оздоблених карбованим валиком на тулубі; 3) мінімальна частка мисок із загнутими досередини краями. А в колекціях горизонту Могиляни-Монастирок усі ці елементи визначальні й серед них не трапляється жодна з ознак, виділена, як характерна для поселення Розваж-Кошара.

Щодо комплексів так званих Нетішинських зольників та подібних, які також репрезентують стилістично відмінний тип пам'яток, то в них навпаки можна знайти низку аналогій для колекції з Розважа (Гершкович, Куштан, 2023; Самолюк 2004, 2005). Однак перелік таких аналогій стосуватиметься окремих екземплярів, а за домінуючими ознаками ці комплекси також демонструють ряд відмінностей. Спільне в них лише широке застосування перлинного орнаменту в горщиках і мисках, однак у нетішинських колекціях негативні перлини є все ж рідкістю, а витиснені видовженими ямками, тобто нахиленими паличками, зразки взагалі відсутні. Миски з відігнутими назовні орнаментованими бортами в Нетішинських зольниках становлять незначну частку і суттєво поступаються в показниках ширини цих бортів. Серед черпаків тут також переважають зразки з округлими бочками, а з різким переламом тулуба трапляються рідко. Немає у цих черпаків і на стільки високо піднятих вушок із високими упорами, як у Розважі.

Наведені порівняння обґрунтовують висновок, що поселення Розваж-Кошара репрезентує окремий культурний горизонт у межах могилянської групи. У долині Горині матеріали цього горизонту відомі за дослідженнями півстолітньої давнини Миколи Пелещишина та Олександра Позіховського буквально поряд – біля с. Хорів, зокрема в урочищах За Озером, Ожогоща та Дубова (Пелещишин, Позіховський, 1986). Варто зауважити, що за публікацією вони не виглядали достатньо виразними і в попередніх працях автора, зокрема під впливом ідей Валерія Самолюка, розглядалися в сукупності з пам'ятками типу Нетішинських зольників як єдиний тип – Нетішин-Хорів (Самолюк, 2005, с. 145). В ур. За Озером матеріали отримано з культурного шару в розкопі площею 540 м², а пізніше О. Позіховський зібрав досить репрезентативну колекцію з розораної поверхні, яка зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острог. На поселенні в ур. Ожогоща на площі 160 м² виявлено вогнище з глиняним черенем. В ур. Дубова під час досліджень енеолітичної пам'ятки у 2014–2015 рр. під керівництвом О. Дяченка здобуто також дуже виразну вибірку матеріалів могилянської групи, які зберігаються в Музеї історії Острозької академії. Колекції з усіх пам'яток подібні між собою і мають дуже своєрідну кераміку, аналогічну з поселення Розваж-Кошара. З огляду на це цей культурний горизонт варто назвати хорівським, який краще проявиться після повної публікації колекцій із названих пам'яток.

Окремі зразки такої кераміки знайдено в контексті могилянських матеріалів на пам'ятках у долині р. Ікви, зокрема на поселенні Дубно–Острів Дубовець (Бардецький, Пшеничний, 2024, с. 241). За малочисельними, але характерними зразками, відомими з публікацій, знаємо і про наявність подібних пам'яток на сході ареалу могилянської групи на р. Случ: Полонне (вул. Говорун, 37) (Бардецький, Нечитайло, 2023), Миропіль (Кухаренко, 1958, рис. 29, 3, 6, 7), Великі Деревичі (Липко, 1982, рис. 6), а також у басейні р. Тетерев: поселення Лука-Райковецька (Тереножкін, 1965, рис. 1).

Характерні горщики, орнаментовані негативними перлинами з видовженими ямками, входять до складу колекцій із пам'яток ранньоскіфського часу Правобережного Дніпровського Лісостепу (Дараган, Подобед, 2019, с. 276; Пефтіць, 2017, с. 87, 88; Фіалко, Болтрик, 2003, с. 119–121). Аналогією для мисок із широкими орнаментованими бортами, може слугувати матеріал з Андрушівського кургану №1, який Сергій Скорий датував кінцем VII ст. до н. е. (Воронцов, Скорый, 2012).

Хорівський горизонт на підставі аналогій можна датувати другою половиною VII – початком VI ст. до н. е. Появу його пам'яток у басейні р. Горинь автор схильний пов'язувати з міграцією носіїв даного стилю зі східних теренів, що могло бути спричинене активністю скіфів у Правобережному Лісостепу в цей час, який знаменується появою великих городищ. Правильність такого трактування тягне за собою неминуче часткове накладання нетішинського і хорівського горизонтів, підтвердженням чого є паралелі в матеріальних комплексах поселення Розваж–Кошара і Нетішинських зольників.

Переконливих підстав вважати комплекс милоградської культури з поселення Розваж-Кошара синхронним із могилянським немає. Окремі фрагментовані артефакти, знайдені в заповненнях об'єктів, не унеможливлюють інтерпретації їх як результату механічного змішування. Як свідчить практика досліджень подібних поселень, більшість виразної вибірки не має чіткого стратиграфічного контексту. Однак відомі приклади віднайдення в регіоні синкретичних комплексів маліцької з трипільською культурою (поселення і могильник Острог-Земан), а також межановицької, стжижовської і бабинської культур викликають дослідницький інтерес до виявлення подібних контекстів і для могилянсько-милоградської взаємодії.

Кераміка милоградської культури загалом вирізняється одноманітністю і наразі не піддається періодизації. Велика її вибірка з пам'ятки в Розважі формує джерельну базу для подальшого порівняння з іншими комплексами з перспективою виявити якісь закономірності.

Про ймовірність горизонтальних зв'язків з могилянською групою свідчать деякі опосередковані факти. Поховання милоградської культури в с. Бродівське, що неподалік Розважа, на підставі аналізу інвентарю, автор відніс до ранньоскіфського часу (Бардецький, 2021). Привертає увагу часте віднайдення в обмеженому просторі матеріалів обох культур в значній диспропорції, тобто на пам'ятках які атрибутовані як могилянські, трапляються поодинокі зразки милоградської кераміки і навпаки. Звісно, у випадку невеликих заплавних островів, де обмежена територія могла обживатися в різний час, це може свідчити про багатошаровість пам'ятки. Але на великих просторах надзаплавних терас, в оточенні сотень метрів пустки, локальні скупчення матеріалів наводять на думку про невипадковість такого взаємного виявлення різнокультурних матеріалів. Систематичність подібних виявів на різних пам'ятках додає цій гіпотезі значимості. Наявність зразків перлинної орнаментації під вінцями морфологічно милоградських посудин із Розважа також додатково свідчить про можливість датування їх ранньоскіфським часом.

Варто згадати, що й автори досліджень хорівських поселень також писали про контакти носіїв милоградської культури з місцевим населенням (Пелещишин, Позіховський, 1986). Імовірні впускні милоградські поховання в могилянські зольники 3 і 7 на пам'ятці Нетішин–Базар, рештки яких представлені фрагментом горщика в одному випадку й розвалами двох горщиків в іншому, дали змогу авторам відкриття хронологічно розмежувати могилянські та

милоградські комплекси і при цьому датувати останні ранньо- та середньоскіфським часом (VII–V ст. до н. е.) (Гершкович, Куштан, 2023, с. 144). Зауважимо, що таке твердження стосується конкретних спостережень на зольниках, і не заперечує можливості поглиблення часу появи милоградської культури на Волині й тим більше її співіснування з хорівським горизонтом. У зольнику 1 на пам'ятці Нетішин-Піонерка В. Самолюк також знайшов фрагменти трьох горщиків милоградської культури, які були в різних віддалених частинах насипу на незначній глибині, у шарі, що перекривав зольне ядро, але містив велику кількість дрібних фрагментів кераміки могилянською групи (особистий архів В. Самолюка).

Додаючи до джерельної бази солідну збірку поселенських матеріалів, ми все ж змушені прийти до схожих висновків, які зробили свого часу К. Бунятян та О. Позіховський при публікації матеріалів епохи бронзи з поселення Розваж–Кошара: попри цінність отриманих матеріалів для осмислення городоцько-здовбицької і стжижовської культури до появи нових якісніших джерел поступ у їх вивченні неможливий (Бунятян, Позіховський, 2011, с. 99). Така оцінка видається слушною і щодо матеріалів ранньозалізного віку з цієї пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький, А. (2021). Парне поховання милоградської культури Бродівське на Острожчині. *Острозький краєзнавчий збірник*, *13*, 254–281.

Бардецький, А., Нечитайло, П. (2023). Ранні матеріали з розкопу 1 у м. Полонне. *Археологічні дослідження в Україні 2022*, 274–278.

Бардецький, А. Б., Пшеничний, Ю. Л. (2024). Комплекс могилянської групи ранньозалізного віку з багатошарової пам'ятки Дубно – Острів Дубовець. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, *28*, 222–244. https://doi.org/10.33402/mdapv.2024-28-222-244

Бардецький, А. Б., Самолюк, В. О. (2020). Кремаційний могильник ранньозалізного віку Монастирок-2 на Волині. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, *41*, 95–110. https://doi.org/10.15584/misroa.2020.41.7

Бунятян, К. П., Позіховський, О. Л. (2011). Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога. *Археологія*, *3*, 82–101.

Воронцов, Д., Скорый, С. (2012). Андрушевский курган. *Revista Arheologică, serie nouă*, *VIII*, *1–2*, 137–153.

Гершкович, Я. П., Куштан, Д. П. (2023). Нові матеріали до вивчення раннього залізного віку Південної Волині (верхня течія річки Горинь). *Археологія і давня історія України*, *1(46)*, 127–145. https://doi.org/10.37445/adiu.2023.01.07

Дараган, М. Н., Подобед, В. А. (2019). Новые исследования в Жаботине. *Археологія і давня історія України*, *2(31)*, 268–286.

Кухаренко, Ю. В. (1958). Из материалов разведок на Волыни. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, *72*, 84–87.

Липко, С. А. (1982). Старожитності верхів'я р. Случ. *Археологія*, *41*, 83–90.

Пелещишин, М. А., Позіховський, О. Л. (1986). Охоронні розкопки поселення VIII–VII ст. до н. е. поблизу с. Хорів на Горині. *Археологія*, *53*, 87–91.

Пефтіць, Ю. Б. (2017). Керамічний посуд і проблема генези культури. В Е. А. Кравченко (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ.

Позіховський, О. Л., Бардецький, А. Б. (2009). Охоронні дослідження багатошарового поселення у с. Розваж на Рівненщині. *Археологічні дослідження в Україні 2008*, 236–239.

Позіховський, О. Л., Самолюк, В. О. (2009). Розкопки багатошарового поселення в с. Розваж на Рівненщині. *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007*, 273–275.

Самолюк, В. О. (2004). Пам'ятки типу «Могилян»: проблеми культурно-хронологічної атрибуції. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, *2–3*, 135–147.

Самолюк, В. О. (2005). Зольник могилянської групи поблизу м. Нетішин В В. В. Отрощенко (ред.), *На пошану Софії Станіславівни Березанської: збірник наукових праць*. Київ: Шлях, 302–319.

Тереножкін, О. І. (1965). Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі, *Археологія*, *XIX*, 26–35.

Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. (2003). *Напад скіфів на Трахтемирівське городище.* Київ: Корвін-Пресс.

REFERENCES

Bardetskyi, A. (2021). Parne pokhovannia mylohradskoi kultury Brodivske na Ostrozhchyni. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, *13*, 254–281. (in Ukrainian).

Bardetskyi, A., & Nechytailo, P. (2023). Ranni materialy z rozkopu 1 u m. Polonne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022*, 274–278. (in Ukrainian).

Bardetskyi, A. B., & Pshenychnyi, Yu. L. (2024). Kompleks mohylianskoi hrupy rannozaliznoho viku z bahatosharovoi pam'iatky Dubno – Ostriv Dubovets. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, *28*, 222–244. https://doi.org/10.33402/mdapv.2024-28-222-244 (in Ukrainian).

Bardetskyi, A. B., & Samoliuk, V. O. (2020). Krematsiinyi mohylnyk rannozaliznoho viku Monastyrok-2 na Volyni. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, *41*, 95–110. https://doi.org/10.15584/misroa.2020.41.7 (in Ukrainian).

Buniatian, K. P., & Pozikhovskyi, O. L. (2011). Poselennia horodotsko-zdovbytskoi kultury nepodalik Ostroha. *Arkheolohiia*, *3*, 82–101. (in Ukrainian).

Vorontsov D., Skoryi S. (2012). *Andrushevskii kurgan. Revista Arheologică, serie nouă*, *VIII*, *1–2*, 137–153. (in Russian).

Hershkovych, Ya. P., & Kushtan, D. P. (2023). Novi materialy do vyvchennia rannoho zaliznoho viku Pivdennoi Volyni (verkhnia techiia richky Horyn). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, *1(46)*, 127–145. https://doi.org/10.37445/adiu.2023.01.07 (in Ukrainian).

Daragan, M. N., & Podobed, V. A. (2019). Novye issledovaniia v Zhabotine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, *2(31)*, 268–286. (in Russian).

Kukharenko, Iu. V. (1958). Iz materialov razvedok na Volyni. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniiakh Instituta istorii materialnoi kultury*, 84–87. (in Russian).

Lypko, S. A. (1982). Starozhytnosti verkhiv'ia r. Sluch. *Arkheolohiia*, *41*, 83–90. (in Ukrainian).

Peleshchishin, M. A., & Pozikhovskii, O. L. (1986). Okhoronni rozkopki poselennia VIII–VII st. do n. e. poblizu s. Khoriv na Gorini. *Arkheologiia*, *53*, 87–91. (in Ukrainian).

Peftits, Yu. B. (2017). Keramichnyi posud i problema henezy kultury. V E. A. Kravchenko (Ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv. (in Ukrainian).

Pozikhovskyi, O. L., & Bardetskyi, A. B. (2009). Okhoronni doslidzhennia bahatosharovoho poselennia u s. Rozvazh na Rivnenshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008*, 236–239. (in Ukrainian).

Pozikhovskyi, O. L., & Samoliuk, V. O. (2009). Rozkopky bahatosharovoho poselennia v s. Rozvazh na Rivnenshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006–2007*, 273–275. (in Ukrainian).

Samoliuk, V. O. (2004). Pam'iatky typu "Mohylian": problemy kulturno-khronolohichnoi atrybutsii. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu*, *2–3*, 135–147. (in Ukrainian).

Samoliuk, V. O. (2005). Zolnyk mohylianskoi hrupy poblyzu m. Netishyn V V. V. Otroshchenko (Ed.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Shliakh, 302–319. (in Ukrainian).

Terenozhkin, O. I. (1965). Pam'iatky skifiv-orachiv v Pivdennomu Polissi, *Arkheolohiia*, *19*, 26–35. (in Ukrainian).

Fialko, O. Ye., & Boltryk, Yu. V. (2003). *Napad skifiv na Trakhtemyrivske horodyshche.* Kyiv: Korvin-Press. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 02.09.2025
прийнята до друку 16.10.2025

SETTLEMENT OF THE EARLY IRON AGE OF ROZVAZH-KOSHARA – A SITE OF THE KHORIV HORIZON OF THE MOHYLIANSKA GROUP AND THE MILOGRAD CULTURE IN THE MIDDLE REACHES OF THE HORYN RIVER

Andrii BARDETSKYI

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: bardeckyj@ gmail.com

Materials from the Early Iron Age uncovered during archaeological excavations at the multi-layered site of Rozvazh–Koshara, located in the village of Rozvazh (Ostroh territorial hromada, Rivne region), conducted in 2005 and 2007, are published. A total of 616 m² were excavated, yielding 63 features, 14 of which can be attributed to the Early Iron Age based on the associated finds.

The ceramic assemblage is stylistically divided into two separate groups, attributed to the Mohylianska group and the Milograd culture, respectively. The former significantly outnumbers the latter (132 versus 65 samples).

The settlement materials are scientifically significant in two main aspects. First, they serve as a key reference for identifying a distinct cultural horizon of the Mohylianska group within the broader regional framework of cultural development. Second, they contribute to the ongoing discussion about possible interactions between the Mohyliany group and the Milograd culture.

Distinctive features of this complex of the Mohylianska group include: the predominance of pearl-like ornamentation on pots and bowls, with a notable number of elongated dimples impressed from the outside inward; a large proportion of bowls with wide, often decorated rims; sharply broken shoulders and tall lugs on dippers. The Rozvazh–Koshara assemblage differs significantly from materials associated with the Mohyliany–Monastyrok horizon and shares some parallels with the Netishyn ash-pit horizon. However, it also presents notable distinctions that lead to the conclusion that Rozvazh–Koshara represents a separate cultural horizon within the Mohylianska group. Based on the concentration of similar sites near the village of Khoriv investigated in the 1970s, this horizon is proposed to be named the Khoriv horizon. By analogy, it can be dated to the second half of the 7th – early 6th century BC.

There is no convincing evidence to consider the Milograd culture complex at Rozvazh–Koshara synchronous with the Mohylianska group. The Milograd ceramics are generally homogeneous and currently not subject to detailed periodization. Nonetheless, the extensive Milograd assemblage from Rozvazh offers a valuable source base for future comparative studies. The likelihood of horizontal links between the two cultures is suggested by several indirect indicators: the presence of Early Scythian period burials in the region, the frequent co-occurrence of materials from both cultures within limited areas, and the presence of pearl-like ornamentation on Milograd pottery.

Key words: Early Iron Age, Mohylianska group, Milograd culture, Scythian period, Rozvazh-Koshara, pottery, sickle.

УДК 902.2(477.83-22)”2017/2021”:903.23.25’1.4”6373/6383”
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-269–295

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 269–295.

ПОСЕЛЕННЯ ЛЕЖНИЦЬКОЇ ГРУПИ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ СЕЛА КАРІВ У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ

Денис СЛЮСАР

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: werloden@ukr.net

Вперше до наукового обігу введено матеріали з поселення ранньоскіфського часу, здобуті Карівською археологічною експедицією Львівського національного університету ім. І. Франка та КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники Львівської обл.) у результаті досліджень 2017–2021 рр. біля с. Карів Шептицького р-ну Львівської обл.

Зазначено, що поселення розміщене на правому березі р. Солокії – лівої притоки Західного Бугу, його територія охоплює незначні піщані підвищення першої надзаплавної тераси. Внаслідок розкопок відкрито 32 об’єкти, у 6 з яких виявлено археологічний матеріал ранньозалізного часу.

Простежено, що всі знахідки мають прямі аналогії із предметами матеріальної культури лежницької групи пам’яток. Звернено увагу на окремі фрагменти керамічних виробів, притаманні іншим культурам, зокрема милоградській. Зауважено, що їхня наявність на території лежницької групи свідчить про певні зв’язки останньої з населенням лісових районів Полісся. Водночас констатовано, що обмежений обсяг матеріалу унеможливлює з’ясування загалом сутності цих зв’язків: чи це була торгівля, чи якесь фізичне перебування представників милоградської культури в ареалі лежницької групи, – сказати важко. Досі чітко виділених милоградських комплексів західніше р. Стир не було виявлено.

Особливу увагу приділено характеристиці бронзових прикрас, що походять із культурного шару пам’ятки. Вказано, що це цвяхоподібна (грибоподібна) сережка й окуляроподібна підвіска, що складається із трьох елементів: більшої підвіски, до якої симетрично прикріплено дві менші. Встановлено, що цвяхоподібні сережки набули масового поширення на Правобережжі та Поділлі не раніше початку VI ст. до н. е., що в комплексі з керамічними виробами дає змогу окреслити приблизну хронологію поселення у Карові в межах періодів HaC–HaD (початок VIII – кінець VI ст. до н. е.) за центральноєвропейською хронологічною шкалою М. Траксіла. Водночас стверджено, що період побутування окуляроподібної підвіски охоплює широкий хронологічний діапазон (друга половина III тис. до н. е. – початок II тис. н. е), а оскільки такого роду прикраси перебували у використанні в низці археологічних культур, то це унеможливлює навіть приблизне датування знахідки.

Ключові слова: археологія України, ранньозалізний час, передскіфський час, скіфський час, висоцька культура, милоградська культура, лужицька культура, лежницька група, міжкультурні зв’язки, кераміка, прикраси.

Упродовж 2017–2021 рр. експедиції Львівського національного університету ім. І. Франка та Комунального закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» м. Винники Львівської обл. (КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей») під керівництвом Ярослава Онищука провели дослідження ґрунтового могильника ранньоримського часу Карів I та багатошарової пам’ятки Карів XIII. Обидва об’єкти археології розміщені на північно-західній околиці с. Карів Шептицького р-ну Львівської обл., займаючи незначні підвищення північного схилу першої надзаплавної тераси правого берега р. Солокія (ліва притока Західного Бугу) (рис. 1).

© Слюсар Д., 2025

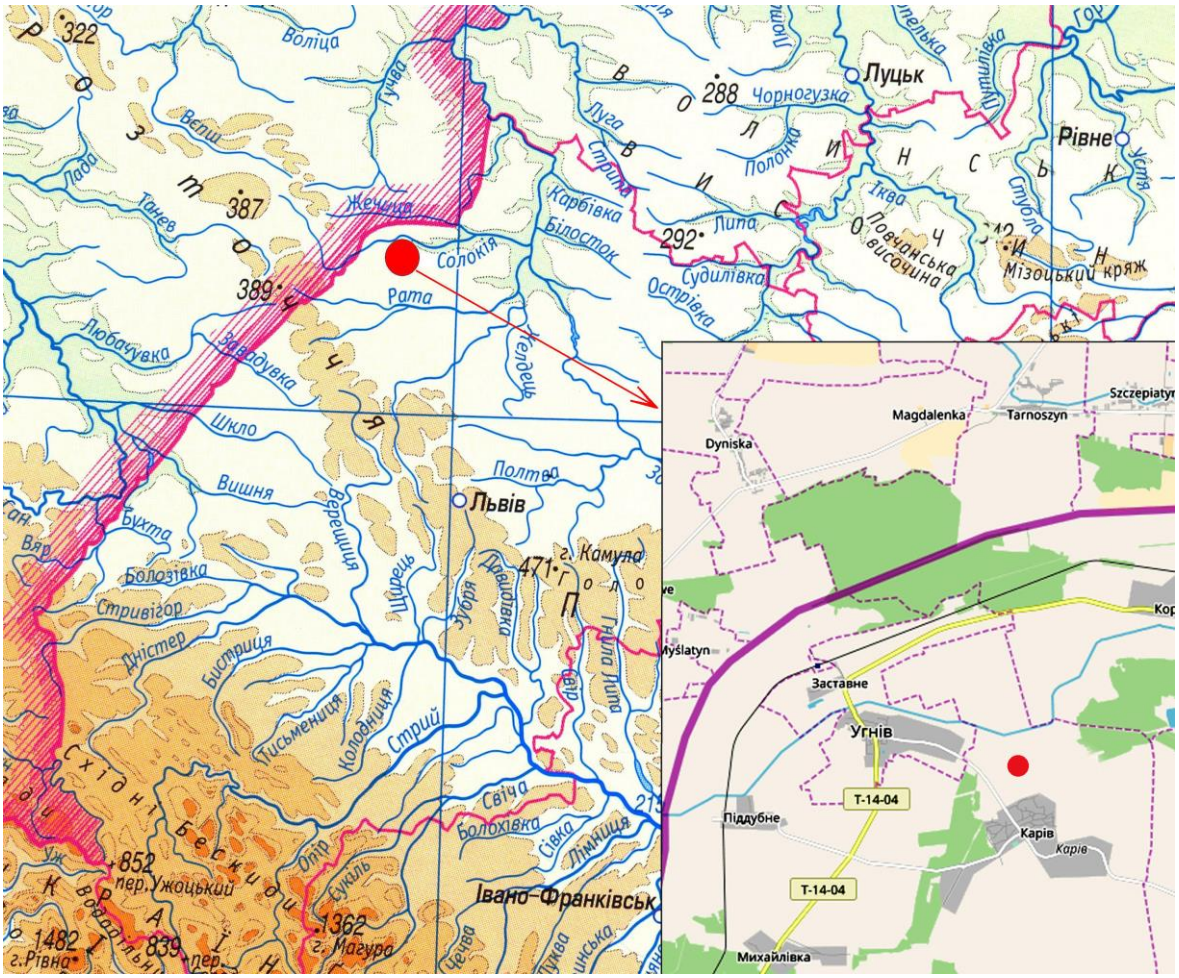

Рис. 1. Карта розташування поселення лежницької групи біля с. Карів (за Онищук, Сидорович, 2019)
Fig. 1. Map showing the location of the Lezhnytsia group settlement near the village of Kariv (by Онищук, Сидорович, 2020)

Пам'ятку Карів I у 2012 р. відкрили працівники НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України внаслідок суцільного обстеження території Сокальського р-ну Львівської обл. та інтерпретували як багатошарове поселення доби бронзи та давньоруського часу (Осаульчук та ін., 2012, с. 88–89). Весною 2017 р. унаслідок діяльності «копачів» до фондів КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» потрапили знайдені тут металеві предмети римського часу зі слідами обрядового пошкодження. Тоді ж фахівці прийняли рішення провести на пам'ятці археологічні розкопки, підсумком яких стало відкриття ґрунтового могильника, де було виявлено 12 кремаційних захоронень (Онищук, 2022, с. 141–143).

Пам'ятку Карів XIII у 2018 р. відкрили Ярослав Онищук і Володимир Сидорович під час обстеження околиць могильника Карів I на відстані 240 м на південний захід від нього (Онищук, Сидорович, Слюсар, 2021, с. 3).

Вже у 2017 р. в процесі перших стаціонарних робіт на території могильника Карів I було зафіксовано наявність культурного шару ранньоскіфської доби та зібрано низку фрагментів кераміки із проколами під краєм вінець і бронзову окуляроподібну підвіску (Онищук, Сидорович, Гринчишин 2017, с. 53).

Згодом, упродовж 2018–2021 рр., на території могильника Карів I і багатошарової пам'ятки Карів XIII виявлено 32 археологічні об'єкти, які, ймовірно, належать до ранньоскіфського часу

(рис. 2, 3). За конфігурацією, це – ями округлої або еліпсоподібної форми з вертикальними стінками і дном на рівні материка. У їх заповненні, переважно сірого або темно-сірого кольору, подекуди траплялися вкраплення деревного вугілля, окремі кальциновані кісточки та фрагменти кераміки ранньоскіфського часу (Онищук, Сидорович, 2019, с. 39). Однак, зважаючи на те, що в більшості об'єктів був відсутній будь-який рухомий археологічний матеріал, впевнено до періоду функціювання поселення лежницької групи можна зарахувати лише шість із них. Публікація їх і є **метою статті.**

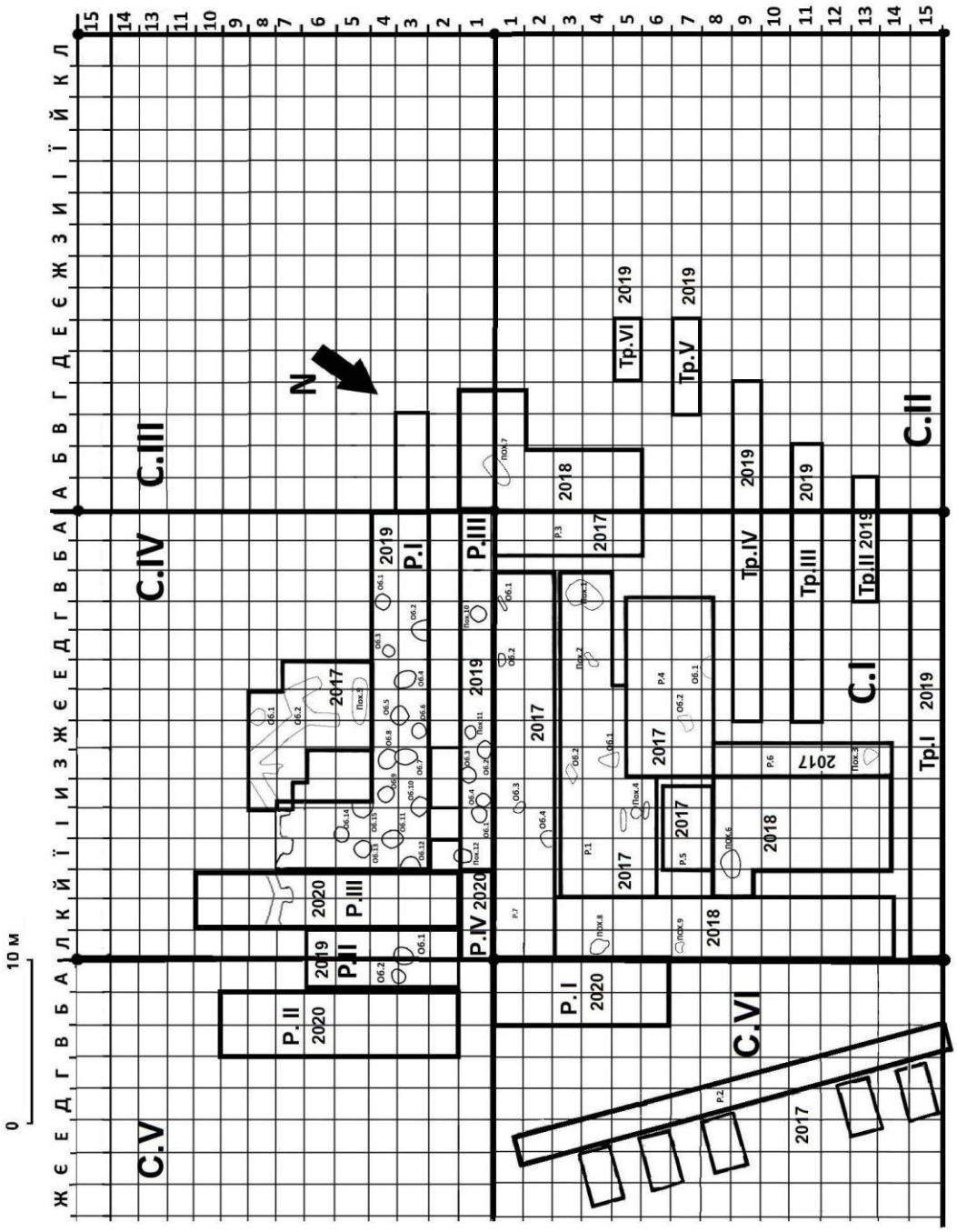

Рис. 2. Карів I. Загальний план розкопів 2017–2020 рр. (за Онищук, Сидорович, 2020)
Fig. 2. Kariv I. General plan of excavations for 2017–2021 (by Онищук, Сидорович, 2020)

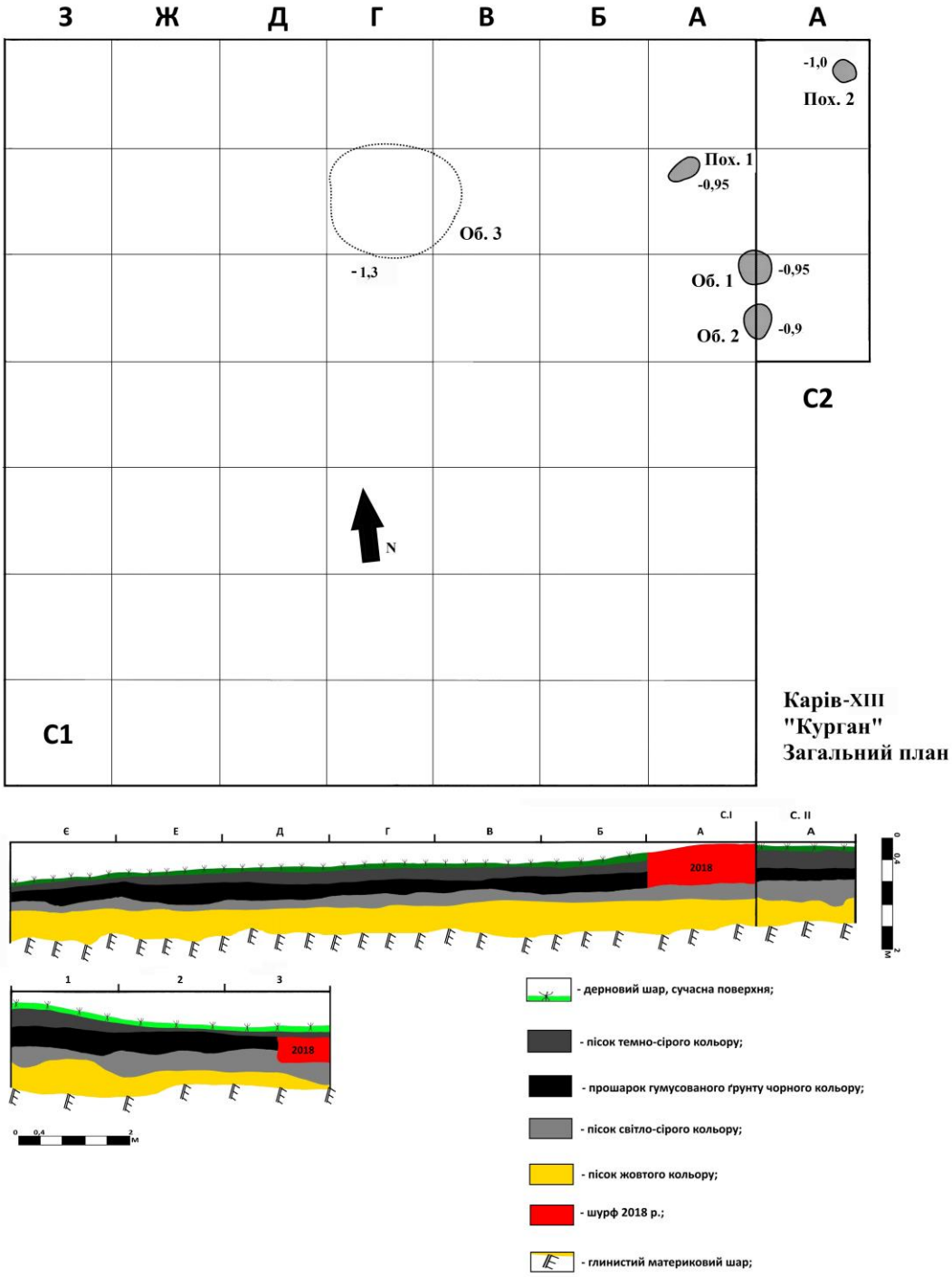

Рис. 3. Карів XIII. Загальний план і стратиграфія розкопу 2019 р. (за Онищук, Сидорович, 2019)
Fig. 3. Kariv XIII. General plan and stratigraphy of the 2019 excavation (by Онищук, Сидорович, 2019)

Об'єкт 11 (розкоп 1, сектор IV) виявлено у кв. І-Ї – 5–6 пам'ятки Карів І. За конфігурацією наближений до еліпсовидної форми, розмірами 1,5х1,2 м. Його заповнення складалося з темно-сірого супіску. Стінки вертикальні, з різким переходом у дно на рівні

материка. Глибина розташування долівки – 0,65 м. На дні об'єкта простежено пляму чорного кольору, насичену дрібними деревними вугликами, яка могла бути залишками вогнища. У північно-західній частині ями, фактично на дні, виявлено скупчення фрагментів ліпної кераміки, зокрема частини стінок кухонних горщиків із рустованою поверхнею, пальцевими розчосами і косими нігтевими вдавленнями.

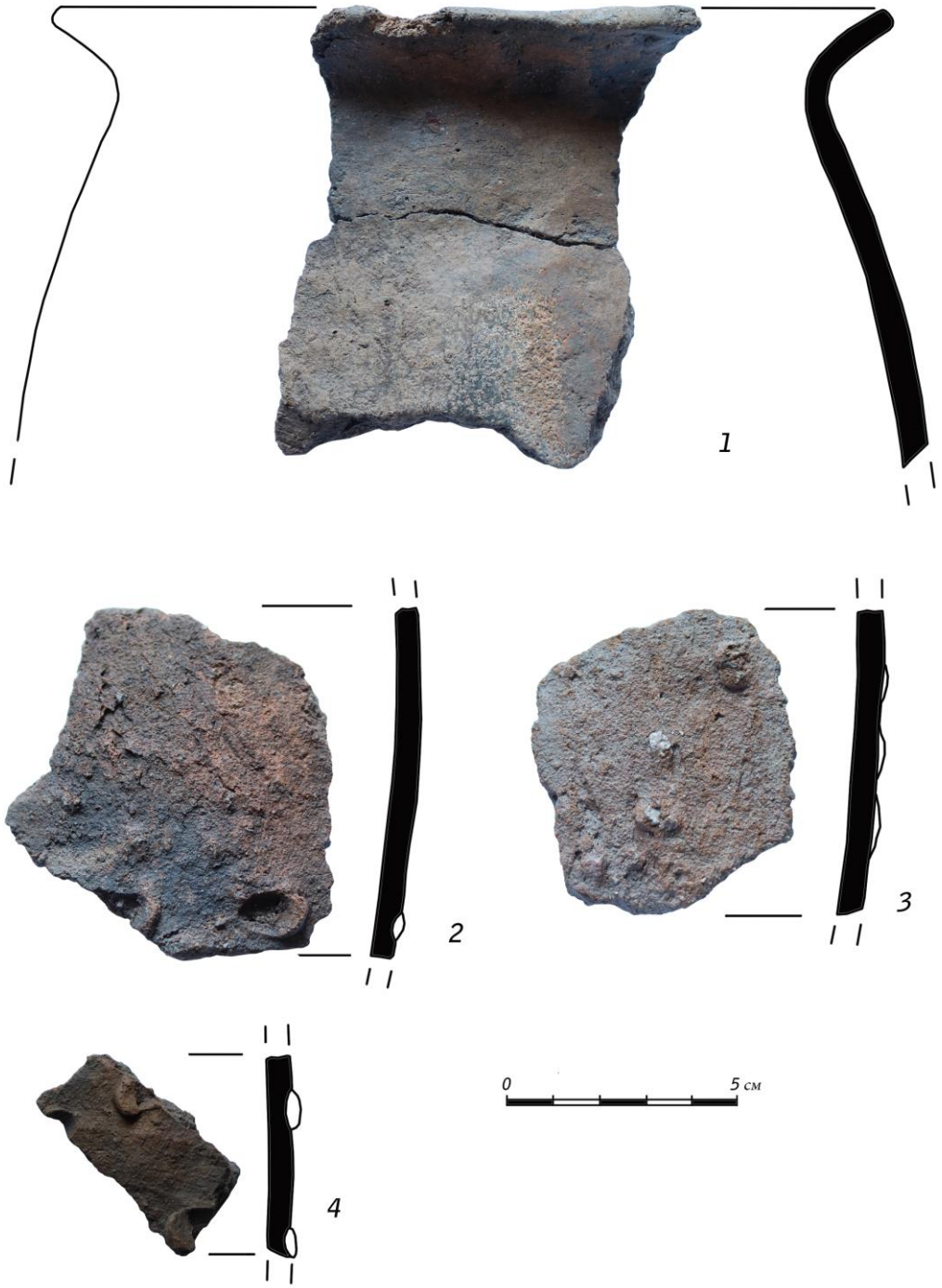

Рис. 4. Карів I. Матеріали з об'єкту 11
Fig. 4. Kariv I. Materials from object 11

Кераміка добре випалена, світлого й темно-коричневого кольорів. У її тісті переважають домішки крупнозернистого піску і товченого граніту. Науковий інтерес становить уламок верхньої частини опуклобокої корчаги зі звуженою короткою шийкою та різко відхиленими назовні лійчастоподібними вінцями, діаметром приблизно 18 см. Її поверхня добре загладжена та вкрита тонким шаром ангобу (рис. 4, *1*).

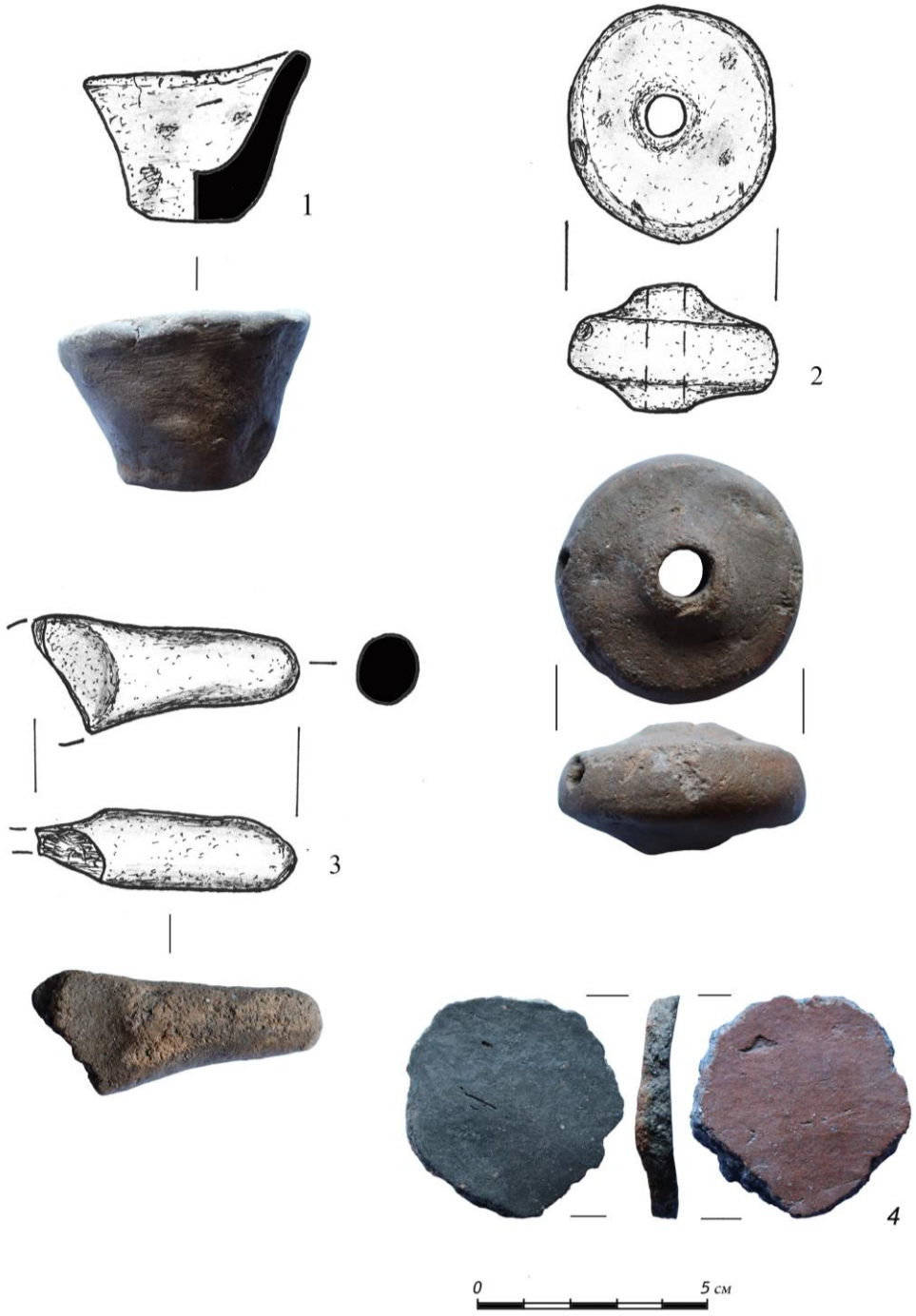

Рис. 5. Карів I. Матеріали з об'єкту 15 (1–2) та культурного шару (3–4) (автор рисунку В. Ільчишин)
Fig. 5. Kariv I. Materials from object 15 (1–2) and cultural layer (3–4) (illustration by V. Ilchyshyn)

Об'єкт 15 (розкоп 1, сектор IV) виявлено у кв. I – 7 пам'ятки Карів I. Має округлу форму та діаметр 1,2 м. Його заповнення складалося зі сірого супіску. Стінки вертикальні, із плавним переходом у дно. З північно-західного боку об'єкта виявлено аморфний уступ із чистого піску світло-жовтого кольору, що може бути результатом обвалу стінки ще в давнину. Глибина залягання долівки – 1,1 м. У заповненні виявлено мініатюрну чарку та прясло. Чарка конічної форми, з розширеними вінцями, діаметром 4,2 см і малим потовщеним денцем діаметром 2 см. Висота чарки – 2,5 см. Виготовлена вона з добре відмуленої глини з домішками дрібного піску, незначної фракції товченого граніту та шамоту (рис. 5, *1*). Прясло «коліщаткоподібної» форми, діаметром 4,5 см. Виріб добре випалений і має ретельно загладжену поверхню коричневого кольору. Діаметр отвору – 0,8см. Висота знахідки – 2,4 см. У тісті наявні домішки піску, шамоту і товченого граніту (рис. 5, 2).

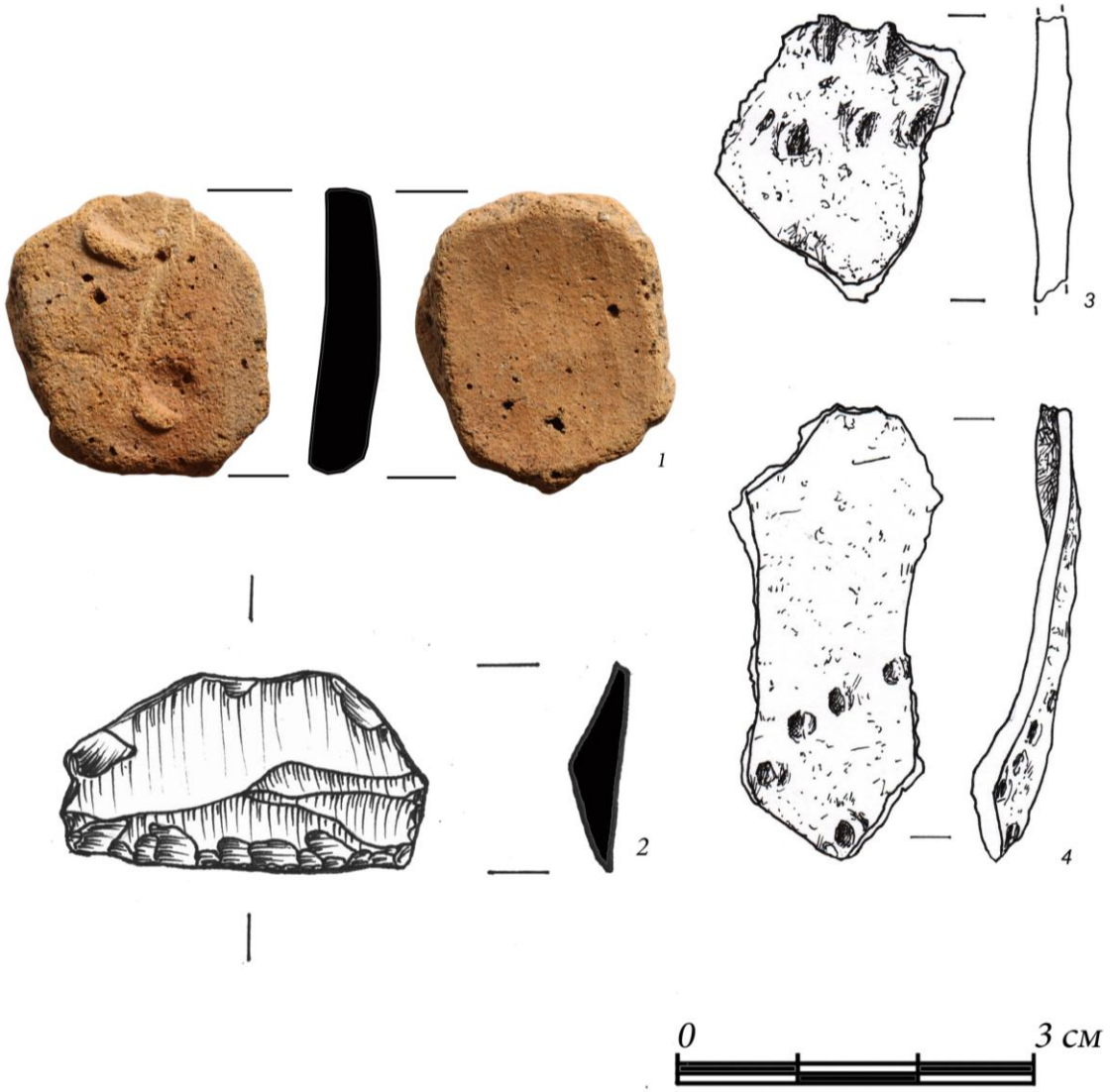

Рис. 6. Карів I. Матеріали з об'єкту 2 (1), 4 (3–4) та об'єкту 3 пам'ятки Карів XIII (автор рисунку В. Ільчишин)

Fig. 6. Kariv I. Materials from object 2 (1), 4 (3–4) and object 3 of the Kariv XIII site (illustration by V. Ilchyshyn)

Об'єкт 1 (розкоп 3, сектор IV) виявлено у кв. I – 3 пам'ятки Карів I. Він чітко вирізнявся на фоні світлого супіску округлою плямою темно-сірого кольору діаметром 1 м. Стінки вертикальні, дно пласке, розташоване на рівні материка. Яма була заповнена дрібними фрагментами ліпної кераміки ранньоскіфського часу, при чому матеріал перебував на різних глибинах, починаючи із дна. Глибина розташування долівки об'єкта – 0,8 м.

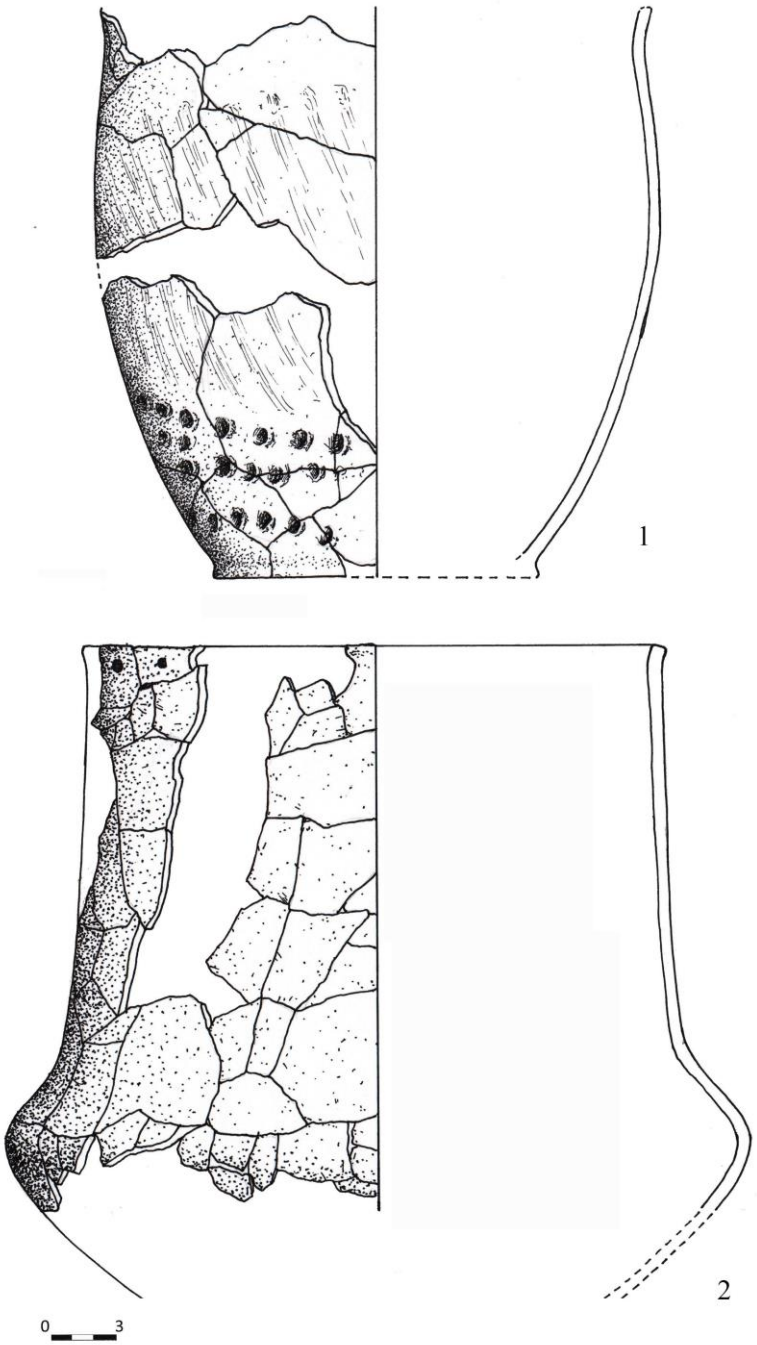

Рис. 7. Карів I. Матеріали з об'єкту 4 (автор рисунку Г. Башта)
Fig. 7. Kariv I. Materials from object 4 (illustration by G. Bashta)

Рис. 8. Карів XIII. Матеріали з об'єкту 3 (автор рисунку В. Ільчишин)
Fig. 8. Kariv XIII. Materials from object 3. (illustration by V. Ilchyshyn)

Об'єкт 2 (розкоп 3, сектор IV) простежено у кв. Ж–З – 3 пам'ятки Карів I. За конфігурацією, це – округла пляма чорного кольору, діаметром 1,15 м, із частковим виходом за межі розкопу. Стінки пологі, дно рівне. Глибина розташування долівки – 0,65 м. У заповненні зафіксовано окремі дрібні фрагменти вінець і денець банкоподібних горщиків сірого й

коричневого кольорів із шорсткою зовнішньою поверхнею та добре загладженою внутрішньою. Вінця орнаментовані наскрізними проколами під краєм, виконаними методом тиснення із внутрішнього боку виробів. З об'єкта також походить керамічна гральна фішка(?). Вона округлої форми, діаметром 3,8–4,3 см і товщиною 0,8 см, виготовлена (обточена) зі стінки кухонного горщика, на якому зберігся орнамент у вигляді нігтевих вдавлень (рис. 6, *1*).

Рис. 9. Карів XIII. Матеріали з об'єкту 3 (автор рисунку В. Ільчишин)
Fig. 9. Kariv XIII. Materials from object 3 (illustration by V. Ilchyshyn)

Об'єкт 4 (розкоп 3, сектор IV) виявлено у кв. И–3 пам'ятки Карів I. За конфігурацією, це – округла пляма діаметром 0,85 м. Стінки пологі, дно пласке, глибина – 1,05 м. Заповнення об'єкта складалося з чорно-сірого супіску, у якому виявлено велику кількість фрагментів ліпної кераміки від чотирьох посудин. На жаль, через сильну фрагментацію тільки дві з них можна реконструювати. Інші представлені лише окремими частинами. Перша – тюльпаноподібний горщик чорного кольору з ледь розхиленими назовні вінцями, грубо загладженими стінками і пласким дном. Придонна частина посудини орнаментована трьома рядами нігтевих вдавлень. Приблизні параметри горщика становлять: висота – 26 см, діаметр вінець – 25 см і дна – 15 см (рис. 7, *1*). Друга посудина – амфороподібна урна чорного кольору, із високою циліндричною шийкою, прямими вінцями і сильно профільованими плічками. Денце не збереглося, однак, з

огляду на численні аналогії таких виробів, можна стверджувати, що воно було пласким. Поверхня добре загладжена. Під краєм вінець – ряд наскрізних проколів. Висота реставрованої частини урни – 25 см, із яких на шийку припадає 18 см, діаметр вінець – 27 см (рис. 7, *2*). Окрім згаданих керамічних форм, в об'єкті також знайдено розрізнені дрібні фрагменти стінок ліпного посуду чорного, сірого та жовтого кольорів, із горбкуватою, пригладженою, а також підлощеною поверхнею. На окремих уламках простежено орнамент у вигляді нігтевих вдавлень (рис. 6, *3–4*).

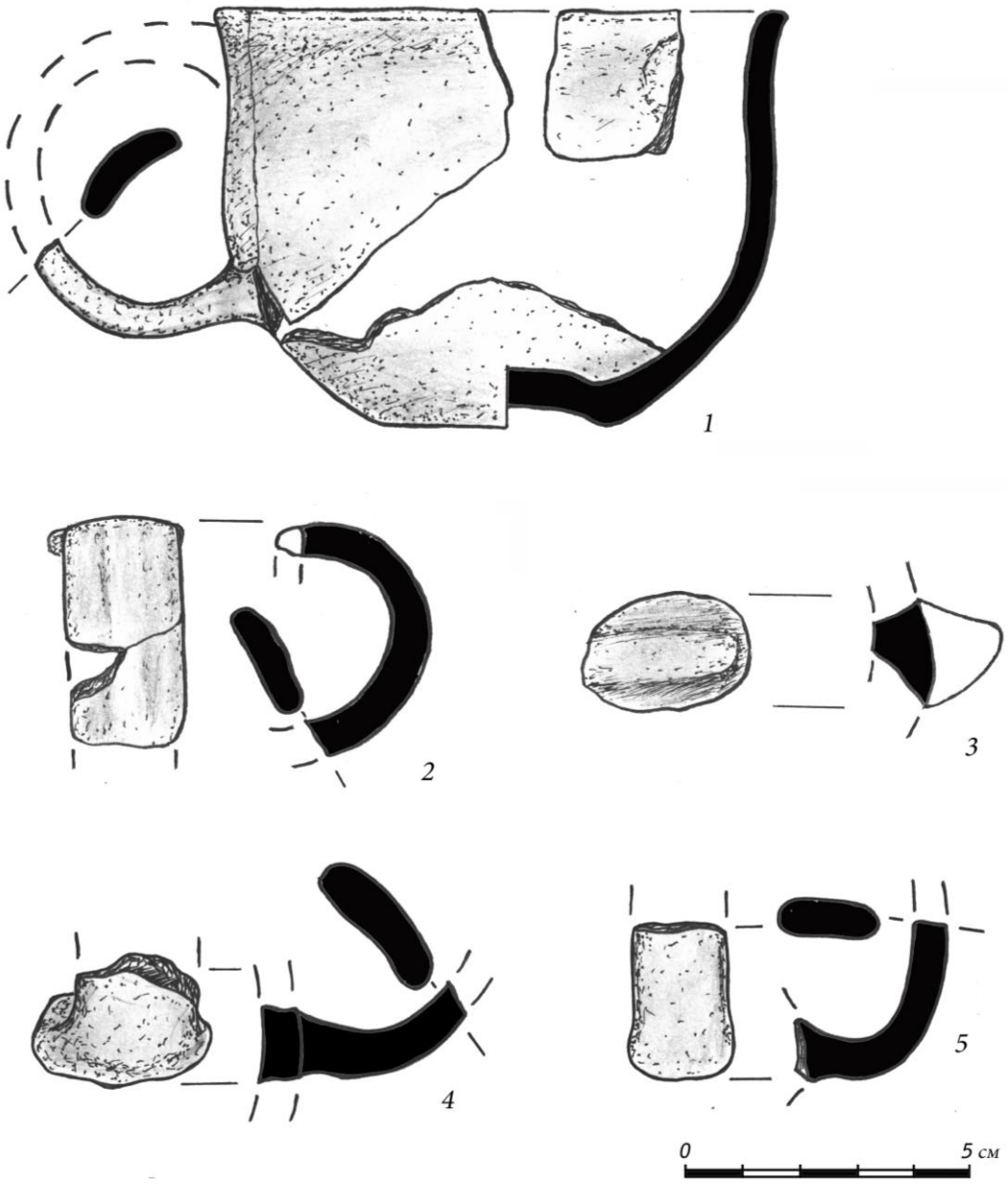

Рис. 10. Карів XIII. Матеріали з об'єкту 3 (1) та культурного шару (2–5) (автор рисунку В. Ільчишин)
Fig. 10. Kariv XIII. Materials from object 3 (1) and cultural layer (2–5) (illustration by V. Ilchyshyn)

У 2019 р. на території *розкопу 1* пам'ятки Карів XIII також виявлено великий заглиблений *об'єкт 3* (кв. В–Г – 2–3). За конфігурацією, це – глибока яма майже круглої форми,

розмірами 3,5×2,5 м і глибиною 1,3–1,4 м від сучасної поверхні. На глибині 0,6–0,75 м виявлено численні фрагменти ліпної кераміки від чотирьох посудин: горщика, вази, миски та кухлика. Горщик банкоподібної форми зберігся на ¾ висоти, без вінець. Висота посудини – 21 см, діаметр тулуба – 17,5 см, денця – 10,6 см. У місці переходу тулуба в шийку горщик прикрашений горизонтальним рядом нігтевих вдавлень у напрямку зліва направо, що ніби імітують наліпний карбований валик (рис. 8, *1*). Посудина добре випалена, у керамічному тісті переважає домішка крупної фракції граніту.

Розвал вази з об'єкта вдалося реконструювати повністю. Вона має висоту 25 см, опущений біконічний тулуб, високу звужену шийку та різко відхилені назовні вінця. Діаметр тулуба – 20,8 см, шийки – 13,5 см, вінець – 15 см, денця – 7,8 см. Придонна частина прикрашена трьома косими рядами нігтевих вдавлень. Посудина виготовлена з добре відмуленого тіста, у якому присутні домішки піску та дрібної фракції товченого граніту. Її поверхня темно-сірого/чорного кольору, добре загладжена, місцями підлощена (рис. 8, *2*).

Виявлена в *об'єкті 3* миска темно-сірого кольору має півсферичну форму та загнуті до середини вінця. Їхній діаметр – 19 см, висота посудини – 9,5 см. Миска виготовлена з добре відмуленого тіста з домішками піску і дрібної фракції товченого граніту. Її поверхня загладжена, місцями лощена (рис. 9).

Ще одна знахідка, що походить із господарської ями, – кухоль. Він має широкі, майже прямі вінця діаметром 10 см. Денце діаметром 3,5 см, чітко виділене й легко увігнуте в середину. На кухлі присутня широка петельчаста ручка зі слідами кріплення нижче вінець. Посудина виготовлена з добре відмуленого тіста, у якому переважає домішка піску. Варто зазначити, що фракція товченого граніту тут відсутня. Поверхня кухлика добре загладжена, місцями лощена, темно-сірого/чорного кольору (рис. 10, *1*).

Окрім керамічних виробів, у заповненні *об'єкта 3* виявлено крем'яне серпоподібне знаряддя завдовжки 4,5 см і завширшки 2,5 см. Воно має пряме лезо, оброблене крупнофасетковою лускоподібною ретушшю та горбату спинку (рис. 6, *2*).

Поряд зі згаданими об'єктами, під час досліджень на пам'ятці Карів I 2020 р. у *розкопі 1 (сектор VI, кв. А–2*) натраплено на невелике скупчення кількох невиразних стінок кераміки ранньоскіфського часу та деревного вугілля. В орному шарі *кв. Б–3* цього ж розкопу знайдено цвяхоподібну (грибоподібну) бронзову сережку (рис. 19, *2*). Це – виріб із щитком, округло-опуклої форми і маленькою, спірально закрученою в один оберт, ніжкою. Щиток у вигляді капелюшка гриба має товщину 0,3 см і діаметр 1,8 см. У центральній частині зовнішньої поверхні присутній слаборельєфний конусоподібний виступ, а на внутрішній – ливарний шов, що проходить навскіс по діагоналі через з'єднувальне кріплення квадратної форми, розміром 0,4×0,4 см. Ніжка виготовлена із круглого дроту завтовшки 0,17 см із тупим (поперечно обрізаним) закінченням (рис. 11, *1*) (Онищук, Сидорович, 2020, с. 8).

Такого типу вироби були масово поширені на Правобережжі та Поділлі не раніше початку VI ст. до н. е. (Петренко, 1978, с. 21). Водночас найраніші знахідки таких прикрас можуть сягати ще кінця VIII – початку VII ст. до н. е., про що свідчить їхнє розміщення у скриньовому похованні з Ракового Кута на Тернопільщині, яке датоване цим періодом.

На думку Миколи Бандрівського, центром побутування цвяхоподібних сережок було Правобережжя та Західне Поділля, звідки вони поширилися на північ (милоградська культура) і захід (висоцька та лужицька культури) (Бандрівський, 1994, с. 138). Очевидно, тут ідеться вже про пам'ятки фінального для висоцької культури етапу, тобто черепинсько-лагодівської та лежницької груп відповідно. Тоді ж ці вироби проникли і на територію сучасної Польщі – у тарнобжеську культуру басейну Сяну (Люблінське та Підкарпатське воєводства) (Gawlik, 2009, s. 177–189). Проте у світлі нових даних їхнє походження, ймовірно, треба виводити з території Західної Волині, де протягом останніх років виявлено три повноцінні скарби, до складу яких входили цвяхоподібні сережки (Ковальський-Білокрилий, Конопля, 2025, с. 64–85). А також низку окремих знахідок бронзових сережок (Бугай, Ковальський-Білокрилий, Конопля, 2020,

с. 154–157), сумарна кількість яких лише в межах Шептицького р-ну Львівської обл. тепер становить понад 50 екз. Отож знахідка цвяхоподібної сережки безпосередньо на поселенні дає змогу окреслити його відносну хронологію в межах періодів HaC–HaD (початку VIII – кінця VI ст. до н. е.) за центральноєвропейською хронологічною шкалою Мартіна Траксіла.

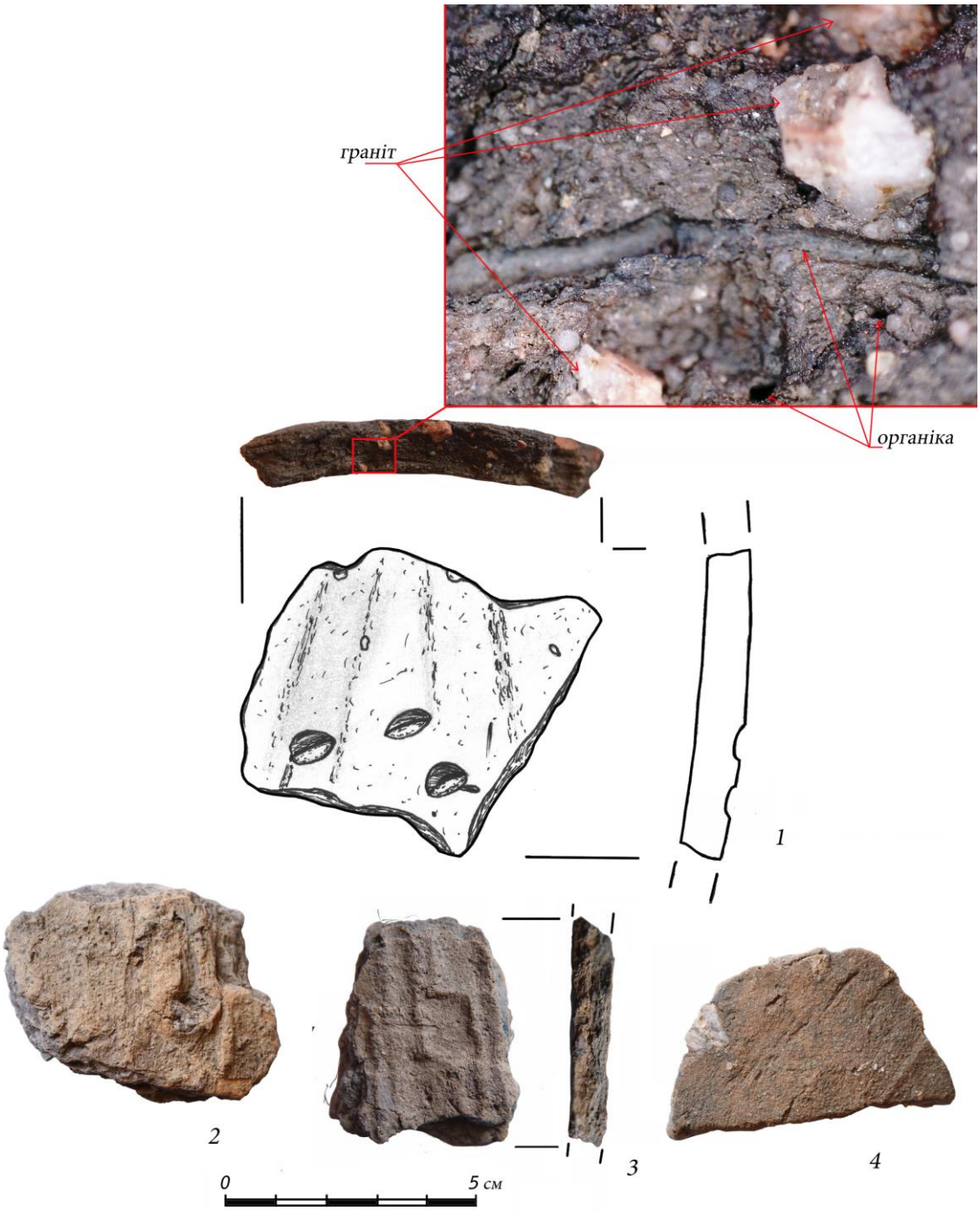

Рис. 11. Карів XIII. Склад керамічного тіста фрагментів посуду лежницької групи з культурного шару (автор рисунку В. Ільчишин)
Fig. 11. Kariv XIII. Composition of ceramic dough fragments of pottery from the Lezhnytsia group from the cultural layer (illustration by V. Ilchyshyn)

Варто зауважити, що, на думку Любові Клочко, цвяхоподібні сережки – характерні елементи жіночого костюму і лише за рідкісними випадками могли належати до вбрання чоловіків як обереги (Клочко, 2016, с. 106). Однак такі тези рішуче заперечує польська дослідниця Беата Політ, вказуючи, що знахідки цих прикрас у похованнях чоловіків, зокрема зі зброєю, свідчать про їхню популярність серед воїнів та рядового населення у зв'язку із загальною модою на ці вироби. А зважаючи на місце їхнього розміщення в похованнях поблизу тім'я, можна виснувати, що цвяхоподібні сережки носили у вухах або ж поряд із ними, при чому жінки використовували одночасно два вироби, а чоловіки – один (Полит, 2010, с. 357; Polit, 2010, с. 64).

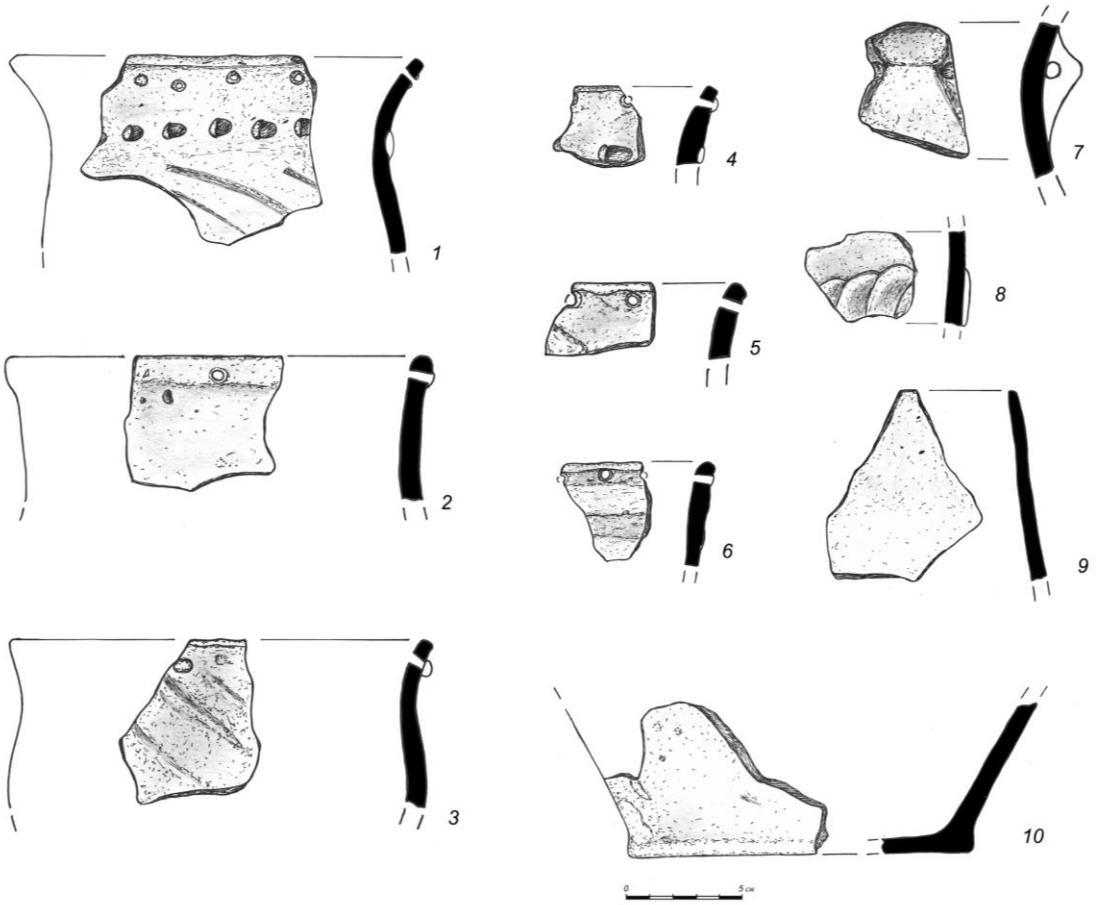

Рис. 12. Карів I. Вибірка кераміки з культурного шару (автор рисунку В. Ільчишин)
Fig. 12. Kariv I. Sample of ceramics from the cultural layer (illustration by V. Ilchyshyn)

Характеризуючи керамічний комплекс із поселення у Карові, зауважу, що практично всі вироби виготовлено з однотипного тіста, у якому чітко простежені домішки різної фракції товченого граніту та піску. Рідше в його складі зафіксовані вкраплення рослинної органіки, що залишила сліди у вигляді пор і волокон (рис. 12, *1*).

Наймасовіша категорія керамічних виробів, знайдених на пам'ятках Карів I та Карів XIII, – горщики. Серед них переважають тюльпаноподібні та діжкоподібні форми, оздоблені під краєм вінець наскрізними проколами. Вони виконані методом тиснення паличкою чи соломинкою зі середини назовні, унаслідок чого по краях отворів залишилися борозенки від витиснутого тіста (рис. 13, *1–2*, *4–6*; 18, *1–3*). В окремих випадках простежено проколи, здійснені не до кінця, утворюючи т. зв. перлинний орнамент (рис. 13, *3*; рис. 14, *1–2*).

Зовнішня поверхня горщиків брунатного та світло-коричневого кольорів, практично в усіх випадках шорстка, горбкувата, часто додатково рустована (вкрита шаром рідкої глини) і загладжена пальцями, унаслідок чого на ній утворилися неглибокі скісні або ж вертикальні смуги (розчоси). На шийках і тулубі простежено орнамент у вигляді горизонтальних та косих рядів нігтевих вдавлень, які в більшості випадків імітують карбований наліпний валик (рис. 8, *1*; 13, *1*; 18, *1–3*). Наявність горизонтально розчленованого валика зафіксовано лише в одному випадку (рис. 13, *8*). Усі вказані особливості форм і способу орнаментації горщиків притаманні лежницькій групі пам'яток ранньоскіфського часу (Крушельницька, 1976, с. 60–72).

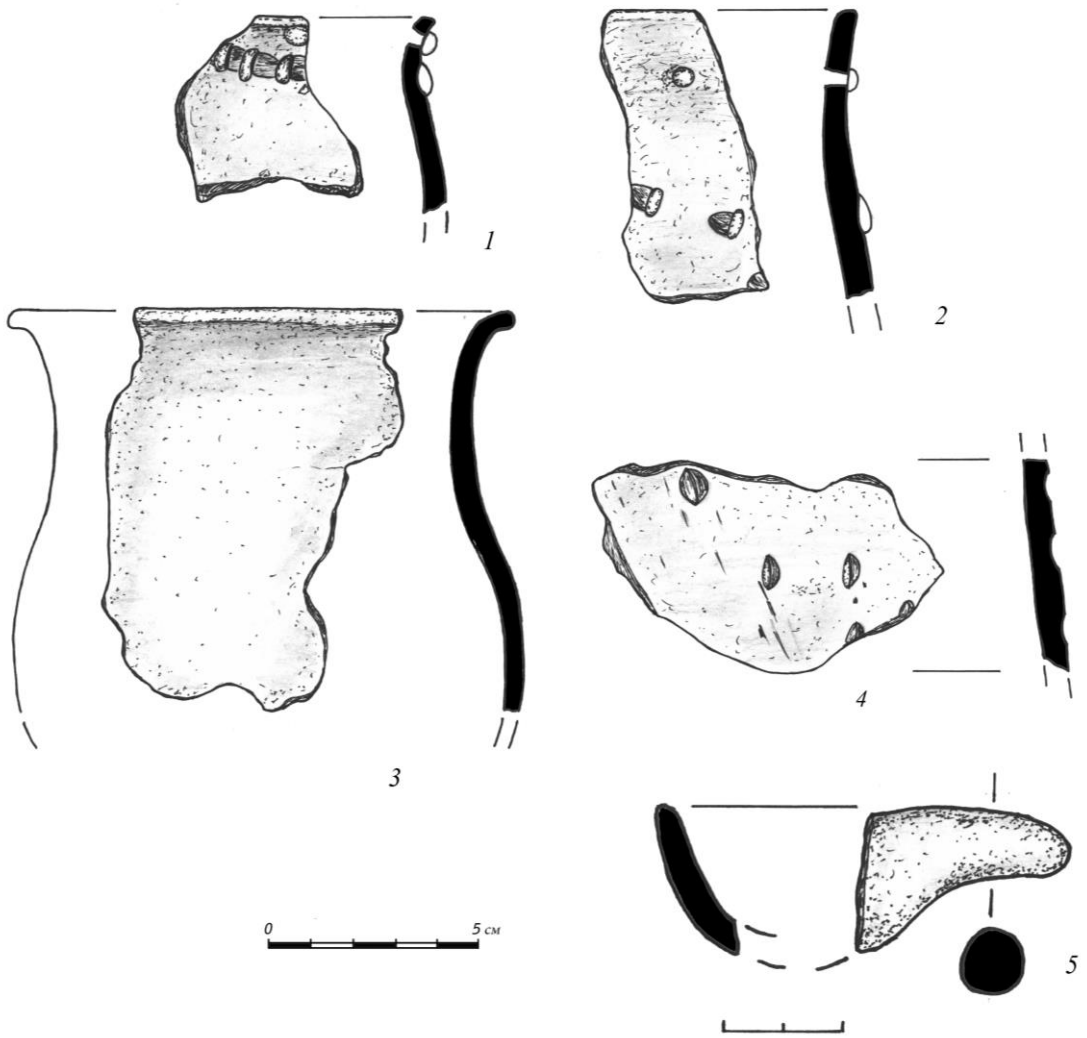

Рис. 13. Карів I. Вибірка кераміки з культурного шару (автор рисунку В. Ільчишин)
Fig. 13. Kariv I. Sample of ceramics from the cultural layer (illustration by V. Ilchyshyn)

Друга група за кількістю знахідок після горщиків – керамічні диски. Вони мають діаметр 20–30 см і виготовлені з аналогічного до інших виробів тіста. В одному випадку диск по краю був прикрашений косими насічками (рис. 15, *1*). За способом оздоблення ці вироби не відрізняються від горщиків. Одна сторона в них добре загладжена, інша, що традиційно для лежницької групи, покрита рустом, нігтевими вдавленнями чи борозенками (рис. 15, *1–2, 4, 6*).

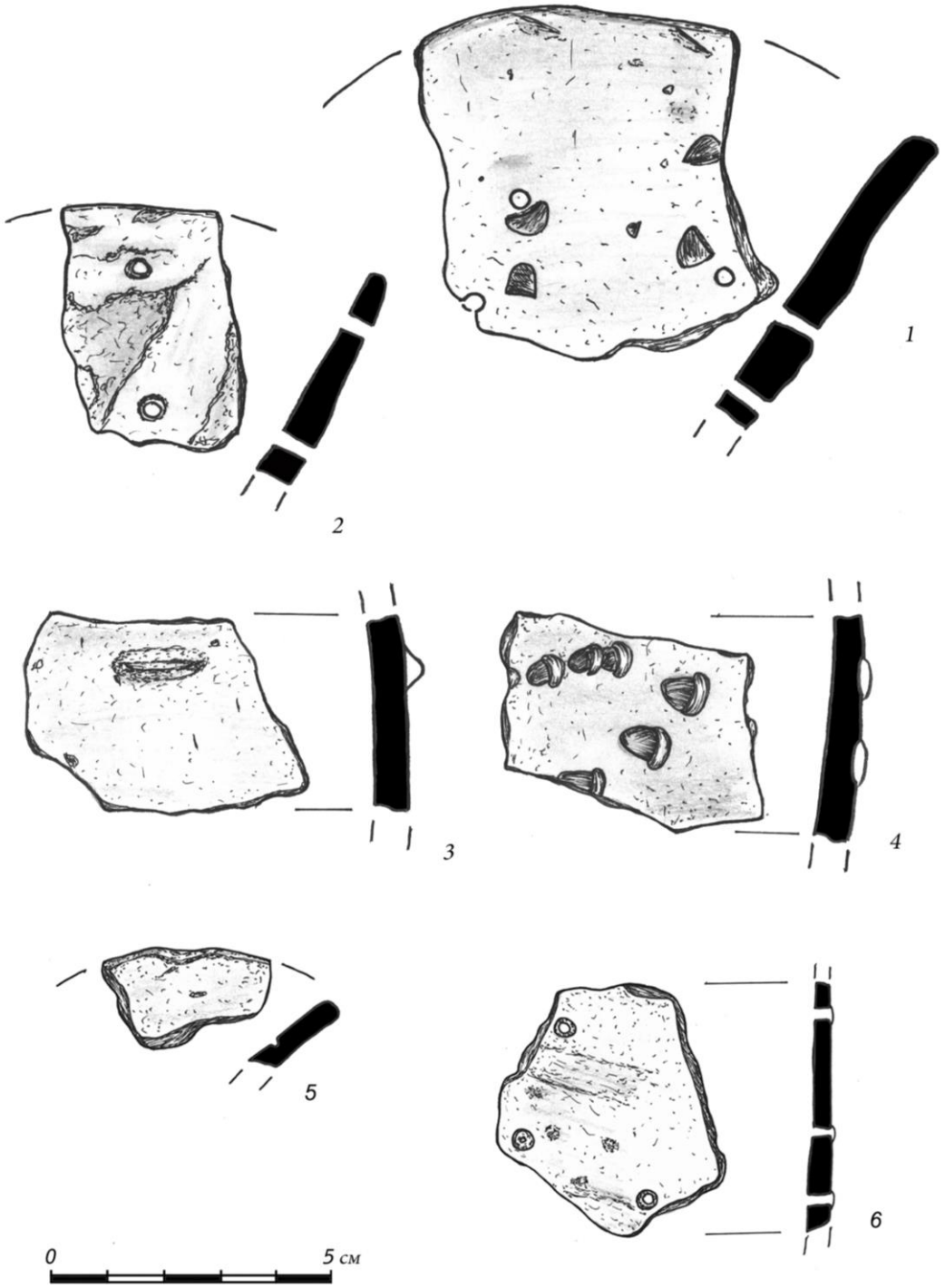

Рис. 14. Карів I. Вибірка кераміки з культурного шару (автор рисунку В. Ільчишин)
Fig. 14. Kariv I. Sample of ceramics from the cultural layer (illustration by V. Ilchyshyn)

Науковий інтерес становить їхнє функційне призначення, проблему яких ще донедавна більшість дослідників оминала. Лариса Крушельницька, вперше характеризуючи диски з поселення в с. Лежниця, назвала їх накривками-тарілками (Крушельницкая, 1971, с. 59). Подібних поглядів дотримувалися і Анна Мелюкова, Юрій Кухаренко, Борис Шрамко. Сучасні

ж вчені вказують, що ці речі слугували для випікання коржів, хліба чи печива (Стрельник, Хомчик, 2007, с. 26–27).

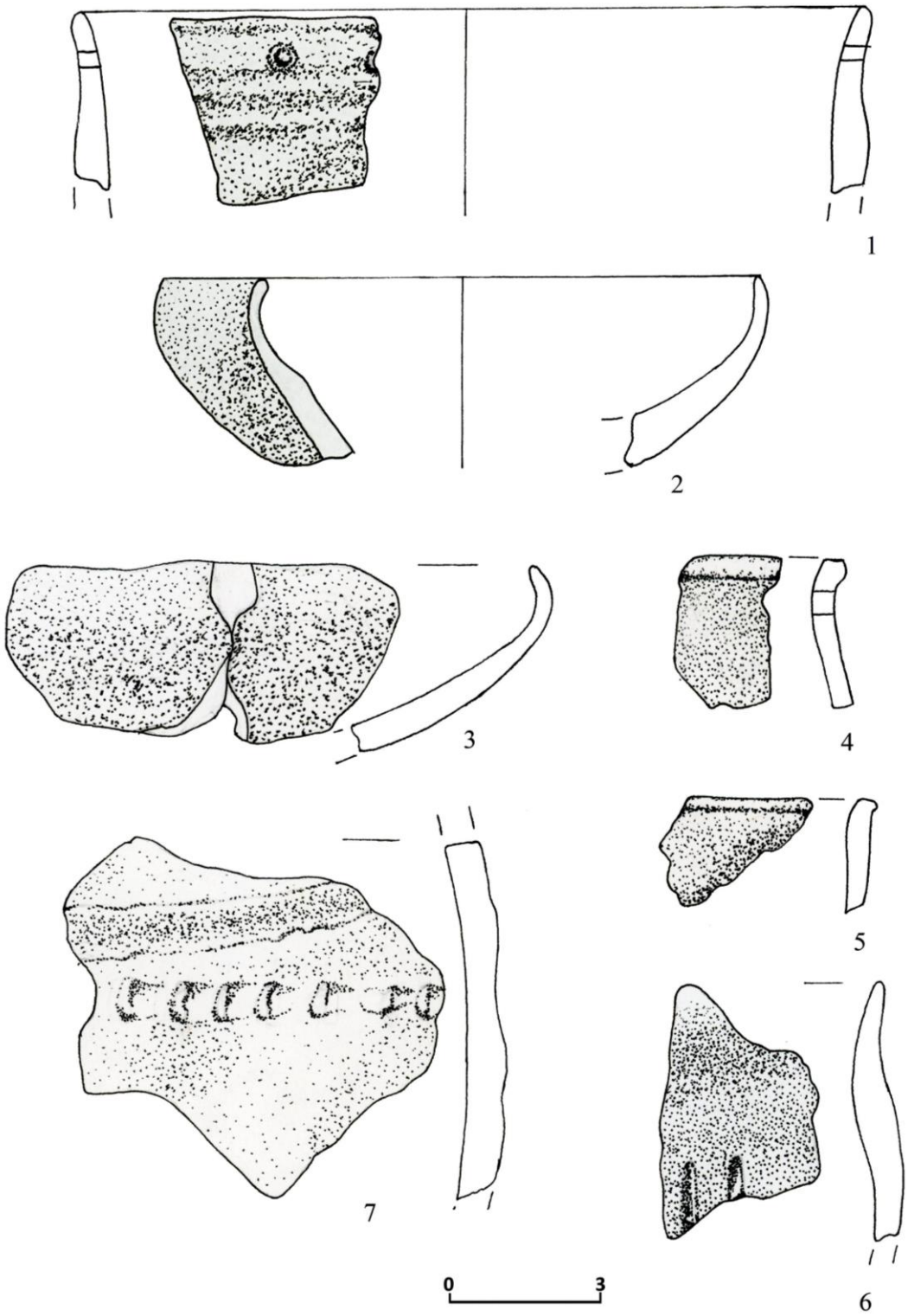

Рис. 15. Карів XIII. Вибірка кераміки з культурного шару. (Автор рисунку В. Чорнобривець)
Fig. 15. Kariv XIII. A sample of pottery from the cultural layer. (Illustration by V. Chornobryvets)

Археологічний експеримент із випіканням за допомогою глиняного диска виробів із тіста, який провели Марина Хомчик і Марина Стрельник, дав змогу встановити, що вже за 10 хв вони були готові й цілком придатні для споживання та тривалого зберігання. Щобільше, дослідниці простежили, що орнаментовані й рустовані диски нагрівалися значно швидше порівняно з неорнаментованими і гладенькими, а тісто на них менше пригорало та швидше випікалося. Це дало можливість стверджувати про суто технологічну функцію такої пишної орнаментації дисків (Стрельник, Хомчик, 2007, с. 28–30).

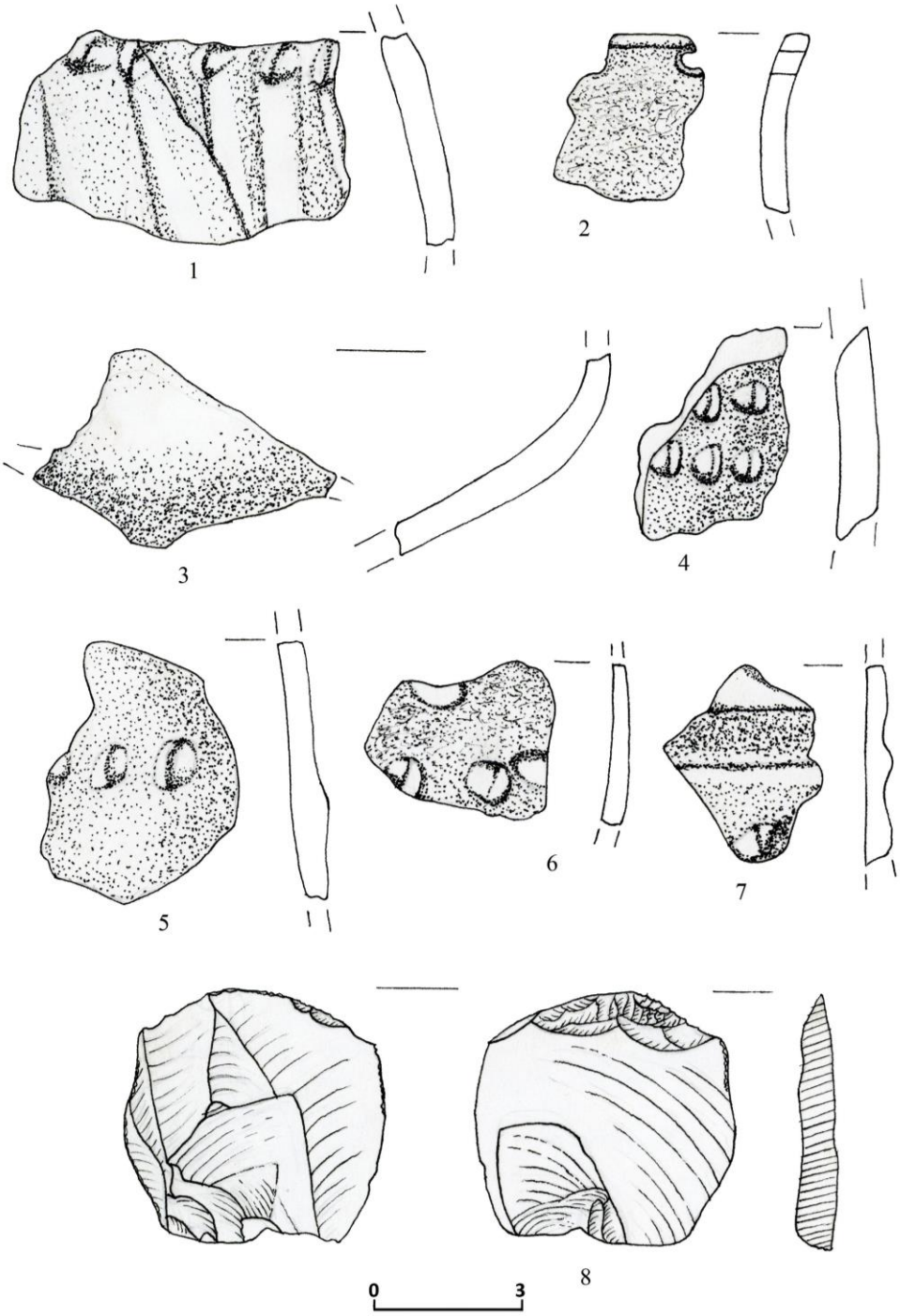

Рис. 16. Карів XIII. Вибірка кераміки з культурного шару (автор рисунку В. Чорнобривець)
Fig. 16. Kariv XIII. A sample of pottery from the cultural layer (illustration by V. Chornobryvets)

Очевидно, таку ж роль виконував і кухонний посуд (горщики), адже лише так можна пояснити кардинальну відмінність у техніці його виготовлення від столового, який добре загладжений і часто підлощений. Підсилюють усі ці твердження й результати спостережень польської дослідниці Марії Гондзікевич, яка проаналізувала посуд із поселень поморської культури Варшавського воєводства та дійшла висновку, що в горщиках з ошершавленою поверхнею краще зберігається їжа, адже вони довше затримують тепло або холод (Gądzikiewicz, 1954, s. 168).

Одиничними екземплярами представлені амфороподібна урна-корчага (рис. 7, *2*) та струнка біконічна ваза із високою циліндричною шийкою (рис. 8, *2*), виявлені в *об'єкті 4* пам'ятки Карів I та *об'єкті 3* пам'ятки Карів XIII відповідно. Такі вироби притаманні ульвівецько-рованцівській, тарнобжеській та іншим групам лужицької культури на всій території її поширення періоду кінця HaB – HaC (кінець IX – середина VII ст. до н. е.) (Крушельницька, 1993, с. 149; Павлів, 1993, с. 52). Низку аналогічних амфороподібних урн було відкрито на могильнику біля с. Тяглів Шептицького р-ну Львівської обл., що всього 14 км на схід від с. Карів. За результатами радіовуглецевого аналізу решток поховань, некрополь у Тяглеві датовано VIII – першою половиною VII ст. до н. е., і він хронологічно пізніший за інші могильники ульвівецько-рованцівського типу (Рованці, Ульвівок, Городок) (Павлів, 2004, с. 51, рис. 5: 1, 7–8, 14, 16; 7: 20). Ідентичну урну знайшла також Л. Крушельницька на території сильно знищеного могильника в с. Ромош, ур. Звіринець гора (Крушельницька, 1993, с. 148, рис. 80: 1). Варто зазначити, що загалом вказані форми посуду не відомі в ареалі інших територіально суміжних культур, окрім лужицької, що опосередковано свідчить про її спорідненість із населенням, яке залишило поселення у Карові та могильник у Тяглові.

Столовий посуд представлений декількома фрагментами півсферичних мисок сірого кольору зі загнутими до середини краями вінець. Їхня поверхня добре загладжена або підлощена. Уламки тонкостінних мисок, що збереглися краще, дають змогу частково реконструювати їх профіль і простежити діаметр, який становить приблизно 17–19 см (рис. 9; 16, *2–3*). Ще одна окрема частина боковини належала іншій товстостінній мисці зі залощеними до блиску поверхнями і товщиною стінок у межах 1 см (рис. 17, *3*). Загалом, такі миски найчастіше трапляються на пам'ятках ранньоскіфського часу і притаманні як лежницькій, так і іншим синхронним культурним групам на території України, зокрема черепино-лагодівській та могилянській.

Кухлі становлять незначну частину керамічного комплексу. Крім уже згаданого частково збереженого кухля з *об'єкта 3* пам'ятки Карів XIII (рис. 10, *1*), у культурному шарі також знайдено дрібні фрагменти широких петельчастих ручок. Усі вони овальні в перерізі, кріпилися як до вінець, так і нижче (рис. 10, *2–5*). Привертає увагу фрагмент мініатюрного кухлика із прямою пальцеподібною ручкою. Він півсферичної форми, діаметром вінець 3,5 см і висотою 2,9 см. Його ручка має довжину 2,5 см, округла в перетині, діаметром 1,2 см (рис. 14, *5*). Подібні вироби відомі на пам'ятках ульвівецько-рованцівського типу, зокрема на могильниках у Тяглові (Павлів, 1993, с. 46, рис. 20: 14) і Городку (Козак, Павлів, 1999, с. 76, рис. 7: 3). Вони присутні й у висоцькій культурі, при чому як на поселеннях (Ясенів, Шкло, Грушів II) (Крушельницька, 1976, с. 49, 51; Войцещук, Павлів, 2011, рис. 9: 3–6), так і могильниках (Ясенів, Висоцьке, Чехи-Лугове) (Sulimirski, 1931, tabl. XV: 25–29, XXII: 3, 15; Szaraniewicz, 1900, Tab. B: 20, 23–25). Подібні знахідки притаманні також лужицькій культурі Польщі (Moskwa, 1976, tabl. I: 17).

Серед інших керамічних виробів вирізняється фрагмент опуклобокого невеликого кубка сірого кольору із S-подібним профілем, високою циліндричною шийкою та відігнутими назовні вінцями, діаметром приблизно 10 см (рис. 14, *3*). Його поверхня добре загладжена, у керамічному тісті відсутні будь-які домішки, крім дрібнозернистого піску, який може мати природне походження. Ще один уламок боковини подібної посудини із S-подібним профілем,

орнаментований двома вертикальними заглибленими лініями, походить із культурного шару пам'ятки Карів I досліджень 2020 р. (рис. 16, *б*).

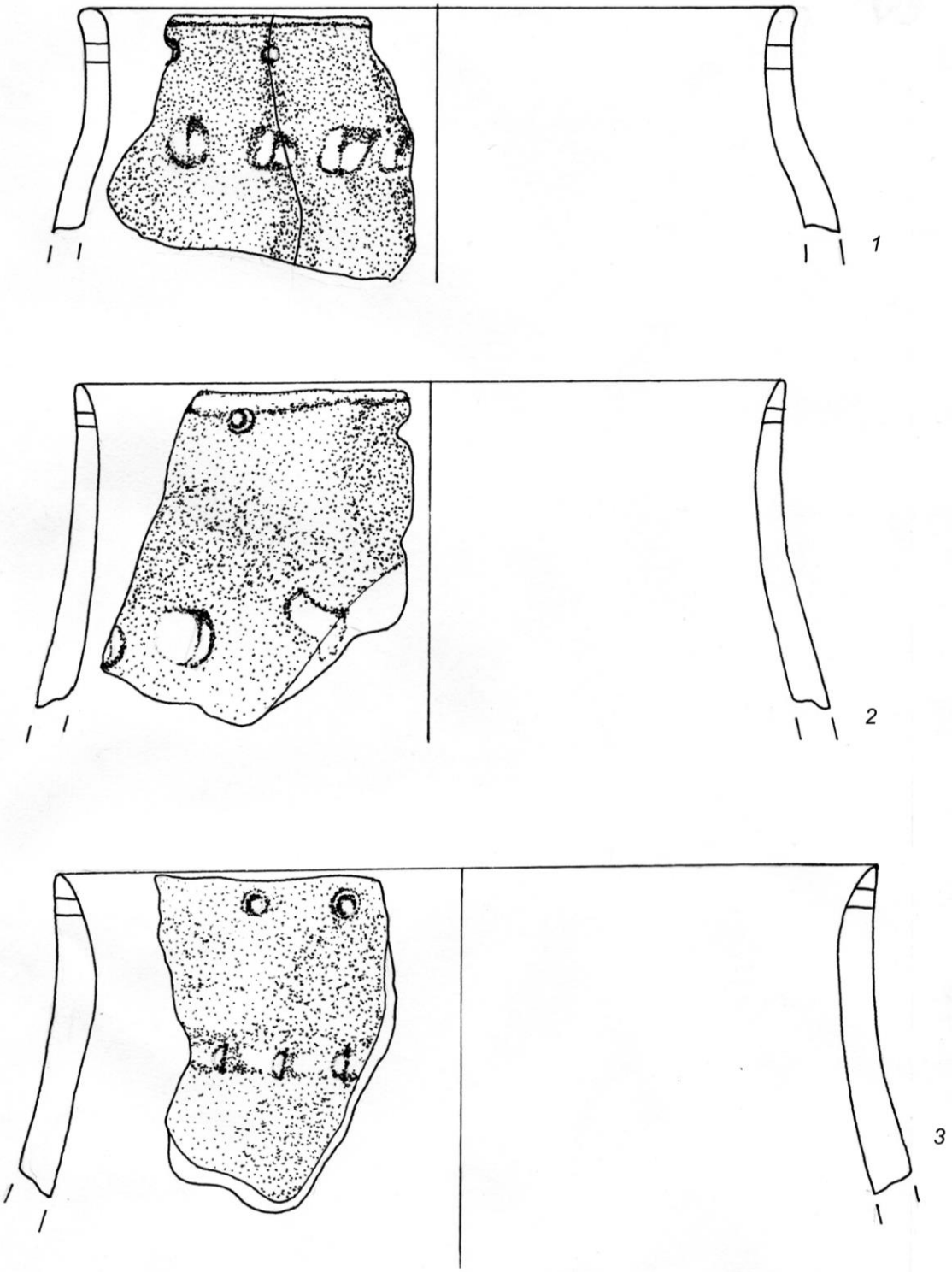

Рис. 17. Карів XIII. Вибірка кераміки з культурного шару (автор рисунку В. Чорнобривець)
Fig. 17. Kariv XIII. A sample of pottery from the cultural layer (illustration by V. Chornobryvets)

Подібні кубки відомі з могильників висоцької культури в Луговому (Чехи) (Sulimirski, 1931, tabl. XV: 13, XVII: 3), Ясенові (Sulimirski, 1931, tabl. XIII: 27), Смільному (Sulimirski, 1931, tabl. XIV: 29, XV: 10), Висоцьку (Канивец, 1951, табл. XXIX: 17), поселень Мильне V (Ильчишин, 2016, с. 177, рис. II: 2) та Маркопіль I, культурний горизонт якого можна трактувати як заключний для висоцької культури або ж початковий для черепинсько-лагодівської групи (Крушельницька, 1993, с. 220–222, рис. 111: 9). Дещо іншу, але близьку за формою, добре випалену посудину, у тісті якої практично відсутні домішки, знайшов у 1921 р. Богдан Януш на могильнику в Ульвівку (Sulimirski, 1931, tabl. XXVIII: 3).

На думку М. Бандрівського, такі кубки – ознака проникнення у висоцьке керамічне виробництво традицій гончарства білозерської культури, що варто пов'язувати з переселенням в ареал поширення висоцьких племен на початку періоду НаВ3 (кінець X ст. до н.е.) певної частини білозерської людності з межиріччя Середнього Придністров'я і прилеглого Побужжя (Бандрівський, 2014, с. 246–247). Водночас Василь Ільчишин зазначає, що т. зв. кубки «білозерського» типу, знайдені на пам'ятках висоцької культури, не можна вважати імпортними виробами з ареалу білозерської культури – вони лише свідчать про існування взаємних контактів між ними. На це вказує традиційна «висоцька» технологія їхнього виготовлення: грубошамотне рихле тісто, ледь загладжена чи підлощена поверхня. Натомість білозерські кубки мають гарний випал, добре відмулене тісто та старанно загладжену, лощену поверхню (Ильчишин, 2016, с. 176).

До рідкісних типів посуду належить фрагмент верхньої частини опуклобокої корчаги з короткою шийкою і широкими лійчастоподібними вінцями, діаметром приблизно 18 см (рис. 4, *1*). Такі форми притаманні милоградській культурі Полісся і досить рідко трапляються в керамічних комплексах скіфського часу Західної Волині. Аналогічний до карівського фрагмент опуклобокої посудини із вузькою шийкою та лійчастоподібними вінцями знайшла Л. Крушельницька 1971 р. на поселенні в с. Ромош (Крушельницька, 1976, с. 63, рис. 24: 14).

У 2014–2015 рр. Ратнівська археологічна експедиція ІА НАНУ під керівництвом Сергія Теліженка на багатошаровому поселенні Ратнів II зафіксувала низку об'єктів, зокрема ровик від огорожі (об'єкт 4), у заповненні якого виявлено характерні матеріали лежницької групи поряд із керамікою милоградської культури (Теліженко, Ткач, 2022, с. 31–32).

Розвал верхньої частини іншої великої опуклобокої посудини-зерновика(?) був знайдений у заповненні об'єкта 4 під час досліджень Олександра Сілаєва пам'ятки лежницької групи Міжгір'я 3 у 2017 р. Посудина мала найширшу величину в районі плечиків – 38 см, а товщина стінок сягала 1,2 см. Вінця високі, діаметром 24 см, краї заокруглені й плавно відхилені назовні. Нижче шийки зберігся наскрізний отвір діаметром 0,7 см. Поверхня цеглястого кольору, дбайливо загладжена, місцями лощена. У керамічному тісті чітко простежена домішка крупної фракції паленого кременю (Сілаєв, Ільчишин, 2019, с. 170).

Типова милоградська кераміка виявлена також на багатошаровій пам'ятці Хрінники I, де в результаті досліджень Волинської археологічної експедиції під керівництвом Віктора Баюка 2019–2020 рр. у культурному шарі відкрито розвали трьох опуклобоких горщиків сіро-жовтого кольору, з лійчастоподібними вінцями, діаметром від 20 до 26 см (Баюк, Конопля, Погоральський, 2020, с. 216–217).

Варто зауважити, що Л. Крушельницька свого часу, аналізуючи керамічний посуд могилянської групи басейну р. Горинь, відзначала наявність на багатьох її поселеннях характерних виробів милоградської культури. Це, на думку дослідниці, може свідчити про можливість зіткнення обох культур. Імовірно також, що милоградська культура частково витіснила представників могилянської групи з її території (Крушельницька, 1974, с. 22).

Отже, знахідки на території поширення лежницької групи керамічних виробів милоградської культури яскраво ілюструють певні зв'язки першої з населенням лісових районів Полісся. На жаль, обмежений обсяг матеріалу не дає змоги з'ясувати загалом сутність цих зв'язків: чи це була торгівля, чи якесь фізичне перебування представників милоградської

культури в ареалі лежницької групи, – зараз важко сказати. Досі чітко виділених милоградських комплексів західніше р. Стир виявлено не було, на відміну від басейну середньої течії р. Горинь, де лише на 1971 р. І. Свєшніков нарахував 37 пам'яток і місцезнаходжень цієї культури (Свєшніков, 1971, с. 68–80). Наприкінець варто зазначити, що на окремих пам'ятках милоградської культури знайдено керамічні вироби, прикрашені рядами пальцевих і нігтевих вдавлень на шийці та під краєм вінець (Лошенков, 2011, с. 248–249), тобто способом, притаманним керамічним традиціям лежницької групи.

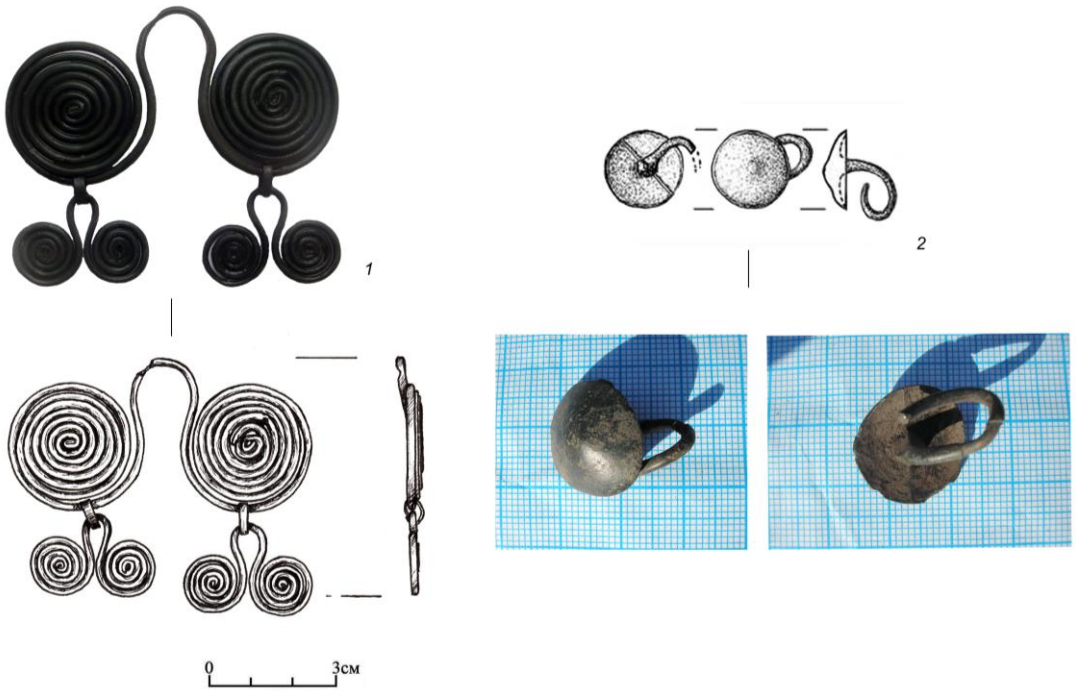

Рис. 18. Карів І. Знахідки бронзових прикрас з культурного шару (автор рисунку Г. Башта)
Fig. 18. Kariv I. Bronze jewellery finds from the cultural layer (illustration by G. Bashta)

З розкопу 1 пам'ятки Карів І походить бронзова окуляроподібна підвіска, яка складається із трьох елементів: однієї великої і прикріплених до неї невеличкими прямокутними скобами двох менших підвісок. Усі елементи виготовлені із круглого в перерізі бронзового дроту діаметром 0,3 см (Сидорович, 2020, с. 151). Дослідник О. Єгорейченко виділяє п'ять етапів побутування таких підвісок на території Східної Європи, що охоплюють широкий хронологічний діапазон – друга половина III тис. до н. е. – початок II тис. н. е.) (Егорейченко, 1991, с. 178–179). Подібні речі віднайдено у територіально близькій висоцькій культурі (Ясенів) (Крушельницька, 1976, с. 56, рис. 22: 35) і більшості груп лужицької культури Польщі (Blajer, 2001, s. 50, rys. 18: 3–4; Dąbrowski, 1997, s. 60, rys. 45). Загалом, підвіски такого типу – це вироби східноєвропейського походження, належні до низки археологічних культур, а це унеможливлює навіть приблизне датування цієї прикраси.

Варто зазначити, що могильник Карів І на основі знайдених *in situ* матеріалів датовано другою половиною II ст. н. е. Однак із цього періоду на теренах Західного Побужжя невідомо жодної знахідки окуляроподібних підвісок. Щобільше, такі прикраси в римський час на суміжних територіях набувають дуже спрощених форм: зменшується кількість витків, а у складі композиції вони практично не трапляються (Сидорович, 2020, с. 151). На пам'ятці Карів І простежено наявність двох культурно-хронологічних горизонтів: римського та

ранньскіфського часу, що дає можливість пов'язувати прикрасу з поселенням лежницької групи.

Окрім фрагментів кераміки і вже згаданого крем'яного серпоподібного знаряддя з *об'єкта 3* пам'ятки Карів XIII, у культурному шарі знайдено також крем'яний відщеп сірого кольору зі слідами залискованості з обох сторін (рис. 17: 8).

Отже, проведений аналіз археологічних матеріалів із пам'яток Карів I та Карів XIII дає змогу стверджувати, що вони типові для поселень лежницької групи ранньоскіфського часу. Водночас знахідка бронзової цвяхоподібної сережки й окремих керамічних виробів дає можливість окреслити приблизний час існування поселення у Карові в межах періоду HaC–HaD за центральноєвропейською хронологічною шкалою М. Траксіла. Усе це доповнює зібрану раніше інформацію про матеріальну культуру населення Західної Волині в ранньоскіфський час.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М. (1994). *Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи.* Львів.

Бандрівський, М. (2014). *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза.* Львів.

Баюк, В., Конопля, В., Погоральський, Я. (2020). Керамічний комплекс поселення Хрінники I (За матеріалами досліджень 2019 року). *Старий Луцьк, 17,* 209–244.

Бугай, П., Ковальський, Я., Конопля, В. (2020). Нові знахідки бронзових прикрас ранньоскіфського часу з Надбужанщини. *Львівський археологічний вісник, 5,* 154–157.

Войцещук, Н., Павлів, Д. (2011). Горизонт ранньозалізного часу пам'ятки Грушів II на Львівщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 15,* 299–319.

Егорейченко, А. (1991). Очковидные подвески на территории СССР. *Советская археология, 2,* 171–181.

Ильчишин, В. (2016). Кубки «Белозерского типа» в керамическом комплексе высоцкой культуры. *Culturi, procese și contexte în arheologie, Volum omagial Oleg Leviţki la 60 de ani,* 174–177.

Канивец, В. (1951). *Отчет о раскопках Высоцкого могильника в 1951 году.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 1749, спр. 1951/15-б.

Клочко, Л. (2016). Декоративні елементи жіночого вбрання на землях Правобережної Скіфії. *Археологія і давня історії України, 2 (19),* 103–113.

Ковальський-Білокрилий, Я., Конопля, В. (2025). Нові скарби прикрас скіфського часу з Надбужанщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 41,* 64–85.

Козак, Д., Павлів, Д. (1999). Могильник ульвівецького типу поблизу с. Городок на Волині. *Археологія, 3,* 71–81.

Крушельницкая, Л. (1971). Памятники раннежелезного времени в верховьях Западного Буга. *Советская археология, 3,* 58–66.

Крушельницька, Л. (1974). Пам'ятки могилянського типу. *Археологія, 13,* 11–24.

Крушельницька, Л. (1976). *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.* Київ.

Крушельницька, Л. (1993). Черепинсько-лагодівська група пам'яток. *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті, під ред. Лариси Крушельницької.* Київ, 158–239.

Лошенков, М. (2011). *Городища милоградской культуры территории Беларуси.* Минск.

Онищук, Я., Сидорович, В., Гринчишин, Б. (2017). *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів I у Західному Побужжі в 2017 році.* Науковий архів ІА НАН України. Київ.

Онищук, Я., Сидорович, В. (2019). *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів I у Західному Побужжі в 2019 році.* Науковий архів ІА НАН України. Київ.

Онищук, Я., Сидорович, В. (2020). *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів I та кремаційного поховання у с. Речичани Львівської області у 2020 році.* Науковий архів ІА НАН України. Київ.

Онищук, Я., Сидорович, В., Слюсар, Д. (2021). *Звіт про археологічні дослідження пам'ятки Карів XIII Червоноградського району Львівської області у 2021 році*. Науковий архів ІА НАН України. Київ.

Онищук, Я. (2022). Дослідження могильника римського часу Карів І у Західному Побужжі в 2019–2020 роках. *Археологія і давня історія України, 1,* 141–154.

Осаульчук, О., Чорний, А., Сало, Б. та ін. (2012). *Археологічні обстеження території Сокальського району у 2012 р.* Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба». Львів.

Павлів, Д. (1993). Нові пам'ятки «лужицької» культури на заході України. *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті, під ред. Лариси Крушельницької.* Київ, 11–56.

Павлів, Д. (2004). Тяглівський могильник (до праісторії Белза та його околиць). *Белз і Белзька земля, 1,* 41–51.

Петренко, В. (1978). *Украшения Скифии (VII–III в. до н. е.).* Москва.

Полит Б. (2010). Гвоздевидные серьги с территории Украины и Польши. *Боспорские чтения, XI,* 356–362.

Свєшніков, І. (1971). Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь. *Археологія, 2,* 68–80.

Сидорович, В. (2020). Окуляроподібна підвіска з могильника Карів І. *Львівський археологічний вісник, 5,* 151–153.

Сілаєв, О., Ільчишин, З. (2019). Нові матеріали ранньоскіфського часу в долині річки Луга. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 23,* 154–182.

Стрельник, М., Хомчик, М. (2007). Глиняні диски-листи для випічки (II тис. до н. е. – I тис. н. е.). *Археологія, 2,* 26–31.

Теліженко, С., Ткач, В. (2022). *Різночасові пам'ятки поблизу села Ратнів на Волині. Дослідження 2014 року.* Київ.

Blajer, W. (2001). *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*. Kraków.

Dąbrowski, J. (1997). *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce.* Białystok.

Gawlik, A. (2009). Elementy miłogradzkie w środowisku kultury łużyckiej Polski południowo-wschodniej. *Tarnobrzeska kultura łuzycka – Źródła i interpretacje,* 177–189.

Gądzikiewicz, M. (1954). Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych. *Wiadomości archeologiczne, XX (2),* 134–177.

Moskwa K. (1976). *Kultura łużycka w Południowo-Wschodniej Polsce.* Rzeszów.

Polit, B. (2010). Kilka uwag o kolczykach gwozdziowatych z obszru Pollski. *Наукові студії: Збірник наукових праць, 3,* 61–81.

Sulimirski, T. (1931). *Kultura Wysocka.* Kraków.

Szaraniewicz, I. (1900). Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka konserwatorska, 2,* 1–30.

REFERENCES

Bandrivskyi, M. (1994). *Skrynkovi pokhovannia vysotskoi kultury v mezhyrichchi Zbrucha i Strypy*. Lviv (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M. (2014). *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzy – na pochatku doby rannoho zaliza.* Lviv (in Ukrainian).

Baiuk, V., Konoplia, V., & Pohoralskyi, Y. (2020). Keramichnyi kompleks poselennia Khrinnyky I (Za materialamy doslidzhen 2019 roku). *Staryi Lutsk, 17,* 209–244 (in Ukrainian).

Buhai, P., Kovalskyi, Ya., & Konoplia, V. (2020). Novi znakhidky bronzovykh prykras rannoskifskoho chasu z Nadbuzhanshchyny. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 5,* 154–157 (in Ukrainian).

Voitseshchuk, N., & Pavliv, D. (2011). Horyzont rannozaliznoho chasu pam'iatky Hrushiv II na Lvivshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, 15,* 299–319 (in Ukrainian).

Egoreichenko, A. (1991). Ochkovidnye podveski na territorii SSSR. *Sovetskaia arkheologiia, 2,* 171–181 (in Russian).

Ilchishin, V. (2016). Kubki «Belozerskogo tipa» v keramicheskom komplekse vysotskoi kultury. *Culturi, procese și contexte în arheologie, Volum omagial Oleg Levițki la 60 de ani,* 174–177 (in Russian).

Kanivets, V. (1951). *Otchet o raskopkakh Vysotskogo mogilnika v 1951 godu.* Naukovii arkhiv IA NAN Ukraïni, f. 1749, spr. 1951/15-b (in Russian).

Klochko, L. (2016). Dekoratyvni elementy zhinochoho vbrannia na zemliakh Pravoberezhnoi Skifii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 2 (19),* 103–113 (in Ukrainian).

Kovalskyi-Bilokrylyi, Y., & Konoplia, V. (2025). Novi skarby prykras skifskoho chasu z Nadbuzhanshchyny. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 41,* 64–85 (in Ukrainian).

Kozak, D., & Pavliv D. (1999). Mohylnyk ulvivetskoho typu poblyzu s. Horodok na Volyni. *Arkheolohiia, 3,* 71–81 (in Ukrainian).

Krushelnitskaia, L. (1971). Pamiatniki rannezheleznogo vremeni v verkhoviakh Zapadnogo Buga. *Sovetskaia arkheologiia, 3,* 58–66 (in Russian).

Krushelnytska, L. (1974). Pamiatky mohylianskoho typu. *Arkheolohiia, 13,* 11–24 (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. (1976). *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannoho zaliza.* Kyiv (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. (1993). Cherepynsko-lahodivska hrupa pamiatok. *Pamiatky halshtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly, Dnistra i Pryp'iati, pid red. Larysy Krushelnytskoi.* Kyiv, 158–239 (in Ukrainian).

Loshenkov, M. (2011). *Gorodishcha milogradskoi kultury territorii Belarusi.* Minsk (in Russian).

Onyshchuk, Y., Sydorovych, V., & Hrynchyshyn, B. (2017). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv I u Zakhidnomu Pobuzhzhi v 2017 rotsi.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Onyshchuk, Y., & Sydorovych, V. (2019). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv I u Zakhidnomu Pobuzhzhi v 2019 rotsi.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Onyshchuk, Y., & Sydorovych, V. (2020). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv I ta krematsiinoho pokhovannia u s. Rechychany Lvivskoi oblasti u 2020 rotsi.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Onyshchuk, Y., Sydorovych, V., & Sliusar, D. (2021). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia pam'iatky Kariv XIII Chervonohradskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2021 rotsi.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Onyshchuk, Y. (2022). Doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv I u Zakhidnomu Pobuzhzhi v 2019–2020 rokakh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 1,* 141–154 (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., Chornyi, A., Salo, B. & in. (2012). *Arkheolohichni obstezhennia terytorii Sokalskoho raionu u 2012 r.* Naukovyi arkhiv NDTs «Riativna arkheolohichna sluzhba». Lviv (in Ukrainian).

Pavliv, D. (1993). Novi pamiatky «luzhytskoi» kultury na zakhodi Ukrainy. *Pamiatky halshtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly, Dnistra i Prypiati, pid red. Larysy Krushelnytskoi.* Kyiv, 11–56 (in Ukrainian).

Pavliv, D. (2004). Tiahlivskyi mohylnyk (do praistorii Belza ta yoho okolyts). *Belz i Belzka zemlia, 1,* 41–51 (in Ukrainian).

Petrenko, V. (1978). *Ukrasheniia Skifii (VII–III v. do n. e.).* Moskva (in Russian).

Polit B. (2010). Gvozdevidnye sergi s territorii Ukrainy i Polshi. *Bosporskie chteniia, XI,* 356–362 (in Russian).

Svieshnikov, I. (1971). Pamiatky mylohradskoi kultury v baseini r. Horyn. *Arkheolohiia, 2,* 68–80 (in Ukrainian).

Sydorovych, V. (2020). Okuliaropodibna pidviska z mohylnyka Kariv I. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk, 5,* 151–153 (in Ukrainian).

Silaiev, O., & Ilchyshyn, Z. (2019). Novi materialy rannoskifskoho chasu v dolyni richky Luha. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, 23,* 154–182 (in Ukrainian).

Strelnyk, M., & Khomchyk, M. (2007). Hlyniani dysky-lysty dlia vypichky (II tys. do n. e. – I tys. n. e.). *Arkheolohiia, 2,* 26–31 (in Ukrainian).

Telizhenko S., & Tkach, V. (2022). *Riznochasovi pam'iatky poblyzu sela Ratniv na Volyni. Doslidzhennia 2014 roku.* Kyiv (in Ukrainian).

Blajer, W. (2001). *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich.* Kraków (in Polish).

Dąbrowski, J. (1997). *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce.* Białystok (in Polish).

Gawlik, A. (2009). Elementy miłogradzkie w środowisku kultury łużyckiej Polski południowo-wschodniej. *Tarnobrzeska kultura łuzycka – Źródła i interpretacje,* 177–189 (in Polish).

Gądzikiewicz, M. (1954). Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych. *Wiadomości archeologiczne, XX (2),* 134–177 (in Polish).

Moskwa K. (1976). *Kultura łużycka w Południowo-Wschodniej Polsce.* Rzeszów (in Polish).

Polit, B. (2010). Kilka uwag o kolczykach gwozdziowatych z obszru Pollski. *Наукові студії: Збірник наукових праць, 3,* 61–81 (in Polish).

Sulimirski, T. (1931). *Kultura Wysocka.* Kraków (in Polish).

Szaraniewicz, I. (1900). Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka konserwatorska, 2,* 1–30 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 22.09.2025
прийнята до друку 11.11.2025

SETTLEMENT OF THE LEZHNYTSKA GROUP OF THE EARLY SKYTHIAN PERIOD NEAR THE VILLAGE OF KARIV IN THE WESTERN BUG REGION

Denys SLYUSAR

Ivan Franko National University of Lviv,
1 Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: werloden@ukr.net

For the first time, materials from an early Scythian settlement, obtained by the Kariv Archaeological Expedition of Ivan Franko National University of Lviv and the Lviv Regional Council's Historical and Local History Museum (Vynnyky, Lviv Region) as a result of research conducted in 2017–2021 near the village of Kariv, Sheptytskyi district, Lviv region.

The settlement is located on the right bank of the Solokia River, a left tributary of the Western Bug. Its territory covers insignificant sandy elevations of the first floodplain terrace. As a result of the excavations, thirty two objects were discovered, six of which contained archaeological material from the Early Iron Age.

It has been traced that all the finds have direct analogies with the material culture objects of the Lezhnytsia group of sites. Attention is drawn to individual fragments of ceramic products that are characteristic of other cultures, in particular the Milohrad culture. Their presence in the territory of the Lezhnytsia group indicates certain connections between the latter and the population of the forest areas of Polissya. At the same time, the limited amount of material does not allow us to determine the nature of these connections as a whole. It is difficult to say whether it was trade or some kind of physical presence of representatives of the Milograd culture in the area of the Lezhnytsia group. So far, no clearly defined Milograd complexes have been found west of the Styr River.

Particular attention is paid to the characteristics of bronze jewelry originating from the cultural layer of the monument. These are a nail-shaped (mushroom-shaped) earring and a spectacle-shaped pendant consisting of three elements – one larger pendant to which two smaller ones are symmetrically attached, thus forming a composition. Nail-shaped earrings became widespread on the Right Bank and Podillia no earlier than the beginning of the 6th century BC. This, in combination with ceramic products, allows us to outline the

approximate chronology of the settlement in Kariv within the HaC–HaD periods (early 8th – late 6th century BC) according to M. Traxila's Central European chronological scale. At the same time, the period of existence of the aforementioned eyeglass-shaped pendant covers a wide chronological range (second half of the 3rd millennium BC – beginning of the 2nd millennium AD). Such jewellery was used in a number of archaeological cultures, which does not allow even an approximate dating of the find.

Key words: archaeology of Ukraine, Early Iron Age, Pre-Scythian period, Scythian period, Vysotsk culture, Milograd culture, Lusatian culture, Lezhnytsia group, intercultural relations, ceramics, jewelry.

УДК 903.5'1(477.54)"07/09":902.2"2020/2021"
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-296-308

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 296–308.

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ВІДНОВЛЕННЯ РОЗКОПОК ТРЕТЬОЇ ДІЛЯНКИ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО НЕКРОПОЛЯ

Віктор АКСЬОНОВ[1], *Валерій СКИРДА*[2]

[1] *Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова,*
вул. Університетська, 5, 61003, м. Харків, Україна,
e-mail: aksyonovviktor@gmail.com
[2] *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,*
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна,
e-mail: vskyrda@gmail.com

Під час роботи експедиції під керівництвом Д. Березовця в 1967 р. на ВСМ-III досліджено поховання коня № 4. Відзначено особливість цього поховання в південно-західній торцевій стінці могильної ями зафіксовано нішу-підбій розміром 0,9 х 0,5 м і висотою 0,4 м, у якій компактною купою лежали: залізне окуття луки дерев'яного сідла, 2 прикраси зі срібла від ременів кінської збруї, 14 залізних трилопатевих черешкових вістрів стріл і 2 кістяні накладки від складного луку салтівського типу.

У 2020 р. експедицією Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна під керівництвом В. Скирди на цьому ж могильнику встановлено, що раніш розкопане поховання коня № 4 разом із дослідженою катакомбою 1 (2020) становлять єдиний поховальний комплекс. Простежено, що поховання коня було впущено в південно-західну частину дромосу катакомби 1, а саме в заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери. У поховальній камері катакомби 1 перебували рештки дорослої жінки, кістяк якої було навмисно повністю зруйновано в давнину. Серед зруйнованих решток людини знайдено: лите бронзове дзеркало; фрагмент берестяного футляра для дзеркала; шість бронзових штампованих бубонців; бронзовий литий ґудзик; бронзові дротяні пронизки; три намистин. За знайденим інвентарем обидва поховальні комплекси датовано другою половиною VIII – IX ст.

Встановлено, що поховання коня № 4 (1967) та катакомба 1 (2020) становлять один поховальний комплекс, який складається з поховання жінки в катакомбі та поховання коня, яке за інвентарем варто вважати кенотафом, пов'язаним із померлим чоловіком. Визначено, що поховання жінки та чоловіка розрізнені в часі. Зазначено, що ніша-підбій у торцевій стінці могильної ями має аналогії в похованнях ямного Нетайлівського могильника салтівської культури, розташованого на лівому березі Сіверського Дінця майже навпроти ВСМ-III і пов'язаного з праболгарським населенням Хозарського каганату. Висловлено припущення, що кенотаф (поховання коня № 4) належав чоловіку – представникові праболгарського населення, в катакомбі 1 похована жінка – аланка.

Ключові слова: салтівська культура, Верхній Салтів, катакомба, алани, поховання коня.

В останній період життя відомого дослідника слов'янських старожитностей Дмитра Березовця (1910–1970) певне місце зайняли роботи, пов'язані з розкопками пам'яток салтівської культури басейну Сіверського Дінця, зокрема третьої ділянки катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів та ямного Нетайлівського некрополя. Під його керівництвом у 1959–1961 рр. дослідження цих пам'яток проводила Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР (Федоров, 2012, с. 34–36). До її складу входив загін Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та співробітники Харківського історичного музею (Колода, 2011, с. 25). Введення цих матеріалів у науковий обіг є **метою** статті.

© Аксьонов В., Скирда В., 2025

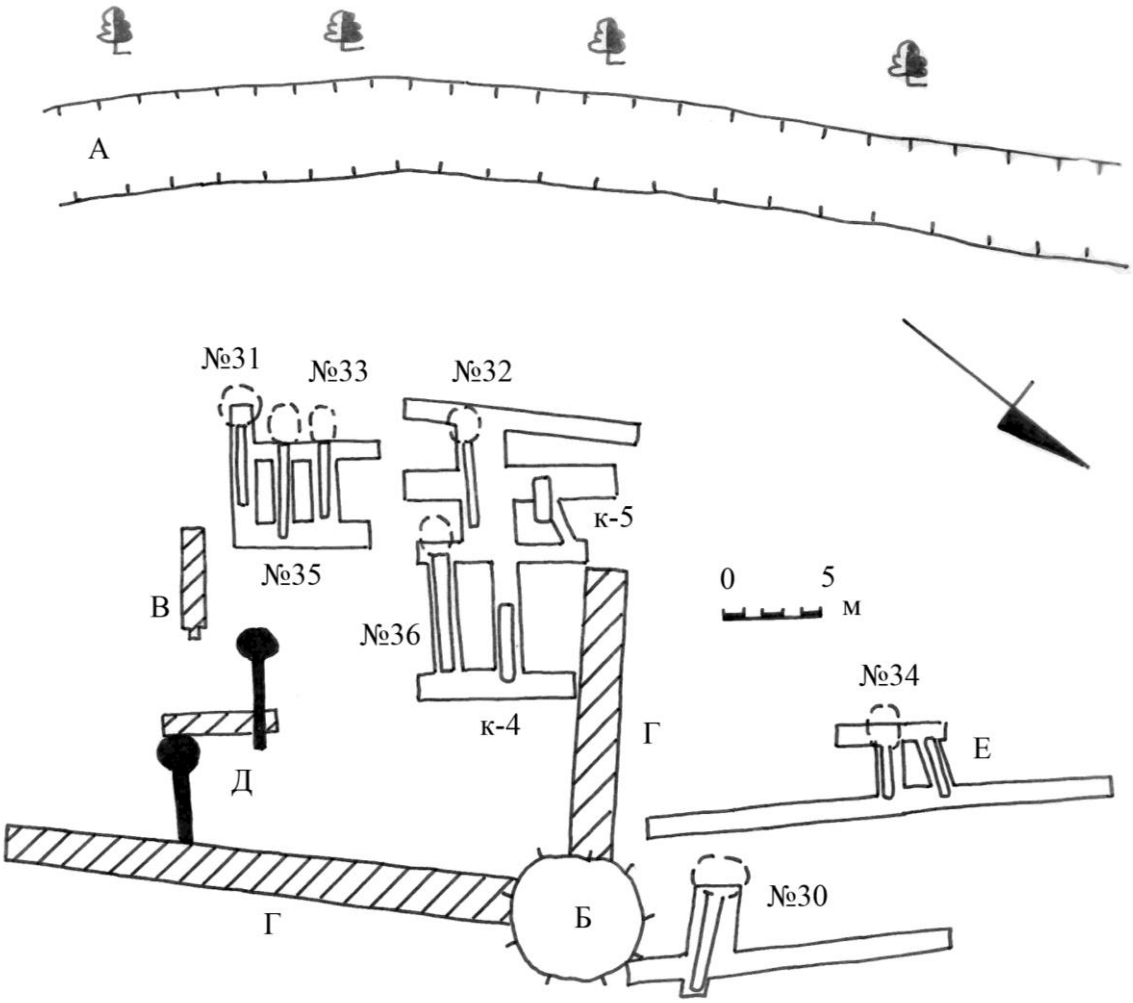

Рис. 1. План розкопів 1967 р. на ВСМ-III (Д. Березовць, польове креслення). А – протитанковий рів; Б – земляний насип із бульдозерної траншеї 1959 р.; В – пошукові траншеї 1959 р.; Г – траншеї зроблені бульдозером; Д – катакомби розкопані 1959 р.; Е – не досліджений дромос катакомби (1967)
Fig. 1. Plan of excavations in 1967 at the VSM-III (D. Berezovts, field drawing). A – anti-tank ditch; B – earthen embankment from a bulldozer trench in 1959; C – search trenches in 1959; D – trenches made by a bulldozer; E – catacombs excavated in 1959; F – unexplored dromos of the catacombs (1967)

Третя ділянка великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів, або третій Верхньосалтівський могильник (ВСМ-III), відкрив ще у 1902 р. Василь Бабенко, відзначивши, що пам'ятка розташована на схилах правого берега Сіверського Дінця, у селянських садках, на північ від городища (Бабенко, 1905, с. 548). Тоді на цій ділянці могильника було досліджено лише одне катакомбне поховання (Бабенко, 1905, с. 563–569). Тривалий час ця ділянка великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів не привертала увагу дослідників. Роботи на могильнику було поновлено у зв'язку з будівництвом Кочетокського (сучасного Печенізького) водосховища, призначенням якого було забезпечення м. Харків водою. Значна зона затоплення цього водосховища, що охоплювала заплаву р. Сіверський Донець довжиною з півдня на північ 48 км та завширшки 3 км, обумовила високі темпи робіт археологічної експедиції під керівництвом Д. Березовця. Зокрема, роботи на ВСМ-III велися із залученням

землерийної техніки (бульдозера). По схилах правого берега бульдозером були зроблені траншеї. За три роки їх загальна площа склала 1800 м² (Березовец, 1959 – 1961, с. 2, 5). Під час цих робіт було виявлено 80 катакомбних споруд, з котрих було розкопано лише 23 (Березовец, 1959 – 1961, с. 5).

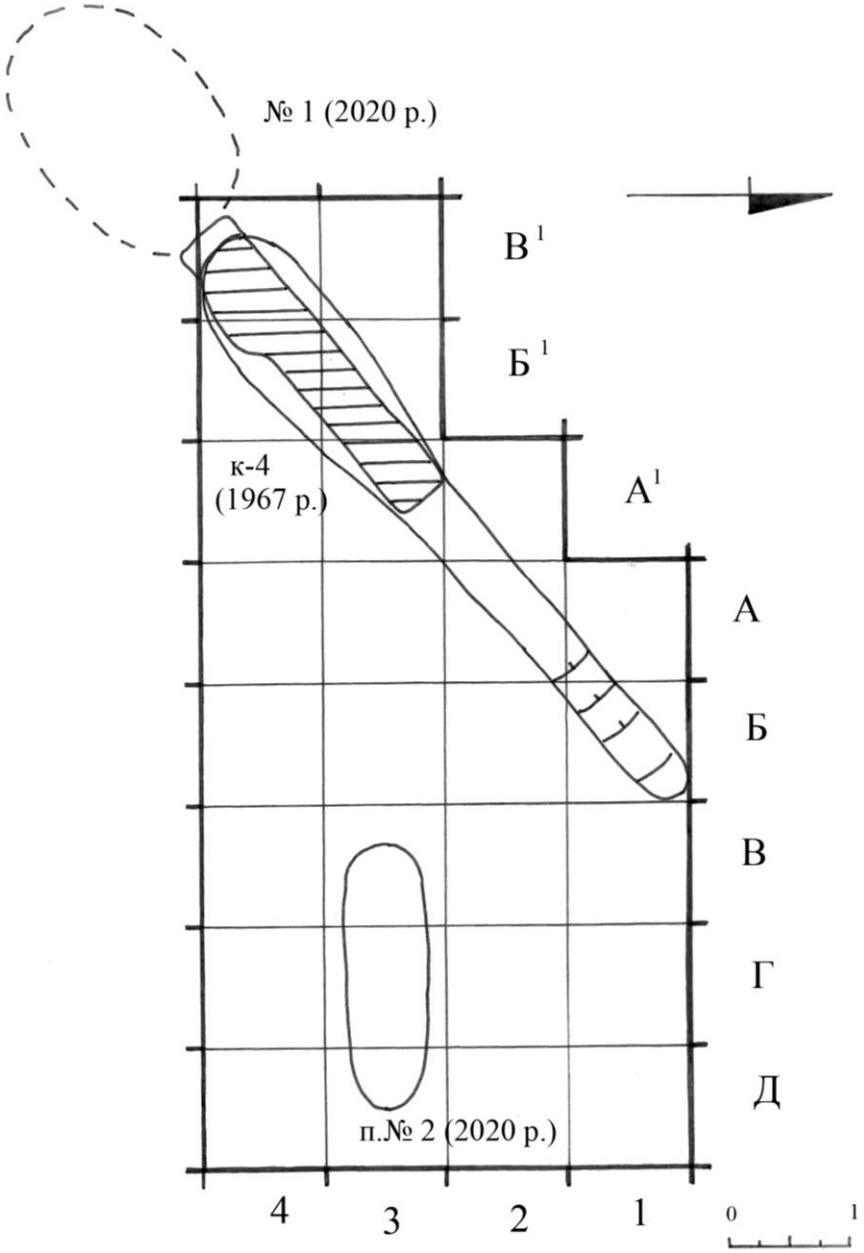

Рис. 2. План розкопу 2020 р. на ВСМ-III
Fig. 2. Excavation plan for 2020 at VSM-III

Така розбіжність між кількістю виявлених та досліджених катакомб була пов'язана з тим, що до робіт на могильнику залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи, які не мали досвіду дослідження земляних катакомб. З їх слів проводився і опис поховань, і фіксація місцезнаходження артефактів у поховальних комплексах (Колода, 2011, с. 25). Тому доволі часто забиті глиною входи до поховальних камер ними не виявлялися, а Д. Березовець, який теж нема досвіду роботи з подібними спорудами, вважав їх за кенотафи

(Березовец, 1959 – 1961, с. 3). Не дивлячись на це, Д. Березовцем у поховальному обряді були простежені цікаві риси: 1) навмисне забиття поховальних камер материковою глиною; 2) частково перемішані кістяки людей в одиночних та особливо в колективних похованнях. Дослідник вважав, що зруйновані кістяки в камерах можуть бути пов'язані зі здійсненням вторинного поховання людських решток або з ритуальною руйнацією залишків небіжчиків (Березовец, 1959 – 1961, с. 4).

Незначні за обсягом роботи під керівництвом Д. Березовця відбувалися в 1965 р та 1967 р. Варто зазначити, що в 1967 р. разом із Дмитром Березовцем в експедиції брали участь співробітники Інституту археології АН УРСР Василь Бідзіля та Олег Сухобоков. Того ж року як робочу силу залучили 14 членів археологічного гуртка школи № 3 м. Донецьк із вчителем історії Ю. Магдебурою (Березовец, 1967, с. 2). На відміну від попередніх років, розкопки на могильнику велися пошуковими траншеями завширшки 0,3 – 0,5 м (рис. 1). Завдяки роботам 1965 р. і 1967 р. загальна кількість досліджених катакомб на ВСМ-III сягла 36. Також на могильнику за ці роки було розкопано п'ять кінських поховань в окремих могильних ямах.

Результати робіт 1959–1961, 1965, 1967 рр. на ВСМ-III знайшли відображення в узагальнювальних роботах дослідника та його послідовників (Березовец, 1975, с. 421–429; Березовец, Иченская, 1986, с. 212–225; Пархоменко, 1985, с. 135–140).

У 1988, 1989, 1991, 1992 рр. роботи на могильнику проводила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом Вячеслава Бородуліна, дослідивши 25 катакомб, 4 поховання у ґрунтових ямах і 2 кінські поховання (Аксенов, Лаптев, 2014, с. 27, табл. 1). У зв'язку з тим, що територія могильника вкрита сосновим лісом, пошук поховальних комплексів відбувався за допомогою довгих траншей завширшки 1 м. Така ширина була зумовлена вільним простором між рядами дерев (у середньому – 1,5 м), а орієнтація траншей (із незначним відхиленням від лінії південь–північ) – напрямком їхніх рядів. При цьому відстань між пошуковими траншеями обумовила щільність лісу. Так, у площі некрополя залишалися не дослідженими смуги завширшки до 2 м.

Дослідження могильника широкими площами розпочалося у 2020 р і 2021 р. зусиллями експедиції Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, яку очолював Валерій Скирда. У 2020 р. на могильнику був закладений один розкоп загальною площею 27 м^2 (Скирда, Іськов, 2021, с. 8, рис. 42). У його межах було виявлено два поховальні комплекси: катакомба 1 та поховання коня в окремій могильній ямі (рис. 2). Саме під час цих робіт з'ясовано, що поховання коня № 4 (розкопки Д. Березовця, 1967 р.) та катакомба 1 (2020) складають єдиний поховальний комплекс.

У 1967 р. експедиція Д. Березовця дослідила поховання коня № 4. Його рештки перебували в могильній ямі з вертикальними стінками розміром 2,7х0,5 м і глибиною 2,4 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2; 3, *1*). Яма орієнтована за схилом, довгими сторонами вздовж лінії північний схід – південний захід. Кінь був втиснутим із підігнутими під себе ногами в могильну яму та зорієнтований уверх за схилом. Біля його черепа виявлено два стремена та залізну пряжку прямокутної форми від збруї (Березовец, 1967а, № 501, 502). Особливість комплексу – в південно-західній торцевій стінці могильної ями зафіксована ніша-підбій розміром 0,9х0,5 м і висотою 0,4 м (рис. 3, *2*). У цій ніші-підбої компактною купою лежали: залізне окуття луки дерев'яного сідла, 2 прикраси від ременів кінської збруї зі срібла, 14 залізних трилопатевих черешкових вістрів стріл і 2 кістяні накладки від складного луку салтівського типу, орнаментовані сіткою (Березовец, 1967а, № 499, 500, 503, 504).

Під час робіт 2020 р. встановлено, що це поховання коня було впущене в південно-західну частину дромосу катакомби 1, який на рівні його фіксації мав форму видовженого по схилу прямокутника розміром 5,7х0,6 м (рис. 2; 3, *1*). Поховання коня впущено в заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери, що підтверджує стратиграфія, яка фіксувалася на профілях контрольних стінок розкопу. Під похованням коня залишки заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери (материкова глина із

вкрапленнями чорнозему) потужністю до 0,5 м. Саме в цьому шарі ґрунту знайдена гомілкова кістка людини та фрагмент залізної пластини розміром 3,5x1,5x0,25 см (рис. 4, *14*). Друга гомілкова кістка знайдена в сучасному заповненні могильної ями коня на глибині 1,8 м від рівня сучасної поверхні.

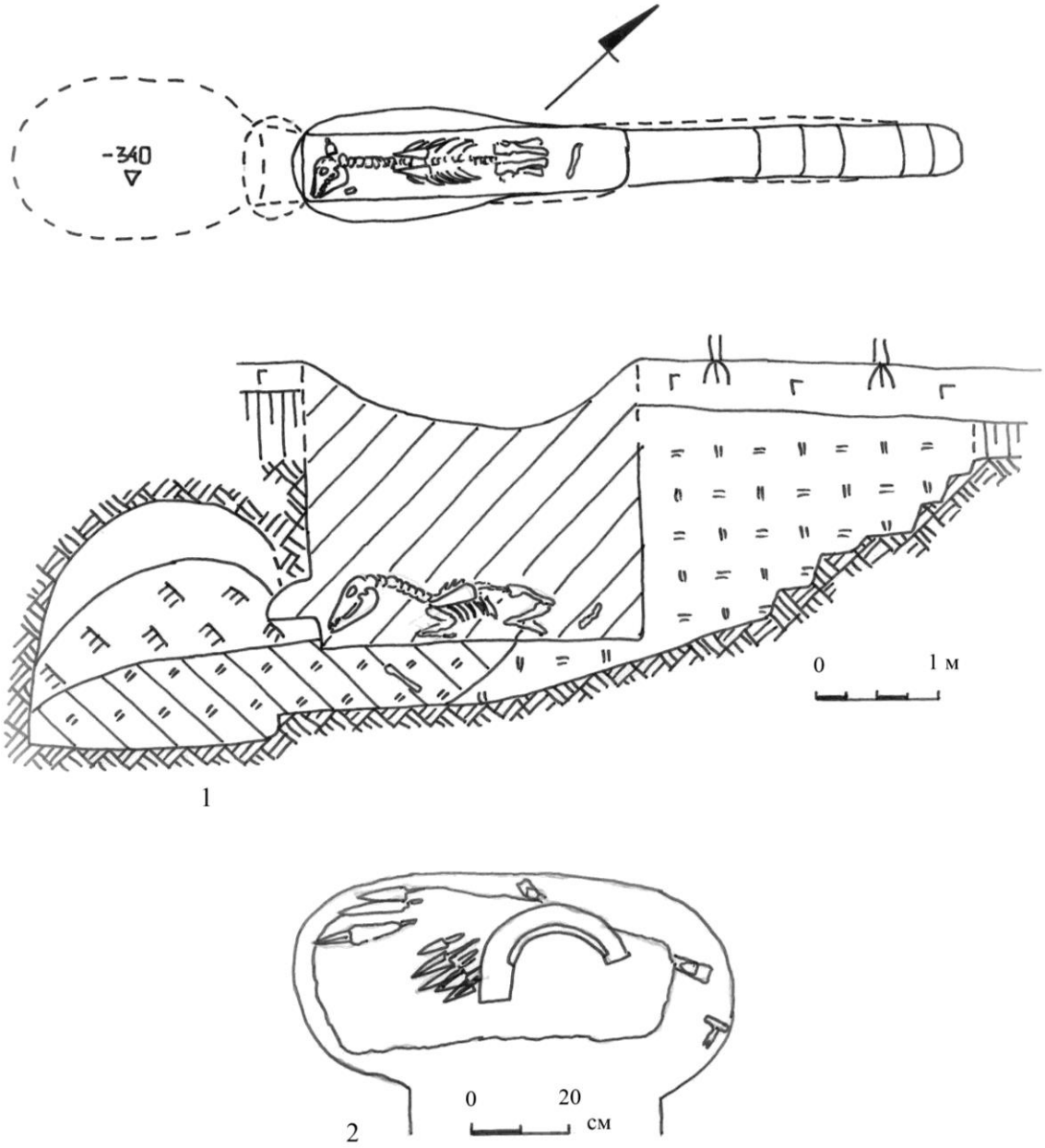

Рис. 3. Катакомба 1 (2020) та поховання коня № 4 (1967) ВСМ-III салтівської культури. 1 – план катакомби 1 та поховання коня № 4 (малюнок В. Аксьонова); 2 – план ніші-підбою в похованні коня № 4 (з архіву Д. Березовця)

Fig. 3. Catacomb 1 (2020) and horse burial No. 4 (1967) of the VSM-III of the Saltiv culture. 1 – plan of catacomb 1 and horse burial No. 4 (drawing by V. Aksyonov); 2 – plan of the niche-lining in horse burial No. 4 (from the archive of D. Berezovets)

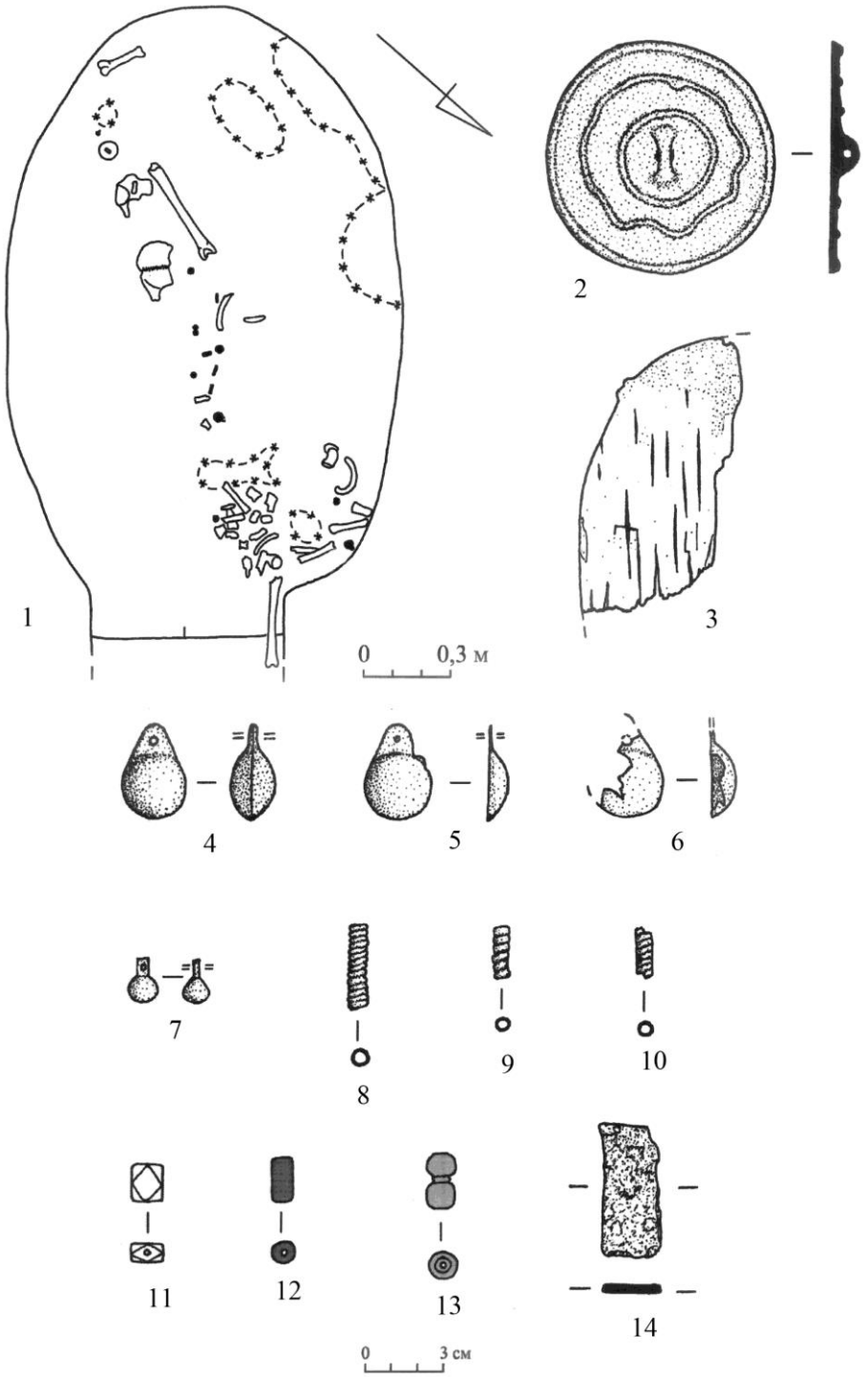

Рис. 4. Катакомба 1 (2020) ВСМ-III салтівської культури. 1 – план поховальної камери; 2 – дзеркало; 3 – фрагмент берестяного футляру для дзеркала; 4–6 – бронзові бубонці; 7 – бронзовий ґудзик; 8–10 – бронзові пронизки; 11 – намистина з гірського кришталю; 12 – сердолікова намистина; 13 – скляна намистина; 14 – фрагмент залізної пластини

Fig. 4. Catacomb 1 (2020) of the VSM-III of the Saltiv culture. 1 – plan of the burial chamber; 2 – mirror; 3 – fragment of a birch bark case for a mirror; 4–6 – bronze bells; 7 – bronze button; 8–10 – bronze threads; 11 – rock crystal bead; 12 – carnelian bead; 13 – glass bead; 14 – fragment of an iron plate

Дно дромосу комбіноване. У його початковій північно-східній частині зафіксовано п'ять сходинок завширшки 0,25–0,5 м і заввишки 0,15–0,3 м. Після останньої сходинки воно поступово понижувалося у бік торцевої стінки, де розміщувався вхід-лаз до поховальної камери. Глибина дромосу біля входу до камери становила 3,2 м від сучасної поверхні. Біля входу до камери, на дні дромосу зафіксовано залишки дерев'яного закладу.

Поховальна камера повздовжня відносно дромосу (рис. 3, *1*). Її підлога у плані мала форму овалу розміром 2х1,35 м і розташовувалася на 0,2 м нижче дна дромосу. Підлога камери була перекрита шаром ґрунту завтовшки 0,4 м, який складався з материкової глини, перемішаної з великою кількістю чорнозему. Над цим заповненням лежав шар із шматків глини, що утворився внаслідок обвалу склепіння поховальної камери та верхньої частини входу-лазу до неї. На підлозі камери вдалося зафіксувати залишки підсипки з деревного вугілля, поверх якого лежали рештки жінки, чий кістяк навмисно був повністю зруйнований у давнину (рис. 4, *1*). Серед зруйнованих решток людини знайдено: лите бронзове дзеркало з центральною петелькою на звороті (рис. 4, *2*); фрагмент берестяного футляра для дзеркала (рис. 4, *3*); шість бронзових штампованих бубонців (рис. 4, *4–6*); бронзовий литий ґудзик (рис. 4, *7*); три бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми (рис. 4, *8–10*); 14-гранна намистина з гірського кришталю (рис. 4, *11*); сердолікова намистина циліндричної форми (рис. 4, *12*); двосекційна скляна намистина золотистого кольору (рис. 4, *13*).

Знайдене дзеркало прикрашене двома концентричними колами, за винятком зовнішнього бортика навколо центральної петельки (рис. 4, *2*). За цією ознакою та розмірами воно належить до доволі поширеного в час раннього середньовіччя типу дзеркал – Таксон 2б (Ковалевская, Албегова и др., 2006, рис. 1). Датування дзеркала цього таксона доволі широке: з III–IV ст. по XII ст. При цьому час найбільшого розповсюдження V–VI ст., а територія – Північно-Західний Кавказ. Дзеркала Таксона 2б достатньо добре представлені в пам'ятках VIII–IX ст. Центрального та Східного Передкавказзя та Подоння (Дмитрієвський некрополь, Саркел, Маяцьке селище) (Ковалевская, Албегова и др., 2006, рис. 12–13). Дзеркала цього типу на Північному Кавказі продовжують використовувати і в X–XII ст. (Змійський катакомбний могильник, катакомбні поховання могильників Рим-Гора, Меблева фабрика, Кільце-Гора) (Савенко, 2017, рис. 21: *8*; 36: *18*; 45: *22*; 50: *7*; 54: *6*; 55: *7*).

Намистини, що походять із зазначеної катакомби (рис. 4, *11–13*), доволі добре представлені в ранньосередньовічних комплексах Східної Європи. Зокрема, 14-гранні намистини з гірського кришталю – доволі часті знахідки в дагестанських могильниках VI–IX ст. (Деопик, 1963, с. 144). Намистини циліндричної форми зі сердоліку трапляються нечасто, переважно в поховальних комплексах VIII–IX ст. (Деопик, 1963, с. 138). Скляна намистина золотистого кольору належить до МЕР 144, за класифікацією Віри Ковалевської. Намистини цього типу у значній кількості представлені в комплексах салтівської культури Подоння та на пам'ятках VIII–IX ст. Криму, Північного Кавказу та Середнього Поволжя (Ковалевская, 2000, с. 36–37).

Бронзові штамповані бубонці, бронзові литі ґудзик і бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми досить добре представлені в поховальних пам'ятках аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Плетнева, 1989, с. 107, рис. 56).

На жаль, поховальний інвентар катакомби не дає змоги датувати цей комплекс вужче, ніж часом існування самої салтівської культури – друга половина VIII – перша половина X ст. Це ж стосується й інвентарю (залізних вістрів стріл, залізної оковки луки сідла, стремен, пряжки від збруї), який було знайдено у похованні коня № 4.

Отож поховання коня № 4 (1967) та катакомба 1 (2020) становлять один поховальний комплекс. При цьому в катакомбі була похована жінка, поховання коня за інвентарем варто вважати кенотафом, пов'язаним із померлим чоловіком. У цьому випадку маємо справу із двома поховальними комплексами, розрізненими в часі. Спершу була вирита катакомба, у камері якої здійснено поховання дорослої жінки. За якийсь час до поховальної камери

катакомби здійснено навмисне проникнення, наслідок чого – повна руйнація кістяка жінки. На це вказує шарувате затічне заповнення південно-західної частини дромосу безпосередньо під похованням коня. Це заповнення складалося з шарів чорнозему із вкрапленням глини та шарів материкової глини із вкрапленням різної кількості чорнозему, які чергувалися. Таке строкате заповнення в частині дромосу перед камерою відповідає заповненню ходу повторного проникнення до поховальної камери, що було неодноразово зафіксовано в катакомбах Рубіжанського і Верхньосалтівського могильників (Аксенов, 2002). Повторне проникнення до поховальної камери відбувалося з метою проведення якихось постпоховальних обрядів, унаслідок яких із поховальної камери могли вилучити частину кісток небіжчика та предметів матеріальної культури. У цьому випадку це підтверджує гомілкова кістка людини, знайдена в заповненні дромосу безпосередньо під кінським похованням (Скирда, Іськов, 2021, с. 10). Після цих постпоховальних обрядів вхід повторного проникнення до поховальної камери було засипано, на що вказує строкатість його заповнення. З часом під впливом природних чинників (дощі, танення снігу) відбулося просідання ґрунту та в межах ходу повторного проникнення до поховальної камери утворилася западина. За деякий час саме її салтівці використали під час підготовки могильної ями для поховання коня. Вірогідно, це обумовлена різна щільність ґрунту в кордонах ходу повторного проникнення до поховальної камери та поза його межами. У вириту могильну яму помістили тіло коня, після чого її засипали. При цьому разом із ґрунтом до могили коня потрапила друга гомілкова кістка жінки, похованої в катакомбі 1 (Скирда, Іськов, 2021, с. 10). На цьому формування поховального комплексу було завершено.

Поховання коня у дромосі катакомби – є типова риса обряду аланського населення, яке залишило Дмитрієвський могильник (катакомби 44, 45, 62, 82, 110, 126, 151, 173) (Плетнева, 1989, рис. 103: II, III; 107: II, III; 109: II; 110: II; 111: II; 112: III). Камери цих катакомб містили парні або колективні поховання, серед яких у більшості випадків були рештки дорослих чоловіків-воїнів. При цьому елементи кінського спорядження розміщувалися переважно в поховальній камері біля ніг небіжчика. Лише в катакомбі 82 парадна збруя коня була поміщена в нішу-схованку, зроблену в лівій стінці дромосу біля його голови (Плетнева, 1989, с. 178, рис. 92; 107: III). Поховання коня в окремій ямі на Дмитрієвському могильнику знайдено лише одне (Плетнева, 1989, рис. 113: 5). На думку Світлани Плетньової, воно належить до розташованої поряд катакомби 51, де було поховано чоловіка-воїна та жінку (Плетнева, 1989, с. 251).

Поховання коней в окремій могильній ямі більше притаманні іншим катакомбним могильникам басейну Сіверського Дінця (Старосалтівського, Рубіжанського, Верхньосалтівського (Аксенов, 1999, рис. 5: 37; Аксенов, 2001, рис. 5: 36; Аксенов, 2005, рис. 1; Семенов-Зусер, 1952, с. 272). Саме таке виявлено 2020 р. на дослідженій ділянці могильника.

Поховання коня № 2 (2020) здійснено в ямі овальної у плані форми розміром 2,1×0,63 м і глибиною 1,95 м від рівня сучасної поверхні (рис. 5). Яма була орієнтовна довгою віссю вздовж лінії схід–захід і мала доволі цікаву будову. Так, від рівня фіксації стінки могильної ями були вертикальні, а на глибині 1,42 м зафіксований кільцевий заплечик, у центрі якого розміщувалася канавка, що звужувалася в напрямку дна поховальної ями (рис. 5, *2, 3*). Кінь у могильній ямі був орієнтований головою на захід (рис. 5, *1*). Його голова була покладена на поличку, зроблену в західній частині могильної ями. Кістяк у поховальній ямі лежав у неповному анатомічному порядку: хребет зберігся частково (здебільш шийні хребці, а хребці грудного відділу були відсутні); п'ять кісток кінцівок зафіксовано у вигляді скупчення у східній частині ями, біля її торцевої стінки, на відстані 0,25 м від скелета коня, що свідчить про те, що його до могили поклали не в цілому вигляді. Поховальний інвентар у могильній ямі відсутній.

У кінських похованнях Старосалтівського, Рубіжанського, Верхньосалтівського могильників елементи кінського спорядження (вудила, стремена, пряжки від збруї, прикраси ременів збруї та оголів'я) розміщувалися під/поряд із рештками тварини, або зовсім відсутні, як у похованні коня № 2 (2020). Показово, що саме поряд із черепом коня № 4 (1967) були лише

окремі елементи збруї (стремена, пряжка), тоді як сідло та прикраси ременів збруї разом з елементами військового спорядження (вістрями стріл, зламаним луком) покладені у спеціальну нішу-підбій, зроблену в одній із коротких стінок могильної ями (рис. 3, *2*).

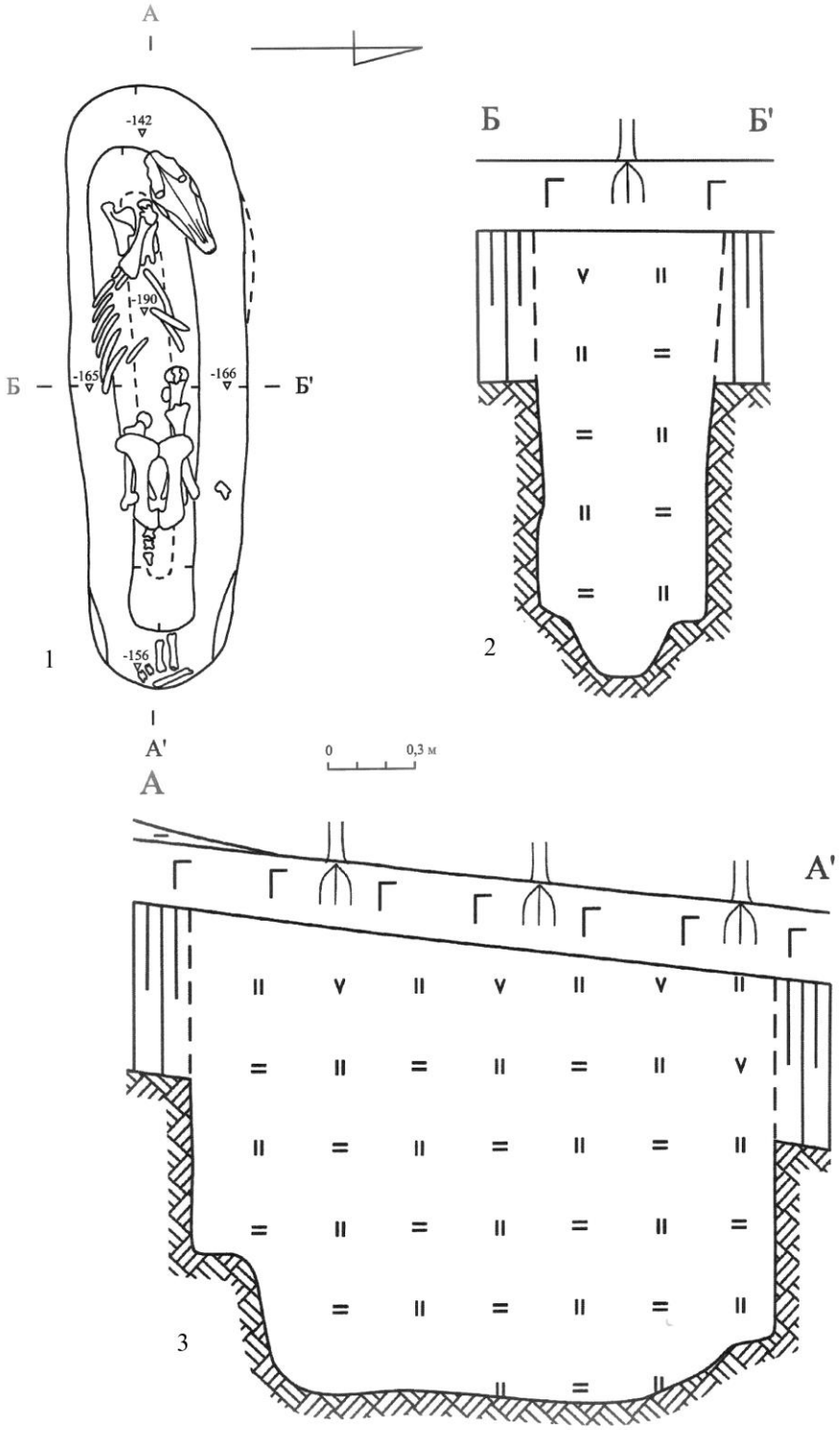

Рис. 5. Поховання коня № 2 (2020)
Fig. 5. Burial of horse No. 2 (2020)

Такі ніші-підбої із предметами кінського спорядження (сідлом, стременами, вудилами, прикрасами ременів) доволі часто в супроводі решок коня у значній кількості представлені на Нетайлівському ямному могильнику салтівської культури, розташованому на лівому березі Сіверського Дінця, навпроти Верхньосалтівського городища (Аксенов, 2012, с. 211, рис. 1: 3; 6: 1, 2). Ямні поховання з нішами-підбоями в одній із торцевих стінок могильної ями представлені на деяких могильниках середньої течії Сіверського Дінця (Жовте, Зливки) (Швецов, 1991, с. 115; Красильников, 1991, с. 71). Нетайлівський та подібні до нього ямні могильники салтівської культури традиційно пов'язують із представниками праболгарського (змішаного тюркськo-угорського) населення.

Варто зазначити, що розглянутий поховальний комплекс (катакомба 1 і поховання коня № 4) відкрито на третій ділянці великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III), розташованій найближче з усіх відомих ділянок некрополя до Верхньосалтівського городища, а час її існування визначено як друга половина VIII – початок IX ст. На тепер саме на цій ділянці Верхньосалтівського могильника відкриті поодинокі комплекси (катакомба 13, 19 розкопки В. Бородуліна), які датовано кінцем хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740–790). Відтак, можна припустити, що часом створення розглянутого поховального комплексу є період освоєння аланськими переселенцями з Північного Кавказу району навколо Верхнього Салтова, коли салтівська культура лише почала формуватися. У цьому процесі, крім алан, брали участь і вихідці з інших племінних угруповань, які входили до складу Хозарського каганату, передовсім праболгарське населення, що мешкало поряд з аланами, з якими пов'язують Нетайлівський ямний могильник. Представникові саме цього населення міг належати кенотаф (поховання коня № 4), впущений у дромос катакомби 1. Таку вірогідність підтверджує відкриття експедиції під керівництвом Д. Березовця на ВСМ-III двох комплексів, що містили навмисно зруйновані в давнину предмети кінського спорядження (стремена, вудила) разом із набором прикрас ременів кінської збруї (Березовец, 1959–1961, с. 5, 33, 34). Подібні речові комплекси («схованки») доволі часто трапляються на салтівських кремаційних могильниках регіону (Суха Гомільша, Кочеток, Кіцевка тощо), які належать представникам тюркського населення Хозарського каганату.

Отже, розглянутий комплекс доповнює наші уявленні про співвідношення різних етнічних груп салтівського населення басейну Сіверського Дінця в умовах слов'яно-хозарського прикордоння.

ЛІТЕРАТУРА

Аксенов, В. С. (1999). Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antigua, 2,* 137–149.

Аксенов, В. С. (2001). Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология, 1–2,* 62–78.

Аксенов, В. С. (2002). Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология, 3,* 98–114.

Аксенов, В. С. (2005). Комплексы с конскими начельниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. В: А. В. Евглевский, (глав. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья, 4,* 245–260.

Аксёнов, В. С. (2012). Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003–2010 годов). В: А. В. Евглевский, (глав. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья, 9,* 207–242.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. (2014). Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. В: А. В. Евглевский, (глав. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья, 12,* 25–50.

Бабенко, В. А. (1905). Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губ. *Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе.* Харьков: «Печатное дело», 547–577.

Березовец, Д. Т. (1959–1961). *Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области.* Архів Інституту археології НАН України, ф. е. № 3984б, 3990–3995.

Березовец, Д. Т. (1967). *Дневник раскопок. Салтов 1967.* Архів Інституту археології НАН України, фонд Березовця Д. Т.

Березовец, Д. Т. (1967а). *Инвентарная опись. Салтов 1967.* Архів Інституту археології НАН України, фонд Березовця Д. Т.

Березовец, Д. Т. (1975). Салтівська культура. В: В. Й. Довженок, (відповід. ред.). *Археологія Української РСР, 3.* Київ, 421–435.

Березовец, Д. Т., Иченская, О. В. (1986). Салтовская культура. В: И. И. Артеменко, (глав. ред.). *Археология Украинской ССР, 3.* Киев, 212–225.

Деопик, В. Б. (1963). Классификация и хронология аланских украшений VI–IX вв. *Материалы и исследования по археологии СССР, 114,* 122–147.

Ковалевская, В. Б. (2000). *Компьютерная обработка массового археологического материала из ранних памятников Евразии.* Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН.

Ковалевская, В. Б., Албегова, З. Х., Пьянков, А. В., Евсюков, А. Н. (2006). Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой. *Археология и геоинформатика, 3.* Москва.

Колода, В. В. (2011). Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: Г. Є. Свистун, (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині, 1,* 21–31.

Красильников, К. И. (1991). Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце. В: Р. Рашев, (ред.). *Проблеми на прабългарската история и култура, 2,* 62–81.

Пархоменко, О. В. (1985). Салтовская культура. В: В. Д. Баран, (отв. ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев, 135–140.

Плетнева, С. А. (1989). *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.* Москва.

Савенко, С. Н. (2017). *Характеристика социального развития аланского общества Северного Кавказа по материалам катакомбных могильников X–XII вв. н. э.* Пятигорск, Казань.

Семенов-Зусер, С. А. (1952). Дослідження Салтівського могильника. В: П. П. Єфименко, (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР, 3,* 271–284.

Скирда, В. В., Іськов, І. В. (2021). *Звіт про археологічні дослідження Середньовічної експедиції ХНУ імені В.Н. Каразіна у 2020 році.* Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Швецов, М. Л. (1991). Могильник «Зливки». В: Р. Рашев, (ред.). *Проблеми на прабългарската история и култура, 2,* 109–123.

Федоров, Д. В. (2012). Кочетокская охранная археологическая экспедиция 1959–1961 гг. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 1005 (45),* 33–43.

REFERENCES

Aksenov, V. S. (1999). Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antigua, 2,* 137–149. (in Russian).

Aksenov, V. S. (2001). Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkheologiia, 1–2,* 62–78. (in Russian).

Aksenov, V. S. (2002). Obriad obezvrezhivaniia pogrebennykh v Verkhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnykh mogilnikakh saltovo-maiatskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiia, 3,* 98–114. (in Russian).

Aksenov, V. S. (2005). Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. In: A. V. Evglevskii, (d.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia, 4,* 245–260. (in Russian).

Aksenov, V. S. (2012). Pogrebeniia vsadnikov Netailovskogo mogilnika saltovskoi kultury: tipologiia i khronologiia (po materialam 2003 – 2010 godov). In: A. V. Evglevskii, (d.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia, 9,* 207–242. (in Russian).

Aksenov, V. S., Laptev, A. A. (2014). Osvoenie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. In: A. V. Evglevskii, (d.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia, 12,* 25–50. (in Russian).

Babenko, V. A. (1905). Raskopki katakombnogo mogilnika v Verkhnem Saltove, Volchanskogo uezda, Kharkovskoi gub. *Trudy Kharkovskoi komissii po ustroistvu XIII Arkheologicheskogo sieezda v g. Ekaterinoslave.* Kharkov: "Pechatnoe delo", 547–577. (in Russian).

Berezovets, D. T. (1959–1961). *Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhnii Saltov, Starosaltovskogo raiona, Kharkovskoi oblasti.* Arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, f. e. № 3984b, 3990–3995. (in Russian).

Berezovets, D. T. (1967). *Dnevnik raskopok. Saltov 1967.* Arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, fond Berezovtsia D. T. (in Russian).

Berezovets, D. T. (1967a). *Inventarnaia opis. Saltov 1967.* Arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, fond Berezovtsia D. T. (in Russian).

Berezovets, D. T. (1975). Saltivska kultura. In: V. Y. Dovzhenok, (d.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR, 3,* 421–435. (in Ukrainian).

Berezovets, D. T., Ichenskaia, O. V. (1986). Saltovskaia kultura. In: I. I. Artemenko, (d.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR, 3.* Kiev, 212–225. (in Russian).

Deopik, V. B. (1963). Klassifikatsiia i khronologiia alanskikh ukrashenii VI–IX vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 114,* 122–147. (in Russian).

Kovalevskaia, V. B. (2000). *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannikh pamiatnikov Evrazii.* Pushchino: ONTI PNTS RAN. (in Russian).

Kovalevskaia, V. B., Albegova, Z. KH., Piankov, A. V., Evsiukov, A. N. (2006). Kompiuternoe kartografirovanie massovykh tipov rannesrednevekovykh metallicheskikh zerkal s tsentralnoi petelkoi. *Arkheologiia i geoinformatika, 3.* Moskva. (in Russian).

Koloda, V. V. (2011). Saltovskaia kultura na Kharkovshchine: ocherednoi iubilei (itogi i perspektivy issledovanii). In: H. Ye. Svystun, (Comp.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni, 1,* 21–31. (in Russian).

Krasilnikov, K. I. (1991). Mogilnik drevnikh bolgar u s. Zheltoe na Severskom Dontse. In: R. Rashev, (d.). *Problemi na prabielgarskata istoriia i kultura, 2,* 62–81. (in Russian).

Parkhomenko, O. V. (1985). Saltovskaia kultura. In: V. D. Baran, (otv. red.) *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev, 135–140. (in Russian).

Pletneva, S. A. (1989). *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks.* Moskva. (in Russian).

Savenko, S. N. (2017). *Kharakteristika sotsialnogo razvitiia alanskogo obshchestva Severnogo Kavkaza po materialam katakombnykh mogilnikov X–XII vv. n. e.* Piatigorsk, Kazan. (in Russian).

Semenov-Zuser, S. A. (1952). Doslidzhennia Saltivskoho mohylnyka. In: P. P. Yefymenko, (d.). *Arkheolohichni pam'iatky URSR, 3,* 271–284. (in Ukrainian).

Skyrda, V. V., Iskov, I. V. (2021). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Serednovichnoi ekspedytsii KhNU imeni V.N. Karazina u 2020 rotsi.* Arkhiv Muzeiu arkheolohii KhNU imeni V. N. Karazina. (in Ukrainian).

Shvetsov, M. L. (1991). Mogilnik «Zlivki». In: R. Rashev, (d.). *Problemi na prabielgarskata istoriia i kultura, 2,* 109–123. (in Russian).

Fedorov, D. V. (2012). Kochetokskaia okhrannaia arkheologicheskaia ekspeditsiia 1959–1961 gg. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, 1005 (45),* 33–43. (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 29.07.2025
прийнята до друку 23.09.2025

PRELIMINARY RESULTS OF THE RENEWED EXCAVATIONS AT THE THIRD SECTOR OF THE VERKHNII SALTIV NECROPOLIS

Viktor AKSIONOV, Valerii SKYRDA

[1] *M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum,*
5 Universytetska Str., 61003, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: aksyonovviktor@gmail.com
[2] *V. N. Karazin Kharkiv National University,*
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: vskyrda@gmail.com

During the 1967 fieldwork season directed by D. Berezovets at the VSC-III, horse burial No. 4 was investigated. A distinctive feature of this interment was the presence of a niche-like structure in the northwestern end wall of the grave pit, measuring 0.9×0.5 m and 0.4 m in height. Inside this niche, a compact cluster of artifacts was recorded: an iron rim of a wooden bow case, two harness ornaments made of silver and bronze, a set of iron three-bladed arrowheads, and two bone overlays from a complex Saltiv-style composite bow.

In 2020, under the direction of V. Skyrdna from V. Karazin Kharkiv National University, the horse burial No. 4 was reexamined and determined to be part of an integral funerary complex, associated with catacomb No. 1 (excavated in 2020). The burial of the horse was located directly above the central section of the human grave chamber. Catacomb No. 1 contained the remains of an adult woman, whose skeleton bore evidence of intentional postmortem destruction in antiquity. Among the disturbed human remains were: a cast bronze mirror; fragments of a birch-bark mirror case; six stamped bronze jingling bells; a cast bronze toggle; bronze wire spirals; and three beads. Based on the associated finds, both burial assemblages are dated to the second half of the 8th – 9th centuries AD.

Horse burial No. 4 (1967) and Catacomb No. 1 (2020) constitute a single funerary complex, consisting of the burial of a woman in the catacomb and a horse burial, which – based on the associated grave goods – should be interpreted as a cenotaph linked to a deceased man. The burials of the woman and the man were associated. The niche (side recess) in the end wall of the burial pit finds analogies in the graves of the prominent Netailivka cemetery of the Saltiv culture, located on the left bank of the Siverskyi Donets River, directly opposite VSC. Therefore, it can be assumed that the cenotaph (horse burial No. 4) belonged to a man–likely a representative of the pre-boyar social stratum – while the catacomb burial (No. 1) contained the remains of a woman of Alanic origin.

Key words: Saltiv culture, Verkhnii Saltiv, catacomb, Alans, horse burial.

УДК 903.42(477.85)"00/04"
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-309-324

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 309–324.

ПОСЕЛЕННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ ПОБЛИЗУ СЕЛА СЕЛИЩЕ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дмитро МОСТОВИЙ [1, 2]

[1] *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,*
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
[2] *Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба»*
Інституту археології НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: mostovyi.dmytro@gmail.com

Подано результати розвідкових досліджень околиць с. Селище Дністровського р-ну Чернівецької обл. – території, розташованої між добре вивченими осередками черняхівської культури біля Комарова та Бузовиці. На основі опрацювання архівних даних, топографічних спостережень і польових робіт 2023 р. локалізовано три поселення першої половини I тис. н. е.: Селище-Обийник, Селище-Бурдюги (Бурдюк) та нововиявлене Селище 1–2023. Для перших двох пам'яток уточнено межі та внутрішню структуру, визначено окремі концентрації матеріалу й визначено різний рівень зосередження археологічного матеріалу на окремих ділянках. Зазначено, що зібрані матеріали охоплюють черняхівську кружальну кераміку, ліпні фрагменти раннього залізного віку, поодинокі трипільські уламки й імпортну амфорну тару.

Особливу увагу приділено амфорним фрагментам, які є основними для датування поселень і відтворення міжрегіональних контактів. Вказано, що амфори типу Форлімпополі, які виготовляли на Півночі Італії наприкінці I – у III ст. н. е., мають прямі аналогії в матеріалах Комарова і дають можливість датувати частину знахідок серединою III ст. Констатовано, що фрагменти вузькогорлих посудин групи Шелов D/F охоплюють період від початку III до другої половини IV ст. н. е. і вказують на сталі зв'язки з дунайсько-чорноморським регіоном у пізньоримський час; інші амфорні стінки, хоч і не визначені типологічно, належать до римсько-ранньовізантійської традиції та відображають ширше залучення місцевих спільнот до системи обмінів.

Зауважено, що просторово-топографічний аналіз із використанням ГІС показує, що заселення могло формуватися уздовж малих водотоків у вигляді ланцюгової структури. Висунуто припущення, що в межах таких поселень існували окремі функційні зони: житлові, господарські та, можливо, ремісничі майданчики. Стверджено, що сукупність одержаних даних дає змогу розглядати околиці Селища як важливу ланку в поселенській мережі Середнього Подністров'я римського часу, що відіграла помітну роль у регіональних культурно-економічних зв'язках.

Ключові слова: черняхівська культура, поселення, римський час, Середнє Подністров'я, археологічні розвідки, кераміка, амфора.

Археологічні дослідження Середнього Дністра мають багаторічну історію. Старожитності регіону вивчали ще у XIX ст., проте систематичні польові дослідження активно здійснювали лише після Другої світової війни. Проведені розвідки та розкопки дали змогу ідентифікувати різні археологічні об'єкти: від палеоліту до козацької доби, серед яких особливий науковий інтерес становлять поселення першої половини I тис. н. е., що є предметом цього дослідження.

© Мостовий Д., 2025

Актуальність вивчення поселень у безпосередніх околицях с. Селище Дністровського р-ну Чернівецької обл. зумовлена їхнім розташуванням в основній зоні між двома добре дослідженими центрами черняхівської культури поблизу сіл Комарів і Бузовиця. Обидві пам'ятки посідають важливе місце у вивченні виробничих та культурних процесів римського часу у Прут-Дністровському межиріччі (Петраускас, Осаульчук, 2023). Водночас територія Селища залишається значно менш вивченою, хоча, за даними розвідок 1940–1960-х років, містить низку локальних поселень, потенційно пов'язаних як із ранньоримським, так і з пізньоримським етапом заселення.

Перші археологічні знахідки в околицях с. Селище зафіксував Микола Морошан 1928 р. унаслідок відкриття палеолітичної пам'ятки в ур. Скребки (Черныш, 1981, с. 70).

Систематичне дослідження археологічних об'єктів у регіоні, а також паралельне обстеження низки інших пунктів колишнього Сокирянського р-ну Чернівецької обл. розпочалося наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років. Польові роботи проводили експедиції Трипільської (Дністровської) археологічної експедиції Інституту матеріальної культури Академії наук СРСР під керівництвом Тетяни Пассек (ІМК АН СРСР), а також Дністрянська палеолітична експедиція Львівського філіалу Академії наук УРСР під керівництвом Олександра Черниша. Під час розвідок було відкрито низку пам'яток палеоліту, енеоліту, раннього залізного віку, пізньоримського періоду та раннього середньовіччя (Черныш, 1950; Пассек, 1950).

У 1951 р. скіфський загін Трипільської (Дністровської) експедиції ІМК АН СРСР під керівництвом Анни Мелюкової здійснив обмежені розвідувальні археологічні розкопки на поселенні в ур. Скрипки (Скребки). Отримані матеріали були введені до узагальнювальних публікацій, присвячених пам'яткам скіфського часу Середнього Подністров'я (Мелюкова, 1953, с. 67–71; Мелюкова, 1958, с. 36–37).

У контексті дослідження пам'яток першої половини I тис. варто зазначити, що під час повторних розвідок 1950-х – початку 1960-х років у межах Середнього Дністра було обстежено понад 40 археологічних пунктів. У публікації Галини Нікітіної, присвяченій поселенням черняхівської культури Середнього Подністров'я, згадана низка місцевиявлень, зокрема пункт біля с. Селище в ур. Бурдюк, де були отримані матеріали ранньоримського та пізньоримського періодів. Узагальнені таблиці авторки засвідчують наявність імпортної кераміки I–IV ст. (Никитина, 1964, с. 149).

Дані Тетяни Пассек і результати подальших досліджень були введені до картографування черняхівських пам'яток Євгенії Махно. В околицях с. Селище ідентифіковано поселення в урочищах Бурдючі й Обийник, а також одне неназване. Євгенія Махно також покликається на інформацію Ераста Симоновича щодо поховання в урочищі за межами сільського кладовища (Махно, 1960, с. 65).

Узагальнення результатів попередніх розвідок свідчить, що територія сучасного с. Селище зберігає сліди багатоетапного заселення, у структурі якого вирізняються пам'ятки першої половини I тис. н. е. Матеріали, отримані під час досліджень середини XX ст., дають підстави виділити в цій частині Середнього Подністров'я локальну групу об'єктів пізньоримського періоду. Проте, незважаючи на наявні бібліографічні згадки, зазначені пункти досі не мають визначеної локалізації, що ускладнює їх залучення до подальшого наукового аналізу та вказує на необхідність додаткового вивчення.

У листопаді 2023 р., із метою уточнення літературних даних і локалізації раніше зафіксованих пунктів, археологічна експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України здійснила розвідкові роботи в околицях с. Селище. **Мета публікації** – введення до наукового обігу отриманих матеріалів, які забезпечили основу для актуалізованого аналізу структури заселення в межах досліджуваної території.

Матеріали і методи. Розвідкові роботи поблизу с. Селище були проведені у формі суцільного обстеження двома окремими групами експедиції. Маршрути прокладалися вздовж водотоків і прилеглих підвищених ділянок, із покриттям смуги завширшки від 200 до 300 м. Межі поширення культурного шару та місцевиявлення археологічного матеріалу визначали шляхом простеження крайових зон ареалу знахідок; пам'ятки фіксували за фактичними межами розсіювання артефактів.

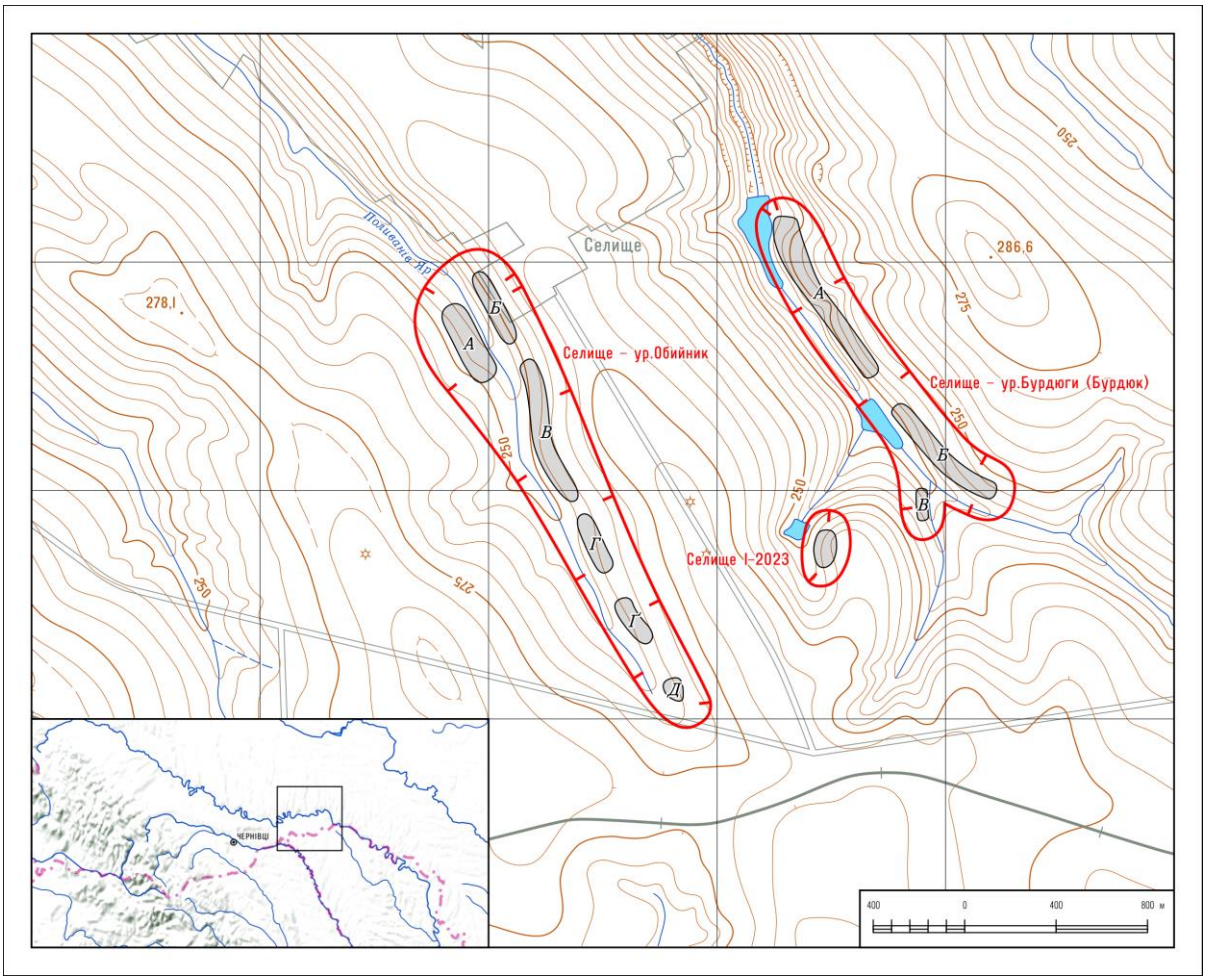

Рис. 1. Карта розташування поселень і концентрацій підйомного археологічного матеріалу першої половини I тис. н. е. в околицях с. Селище (за матеріалами розвідок 2023 р.)
Fig. 1. Map showing the location of settlements and concentrations of surface archaeological material from the first half of the 1st millennium AD in the vicinity of the village of Selyshche (based on survey results from 2023)

Позиціонування і документування точок збору матеріалу здійснювали з використанням мобільного додатку QField, який забезпечував прив'язку даних у системі координат МСК–73, похідній від УСК–2000. Середня квадратична помилка визначення планового положення становила приблизно 4 м.

Після закінчення польових робіт зібраний матеріал опрацьовувався в камеральних умовах. Первинна обробка охоплювала сортування та інвентаризацію знахідок. Дані польового позиціонування інтегрувалися в геоінформаційне середовище програмного забезпечення QGIS із метою уточнення меж виявлених концентрацій. Типи агровиробничих груп ґрунтів визначалися на основі геопросторових даних, які опублікувало Державне підприємство

«Київський науково-дослідний та проєктний інститут землеустрою» у складі Національного геопорталу «Національна інфраструктура геопросторових даних».

Результати. Внаслідок проведених розвідкових робіт поблизу с. Селище було локалізовано три поселення, що містять матеріали першої половини I тис. н. е. Два з них були відомі за літературними даними, третє – нововиявлене. Цьому об'єкту присвоєно умовну назву відповідно до порядкового індексу та року виявлення. Розвідки 2023 р. дали змогу визначити зони поширення археологічного матеріалу у вигляді окремих концентрацій знахідок (рис. 1).

Рис. 2. Вид із заходу. Загальний вигляд поселення Селище – ур. Обийник; червоними трикутниками позначено зони поширення археологічного матеріалу
Fig. 2. View from the west. General view of the Selyshche – Obyinyk settlement; red triangles indicate areas of archaeological material distribution

Усі локалізовані об'єкти розташовані в адміністративних межах Дністровського р-ну Чернівецької обл. і входять до складу Сокирянської міської територіальної громади.

Поселення Селище – ур. Обийник розташоване орієнтовно 2 км на південь від центральної частини с. Селище, північніше регіональної автомобільної дороги Сокиряни–Чернівці, у межах схилових ділянок р. Поливанів Яр, яка впадає у Дністер. Поселення має витягнуту лінійно-ареальну форму, орієнтовану вздовж переважно правого берега річки. Його орієнтовні розміри – 2000×150 м. Пам'ятку вперше зафіксувала Т. Пассек у 1950 р. Сучасний стан території характеризується трансформацією первинного ландшафту внаслідок тривалого господарського використання; значна частина площ перебуває в ріллі (рис. 2). У межах поселення встановлено шість окремих концентрацій знахідок.

Концентрація «А» розташована у верхній частині водотоку, на видовженій акумулятивній формі схилу, орієнтованій у напрямку північ–південь. Ділянка представлена пологим майданчиком зі стабільним ґрунтовим покривом на лівому березі р. Поливанів Яр. Орієнтовні розміри ділянки – 400×130 м. Ґрунтові умови визначені як чорноземи, не- та

слабосолонцюваті на щільних глинах, місцями сильнозмиті легкоглинисті горизонти. Комплекс знахідок охоплює близько двох десятків фрагментів стінок гончарного посуду (рис. 3, 1, 2). Колір уламків варіює від світло-сірого й сірувато-бежевого до насичено помаранчевого, подекуди фіксується двошаровий випал (сіре ядро зі світлішою або червонуватою поверхнею). Посуд представлений добре випаленими сірими фрагментами зі слідами кругового формування; товщина стінок – 4–6 мм, поверхня вирівняна, місцями з легким блиском. За технологічними та морфологічними ознаками комплекс належить до черняхівської культури. Окремо в межах концентрації зафіксовано нечисленні дрібні фрагменти червоно випаленої кераміки трипільської культури.

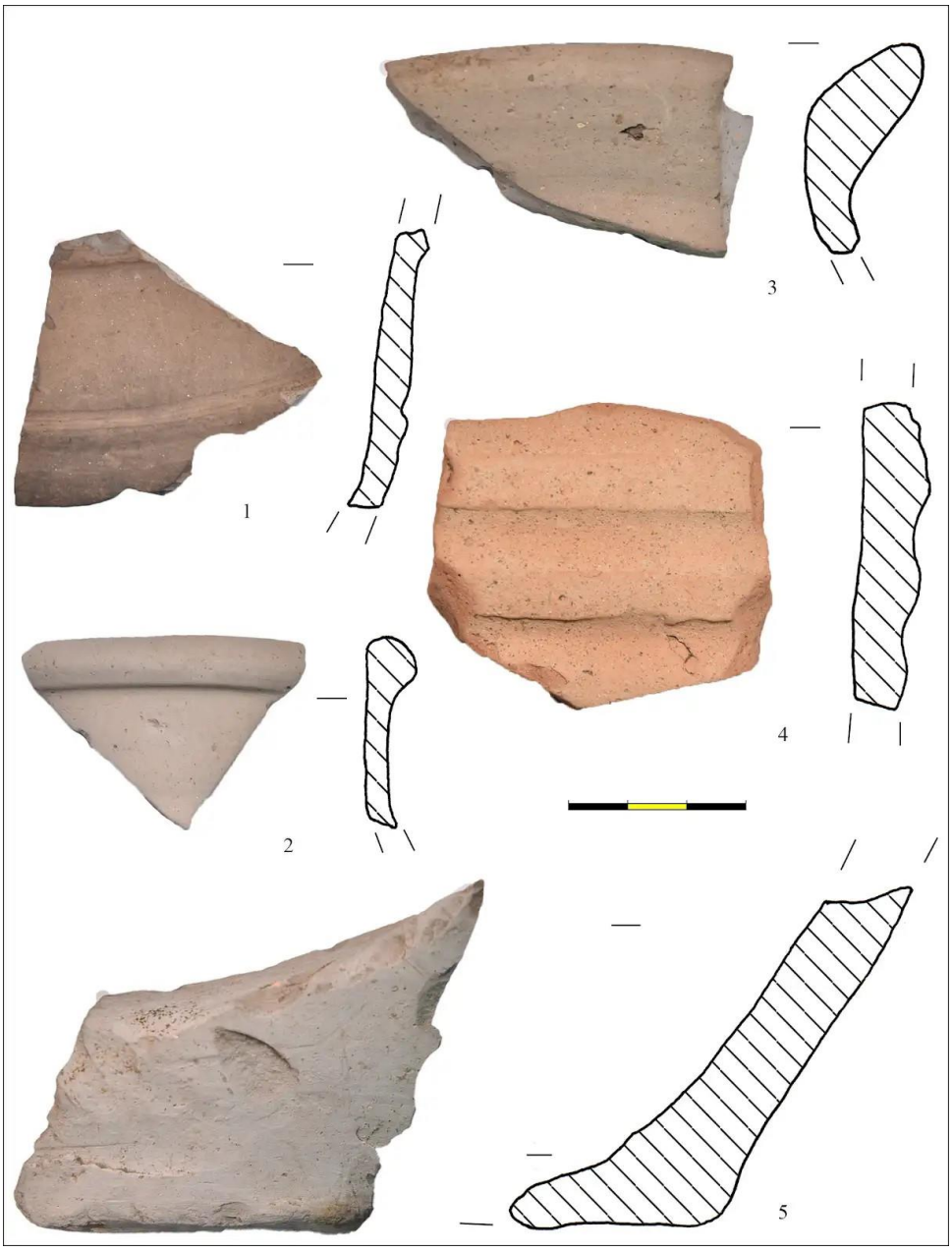

Рис. 3. Поселення Селище – ур. Обийник. Фрагменти керамічного посуду: 1, 2 – концентрація «А»; 3–5 – концентрація «Б»

Fig. 3. Selyshche–Obyinyk settlement. Ceramic vessel fragments: 1, 2 – concentration «А»; 3–5 – concentration «Б»

Концентрація «Б» розташована східніше концентрації «А», на правому березі р. Поливанів Яр, у межах погорбленої ділянки краю пологої тераси, орієнтовними розмірами 350×150 м. Ґрунтовий покрив представлений чорноземами, не- та слабосолонцюватими, на щільних глинах, місцями зі сильнозмитими легкоглинистими горизонтами. Керамічний комплекс налічує приблизно 15 фрагментів гончарного посуду, а також 2 – амфорної тари (рис. 3, 3–5). Основна частина матеріалу представлена фрагментами світло-сірого, сірувато-бежевого та світло-коричневого кольору, виготовленими із глини з домішками дрібного піску, кварцових зерен і карбонатних вкраплень. Матеріал має пористу структуру, місцями простежується шаруватість та неоднорідний редукційний випал. Посуд характеризується товщиною стінок 6–12 мм, слабко згладженими поверхнями й відсутністю орнаментації. За морфологічними ознаками він належить до товстостінного господарського посуду. Столові фрагменти відзначаються кращою підготовкою маси, рівнішими поверхнями і стабільнішим випалом. До комплексу входять також два фрагменти амфорної тари. Перший, більший за розмірами, виготовлений із добре підготовленої світло-жовтої глини із дрібнопіщаною домішкою; на зовнішній поверхні збереглися характерні поздовжні жолобки. Товщина стінки – приблизно 10–13 мм, випал рівномірний, окиснювальний (рис. 3, 4). Другий фрагмент має менші розміри та темнішу, частково вторинно трансформовану структуру матеріалу. За технологічними та морфологічними характеристиками, комплекс належить до черняхівської культури.

Концентрація «В» розташована південніше концентрації «Б», на правому березі річки, у межах довгастої акумулятивної ділянки вздовж річки, у місці, де розширюється її днище. Орієнтовні розміри ділянки – 650×120 м. Ґрунтовий покрив представлений чорноземами, не- та слабосолонцюватими, на щільних глинах, місцями середньозмитими легкоглинистими горизонтами. Керамічний матеріал представлений понад 40 фрагментами стінок гончарного посуду різних розмірів (рис. 4, 1, 2). Уламки мають світло-сіре, сірувато-бежеве та світло-коричневе забарвлення з незначними коливаннями, зумовленими умовами випалу. Для більшості фрагментів притаманна пориста структура, домішки дрібного піску, шамоту та поодиноких кварцових вкраплень. На окремих фрагментах спостерігається неоднорідний редукційний випал із чіткими змінами кольору в товщі. Товщина стінок – 5–9 мм. Поверхні переважно згладжені, місцями лише частково вирівняні; сліди орнаментації та шліфування відсутні. Фрагменти належать переважно стінкам посудин. Технологічні ознаки та морфологічні характеристики комплексу відповідають черняхівській культурі. На частині уламків фіксуються світліші випалені ділянки, що можуть свідчити про використання глини з підвищеним вмістом карбонатів.

Концентрація «Г» розташована південніше концентрації «В», на середині схилу, у межах ділянки розмірами приблизно 250×140 м, що формує давню терасу-виступ. Ґрунтовий покрив представлений ясно-сірими та сірими опідзоленими слабозмитими середньосуглинковими ґрунтами. Керамічний комплекс охоплює близько 15 фрагментів гончарного посуду, виготовлених на гончарному крузі. Матеріал представлений уламками світло-сірого, сірувато-бежевого та коричнювато-сірого кольору з домішками дрібного піску та поодиноких карбонатних вкраплень (рис. 4, 3). Структура маси пориста, місцями спостерігається шаруватість і нерівномірний випал. Товщина стінок – 4–6 мм, поверхні згладжені або частково вирівняні, зі слідами формування на крузі. За технологічними та морфологічними характеристиками комплекс належить до черняхівської культури. Крім того, зафіксовано два фрагменти амфорної тари, виготовленої з добре підготовленої глини із дрібнопіщаною домішкою. Матеріал обох уламків яскраво-оранжевий, рівномірно випалений, зі щільним, однорідним зламом; товщина стінок – 7–10 мм. Перший фрагмент має специфічні поздовжні жолобки (рис. 4. 4). Другий – менший і випалений аналогічним способом, однак без рельєфних елементів.

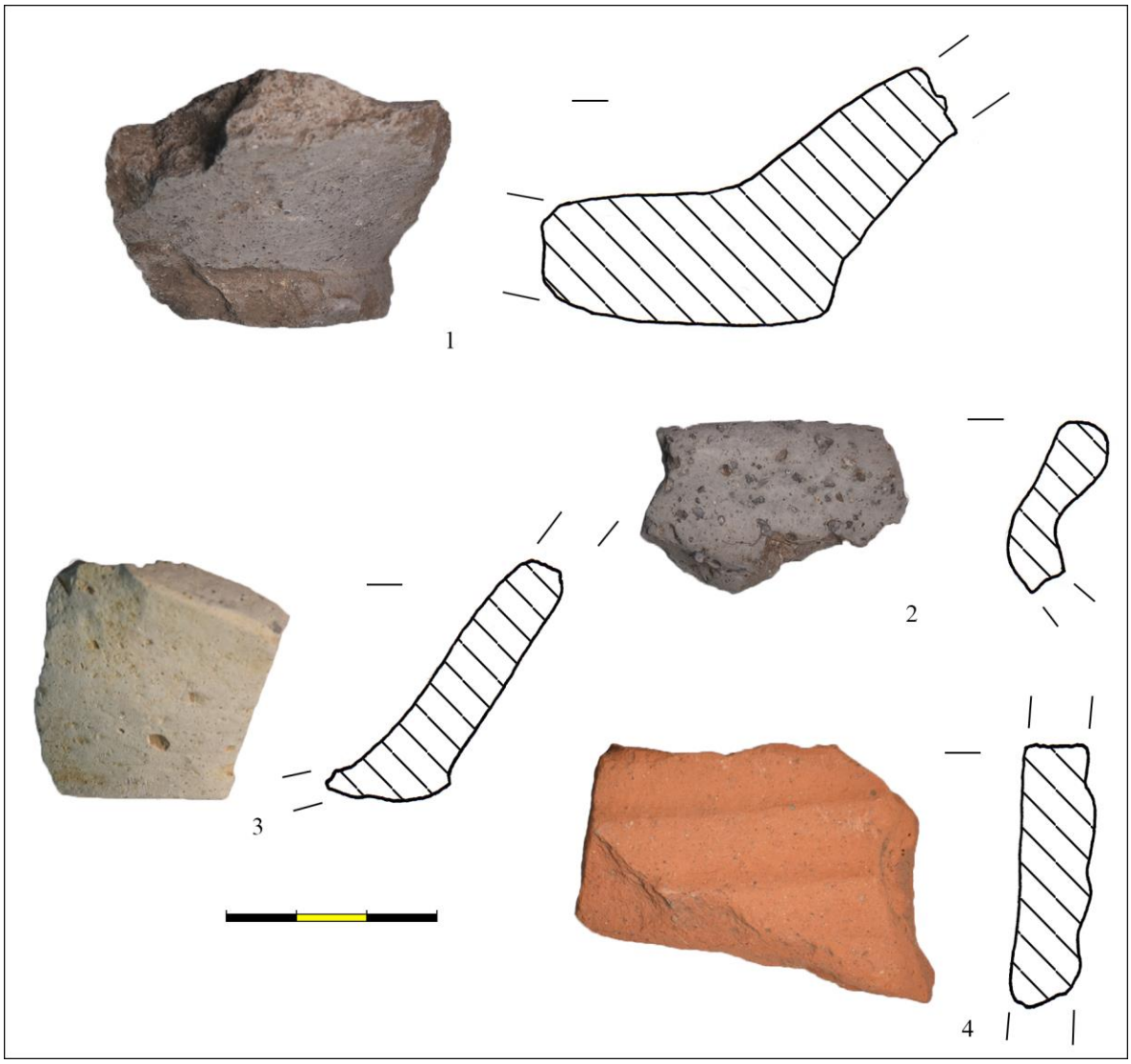

Рис. 4. Поселення Селище – ур. Обийник. Фрагменти керамічного посуду: 1, 2 – концентрація «В»; 3, 4 – концентрація «Г»

Fig. 4. Selyshche – Obyinyk settlement. Ceramic vessel fragments: 1, 2 – concentration «В»; 3, 4– concentration «Г»

Концентрація «Ґ» розташована південніше концентрації «Г», на добре окресленій акумулятивній платформі на зламі схилу. Орієнтовні розміри ділянки – 230×120 м. Ґрунтовий покрив представлений ясно-сірими та сірими опідзоленими слабозмитими середньосуглинковими ґрунтами. Керамічний комплекс охоплює близько 20 фрагментів, серед яких переважають гончарні вироби (рис. 5, 1, 2). Основна частина гончарних фрагментів представлена уламками світло-сірого, сірувато-бежевого та коричнево-сірого кольорів, виготовленими з добре підготовленої глини з домішками дрібного піску і поодинокими карбонатними вкрапленнями. Матеріал має пористу структуру, місцями простежується шаруватість та нерівномірний випал. Товщина стінок більшості гончарних фрагментів – 4–6 мм; поверхні рівномірно згладжені, зі слідами формування на гончарному крузі. Ліпна кераміка представлена обмеженою кількістю фрагментів, виготовлених із глини з домішками піску, кварцу та карбонатних вкраплень. Товщина стінок ліпних фрагментів – 6–12 мм, поверхні слабко згладжені, орнаментація відсутня. Крім того, виявлено фрагмент імпортної

тари, виконаний із тонкої, добре підготовленої глини з дрібнопіщаною домішкою. Матеріал рівномірного оранжево-червоного кольору, із щільним зламом та ознаками високотемпературного окисного випалу. Товщина стінки – 6–8 мм. На поверхні збереглися ледь помітні борозенки формування на крузі. Загалом, комплекс пункту відображає домінування гончарної кераміки, притаманної черняхівській культурі, у поєднанні з поодинокими фрагментами ліпного посуду раннього залізного віку й одиничним імпортним виробом.

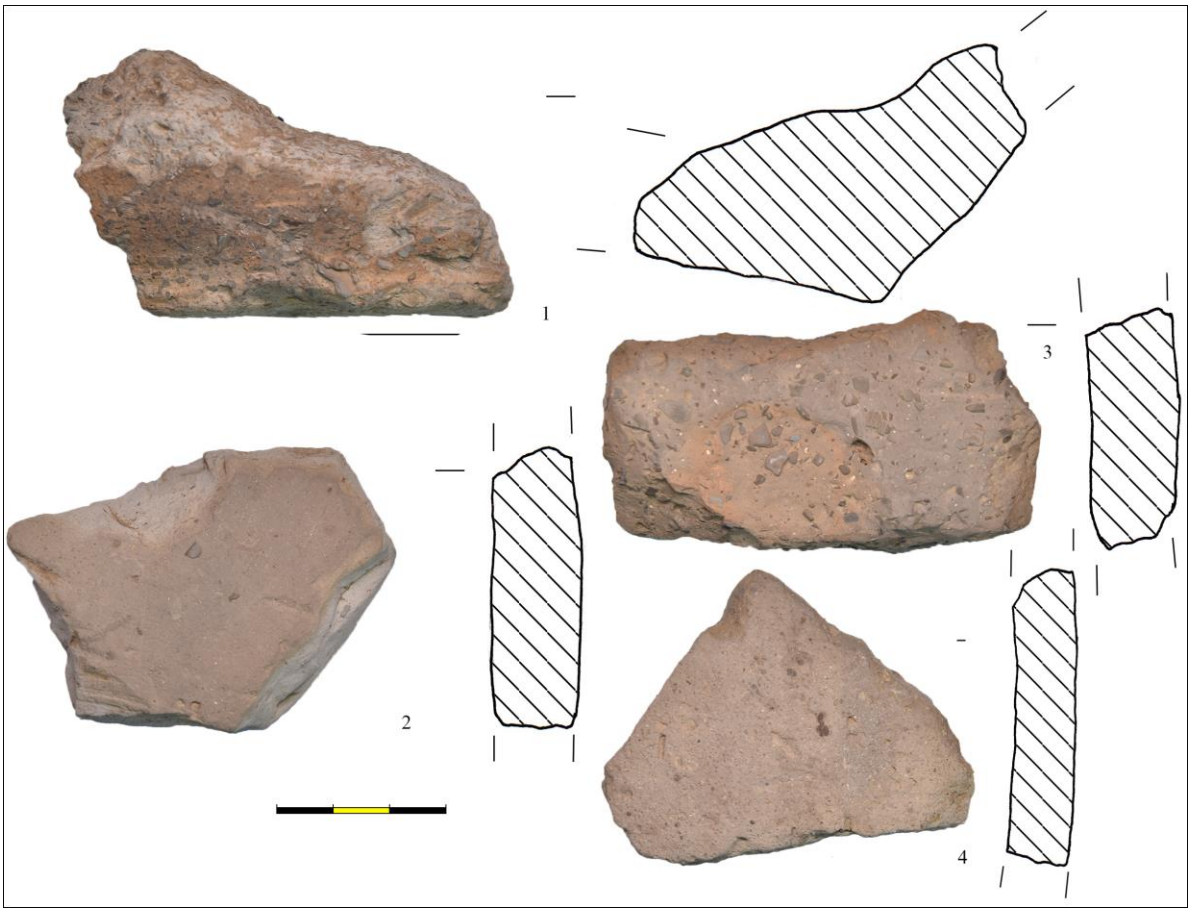

Рис. 5. Поселення Селище – ур. Обийник. Фрагменти керамічного посуду: 1, 2 – концентрація «Ґ»; 3, 4 – концентрація «Д»

Fig. 5. Selyshche–Obyinyk settlement. Ceramic vessel fragments: 1, 2 – concentration «Ґ»; 3, 4– concentration «Д»

Концентрація «Д» розташована південніше концентрації «Ґ», на виході тераси в нижню частину схилу перед долиною, обабіч регіональної дороги Сокиряни–Чернівці. Ділянка має орієнтовні розміри 120×120 м і являє собою локальну акумулятивну платформу на межі схилу та днища долини. Ґрунтовий покрив представлений ясно-сірими та сірими опідзоленими слабозмитими середньосуглинковими ґрунтами. Керамічний комплекс охоплює приблизно 10 фрагментів гончарного посуду товстостінної традиції (рис. 5, 3, 4). Матеріал представлений уламками світло-сірого, сірувато-бежевого та коричнювато-сірого кольорів. Для переважної частини фрагментів притаманні значні домішки крупнозернистого піску, дрібного гравію та карбонатних вкраплень, що формують дуже пористу й нерівномірну структуру глиняної маси. У деяких фрагментів спостерігається виражена шаруватість, притаманна нерівномірно підготовленому тісту. Товщина стінок – 10–15 мм, місцями більше, що вказує на належність матеріалу до грубостінного господарського посуду. Випал нерівномірний, переважно

редукційний, із темнішими внутрішніми зонами та світлішими зовнішніми ділянками. Поверхні слабко вирівняні, без орнаментації. Окремий фрагмент світло-сірого кольору, із краще підготовленою масою та рівною внутрішньою поверхнею, належить до виробів гончарної традиції, але технічно вирізняється в межах комплексу. Загалом, матеріал репрезентує гончарний посуд черняхівської культури.

Рис. 6. Вид із заходу. Загальний вигляд поселення Селище – ур. Бурдюги (Бурдюк); червоними трикутниками позначено зони поширення археологічного матеріалу
Fig. 6. View from the west. General view of the Selyshche – Burdyuhy (Burdyuk) settlement; red triangles indicate areas of archaeological material distribution

Поселення Селище – ур. Бурдюги (Бурдюк) розташоване орієнтовно за 2,5 км на південь від центральної частини с. Селище та приблизно за 1 км на схід від регіональної автомобільної дороги Сокиряни–Чернівці. Пам'ятка займає схилові ділянки та прилеглі акумулятивні поверхні переважно правого берега р. Селищанка (Селістея), яка впадає у Дністер. Поселення має витягнуту лінійно-ареальну конфігурацію, орієнтовану вздовж долини річки; його розміри – близько 1300×120 м. Пам'ятку вперше зафіксувала Т. Пассек у 1950 р. Поверхня поселення інтенсивно використовується в сільськогосподарському обробітку. Рослинні рештки та стерня покривають більшу частину площі. Окремі ділянки зайняті багаторічними насадженнями (садами) (рис. 6). Під час розвідкових робіт встановлено кілька локальних концентрацій підйомного матеріалу.

Концентрація «А» розташована на правому березі річки, на видовженій акумулятивній формі схилу, поряд із штучними водоймами. Поверхня ділянки рівна та стійка; її орієнтовні розміри – 900×120 м. Ґрунтовий покрив представлений чорноземами, не- та слабосолонцюватими, на щільних глинах, місцями сильнозмитими легкоглинистими горизонтами. У комплексі концентрації зібрано до 30 фрагментів керамічного посуду (рис. 7, 1–3). Ліпний посуд представлений уламками, виготовленими із глини з домішками

різнозернистого піску, дрібного гравію та поодиноких карбонатних вкраплень; структура маси пориста, місцями шарувата, забарвлення варіює від світло-сірого до сірувато-коричневого. Товщина стінок ліпних фрагментів – 10–15 мм.

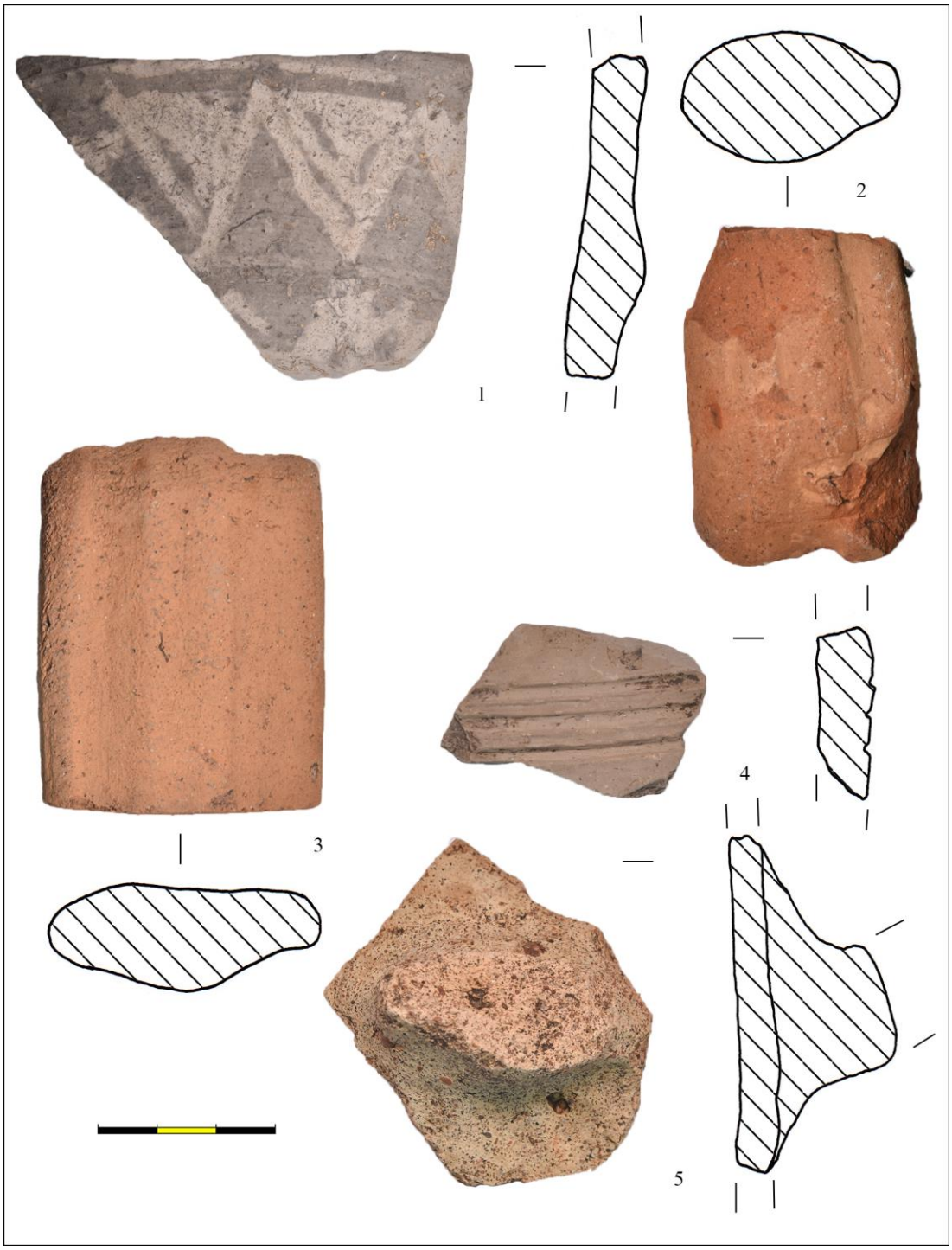

Рис. 7. Поселення Селище – ур. Бурдюги (Бурдюк). Фрагменти керамічного посуду: 1–3 – концентрація «А»; 4, 5 – концентрація «Б»

Fig. 7. Selyshche – Burdyuhy (Burdyuk) settlement. Ceramic vessel fragments: 1–3 – concentration «А»; 4, 5– concentration «Б»

Гончарний посуд репрезентований фрагментами тонкостінних і середньостінних виробів із добре підготовленої маси, рівномірно випалених, сірого та темно-сірого кольорів, зі слідами формування на гончарному крузі. Серед них виділяються фрагмент вінця світло-сірого кольору, товщиною 6–8 мм, кілька стінок – 4–6 мм, зі згладженими поверхнями, а також більший уламок із щільної, добре відмуленої маси, притаманний черняхівській гончарній традиції. Декілька фрагментів містять орнамент у вигляді перехресних штрихових мотивів, горизонтальних заглиблених ліній і паралельних інструментальних відтисків. Імпортна складова представлена щонайменше сімома фрагментами амфорної тари. Матеріал виготовлено з добре відмуленої глини окисного випалу, помаранчево-червоного або червоно-коричневого кольору, щільної однорідної структури, із дрібнопіщаними та слюдистими домішками. Товщина стінок більшості амфорних уламків – 6–10 мм, масивного фрагмента – 10–12 мм. На окремих фрагментах збереглися слабкі поздовжні борозенки. До амфорної групи належать також три фрагменти ручок, виготовлених із добре відмуленої глини окисного випалу (рис. 7, 2, 3). Матеріал щільний, рівномірно спечений, помаранчево-червоного кольору з рівномірно розподіленими дрібнопіщаними вкрапленнями. Ручки мають овально-сплощений поперечний профіль, їхня товщина – 12–18 мм. Загалом матеріали Концентрації «А» відображають поєднання ліпних традицій раннього залізного віку, можливо ранньоримського періоду, черняхівської гончарної технології та імпортної античної тари.

Концентрація «Б» розташована на акумулятивній терасі вздовж схилу, південно-західніше Концентрації «А», на правому березі річки. Ділянка має витягнуту форму й орієнтовні розміри 600×100 м. Ґрунтовий покрив представлений чорноземами, не- і слабосолонцюватими, на щільних глинах, місцями сильнозмитими легкоглинистими горизонтами. Комплекс пункту охоплює переважно гончарні фрагменти, доповнені окремими ліпними виробами. Основну частину колекції (15 екз.) становлять фрагменти черняхівської гончарної кераміки, виготовленої з добре відмуленої глини із дрібнопіщаною домішкою, рівномірно випаленої в редукційних умовах (рис. 7, 4, 5). Уламок здебільша світло- або темно-сірий, поверхні добре згладжені; товщина стінок – 4–7 мм. На низці фрагментів зафіксовано притаманний черняхівській традиції декор у вигляді паралельних врізних або гребінцевих ліній, нанесених у зоні плечей. У комплексі присутні також ліпні фрагменти раннього залізного віку, виготовлені із глини з домішками крупнозернистого піску, жорстви та шамоту. Вони відзначаються нерівномірним випалом, товстішими стінками і грубою пористою структурою. Серед матеріалів виділено кілька фрагментів трипільської кераміки, виготовленої вручну з добре підготовленої глини з домішками дрібного піску й органічних часток. Уламок помаранчево-червоного кольору, випал переважно окиснювальний; товщина стінок – 7–12 мм. Представлено стінки великих ємностей і дрібніших посудин, а один фрагмент із пластичним виступом може походити від специфічних трипільських форм. Матеріал відповідає кераміці трипільської культури. У вибірці зафіксовано також поодинокі уламки античної амфорної тари, виготовленої з добре відмуленої глини із дрібнопіщаною домішкою. Один із фрагментів належить до стінки амфори, має товщину 9–12 мм, щільний, рівномірно спечений уламок і слабкі поздовжні борозенки. Виявлено також масивний фрагмент ручки амфори світло-бежевого кольору, із товщиною основи до 20 мм (рис. 7, 5). Загалом, для комплексу Концентрації «Б» притаманне переважання черняхівської гончарної кераміки, наявність ліпних виробів раннього залізного віку, домішки трипільського господарського посуду та поодинокі імпортні амфорні фрагменти.

Концентрація «В» розташована на південь від концентрації «Б», на лівому боці безіменного водотоку, у межах пологої акумулятивної тераси над місцем його впадіння в р. Селищанку. Ділянка має компактну, слабко витягнуту форму з орієнтовними розмірами 120×50 м. Поверхня вкрита рослинними залишками та стернею. Ґрунтовий покрив представлений чорноземами, не- і слабосолонцюватими, на щільних глинах, середньозмитими легкоглинистими горизонтами.

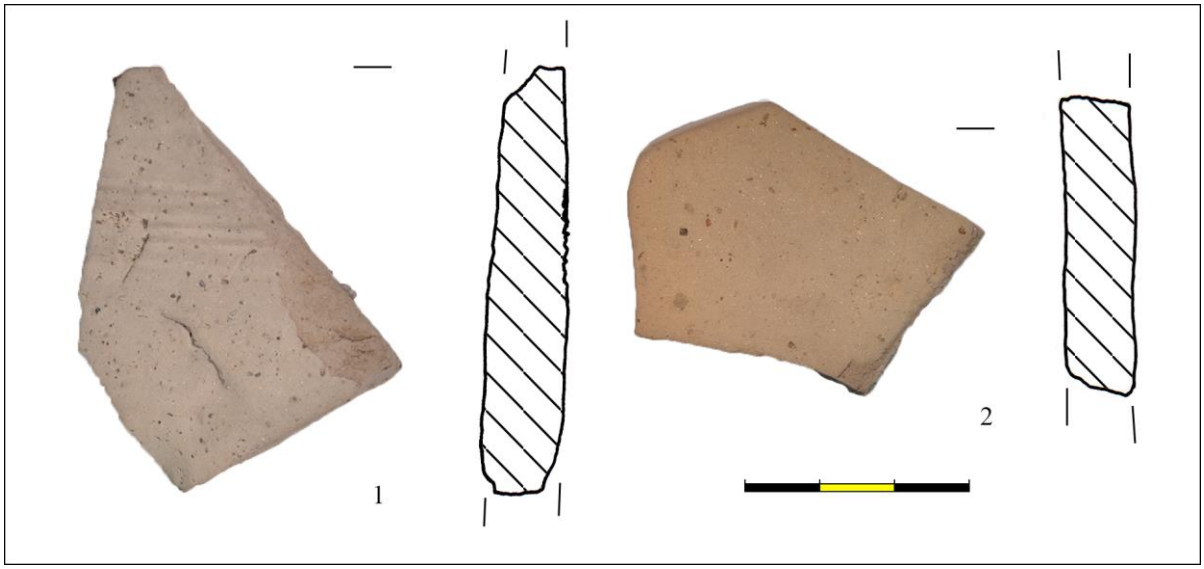

Рис. 8. Фрагменти керамічного посуду. 1 – поселення Селище – ур. Бурдюги (Бурдюк), концентрація «В»; 2 – поселення Селище 1–2023
Fig. 8. Fragments of ceramic tableware. 1 – Selyshche–Burdyuhy (Burdyuk) settlement, concentration «B»; 2 – Selyshche 1–2023 settlement

Керамічний комплекс представлений невеликою (до 10 екз.), але показовою серією фрагментів винятково гончарного (кружального) виробництва, що належать до черняхівської культурної традиції (рис. 8, 1). Матеріал виготовлений із добре відмуленої, дрібнодомішкової глини, випаленої в редукційних умовах. Забарвлення варіює від світло- до темно-сірого, інколи з коричнюватими відтінками. Поверхні рівні, ретельно вирівняні, місцями з легким лиском. Товщина стінок – 4–7 мм.

Поселення Селище 1–2023 розташоване орієнтовно за 3 км на південний схід від центральної частини с. Селище, праворуч від сільської дороги, що сполучається з регіональною трасою Сокиряни–Чернівці. Пам'ятка займає правий берег безіменного водотоку, який впадає в р. Селищанку. Поселення розташоване на окремому акумулятивному виступі мисоподібної форми, обмеженому двома ерозійними врізами, що створюють природну ізольованість ділянки. Поселення має витягнуту конфігурацію; його орієнтовні розміри – 210×100 м. Поселення вперше виявлене під час розвідкових робіт 2023 р. Ґрунтовий покрив представлений ясно-сірими та сірими опідзоленими, слабозмитими, середньосуглинковими ґрунтами. Поверхня ділянки перебуває в активному рільничому обробітку; подекуди простежуються локальні вияви ерозії (рис. 9).

Керамічний матеріал представлений невеликою, але різнотипною вибіркою, що охоплює фрагменти черняхівської кружальної кераміки, уламки грубого ліпного посуду, окремі елементи імпортної амфорної тари і, ймовірно, фрагменти трипільської традиції (рис. 8, 2). Серед гончарних виробів наявні три фрагменти, які належать до черняхівської культури: виготовлені з добре відмуленої сіруватої глини, мають редукційний випал, рівномірно згладжені поверхні та товщину стінок 4–6 мм; представлено стінки дрібних горщиків, фрагмент, імовірно, походить із плечової ділянки посудини. Ліпна кераміка репрезентована уламками з великою кількістю домішок (жорства, крупний пісок, карбонатні вкраплення), нерівномірним випалом і товщиною стінок 9–12 мм; її технологічні характеристики відповідають традиціям раннього залізного віку або ранньоримського періоду. До імпортної групи належить фрагмент амфорної тари, виготовлений із добре відмуленої глини окисного випалу помаранчево-бежевого кольору, зі щільним, рівномірно спеченим черепком і

дрібнопіщаними домішками. Окремі фрагменти з рівномірним помаранчевим випалом, дрібними домішками та товщиною стінок 7–11 мм, без ознак формування на гончарному крузі, за сукупністю технологічних ознак може належати до кераміки трипільської традиції. Загалом, комплекс змішаний і поєднує матеріали різних культурно-хронологічних горизонтів.

Рис. 9. Вид із півночі. Загальний вигляд поселення Селище 1–2023; червоним трикутником позначено зона поширення археологічного матеріалу
Fig. 9. View from the north. General view of the Selyshche 1–2023 settlement; the red triangle marks the area of archaeological material distribution

Обговорення. Отримані матеріали дають змогу уточнити роль околиць с. Селище в системі заселення Середнього Подністров'я римського часу. Локалізація кількох поселень із матеріалами першої половини I тис. н. е. у поєднанні з імпортною амфорною тарою та розвиненим комплексом черняхівської кераміки засвідчує, що ця ділянка між Комаровом і Бузовицею була повноцінною частиною поселенської мережі, а не «проміжною зоною».

Серед імпортної тари найпоказовіший фрагмент, тотожний амфорам типу Форлімпополі: світлоглиняна маса, рівномірний окисний випал і поздовжнє рифлення збігаються із виробами з Півночі Італії (кінець I – початок IV ст.). На матеріалах Комарова такі амфори притаманні горизонту C2 середини III ст., що дає змогу синхронізувати частину селишенських матеріалів (Діденко, 2017a; Диденко, 2017b). Інший фрагмент, імовірно вузькогорлої амфори типів Шелов D/F, датовано широким інтервалом 200–370-х років н. е. (Діденко, 2018, с. 31–81). Невизначені уламки світлої, добре відмуленої глини також узгоджуються з пізньоримсько-ранньовізантійською тарою. Отже, імпортна складова охоплює як ранні італійські амфори, так і пізніші дунайсько-чорноморські форми, що відображає стале перебування місцевого населення у трансрегіональних торговельних зав'язках.

На підставі просторового розташування матеріалів можна припускати, що рельєф використовувався послідовно й функційно. Периферійні майданчики у верхніх частинах

водотоків, імовірно, слугували господарськими зонами. Пологі тераси з черняхівською керамікою й амфорною тарою, очевидно, відображають межові ділянки, де культурний шар міг бути частково перемішаний. Акумулятивні смуги вздовж водотоків, вірогідно, пов'язані з господарською діяльністю та накопиченням відходів. Найбільш вирівняні тераси на зламі схилів і стійкі майданчики над водотоками можна розглядати як потенційні житлові зони. Ділянки зі змішаним матеріалом, найімовірніше, виконували торговельно-господарські функції. Мисові виступи та тераси над активними водотоками могли поєднувати житлові й господарські об'єкти та загалом вписуються в імовірну модель ланцюгових поселень (Шишкін, 1999, с. 129–132).

Отже, проведене дослідження дає змогу розглядати околиці с. Селище як локальну групу пам'яток першої половини I тис. н. е., що органічно доповнює поселенську мережу між Комаровом і Бузовицею та не є «проміжною» зоною. Під час розвідок локалізовано три поселення римського часу, для двох із них уточнено межі та внутрішню структуру, а третє – виявлено вперше. Керамічні комплекси поєднують черняхівську кружальну традицію, ліпні вироби раннього залізного віку, трипільські фрагменти й імпортну амфорну тару, зокрема форми типу Форлімпополі та Шелов D/F, що датують основні горизонти III–IV ст. н. е. й засвідчують участь місцевого населення у трансрегіональних контактах. Просторово-топографічний аналіз дає можливість припустити, що заселення могло бути ланцюговим уздовж водотоків із певним функційним зонуванням. Отримані результати уточнюють загальну структуру заселення Середнього Подністров'я римського часу й окреслюють можливі напрями подальших досліджень.

Подяки. Польові та камеральні роботи, результати яких покладено в основу цього дослідження, були частково підтримані дослідницькою стипендією Німецького археологічного інституту (DAI) «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage» (01.06.2023–31.12.2023), наданою за рішенням стипендіального комітету та затвердженою Головним офісом DAI у Берліні.

Автор висловлює щиру вдячність співробітникам Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України (директор Олег Осаульчук) та учасникам проєкту з вивчення унікальної археологічної пам'ятки «Комарів – виробнича факторія варварської Європи пізньоримського часу» (керівник Олег Петраускас) за організаційну підтримку та участь у польових дослідженнях 2023 року. Окрема подяка учасникам експедиції за проведення суцільного обстеження, збір підйомного матеріалу та допомогу в камеральному опрацюванні результатів (Дмитро Дем'янчук, Януш Ковальський-Білокрилий, Борис Ліщук, Іван Назар, Богдан Сало, Сергій Шабловський). Висловлюється вдячність колегам за консультації щодо інтерпретації амфорного матеріалу (Сергій Діденко).

Автор також дякує 31 прикордонному загону імені генерал-хорунжого Олександра Пилькевича за співпрацю в організації виїзду експедиції у прикордонний район.

ЛІТЕРАТУРА

Диденко, С. (2017). Новые данные о находках римских амфор в черняховской культуре. *Дриновський збірник, 10*, 25–33.

Діденко, С. (2017). Італійські амфори як ще один аспект «комарівського феномену». В А. Скиба, С. Горбаненко (ред.), *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко* (87–96). Київ: ІА НАН України.

Діденко, С. (2018). Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України: дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.04 – археологія; НАН України, Ін-т археології. Київ, 438 с.

Махно, Е. (1960). Памятники черняховской культуры на территории УССР. *Материалы и исследования по археологии СССР, 82*, 9–83.

Мелюкова, А. (1953). Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры, 51*, 40–56.

Мелюкова, А. (1958). Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, *64*, 5–102.

Никитина, Г. (1964). Поселения черняховской культуры на Среднем Днестре. *Советская археология*, *2*, 140–150.

Пассек, Т. (1950). *Отчёт о работе трипольской (Днестровкая) археологической экспедиции в 1950 г.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.

Петраускас, О., Осаульчук, О. (2023). Десять років досліджень в Комарові: підсумки та перспективи. В К. Підгурець, В. Корнієнко, І. Зотов (ред.), *Готський шлях: спільна історична реконструкція та віртуальна подорож в минуле* (с. 28–56). Володимир.

Черниш, О. (1950). *Звіт про роботу Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту Археології АН УРСР в 1950 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. 1950.

Черниш, О. (ред.). (1981). *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині Кам'яного віку.* Київ: Наукова думка.

Шишкін, Р. (1999). Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я). *Археологія*, *4*, 129–139.

REFERENCES

Didenko, S. (2017). Novye dannye o nakhodkakh rimskikh amfor v cherniakhovskoi kulture. *Drinovskyi zbirnyk*, *10*, 25–33. (in Russian).

Didenko, S. (2017). Italiiski amfory yak shche odyn aspekt "komarivskoho fenomenu". In A. Skyba & S. Horbanenko (Eds.), *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko* (pp. 87–96). Kyiv: IA NAN Ukrainy. (in Ukrainian).

Didenko, S. (2018). Antychnyi keramichnyi import u cherniakhivskii kulturi na terytorii Ukrainy: *Dissertation.* NAS of Ukraine, Institute of Archaeology. Kyiv, 438 p. (in Ukrainian).

Makhno, E. (1960). Pamiatniki cherniakhovskoi kultury na territorii USSR. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, *82*, 9–83. (in Russian).

Meliukova, A. (1953). Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniiakh Instituta istorii materialnoi kultury*, *51*, 40–56. (in Russian).

Meliukova, A. (1958). Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, *64*, 5–102. (in Russian).

Nikitina, G. (1964). Poseleniia cherniakhovskoi kultury na Srednem Dnestre. *Sovetskaia arkheologiia*, *2*, 140–150. (in Russian).

Passek, T. (1950). *Otchet o rabote tripolskoi (Dnestrovkaia) arkheologicheskoi ekspeditsii v 1950 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. (in Russian).

Petrauskas, O. Osaulchuk, O. (2023). Desiat rokiv doslidzhen v Komarovi: pidsumky ta perspektyvy. In K. Pidhurets, V. Korniienko, I. Zotov (Eds.), *Hotskyi shliakh: spilna istorychna rekonstruktsiia ta virtualna podorozh v mynule* (pp. 28–56). Volodymyr. (in Ukrainian).

Chernysh, O. (Ed.). (1981). *Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni Kamianoho viku.* Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Chernysh, O. (1950). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi ekspedytsii Lvivskoho viddilu Instytutu arkheolohii AN URSR v 1950 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy. (in Ukrainian).

Chernysh, O. (Ed.). (1981). *Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni Kamianoho viku.* Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Shyshkin, R. (1999). Hospodarsko-ekolohichna model cherniakhivskoi kultury (za materialamy Serednoho Podniprov'ia). *Arkheolohiia*, *4*, 129–139. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 10.08.2025
прийнята до друку 16.10.2025

SETTLEMENTS FROM THE FIRST HALF OF THE 1ST MILLENNIUM AD NEAR THE VILLAGE OF SELYSHCHE, CHERNIVTSI REGION

Dmytro MOSTOVYI

[1] Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
[2] Research Center «Rescue Archaeological Service», Institute of Archaeology NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: mostovyi.dmytro@gmail.com

The article presents the results of new exploratory research conducted in the vicinity of the village of Selyshche in the Dnistrovskyi district of the Chernivtsi region – an area located between two well-studied centers of the Chernyakhiv culture near Komariv and Buzovytsia. Based on archival data, topographic observations, and fieldwork carried out in 2023, three settlements dating to the first half of the 1st millennium AD were localized: Selyshche–Obyinyk, Selyshche–Burdyuhy (Burdyuk), and the newly identified Selyshche–1–2023. For the first two sites, boundaries and internal structure were clarified, individual concentrations of surface finds were identified, and differences in the density of archaeological material across separate zones were recorded. The collected assemblages include wheel-thrown Chernyakhiv pottery, handmade ceramics of the Early Iron Age, isolated Trypillian fragments, and imported amphorae.

Particular attention is given to amphora fragments, which serve as key indicators for chronological refinement and the reconstruction of interregional connections. Amphorae of the Forlimpopoli type, produced in Northern Italy in the late 1st–3rd centuries AD, have direct analogies in the Komariv assemblage and allow several finds to be dated to the mid-3rd century. Fragments of narrow-necked vessels of the Shelov D/F group span the period from the early 3rd to the second half of the 4th century AD and indicate stable contacts with the Danube–Black Sea region in the late Roman period. Other amphora fragments, although not typologically defined, correspond to the Roman–Early Byzantine ceramic tradition and reflect broader involvement of local communities in long-distance exchange.

Spatial and topographic analysis using GIS suggests that settlement in the area may have developed along small watercourses in a linear, chain-like pattern. Within such settlements, distinct functional zones – residential, economic, and possibly craft-related – were likely present. The combined results allow us to regard the Selyshche area as an important component of the settlement system of the Middle Dnister region during the Roman period, playing a notable role in regional cultural and economic networks.

Key words: Chernyakhiv culture, settlement, Roman period, Middle Dnister region, archaeological research, ceramics, amphora.

УДК 902.2(477.83-21)”2023”:904”14/16”
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-325-364

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 325–364.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК НА СТРИЙСЬКОМУ ЗАМКУ У 2023 РОЦІ (ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ)

Микола БАНДРІВСЬКИЙ [1], Роман СУЛИК[2]

[1] Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: bandrm@ukr.net
[2] Археологічна комісія НТШ,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: r.sulyk@gmail.com

Подано попередні результати перших археологічних досліджень Стрийського замку, проведених у 2023 р. Встановлено, що його нижня частина вціліла, тоді як верхню (надземну частину замкових споруд) розібрала австрійська влада після 1772 р. Двома розкопами відкрито окремі ділянки довгої дерев’яної споруди завширшки приблизно 5 м (ширина приміщень сягала 3,4 м, з імовірною галереєю завширшки 1,2–1,5 м зі східної сторони). Зазначено, що особливо цікаві елементи каркасу – поперечні балки, чотиригранні в перерізі, і такої ж форми (і теж дуже прецизійно обтесані до стану абсолютно рівної поверхні) бруси-лежні, бічна сторона яких становила 28–30 см, що мали стабілізувати конструкцію від поперечної деформації.

Простежено, що на найбільш ранніх етапах будівництва Стрийського замку широко використовували палі, з огляду на болотисту і заводнену місцевість. Зауважено, що ці глибоко вбиті у ґрунт (понад 4,1 м) дерев’яні палі все ж подекуди не витримували навантажень, про що свідчить «продавлення» ними, до того ж наскрізь, південної стяжки-розпорки. Спостережено, що при цьому верхні торці паль буквально надвоє розщепили товстий брус стяжки в цьому місці. Констатовано, що це могло статися або через постійне й сильне навантаження бічних стін споруди 1, або бути результатом динамічного навантаження (від роботи в цьому місці млина, людвисарні чи якогось механічного кування). Припущено, що цю суцільну – завдовжки понад 50–55 м – споруду, яка, судячи з усього, була збудована в XIV–XV ст., могли використовувати як казарму для тутешнього замкового гарнізону, і вважаємо, що саме її позначено на карті Стрийського замку Д. Гагерштайна 1778 р.

Також припущено, що, згідно з археологічними даними і писемними джерелами, ця довга дерев’яна споруда (казарма?) могла бути однією з будівель, які заклав тут у 30-х роках XV ст. власник Стрийського замку Заклік Тарло герба Топір і які завдяки перебудуванням проіснували до 1770-х років. Висловлено здогад, що після завершення функціювання цієї довгої казарми, майже впритул до неї був закладений фундаментний рів і вже в ньому не пізніше XV ст. було виведено муровану кладку нової дводільної мурованої споруди завдовжки приблизно 14 м, яка виконувала спершу роль арсеналу, а згодом – замкової та міської скарбниці і повністю була розкрита наступного польового сезону.

Вперше опубліковано численний та добре датований матеріал переважно XVI–XVII ст.: уламки керамічних і скляних посудин, брускову готичну цеглу, віконні скельця, фрагменти пишно декорованих ренесансових і ранньо-барокових кахлів, оздоблення каміну, палеозоологічні рештки, велику колекцію різнопрофільної цегли (зокрема клінкерного випалу), уламки цегли з покриття долівки, численні уламки ліпнини (зокрема з розписом), монети, мушкетні кулі, кулі до пістоля, залізне ядро до гармати, предмети особистої гігієни (зубні щіточки із зубочистками) та фрагменти порцелянових посудин. Зазначено, що колекція залізних предметів охоплює великі обценьки, фрагменти витих ланців, підковки для чобіт,

© Бандрівський М., Сулик Р., 2025

фрагмент шпори, деталі коліщатого механізму мушкета, фрагмент кінської підкови, залізну виделку для м'яса та ін.

Стверджено, що матеріали з розкопок Стрийського замку, які вперше введено до наукового обігу, розширюють загальноприйняті уявлення про фортечне будівництво на українському Підгір'ї наприкінці середньовіччя і на початку доби модерну.

Ключові слова: Стрийський замок, археологічні дослідження, дерев'яна споруда.

Перші археологічні розкопки у Стрию провела експедиція Археологічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у 1990–1991 р. на північній околиці міста. За їхніми результатами написано Звіт про польові дослідження та низку публікацій і виголошено чимало доповідей на конференціях.

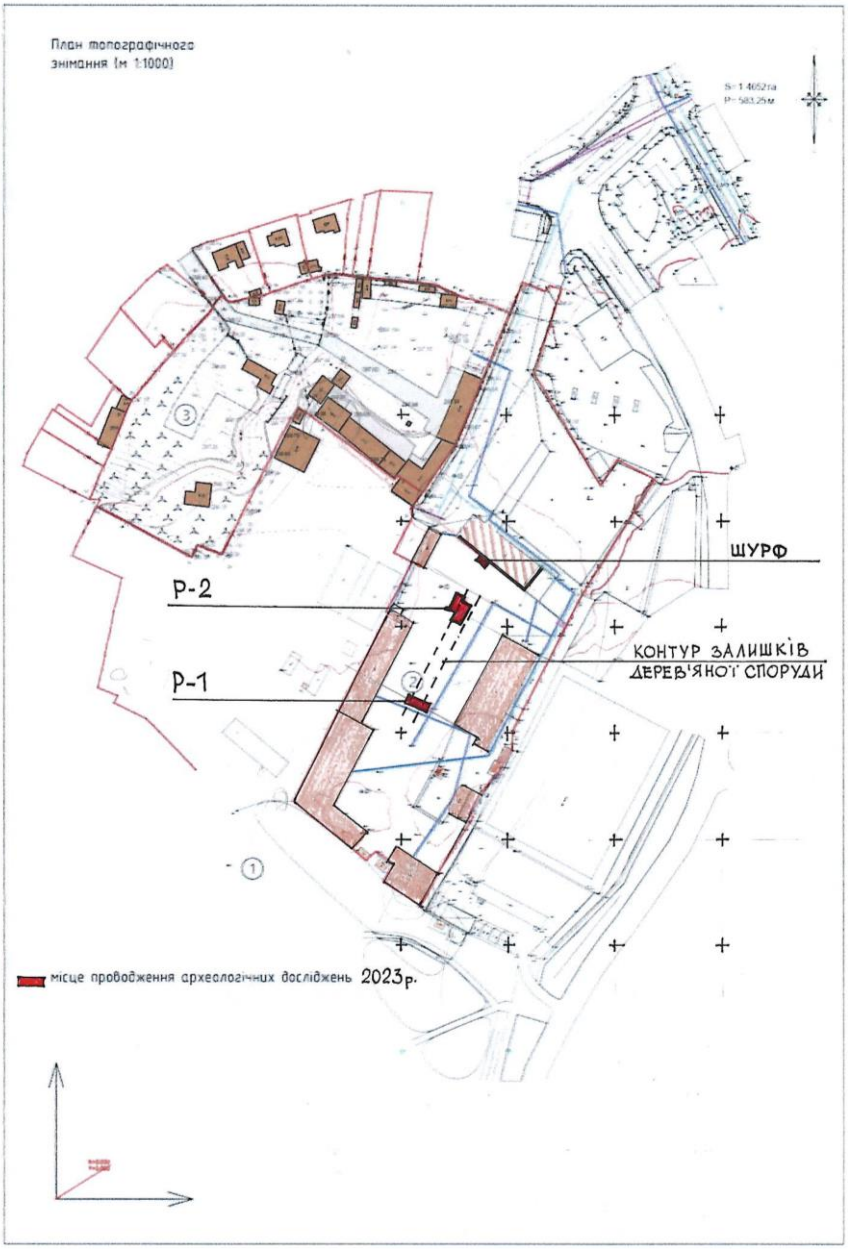

Рис. 1. Стрий, план топографічної зйомки з позначенням двох розкопів I та II
Fig. 1. Stryi, topographic survey plan with designation of two excavations I and II

Нашу увагу саме до північної околиці міста привернув той факт, що тут, в ур. Лани Долішні (поблизу колишнього сільгосптехнікуму і парку з кортами), ще 1976 р. розвідкова група у складі Ярослава Ісаєвича, Ольги Ісаєвич, Леоніда Мацкевого і Вадима Артюха виявила сліди поселення пізньоримського часу. У наступні роки його неодноразово досліджував один з авторів (Бандрівський, 2002, с. 119–122). У 1988–1989 р. під час кількаразового обстеження цих ділянок в ур. Лани Долішні у стінках траншеї він зібрав уламки посуду XI–XII ст., про що було повідомлено в місцевій пресі (Бандрівський, 1990, с. 3).

Провести перші археологічні розкопки у Стрию тоді вдалося за сприяння асоціації істориків Стрийщини та Стрийського краєзнавчого музею в особі директорки Галини Верес та наукового працівника і завідувача відділом цього музею Богданни Фур.

Нагадаємо, що тоді було досліджено дві житлово-господарські споруди XI–XII ст., господарську яму, простежено цілу систему стовпів-опор. Із заповнення цих споруд походить залізна шпора з півциркульно вигнутою дужкою з чотиригранним шипом у центрі. Один із збережених кінців шпори розклепаний у вигляді трикутника із згладженими кутами. У цьому плоскому кінці-петлі є дві вузькі щілинки для шкіряних ремінців (це шпори IV типу за класифікацією Олександра Кірпічнікова). Ще одну шпору такого ж типу було виявлено наступного року у споруді 3. Приблизно в одному місці зі шпорою у споруді 2 знайдено залізний ніж черешкового типу, а ще два із прямою спинкою – у верхньому шарі заповнення споруди 2. Характерним є бронзовий пустотілий ґудзичок у вигляді маленької кульки зі спеціально нанесеними вм'ятинами на тільці й обламаною петелькою для пришивання, а також бронзовий хрестик рівнораменної форми з кулькоподібними закінченнями рамен (за припущенням Михайла Рожка, цей хрестик міг походити від багатоскладової жіночої прикраси). Цікаві два втульчасті вістря стріл із широко розставленими і заточеними на краях вусиками. У куті одного з жител при самій долівці знайдено маленьке пряслице з овруцького шиферу, виточене механічним способом. Воно має бузковий колір, а на боках – серію нерегулярно нанесених насічок. Так само малодатуюча невеличка банкоподібної форми намистинка, виготовлена зі склоподібної пасти темно-синього кольору. Аналіз планувальної структури споруд і жител, виявив їхню нетиповість для тогочасних (із досліджених на сьогодні) споруд цих місць і Підкарпаття загалом. Особливо цікаво, що близько ¼ знайдених уламків посуду з горизонту XI–XII ст. походить від посудин, прикрашених зубчасто-колісним штемпелем, прототипи і генезис яких не простежуються в місцевому галицькому матеріалі, зате чисельно представлені в печенізьких комплексах по той бік Карпат. Це й не дивно, адже найближчі до Стрия стійбища печенігів розташовувалися в околицях Сучави. Вперше ці припущення були озвучені в нашій спільній доповіді на міжнародній конференції у Львові (Бандрівський, Сулик, 1994, с. 52–54).

У 2023 р. Стрийська археологічна експедиція відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом доктора історичних наук, старшого наукового співробітника відділу археології М. Бандрівського спільно з Археологічною комісією НТШ розпочала розкопки на території колишнього Стрийського замку – вул. Болехівська, 2 (колишнє Автотранспортне підприємство – АТП)[1]. Дослідження проводилися на території замку, від якого на сучасній поверхні міста практично не залишилося і сліду. Тутешній замок, згаданий у численних письмових джерелах, від початку був замкненим комплексом оборонних, житлових та інших споруд, необхідних для нормального функціювання цієї підкарпатської твердині. Крім оборонного призначення, Стрийський замок – майже впродовж усіх віків свого існування – виконував також резиденційні та адміністративно-громадські функції. Однією з його особливостей (як і багатьох інших замків,

[1] Підставою для робіт був Кваліфікаційний документ № 146/23 на проведення наукового дослідження археологічної спадщини, виданий Інститутом археології НАН України від 29 серпня 2023 р. на ім'я Миколи Бандрівського.

що розміщувалися не на вершинах пагорбів, а в заболоченій низині або ж при річковій заплаві) була замкнутість забудови (причому зусебіч) і поліфункційне використання при домінуванні військово-оборонної функції.

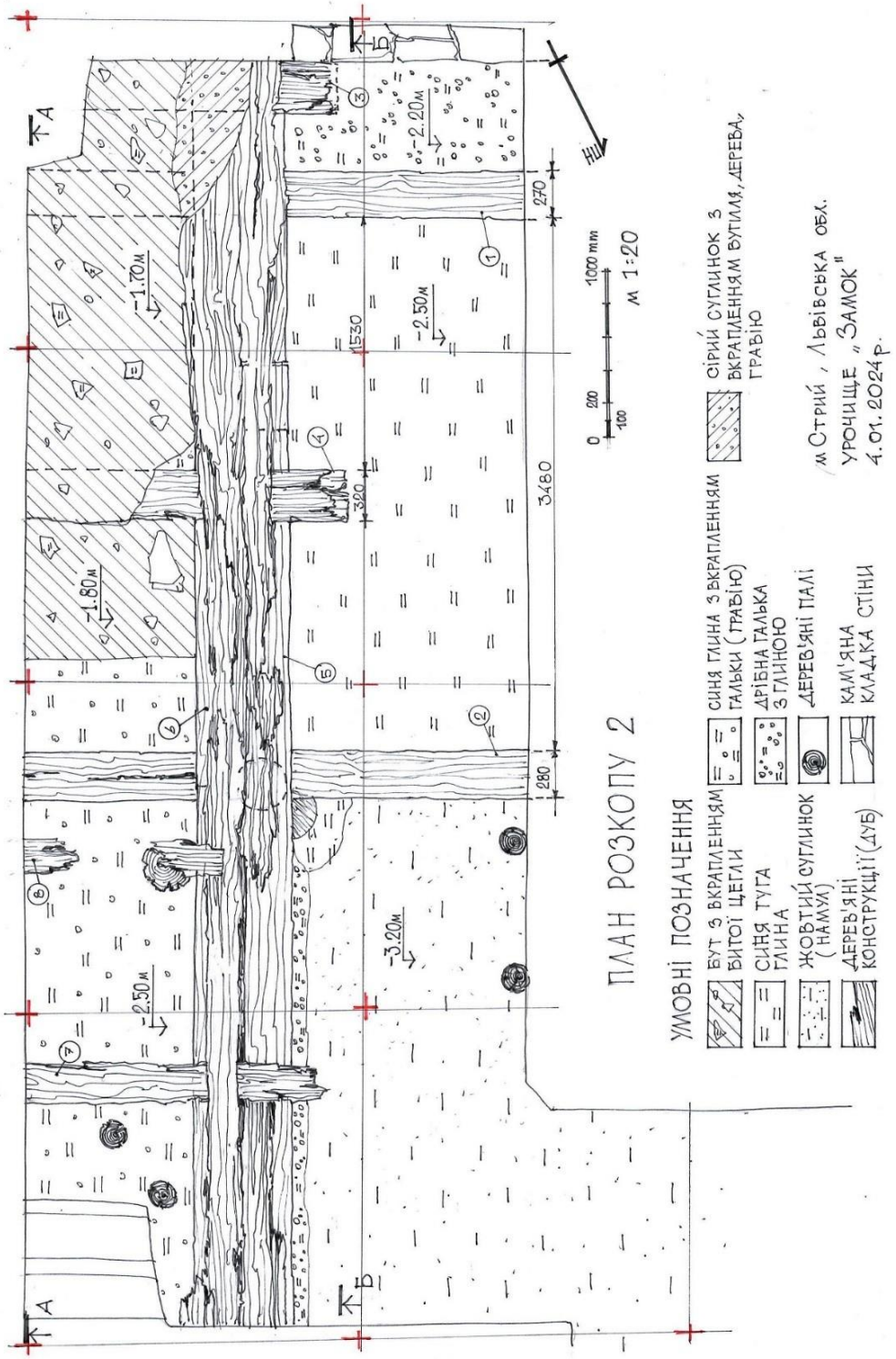

Рис. 2. Стрий, загальний план розкопу-II
Fig. 2. Stryi, general plan of excavation-II

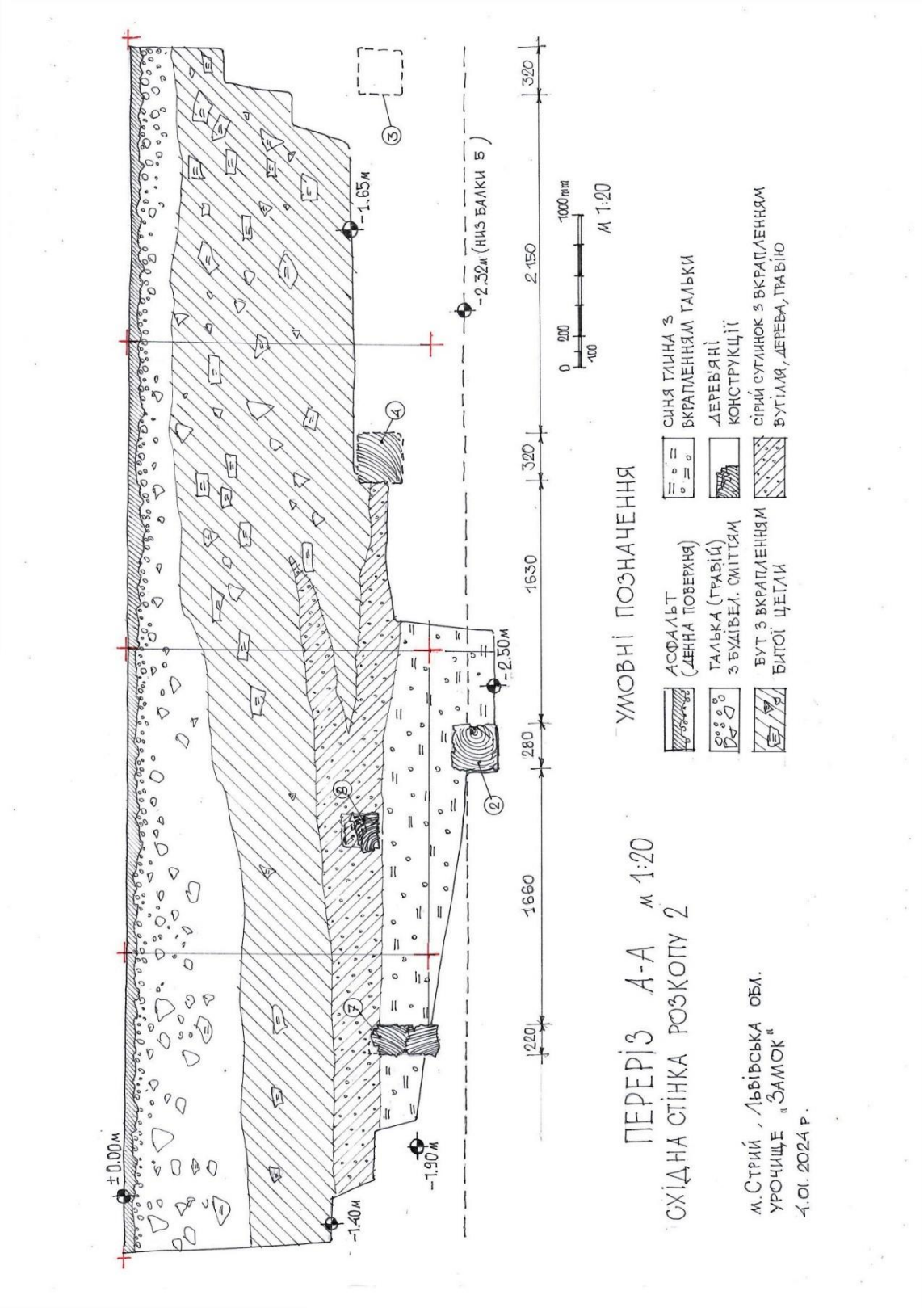

Рис. 3 . Стрий, стратиграфічний переріз східної стінки розкопу-II
Fig. 3. Stryi, stratigraphic section of the eastern wall of excavation-II

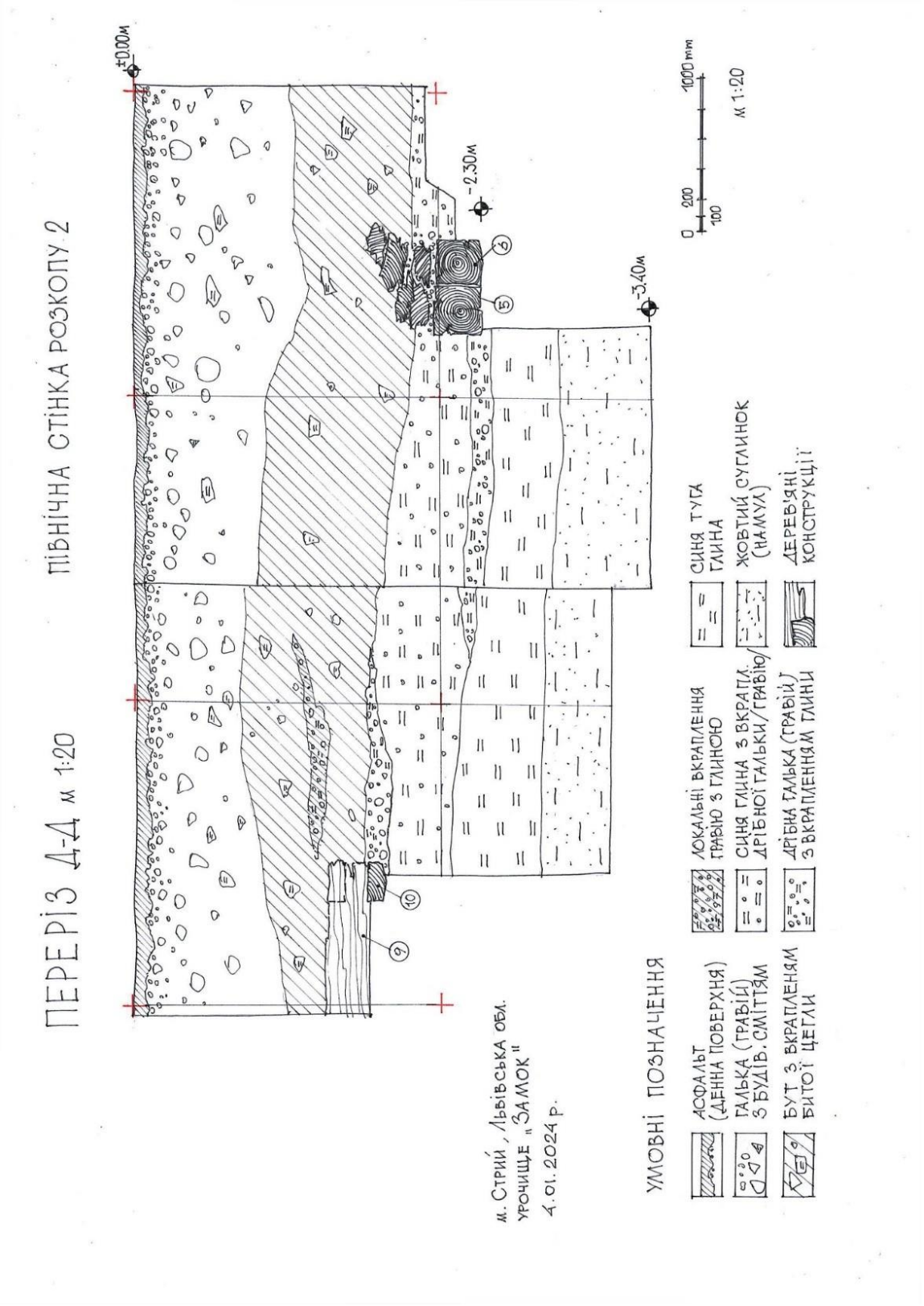

Рис. 4. Стрий, стратиграфічний переріз північної стінки розкопу-II
Fig. 4. Stryi, stratigraphic section of the northern wall of excavation-II

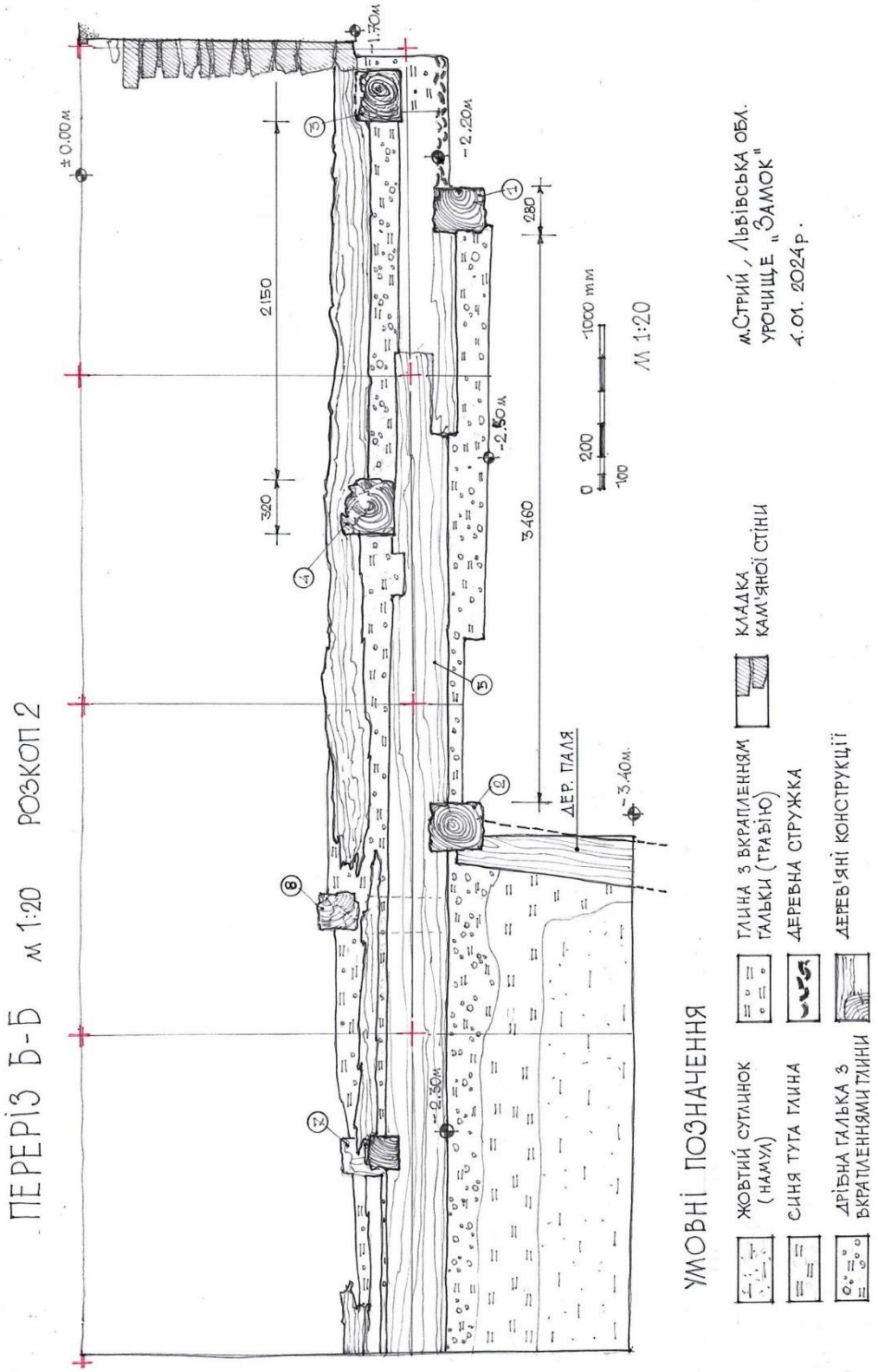

Рис. 5. Стрий, стратиграфічний переріз вздовж поздовжньої осі споруди-3 на розкопі-II
Fig. 5. Stryi, stratigraphic section along the longitudinal axis of structure-3 in excavation-II

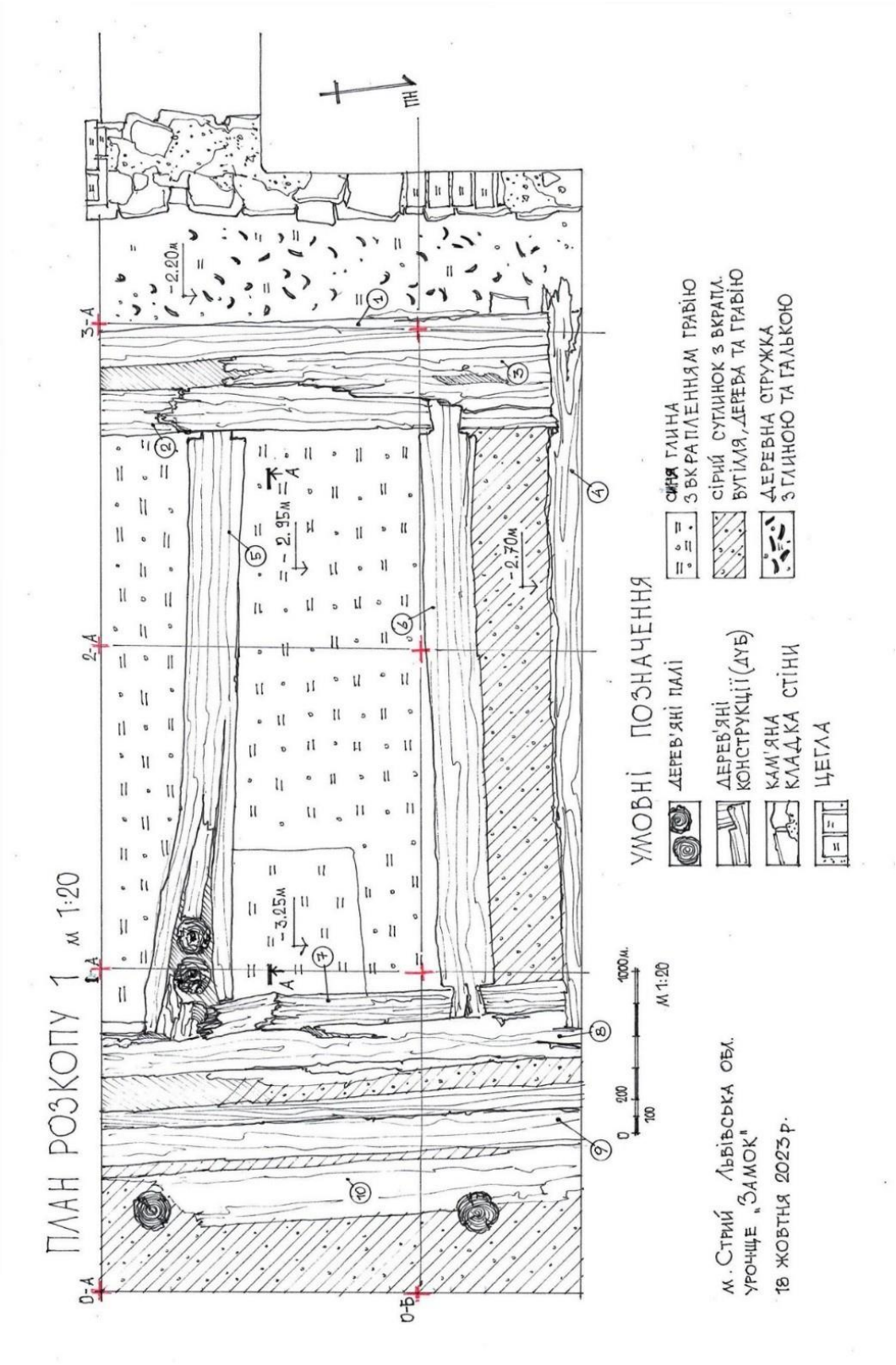

Рис. 6. Стрий, загальний план розкопу-I із вказанням залягання центральної частини споруди-1
Fig. 6. Stryi, general plan of excavation-I with indication of the location of the central part of the construction-1

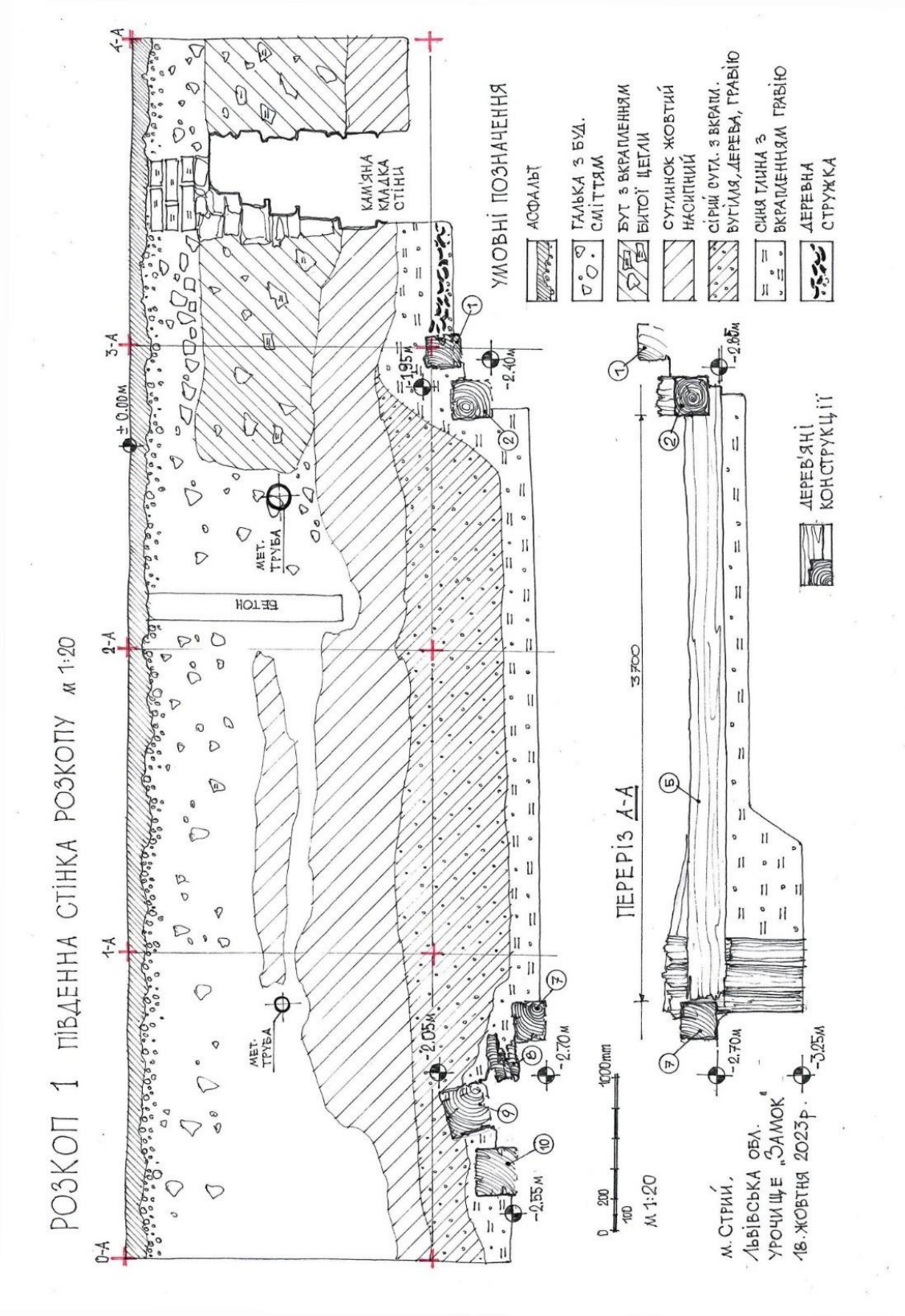

Рис. 7. Стрий, стратиграфічний переріз південної стінки розкопу-I
Fig. 7. Stryi, stratigraphic section of the southern wall of excavation-I

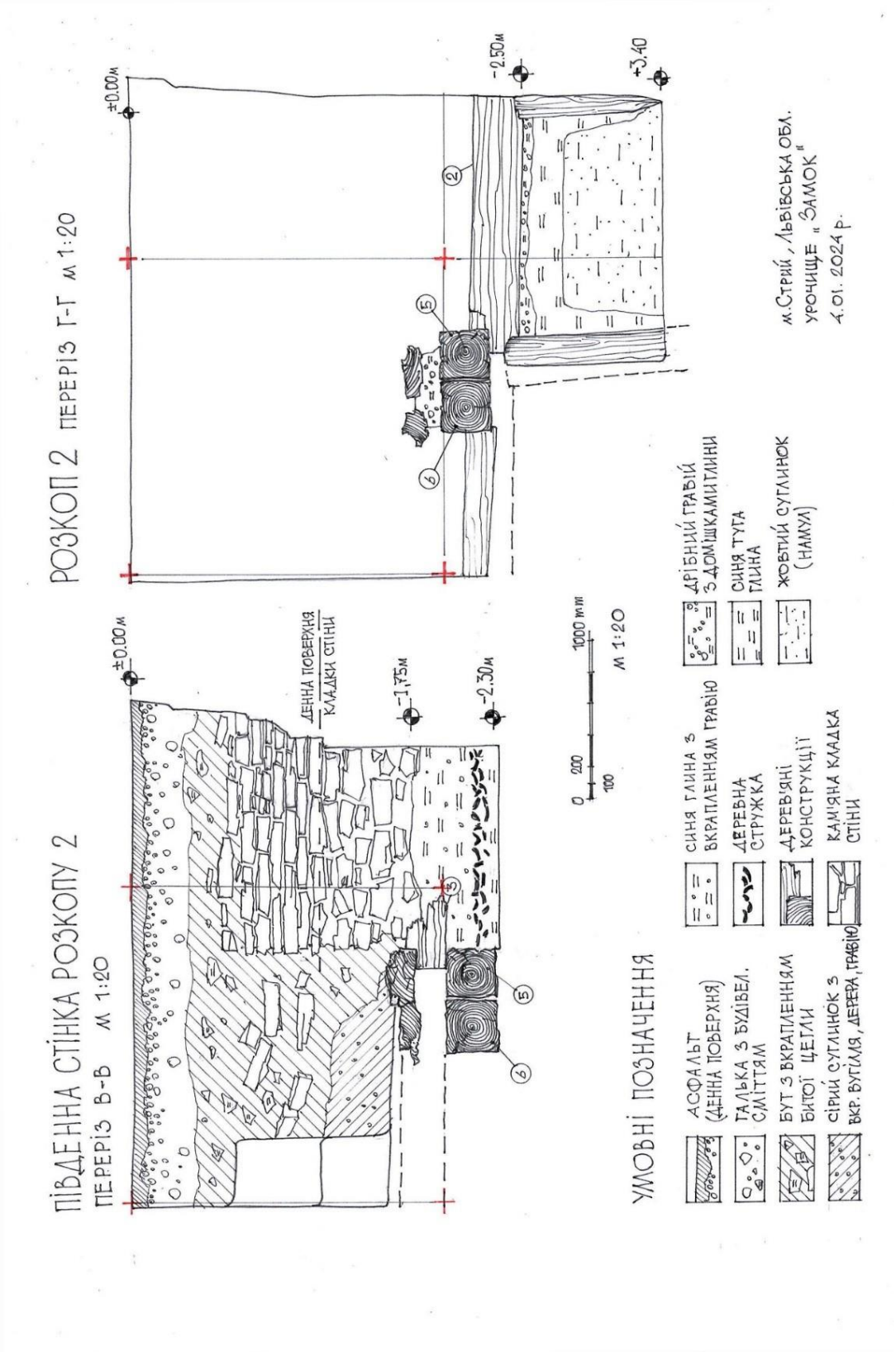

Рис. 8. Стрий, стратиграфічний переріз південної стінки розкопу-II
Fig. 8. Stryi, stratigraphic section of the southern wall of excavation-II

Опис розкопів, об'єктів і питання стратиграфії

Споруда 1 на розкопі I. У розкопі I, закладеному в південній частині старого замчища (див. план геодезичної зйомки, рис. 1), виявлено середню частину довгої просторової каркасної дерев'яної споруди. Поздовжня її вісь (далі споруда 1) зорієнтована вздовж осі північ–південь із незначним відхиленням. У розкопі I на площі приблизно 24 м^2 і на глибині 2,1–2,7 м спершу було розкрито дубові чотиригранні в перерізі бруси завдовжки до 3,9 м і завтовшки до 0,4 м. Ці бруси виконували роль стяжок-розпірок (працювали на розтяг), а їхні торцеві частини були заклинені, перпендикулярно розміщені, у лежні-підвалини (рис. 2; 21). Отож ці конструкції розподіляли тиск стіни на більшу площу. Цікаво, що торці стяжок-розпорок були заклинені в особливий спосіб – зрубним з'єднанням типу «ластівчиного хвоста» (рис. 20).

Подальше поетапне розкриття цих об'єктів підтвердило наші припущення, що на ці масивні дубові підвалини й розпірки-стяжки вже на стадії проєктування цієї споруди були заплановані дуже сильні динамічні навантаження зверху. Певним підтвердженням такого припущення є те, що вузли досліджуваної споруди були оперті на жмутки (систему) вертикальних кругляків-паль, які, будучи гострозаточеними на нижньому кінці, вбиті у ґрунт на глибину понад 4,1 м (простежити нижче ми не змогли через постійне надходження ґрунтових вод і підтоплювання розкритої площі). Ця система дерев'яних паль підримувала та приймала на себе в тих точках навантаження нижнього ярусу дерев'яного каркасу.

Те, що на згадані масивні дубові підвалини і стяжки-розпірки чинився сильний тиск, свідчать сліди яскравих та дуже наочних деформацій, які в ряді місць простежено в цьому просторовому наземному каркасі (рис. 23; 24).

Питання, чому всі без винятку бруси-стяжки і підвалини у споруді 1 надзвичайно прецизійно оброблені, хоч ніби то були призначені для занурення у ґрунт, – залишається без остаточної відповіді (можливо, саме така обробка сокирою сприяла кращому збереженню поверхні оброблюваного бруса, бо лезо інструмента під час обтісування чи затіски сильно ущільнює волокна деревини і тим запобігає швидкому підгниванню). У робочому порядку можемо припустити, що в час функціювання споруди 1 весь той простір між брусами-стяжками, які своїми торцями були заклинені в підвалини, мабуть, все-таки перебував на відкритому повітрі і лише згодом був засипаний товстим шаром чистої та в'язкої сиво-попелястої глини, верхній рівень засипки якої загалом збігався із верхньою поверхнею тих дубових стяжок та підвалин (рис. 3; 4).

Те, що глибоко вбиті у ґрунт дерев'яні палі все ж подекуди не витримували навантажень, які несли, свідчить «продавлення» ними, до того ж наскрізь, південної стяжки-розпорки. При цьому верхні торці паль буквально надвоє розщепили товстий брус стяжки в цьому місці (рис. 23; 24). Це могло статися через постійне й сильне навантаження бічних стін споруди 1 або, як припускає Юрій Лукомський, ми маємо справу з результатом динамічного навантаження (від роботи млина, людвисарні чи якогось механічного кування, яке відбувалося саме в цьому місці). Тобто у споруді 1 стовпи (можливо й палі) настільки міцно на щось опираються (і це вперше зауважив Ю. Лукомський)[2], що горішні балки під навантаженням (найімовірніше динамічним) тріщать у місцях з'єднання.

Зі стратиграфії південної стінки розкопу I (рис. 7) бачимо, що чотиригранні підвалини своїми нижніми поверхнями лежать на глибині приблизно 2,4–2,85 м. Власне, на цій глибині (2,5–2,85 м) від рівня сучасної поверхні і зафіксовано залягання брусів-стяжок. Цікаво, що із західної сторони від підвалини в західній частині розкопу I, на глибині 1,95–2,1 м простежено

[2] Подібні конструкції виявив Ю. Лукомський у Львові на пл. Галицькій у 2007 р. Можливо, це були рештки Канонічого млина, як вважає Юрій Лукомський. Але там були з'єднання скріплені, крім врубок, ще тиблями. На львівському розкопі 2007 р. дерево збереглося аналогічно за рахунок алювію, що покрив його шаром 3,5–4 м. Вони датувалися XVII ст. (матеріали з цих досліджень неопубліковані тому висловлюємо вдячність Ю. Лукомському за дозвіл їх використати і за консультації із приводу дерев'яних та кам'яних споруд, відкритих на території колишнього Стрийського замку у 2023 р.

незначний шар завтовшки до 10–15 см, складений із сильно спресованої деревної стружки чорного кольору, тирси та неперегнилого гілляччя, причому цей прошарок підходить впритул до бічної поверхні самої підвалини. Подібну ситуацію місцями простежено і на розкопі II біля споруди 3. Іншими словами, обробляли деревину, мабуть, таки безпосередньо на місці, не забираючи будівельного сміття. Можливо, це зроблено зумисне, щоб у дощову погоду чи під час танення снігу по цьому шарі будівельних відходів було легше підтягати нові колоди для обтесування чи вже готові бруси.

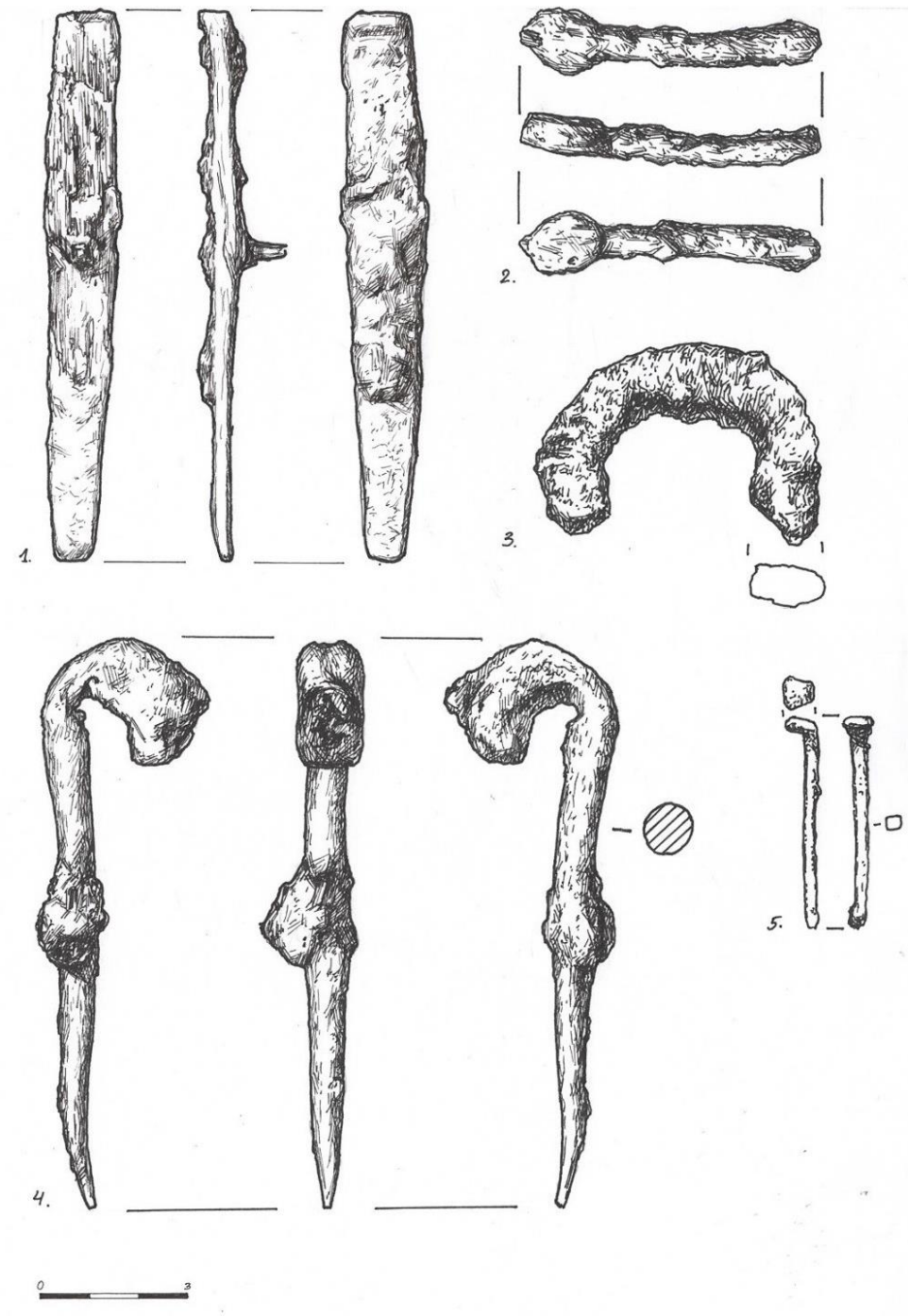

Рис. 9. Стрий, розкоп-II, фрагменти залізних речей
Fig. 9. Stryi, excavation-II, fragments of iron items

Для розуміння поетапності спорудження і подальшого використання споруди 1, є товстий шар сиво-попелястої чистої глини, якою був засипаний увесь простір між підвалинами і стяжками. А вже після того, як споруда 1 припинила своє функціювання, її рештки, які ще, мабуть, виступали де-не-де над поверхнею, були засипані півметровим шаром сіро-брунатного суглинку із вкрапленнями вугілля, дерева, гравію та дрібної річкової гальки. Можливо, у цьому факті треба вбачати перехід до нового будівельного періоду в історії спорудження Стрийського замку.

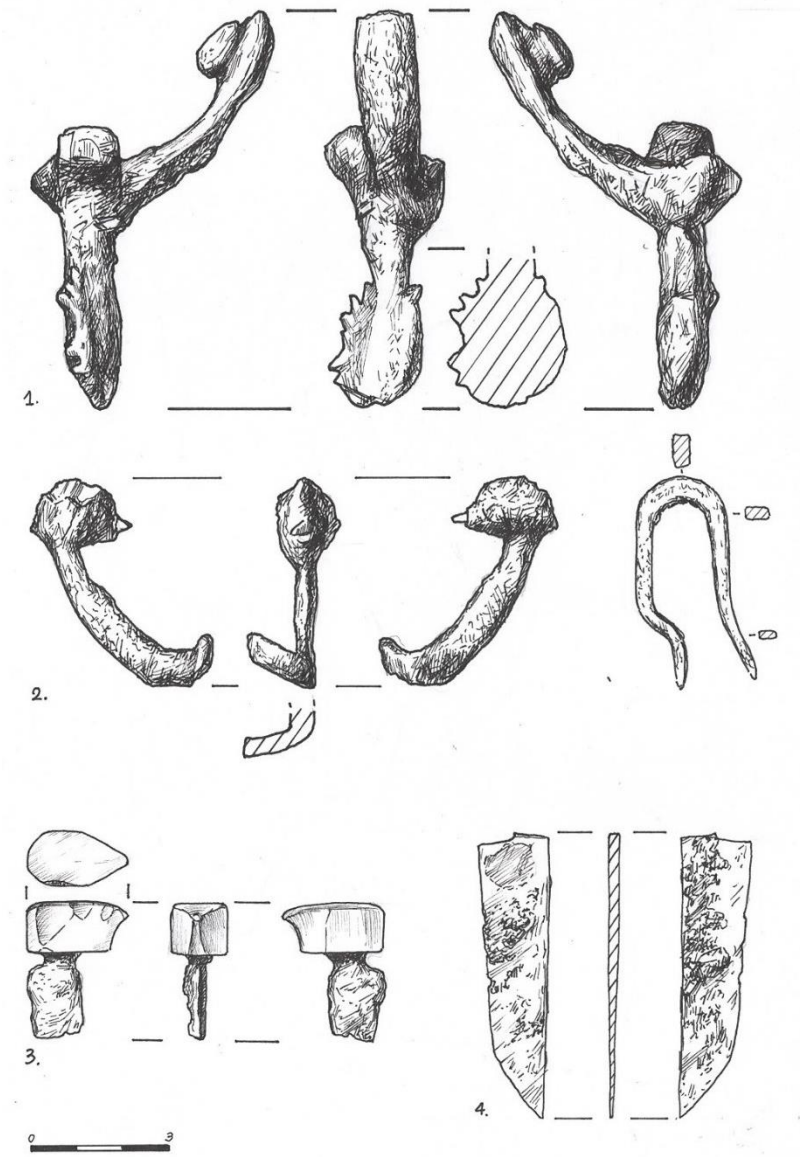

Рис. 10. Стрий, розкоп-II, цілі і фрагментовані предмети: уламок залізної шпори (1), частина підківки (2), фрагмент рогового руків'я залізного ножа (3), кінчик залізного ножа (4), залізна скоба (5)
Fig. 10. Stryi, excavation-II, intact and fragmented objects: fragment of an iron spur (1), part of a horseshoe (2), fragment of an antler handle of an iron knife (3), tip of an iron knife (4), iron bracket (5)

Згадану кам'яну стіну, верхня частина якої проступила при західній стінці розкопу I вже на глибині 0,4 м, простежено до глибини 2,05 м (нижче опуститися через незалежні від нас причини ми не могли). Первісну ширину цього муру також не встановлено, оскільки його західний бік виявився розібраним на всю висоту (можливо, під час спорудження на цих

фундаментах казарми австрійського часу, цегляна кладка від якої збереглася досі). Нижній пласт конструкції кам'яної стіни виконаний, судячи з усього, порядовим муруванням лупаних каменів туронської крейди(?) з поверстками слабкого вапняно-піщаного розчину. Довжина окремих каменів, взятих до цього фундаменту, сягала 60–70 см. Відзначено, що ці брили дуже тісно прилягають одна до одної, а розчином затерті навіть проміжки в щілинах.

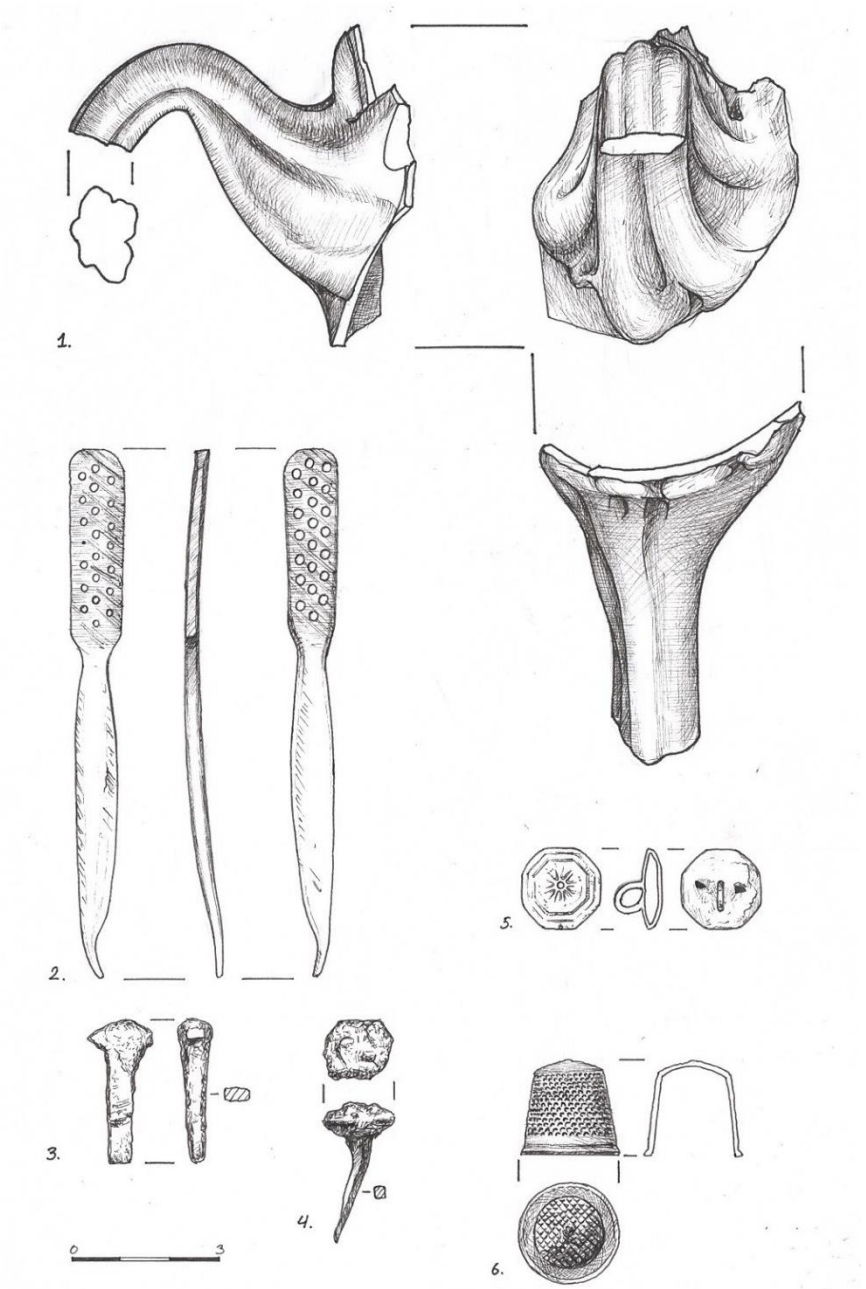

Рис. 11. Стрий, матеріали з розкопу-II: фрагмент вушка скляної посудини (1), зубна щітка з рогу із зубочисткою на кінці (2), залізна деталь (3), залізний цвяшок (4), пустотілий бронзовий ґудзичок вкритий рештками позолоти (5), бронзовий або латунний наперсток (6)

Fig. 11. Stryi, materials from excavation-II: fragment of a glass vessel handle (1), antler toothbrush with a toothpick at the end (2), iron fragment (3), iron nail (4), hollow bronze button covered with remnants of gilding (5), bronze or brass thimble (6)

Той факт, що на перерізі південної стінки розкопу I (ліворуч і праворуч від нижньої частини кам'яної стіни та її фундаменту) не простежено пазухів фундаментного рову, може свідчити про те, що монтування споруди 1 відбувалося тоді, коли цей мурований об'єкт вже існував. Таке припущення підтверджує і те, що згаданий сильно спресований шар деревної трухи, стружки й неперегнилого гілляччя впритул примикає до цієї мурованої стіни з фундаментом (див.: рис. 8; 29). Не маємо остаточної певності, але так виглядає, що цей кам'яний мур (на відтинок якого було натраплено на краю розкопу I у західній його частині, представляє собою фрагмент однієї з палацових споруд – II або ж III – будівельного періоду, коли на цьому місці існував шестибаштовий замок.

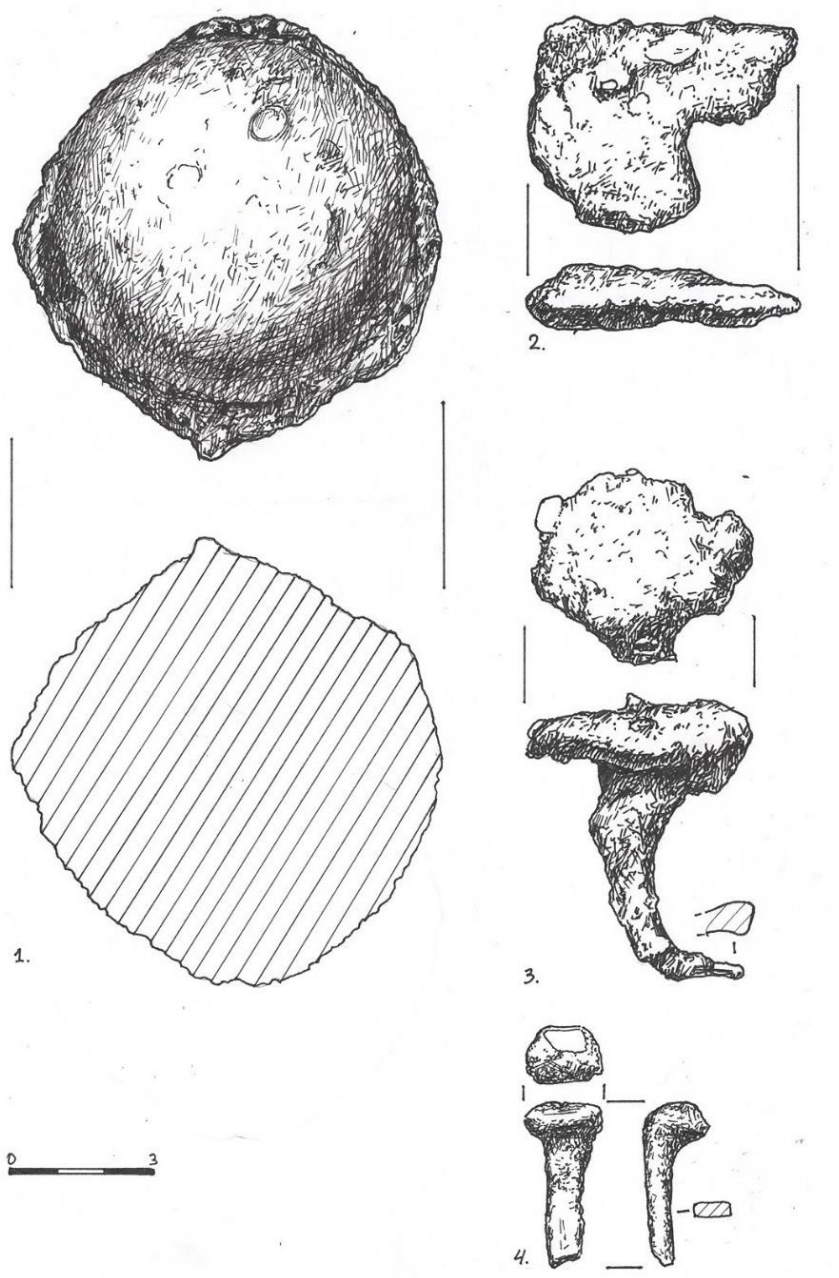

Рис. 12. Стрий, розкоп-II, залізні вироби, у тому числі шляпки декоративних цвяхів
Fig. 12. Stryi, excavation-II, iron items, including decorative nail caps

На протилежному, східному, краю розкопу I, ззовні від дубових підвалин, на яких подекуди ще зберігалися рештки нижньої частини стін (мабуть, зрубної конструкції), бачимо торці дерев'яних стовпів діаметром 20–25 см, які виступали над поверхнею, могли входити в конструкцію галереї і підтримувати її дах. Така вузька (приблизно 1,2–1,5 м) галерея могла бути споруджена з метою відведення дощових і талих вод, запобігаючи проникненню вологи до споруди 1 і замокання її дерев'яних конструкцій. Саме така невелика галерея попід східним краєм споруди унеможливлювала пагубну дію води, яка в разі проникнення до середини, ослаблювала б дерев'яні елементи цієї конструкції (до слова, сліди зумисного відведення дощових та талих вод простежено і біля споруди 3 на розкопі II, закладеному на відстані 47 м на північ від розкопу I).

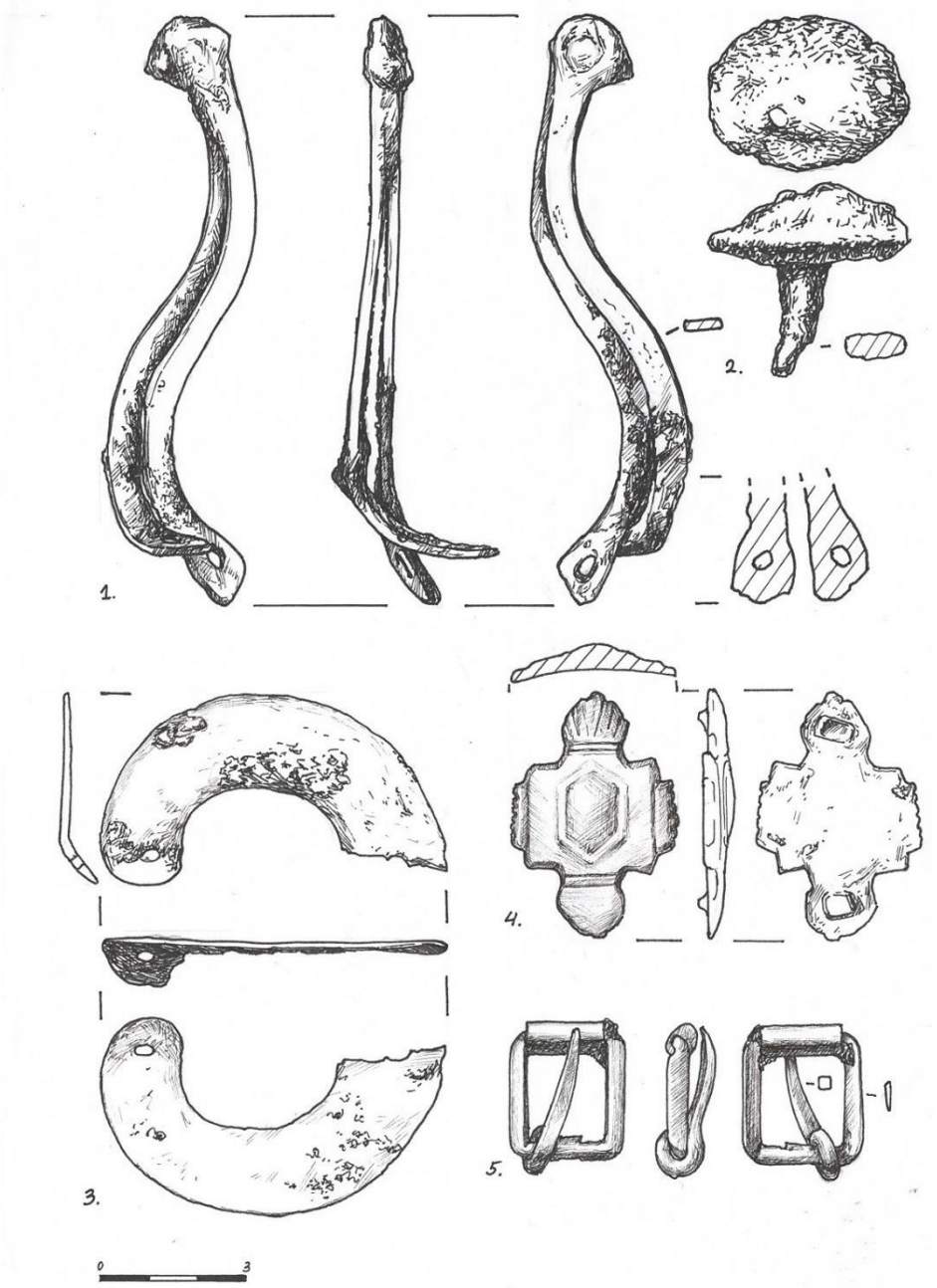

Рис. 13. Стрий, матеріали з розкопу-II: виріб із заліза (1) та бронзи (1, 3-5)
Fig. 13. Stryi, materials from excavation-II: iron (1) and bronze (1, 3-5) product

Споруда 1 на розкопі II. На площі розкопу II, розбитого на відстані 47 м північніше розкопу I, виявлено відносно добре збережені дерев'яні конструкції однієї і тієї самої довгої споруди, позначеної на плані Стрийського замку Гагерштайна 1778 р. (за нашою нумерацією, це «споруда А»). Правильність такого ототожнення підтверджують результати геодезичної зйомки (прив'язка виявлених під час розкопок 2023 р. об'єктів), бо при накладанні цих планів саме споруди 1 і 3 «сідають» на одну лінію, тобто мають спільну поздовжню вісь, яка простягається з півночі на південь (рис. 1). Так, розкопами I та II встановлено, що приблизна довжина «споруди А» на карті 1778 р. – понад 50–55 м.

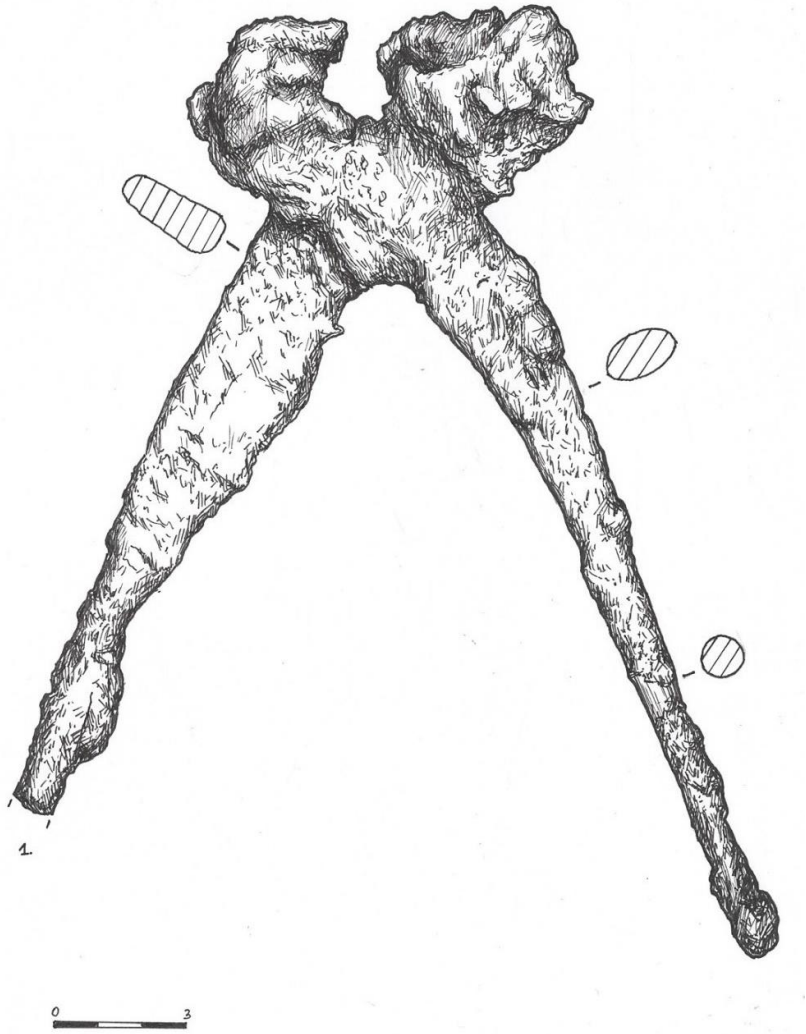

Рис. 14. Стрий, розкоп-II, залізні обценьки (кусачки)
Fig. 14. Stryi, excavation-II, iron plier (nippers)

У розкопі II на глибині 1,75–1,8 м від рівня сучасної поверхні простежено верхній край частково спорохнявілих колод споруди 3, дубові підвалини якої залягали на глибині приблизно 2,5 м від сучасної поверхні. Як і в раніше дослідженому розкопі I, тут для зміцнення підвалин у низці місць було вертикально вбито у ґрунт дубові палі, на нижньому кінці загострені, які заглиблювалися до відмітки 3,4 м.

Особливо цікаві елементи каркасу – поперечні балки, чотиригранні в перерізі, і такої ж форми (і теж дуже прецизійно обтесані до стану абсолютно рівної поверхні) бруси-лежні, бічна сторона яких становила 28–30 см, що мали стабілізувати конструкцію від поперечної

деформації (рис. 15–19). Тобто ці два лежні у споруді 3 стабілізували саму дерев'яну конструкцію, не даючи їй осідати. Іншими словами, ці перпендикулярно розміщені (до підвалини) лежні розподіляли лінійне навантаження на ґрунт на більшу площу. При цьому основна(?) підвалина була комбінованою, оскільки складалася із двох щільно підігнаних між собою прямокутних брусів по 30 см кожен.

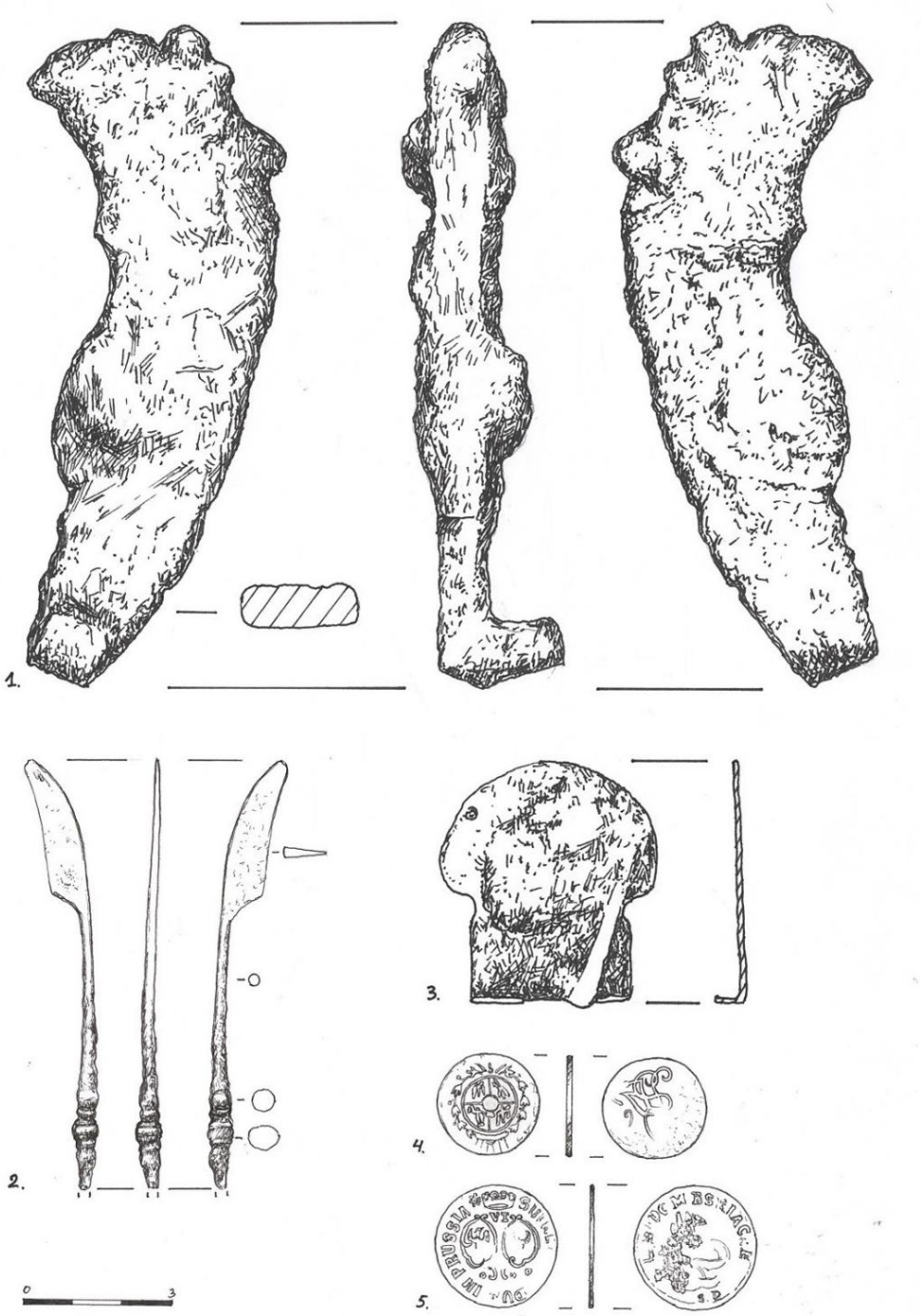

Рис. 15. Стрий, матеріали з розкопу-II: фрагмент залізної підкови (1), залізний десертний ніж (2), латунна декоративна накладка (3) та дві монети (4–5)

Fig. 15. Stryi, materials from excavation-II: fragment of iron horseshoe (1), iron dessert knife (2), brass decorative plate (3) and two coins (4–5)

На перерізі північної стінки розкопу II (рис. 4) добре видно рівень закладки основної поздовжньої підвалини споруди 3, яка зверху все ще зберігала нижні вінця дерев'яного зрубу, частина з яких була завалена до середини приміщення. Над передматериковим шаром (який у цьому місці представлений жовтим суглинком, мабуть, натічного походження?) є товстий (до 0,4–0,5 м) шар синьої тугої глини, який, мабуть, був штучно підсипаний, можливо, для гідроізоляції від тутешніх ґрунтових вод). На відстані до 3,5 м на захід від північного краю споруди 3, практично в самому куті розкопу II, виявлено край споруди, представлений верхніми вінцями зрубної (мабуть, прямокутної у плані) конструкції, яку простежено на глибині 1,3–1,7 м від рівня сучасної поверхні. Можливо, це була криниця.

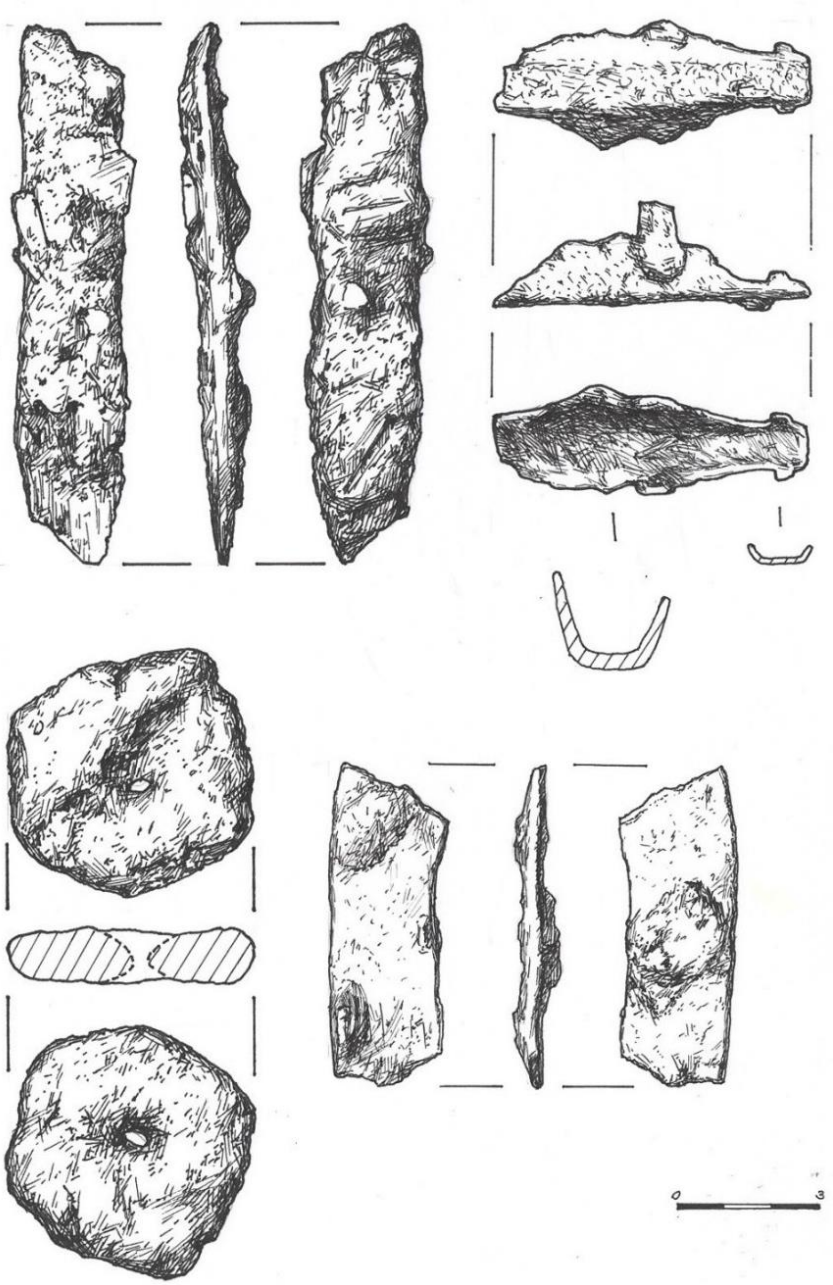

Рис. 16. Стрий, розкоп-II, залізні деталі від колісцевого механізму мушкета (1–4)
Fig. 16. Stryi, excavation-II, iron parts from the wheel mechanism of a musket (1–4)

Біля південного краю розкопу II виявлено частину кам'яного муру, техніка кладки якого за всіма параметрами інша, ніж мурована стіна, відкрита в розкопі I. На стратиграфічному перерізі цієї південної стінки в розкопі II бачимо з лівого боку від мурованої кладки добре видиму пазуху фундаментного рову (рис. 29). А це може свідчити про те, що фундамент під цю стіну будували відкритим способом. Іншими словами, простежена пазуха нагадує запуск фундаментного котловану під муровану стіну. Цікаво, що цей фрагмент фундаменту не виходить за лінію стіни, як це було прийнято практикувати на інших об'єктах того часу. Тобто, з якихось причин, тут відсутній верхній обріз фундаменту (який зазвичай має вигляд неширокої полички).

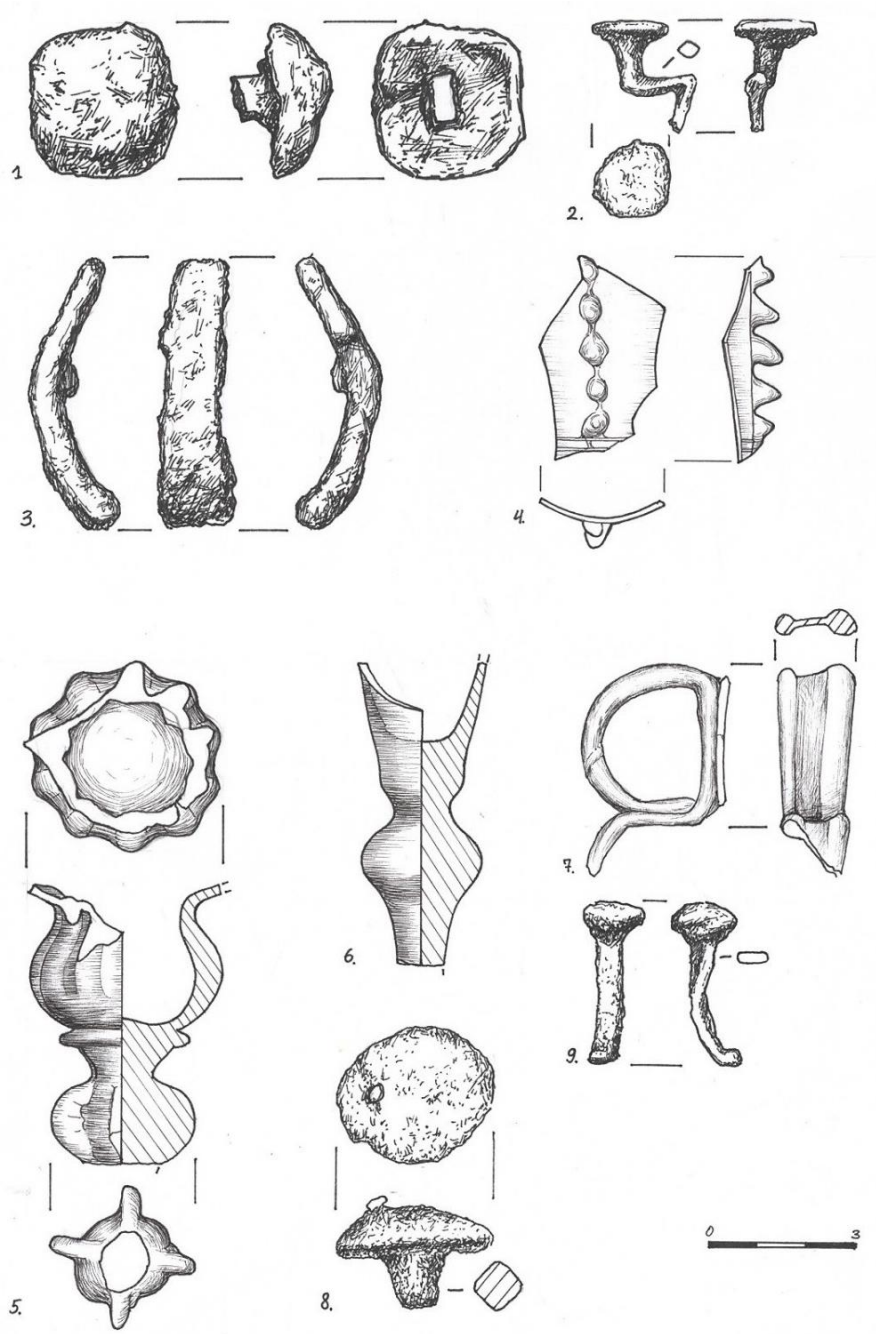

Рис. 17. Стрий, розкоп-II, зразки залізних (1–3, 8–9) та скляних (5–7) виробів
Fig. 17. Stryi, excavation-II, samples of iron (1–3, 8–9) and glass (5–7) products

Із цього стратиграфічного перерізу південної стінки розкопу II можна припустити, що після завершення функціювання дерев'яної споруди 3 майже впритул до неї був закладений фундаментний рів і вже в ньому виведено муровану кладку. З огляду на те, що під цим муром (нижній край якого лежить на відмітці 1,75 м) на глибині 2,3 м залягає рівномірний шар деревної стружки, трухи і обтятих тонких гілок, які не перегнили, можна припустити, що будівництво муру в розкопі II відбулося пізніше – за час спорудження і функціювання дерев'яної споруди 3.

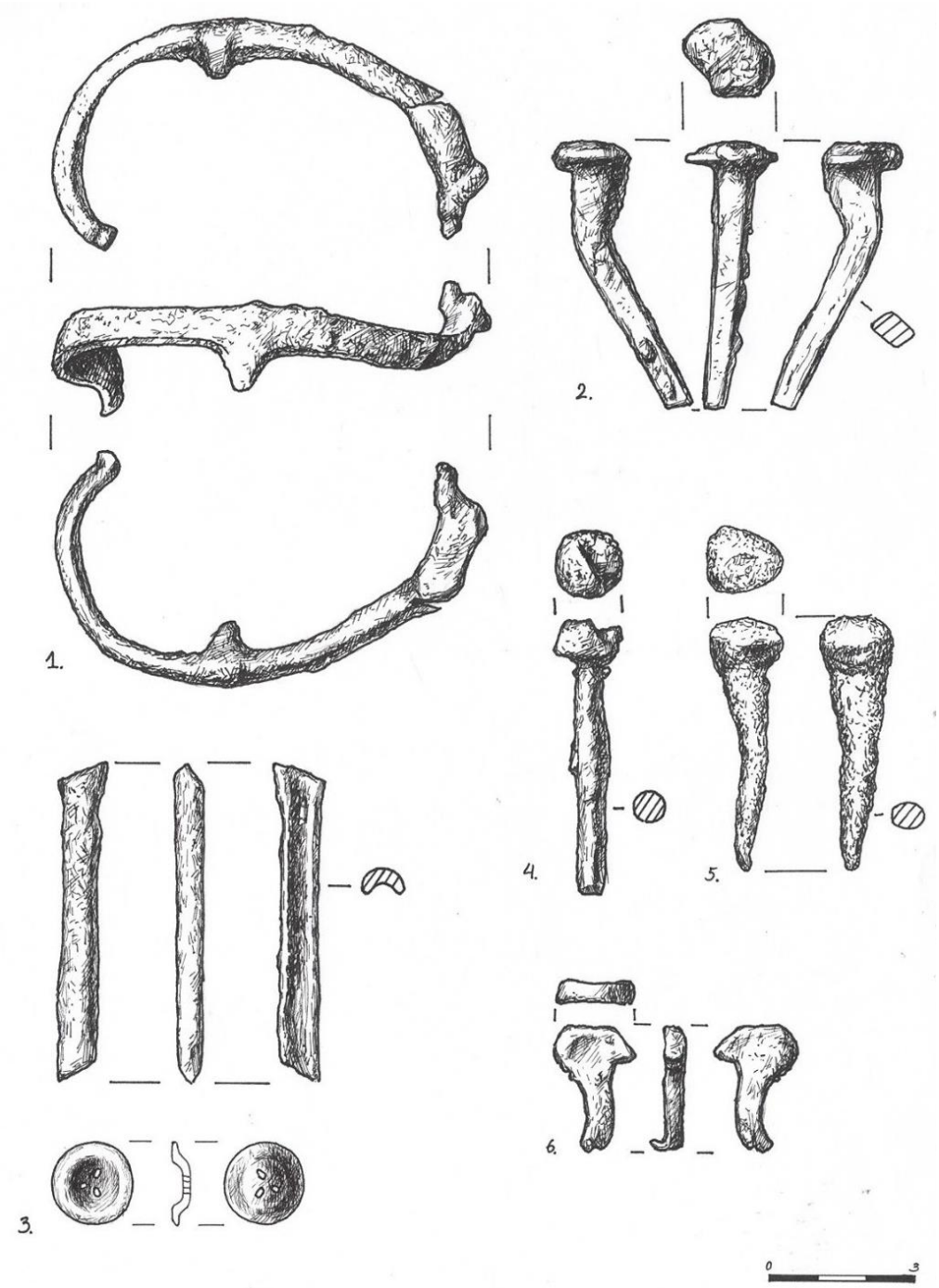

Рис. 18. Стрий, знахідки з розкопу-II: залізна підківка (1), залізна деталь (2), бронзовий ґудзичок (3), залізні цвяшки (4–6)

Fig. 18 . Stryi, finds from excavation-II: iron horseshoe (1), iron part (2), bronze button (3), iron nails (4–6)

Розкопами I і II встановлено, що на цій ділянці колишнього Стрийського замку в певний період його існування (можливо, XVI–XVII ст.) була доволі довга дерев'яна споруда завширшки приблизно 5 м (ширина приміщень сягала 3,4 м із ймовірною галереєю завширшки 1,2–1,5 м зі східної сторони). Отож частини розкритих у розкопах I і II споруд, мабуть, представляють собою фрагменти однієї суцільної (завдовжки понад 50–55 м) споруди, яку, суто теоретично, могли використовувати як казарму, і вона позначена на карті Д. Гагерштайна 1778 р.

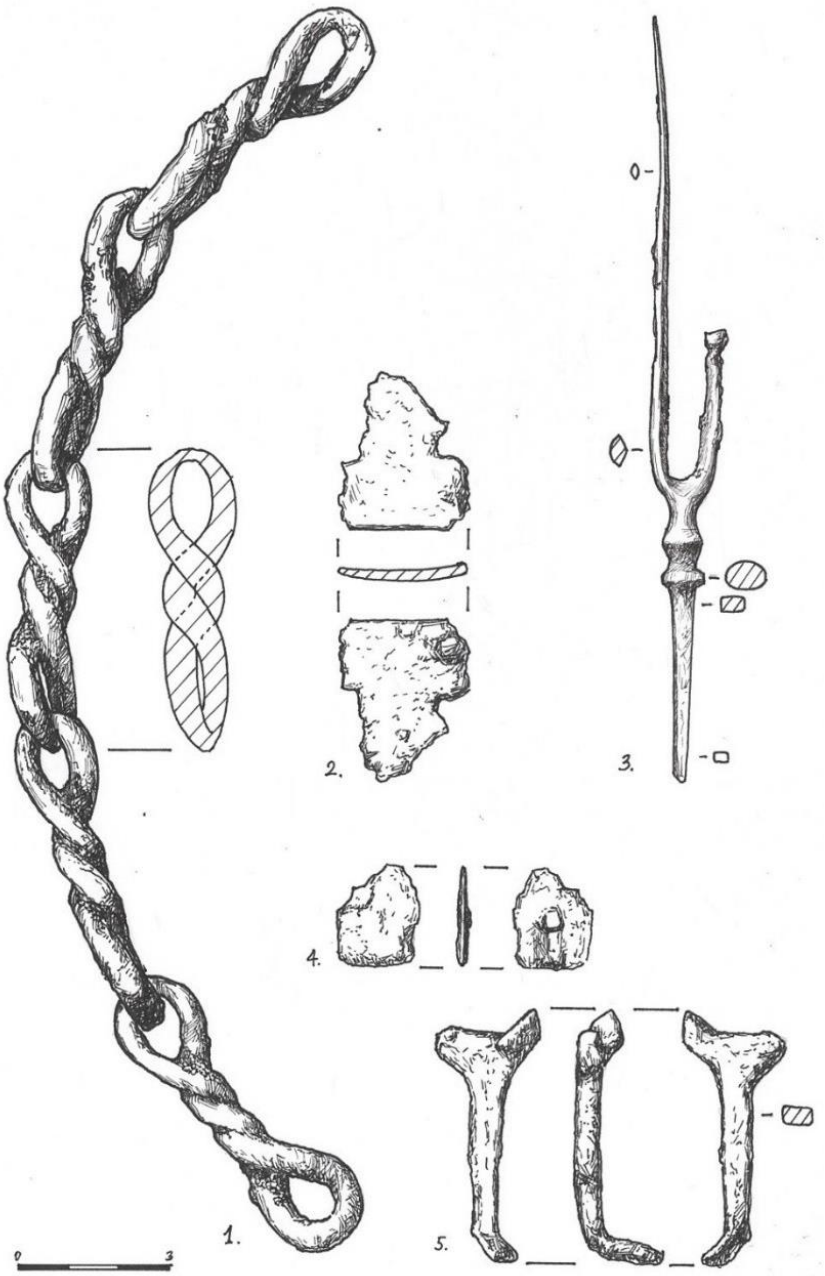

Рис. 19. Стрий, матеріали з розкопу-II: фрагмент залізного ланцюга (1), частина латунної декоративної бляшки (2), залізна виделка для м'яса (3), фрагменти залізних виробів (4–5)
Fig. 19 . Stryi, materials from excavation-II: fragment of iron chain (1), part of brass decorative plaque (2), iron meat fork (3), fragments of iron products (4–5)

Виявлення «споруди В», зовнішні абриси якої позначені на плані Стрийського замку Д. Гагерштайна 1778 р. Із метою виявлення споруд, неодноразово згаданих у писемних матеріалах і зображених на картографічних джерелах з укріпленнями і забудовами замкового двору у Стрию в модерні часи, вперше було прошурфовано цегляну стіну (рис. 25), розташовану перпендикулярно до в'їзду на АТП, ліворуч (тобто на північний схід від сучасної адмінбудівлі АТП). Стверджено, що ця стіна, яка місцями зберегла цегляну кладку архаїчного вигляду, використовувалася під казарми щонайменше від XIX ст. і до 1939 р. Деякі ознаки цієї цегляної кладки вказують на можливе її датування XVII–XVIII ст.

Рис. 20. Стрий, замок. Початковий етап розчистки фрагменту середньої частини довгої просторової каркасної дерев'яної споруди кінця XIV–XV століть. На фото – дубові чотиригранні в перерізі бруси, які виконували роль стяжок-розпірок (працювали на розтяг), тоді як торцеві частини цих товстих брусів були заклинені у перпендикулярно розміщені, лежні-підвалини зрубним з'єднанням типу «ластівчиного хвоста»

Fig. 20. Stryi, castle. Initial stage of clearing a fragment of the middle part of a long spatial frame wooden structure of the late 14th–15th centuries. In the photo – oak beams, quadrangular in cross-section, which played the role of ties-spacers (were used for stretching), while the end parts of these thick beams were wedged into perpendicularly placed, log beds-foundations with a «dovetail» type of log connection

Шурфуванням стіни відкрито в нижній її частині (основі) два рівня фундаментів. Так, нижній пласт конструкції виконаний порядовим муруванням лупаних каменів туронської крейди з поверстками слабкого вапняно-піщаного розчину у фундаментному рові. Для рівномірного розподілу тиску цієї стрічкової конструкції на дно рову простеляли суцільну дерев'яну субструкцію у вигляді дощатого настилу завтовшки 6 см, дошки для якого обробляли

на тартаку (на фото 6 добре видно довгий дубовий брус, закладений під найнижчий шар фундаменту). Алювій у цьому місці починається з рівня –1,8 – –1,9 і доходить до –3 м.

На рівні другої верстви мурування через певні проміжки закладали поперечні кругляки діаметром 7–10 см для дренування води. Це зроблено для того, щоб субструкція не гнила, бо перебувала у воді без доступу кисню (тому чудово збережена), а з денної поверхні вода мала дренувати отворами через мур назовні. Фундаментний рів запущено з рівня 70–80 см від сучасної денної поверхні, тобто з-під рівня відмостки ріняком. Конструкцію муру датує шар під вимосткою, матеріал із якого належить до ранньомодерного періоду і не пізніше (здебільша фрагменти кахель та кераміки ренесансного часу, хоча трапляються й матеріали з перевідкладених шарів ранішого часу).

Рис. 21. Стрий, замок. Загальний вигляд на середню частину довгої просторової каркасної дерев'яної споруди-1 в процесі розчистки
Fig. 21. Stryi, castle. General view of the middle part of the long spatial frame wooden construction-1 in the process of clearing

Другий ярус конструкції фундаментів відкритого муру (ліворуч від в'їзду на АТП) уже наземний. Він складається із трьох верств відносно гладко оброблених (пиляних?) блоків щільного пісковику. Третій ярус конструкції – цегляне регулярне мурування переважно з чередуванням верст тичків і ложків. Попередньо Ю. Лукомський датував цю конструкцію австрійським періодом, хоч точніше її мають продатувати знахідки, виявлені під ріняковим замощенням на глибині 70–85 см. Натомість, Микола Гайда припускає, що цей відтінок цегляної стіни цілком може походити з ренесансних часів.

Опис речового археологічного матеріалу

Предмети озброєння зі Стрийського замку. Виявлені під час розкопок 2023 р. на замку предмети озброєння хоч і нечисленні, проте доволі промовисті. Наприклад, чи не найчастіше траплялися мушкетні кулі зі свинцю та олова (рис. 34), які широко використовували у військових кампаніях доби Ренесансу і раннього модерну. Трапилася навіть доволі рідкісна (щоб не сказати, унікальна) знахідка: в розкопі II під рівнем залягання уламків темно-синіх кахель у споруді 3 виявлено залишки колісцевого механізму від мушкета чи пістоля, від якого вціліло саме коліщатко діаметром 5,5 см і товщиною до 1 см, деталі спускового механізму та зовнішня накладка на ствол мушкета (рис. 16). Поряд із цими знахідками виявлено і бронзовий(?) предмет, який можна інтерпретувати як серпентин від ґнотового запального замка в мушкеті. Його (серпентина) робоча частина була призначена для утримання ґноту, який робили переважно з рослинних волокон, скручених у мотузку і просякнутих селітрою.

Рис. 22. Стрий, замок. Масивні дубові підвалини і стяжки-розпірки у дерев'яній споруді-1 в процесі розчистки

Fig. 22. Stryi, castle. Massive oak foundations and ties-spacers in the wooden structure-1 in the process of clearing

Цікаві моменти щодо озброєння на Стрийському замку знаходимо в його люстрації 1588 р., де зазначено, що в той час на замку було «*33 старовинних губчастих мушкета*» (Александрович, 1994, с. 60-61). У цьому повідомленні, мабуть, ішлося про мушкет як важку рушницю із ґнотовим підпалом, що мала вагу до 10 кг і довжину до 1,8 м. При цьому калібр такого мушкета становив 20–23 мм, а сама мушкетна куля важила 50–60 г. Тому тут ідеться, мабуть, саме про ці (на тоді «старовинні») мушкети, оскільки в XVII ст. у використанні вже

були цілком інші – із кремінно-ударними замками, що мали незрівнянно більшу точність і кучність при попаданні. З огляду на те, що дальність польоту кулі такого мушкета сягала 250–300 м (і вони пробивали найміцніші захисні обладунки), то для оборонців Стрийського замку це було вкрай важливо, оскільки їм дуже залежало, щоби кулі з їхніх мушкетів могли перелітати через широке плесо озера, яке зусебіч оточувало бастіони замку у XVII ст., і щоби захисники могли вражати ворога ще на підступах.

Рис. 23. Стрий, замок. Загальний вигляд на західну частину довгої просторової каркасної дерев'яної споруди-1 під час розкриття
Fig. 23. Stryi, castle. General view of the western part of the long spatial frame wooden construction-1 during the discovery

Звісно, нині неможливо відрізнити, яка з тих свинцевих чи олов'яних мушкетних куль, знайдених під час археологічних розкопок на території АТП у 2023 р., належала захисникам Стрийського замку, а яка ворогові. Про військову залогу, яка тоді обороняла стрийські бастіонні укріплення на замку, довідуємося з донесення комісії 1664 р., згідно з яким на той рік тут перебувало 70 драгунів, хоч раніше (як записано в донесенні) було до сотні. За свідченням Антоні Прохаски, вони були підданими стрийського королівського старости і їх не мали права задіювати при жодних господарських роботах. Окрім того, драгуни Стрийського замку не платили податків, зате мусіли постійно перебувати в межах замкових укріплень зі своїми мушкетами, кулями й інших військовим реманентом (Александрович, 1994, с. 60-61).

Мабуть, із цього ж часу походить частина залізної шпори із зубчастою зірочкою на кінці (збережена довжина – 8,5 см (див. рис. 10, 1). Вона виявлена на дні дощатого водовідвідного каналу, дренажна система до якого була прокладена в західному напрямку від потужної

споруди 3, що припинила функціювання не пізніше першої половини XVII ст. На дні того ж водовідвідного каналу виявлено кільканадцять литих куль від мушкетів чи пістолів. За сукупністю ознак залізну шпору зі Стрия можна віднести до групи т. зв. гусарських шпор, численні різновиди яких з'явилися саме у XVII ст. (Zachiller, Forrer, 1891, p. 24, taff. XV, 5).

Рис. 24. Стрий, замок. Фрагменти конструкцій із дубових брусів у каркасній споруді-1 (на фото – один з етапів її розчистки)
Fig. 24. Stryi, castle. Fragments of structure made of oak beams in the frame construction-1 (in the photo – one of the stages of its clearing)

Цілі та фрагментовані предмети побуту. Про елементи екіпірування драгунів у Стрийському замку й інших військових підрозділів, які були на ньому розквартировані, свідчать численні знахідки залізних підків і підківок, які тоді були необхідним атрибутом солдатських та офіцерських чобіт на високих підборах. Підківки мають звичну для таких виробів дуговигнуту форму, а ті з них, які збереглися краще, ще й конічні невеликі шипи для закріплення в каблуці (рис. 18, 1).

Зі знарядь праці можна назвати великі залізні обценьки (кусачки) завдовжки 24 см із розведеними руків'ями, знайдені у споруді 3 в завалі румовища, яке охоплювало здебільш уламки пічних кахлів із темно-синьою поливою (рис. 14). Поряд з обценьками лежала частина кованого залізного ланцюга завдовжки 27 см, який складається із п'яти (вцілілих) ланок, кожна з яких має скручену, тобто виту, середину (рис. 19,1; 33).

До групи знарядь праці та побутового інвентаря належить також залізний гак, який міг бути вбитий у сволок під стелею у якійсь із тутешніх замкових казарм і на який могли завішувати лампу чи ліхтар. Цікаві й уламки залізних ножів, в одного з яких порівняно добре

збереглося довге лезо, а від іншого – навіть торцева частина руків'я, виготовленого з кістки чи рогу, а потім старанно заполірованого (рис. 10, 3). Особливо велику групу представляють знайдені під час розкопок на замку залізні цвяхи найрізноманітніших розмірів: від малесеньких цвяшків завдовжки до 1,5 см до великих кованих цвяхів із прямокутним у перерізі стержнем, довжина яких сягає до 20 см. Незначна частина (невеликих розмірів – до 5–7 см) має, на перший погляд, ніби непропорційно велику шляпку діаметром до 5–6 см і короткий стержень. Такі цвяхи, судячи з усього, служили декоративним оздобленням якихось дверей, дерев'яних скринь чи чогось іншого, що не потребувало скріплення. До доволі рідкісних знахідок на замку належать бронзові (чи латунні?) декоративні накладки, краї яких іноді додатково оформлені, а на зворотному боці мають сліди від заклепок для прикріплення.

Рис. 25. Стрий, замок. Фрагмент фундаменту споруди-В, зовнішні абриси якої позначені на плані стрийського замку Д. Гагерштайна 1778 року
Fig. 25. Stryi, castle. Fragment of the foundation of the structure-B, the external outlines of which are marked on the plan of the Stryi castle by D. Gagershtein in 1778

Столові предмети (виделки, ножі), засоби гігієни й інші предмети побуту. Незначну групу знахідок із розкопок 2023 р. на замковому подвір'ї у Стрию становлять засоби гігієни й інші предмети індивідуального користування. Найімпозантнішою знахідкою серед цієї групи речей є, мабуть, залізна столова виделка для м'яса з частково ушкодженим лівим зубом, яка має ну дуже делікатну форму (рис. 19, 3; рис. 32). Сама виделка дійшла до нашого часу без руків'я, тому загальну її довжину встановити неможливо. Зауважимо лише, що ота її залізна частина, яка трапилася у розкопі II при зачистці румовища у споруді 3, сягає у довжину 15 см при ширині 1,5 см і сформована на тонкому та прямокутному в перерізі стержні, який

вставлювався в кістяне чи рогове руків'я. При переході до робочої частини на стержні збереглися два овальні в перерізі кулеподібні потовщення (рис. 19, 3).

Рис. 26. Стрий, замок. Загальний вигляд на центральну частину основної масивної підвалини з брусами-лежнями, які розміщені перпендикулярно
Fig. 26. Stryi, castle. General view of the central part of the main massive foundation with perpendicularly placed beams

Мабуть, до цієї ж групи столових приборів, якими тоді були звикли користуватися за трапезним столом магнатські й королівські родини, а також старости та інший впливовий стрийський люд на замку, належить і майже цілий десертний(?) ніж із дуговигнутою спинкою і такою ж вигнутою робочою частиною з добре заточеним по краю лезом (рис. 15, 2). Цікаво, що при переході в руків'я на стержні цього невеличкого десертного ножа присутні подібні кулеподібні потовщення, які бачимо й на залізній виделці до м'яса. Можливо, такі маленькі ножі в той час використовували під час поїдання дикої птиці малих і маленьких розмірів.

До засобів особистої гігієни належить майже ціла (із втраченою щетиною) зубна щітка завдовжки 10,8 см, зроблена зі спеціально випрямленої рогової пластини й обпиляна по краях у таку форму, щоб її зручно було тримати у пальцях (рис. 11, 2). Її особливість у тому, що на протилежному (від робочої частини) краю – на самому торці – вона оформлена в зубочистку і має для цього спеціальний гачок (рис. 11, 2). До групи особистих речей треба, мабуть, віднести й цілий бронзовий (або ж латунний) наперсток трапецієподібної в перерізі форми зі згладженою і ледь опуклою верхньою частиною. Уся поверхня цього наперстка вкрита густо розміщеними крапочками, призначеними для опертя-фіксації кінчика голки (рис. 11, 6).

По-своєму унікальний бронзовий пустотілий ґудзичок, який зберіг покриття позолотою. Він має восьмигранну у плані форму із згладженими кутами, а на лицевій стороні прикрашений надзвичайно делікатним і мініатюрним зображенням (рис. 18, 3). На звороті – велику петельку для пришивання і, що цікаво, два наскрізні отвори, через які проглядається його пустотіла середина.

Рис. 27. Стрий, замок. На фото – прикінцеве розкриття однієї із дубових підвалин зі стяжками-розпірками (судячи з усього на ці масивні дубові підвалини і розпірки-стяжки, вже на стадії проектування цієї споруди, були заплановані дуже сильні динамічні навантаження зверху), бо вузли досліджуваної споруди були оперті на жмутках (системі) вертикальних кругляків-свай, які будучи гострозаточеними на нижньому кінці були вбиті у ґрунт на глибину понад 4,10 м

Fig. 27. Stryi, castle. In the photo – the final discovery of one of the oak foundations with ties-spacers (apparently, very strong dynamic pressures from above were planned for these massive oak foundations and ties-spacers, already at the stage of design of this structure), because the nodes of the studied construction were supported on bundles (system) of vertical round piles, which, being sharpened at the lower end, were driven into the ground to a depth of more than 4.10 m

Ще одна знахідка, яка належить до розряду особистих речей, – пряжка, що зберегла рештки якісної позолоти. Вона має прямокутну рамку й добре збережений і рухомий язичок. Судячи з її форми та парадного оздоблення, могла належати чоловікові – вірогідно, до металевих елементів шкіряної портупеї тогочасного драгуна чи іншого військового.

Доволі чисельну групу серед виявлених предметів становлять уламки скляних виробів. Чи не найбільше траплялося віконного скла (т. зв. місячні скельця) – прозорі або мутні скельця круглої форми діаметром 10–13 см. Траплялися в розкопах також уламки скляних ваз

вишуканої форми, зокрема фрагменти їх вушок і покришок (рис. 17, *5–7*), а також ніжки фужерів, келихів, чарок, уламки склянок та інших тонкостінних посудин, зокрема з делікатними наліпами (рис. 17, 5–7).

Рис. 28. Стрий, замок. Загальний вигляд на центральну частину основної масивної підвалини з брусами-лежнями, які розміщені перпендикулярно (фото в процесі розчистки споруди)
Fig. 28. Stryi, castle. General view of the central part of the main massive foundation with perpendicularly placed beams-spacers (photo made in the process of clearing the structure)

Із нумізматичних знахідок можна назвати срібний шостак (6 грошей) викарбуваний у Бранденбурґ-Прусії 1699 р. за правління Фрідріха III (1688–1700). Монета має діаметр 24,8 мм, товщину 0,9 см і вагу 3,27 г. На аверсі – легенду: «FRID III DGMBSRIAC SUPREMUS DUX IN PRUSSIA» (рис. 15, 4–5). Друга зі знайдених монет – мідна, номіналом 1 польський ґрош часу правління короля Станіслава II Августа Понятовського, на аверсі якого вказана дата – «1768». Діаметр монети – 21 мм, вона із гладким гуртом і вагою 3,89 г. Місцем її карбування був, мабуть, Краків, але це (з огляду на деякі особливості відбитка штемпеля) потребує додаткового дослідження. Також траплялися, як це звично в культурних шарах досліджуваного періоду, мідні соліди, які карбували з 1659 р. по 1668 р. на монетних дворах Речі Посполитої. Однак відмінність цих солідів із розкопок на Стрийському замку в тому, що практично в жодній не проглядаються ні написи, ні зображення (можливо, внаслідок кислотності тутешнього ґрунту).

Основні результати остеологічного дослідження. Кістковий матеріал з археологічних розкопок 2023 р. на території колишнього Стрийського замку проаналізував зоолог, кандидат біологічних наук, науковий співробітник відділу моніторингу та охорони тваринного світу Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України Євгенія Яніш. Згідно з результатами її

дослідження, остеологічні матеріали зі Стрийського замку належать до категорії «кухонні рештки» (охопно зі свійськими конем та собакою), що опосередковано підтверджує їх анатомічний склад і сліди зовнішнього впливу на них. Євгенія Яніш визначила 10 видів ссавців, залишки яких знайдено на розкопах I та II: бик свійський, кінь свійський, свиня свійська, вівця та коза свійські, собака свійський, кіт свійський, олень шляхетний, козуля та кабан. Так, за кількістю кісток домінують залишки дрібної рогатої худоби (ДРХ), на другому місці – свиня свійська. Олень, кабан і козуля, за археозоологічною класифікацією, належать до м'ясної здобичі.

Рис. 29. Стрий, замок. Загальний вигляд на центральну частину основної масивної підвалини з брусами-лежнями. На задньому плані на фотографії – частина кам'яного муру пізнішого за час функціонування споруди-1. На стратиграфічному перерізі бачимо, що з лівого боку від мурованої кладки, добре видиму пазуху фундаментного рову

Fig. 29. Stryi, castle. General view of the central part of the main massive foundation with beams-spacers. In the background of the photograph is a part of the stone wall later than the time of functioning of structure-1. In the stratigraphic section we see that on the left side of the masonry, the sinus of the foundation ditch is clearly visible

У результаті дослідження Є. Яніш виявила дві розмірні категорій фрагментів кісток. Вона припустила, що посуд, у якому готували м'ясо, мав діаметр отвору приблизно 15 см. Кістки до 6 см, імовірно, вказують на розрубування трубчастих кісток із метою видобування кісткового мозку. На дослідженій ділянці колишнього Стрийського замку, основним джерелом їжі тваринного походження були сільськогосподарські тварини, полювання мало менше значення в житті місцевого населення. Також на досліджуваній пам'ятці було розвинене птахівництво.

На замку у Стрию, як свідчать проаналізовані остеологічні матеріали, був як м'ясний напрям використання сільськогосподарських тварин, так і прижиттєве їх використання. Зокрема, ДРХ використовували і для вживання в їжу, і для отримання молока та вовни. Забій відбувався переважно в осінньо-зимовий період та у квітні, коли запаси їжі ставали мінімальними. Знахідки на розкопі II кісток собак зі слідами кухонних надрізів, можливо, стосуються подій 1523 р. або 1634 р., коли під час набігу ординців місто було спустошене. Можливо, до цих подій належать і кістки диких птахів, зокрема воронових, визначених у матеріалі.

Рис. 30. Стрий, замок. Загальний вигляд на центральну частину основної масивної підвалини з брусами-лежнями у споруді-1
Fig. 30. Stryi, castle. General view of the central part of the main massive foundation with beams-spacers in construction-1

Також цікаво, що під час палеозоологічного дослідження за матеріалами зі Стрийського замку визначено шість видів птахів: курка свійська, крижень/качка свійська, журавель сірий, припутень, ворона сіра та галка(?) (переважають залишки курки свійської).

У підсумку реконструйовано, що в XVI–XVII ст. досліджувана територія Стрия та його околиці перебувала в лісостеповій зоні з переважанням мішаних і широколистяних лісів, із домінуванням дуба, липи, ясена та в'яза, із вкрапленнями бука. У XVI ст. максимальна глибина снігового покриву взимку становила до 30 см. Вказаний період відповідає другій фазі Малого льодовикового періоду з невеликим потеплінням. Загалом, враховуючи наявність теплолюбних видів-біоіндикаторів, Є. Яніш припустила, що основна частина археозоологічного матеріалу зі Стрийського замку може датуватися часом до 1600-х років.

Отож переданий на палеозоологічне вивчення остеологічний матеріал із розкопів на Стрийському замку, становив: об'єм вибірки – 312 фрагментів тваринного походження, з них: 261 – кістка ссавців (64 особин), 51 – птахів (33 особин). Збереженість матеріалу в середньому становить 4 бали за 5-бальною шкалою. Залишки тварин Є. Яніш визначила за допомогою порівняння кісткових фрагментів з екземплярами сучасних і субфосильних видів із колекції Національного науково-природничого музею НАН України, а також із приватної остеологічної колекції Євгенії Яніш.

Рис. 31. Стрий, замок. Загальний вигляд на південну частину розкопу із фрагментом кам'яного муру споруди-2. На стратиграфічному перерізі цієї південної стінки прослідковується пазуха фундаментного рову

Fig. 31. Stryi, castle. General view of the southern part of the excavation with a fragment of the stone wall of construction-2. The sinus of the foundation ditch is visible on the stratigraphic section of this southern wall

Визначення видового складу показало, що в матеріалі присутні 10 видів ссавців, які належать до трьох рядів: парнопалі (*Artiodactyla*) – родина порожнисторогі (*Bovidae*), родина оленеві (*Cervidae*), родина свині (*Suidae*); непарнопалі (*Perissodactyla*) – родина коневі (*Equidae*): підвид хижі (*Carnivora*) – родина собачі (*Canidae*), родина котячі (*Felidae*). Більша частина віднесених до виду кісток ссавців (80 %) належить свійським тваринам: бик свійський (*Bos taurus Linnaeus*, 1758) (зокрема й віл), кінь свійський (*Equus caballus Linnaeus*, 1758), свиня свійська (*Sus scrofa Linnaeus*, 1758, рис. 3, 5), вівця (*Ovis aries Linnaeus*, 1758, рис. 6) і коза свійська (*Capra hircus Linnaeus,* 1758), собака свійський (*Canis familiaris Linnaeus,* 1758, рис. 7) та кіт свійський (*Felis catus Linnaeus,* 1758). 20 % визначених кісток належать диким видам: оленю шляхетному (*Cervus elaphus Linnaeus*, 1758), козулі європейській (*Capreolus capreolus Linnaeus*,

Рис. 32. Стрий, замок. На фото – залізна столова виделка для м'яса із частково ушкодженим лівим зубом

Fig. 32. Stryi, castle. In the photo – an iron table fork for meat with a partially damaged left tooth

1758) та кабану (*Sus scrofa Linnaeus*, 1758). Ці види належать до м'ясної категорії здобичі. Але із врахуванням мінімальної кількості особин, частка диких видів суттєво зменшується і становить 2 %, оскільки 5 кісток козулі належали дорослій особині, 33 кістки оленя шляхетного – двом особинам (дорослій і молодій), а 12 кісток кабана – трьом особина (дорослій, молодій і напівдорослій). При визначенні видових і статево-вікових співвідношень обов'язково враховувати не лише абсолютну кількість кісток, а й мінімальну кількість особин, яким вони могли належати. Всі кістки належать до категорії «кухонні залишки», що опосередковано підтверджують сліди штучного впливу на поверхні низки з них: сліди від надрубів і надрізів, погризи собакою, сліди впливу вогню. На 88 кістках виявлені сліди зовнішнього впливу.

Цікаво, що погризи собаками, як встановила Є. Яніш, по-перше, вказують на наявність цього виду на поселенні, хоча серед кісток їхніх залишків може бути не виявлено. По-друге, це означає, що після того, як м'ясо з'їли, кістки, ймовірно, якийсь час залишалися відкриті і собаки та гризуни мали до них вільний доступ. Ще в одному випадку виявлений отвір у діафізі плюсневої кістки ДРХ. Подібні робили, щоби виварити кістковий мозок, але для точного призначення саме цього отвору потрібні додаткові дослідження. В одному випадку виявлені надруби на епістрофеї – другому шийному хребці вівці свійської. Відповідно, у процесі розбирання туші тварині відрубали голову. Також знайдені хребці бика свійського, кабана, ДРХ, які також мають сліди розрубування – вздовж тіла хребця. Згідно зі статистикою, можемо виснувати, що такі великі за розміром тварини, як бик свійський, кінь, олень і кабан, були розрубані на частини під час розбирання туш, тоді як менші за розміром свійські тварини переважно розбирали ножами, оскільки кістки переважно мають надрізи.

На кістках таких тварин, як кінь свійський, собака та кіт свійські також зафіксовано сліди надрізів, які відповідають категорії кухонних. Таз кота має слід від вколювання колючо-ріжучим знаряддям, імовірно ножем. Можливо, що в досліджуваний період на поселенні міг бути голод, що спричинило вживання у їжу цих видів (щодо кота – питання відкрите). Але згідно з нашим багаторічним дослідженням, вживання в їжу конини та собачатини насправді

було набагато поширеніше в різні епохи у представників різних культур, ніж вважалося раніше. Розмір фрагментів кісток (найчастіше відрубані фрагменти ребер чи хребців) опосередковано може вказувати на спосіб розбирання туші, приготування м'яса та діаметр отвору посуду, у якому страву готували.

Рис. 33. Стрий, замок. На фото – частина кованого залізного ланцюга довжиною 27 см, який складається із п'яти (вцілілих) ланок, кожна з яких має скручену, тобто – виту, середину
Fig. 33. Stryi, castle. In the photo – part of a forged iron chain 27 cm long, consisting of five (preserved) links, each of which has a twisted, i.e. spiral, inner part

Під час досліджень Є. Яніш виявила, що серед кісток, для яких можливе коректне визначення віку (за Волохом, 2022; Клевезаль, 2007), трапляються залишки дорослих (старших за 18 місяців, рис. 4), молодих особин і молочних тварин (2–3 місяці). Старих (сенильних) особин у матеріалі не виявлено. Висновки зроблено з урахуванням мінімальної кількості особин. Для бика та коня кількість дорослих особин переважає кількість молодих. Всі ці особини були використані в їжу. Те, що майже половина особин – молоді, вказує на суттєве значення м'ясного використання корів та коней на поселенні. Звичайно, корів і кобил також використовували для отримання прижиттєвої продукції – молока, волів – для перевезення вантажів (у матеріалі є фаланга зі слідами запалень та розростання кісткової тканини внаслідок навантажень), коней, звичайно, використовували для верхової їзди.

Також варто відзначити, що більшість свиней, для яких було можливо визначити вік, – молоді, відповідно значну частку поголів'я з'їдали в молодому віці. Переважав м'ясний напрям господарства. Для мисливських видів (олень, козуля, кабан – у матеріалі є як доросла особина, так і молода), а також для такого виду, як кіт свійський, притаманний дорослий вік. Адже, із врахуванням енергозатрат, вигідніше спрямувати зусилля на полювання за дорослою особиною. А оскільки котів зазвичай заводили для протидії мишам, то відповідно тварина теж доживала до дорослого віку. Кістки собак належали як дорослим тваринам, так і двом цуценятам. Для ДРХ також виявилася значна кількість молодих особин, але більшість – дорослі. Крім того, дорослими були особини кіз та овець. На підставі отриманих даних,

припускаємо, що ДРХ використовували як для вживання в їжу (м'ясний напрям), так і для отримання прижиттєвої продукції (молоко, вовна).

За ступенем прорізування зубів і приростання епіфізів до кісток, для 28 особин вдалося встановити більш точний вік. Оскільки відомо, у якому місяці орієнтовно народжують потомство різні види ссавців у природі, можливо вирахувати приблизно час загибелі тварин. Сільськогосподарські тварини за репродуктивним циклом у минулому також були ближчими до диких «родичів». Так, частина тварин до року забита в осінньо-зимовий період другого року життя, коли досягла розміру майже дорослої особини, що притаманно поселенням цього часу. Ще частина – забита наприкінці зими – на початку весни – у найбільш голодну пору року. На тоді припадає здобуття оленя та кабана. Ймовірно, саме в цей період значення полювання знов стає актуальнішим. На першому році життя забито кілька молочних поросят.

Рис. 34. Стрий, замок. На фото – свинцеві кулі до вогнепальної зброї, які були виявлені у водовідвідному каналі, який відходив від споруди-1 і яка припинила своє функціонування не пізніше XVI століття

Fig. 34. Stryi, castle. In the photo – lead bullets for firearms, which were discovered in the drainage canal, which led away from the structure-1 and which ceased to function no later than the 16th century

Також зоолог Є. Яніш проаналізувала співвідношення різних частин скелета ссавців у матеріалі. Так, переважають кістки нижньої частини кінцівок та черепа (тобто ті, які менше використовуються в їжу і вони досить міцні, щоби зберегтися в археологічному літописі, зокрема зуби). Ребра, плечові кістки та лопатки – навпаки маркують найбільш вживані частини тварини. Крім того, у матеріалі виявлені у значній кількості кістки птахів. Із них в 11,7 % вид не визначено у зв'язку зі значною фрагментацією кісток. У матеріалі домінують кістки курки свійської (*Gallus gallus Linnaeus,* 1758). Зокрема є кістка, яка належала самцю (півню), три – самкам (куркам), чотири – одній молодій особині (курчаті). Все разом вказує на те, що на поселенні було розвинене птахівництво. Кістки крижня – дикої качки (*Anas platyrhynchos*

Linnaeus, 1758) і свійської качки дуже подібні, відповідно сказати, чи це залишки свійського чи дикого птаха, – неможливо. Цікаво, що також виявлені рештки диких птахів, зокрема журавля сірого (*Grus grus Linnaeus,* 1758), припутня (*Columba palumbus Linnaeus,* 1758) – найбільшого за розміром дикого голуба, який трапляється на території України, а також воронових птахів – ворони сірої (*Corvus cornix Linnaeus,* 1758) та, за попередніми результатами, галки (*Corvus monedula Linnaeus,* 1758). У минулому на журавлів полювали та вживали їх в їжу, на припутня і сьогодні дозволене полювання. Воронові ж птахи могли потрапити в матеріал як випадково (наприклад, вбили ворону та викинули у сміттєву яму), так і в якості їжі. Наші попередні висновки дають змогу припустити, що в досліджуваний період міг бути брак продуктів (наприклад, унаслідок військових дій) і в їжу могли використовувати будь-яких тварин, яких змогли вполювати. Для точних висновків необхідні подальші комплексні дослідження.

Отже, можна ствердити, що на дослідженій частині колишнього Стрийського замку основним джерелом їжі тваринного походження були сільськогосподарські тварини, а полювання відігравало меншу роль у житті місцевого населення. Також було розвинене птахівництво. Крім того, опираючись на знахідки видів-біоіндикаторів змін середовища (олень шляхетний, кабан, козуля, ДРХ, кінь, ВРХ (велика рогата худоба) і свиня свійська), можна реконструювати палеоекологічні умови. Так, у XVI–XVII ст. н. е. поселення перебувало в лісостеповій зоні з переважанням мішаних і широколистяних лісів, переважно з домінуванням дуба, липи, ясена та в'яза, із вкрапленнями бука. Для випасу ВРХ, коней і ДРХ потрібні відкриті трав'янисті території, а взимку, якщо сніг не глибокий, – можливість для тебенівки або заготовлені запаси сіна. Частково цю потребу може перекрити випас у заплаві річок. У XVI ст. н. е. максимальна глибина снігового покриву взимку становила до 30 см. Вказаний період відповідає другій фазі Малого льодовикового періоду із невеликим потеплінням.

Підбиваючи підсумок розкопок 2023 р. на Стрийському замку, зазначимо, що двома розкопами було відкрито залишки двох великих дерев'яних споруд і низки кам'яних стін від мурованих споруд замку. Згідно з археологічними даними та писемними джерелами, найбільш ранні з цих споруд могли закласти ще наприкінці XIV століття або ж у 30-х роках XV ст. власник Стрийського замку Закліка Тарло герба Топір (тобто саме в час надання Магдебурзького права Стрию) і після частих перебудов вони могли проіснувати до 1770-х років.

У процесі археологічних досліджень на Стрийському замку 2023 р. виявлено численний і добре датований матеріал здебільша XVI–XVII ст.: уламки керамічних і скляних посудин, віконні скельця, фрагменти пишно декорованих ренесансних і ранньо-барокових кахлів, оздоблення каміну, палеозоологічні рештки, велика колекція різнопрофільної цегли (зокрема клінкерного випалу), уламки цегли з покриття долівки, численні уламки ліпнини, зокрема з розписом), а також монети, мушкетні кулі, кулі до пістоля, залізне ядро до гармати, предмети особистої гігієни (зубні щіточки із зубочистками) та фрагменти порцелянових посудин. Колекція залізних предметів охоплює великі обценьки, фрагменти витих ланців, підковки для чобіт, фрагмент шпори, деталі коліщатого механізму мушкета, фрагмент кінської підкови, залізну виделку для м'яса та ін. Знахідки після завершення досліджень, згідно із чинним законодавством і за інвентарним списком, передано до Львівського музею історії релігії. Подальша доля виявлених у 2023 р. дерев'яних і мурованих споруд Стрийського замку має бути вирішена відповідно до чинного законодавства і за участю Стрийської містобудівельної ради, головного архітектора Стрия та профільних управлінь державних органів.

ЛІТЕРАТУРА

Александрович В. (1994). Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI–XVII століть. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.* Львів, 1994. Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. С. 60–61.

Бандрівський М. (2002). Нові матеріали до західної периферії культури карпатських курганів (за матеріалами розкопок у Стрию в 1990 році). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Львів. Вип. 8. С. 119–122.

Бандрівський М. (1990). Археологія Стрийщини. *Голос Стрийщини*, 17 липня, №87, Стрий. С. 3.

Бандрівський М., Сулик Р. (1994). До проблеми походження міста Стрия. *Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр:* Тези доповідей Міжнародної наукової конф. Львів. С. 52–54.

Бандрівський М., Сулик Р. (1992). Відкриття давньоруського поселення в Стрию. *В своїй хаті своя правда: сторінки історії Стрия.* Стрий. С. 29–35.

Zachiller R., Forrer R. (1891). Der Sporn in seiner Formen-entwicklung. Berlin. 25 p.

REFERENCES

Aleksandrovych, V. (1994). Obrazotvorchi napriamy v diialnosti maistriv zakhidnoukrainskoho maliarstva XVI–XVII stolit. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka: Pratsi Sektsii mystetstvoznavstva, 227*, 60–61.

Bandrivskyi, M. (2002). Novi materialy do zakhidnoi peryferii kultury karpatskykh kurhaniv (za materialamy rozkopok u Stryiu v 1990 rotsi). *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, 8*, 119–122.

Bandrivskyi, M. (1990, 17 lypnia). Arkheolohiia Stryishchyny. *Holos Stryishchyny, 87*, 3.

Bandrivskyi, M., Sulyk, R. (1994). Do problemy pokhodzhennia mista Stryia. *Evoliutsiia rozvytku slovianskykh hradiv VIII–XIV st. u peredhiri Karpat i Tatr: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*, 52–54.

Bandrivskyi, M., Sulyk, R. (1992). Vidkryttia davnoruskoho poselennia v Stryiu. *V svoii khati svoia pravda: storinky istorii Stryia*, 29–35.

Zachiller R., Forrer R. (1891). *Der Sporn in seiner Formen-entwicklung.* Berlin.

Стаття: надійшла до редакції 20.08.2025
прийнята до друку 11.11.2025

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE STRYI CASTLE IN 2023 (PREVIOUS ANNOUNCEMENT)

Mykola BANDRIVSKYI[1], Roman SULYK[2]
[1] Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: bandrm@ukr.net
[2] Archaeological Commission of the Shevchenko Scientific Society
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: r.sulyk@gmail.com

The preliminary results of the first archaeological research of the Stryi Castle, conducted in 2023, are presented. It was established that its lower part survived, while the upper part (the above-ground part of the castle structures) was dismantled by the Austrian authorities after 1772. Two excavations revealed separate sections of a long wooden construction approximately 5 m wide (the width of the rooms reached 3.4 m, with a probable gallery 1.2–1.5 m wide on the eastern side). It is noted that particularly interesting elements of the frame are the transverse beams, tetrahedral in cross-section, and the same shape (and also very precisely hewn to a completely flat surface) lying beams, the lateral side of which was 28–30 cm, which were supposed to stabilize the structure from transverse deformation.

It is traced that piles were widely used at the earliest stages of the construction of the Stryi Castle, because of the marshy and flooded terrain. It was noted that these deeply driven into the soil (over 4.1 m) wooden piles

still could not sustain the loads in some places, as evidenced by their «pushing through», and even through, the southern tie-spacer. It was observed that at the same time the upper ends of the piles literally split the thick tie-spacer beam in this place. It was stated that this could have happened either due to the constant and strong load on the side walls of building 1, or be the result of dynamic loading (from the operation of a mill, a bellfounding workshop or some kind of mechanical forging in this place). It is assumed that this continuous structure – more than 50–55 m long – which, apparently, was built in the 14th–15th centuries, could have been used as a barracks for the local castle garrison, and we believe that it is marked on the map of Stryi Castle made by D. Gagershtein in 1778.

It is also assumed that, according to archaeological data and written sources, this long wooden structure (barracks?) could have been one of the buildings that was constructed here in the 1530s by the owner of Stryi Castle, Zaklika Tarło of the coat of arms Topir, and which, due to reconstructions, existed until the 1770s. It is assumed that after the finish of the functioning of this long barracks, a foundation ditch was dug almost right next to it and in it no later than the 15th century the masonry of a new two-part masonry structure approximately 14 m long was built, which first served as an arsenal, and later as a castle and city treasury, and was completely discovered in the following field season.

Numerous and well-dated archaeological material, mainly from the 16th–17th centuries, was published for the first time including fragments of ceramic and glass vessels, Gothic block bricks, window panes, fragments of richly decorated Renaissance and early Baroque tiles, fireplace decoration, paleozoological remains, a large collection of variously profiled bricks (including clinker-fired), fragments of bricks from the floor covering, numerous fragments of stucco (including painted ones), coins, musket and pistol bullets, an iron cannon ball, personal hygiene items (toothbrushes with toothpicks) and fragments of porcelain vessels. It is noted that the collection of iron items includes large piler, fragments of twisted chains, shoelaces for boots, a spur fragment, details of a musket wheel mechanism, a fragment of a horseshoe, an iron meat fork, etc.

It is claimed that the materials from the excavations of the Stryi Castle, which were first introduced into scientific circulation, expand the generally accepted ideas about fortress construction in the Ukrainian Sub-Carpathian region in the Late Middle Ages and Early Modern Era.

Key words: Stryi Castle, archaeological research, wooden construction.

УДК [711.73(477):902.3:351.853]”2006/2021”
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-365-383

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 365–383.

ПРЕВЕНТИВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2006–2021 РОКІВ У ЗОНІ РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОЇ ДОРОГИ М-03 КИЇВ–ХАРКІВ–ДОВЖАНСЬКИЙ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЯТІВНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ)

Марія ПАДЮКА, Олег ОСАУЛЬЧУК

Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба»
Інституту археології Національної академії наук України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: padyuka@nltu.edu.ua, osaul.ras@gmail.com

Автомобільна дорога Київ–Харків–Довжанський стала чи не першим об’єктом автодорожньої галузі в Україні, на якій були виконані археологічні дослідження на усіх етапах реалізації інвестиційних проєктів з її розвитку.

Мета – за матеріалами робіт 2006–2021 років, виконаних Рятівною археологічною службою, розглянути історію вивчення археологічних пам’яток в межах розвитку автодороги М-03 на усіх стадіях проєктування, узагальнити досвід заходів з уникнення негативного впливу на пам’ятки археології.

На стадії ТЕО попередніми археологічними дослідженнями охоплено понад 900 км цієї траси та отримано дані про 238 відомих об’єктів археології. Як самостійно, так і у співпраці з іншими науковими установами, розвідки проведено на ділянках реконструкції і нового будівництва загальною протяжністю 328 км на площі понад 900 га. У межах смуги проєктування локалізовано 77 об’єктів археології, з яких 45 – були розташовані у зоні будівництва завширшки від 4 до 100 м. На 10 об’єктах здійснено компенсаційні заходи – археологічні розкопки на площі майже 13 тис. м^2.

Засвідчено нерівномірність археологічного вивчення території України, недостатній рівень введення до наукового обігу результатів археологічних розвідок, незадовільний стан ведення державного обліку пам’яток.

Відзначено, що повторне обстеження смуги відведення збільшує кількість локалізованих об’єктів археології у 1,5–2 рази, а коефіцієнт трапляння для ділянок нового будівництва становить приблизно 1 об’єкт археології на 2 км траси і 1 об’єкт археології на 4 км ділянки реконструкції.

Акцентовано увагу на тому, що дослідження в межах реконструкції діючих доріг не варто сприймати як «малоперспективні», а розкопки «науково нерентабельних» пам’яток на великих площах часто супроводжуються вагомими науковими відкриттями.

Наголошено, що будівництво дороги (як нове, так і реконструкція) має потенційно значний негативний вплив на об’єкти культурної спадщини у смугах відведення, і тому повинно здійснюватися з належним археологічним супроводом від початку його планування.

Представлено передпроєктні дослідження та розвідки як заходи з уникнення прямого чи опосередкованого негативного впливу, а археологічні розкопки і нагляд – як заходи, що компенсують негативний вплив об’єкта будівництва на пам’ятки археології.

Ключові слова: археологічні розвідки (вишукування), археологічні розкопки, археологічний нагляд, охорона археологічної спадщини, пам’ятка археології, об’єкт археології, історія досліджень, кургани, Рятівна археологічна служба.

Археологічна спадщина, як і дорожня інфраструктура, – це вагоме надбання нашої цивілізації. У давнину поселення виникали поряд із річками, які слугували людям і

© Падюка М., Осаульчук О., 2025

сировинною базою, і комунікацією, згодом вони поставали вздовж наземних шляхів, які з'єднували їх, наче намистини.

Обидві сфери неодмінно мали б пересіктися у своєму розвитку на уявному перехресті інтересів. До таких точок дотику, звичайно, належать території, де розташовані археологічні об'єкти і які потрапляють у смугу розвитку проєктованих та наявних автомобільних доріг.

В Україні мережу доріг активно розбудовували впродовж 1960–1970-х років. На 1950 р. із 275 тис. км шляхів лише 12,18 % мали тверде покриття і до 2014 р. цей показних сягнув відмітки – 97,9 %. Облаштування твердого покриття привело до виведення з експлуатації та обліку понад 100 тис. км нераціональних ґрунтових доріг (Вознюк, 2014, с. 111–112).

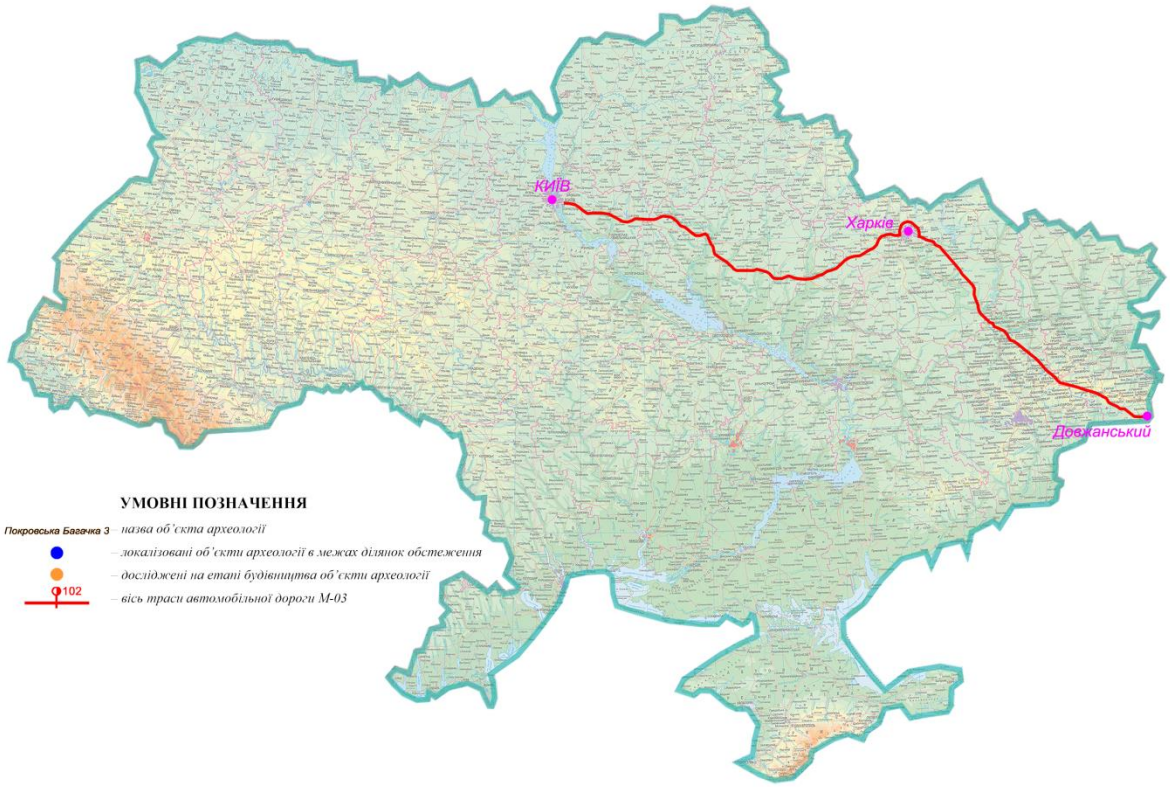

Рис. 1. Схема розташування автомобільної дороги М-03 Київ–Харків–Довжанський
Fig. 1. Map of the M 03 Kyiv–Kharkiv–Dovzhansky highway

Остаточно дорожня мережа сформувалася в середині 1980-х років і на кінець 2023 р. її загальна протяжність становила 169 648 км, із яких 47 422 км, або 27,95 %, – мали статус державного значення, решта – місцевого (Про затвердження переліку…, 2023).

Через економічну кризу середини 1990-х років фінансовий і матеріально-технічний стан транспортної галузі досяг критичного рівня – дороги були радше напрямками руху.

Прийняття низки нормативно-правових актів і важливих управлінських рішень у кінці 1990-х – на початку 2000-х років, як-от затвердження «Програми створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні» (Про затвердження Програми..., 1998), «Концепції реформування транспортного сектору економіки» (Про затвердження Концепції…, 2000), «Комплексної програми утвердження України як транзитної держави у 2002–2010 рр.» (Про Комплексну програму..., 2002), прийняття Закону України «Про реконструкцію та експлуатацію на платній основі автомобільної дороги Київ–Одеса» (Про реконструкцію…, 2003) і створення в жовтні 2001 р. Державної служба автомобільних доріг

України (Укравтодор, 2001–2023), фактично запустило процеси з реанімування автодорожньої галузі.

У 2005 р. уперше прийнято «Державну програму розвитку автомобільних доріг загального користування на 2005–2010 (2011) рр.» (Про затвердження Державної…, 2005), за якою було передбачено будівництво нових і реконструкція до параметрів 1-ї категорії 2 771 км шляхів за напрямками, що відповідали основним транспортним коридорам. Також було заплановано збудувати й реконструювати 1 444 км доріг місцевого значення, збудувати обходи 31-го населеного пункту, а на умовах концесії – 1 858 км нових автомагістралей. Одним із головних завдань програми було розроблення техніко-економічного обґрунтування (ТЕО) розвитку опорної мережі автодоріг та інвестиційних пропозицій щодо будівництва і реконструкції об'єктів дорожньої інфраструктури.

Одними з перших великих проєктів із розвитку сучасної мережі шляхів на початку 2000-х років стали реконструкції автодоріг М-05 Київ–Одеса, М-06 Київ–Чоп і М-03 Київ–Харків–Довжанський (Про затвердження переліку…, 2023).

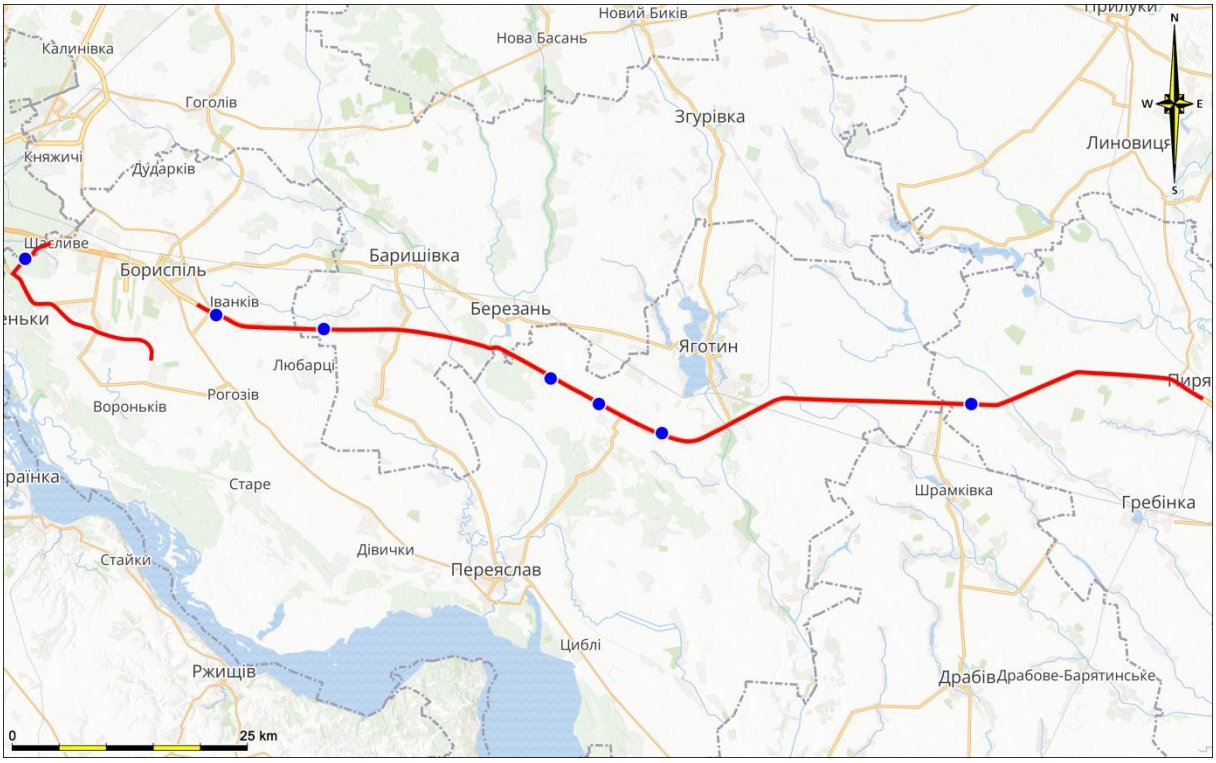

Рис. 2. Схема розташування виявлених об'єктів археології в межах ділянки автодороги М-03 км 44 – км 158

Fig. 2. Scheme of arrangement of archaeological sites identified within the M 03 highway area between km 44 and km 158

Міжнародна траса М-03 завдовжки 947,5 км пролягає територією п'яти областей та є однією з найдовших в Україні (рис. 1). Її 17-кілометрова ділянка (на відтинку від Києва до Борисполя) і нині залишається єдиною автомагістраллю.

У межах розвитку цієї автодороги Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України (РАС) упродовж 2006–2021 рр. виконував археологічні роботи на різних стадіях його реалізації: ТЕО, проєктування, будівництво; і для різного виду будівництва: капітальний ремонт, реконструкція та нове будівництво. Дослідженнями охоплено такі ділянки: капітального ремонту траси на км 44 – км 158, км 185 –

км 191; реконструкції обходу м. Бориспіль, км 210 – км 300, км 323 – км 329, км 333 – км 347 (обхід м. Полтава), км 344 – км 347 (обхід с. Копили), км 356 – км 395, км 431 – км 440; нового будівництва південного обходу м. Бориспіль, км 220 – км 228 (обхід с. Покровська Багачка), км 385 – км 395 (обхід смт Чутове), км 420 – км 432 (обхід м. Валки) (рис. 2–4).

Попередні археологічні дослідження на стадії ТЕО передбачали виконання архівно-бібліографічного пошуку з підготовкою Звіту про оцінку впливу на археологічну спадщину або Вихідних даних про наявність відомих об'єктів археології, які вводилися до складу передпроєктної документації.

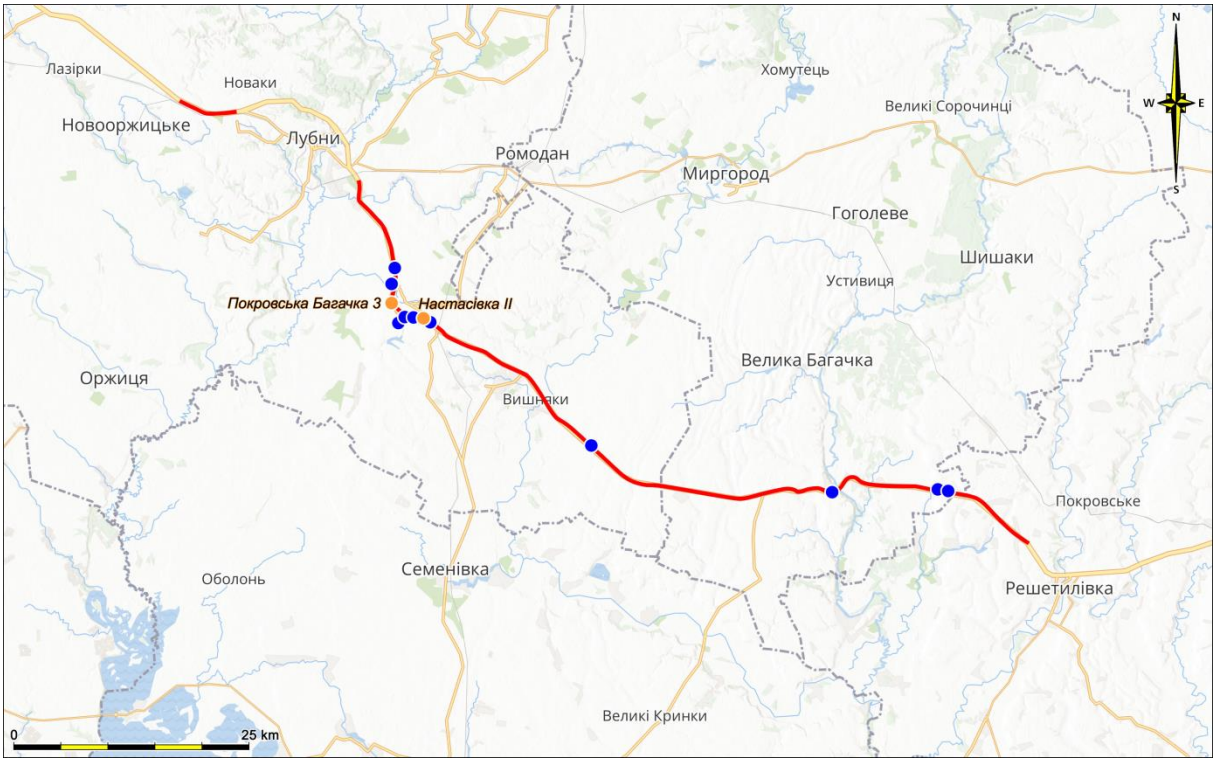

Рис. 3. Схема розташування виявлених і досліджених об'єктів археології в межах ділянок автодороги М-03 км 185 – км 191, км 210 – км 300, км 323 – км 329

Fig. 3. Scheme of arrangement of archaeological sites identified and investigated within the M 03 highway areas between km 185 – km 191, km 210 – km 300, and km 323 – km 329

На стадії ТЕО розвитку дороги М-03 і М-30 Київ–Харків–Дебальцеве–Ізварине (Київська, Полтавська, Харківська, Донецька, Луганська обл.) у 2006 р. за історико-бібліографічними й архівними даними у смузі завширшки 1 км обабіч вісі наявної дороги і на ділянках обходів населених пунктів (Велика Круча, Покровська Багачка, Білоцерківка, Полтава, Копили, Чутове, Валки, Харків, Чугуїв, Ізюм, Дебальцеве, Бахмут, Михайлівка, Луганськ і Сорокине) отримано дані про 216 відомих об'єктів археології на майже 1000 км протяжності дороги: 172 кургани і курганні групи, 29 поселень, 8 випадкових знахідок або скарбів, 3 стоянки, 3 городища і виробничий комплекс. Зокрема, у Київській обл. – 27 відомих об'єктів археології (2 стоянки, 4 поселення, 3 випадкові знахідки/скарби, 18 курганів і курганних груп), у Полтавській обл. – 69 (13 поселень, 3 випадкові знахідки/скарби, 53 кургани і курганні групи), у Харківській обл. – 56 (8 поселень, виробничий комплекс, 3 городища, стоянка, 2 випадкові знахідки/скарби, 41 курган і курганна група), у Донецькій обл. – 33 (3 поселення і 30 курганів та курганних груп) та Луганській обл. – 31 (усі кургани і курганні групи). Картографічний аналіз засвідчив концентрацію більшості об'єктів археології біля

обмеженої кількості населених пунктів. У Донецькій та Луганській обл. переважають кургани або курганні групи. Ймовірно, це зумовлено рівнем археологічного вивчення зазначених територій (Технічний звіт…, 2006).

У процесі складання списків відомих об'єктів археології та нанесення їхнього місця розташування на передпроєктні плани часто виникали труднощі з точною географічною локалізацією через суперечливість інформації з різних джерел про місцезнаходження тих чи тих об'єктів. Виявлено значні розбіжності в топографічній прив'язці, що можемо пояснити використанням археологами того часу дрібномасштабних карт із низькою деталізацією (наприклад, масштабом менше 1:500 000) і, відповідно, високою ймовірністю помилок при визначенні координат. З огляду на це, враховувалася найвірогідніша локалізація пам'яток, уточнена топографічним аналізом наявних карт.

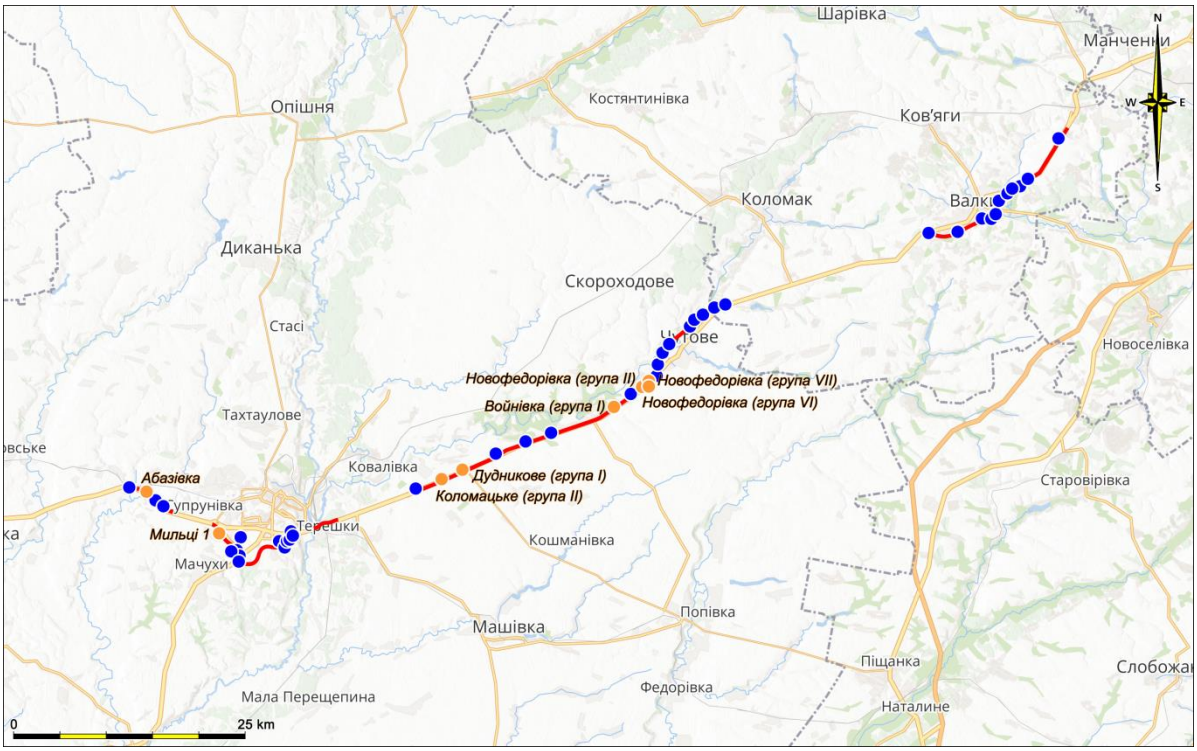

Рис. 4. Схема розташування виявлених і досліджених об'єктів археології в межах ділянок автодороги М-03 км 333 – км 347, км 356 – км 395, км 420 – км 440

Fig. 4. Scheme of arrangement of archaeological sites identified and investigated within the M 03 highway areas between km 333 – km 347, km 356 – km 395, and km 420 – km 440

Для реконструкції обходу м. Бориспіль у Київській обл. на цій стадії у 2020 р. опрацьовано ділянку дороги завдовжки 26 км. Зібрано інформацію про 22 відомі об'єкти археології: 18 поселень, 2 кургани і 2 місцезнаходження археологічних матеріалів (Оцінка впливу…, 2020).

Результати попередніх археологічних досліджень на стадії ТЕО стали підставою для підготовки пропозицій щодо уникнення або мінімізації негативного впливу на відомі об'єкти археології на стадії проєктування та розрахунку вартості таких заходів.

Археологічні розвідки (вишукування) на стадії проєкту в межах земельних ділянок, що надаються під будівництво, забезпечують розроблення заходів, які необхідно виконати на етапі будівництва.

Оскільки дорога М-03 – одна з найдовших, то проєктування нового будівництва, реконструкції і капітального ремонту та супутні археологічні розвідки в 2007–2021 рр. виконували окремими ділянками. Такі дослідження передбачали натурне обстеження цих ділянок у межах проєктованих смуг відведення та локалізування всіх відомих і нововиявлених об'єктів археології й оцінки впливу планованої діяльності на них.

У 2007 р. у межах Київської та Полтавської обл. обстежено ділянки сукупною протяжністю 119,9 км (км 44+500 – км 158+000, км 185+000 – км 191+400) (рис. 2–3). Виявлено шість об'єктів археології (п'ять курганів заввишки 1–3 м і діаметром 35–70 м: Іванків I, Бзів I, Козлів I, Сомкова Долина I, Теплівка I і поселення Семенівка I площею приблизно 30 га), з яких у зону негативного впливу дороги потрапило два: двошарове поселення доби раннього заліза та доби римських впливів (черняхівська культура) Семенівка I і курган біля Сомкової Долини (III тис. до н. е. – I тис. н. е.). Встановлено, що насипи курганів або їхні частини розорювалися та/або перекопувалися, деякі мають понищений профіль, на вершинах – сліди давніх вкопів, на деяких – ростуть дерева і чагарники. Північно-східна частина насипу кургану Сомкова Долина I понищена земляними роботами із влаштування кюветів попри насип дороги та насадженням захисної смуги, інша частина насипу регулярно розорюється. Західна частина поселення Семенівка I забудована господарськими спорудами – теплицями, північно-східна – перерізана полотном дороги М-03, решта – регулярно розорюється (Технічний звіт…, 2007).

Під час проєктування південного обходу м. Бориспіль у 2011 р. експедиція РАС провела археологічні розвідки та локалізувала в зоні впливу дороги курганну групу Щасливе 1 (три курганні насипи заввишки 0,6–1,5 м та діаметром 10–18,5 м і поряд – рештки валів, розташовані в декілька рядів заввишки 0,7–1,5 м та завширшки в підніжжі 5–8 м) (рис. 2). На курганній групі зростав молодий ліс, а її південна частина частково зруйнована лісовою дорогою, на південь від об'єкта археології розташовані рештки фортифікаційних споруд часу Другої світової війни – протитанкового рову й окопів (Археологічні вишукування, 2011a).

За результатами цих розвідок запропоновано забезпечити археологічний нагляд під час виконання земляних робіт підготовчого етапу будівнитцва для мінімізації негативного впливу на виявлені об'єкти археології в межах смуги відведення.

Упродовж 2008–2009 рр. біля с. Покровська Багачка Полтавської обл. обстежено ділянку реконструкції дороги км 213+000 – км 221+000 завдовжки 8 км (рис. 3).

Басейн р. Сула та її приток багатий об'єктами археології, серед яких більшість поселень тяжіють до водотоків, а на вершинах пагорбів і вододільних плато розташовані численні курганні групи й окремі кургани. Обстежений відтинок дороги проходив переважно по підвищеній ділянці вододілу річок Сула та Хорол і не перетинав жодного постійного водотоку. З огляду на фізико-географічні особливості району, були очікування виявити курганні групи або окремі кургани. Однак у смузі планованого розширення жодних об'єктів археології не виявлено (Археологічні вишукування, 2009a; Археологічні вишукування, 2009b; Башкатов, Осаульчук, 2010).

Розвідки на ділянках реконструкції км 210+000 – км 300+550, км 323+000 – км 329+050 завдовжки 97 км тривали впродовж трьох польових сезонів – у вересні–листопаді 2009 р., грудні 2010 р. та у травні 2011 р. (рис. 3). Обстежено приблизно 208 га у смузі завширшки 10–100 м по обидві сторони від наявного насипу дороги. Виявлено вісім поселень, сім курганів і курганних груп та місцевиявлення археологічних матеріалів. Територія локалізованих поселень Покровська Багачка 1, Покровська Багачка 2, Покровська Багачка 5, Покровська Багачка 6, Настасівка 2, Абазівка 1 та Абазівка 4 регулярно розорюється, тільки територія поселення Абазівка 2 була задернована (Супруненко, Осаульчук, Пуголовок, Шерстюк, 2012a, с. 380–381).

Курганні групи Покровська Багачка 3 зі семи(?) насипів заввишки 0,5–1 м та діаметром 20–100 м і Настасівка 3 із семи(?) насипів заввишки 0,5–0,7 м та діаметром 10–20 м сильно пошкоджені оранкою. Ймовірно, кількість курганів у кожній із них могла бути більшою.

З'ясовано, що поля обробляють плантажною оранкою завглибшки до 0,4 м, а місцеві механізатори називають кургани «сопками» і свідомо їх розорюють. Останці двох(?) насипів із групи Абазівка 3 заввишки 0,6 м і 1 м та діаметром 15–16 м і 18–20 м відповідно розташовані паралельно шосе, їхня поверхня вздовж піл із північного сходу – задернована, центри – поросли кущами й деревами.

Під час будівництва насипу дороги в 1970-х роках була зруйнована західна частина поселення Покровська Багачка 1, а також підрізано південно-західні поли двох насипів курганної групи Абазівка 3, а північно-східні – зруйновані під час прокладання додаткової асфальтованої дороги паралельно шосе з північного боку через 15–20 м у 1980-х роках.

Кургани – Демина Балка 1 (заввишки 0,7 м, діаметром 27 м), Красногорівка 1 (заввишки 0,4 м, діаметром 16 м), Поділ 1 (заввишки 0,7 м, діаметром 24 м) та Поділ 2 (заввишки 1,1 м, діаметром 30 м) регулярно розорюються, а Красногорівка 1 посередині перетнутий польовою дорогою.

На місці виявлення археологічних матеріалів Настасівка 1 зібрано фрагменти ліпної кераміки, люльок, осколків від снарядів і шматки керамічного шлаку.

Сильна фрагментованість підйомних матеріалів ускладнювала їхню культурно-хронологічну ідентифікацію. Поселення попередньо датовано періодом від доби раннього заліза до пізнього середньовіччя, кургани – за відсутності хронологічних ідентифікаторів – широким діапазоном: II тис. до н. е. – I тис. н. е. Деякі курганоподібні насипи могли бути рештками житлових і господарських споруд модерної доби – «хатищ». Для семи об'єктів археології (Покровська Багачка 3, Настасівка 2, Настасівка 3, Поділ 2, Абазівка 2, Абазівка 3, Абазівка 4), які потрапляли в зону розширення дороги, визначено обсяги й вартість археологічних розкопок та нагляду. Розкопки рекомендовано провести до початку зрізанням родючого шару ґрунту на підготовчому етапі будівництва (Археологічні вишукування, 2011b).

У 2009 р. і повторно у 2021 р. для нового будівництва обходу м. Валки (км 420+050 – км 432+100 траси) на Харківщині на ділянці завдовжки 11,87 км на площі приблизно 98 га було локалізовано вісім поселень: Валки 3, Валки 4, Валки 5, Валки 6, Валки 7, Валки 8, Валки 9 і Литвинівка (рис. 4). Зафіксовано, що північні частини поселень Литвинівка та Валки 9 були частково зруйновані під час будівництва дороги Київ–Харків–Довжанський та дамби ставу у другій половині XX ст. Поселення належать до старожитностей доби пізньої бронзи, доби раннього заліза, доби римських впливів і модерної доби. Зауважимо, що під час повторного обстеження траси у 2021 р. нових об'єктів археології не виявлено, лише уточнено культурно-хронологічну належність виявлених об'єктів археології, їхній правовий статус, скореговано види й обсяги пам'яткоохоронних заходів. Сім поселень уже перебували на державному обліку: три (Валки 3, Валки 7, Валки 9) – як пам'ятки археології місцевого значення, чотири (Валки 4, Валки 5, Валки 6 і Литвинівка) – як щойно виявлені об'єкти культурної спадщини (Археологічне обстеження, 2009; Звіт про археологічні вишукування…, 2021).

Того ж 2021 р. на Харківщині для реконструкції ділянки км 431+407 – км 440+480 завдовжки 9 км, завширшки 30 м під час археологічних розвідок виявлено три нові поселення доби раннього заліза (скіфська культура): Литвинівка 3, Литвинівка 4 та Золочівське 1 (Технічний звіт…, 2021) (рис. 4). Для зменшення прямого негативного впливу на них запропоновано превентивні археологічні розкопки на ділянках поселень у межах смуги відведення та археологічний нагляд в їхніх охоронних зонах.

Археологічні дослідження в межах проєктування південного обходу м. Полтава на ділянці км 333+800 – км 347+200 проведено у грудні 2010 р. (рис. 4). У смузі проєктування дороги завдовжки 12,9 км і завширшки до 100 м локалізовано 11 різночасових об'єктів археології, серед яких 4 поселення (Розсошенці 1, Шмиглі 1, Гора 1 і Гора 2 як одне, розділене в 1970-х роках побудованим шосе, Розсошенці 2) та 6 курганних груп (Мильці 1 із 6 насипів заввишки 0,4–0,8 м і діаметром 16–29 м, 2 групи Розсошенці: з 4 насипів заввишки 0,3–0,6 м і діаметром 18–25 м та з 8 насипів заввишки 0,3–0,6 м і діаметром 16–25 м, Шмиглі із 3 насипів

заввишки 0,3–0,5 м та діаметром 14–26 м, 2 групи Гора: з 5 насипів заввишки 0,3–0,9 м і діаметром 15–30 м та 2 насипів заввишки 0,3–0,6 і діаметром 12–20 м) та місцезнаходження монетного скарбу XVII ст. (Горбанівка), виявленого 2007 р. Частина об'єктів потрапляла безпосередньо в зону будівництва дороги, і для неї розроблено заходи з пом'якшення негативного впливу: на курганній групі Мильці 1 рекомендовано виконати превентивні археологічні розкопки, ще на трьох (поселеннях Гора 1, Гора 2 і курганній групі Розсошенці з чотирьох насипів) – забезпечити археологічний нагляд (Археологічні вишукування, 2011 с.; Археологічні вишукування…, 2015a; Супруненко, Осаульчук, Пуголовок, Шерстюк, 2012b, с. 378).

У 2013, 2015–2017 і 2021 рр. на стадії проєктування реконструкції наявної дороги та будівництва нового обходу археологічні розвідки проведено на ділянці км 356+200 – км 395+064 (рис. 4).

На ділянці км 356+200 – км 385+200 завдовжки 29 км локалізовано 11 об'єктів археології, з яких 6 – нововиявлені (курган I Куликове заввишки 1,2 м і діаметром 32 м, курганна група II Куликове: майдан заввишки 0,8–1 м і діаметром 80–95 м та курган заввишки 1,2 м і діаметром 18–35 м, курганна група I Дудникове із 3 насипів заввишки 0,3–0,9 м і діаметром 15–30 м, курган VI Мале Ладижине заввишки 0,7 м і діаметром 28 м, курганна група I Василівка з 5 насипів заввишки 0,3–2,1 м і діаметром 15–50 м, курганна група I Новофедорівка із 3 насипів заввишки 0,35–1,85 м і діаметром 20–50 м), інші 5 (курганна група IV Зеленківка зі 7 насипів заввишки 0,4–1,4 м і діаметром 20–50 м, курганна група I Войнівка з 12 насипів заввишки 0,25–1,8 м і діаметром 15–50 м, курганна група II Новофедорівка з 2 насипів заввишки 0,5–1,5 м і діаметром 24–35 м, курганна група VI Новофедорівка з 2 насипів заввишки 0,6–2,1 м і діаметром 16–48 м, курганна група VII Новофедорівка з 12 насипів заввишки 0,5–1,5 м і діаметром 14–35 м) – перебували на державному обліку як щойно виявлені об'єкти культурної спадщини. Для шести курганних груп (Куликове II, Дудникове II, Войнівка I, Новофедорівка II, VI і VII) було розроблено заходи з уникнення негативного впливу будівництва: превентивні археологічні розкопки запропоновано виконати на 7,2 тис. м^2, а археологічний нагляд провести в їхніх охоронних зонах на площі 75 тис. м^2 (Археологічні вишукування..., 2015b; Археологічні вишукування..., 2015c; Археологічні вишукування..., 2015d; Звіт про науково-дослідну…, 2016).

Одна з найкраще обстежених ділянок автодороги М-03 – околиці селища Чутове. В інженерному коридорі траси обстежено чотири альтернативні варіанти обходу загальною протяжністю 40,7 км на площі майже 180 га – великий і малий північний обходи, південний обхід та діючий напрямок. У смугах проєктування або обабіч них локалізовано 21 об'єкт археології: 7 поселень і 14 курганів, курганних груп і майданів. За величиною негативного впливу на археологічну спадщину археологи рекомендували обрати для будівництва малий північний обхід (Звіт про археологічні…, 2017; Супруненко, Осаульчук, Шерстюк, 2019, с. 198–199).

Загалом, для проєктів розвитку траси автодороги М-03 упродовж 2007–2021 рр. експедиціями РАС спільно з київськими (Юрій Башкатов), полтавськими (Олександр Сурпуненко, Юрій Пуголовок, В'ячеслав Шерстюк) і харківськими (Ірина Голубєва, Станіслав Задніков, Віталій Окатенко, Ірина Шрамко) колегами розвідковими дослідженнями охоплено ділянки загальною протяжністю понад 328 км. У смузі проєктування завширшки 10–100 м на площі понад 9 км^2 локалізовано 77 об'єктів археології. Ділянкам дороги із прямим негативним впливом на об'єкти археології (14 пам'яток, які перебували на державному обліку) було присвоєно клас наслідків СС3 (значні наслідки), решті – СС1 (незначні наслідки).

Археологічні розкопки і нагляд на етапі будівництва проведені вперше у 2012 р., коли на території с. Абазівка Полтавська експедиція РАС (керівники – В'ячеслав Шерстюк та Олександр Супруненко) на ділянці 400 м^2 дослідила культурні нашарування хутора XVIII ст. і поселення доби римських впливів (черняхівська культура) (Супруненко, Шерстюк, 2013, с. 284–285; Супруненко, 2013, с. 10–13) (рис. 4). Масштабні рятівні археологічні розкопки

розпочалися у 2017 р. на ділянці будівництва обходу с. Покровська Багачка (км 220+782 – км 228+000) (рис. 3). Під час додаткового поверхневого обстеження зафіксовано рештки щонайменше ще восьми насипів, які не були виявлені у 2009 р., із них два – безпосередньо у смузі відведення (Ромашко, Супруненко, 2016, с. 35–36). Загалом, на курганному могильнику Покровська Багачка 3 розкопано 3 із 15 насипів на площі 1051 м^2. У курганах (№ 3 розміром 39,5х35,5 м і заввишки 0,58 м; № 8 діаметром 21,7 м і заввишки 0,05 м; № 9 діаметром 21,3 м і заввишки 0,05 м) виявлено по одному основному захороненню (дитяче, чоловіче та групове) доби раннього заліза із фрагментованим супровідним матеріалом і кістками, сильно пошкодженими підкурганними спорудами (скіфська культура) та жертовними/тризновими комплексами в полах (Горобець, 2019, с. 371–372; Бітковська, 2019, с. 374). Виглядає, що поховання були пограбовані щонайменше двічі: у час скіфів, і повторно – у XVII–XVIII ст., адже зафіксовано сліди залишків давніх перекопів та лазів, які згодом слугували норами диких тварин (бабак степовий).

В охоронній зоні поселення Настасівка I на площі 0,25 га здійснено археологічний нагляд, однак не виявлено рухомого археологічного матеріалу чи решток культурного шару. На поселенні Настасівка II на 248 м^2 досліджено рештки 26 заглиблених господарських об'єктів модерної доби (господарські споруди і ями, погреби, скупчення кісток). Чимала колекція артефактів (понад 3 700) представлена уламками декоративної та ужиткової кераміки (димлена і світлоглиняна, фаянсова), пічних кахель, виробів зі скла, металеві предмети (монети, підкови, браслети, каблучки тощо). За свідченнями місцевих мешканців, ці терени за останнє десятиліття зазнали серйозного втручання скарбошукачів, які зібрали значну кількість артефактів, серед них і монетних скарбів.

За результатами археологічного нагляду на об'єкті археології Настасівка III, який було визначено як курганна група, насипи виявилися «хатищами», синхронними поселенню Настасівка II (Звіт про пам'яткоохоронні…, 2017b; Звіт про пам'яткоохоронні…, 2017c; Супруненко, Шерстюк, 2017; Супруненко, Шерстюк, 2019b, с. 203–206; Супруненко, Шерстюк, 2019c, с. 206–208; Горобець, 2019, с. 371–372; Бітковська, 2019, с. 374).

На ділянці будівництва обходу м. Полтава, на курганній групі Мильці 1, досліджено ще три розорані кургани заввишки 0,4–0,5 м діаметром від 16,5 до 29,5 м (керівник – Олександр Супруненко) (рис. 4). На площі 1144 м^2 виявлено рештки поховального комплексу доби пізньої бронзи і залишки господарської споруди модерної доби (перший курган), у другому – одне поховання пізньоенеолітичне, друге – доби ранньої бронзи (катакомбна культура), третій курган – це насип-кенотаф над імовірно дитячим похованням цих же хронологічних періодів. Поховальні споруди із ґрунту містили обмаль супровідного матеріалу, крім них досліджено ще жертовні ями, стовпові ямки, давні вогнища і кільцевий рів. Після розкопок один із досліджених насипів був рекультивований. Зауважимо, що курганний могильник біля с. Мильці – це перший поховальний комплекс з енеолітичним захороненням, виявлений 1977 р. (Звіт про пам'яткоохоронні…, 2017a; Супруненко, 2017; Супруненко, Шерстюк, 2019a, с. 200–203).

Одними з найцікавіших – як за обсягами досліджень, так і за результатами – стали рятівні археологічні роботи 2019 р. на курганних група в Полтавському та Чутівському р-нах Полтавської обл. на ділянці км 356+200 – км 385+100 реконструкції дороги М-03 (керівники – Богдан Сало, В'ячеслав Шерстюк) (рис. 4). Загалом, у межах смуги відведення було розкопано 13 курганів і ґрунтовий могильник на площі 10 368 м^2. Дослідження курганів здійснювалося із застосуванням землерийної техніки (бульдозер, трактор) паралельними траншеями з їх орієнтуванням паралельно до сучасних ліній дороги, лісмосмуг і підземних кабелів, а також вручну. Особливу увагу приділено розкопкам міжкурганного простору (Інформаційний звіт про…; Сало, Шерстюк, 2022a, с. 224–225; Сало, Шерстюк, 2022b, с. 225–227; Сало, Шерстюк, 2022c, с. 227–231; Сало, Шерстюк, 2020b, с. 233–239).

На курганній групі II Коломацьке археологічні розкопки виконала Чутівська археологічна експедиція РАС спільно з Центром охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради на площі 1349 м^2. Досліджено: курганоподібний насип заввишки 0,8–1,0 м, розміром 60х95 м із рештками селітроварного майдану XVII ст., три поховання доби бронзи (інгульської і бабинської культур) та курганоподібний насип, який, імовірно, був насипаний під час будівництва дороги в середині XX ст. (Сало, Шерстюк, 2020а, с. 231–233; Мельникова, Деркач, Курницька, 2023, с. 272, 275).

На курганній групі I Дудникове досліджено один із трьох курганів заввишки 0,1 м і розміром 22х25 м (350 м^2) із двома похованнями доби бронзи (ямної і катакомбної культур) (Артем'єв, Каськова, Шерстюк, 2023, с. 345–346). Насипи зазнали численних антропогенно-технічних руйнувань, були перерізані підземними лініями зв'язку.

На курганній групі I Войнівка в одному із 12 курганів заввишки 0,05 м і розміром 25х28 м (610 м^2) виявлено поховання енеоліту – доби бронзи (ранній етап ямної культури) та матеріали черняхівської культури (рештки тризни або кремації). Насип був знівельований і розтягнутий під час будівництва дороги, згодом – перерізаний трьома підземними лініями зв'язку.

На курганній групі II Новофедорівка в межах 4002 м^2 досліджено два кургани (перший заввишки 0,79 м і розмірами 59х66 м із двох насипів на площі 3302 м^2, другий заввишки 0,2 м діаметром 29 м – 700 м^2). Виявлено чотири поховання доби бронзи (ямної й інгульської культур), чотири ритуальні і тризнові об'єкти доби бронзи та римських впливів, рештки шести кар'єрів та дев'ять об'єктів модерної доби, скарб срібних монет XVII ст. Колективне (ймовірно, сімейне) поховання ямної культури містило багатий поховальний інвентар (Мельникова, Деркач, Курницька, 2023, с. 272, 275; Деркач, 2022, с. 198–205; Артем'єв, Каськова, Шерстюк, 2023, с. 345–346; Із доповіді…). Звернімо увагу, що до початку розкопок було зафіксовано незадовільний стан більшості насипів, які, по-перше, були розорані, по-друге, підрізані як під час влаштування земляного полотна діючої дороги, так і прокладення оптоволоконних ліній зв'язку. Центральні поховання курганів повністю знищені у XX ст. під час влаштування у їхніх насипах резервів ґрунту для будівництва дороги.

На курганній групі VI Новофедорівка розкопано один курган із двох заввишки 1,28 м і розміром 16х21 на площі 284 м^2. Досліджено рештки єдиного поховання ямної культури. У межах 3711 м^2 на курганній групі VII Новофедорівка розкопано курганоподібний насип (встановлено, що він виник під час будівництва полотна дороги) і п'ять курганів (заввишки 0,23–1,06 м та завширшки 23–33 м). Досліджено 10 поховань: 6 – доби бронзи (ямна і бабинська культури), енеолітичне, 3 черняхівської культури, а також 21 ритуальний і тризновий об'єкт (ямної і черняхівської культур) та 7 об'єктів модерної доби і природного походження. Насипи курганів були значно зриті під час будівництва полотна дороги. Досліджена ділянка ґрунтового могильника черняхівської культури доби римських впливів площею 62 м^2 представлена поховальними та ритуальними комплексами: трьома похованнями і трьома ритуальними тризновими ямами.

За два польові сезони 2017 р. і 2019 р. археологічні експедиції РАС під час будівництва та реконструкції дороги М-03 Київ–Харків–Довжанський здійснили превентивні археологічні розкопки на площі 12 749 м^2 на 10 об'єктах археології і забезпечили нагляд за земляними роботами підготовчого етапу.

Отже, автомобільна дорога М-03 Київ–Харків–Довжанський належить до перших доріг загальнодержавного значення в Україні, на якій виконано археологічні дослідження на всіх етапах реалізації інвестиційних проєктів з її розвитку.

Загальним результатом робіт, проведених РАС упродовж 2007–2021 років, було опрацювання на стадії ТЕО великого масиву архівно-бібліографічних матеріалів для отримання інформації про відомі об'єкти археології в межах інженерного коридору дороги. Для розроблення проєктної документації на ділянках планованого капітального ремонту, реконструкції або нового будівництва автодороги у межах смуги проєктування локалізовано

77 об'єктів археології, з яких 45 були розташовані у зоні будівництва завширшки від 4 до 100 м. На 10 об'єктах (здебільшого кургани) здійснено компенсаційні заходи (археологічні розкопки та археологічний нагляд) для зменшення негативного впливу будівництва на ці об'єкти археології. На решті об'єктів такі заходи не виконувалися через призупинення фінансування.

На підставі набутого експедиціями РАС практичного досвіду зроблено такі висновки:

1) Будівництво автомобільних доріг у другій половині XX ст. в Україні виконувалося без археологічного супроводу, що призвело до знищення численних різнотипних і різночасових пам'яток.

2) Дослідження під час реконструкції діючих доріг і до нині сприймаються академічною наукою як «малоперспективні», хоча в межах наявних смуг відведення неодноразово виявлялися об'єкти археологічної спадщини зі значно поруйнованими наземними формами, але збереженими ділянками культурного шару та рештками підземних споруд. Розкопки таких «науково нерентабельних» пам'яток на великих площах можуть дати надзвичайно вагомі наукові відкриття.

3) Дослідження на стадії ТЕО засвідчили нерівномірність археологічного вивчення території України, недостатній рівень введення до наукового обігу результатів розвідок, незадовільний стан обліку пам'яток археології уповноваженими органами охорони культурної спадщини, як і численні неточності в офіційних реєстрах та переліках пам'яток.

4) Повторне обстеження смуги відведення збільшує кількість локалізованих об'єктів археології у 1,5–2 рази, що обумовлено об'єктивними чинниками стану поверхні і пори року. Визначений нами коефіцієнт трапляння для ділянок нового будівництва становить приблизно 1 об'єкт археології на 2 км траси і 1 об'єкт археології на 4 км ділянки реконструкції.

5) Синхронізація археологічних досліджень зі стадіями проєктування і будівництва корелює площі опрацювання – від квадратних кілометрів на стадії ТЕО, до гектарів на стадії проєктування і квадратних метрів на етапі будівництва, а також зменшується кількість об'єктів археології, що досліджується.

6) Передпроєктні археологічні дослідження та розвідки належать до заходів з уникнення прямого чи опосередкованого негативного впливу, а археологічні розкопки і нагляд є заходами компенсації негативного впливу об'єкта будівництва на пам'ятки археології.

ЛІТЕРАТУРА

Артем'єв, А., Каськова, Л., Шерстюк, В. (2023). Антропологічні визначення кістяків з курганів у Полтавському та Чутівському р-нах Полтавщини в 2019 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022,* 345–346.

Археологічне обстеження. (2009). *Робочий проект будівництва автомобільної дороги Київ – Харків – Довжанський (на Ростов-на-Дону) в обхід м. Валки, Харківська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування (розвідки). (2015a). *Будівництво обходу с. Копили від км 344+817 до км 347+200 автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський при її реконструкції на ділянці км 333+800 – км 347+200, Полтавська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування (розвідки). (2015b). *Книга 1. Ділянка км 356+200 – км 385+200. Реконструкція автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці км 356+200 – км 395+064, Полтавська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування (розвідки). (2015c). *Книга 2. Ділянка км 385+200 – км 395+064. Реконструкція автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці км 356+200 – км 395+064, Полтавська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування (розвідки). (2015d). *Нові ділянки розташування автомобільної дороги державного значення М-03, Чутівський район, Полтавська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування. (2009a). *Робочий проект реконструкції автомобільної дороги державного значення Київ – Харків – Довжанський на ділянці км 213+000 – км 217+000, Полтавська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування. (2009b). *Робочий проект реконструкції автомобільної дороги державного значення Київ – Харків – Довжанський на ділянці км 217+000 – км 221+000, Полтавська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування. (2011a). *Будівництво Південного обходу навколо м. Бориспіль.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування. (2011b). *Реконструкція автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці Лубни – Полтава км 210+000 – км 300+550, км 323+000 – км 329+050, Полтавська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Археологічні вишукування. (2011c). *Реконструкція автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці км 333+800 – км 347+200, Полтавська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Башкатов, Ю., Осаульчук, О. (2010). *Звіт про результати археологічних розвідок у зоні реконструкції автомобільної дороги М-03 Київ – Харків – Довжанський на території Полтавської області у 2009 р.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Бітковська, Т. (2019). Визначення ссавців. *Археологічні дослідження в Україні 2017,* 373–374.

Вознюк, А. (2014). Мережа доріг України та сучасні транспортні потоки. *Дороги і мости, 14,* 11–124.

Горобець, Л. (2019). Орнітологічні визначення 2017 р. *Археологічні дослідження в Україні 2017,* 371–372.

Деркач, Ю. (2022). 3D реконструкції поховань доби бронзи: з досвіду виконання проєкту «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини». *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2021,* 198–207.

Звіт про археологічні вишукування (розвідки). (2017). *Розробка документації до техніко-економічного, екологічного та соціального порівняння варіантів проходження траси обходу смт. Чутове км 385+100 – км 395+064 (Лот 3.4) автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Звіт про археологічні вишукування (розвідки). (2021). *Коригування проектної документації на будівництво автомобільної дороги загального користування державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський (на м. Ростов-на-Дону) в обхід м. Валки, Харківська область.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Звіт про науково-дослідну тему. (2016). *Археологічні вишукування (розвідки) для інженерно-технічного забезпечення експлуатаційного утримання доріг загального користування державного значення та споруд на них у Чутівському районі Полтавської області.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки та нагляд). (2017a). *Будівництво обходу м. Полтава від км 333+800 автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський до км 4+144 автомобільної дороги державного значення М 22 Полтава – Олександрія при реконструкції автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці км 333+800 –*

км 347+200, Полтавська область (Лот 2.9). Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки та нагляд). (2017b). *Будівництво обходу с. Покровська Багачка км 220+782 – км 228+000 при реконструкції автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці Лубни – Полтава км 210+000 – км 300+550, км 323+000 – км 329+050, Полтавська область. Том 1. Км 3+130 – км 3+600. Курганний могильник II біля с. Покровська Багачка.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки та нагляд). (2017c). *Будівництво обходу с. Покровська Багачка км 220+782 – км 228+000 при реконструкції автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці Лубни – Полтава км 210+000 – км 300+550, км 323+000 – км 329+050, Полтавська область. Том 2. Км 7+300 – км 7+750. Селище Настасівка-2.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Із доповіді О. Осаульчука та М. Падюки «Preventive archaeology of linear infrastructure: experience of Rescue archaeological service in Ukraine», виголошеній 06 вересня 2023 р. на засіданні секції XX-го Світового Конгресу UISPP у м. Тімішоара (Румунія). (2023). https://uispp2023.uvt.ro/scientific-programme/ (дата звернення 15.10.2025).

Інформаційний звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки). (2019). *Реконструкція автомобільної дороги державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці км 356+200 – км 385+100 (Лот 3.3).* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Мельникова, І., Деркач, Ю., Курницька, І. (2023). Фотовиставка «За давнім горизонтом: археологія Полтавщини сьогодні» (м. Полтава, серпень 2022 р.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2022,* 264–277.

Оцінка впливу на археологічну спадщину (остаточний звіт). (2020). *Надання консультаційних послуг з техніко-економічного, екологічного та соціального порівняння варіантів реконструкції обходу м. Борисполя.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Про затвердження Державної програми розвитку автомобільних доріг загального користування на 2007–2011 роки (Постанова КМУ). № 710 (2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2005-п#Text

Про затвердження Концепції реформування транспортного сектору економіки (Постанова КМУ). № 1684. (2000). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-2000-п#Text

Про затвердження переліку автомобільних доріг загального користування державного значення (Постанова КМУ). № 1318. (2023). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1318-2023-п#Text

Про затвердження Програми створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні (Постанова КМУ). № 346. (1998). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-98-п#Text

Про Комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2002–2010 роках (Закон України). № 3022-III. (2002). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-14#Text

Про реконструкцію та експлуатацію на платній основі автомобільної дороги Київ – Одеса (Закон України). № 855-IV. (2003). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/855-15#Text

Ромашко, В., Супруненко, О. (2016). До питання про культурні складові населення заключного етапу пізнього бронзового віку у басейні Псла. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2016,* 30–56.

Сало, Б., Шерстюк, В. (2020a). Розкопки курганів поблизу с. Коломацьке. *Археологічні дослідження в Україні 2019,* 231–233.

Сало, Б., Шерстюк, В. (2020b). Рятівні дослідження на ділянці автотраси Полтава–Чутове в Чутівському районі. *Археологічні дослідження в Україні 2019,* 233–239.

Сало, Б., Шерстюк, В. (2022a). Дослідження кургану поруч з с. Пасічники. *Археологічні дослідження в Україні 2020,* 224–225.

Сало, Б., Шерстюк, В. (2022b). Розкопки кургану поблизу с. Потічок. *Археологічні дослідження в Україні 2020,* 225–227.

Сало, Б., Шерстюк, В. (2022c). Рятівні дослідження курганного могильника поблизу с. Хоружі. *Археологічні дослідження в Україні 2020,* 227–231.

Супруненко, О. (2013). Матеріали козацької епохи з науково-рятівних досліджень на Полтавщині 2011–2012 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, 22 (1),* 10–23.

Супруненко, О. (2017). *Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки і нагляд) під час будівництва І-ї черги автодороги в обхід м. Полтава у 2017 році.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Супруненко, О., Осаульчук, О., Пуголовок, Ю., Шерстюк, В. (2012a). Обстеження зони реконструкції шосе Київ – Харків – Довжанський. *Археологічні дослідження в Україні 2011,* 380–381.

Супруненко, О., Осаульчук, О., Пуголовок, Ю., Шерстюк, В. (2012b). Обстеження траси будівництва автообходу навколо Полтави. *Археологічні дослідження в Україні 2011,* 378–379.

Супруненко, О., Осаульчук, О., Шерстюк, В. (2019). Обстеження траси автообходу навколо смт Чутове. *Археологічні дослідження в Україні 2017,* 198–199.

Супруненко, О., Шерстюк, В. (2013). Наглядові роботи в Абазівці під Полтавою. *Археологічні дослідження в Україні 2012,* 284–285.

Супруненко, О., Шерстюк, В. (2017). *Звіт про пам'яткоохоронні роботи під час будівництва автодороги в обхід с. Покровська Багачка Полтавської області у 2017 році.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Супруненко, О., Шерстюк, В. (2019a). Курган з енеолітичним похованням поблизу с. Мильці. *Археологічні дослідження в Україні 2017,* 200–203.

Супруненко, О., Шерстюк, В. (2019b). Роботи на селищі козацької доби Настасівка II. *Археологічні дослідження в Україні 2017,* 203–206.

Супруненко, О., Шерстюк, В. (2019c). Розкопки курганного могильника скіфського часу біля с. Покровська Багачка. *Археологічні дослідження в Україні 2017,* 206–208.

Технічний звіт (попереднє заключення) про наявність пам'яток археології. (2006). *Техніко-економічне обґрунтування розвитку автомобільної дороги М-03, М 04 Київ – Харків – Дебальцеве – Ізварине.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Технічний звіт по археологічним вишукуванням. (2021). *Реконструкція автомобільної дороги загального користування державного значення М-03 Київ – Харків – Довжанський (на м. Ростов-на-Дону) на ділянці км 431+407 – км 440+480, Харківська область. Коригування.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Технічний звіт про результати археологічних вишукувань. (2007). *Капітальний ремонт автомобільної дороги М-03 Київ – Харків – Довжанський на ділянці км 44+500 – км 158+000; км 185+000 – км 191+400.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

REFERENCES

Artemiev, A., Kaskova, L., & Sherstiuk, V. (2023). Antropolohichni vyznachennia kistiakiv z kurhaniv u Poltavskomu ta Chutivskomu r-nakh Poltavshchyny v 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022,* 345–346 (in Ukrainian).

Arkheolohichne obstezhennia. (2009). *Robochyi proekt budivnytstva avtomobilnoi dorohy Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi (na Rostov-na-Donu) v obkhid m. Valky, Kharkivska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky). (2015a). *Budivnytstvo obkhodu s. Kopyly vid km 344+817 do km 347+200 avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi pry yii rekonstruktsii na diliantsi km 333+800 – km 347+200, Poltavska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru

«Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky). (2015b). *Knyha 1. Dilianka km 356+200 – km 385+200. Rekonstruktsiia avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi km 356+200 – km 395+064, Poltavska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky). (2015c). *Knyha 2. Dilianka km 385+200 – km 395+064. Rekonstruktsiia avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi km 356+200 – km 395+064, Poltavska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky). (2015d). *Novi dilianky roztashuvannia avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03, Chutivskyi raion, Poltavska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia. (2009a). *Robochyi proekt rekonstruktsii avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi km 213+000 – km 217+000, Poltavska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia. (2009b). *Robochyi proekt rekonstruktsii avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi km 217+000 – km 221+000, Poltavska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia. (2011a). *Budivnytstvo Pivdennoho obkhodu navkolo m. Boryspil.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia. (2011b). *Rekonstruktsiia avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi Lubny – Poltava km 210+000 – km 300+550, km 323+000 – km 329+050, Poltavska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Arkheolohichni vyshukuvannia. (2011c). *Rekonstruktsiia avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi km 333+800 – km 347+200, Poltavska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Bashkatov, Yu., & Osaulchuk, O. (2010). *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok u zoni rekonstruktsii avtomobilnoi dorohy M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na terytorii Poltavskoi oblasti u 2009 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Bitkovska, T. (2019). Vyznachennia ssavtsiv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017,* 373–374 (in Ukrainian).

Vozniuk, A. (2014). Merezha dorih Ukrainy ta suchasni transportni potoky. *Dorohy i mosty [Roads and bridges], 14,* 11–124 (in Ukrainian).

Horobets, L. (2019). Ornitolohichni vyznachennia 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017,* 371–372 (in Ukrainian).

Derkach, Yu. (2022). 3D rekonstruktsii pokhovan doby bronzy: z dosvidu vykonannia proiektu «Virtualni mandrivky pam'iatkamy arkheolohii ta istorii Poltavshchyny». *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2021,* 198–207 (in Ukrainian).

Zvit pro arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky). (2017). *Rozrobka dokumentatsii do tekhniko-ekonomichnoho, ekolohichnoho ta sotsialnoho porivniannia variantiv prokhodzhennia trasy obkhodu smt. Chutove km 385+100 – km 395+064 (Lot 3.4) avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv –*

Kharkiv – Dovzhanskyi. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Zvit pro arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky). (2021). *Koryhuvannia proektnoi dokumentatsii na budivnytstvo avtomobilnoi dorohy zahalnoho korystuvannia derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi (na m. Rostov-na-Donu) v obkhid m. Valky, Kharkivska oblast.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Zvit pro naukovo-doslidnu temu. (2016). *Arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky) dlia inzhenerno-tekhnichnoho zabezpechennia ekspluatatsiinoho utrymannia dorih zahalnoho korystuvannia derzhavnoho znachennia ta sporud na nykh u Chutivskomu raioni Poltavskoi oblasti.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Zvit pro pam'iatkookhoronni roboty (arkheolohichni rozkopky ta nahliad). (2017a). *Budivnytstvo obkhodu m. Poltava vid km 333+800 avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi do km 4+144 avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 22 Poltava – Oleksandriia pry rekonstruktsii avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi km 333+800 – km 347+200, Poltavska oblast (Lot 2.9).* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Zvit pro pam'iatkookhoronni roboty (arkheolohichni rozkopky ta nahliad). (2017b). *Budivnytstvo obkhodu s. Pokrovska Bahachka km 220+782 – km 228+000 pry rekonstruktsii avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M-03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi Lubny – Poltava km 210+000 – km 300+550, km 323+000 – km 329+050, Poltavska oblast. Tom 1. Km 3+130 – km 3+600. Kurhannyi mohylnyk II bilia s. Pokrovska Bahachka.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Zvit pro pamiatkookhoronni roboty (arkheolohichni rozkopky ta nahliad). (2017c). *Budivnytstvo obkhodu s. Pokrovska Bahachka km 220+782 – km 228+000 pry rekonstruktsii avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M-03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi Lubny – Poltava km 210+000 – km 300+550, km 323+000 – km 329+050, Poltavska oblast. Tom 2. Km 7+300 – km 7+750. Selyshche Nastasivka-2.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Iz dopovidi O. Osaulchuka ta M. Padyuky «Preventive archaeology of linear infrastructure: experience of Rescue archaeological service in Ukraine», vyholoshenii 06 veresnia 2023 r. na zasidanni sektsii XX UISPP World Congress u m. Timishoara (Rumuniia). (2023). https://uispp2023.uvt.ro/scientific-programme/ (data zvernennia 15.10.2025) (in English).

Informatsiinyi zvit pro pam'iatkookhoronni roboty (arkheolohichni rozkopky). (2019). *Rekonstruktsiia avtomobilnoi dorohy derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi km 356+200 – km 385+100 (Lot 3.3).* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Melnykova, I., Derkach, Yu., & Kurnytska, I. (2023). Fotovystavka «Za davnim horyzontom: arkheolohiia Poltavshchyny sohodni» (m. Poltava, serpen 2022 r.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia 2022,* 264–277 (in Ukrainian).

Otsinka vplyvu na arkheolohichnu spadshchynu (ostatochnyi zvit). (2020). *Nadannia konsultatsiinykh posluh z tekhniko-ekonomichnoho, ekolohichnoho ta sotsialnoho porivniannia variantiv rekonstruktsii obkhodu m. Boryspolia.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Pro zatverdzhennia Derzhavnoi prohramy rozvytku avtomobilnykh dorih zahalnoho korystuvannia na 2007–2011 roky (Postanova KMU). № 710 (2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2005-p#Text 20 (in Ukrainian).

Pro zatverdzhennia Kontseptsii reformuvannia transportnoho sektoru ekonomiky (Postanova KMU). № 1684. (2000). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-2000-p#Text 23 (in Ukrainian).

Pro zatverdzhennia pereliku avtomobilnykh dorih zahalnoho korystuvannia derzhavnoho znachennia (Postanova KMU). № 1318. (2023). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1318-2023-p#Text 24 (in Ukrainian).

Pro zatverdzhennia Prohramy stvorennia ta funktsionuvannia natsionalnoi merezhi mizhnarodnykh transportnykh korydoriv v Ukraini (Postanova KMU). № 346. (1998). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-98-p#Text 27 (in Ukrainian).

Pro Kompleksnu prohramu utverdzhennia Ukrainy yak tranzytnoi derzhavy u 2002–2010 rokakh (Zakon Ukrainy). № 3022-III. (2002). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-14#Text 8 (in Ukrainian).

Pro rekonstruktsiiu ta ekspluatatsiiu na platnii osnovi avtomobilnoi dorohy Kyiv – Odesa (Zakon Ukrainy). № 855-IV. (2003). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/855-15#Text 14 (in Ukrainian).

Romashko, V., & Suprunenko, O. (2016). Do pytannia pro kulturni skladovi naselennia zakliuchnoho etapu piznoho bronzovoho viku u baseini Psla. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2016,* 30–56 (in Ukrainian).

Salo, B., & Sherstiuk, V. (2020a). Rozkopky kurhaniv poblyzu s. Kolomatske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019,* 231–233 (in Ukrainian).

Salo, B., & Sherstiuk, V. (2020b). Riativni doslidzhennia na diliantsi avtotrasy Poltava–Chutove v Chutivskomu raioni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019,* 233–239 (in Ukrainian).

Salo, B., & Sherstiuk, V. (2022a). Doslidzhennia kurhanu poruch z s. Pasichnyky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020,* 224–225 (in Ukrainian).

Salo, B., & Sherstiuk, V. (2022b). Rozkopky kurhanu poblyzu s. Potichok. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020,* 225–227 (in Ukrainian).

Salo, B., & Sherstiuk, V. (2022c). Riativni doslidzhennia kurhannoho mohylnyka poblyzu c. Khoruzhi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020,* 227–231 (in Ukrainian).

Suprunenko, O. (2013). Materialy kozatskoi epokhy z naukovo-riativnykh doslidzhen na Poltavshchyni 2011–2012 rr. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini, 22 (1),* 10–23 (in Ukrainian).

Suprunenko, O. (2017). *Zvit pro pam'iatkookhoronni roboty (arkheolohichni rozkopky i nahliad) pid chas budivnytstva I-yi cherhy avtodorohy v obkhid m. Poltava u 2017 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Suprunenko, O., Osaulchuk, O., Puholovok, Yu., & Sherstiuk, V. (2012a). Obstezhennia zony rekonstruktsii shose Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011,* 380–381 (in Ukrainian).

Suprunenko, O., Osaulchuk, O., Puholovok, Yu., & Sherstiuk, V. (2012b). Obstezhennia trasy budivnytstva avtoobkhodu navkolo Poltavy. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011,* 378–379 (in Ukrainian).

Suprunenko, O., Osaulchuk, O., & Sherstiuk, V. (2019). Obstezhennia trasy avtoobkhodu navkolo smt Chutove. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017,* 198–199 (in Ukrainian).

Suprunenko, O., & Sherstiuk, V. (2013). Nahliadovi roboty v Abazivtsi pid Poltavoiu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012,* 284–285 (in Ukrainian).

Suprunenko, O., & Sherstiuk, V. (2017). *Zvit pro pamiatkookhoronni roboty pid chas budivnytstva avtodorohy v obkhid s. Pokrovska Bahachka Poltavskoi oblasti u 2017 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Suprunenko, O., & Sherstiuk, V. (2019a). Kurhan z eneolitychnym pokhovanniam poblyzu s. Myltsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017,* 200–203 (in Ukrainian).

Suprunenko, O., & Sherstiuk, V. (2019b). Roboty na selyshchi kozatskoi doby Nastasivka II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.,* 203–206 (in Ukrainian).

Suprunenko, O., & Sherstiuk, V. (2019c). Rozkopky kurhannoho mohylnyka skifskoho chasu bilia s. Pokrovska Bahachka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, 206–208 (in Ukrainian).

Tekhnichnyi zvit (poperednie zakliuchennia) pro naiavnist pamiatok arkheolohii. (2006). *Tekhniko-ekonomichne obgruntuvannia rozvytku avtomobilnoi dorohy M 03, M 04 Kyiv – Kharkiv – Debaltseve – Izvaryne.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Tekhnichnyi zvit po arkheolohichnym vyshukuvanniam. (2021). *Rekonstruktsiia avtomobilnoi dorohy zahalnoho korystuvannia derzhavnoho znachennia M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi (na m. Rostov-na-Donu) na diliantsi km 431+407 – km 440+480, Kharkivska oblast.* Koryhuvannia. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Tekhnichnyi zvit pro rezultaty arkheolohichnykh vyshukuvan. (2007). *Kapitalnyi remont avtomobilnoi dorohy M 03 Kyiv – Kharkiv – Dovzhanskyi na diliantsi km 44+500 – km 158+000; km 185+000 – km 191+400.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 29.09.2025
прийнята до друку 11.11.2025

PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF 2006–2021 IN THE M-03 KYIV–KHARKIV–DOVZHANSKY HIGHWAY DEVELOPMENT AREA BASED ON THE MATERIALS OF THE RESCUE ARCHAEOLOGICAL SERVICE

Mariya PADYUKA, Oleh OSAULCHUK

Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: padyuka@nltu.edu.ua, osaul.ras@gmail.com

Based on materials from works carried out by the Rescue Archaeological Service between 2006 and 2021, the history of archaeological investigations conducted within the development area of the M 03 Kyiv–Kharkiv–Dovzhanskyi highway is examined. This highway became one of the first road infrastructure projects in Ukraine where archaeological investigations were conducted at all stages of the implementation of investment projects related to its development.

At the feasibility study stage, preliminary archaeological investigations covered over 900 km of this route and yielded data on 238 known archaeological sites. Both independently and in collaboration with other research institutions, surveys were carried out on reconstruction and new-construction sections with a total length of 328 km and an area of over 900 hectares. Within the design corridor, 77 archaeological objects were identified, 45 of which were located within the construction zone, ranging from 4 to 100 m in width. Compensatory measures were implemented at 10 sites in the form of archaeological excavations covering almost 13,000 m^2.

The study highlights the uneven archaeological exploration of Ukraine's territory, the insufficient level of publication of archaeological survey results, and the unsatisfactory state of the official accounting system for archaeological monuments.

It is noted that repeated surveys of the right-of-way increase the number of identified archaeological objects by a factor of 1.5–2, while the average archaeological objects occurrence index is approximately one archaeological object per 2 km on new-construction sections and one archaeological object per 4 km on reconstruction sections.

The paper emphasizes that investigations within the reconstruction of existing roads should not be regarded as "low-potential", and that excavations of "scientifically unprofitable" sites over large areas often result in significant scientific discoveries.

It is stressed that road construction – both new construction and reconstruction – has a potentially significant negative impact on cultural heritage objects within the right-of-way, and therefore must be accompanied by appropriate archaeological supervision from the earliest planning stages.

Pre-project investigations and surveys are presented as measures aimed at avoiding direct or indirect negative impacts, while archaeological excavations and supervision are defined as measures that compensate for the negative impact of construction on archaeological monuments.

Key words: archaeological investigations (surveys), archaeological excavations, archaeological supervision, archaeological heritage protection, archaeological monument, archaeological object, history of research, burial mounds, Rescue Archaeological Service.

УДК 903.28′12′14.4(477.82-22)′′653′′
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-384-396

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 384–396.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГОРОДИЩА УГРОВСЬК

Михайло КУБЛІЙ[1], Олександр ОСТАП'ЮК[2], Юрій МАЗУРИК[3]

[1]Інститут археології НАН України,
просп. Володимира Івасюка, 12, 04210, м. Київ, Україна,
e-mail: myhajlo.kublij@gmail.com
[2]Любомльський краєзнавчий музей,
вул. Української армії, 2, 44300, м. Любомль, Україна,
e-mail: luboml_muzej@ukr.net
[3]Національна спілка краєзнавців України,
Волинська обласна організація, вул. Шопена, 24, 43005, м. Луцьк, Україна,
e-mail: juriymazuryk@gmail.com

Розглянуто кісткову колекцію тваринних решток, отриманих під час археологічних розкопок у 1996, 1997 і 1999 рр. на пам'ятці біля с. Новоугрузьке, яка є літописним середньовічним городищем Угровськ. Вказано, що вибірка теріологічного матеріалу становила 889 фрагментів, із яких визначити вдалося 696 екземплярів. На їхній основі встановлено видовий, статево-віковий і породний склад стада домашніх тварин, а також перелік диких видів, на яких здійснювалося полювання.

Зазначено, що матеріал має різний стан збереженості – на це вплинув чинник використання частини тварин у їжу. На кістках вивчено тафономічні впливи, залишені в археологічний період: сліди від гострих предметів, порізи і надрубування, погризи тваринами – собаками і мишами, а також сліди дії вогню, залишені як під час приготуванні їжі, так і від пожежі на городищі після його руйнування.

Матеріали після їхнього вивчення розділено на декілька категорій, залежно від способу потрапляння в культурний шар. Серед категорій визначено кухонні відходи, кістки хутряних звірів, залишки косторізного ремесла, рештки тварин, загиблих у військовій сутичці та випадкові знахідки кісток, які могли потрапити в заповнення з перевідкладених шарів.

Найбільше знайдено кісток, які належать до кухонних відходів. Відповідно зауважено, що основою м'ясного раціону мешканців пам'ятки були домашні види тварин, хоча відмічено наявність і диких мисливських видів.

Встановлено, що рештки коней, виявлених серед матеріалу, належали мінімум чотирьом особинам – тваринам, загиблим під час сутички, їхні кістки розташовувалися в частково порушеному анатомічному порядку і були обпалені.

Констатовано, що рештки косторізного ремесла та хутряних звірів нечисленні, проте їхня присутність вказує на розвиток ремесл і промислів на городищі.

Ключові слова: Русь, середньовіччя, Угровськ, кістки тварин, археозоологія, остеологія, тваринництво, мисливство, кухонні відходи.

У 1996, 1997 і 1999 рр. (Мазурик, Панишко, Остап'юк, 1996; Мазурик, Остап'юк, 1997; Мазурик, Остап'юк, 1999), на території давньоруського городища біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну Волинської обл., ототожненого з літописним містом Угровськом, було проведено археологічні розкопки. Тут виявлено велику кількість залишків матеріальної культури другої половини XIII ст. У культурному шарі зафіксовано сажно-вугільний шар, обвуглені колоди оборонної стіни, зерно та фрагменти дерев'яних побутових речей тощо. Це

© Кублій М., Остап'юк О., Мазурик Ю., 2025

вказує на те, що місто загинуло внаслідок пожежі під час військової сутички і більш не відновлювалося. Тут зібрана значна колекція побутової та тарної кераміки, скляних і металевих виробів тощо.

Серед чисельного археологічного матеріалу виявлено рештки біологічного походження. З кісток та інших біологічних залишків тваринного походження сформовано колекцію, чисельністю 980 од. Введення її до наукового обігу і інтерпретація є **метою статті**. Під час її опрацювання з'ясувалося, що 24 екз. людські. Серед решток тваринного походження до представників теріофауни належало 889 екз., орнітофауни – 57, іхтіофауни – 9, 1 фрагмент – мушля молюска.

Матеріали і методика. Матеріалами цього дослідження виступили рештки теріофауни, знайдені на городищі. З 889 кісток або їхніх фрагментів визначити по виду й елементах скелета вдалося 696 од. тваринних залишків (табл.).

Таблиця

Визначення кісток

Елемент скелета	Корова	ДРХ	Свиня	Кінь	Крупні копитні	Дрібні копитні	Зубр	Лось	Олень	Козуля	Кабан	Бобер	Заєць	Вовк	Лисиця	Невизначені	Разом
Череп		3	2								1						
Ріг	2								4								
Верхня щелепа	1	3	10	1										1			
Різцева	1																
Нижня щелепа	4	7	7	5							3	3		1	1		
Зуб	10	10	11	19				2			4						
Хребет	14	7	5	58													
Ребро	27	22	14	124													
Скам'янілий хрящ				14													
Лопатка	3	3	7	6									1				
Плечова	2	7	4	5													
Променева	1	5	5	4							1						
Ліктьова	2	1	7	2							1						
Таз	12	7	4	9							1						
Стегнова	2	3	3	5	2						1	1					
Колінна				2													
Велика гомілкова	5	12	11	1	1						1	1					
Таранна	5	4	3	1			1										
П'ятка	3	3	3	1									1				
Суглобова	1			8	1												
Метаподій	1	2	12		1						1						

Грифельна				4													
П'ясток	3	2	5	3	1						2						
Плесно	1	3	3	1		1											
I фаланга	7	2	3	6		1		1		1	3						
II фаланга	3	1	9	4	1			2	2		7						
III фаланга	3		2	4				1									
Разом	113	107	130	287	7	2	1	6	6	1	26	5	2	2	1	193	889

Визначення проводилося на основі морфологічного розрізнення елементів скелета і встановлення виду. При сильній фрагментації використовувалася порівняльна колекція відділу біоархеології Інституту археології НАН України. Вік визначався на основі станів зубної системи і приростання епіфізів у кісток посткраніального скелета. Проміри кісток знімалися за загальноприйнятою методикою А. Дріш (Driesch, 1976).

Стан збереженості кісток у колекції різний, оцінити його за 5-бальною шкалою можна від 5 до 3 балів. Це означає, що частина кісток, маючи добрий стан збереженості, піддається визначенню різних тафономічних слідів на поверхнях. Кістки з гіршим станом збереженості, чиї поверхні зазнали руйнування, не піддаються вивченню слідів від гострих предметів, погризів собак або інших пошкоджень, здійснених в археологічний період.

Результати. Усі кістки можна розділити на кілька категорій. Більша частина з теріологічної колекції належить до кухонних відходів, на що вказує специфічне фрагментування, сліди від гострих предметів, погризи хижими тваринами, найімовірніше собаками, видовий склад. На 95 фрагментах знайдено сліди від гострих предметів, проте не всі належать саме кухонним розділенням. Їхня незначна кількість залишена при зніманні шкіри із тварини, а також при обробці кісток під час виготовлення предметів із кістки та рогу.

Варто зазначити, що з більшості тварин, яких використовували заради м'яса, перед діленням туші знімали шкіру, внаслідок чого надрізи ножем могли залишитися на частині кісток. Здебільша це нижні частини кінцівок – метаподіальні кістки, фаланги пальців, а також кістки черепа (Reitz, Wing, 2008, p. 126–127).

Також знайдено відходи косторізного виробництва, кістки хутряних тварин, санітарні захоронення або загиблих під час облоги чи воєнних дій.

Кісткових решток **корови** (***Bos primigenius taurus***) виявлено 113 фрагментів. Вид представлений усіма анатомічними групами скелета. Цілими збереглися тільки суглобові кістки: таранні, п'яткові, центральні суглобові, а також фаланги пальців – I, II і III (копитні).

Наявність нем'ясних частин скелета, як-от рогові стрижні, вказує на таку економічну модель на пам'ятці, при якій забій тварин відбувався безпосередньо на пам'ятці. Якби здійснювалося постачання м'ясної продукції, наприклад з околиць, де відбувався б забій, рогові стрижні, малоймовірно, що потрапили б у кісткову колекцію. Непрямим доказом вирощування, а отже, і забою тварин на пам'ятці може бути знайдений фрагмент коси (Мазурик, Остап'юк, 1999, с. 2, 68, 98). Оскільки коси належать до інвентаря, який використовували для заготівлі кормів на зиму для тварин (Село Київської Русі, 2003, с. 80), їх знахідки можуть підтверджувати саме такий спосіб господарювання на пам'ятці.

Краніальний скелет фрагментований, цілих черепів не виявлено. Цей відділ скелета представлений окремими роговими стрижнями, верхніми щелепами та різцевою кісткою, нижніми щелепами й окремими зубами (див. табл.). На одному з рогових стрижнів, який за зовнішнім виглядом визначено як молодої особини, при основі були сліди від надрізів ножем, які могли наносити з метою відділення рогового чохла, що використовувався або у косторізній справі, або для виготовлення клею (Сергєєва, 2011, с. 222–225; Флерова (Нахапетян), 2000, с. 99). Інший роговий стрижень належав дорослій особині. Він мав більший діаметр – 46,65 мм і менший – 40,8 мм. Ці показники входять у межу промірів як для лісостепової зони (Середнє

Подніпров'я), так і для лісової в руський час (Тимченко, 1972, с. 70–71). Наявність рогових стрижнів вказує на розведення на пам'ятці рогатих корів. Загалом, вважається (Цалкин, 1966, с. 11), що про безрогих представників виду можна говорити, якщо стрижнів нема взагалі або ж їхня кількість менша 1 % (тоді на пам'ятці могли утримувати представників обох породно-типологічних груп).

Із верхньою щелепою корови знайдено нижню, що належали одній особині. Кістки знайдено на Дитинці в квадраті I, штику 3 у плямі заповнення. Вік тварини – 3 роки і 2 місяці, що встановлено за станом стирання зубних коронок нижньої щелепи (Grant, 1982, p. 92–99). Додаткове підтвердження цього – наявність дорослого P_4, який виростає у віці 24–34 місяців, а також прорізуванням I_3, вік росту якого в діапазоні 22–40 місяців (Lasota-Moskalewska, 2008, s. 138). Оскільки зростання епіфізів закінчується у віці 3,5–4 роки (Silver, 1969; Lasota-Moskalewska, 2008, s. 138) і тоді тварина досягає максимальної м'язової маси, цей забій відбувся напередодні остаточного формування опорно-рухового апарату, коли тварина майже досягнула найбільшої м'язової маси. Якщо припустити, що народження нового поголів'я припадає на весняний період, у середньому на квітень–травень (Кублій, 2024, с. 25), то забій відбувся в теплий сезон, імовірно в червні–липні. Якби тварина була самкою, на цей час у неї вже мало б також бути молоде поголів'я, відповідно вона була б дійною, від неї б населення пам'ятки отримувало молоко і забивати таку тварину було б нераціонально. Забій самців відбувався, коли м'язова маса доходила до максимуму або вже при її досягненні. Подальше утримування було нераціональним (Davis, 1987, p. 157–158). Імовірно, знайдена особина – самець. На куті нижньої щелепи ззаду виявлено слід від надрубування, який міг залишитися при діленні туші на частини.

Інші нижні щелепи були сильніше фрагментовані. За двома з них встановлено вік – 12–29 і 42–44 місяці. На щелепі, яка належала старшій тварині, на зовнішній стороні знизу на рівні молярів був слід від надрубування.

Посткраніальний осьовий скелет представлено хребцями і ребрами. З остеологічної колекції серед коров'ячих кісток це наймасовіший матеріал. Із хребців два було I шийних і два – II. На одному з I шийних виявлено слід від надрубування. Він міг бути нанесеним чи при забитті тварини, чи при діленні туші на частини (Reitz, Wing, 2008, p. 126). Один хребець має сліди обпалення чорного кольору у вигляді плям. Це – або сліди приготування м'яса над вогнем, або пожежі.

На дев'яти фрагментах ребер були сліди від гострих предметів. Вони мають вигляд і надрізів, і надрубок. Чотири фрагменти – ділення з обох країв зламів. Наявність таких слідів вказує на цілеспрямоване ділення кісток на фрагменти відповідних розмірів. Їхня довжина – 40, 123, 131 і 134 мм. Такі фрагменти могли бути потрібними під час приготування їжі. Наприклад, кухонний посуд міг створювати обмеження.

На одному з ребер знайдено сліди погризів гризунами. Їхнє виявлення може вказувати на проживання на пам'ятці мишей, які харчувалися відходами кухні.

За станом приростання епіфізів трубчастих кісток не виявлено особин, вік яких був би менше року. Це ознака того, що все поголів'я могло пережити перший зимовий період, отже, мешканці пам'ятки змогли забезпечити їх достатньої кількістю продуктів.

Передня кінцівка представлена фрагментами лопаток, плечових, променевої і ліктьових кісток. Сліди виявлено на ліктьових: на одній – від гострих предметів, нанесених у районі ліктьового суглоба, місці з'єднання з плечовою кісткою. Поряд кріпляться великі групи м'язів і сухожилля. Сліди могли бути нанесені під час діленні туші тварини на частини. Найчастіше первинний поділ здійснювався в районі крупних суглобів. На іншій ліктьовій кістці були сліди погризів хижими тваринами, ймовірно собаками.

Задню кінцівку представляють фрагменти тазу, стегнових і великогомілкових кісток. На одній із тазових знайдено слід від рубання поряд із кульшовим суглобом. Його наносили під час відділення вільної задньої кінцівки від пояса кінцівок. На фрагменті діафіза стегнової

кістки виявлено тонкі надрізи, які могли залишитися після знімання з кістки м'яса, а також сліди від погризів собаками.

На трьох великогомілкових кістках були сліди від гострих предметів, на двох – порізів і на одній – надрубування. На одній кістці на діафізі – коричневі плями, які могли залишитися після приготування їжі над вогнем.

Порізи знайдено на центральній суглобовій кістці, нанесені по колу. Ці сліди залишилися, найімовірніше, після знімання шкіри або перерізання сухожиль. Порізи також були на одній таранній кістці – нанесені в серединній частині з кількох боків. Ще одна таранна – погризена собаками. Також порізи знайдено на одній п'ятковій кістці на п'ятковому горбі. Дві п'яткові кістки мали сліди погризів.

Усі метаподії фрагментовані, на одному п'ястку була пляма коричневого кольору, яка могла залишитися після термічної обробки кістки разом із м'ясом. Дві п'ясткові мали сліди погризів собаками.

Скелет пальців представлений усіма трьома фалангами. На одній I фаланзі ззаду на діафізі був дрібний надріз. Чотири I фаланги обпалені: одна представлена фрагментом верхньої частини кістки, повністю біла, одна – повністю чорна з білими плямами, одна – повністю чорна, за винятком невеликої плями на фасетці, на одній – коричнева пляма. Лише остання I фаланга могла зазнати дії вогню під час приготування їжі. Інші, ймовірно, випадково або спеціально потрапили у вогонь як відходи.

Кісток **дрібної рогатої худоби** (***Capra vel Ovis***) було 107. Із них 13 вдалося ідентифікувати по виду – 12 овечих і козяча. Наявність овець вказує на відкриті ділянки поряд із поселенням, на яких зручно було випасати цей вид тварин. Вівця, на відміну від кози, у заліснених місцях випасатися не може.

Як і у випадку з коровою, цілими збереглися лише дрібні кістки – суглобові й фаланги пальців.

Краніальний відділ скелета представлено фрагментами мозкової частини черепа, верхніми і нижніми щелепами й окремими зубами. Серед них фрагмент мозкової частини черепа та фрагмент нижньої щелепи належали вівці. Рогових стрижнів не виявлено. Є породи овець, у яких відсутні роги в обох статей, буває, що вони є тільки в самців, проте стверджувати про вирощування саме таких тварин не варто, оскільки все ж вибірка занадто мала для відповідних висновків.

Усі сім нижніх щелеп були придатними для вікової характеристики тварин. Два зразки належали тваринам до пів року, три – приблизно 2 років, один – понад 2 роки і ще один – вівці – приблизно 3 років.

Встановлений за посткраніальним скелетом вік тварин становив понад рік. Виявлено тварин, які жили в діапазоні 1,5–3 років, також частина поголів'я була старшою 3-річного віку.

З осьового посткраніального скелета на одному хребці був слід від різання – ознака поділу туші тварини. 13 ребер мали сліди від гострих предметів, переважно – порізи, хоч кілька було й надрубок. На чотирьох фрагментах сліди були на обох краях, довжина фрагментів – 70, 75, 92 і 97 мм.

На кістках передніх кінцівок сліди знайдено на лопатці – ознаки цілеспрямованого розрубування кістки. Найбільша довжина фрагмента становила 85 мм.

Фрагменти плечових кісток, представлені нижніми кінцями кістки, належали вівцям, один із верхнім епіфізом, найімовірніше, – козі. На одному нижньому фрагменті овечої плечової кістки були сліди від розрубування – поряд із нижнім епіфізом – слід міг залишитися після ділення передньої кінцівки по ліктьовому суглобі. Одна кістка має забарвлення подібне до обварених кісток. На ній також виявлено сліди від погризів собаками.

На цілій променевій кістці поряд із верхнім епіфізом були сліди від порізів, відповідно, попри відсутність фрагментування її діафіза, вона належить до кухонних відходів. Дві кістки, представлені фрагментами діафізів, мали сліди погризів собаками.

Чотири фрагменти тазу мали сліди від гострих предметів, нанесені поряд із кульшовим суглобом і на сусідніх ділянках. В одному випадку це був слід розрубування, у трьох – порізів. При розрубуванні метою було розділення кістки, ймовірно, для фрагментування самого тазу чи відділення стегнової кістки. Порізами біля кульшового суглобу могли перерізати м'язи і сухожилля для відділення задньої кінцівки, порізи на інших ділянках могли утворитися при відділенні або задньої кінцівки, або окремих груп м'язів. На одній із порізаних тазових кісток була невелика чорна пляма, залишена внаслідок дії вогню. Можливо, м'ясо разом із кісткою готували над вогнем. При такому способі приготування воно зменшується в розмірі, відтак ділянки кістки могли відкритися й обпалитися. Або ж ця ділянка була звільнена від м'яса ще перед приготуванням над вогнем.

Серед великих гомілкових кісток одна була цілою, проте без прирослого верхнього епіфіза. На ній виявлено кілька дрібних надрізів на діафізі, що вказують на належність кістки до кухонних відходів, попри збереженість її діафіза нефрагментованим. Подібна ситуація з неподрібненістю діафіза була й на плечовій кістці з неприрослим одним епіфізом. Обидві кістки походять із розкопу Дитинця, проведеного 1997 р. у квадраті II. Лише плечова кістка виявлена в штику 3 (зразок № 138), а велика гомілкова – у штику 2, відвал (зразок № 36). Імовірно, вони належали тій самій тварині, діапазон віку якої за аналізом двох кісток звужується до 1,5/2–3 років.

Серед таранних кісток одна мала обварений вигляд, інша була обпаленою, сіро-білого кольору, що вказує на їх потрапляння у вогонь як відходів, а не у процесі готування. На одній п'ятковій кістці був надріз.

Серед матеріалів виявлено 130 фрагментів кісток **свині (*Sus scrofa domesticus*)**. Кістки також належали до кухонних відходів, великі трубчасті та плоскі – фрагментовані, цілими збереглися суглобові, частина метаподіальних і фаланги пальців.

Краніальний скелет представлено фрагментами мозкової частини черепа, фрагментами верхньої і нижньої щелеп та окремими зубами. Один із фрагментів мозкової частини черепа – повністю білого кольору внаслідок обпалення.

Зубні ряди свині, особливо з нижньої щелепи, – хороший матеріал для встановлення статево-вікових характеристик. За зубами з нижньої щелепи вік встановлено для трьох зразків. Дві особини були молодше року – 8–10 і 9–11 місяців. Одній – від 1 року і більше, тварина була самцем. Оскільки точного віку самця неможливо ідентифікувати через сильну фрагментованість нижньої щелепи, незрозуміло, чи його забили при досягненні максимальної м'язової маси, чи після відбракування після тривалого утримання для розплоду. Фрагмент щелепи мав сліди від розрубування посередині при відділенні лівої частини від правої, а також надрубаний на рівні P_3–P_4. Один із фрагментів щелеп був погризений собаками. Загалом стать встановлено для чотирьох зразків: крім описаного самця, виявлено двох самок за нижніми щелепами і самця за окремим іклом. Встановити їхній вік неможливо.

Визначення віку за посткраніальним скелетом вказує на забій тварин у діапазоні від менше року до 3,5 років. По кістках молодої тварин не вдалося встановити більш точного віку, можна припустити, що вона була недавно народженою.

На одному хребці був слід від різання, на іншому – від погризів собаками. На семи ребрах – сліди від гострих предметів. Більшість зі слідів – порізи, лише в одному випадку виявлено надрубку. Три кістки мали сліди порізів з обох кінців, їхня довжина становила 64, 114 і 119 мм. Два ребра зазнали впливу вогню, одне скраю мало коричневу пляму. Інше, розділене на довжину 119 мм, на одному краю мало чорний слід. Імовірно, дистальний кінець, звільнений від м'яса внаслідок розрізання і доламування, опинився над відкритим вогнем під час приготування їжі.

Передня кінцівка представлена фрагментами лопаток, плечових, променевих і ліктьових кісток. Сліди від гострих предметів виявлено на частині з них. На діафізі плечової кістки на зламі – сліди розрубування і порізів дещо нижче розлому. На двох фрагментах променевої

кістки – дрібні надрізи. На двох ліктьових кістках – порізи поряд із ліктьовим суглобом, їх наносили при відділенні частин передньої кінцівки по суглобу. Собаками погризено чотири кістки – по одній лопатковій, плечовій, променевій і ліктьовій.

Одна лопаткова кістка частково чорна в районі шийки. Чи обпалення отримане внаслідок приготування їжі, чи потрапляння на периферію полум'я, – невідомо. Ще три кістки були повністю білого кольору – фрагмент лопатки і ліктьова із променевою, які належали одній особині. Вони потрапили в полум'я при утилізації відходів.

Задня кінцівка представлена фрагментами тазу, стегнових і великогомілкових кісток. Три тазові кістки мають сліди ділення: на двох – рубані, зокрема поряд із кульшовим суглобом, на одній – різані. Ще одна тазова кістка мала сліди погризів собаками.

На одній зі стегнових кісток у кількох місцях діафізу були сліди порізів. Серед суглобових кісток на одній таранній – сліди погризів. Одна таранна і дві п'яткові – зі слідами дії вогню, з яких лише в одному випадку можна припустити про приготування м'яса на кістці. Оскільки таранна кістка дрібна, під час готування м'яса вона мала бути з'єднаною з іншими сусідніми.

З метаподіальних кісток на одній п'ястковій були поздовжні порізи на передній і задній сторонах. На одній плесновій – поздовжній поріз на передній стороні, ближче до нижнього кінця. Ще на одній метаподіальній – багато надрізів на верхній частині. Усі ці надрізи могли залишити у процесі фрагментування туші тварини, мета якого – розрізання або відділення м'яких тканин. Розділення на фрагменти разом із кісткою мало би вигляд надрізів на суглобах або сліди розрубування.

Три метаподіальні кістки мали сліди погризів. Ще три – дії вогню, з яких одна могла отримати їх під час приготування їжі над вогнем, інші дві – будучи утилізованими в полум'я або потрапивши в нього за інших обставин.

Одна метаподіальна кістка мала ознаки зарослого перелому, що вказує на те, що після травми тварина прожила достатньо часу, щоби відбулося зростання. Така тварина мала ускладнений рух, проте при утримуванні в загорожі отримувала належне вигодовування. На ній усі епіфізи прирослі повністю, тож вік тварини, якій належала ця кістка, був понад 2 роки.

Кістки пальців представлені всіма фалангами. На одній I фаланзі на діафізі знизу був надріз.

Висоту тварин у загривку (Teichert, 1969, tab. 7) можна було встановити за промірами однієї таранної кістки (61,2 см), одного III п'ястка (72,4 см) і двох IV плеснових кісток (71,8 см і 73,3 см).

Найбільша кількість кісток належала **коню (*Equus ferus caballus*)** – 287. Майже всі вони знайдені 1999 р. у розкопі III. Виняток – чотири кістки: I фаланга, знайдена в шурфі 3, штику 3, на верхньому епіфізі якої виявлено сліди погризів собаками; копитна – у шурфі 3, штику 5; верхній кінець правої стегнової – у дитинці, квадраті II, штику 2; фрагмент виросткового відростку нижньої щелепи коня, майже повністю, крім невеликої ділянки, обпалена, чорного кольору – у дитинці, квадраті II, штику 3.

Кістки з Розкопу III належать мінімум чотирьом особинам коня. Частина їхніх скелетів зберігалася в анатомічному порядку (Мазурик, Остап'юк, 1999, с. 86–89), хоча кістки й були дещо зсунутими, що могло бути пов'язане із тривалим лежанням туші на поверхні. З цієї ж причини, а також через пожежу, частина кісток не виявлена.

Наявність саме чотирьох особин простежено за лопатковими кістками. Пара лопаток належала молодій особині зі скупчення 4, ще одна – самці, дві інші були фрагментами лівих кісток двох різних особин, одна – у скупченні 1, інша – у скупченні 3.

Серед чотирьох особин одна була самкою, що встановлено по дрібних рудиментарних іклах на нижній щелепі і невеликих розширеннях та розходженнях на верхній (Davis, 1987, p. 44; Lasota-Moskalewska, 2008, s. 167). За кістками нижньої і верхньої щелеп визначено вік тварини – у діапазоні 9–15 років. Від неї збережено значну частину кісток скелета, багато з яких

мають сліди від вогню чорного кольору. Серед зубів найбільше постраждали праві верхні. Кістки походять зі скупчень 2 і 3. На кістках щелеп і зубах не виявлено слідів від вудил, хоч самі вудила було знайдено 1997 р. (Мазурик, Остап'юк, 1997, с. 10, 36, 49).

Також було ідентифіковано самця за фрагментом передньої частини нижньої щелепи. Він мав добре розвинені ікла. Через відсутність різців його вік встановити неможливо. Фрагмент щелепи був чорно-сірого кольору, що вказує на його перебуванні у відкритому вогні. Серед інших роздрібнених кісток складно встановити, які з них належали цій особині.

Третя особина – молодий кінь, від якого збереглася значна частина кісток: майже всі передніх кінцівок, нижні щелепи, хребці, ребра, фрагмент тазу. Їх знайдено у скупченні 4. Жодна не мала слідів обвуглення. За станом прорізування молочних зубів (Lasota-Moskalewska, 2008, s. 135) можна припустити, що тварина була недавно народженою або, можливо, навіть ненародженою.

Скупчення 1 представляє окремі фрагменти кісток, які можуть належати четвертій особині коня.

На одному ребрі коня зі скупчення 2 виявлено сліди погризів собаками. Ймовірно, після загибелі тварини собаки розтягували тушу, що також може бути причиною дещо порушених кістяків. Хоч масових погризів собаками не відмічено.

Висоту тварин у загривку і породні характеристики простежено за промірами кісток (Kiesewalter, 1889). Зріст коливався від 130,2 до 150,3 см. Імовірно, використані для промірів кістки належали різним особинам. Окрім того, через індивідуальну мінливість пропорції кісток у тілі не будуть абсолютно сталими у всіх тварин, відповідно, висота в загривку вимірюватиметься з певними похибками (Teichert, 2005, p. 485).

Дикі види представлено копитними м'ясними тваринами (зубр, лось, олень, козуля, кабан), надрядом гризуни (бобер, заєць) і хижими хутряними (вовк, лисиця).

Зубра (*Bison bonasus*). Знайдено цілу таранну кістку. Часто виникають труднощі в розрізненні кісток крупних бикових – крупних особин домашньої корови, дикого тура або зубра, особливо, коли визначення проводиться серед кухонних відходів і кістки сильно фрагментовані. Найбільша довжина виявленої таранної кістки становила 81,7 мм. Такий її розмір суттєво більший від таранних кісток домашньої корови з пам'ятки (56–60,7 мм) і зі Середнього Подніпров'я (53–75 мм), лісової зони (51–70 мм) чи степових регіонів (57–73 мм), де тварини були крупнішими в середньовічний час, ніж у лісостепу чи степу (Тимченко, 1972, с. 88–89). Відрізнити, що кістка належить саме зуброві, а не турові, вдалося на основі порівняльних таблиць, які розробили палеонтологи і археозоологи (Бибикова, 1958, с. 32–33; Balkwill, Cumbaa, 1992, p. 243). На нижньому кінці кістки виявлено велику кількість порізів, які вказують на використання м'яса мисливської здобичі. Їх нанесено в місці кріплення великої кількості м'язів і сухожиль.

Решток **лося (*Alces alces*)** виявлено шість фрагментів (див. табл.). Фаланги пальців збереглися цілими, одна II фаланга мала сильні сліди погризів собаками. За знайденими кістками його легко ідентифікувати. Ймовірно, інші кістки цієї тварини потрапили до невизначених, оскільки фрагментовані і їх легко можна сплутати з кістками корови або інших крупних тварин ряду парнокопитних. Один із зубів-молярів був із верхньої щелепи, належав молодій тварині, оскільки ще не встиг до кінця сформуватися і почати проростати.

Кісток **оленя (*Cervus elaphus*)** також було шість. Одна з фаланг мала неприрослий нижній епіфіз, що вказує на молодий вік тварини. Інша – сліди порізів на діафізі із внутрішньої сторони, за кольором поверхні можна припустити, що була обвареною. Фрагменти рогів належать до сировини косторізної діяльності, з них три – зі слідами обробки. Фрагменти не містять розетки, за якою можна було би простежити, чи роги зняті із впольованої тварини, чи знайдені після скидання. Проте знайдені серед матеріалу фаланги пальців вказують на полювання на неї.

Козулю (*Capreolus capreolus*) виявлено за єдиною I фалангою. Кістка була цілою, без ознак пошкоджень.

Знайдено 26 фрагментів кісток **кабана (*Sus scrofa*)**. Попри малу кількість, відмічено представництво і краніального, і посткраніального скелета (див. табл.). Кабан, як м'ясний мисливський вид, мав на кістках сліди від гострих предметів, самі кістки фрагментовані. На ліктьовій поряд зі зламом – слід від надрубування, на поверхні – від погризів собаками. За станом приростання епіфізів на обох кістках, тваринам було менше 3–3,5 років.

З метаподіальних кісток одна була погризена собаками. За промірами цілого III п'ястка визначено висоту кабана в загривку – 107,8 см, що входить у стандартну норму – 92–116,8 см (Тимченко, 1972, с. 46–47).

Також від кабана знайдено 10 фаланг: 3 – I фаланги і 7 – II фаланг. За станом епіфізів на них, зафіксовано полювання на тварин до року, молодше 2 років і старше 2 років. Одна II фаланга виглядала обвареною.

Серед кісток також виявлено фрагменти, які важко віднести до конкретного виду, хоча зрозуміло, що вони належать тваринам ряду парнокопитних. Такі кістки розділено на дві категорії за розміром: крупних і дрібних парнокопитних. До перших можуть належати домашня корова, дикі тур, зубр, лось і олень. До других – домашні дрібна рогата худоба і дика козуля.

Крупних тварин знайдено: два фрагменти стегнової, по одній великої гомілкової, центральної суглобової, метаподіальної, п'ясткової кісток і II фаланги. Остання за розмірами могла належати крупній особині корови, турові чи зуброві. На центральній суглобовій кістці знайдено сліди від гострих предметів. Кістка належить до блоку кісток поряд із плесновою, таранною, п'ятковою, у цьому місці кріпляться сухожилля і м'язи. На фрагменті стегнової виявлено погризи звірами.

Дрібних тварин знайдено фрагмент діафіза плесна і I фалангу.

Кісток **бобра (*Castor fiber*)** було п'ять. На одній зі щелеп M_3 ще не до кінця проріс, що вказує на молодий вік тварини – 5–7 місяців, оскільки вже відбувся вихід зуба зі щелепи, проте він ще не досягнув повного зростання (Волох, 2022, с. 64–65). На стегновій кістці всі епіфізи повністю приросли, на великій гомілковій – верхній неприрослий. На жаль, нема даних, у який вік у бобра відбувається приростання епіфізів.

На стегновій кістці поряд з епіфізом був слід надрубування, внаслідок якого незначна частина кістки була відділена. Цим надрубуванням відділяли задню кінцівку від решти туші. Такий самий слід від надрубування був і біля нижнього епіфіза. На діафізі ззаду виявлено велику кількість надрізів. На поверхні кістки – темно-жовті плями, які могли утворитися під час приготування. Усі ці сліди вказують на використання м'яса бобра в приготуваннях їжі.

Варто зазначити, що в період Русі м'ясо бобра духовенство забороняло вживати. Приклади цього можна знайти в писемних джерелах. У «Посланні про латинян до великого князя Ярослава Святополчича» Київського митрополита Никифора I згадана заборона на вживання цілого переліку тварин, серед яких названий і бобер: «*… медвежину и веверину, и бобровину и вся гнуснейшая сего*» (Аристов, 1866, с. 76). Князь Ярослав Святополкович, до якого звертався Київський митрополит, був волинським князем у 1100–1118 рр., правнуком Ярослава Мудрого (Літопис Руський, 1989, с. 154, 178). Свідчення релігійної заборони можна побачити на північних землях у XIV ст. – у Новгороді під час сповіді могли запитати: «*Не ядал ли векшину или бобровину или конину в погани?*», про що неодноразово згадано в літописах (Аристов, 1866, с. 76; Цалкин, 1956, с. 134).

Хоча боброве м'ясо могли вживати під час постів, оскільки через водне проживання тварини вона ототожнювалася з рибою (Цалкин, 1956, с. 134). Також вживання різних нем'ясних тварин могло відбуватися під час надзвичайних ситуаціях, як-от голод, зокрема спричинений військовою облогою. Проте залишається питання, як мешканці городища під час облоги могли полювати на диких звірів за його межами.

Також знайдено дві кістки **зайця (*Lepus sp.*)** – лопаткову і п'яткову.

Хижі хутряні звірі представлені краніальними кістками. **Вовк (*Canis lupus*).** Виявлено фрагмент лицевої частини черепа із верхньою щелепою та сусідніми кістками і фрагмент нижньої щелепи. На виличній кістці знизу – надріз. Можливо, він залишився від знімання чи обробки шкіри. Також знайдено нижню щелепу **лисиці (*Vulpes vulpes*)**.

Отже, на основі співвідношення кількості кісток кожного виду можна виснувати, що домашні тварини становили основу господарства, принаймні тієї складової, яка відповідає за харчове забезпечення. Тварин забивали на пам'ятці, на що вказує склад кісток. Корова, дрібна рогата худоба і свиня були основними для отримання м'ясної продукції. Фрагментованість кісток корови та дрібної рогатої худоби унеможливлює встановлення висоти тварин у загривку, статево-вікових і більшості породно-типологічних ознак. Можна припустити, що корови на пам'ятці були рогатими. Забій тварин проводився в діапазоні між 1 і 4 роками. Дрібна рогата худоба представлена обома видами, хоча вівця переважає. Забій овець і кіз здійснювався в діапазоні між кількома місяцями і 3,5 роками. Вік свиней на момент забою становив від кількох місяців, а можливо і від моменту народження, до 3,5 років. Висота свиней у загривку варіювалася від 61,2 до 73,3 см.

Мисливська фауна вказує на суттєву перевагу м'ясних видів тварин. Стратегія мисливства на крупних копитних вказує на полювання як на дорослих, так і на молодих особин.

Хутряних звірів масово не виявлено, хоч відсутність або ж незначна кількість їхніх кісток не означає вилучення їх із мисливської здобичі. Полювання на них здійснювалося на певній відстані від пам'ятки. Після забою з них одразу ж на місці знімали шкуру, тушу з кістками викидали, оскільки м'ясо, особливо в більшості видів куницевих, непридатне для споживання.

Ймовірно, виявлений матеріал належить до накопиченого в останні періоди перед спаленням городища.

Авторський внесок. Михайло Кублій – опрацювання кісткової колекції, аналіз результатів визначення кісток, написання – оригінальний рукопис. Юрій Мазурик – керівництво польовими експедиційними дослідженнями, консультація щодо контексту знахідок, перевірка результатів. Олександр Остап'юк – керівництво польовими експедиційними дослідженнями, консультація, надання матеріалів для роботи.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори статті заявляють, що в них немає конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли би вплинути на дослідження, результати яких наведено у статті.

Подяки. Висловлюємо подяку співробітникам Волинського і Любомльського краєзнавчих музеїв за проведення археологічних робіт на городищі.

ЛІТЕРАТУРА

Аристов, Н. Я. (1866). *Промышленность древней Руси.* Санкт-Петербург: Типография Королева и К°, 325 с.

Бибикова, В. И. (1958). О некоторых отличительных чертах в костях конечностей зубра и тура. *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии, 63(6),* 23–35.

Волох, А. М. (2022). *Визначення віку мисливських звірів: науково-методичний посібник.* Одеса: Олді плюс, 374 с.

Кублій, М. В. (2024). *Біоархеологічні колекції Інституту археології НАН України. Каталог археозоологічних матеріалів.* Київ: ІА НАН України, 202 с.

Літопис руський. (1989). Л. Є. Махновця (пер. з давньорус.), О. В. Мишанич (відп. ред.). Київ: Дніпро, XVI+591 с.

Мазурик, Ю. М., Остап'юк, О. Д. (1997). *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомильського району Волинської області в 1997 році.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1997/122.

Мазурик, Ю. М., Остап'юк, О. Д. (1999). *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомильського району Волинської області в 1999 році.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1999/116.

Мазурик, Ю. М., Панишко, С. Д., Остап'юк, О. Д. (1996). *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області в 1996 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1996/20.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). (2003). Київ: Шлях, 232 с., іл.

Сергєєва, М. С. (2011). Обробка та використання порожистого рогу у Київській Русі. *Археологія і давня історія України, 5,* 222–226.

Тимченко, Н. Г. (1972). *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье).* Київ: Наукова думка, 212 с.

Флерова (Нахапетян), В. Е. (2000). Рогообработка в Саркеле – Белой Веже: сырье и технология. В А. Д. Пряхин (ред.), *Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья.* Воронеж: ВГУ, 99–110.

Цалкин, В. И. (1956). *Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси.* Материалы и исследования по археологии СССР, 51. Москва: Издательство АН СССР, 185 с.

Цалкин, В. И. (1966). *Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии.* Материалы и исследования по археологии СССР, 135. Москва: Наука, 159 с.

Balkwill, D. M. C., & Cumbaa, S. L. (1992). *A Guide to the Identification of Postcranial Bones of Bos Taurus and Bison bison.* Ottawa: Canadian Museum of Nature, 279 p.

Davis, S. J. M. (1987). *The archaeology of animals.* London: Routledge, 224 p.

Driesch, A. Von den. (1976). *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites.* Harvard: Harvard University. Peabody Museum Bulletin, I, 136 p.

Grant, A. (1982). The use of tooth wearasa guide to the age of domestic ungulates. In B. Wilson, C. Grigson, & S. Payne (Eds.), *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites.* Oxford: BAR, 91–108.

Kiesewalter, L. (1889). *Skelett Messungen am Pferde als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes.* Inaug. Dissert. Leipzig, 38 s.

Lasota-Moskalewska, A. (2008). *Archeozoologia Ssaki.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski Wydawnictwa, 321 s.

Reitz, E. J., & Wing, E. S. (2008). *Zooarchaeology.* 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 533 p.

Silver, I. A. (1969). The ageing of domestic animals. In D. R. Brothwell, & E. S. Higgs (Eds.). *Science in archaeology.* London: Thames, 283–302.

Teichert, M. (1969). Osteometriche Untersuchumgen zur Berechnung der Widerristhohe bivor und fruhgeschichtlichen Schweinen. *Kühn-Archiv, 83(3),* 237–292.

Teichert, M. (2005). Vergleich zwischen gemessener und berechneter Widerristhöhe bei einem Deutschen Schwarzbunten (Holstein) Milchrind. *Munibe Antropologia – Arkeologia, 57,* 483–486.

REFERENCES

Aristov, N. Ya. (1866). *Promyshlennost' drevney Rusi.* Sankt-Peterburg: Tipografiya Koroleva i K°, 325 s. (in Russian).

Bibikova, V. I. (1958). O nekotorykh otlichitel'nykh chertakh v kostyakh konechnostey zubra i tura. *Byulleten' Moskovskogo obshchestva ispytateley prirody. Otdel biologii, 63(6),* 23–35. (in Russian).

Volokh, A. M. (2022). *Vyznachennya viku myslyvs'kykh zviriv: naukovo-metodychnyy posibnyk.* Odesa: Oldi plyus, 374 s. (in Ukrainian).

Kubliy, M. V. (2024). *Bioarkheolohichni kolektsiyi Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrayiny. Kataloh arkheozoolohichnykh materialiv.* Kyyiv: IA NAN Ukrayiny, 202 s. (in Ukrainian).

Litopys rus'kyy. (1989). L. Ye. Makhnovtsya (per. z davn'orus.), O. V. Myshanych (vidp. red.). Kyyiv: Dnipro, XVI+591 s. (in Ukrainian).

Mazuryk, Yu. M., Ostapiuk, O. D. (1997). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilya s. Novouhruz'ka Lyubomyl's'koho rayonu Volyns'koyi oblasti v 1997 rotsi.* Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrayiny, 1997/122. (in Ukrainian).

Mazuryk, Yu. M., Ostapiuk, O. D. (1999). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilya s. Novouhruz'ka Lyubomyl's'koho rayonu Volyns'koyi oblasti v 1999 rotsi.* Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrayiny, 1999/116. (in Ukrainian).

Mazuryk, Yu. M., Panyshko, S. D., Ostapiuk, O. D. (1996). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilya s. Novouhruz'ke Lyuboml's'koho rayonu Volyns'koyi oblasti v 1996 r.* Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrayiny, 1996/20. (in Ukrainian).

Selo Kyyivs'koyi Rusi (za materialamy pivdennorus'kykh zemel'). (2003). Kyyiv: Shlyakh, 232 s., il. (in Ukrainian).

Serhyeyeva, M. S. (2011). Obrobka ta vykorystannya porozhystoho rohu u Kyyivs'kiy Rusi. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, *5*, 222–226. (in Ukrainian).

Timchenko, N. G. (1972). *K istorii okhoty i zhivotnovodstva v Kiyevskoy Rusi (Sredneye Podneprov'ye).* Kyyiv: Naukova dumka, 212 s. (in Russian).

Flerova (Nakhapetyan), V. Ye. (2000). Rogoobrabotka v Sarkele – Beloy Vezhe: syr'ye i tekhnologiya. V A. D. Pryakhin (red.), *Yevraziyskaya step' i lesostep' v epokhu rannego srednevekov'ya.* Voronezh: VGU, 99–110. (in Russian).

Tsalkin, V. I. (1956). *Materialy dlya istorii skotovodstva i okhoty v Drevney Rusi.* Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 51. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 185 s. (in Russian).

Tsalkin, V. I. (1966). *Drevneye zhivotnovodstvo plemen Vostochnoy Yevropy i Sredney Azii.* Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 135. Moskva: Nauka, 159 s. (in Russian).

Balkwill, D. M. C., & Cumbaa, S. L. (1992). *A Guide to the Identification of Postcranial Bones of Bos Taurus and Bison bison.* Ottawa: Canadian Museum of Nature, 279 p. (in English).

Davis, S. J. M. (1987). *The archaeology of animals.* London: Routledge, 224 p. (in English).

Driesch, A. Von den. (1976). *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites.* Harvard: Harvard University. Peabody Museum Bulletin, I, 136 p. (in English).

Grant, A. (1982). The use of tooth wearasa guide to the age of domestic ungulates. In B. Wilson, C. Grigson, & S. Payne (Eds.), *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites.* Oxford: BAR, 91–108. (in English).

Kiesewalter, L. (1889). *Skelett Messungen am Pferde als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes.* Inaug. Dissert. Leipzig, 38 s. (in German).

Lasota-Moskalewska, A. (2008). *Archeozoologia Ssaki.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski Wydawnictwa, 321 s. (in Polish).

Reitz, E. J., & Wing, E. S. (2008). *Zooarchaeology.* 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 533 p. (in English).

Silver, I. A. (1969). The ageing of domestic animals. In D. R Brothwell, & E. S. Higgs (Eds.). *Science in archaeology.* London: Thames, 283–302. (in English).

Teichert, M. (1969). Osteometriche Untersuchumgen zur Berechnung der Widerristhohe bivor und fruhgeschichtlichen Schweinen. *Kühn-Archiv, 83(3),* 237–292 (in German).

Teichert, M. (2005). Vergleich zwischen gemessener und berechneter Widerristhöhe bei einem Deutschen Schwarzbunten (Holstein) Milchrind. *Munibe Antropologia – Arkeologia*, *57*, 483–486 (in German).

Стаття: надійшла до редакції 18.04.2025
прийнята до друку 13.06.2025

ARCHAEOZOOLOGICAL STUDIES OF THE MEDIEVAL HILLFORT OF UHROVSK

Mykhailo KUBLII, Oleksandr OSTAPYUK, Yuriy MAZURYK

[1]Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: myhajlo.kublij@gmail.com
[2]Lyuboml Local History Museum,
[2] Ukrainian Army Str., 44300, Lyuboml, Ukraine,
e-mail: luboml_muzej@ukr.net
[3]National Union of Local Historians of Ukraine, Volyn Regional Organization,
24 Shopena Str., 43005, Lutsk, Ukraine,
e-mail: juriymazuryk@gmail.com

The bone collection of animal remains, obtained during archaeological excavations in 1996, 1997, and 1999 at the site in the village of Novouhruzke, identified as the medieval chronicle settlement of Uhrovsk, was studied. The theriofauna material sample consisted of 889 fragments, of which 696 specimens were identified. Based on these, the species, age-sex, and breed composition of the domestic animal herd were determined, along with a list of wild species that were hunted.

The material varies in preservation condition, influenced by the use of some animals for food. Taphonomic impacts from the archaeological period were studied on the bones, including traces of sharp objects (cuts and chops), gnaw marks by animals (dogs and mice), and fire marks from both cooking and a fire at the settlement after its destruction.

The materials were categorized based on their deposition in the cultural layer. Categories include kitchen waste, remains of fur-bearing animals, bone-carving craft residues, remains of animals killed in military conflict, and random bone finds possibly redeposited from other layers.

The majority of the bones belong to kitchen waste. These indicate that the meat diet of the settlement's inhabitants primarily consisted of domestic animals, though wild hunted species were also present.

Horse remains, identified among the material, belonged to at least four individuals. These animals died during a conflict, with their bones found in partially disturbed anatomical order and bearing burn marks.

Remains related to bone-carving crafts and fur-bearing animals are scarce but indicate the presence of these crafts and activities at the settlement.

Key words: Rus, Middle Ages, Uhrovsk, animal bones, archaeozoology, osteology, animal husbandry, hunting, kitchen waste.

УДК 347.132.124(477.52-22):903-033.64″0″
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-397-412

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 397–412.

ПОЖНЯНСЬКИЙ СКАРБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАРЯДЬ

Лариса БІЛИНСЬКА[1,2], *Сергій ГОРБАНЕНКО*[3]

[1] *Державне підприємство Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»,*
Інститут археології НАН України,
вул. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна
[2] *Сумський обласний краєзнавчий музей,*
вул. Герасима Кондратьєва, 2, 40030, Суми, Україна,
e-mail: larysa.bilynska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net
[3] *Інститут археології НАН України,*
вул. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: gorbanenko@gmail.com

У 2018 р. до Сумського обласного краєзнавчого музею передано «скарб» давніх речей сільськогосподарського призначення, виявлений неподалік від с. Пожня. Він складався з чересла зі втулковим типом кріплення і трьох кіс-горбуш (одна з кільцем для кріплення). Подібні чересла досі одиничні, а їхні знахідки відомі лише зі слов'янських пам'яток трьох археологічних культур: боршевської, волинцевсько-роменської й райковецької. Завдяки порівняльному аналізу аналогічних матеріалів з культурно-хронологічного оточення обґрунтовано приналежність цього захування до волинцевсько-роменських старожитностей.

За деталями (із залученням широкого кола аналогій, археологічних, іконографічних та етнографічних даних) реконструйовано знаряддя праці. Чересло могли використовувати на найпрогресивнішому знарядді типу *5* – плужного типу (кривогрядильне рало, з ральником, укріпленим залізним широколезим наконечником і поставленим горизонтально до ґрунту, чересло і відвальною дошкою). Використання втулкового типу кріплення, імовірно, засвідчує певний «ремонт» знаряддя. Коси-горбуші належали до коротких кіс або напівкіс, у яких лезо закріплювали на невеликих руків'ях за допомогою металевого або еластичного фіксатора, з можливістю регулювання кута між руків'ям і лезом.

Нині Пожнянський скарб – це лише п'ята знахідка подібного захування в ареалі поширення волинцевсько-роменських пам'яток: Глухів, Жерновець, між сс. Сугрове й Нижні Деревеньки, можливо – Хитці. За аналогіями культурно-хронологічного оточення подібних захувань, його слід визнати суто побутовим тимчасовим депозитом для зберігання майна, здійсненим поза межами пам'ятки. Деталізація інтерпретації таких речових (некоштовних) депозитів потребує створення якомога повного каталогу для Східної Європи.

Картографування засвідчує, що скарб, вочевидь, не варто зіставляти з нині відомими синхронними археологічними пам'ятками. Натомість, привертає увагу розташування скарбу неподалік від історично відомих та археологічно реконструйованих шляхів. Імовірно, слід говорити про те, що давній мандрівник за невизначених обставин був змушений «тимчасово» приховати своє майно.

Ключові слова: Пожня, скарб, слов'яни, остання чверть I тис. н. е., хліборобство, чересло, коса-горбуша.

У 2018 р. житель смт Краснопілля А. Верещага передав до Сумського обласного краєзнавчого музею (СОКМ) комплекс виготовлених із заліза давніх речей сільськогосподарського призначення. Він складався з чотирьох одиниць: чересла зі втулковим типом кріплення і трьох кіс-горбуш. Захування знайдене за 1,5 км на північний захід від

© Білинська Л., Горбаненко С., 2025

с. Пожня Великописарівської селищної територіальної громади Охтирського р-ну Сумської обл., на вкритій лісовими насадженнями невеликій терасі на схилі правого берега р. Пожня – правої притоки р. Ворсклиця (басейн Ворскли). На місці знахідки, яке вказав А. Верещага, була виявлена напівзасипана яма розміром 0,55×0,45 м. У закладеному над нею шурфі в порушеному ґрунті ями були помічені дрібні шматочки іржі та сліди корозії заліза, культурного шару чи об'єктів у темно-сірому гумусованому шарі й на материку не виявлено (Білинська, Білинський, 2018). Імовірно, заховання відбувалося за межами поселенських об'єктів. За супровідною інформацією, комплекс було виявлено у вигляді скарбу[1]: речі лежали компактно – три залізні коси і чересло (плужний ніж) над ними.

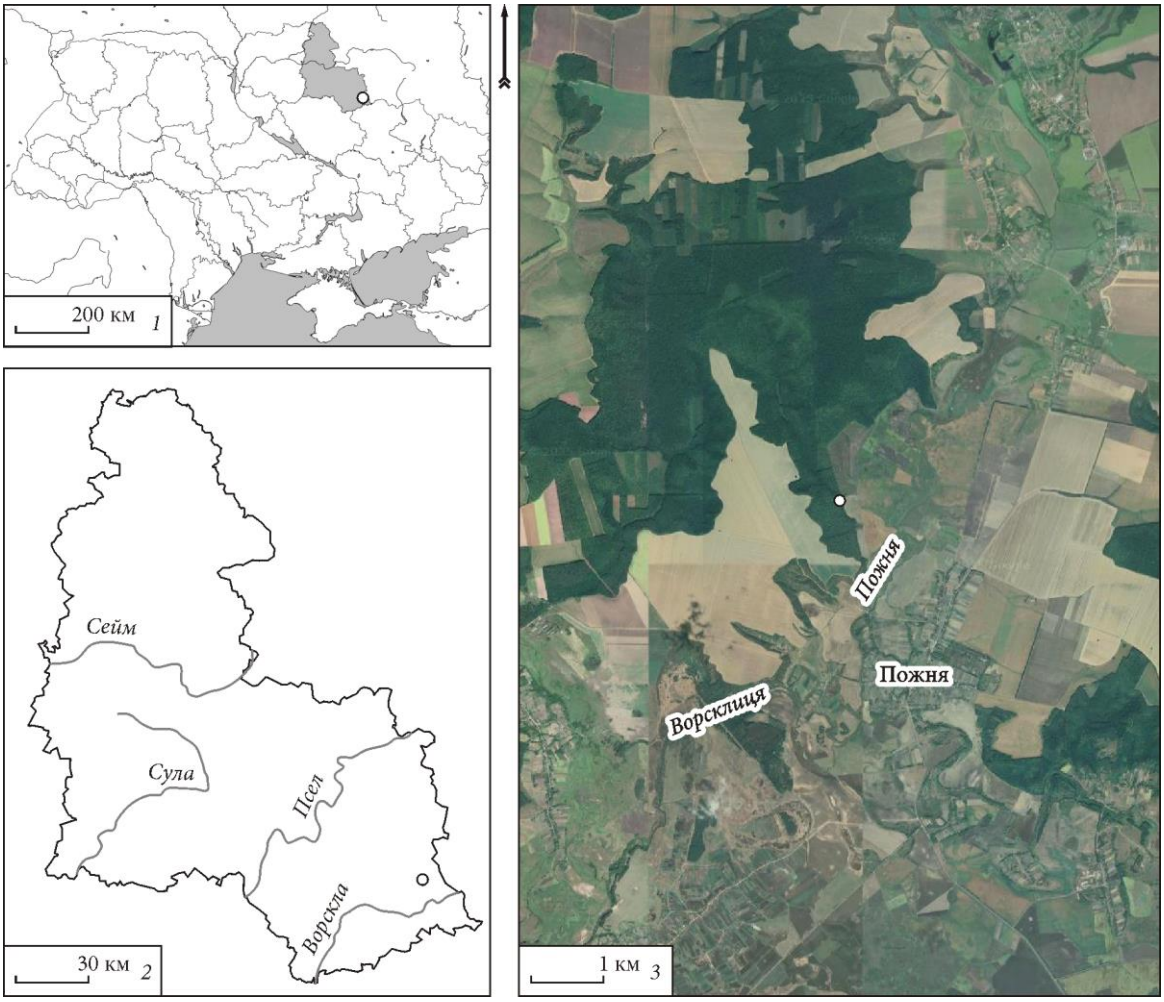

Рис. 1. Пожнянський скарб сільськогосподарських знарядь, місце виявлення: *1* – на карті-схемі України; *2* – на карті-схемі Сумської обл.; *3* – на космознімку, основа Google Maps

Fig. 1. Pozhnia hoard of agricultural tools, location of discovery: *1* – on the map of Ukraine; *2* – on the map of Sumy Region; *3* – on an aerial photograph, based on Google Maps

[1] Скарб – цінні речі; коштовності, приховані в землі (або в інший спосіб). Депозит – вклад, заклад; цінні речі, покладені на зберігання. У статті використовуємо обидва слова як частково синонімічні, але з різними відтінками: приховані цінні речі, і речі, що перебувають (приховано) на тимчасовому зберіганні. У першому випадку наголошено на цінності речей, важливій, щоб їх приховати; у другому – на тому, що цей сховок тимчасовий і ці речі, очевидно, планували надалі вилучити й використовувати за призначенням. Імовірно, варто було б запровадити термін «скарб-депозит», для поєднання обох значень. Також як синонім вживаємо й слово «заховання».

Метою публікації є введення до наукового обігу виявленого скарбу хліборобських знарядь та його культурно-хронологічна атрибутація.

Знахідка не пов'язана із відомими охоронюваними пам'ятками археології (рис. 1), проте в радіусі близько 10 км розташовані роменсько-давньоруські комплекси: біля с. Попівка за 9 км (городище і селище) та за 11 км біля с. Ницаха.

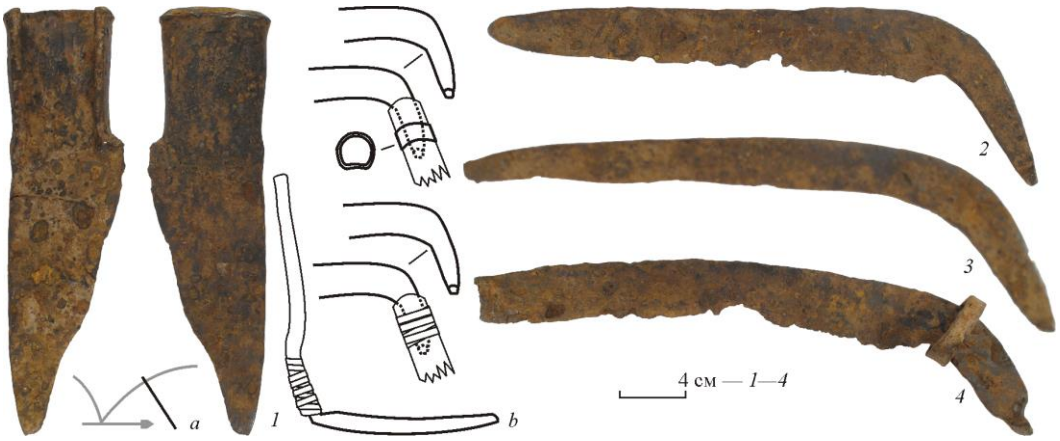

Рис. 2. Пожнянський скарб сільськогосподарських знарядь: *1* – чересло зі втулковим типом кріплення; *2–4* – коси-горбуші. **Графічні реконструкції**: *a* – розташування плужного ножа на знарядді для первинного обробітку ґрунту; *b* – кріплення коси-горбуші до руків'я

Fig. 2. Pozhnia hoard of agricultural tools: *1* – coulter with a socketed type of fastening; *2–4* – *gorbusha* scythes. **Graphic reconstructions**: *a* – location of the plow blade on the implement for primary soil cultivation; *b* – attaching the *gorbusha* scythe to the handle

Переданим предметам присвоєні номери СОКМ: КН 42049 А 3792–3794 – для кіс-горбуш і КН 42050 А 3795 – для чересла.

Опис предметів. Усі знаряддя ковані, виготовлені із заліза; збереглися в кородованому стані, з несуттєвими пошкодженнями, які не заважають здійснити повну графічну реконструкцію предметів.

Чересло втулкове (рис. 2, *1*; КН 42050 А 3795), плужний ніж. Загальна довжина становить 25,5 см: леза – приблизно 17,5 см, кріплення – 8 см. Має втулку для кріплення та загострене лезо. Втулка підовальної у плані форми розмірами 8×6,5 см, краї заввишки 2 см, плавно загнуті досередини, незімкнені. У верхній частині втулка потовщена.

Кріплення плавно переходить у лезо, утворюючи невеликі плічка. Лезо має найбільшу ширину 7,5 см у місці переходу зі втулки і плавно звужується до низу. У плані та перетині лезо має форму витягнутого прямокутного трикутника. Кінець леза відбитий, край спрацьований.

Коса-горбуша 1 (рис. 2, *2*; КН 42049 А 3792). Загальна довжина становить 33,5 см. Лезо відносно слабо вигнуте, закруглене досередини, звужується до краю, вістря заокруглене. На внутрішній ріжучій стороні має дрібно зазубрену кромку. Лезо має найбільшу ширину 4,3 см у місці переходу до кріплення – обушка, п'яти. На ньому розміщений короткий виділений черешок із гачком, перпендикулярним площині леза. Перетини леза і п'яти мають форму витягнутого трикутника.

Коса-горбуша 2 (рис. 2, *3*; КН 42049 А 3793). Загальна довжина становить 36 см. Лезо відносно слабо вигнуте, закруглене досередини, звужується до краю, вістря відколене. На внутрішній ріжучій стороні має дрібно зазубрену кромку. Найбільша ширина леза становить 3,6 см у місці переходу леза в п'яту. На п'яті – короткий черешок із гачком, перпендикулярним площині леза. Перетин леза має форму витягнутого трикутника, п'яти біля черешка – прямокутника.

Коса-горбуша 3 (рис. 2, *4*; КН 42049 А 3794). Загальна довжина, що збереглася, – 34 см (імовірна, графічно реконструйована – приблизно 37 см). Лезо відносно слабо вигнуте, заокруглене досередини, звужується до краю, вістря частково втрачене. На внутрішній ріжучій стороні має дрібно зазубрену кромку. Найбільша ширина леза – 4,2 см у місці переходу леза в п'яту. На п'яті – короткий черешок із гачком, перпендикулярним площині леза.

На знарядді залишилося кільце для кріплення до руків'я діаметром приблизно 4,5 см, виготовлене з металевої прямокутної в перетині пластини.

Атрибуція. *Чересла* – найменш відомі з археологічних матеріалів серед знарядь хліборобства та їхніх частин, але дуже важливі для характеристики рівня техніки первинного обробітку ґрунту зокрема і хліборобства загалом. На території півдня Східної Європи перші чересла з'явились у другій чверті I тис. н. е. (огляд і літ. див.: Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 4.7). Цікаво, що вони відомі винятково з пам'яток черняхівської культури (на відміну від наральників, знайдених і в ареалах київської культури та культури карпатських курганів). За часів певного занепаду матеріальної культури ранніх слов'ян (третьої чверті I тис. н. е.) чересла практично невідомі: в літературі досі є згадка про єдину ймовірну знахідку, що походить із пеньківської пам'ятки Занки (Любичев 1997, с. 43); імовірно, що фрагмент чересла (нижня частина леза) було знайдено також на поселенні Додешть (Dodeşti) в Румунії (Teodor, 1984, fig. 6, *6*). На пам'ятках колочинської культури чересла досі невідомі (огляд див.: Горбаненко, 2016). Усі названі вцілілі знаряддя за типом кріплення належать до черешкових.

Найбільша кількість плужних ножів походить із пам'яток останньої чверті I тис. н. е., розташованих переважно в лісостеповій, а також частково степовій та лісовій зонах. Їх виявлено на райковецьких, волинцевсько-роменських (огляд і літ. див.: Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 4.9; Пивоваров, 2010; 2011; Пивоваров, Ільків, 2014; Горбаненко, Михайлина, 2021; Калініченко, Пивоваров, Горбаненко, 2022; Ільків, Рідуш, Горбаненко, 2022), салтівських пам'ятках (див.: Михеев, 1985; Давыденко, Гриб, 2011; Горбаненко, Колода, 2013; Колода, Горбаненко, 2018 тощо) і синхронних поселеннях Верхнього Подунав'я (див.: Teodor, 1996; Teodor, 1997), а також загалом на території Південно-Східної Європи між Чорним і Середземним морями (Henning, 1987, Abb. 21). Подібні знаряддя активно використовували і за Русі (див., напр.: Гончаров, 1950; Бєляєва, Кубишев, 1995; Петрашенко, Козюба, 1999 та ін.). Вони відомі також з етнографічних матеріалів.

Більшість чересел має черешковий тип кріплення. На сьогодні, крім чересла з Пожнянського скарбу, за науковою літературою нам відомо лише сім плужних ножів зі втулковим типом кріплення (рис. 3). В ареалі волинцевсько-роменських пам'яток це знахідки з городищ Битиця I (волинцевська пам'ятка; Сумська обл., Україна; Юренко, Приймак, 1990), Новотроїцьке (роменське городище; Сумська обл., Україна; Ляпушкин, 1958, с. 145), комплексу Глухів (роменсько-давньоруський; Сумська обл., Україна; Приймак, 1990, с. 70–71) та поселення Ходосівки–Козаків Яр (волинцевські матеріали, Київська обл., Україна; Готун та ін., 2014; Готун, Горбаненко, 2016а). У північно-східних сусідів, носіїв слов'янської боршевської археологічної культури, єдине таке знаряддя відоме з околиць с. Староживотинне (Воронезька обл., РФ; Ковалевський, Горбаненко, 2014)[2]. На захід–південний захід від ареалу поширення літописних сіверян відомі дві знахідки на пам'ятках райковецької культури, розташовані відносно неподалік одна від одної: Рашків I (Чернівецька обл., Україна; Вознесенская, 1981,

[2] Нагадаємо, що боршевська культура – напевно, найменше за територією явище, що залишила по собі слов'янська людська спільнота кінця I тис. н. е. на території півдня Східної Європи на північно-східній периферії літописних слов'ян. Також із-поміж залучених до порівняння в цій публікації синхронних/хронологічно близьких матеріалів волинцевсько-роменських, салтівських і райковецьких матеріалів, боршевська культура виділяється і загальною «бідністю» матеріальної культури загалом (див. напр.: Винников, 1995), і надзвичайно малою кількістю знахідок сільськогосподарських деталей із заліза зокрема (див.: Горбаненко, 2024).

рис. 2, ан. 1011; Баран, 2004, рис. 37, *б*) та Рідківці (Чернівецька обл., Україна; Калініченко, Пивоваров, Горбаненко, 2022, с. 51).

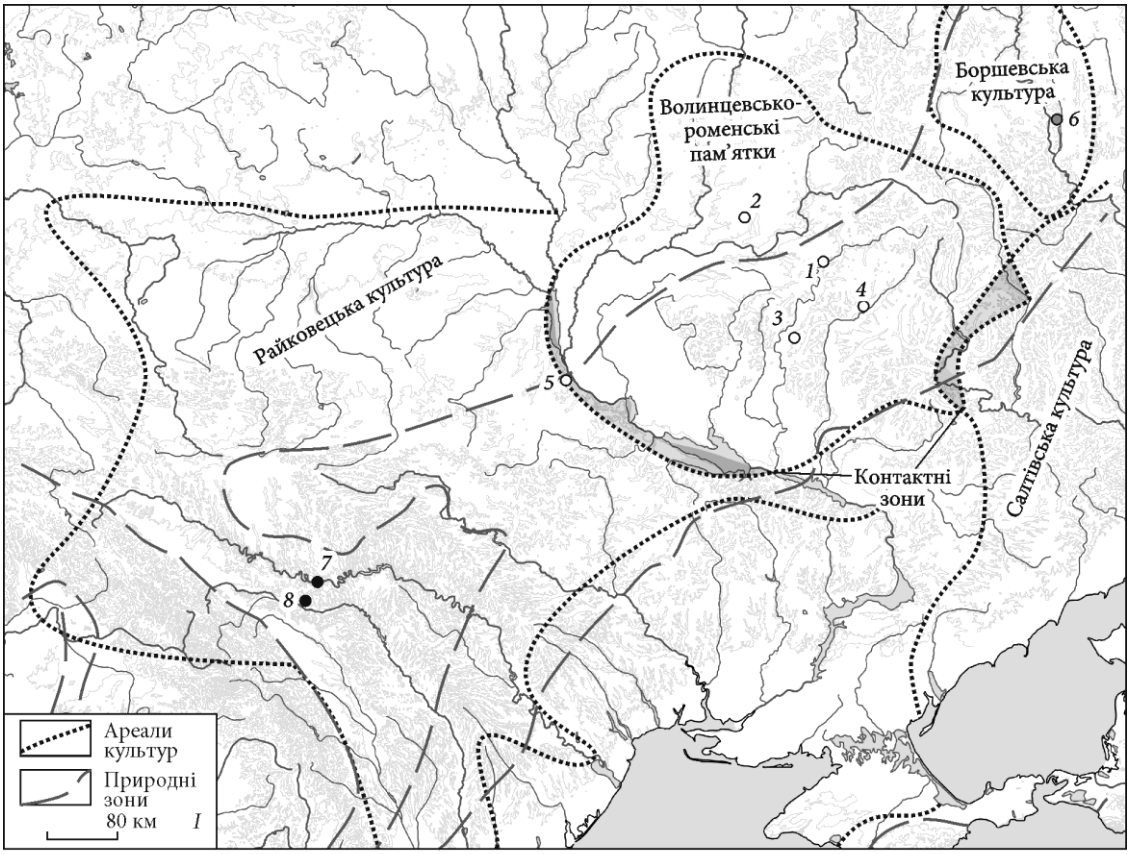

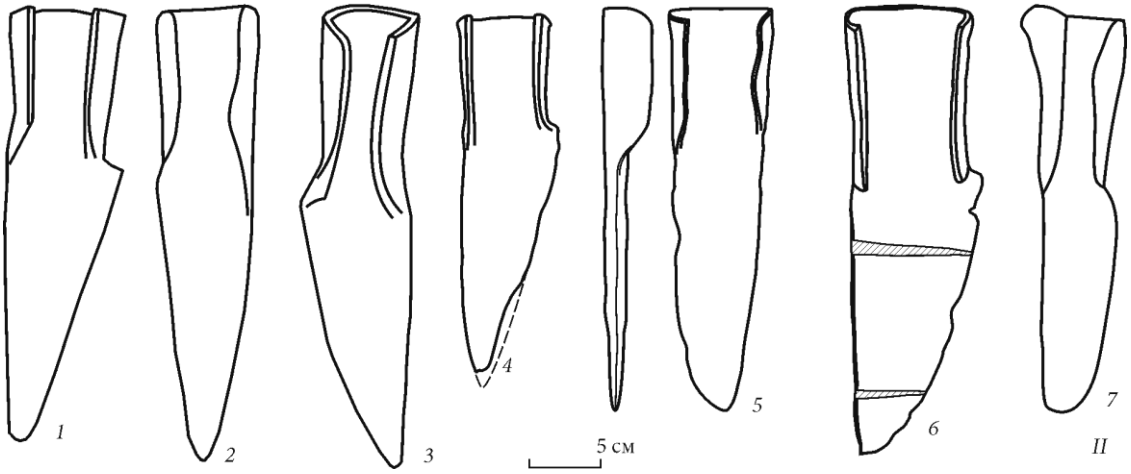

Рис. 3. Чересла зі втулковим типом кріплення: *I* – карта знахідок; *II* – знаряддя. **Пам'ятки**: *волинцевсько-роменські*: *1* – Битиця; *2* – Глухів; *3* – Новотроїцьке; *4* – Пожня; *5* – Ходосівка; *боршевські*: *6* – Животинне; *райковецькі*: *7* – Рашків I; *8* – Рідківці (нумерація наскрізна)

Fig. 3. Coulters with a socketed type of fastening: *I* – map of findings; *II* – tools. **Sites**: *Volyntseve-Romny Culture*: *1* – Bytytsia; *2* – Hlukhiv; *3* – Novotroitske; *4* – Pozhnia; *5* – Khodosivka; *Borshevo Culture*: *6* – Zhyvotynne; *Raiky Culture*: *7* – Rashkiv I; *8* – Ridkivtsi (continuous numbering)

Як видно з рисунка, чересла аналогічні, хоча й несуттєво відрізняються за розмірами та пропорціями (рис. 3). Цікаво також, що така форма відома **винятково** з матеріалів слов'янських культур останньої чверті I тис. н. е.[3]. У сусідів слов'ян, жителів Хозарського каганату (носіїв салтівської культури), досі невідомий жоден подібний виріб.

Коси-горбуші, за класифікацією, яку розробив В. Міхеєв для знарядь салтівської культури, належать до групи I; це т. зв. короткі коси – напівкоси чи коси-горбуші з коротким руків'ям (Михеев, 1985, с. 29–31). Коси групи I на території півдня Східної Європи відомі з матеріалів черняхівської культури (огляд і літ. див.: Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.10; Ґерета, 2013, рис. 34; Щербань, Пуголовок, Горбаненко, 2015). У третій чверті I тис. н. е. лише кілька фрагментів кіс нині відомих із колочинських пам'яток у Білорусі (1 фр. – Колочин I, не встановлено – Нікодимово; огляд і літ. див.: Горбаненко, 2016), дві цілі коси-горбуші та фрагмент леза знайдені на трьох поселеннях пеньківської культури на території України, а також три цілі екземпляри – із празьких поселень (огляд і літ. див.: Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.11; Осаульчук, Ільчишин, 2023). Справді великою кількістю коси-горбуші представлені на слов'янських волинцевсько-роменських і райковецьких пам'ятках (рис. 4; огляд і літ. див.: Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.12; Пивоваров, 2010, рис. 6, *5*; Калініченко, Пивоваров, Горбаненко, 2022 тощо), а також у носіїв салтівської культури (див., напр.: Михеев, 1985; Колода, Горбаненко, 2018 та ін.). В останніх широко відомі й коси групи II за В. Міхеєвим: у них відсутні гачки, а лезо наглухо закріплене на руків'ї за допомогою металевої заклепки, залізного кільця чи додаткових жорстких кріплень. Цікаво, що з-поміж матеріалів боршевської культури[4] відомі лише три екземпляри: два фрагменти лез та цілий виріб групи II (огляд і літ. див.: Горбаненко, 2024). Знахідки кіс-горбуш на пам'ятках давньоруського часу у значній кількості й на широких теренах (напр.: Винников, Кудрявцева, 1998, рис. 4, *4*; ред. Колчин, 1985, табл. 86; Зверуго, 1989, рис. 38, *29*; 62, *18* тощо) не залишають сумнівів у розповсюдженості й загальному «визнанні» такої форми. Етнографічний матеріал її засвідчує й до XIX ст. охопно (Гюльденштедт, 1804, с. 37, 38).

Кільця для кріплення кіс-горбуш відомі в меншій кількості, ніж власне знахідки лез. Їх виявлено на вказаних пам'ятках (окрім колочинських і боршевських), звідки походять екземпляри діаметром від 3 до 5 см. До останньої чверті I тис. н. е. належать знахідки з райковецького городища Монастирок, із волинцевсько-роменських Битиця I, Новотроїцьке і власне скарбу з Пожні (рис. 4), а також із салтівських пам'яток.

Знаряддя представлені типовими екземплярами, їхнє вузьке датування неможливе. Але, зважаючи на викладене і знахідку у складі скарбу типово слов'янської форми чересла із втулковим типом кріплення, коси-горбуші також варто зарахувати до знарядь, полишених слов'янським населенням останньої чверті I тис. н. е.

Реконструкція знарядь. Орне знаряддя репрезентоване *чересломм.* Для реконструкції його використання на орних знаряддях важливі археологічні знахідки. До таких належить три категорії: дерев'яні знаряддя, що збереглися в торф'яниках завдяки особливостям ґрунту; зображення на виробах із глини; глиняна модель рала (огляд і літ. див.: Горбаненко, 2007, рис. 14; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 118, 119, рис. 4.10; Колода, Горбаненко, 2018, рис. 2.2). Відомі і середньовічні літописні мініатюри, й іконографічні зображення з церковних фресок (огляд і літ. див.: Полевой, 1985, рис. 4; Краснов, 1987, рис. 55, 56, 70, 75, 76). Ці знаряддя мають аналогії в етнографічних матеріалах (див. Гюльденштедт, 1804; Зеленин, 1907; 1991; Мамонов, 1952 та ін.). Опис робочих частин «етнографічних» рал XIX ст. збігається з описом

[3] До початку 2000-х років серед учених, які займалися дослідженням розвитку землеробства у слов'ян останньої чверті I тис. н. е., навіть побутувала думка, що втулкові плужні ножі були у вжитку лише в сіверян – носіїв волинцевсько-роменських культурних традицій (Приймак, 1990, с. 70; Беляева, 2000, с. 39).

[4] На них помітний вплив салтівської культури.

«археологічних» рал, що дає достатні підстави для реконструкції загального вигляду орних знарядь, опираючись на виявлені залізні деталі.

За запропонованою нами (*С. Г.*) типологією (Горбаненко, 2006, рис. 1), таке чересло могло бути використане на знарядді типу *5* – знаряддя плужного типу – кривогрядильне рало, з ральником, укріпленим залізним широколезим наконечником і поставленим горизонтально до ґрунту, череслом та відвальною дошкою (див. рис. 2, *a*). Подібні знаряддя для оранки можна вважати найпрогресивнішими для останньої чверті I тис. н. е. з технічного й агротехнічного погляду. Наявність чи відсутність колісного передка, відомого для важких плугів з етнографічних джерел (напр.: Гюльденштедт, 1804), у цьому випадку особливого значення не має, оскільки не впливає власне на техніку оранки, а лише полегшує керованість і переміщення знаряддя.

Видається цікавим питання й виникнення такої форми кріплення чересла. Матеріали райковецької культури продемонстрували надзвичайно важливий момент. На сьогодні є два свідчення того, що навіть такі масивні деталі, якими, безумовно, є чересла, могли ламатися. Так, із Пліснеська походить фрагмент верхньої частини – черешка (Старчук, 1952, табл. I, *10*), з Рідківців – робочої. Очевидно, що до поломок могла призводити інтенсивна експлуатація орних знарядь. Водночас поодинокі знахідки втульчастих чересел засвідчують певним чином їхнє доволі «виняткове» використання. Не виключено, що такий тип кріплення з'явився в ході ремонту вже існуючого орного знаряддя. Як вірогідний варіант, можна запропонувати таку «реконструкцію». Якщо чересло зламалося на робочому знарядді для обробітку ґрунту, замість того, щоб вибивати добре укріплений у ралі черешок, на нього могли зробити чересло, «обгорнувши» наявний черешок втулкою.

Коси-горбуші. Для реконструкції загального вигляду коси-горбуші з руків'ям важливі матеріали з шарів VIII–X ст. Старої Ладоги (Миролюбов, 1976, с. 122, 123) та XIII ст. із Новгорода (ред. Колчин, 1985, табл. 86, *10*), де були знайдені вцілілі екземпляри кіс із руків'ями. Завдяки прикладам із цих пам'яток достеменно відомо, що леза кіс-горбуш до руків'їв могли кріпити металевими кільцями або за допомогою еластичних джгутів (див. рис. 2, *b*). Етнографічний матеріал XIX ст. засвідчує, що спосіб кріплення за допомогою кільця, що щільно охоплює п'ятку коси і притискає її до верхньої частини руків'я, був досить надійним і його використовували з моменту виникнення кіс-горбуш до XIX ст. (Гюльденштедт, 1804, с. 37–38; Зеленин, 1991, с. 61–62). У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреб[5].

Значення і місце заховання. Наскільки нам відомо, на сьогодні це лише п'ята знахідка подібного заховання в ареалі поширення волинцевсько-роменських пам'яток: Глухів, Жерновець, між селами Сугрове й Нижні Деревеньки (Курська обл., РФ), можливо – Хитці (Полтавська обл., Україна) (Приймак, 1990[6]; Сокол, Зорин, Пузикова, 2008; Веретюшкина, 2011; Пуголовок, Горбаненко, 2014).

Упродовж останніх років суттєво зросла кількість виявлення подібних скарбів-депозитів, що й недивно. У зв'язку з цим ми вже неодноразово здійснювали огляд таких знахідок переважно останньої чверті I тис. н. е. на території України із залученням хронологічного й територіального оточення (огляд див.: Ільків, Рідуш, Горбаненко, 2022). На базі аналізу цих знахідок можна виділити певні особливості, цікаві для інтерпретацій. Крім визначення хронології, подібні депозити треба розглядати за кількома загалом незалежними критеріями: *місце знахідки* (пам'ятка, поза межами пам'ятки), *призначення* (хліборобський, ремісничий,

[5] На відміну від групи I, коси групи II наглухо закріпляли на руків'ї за допомогою металевої заклепки, залізного кільця та додаткових жорстких кріплень (Михеев, 1985, с. 29–31).

[6] У публікації матеріалів із Глухова зазначено, що комплекс речей (два наральника, чересло, два стремені, псалій) випадково знайдено в 1980-х роках у м. Глухів у долині р. Есмань навпроти давньоруського міста XII–XIII ст.

змішаний, інше), *зміст* (виробничий, сакральний, зберігання майна)[7]. За цими критеріями скарб потрібно оцінити так: належить до депозитів, захований поза межами житлової пам'ятки; за призначенням – хліборобський; за змістом – зберігання майна. Можна припустити, що ці речі були залишені на тимчасове нетривале зберігання. Такі знахідки вказують на важливість знарядь, із яких складалися подібні скарби, і відповідно – хліборобської галузі. Адже люди намагалися приховати найцінніше, що мали.

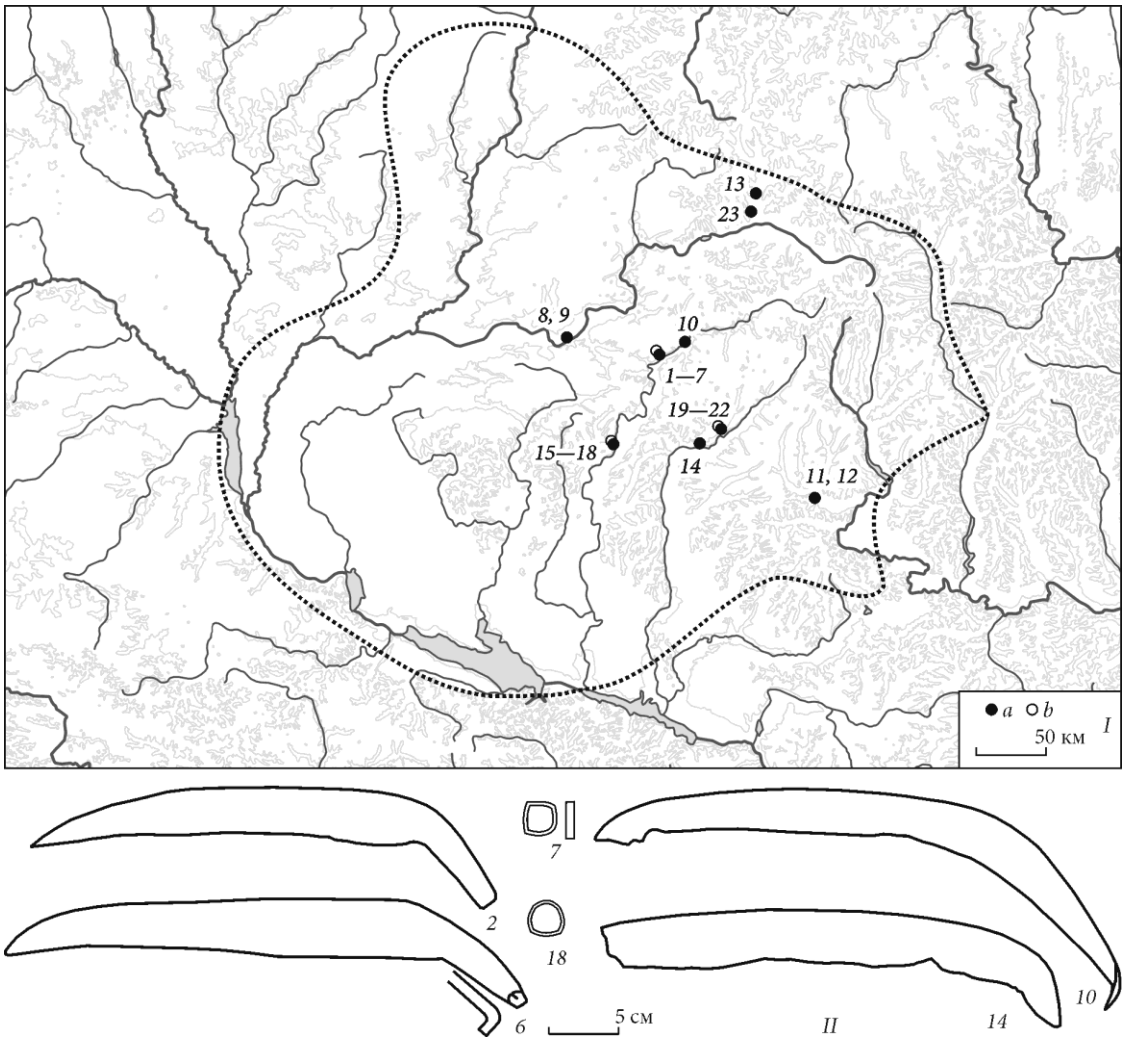

Рис. 4. Коси-горбуші на волинцевсько-роменських пам'ятках: *I* – карта знахідок; *II* – окремі аналогії знарядь. **Пам'ятки**: *1–7* – Битиця (1 кільце для кріплення); *8, 9* – Волинцеве; *10* – Горналь; *11, 12* – Донецьке; *13* – Жерновець; *14* – Ницаха; *15–18* – Новотроїцьке (1 кільце для кріплення); *19–22* – Пожня (1 кільце для кріплення); *23* – Шуклінка. **Умовні позначки**: *a* – коси, *b* – кільця для кріплення (нумерація наскрізна)

Fig. 4. *Gorbusha* scythes at Volyntseve-Romny sites: *I* – map of findings; *II* – certain analogies of tools. **Sites**: *1–7* – Bytytsia (1 fastening ring); *8, 9* – Volyntseve; *10* – Gornal; *11, 12* – Donetske; *13* – Zhernovets; *14* – Nitsakha; *15–18* – Novotroitske (1 fastening ring); *19–22* – Pozhnia (1 fastening ring); *23* – Shuklinka. **Legend**: *a* – scythes, *b* – fastening ring (continuous numbering)

[7] Детальніше обґрунтування див.: (Горбаненко, Шерстюк, Сидоренко, 2015; Щербань, Пуголовок, Горбаненко, 2015).

Звернімо увагу й на географічне розташування скарбу. Як уже зазначено, найближчі відомі поселенські пам'ятки з матеріалами слов'яно-руського часу перебувають на відстані до 10 км від нього – у Попівці й Ницахі, розташованих на правому березі р. Ворсклиця (по прямій лінії приблизно 18 км одна від одної; рис. 5). Утім, незалежно від прив'язки скарбу до поселення, з якого він міг би походити, є інша цікава особливість його розташування у просторі. За писемними джерелами XVII ст. тут проходив меридіональний шлях між м. Краснопілля і м. Вільне, яким 1681 р. рухалося посольство В. Тяпкіна в Крим (Статейный…, 1850, с. 10), а за 2 км від скарбу знаходиться сучасна автомобільна дорога. Використання цього шляху (чи подібного напрямку) простежується і завдяки дослідженням випадкових знахідок зброї скіфського часу. Встановлено, що їх розташування зіставне зі сухопутними комунікаціями і річковими переправами, які простежуються від доби бронзи до пізнього середньовіччя (Билинский, Шелехань, 2014, с. 178, рис. 4; Звагельський, 2010, с. 46–51).

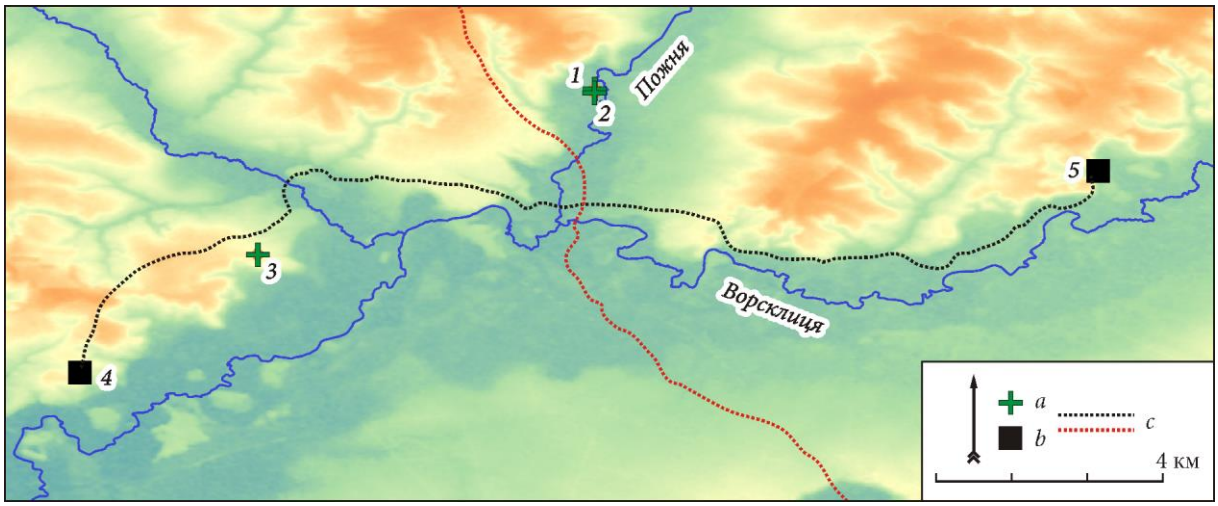

Рис. 5. Пожнянський скарб сільськогосподарських знарядь і його оточення. **Умовні позначки**: *a* – скарби; *b* – сіверянсько-давньоруські городища; *c* – маршрути шляхів. **Пам'ятки, заховання**: *1* – місце знахідки; *2* – Пожнянський скарб прикрас V–VII ст.; *3* – Дернівський скарб гривень давньоруського часу; *4* – Ницаха; *5* – Попівка (шляхи за: Статейный…, 1850; Беляев, 1846, Чертеж). Карту виконав О. Білинський

Fig. 5. Pozhnia hoard of agricultural tools and its surrounding area. **Legend**: *a* – hoards; *b* – Siverian and Old Rus' settlements; *c* – road routes. **Sites, deposite places**: *1* – location of discovery; *2* – Pozhnia hoard of jewelry from the 5th–7th centuries; *3* – Dernivka hoard of Old Rus' *hrivnas*; *4* – Nitsakha; *5* – Popivka (roads after: Stateinyi…, 1850; Beliaev, 1846, Drawing). Map was made by O. Bilynskyi

Водночас у широтному напрямку, де розташовані вказані пам'ятки Попівка і Ницаха, проходив один із маршрутів роз'їздів сторожей, що існував до 1571 ряким городові козаки (вперше згадані в літописах 1444 р.) їздили «*в степи смотреть за движениями татар по известным степным дорогам, называемым шляхами и сакмами*» (Беляев, 1846, с. 6, 13; чертеж…). Степи від кордону Московської держави до Криму були перекреслені кількома неперервними лініями роз'їздів сторожей, що перетинали всі степові шляхи. Одна з Путивльських сторож, ближніх і дальніх, проходила між Пслом і Ворсклою: починаючись від верхів'я Дінця, йшла на захід до верхів'я Псла, звертала на південь до Ворскли і притоками вздовж неї прямувала до Дніпра.

І саме в околицях перетину згаданих шляхів, на в цілому незначному проміжку, нині відомо заховання різночасових скарбів (рис. 5). Так, ідеться про нині відомі Пожнянський скарб прикрас кола антів (Білинська, Білинський, 2020, с. 183), скарб знарядь волинцевсько-

роменського часу (Білинська, Білинський, 2020, с. 183), скарб гривень давньоруського часу (Білинська, Білинський, Євтушенко, 2020, с. 258–259).

Як видається, напрямки шляхів і комунікацій передовсім залежали від особливостей ландшафту та могли залишатися незмінними у використанні впродовж тривалого часу як у мирних цілях, так і у воєнних походах, принаймні від часу перебування тут скіфів до пізнього середньовіччя, що знаходить підтвердження в археологічному матеріалі та писемних джерелах. А «випадіння» скарбів уздовж них можна вважати доволі «буденним» явищем, коли мандрівники за невизначених (небезпечних?) обставин намагалися приховати своє майно.

Отже, в околицях с. Пожня було виявлено скарб-депозит деталей сільськогосподарських знарядь праці, що складався з чересла зі втулковим типом кріплення і трьох кіс-горбуш (одна з кільцем для кріплення). Подібні чересла досі одиничні, відомі лише зі слов'янських пам'яток трьох археологічних культур. Завдяки порівняльному аналізу аналогічних матеріалів із культурно-хронологічного оточення обґрунтовано належність цього захування до кола волинцевсько-роменських старожитностей.

За деталями (із залученням широкого кола аналогій, археологічних, іконографічних та етнографічних даних) реконструйовано знаряддя праці. Чересло могли використовувати на найпрогресивнішому знарядді – плужного типу; застосування втулкового типу кріплення, імовірно, засвідчує певний «ремонт» знаряддя. Коси-горбуші належали до коротких кіс або напівкіс, у яких лезо закріплювали на невеликих руків'ях за допомогою металевого або еластичного фіксатора, з можливістю регулювання кута між руків'ям і лезом.

Захування варто визнати суто побутовим тимчасовим депозитом для зберігання майна, здійсненим поза межами пам'ятки; на сьогодні це лише п'ята знахідка подібних скарбів в ареалі поширення волинцевсько-роменських пам'яток. Деталізація інтерпретації таких речових (некоштовних) депозитів потребує створення якомога повного каталогу для Східної Європи.

Дослідження виконано в межах спільних наукових проєктів «Антські скарби Сумщини» та «Середньовічні центри Сіверянської землі» СОКМ і відділів археології ранніх слов'ян і давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України.

Подяки. Автори висловлюють вдячність Марині Сергєєвій за переклад анотації.

ЛІТЕРАТУРА

Баран, Я. В. (2004). *Слов'янська община.* Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Беляева, С. А. (2000). Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепровском Левобережье. *Археологічний літопис Лівобережної України, 1–2,* 38–41.

Беляев, И. (1846). О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 4.* Москва: Университетская типография, 5–148.

Бєляєва, С. О., Кубишев, А. І. (1995). *Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст.* Київ: Наукова думка.

Білинська, Л. І., Білинський, О. О. (2020). Розвідки на території Сумської області. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.,* 183–185.

Білинська, Л. І., Білинський, О. О., Євтушенко, О. В. (2020). Розвідки на Сумщині. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.,* 256–259.

Билинский, О., Шелехань, А. (2014). Случайные находки мечей и кинжалов скифского времени на Днепровском Левобережье. В В. Мордвинцева (ред.), *Археологические и лингвистические исследования: материалы Гумбольдт-конференции (Симферополь–Ялта, 20–23 сентября 2012 г.).* Киев: Стилос, 170–185.

Веретюшкина, М. В. (2011). Клад сельскохозяйственных орудий из деревни Сугрово. *Вестник Воронежского государственного университета, 2*: Серия История. Политология. Социология, 84–88.

Винников, А. З. (1995). *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века).* Воронеж: ВГУ.

Винников, А. З., Кудрявцева, Е. Ю. (1998). Древнерусское Животинное городище. *Вопросы истории славян, 12,* 71–83.

Вознесенская, Г. А. (1981). Кузнечное производство на славянских памятниках Среднего Поднестровья. В В. И. Бидзиля (ред.), *Использование методов естественных наук в археологии.* Киев: Наукова думка, 20–35.

Гончаров, В. К. (1950). *Райковецкое городище.* Киев: АН УССР.

Горбаненко, С. А. (2006). Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. *Археологія, 3,* 73–79.

Горбаненко, С. А. (2007). *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А. (2016). Сельское хозяйство колочинской культуры. *Раннеславянский мир, 17*: Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.), 114–135.

Горбаненко, С. А. (2024). *Боршевська культура: сільське господарство і промисли.* Житомир: Бук-Друк.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. (2010). *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.).* Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. (2013). *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі.* Київ: ІА НАН України.

Горбаненко, С. А., Шерстюк, В. В., Сидоренко, О. В. (2015). Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2015,* 77–96.

Горбаненко, С. А., Михайлина, Л. П. (2021). Залізний реманент хліборобів із Ревного. *Археологія і давня історія України, 1 (38),* 16–32. https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.02

Готун, І. А., Синиця, Є. В., Казимір, О. М., Непомнящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. (2014). Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.,* 146–147.

Готун, І. А., Горбаненко, С. А. (2016a). Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra, 1,* 153–171.

Готун, І. А., Горбаненко, С. А. (2016b). Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки. *Археологія, 1,* 104–117.

Гюльденштедт, А. (1804). Описание некоторых в малой России употребительных плугов. *Технологический журнал, 1, 2,* 3–31.

Ґерета, І. П. (2013). *Чернелево-Руський могильник.* Упорядник В. С. Тиліщак. Oium, *3.* Київ; Тернопіль: ІА НАН України.

Давыденко, В. В., Гриб, В. К. (2011). «Государев Яр» – новый памятник X–XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация). *Археологический альманах, 25,* 250–269.

Звагельський, В. Б. (2010). *Історична географія Дніпровського Лівобережжя доби Середньовіччя (в контексті дослідження «Слова о полку Ігоревім»).* Київ; Суми: Видавництво СумДУ.

Зверуго, Я. Г. (1989). *Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.* Минск: Наука и техника.

Зеленин, Д. К. (1907). *Русская соха, ее история и виды.* Вятка: Губернская типография.

Зеленин, Д. К. (1991). *Восточнославянская этнография.* Москва: Наука.

Ільків, М. В., Рідуш, Б. Т., Горбаненко, С. А. (2022). Скарб знарядь для обробітку ґрунту з Чорнівського археологічного комплексу. *In Sclavenia terra, 4,* 79–92.

Калініченко, В. А., Пивоваров, С. В., Горбаненко, С. А. (2022). Тезаврації сільськогосподарських знарядь із Рідківецького археологічного комплексу VIII–X ст.: попереднє повідомлення. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей VI міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 16 грудня 2022 р.).* Чернівці: Технодрук, 50–53.

Ковалевський, В. М., Горбаненко, С. А. (2014). Знахідка залізного рала в районі Животинного городища. *Археологія, 3,* 103–106.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. (2018). *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні.* Київ: Академперіодика.

Колчин, Б. А. (ред.), (1985). *Древняя Русь: город, замок, село*. Археология СССР, в 20 т.

Краснов, Ю. А. (1987). *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.* Москва: Наука.

Любичев, М. В. (1997). Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. *Вісник Харківського державного університету, 396*. Серія Історія, *29,* 37–45.

Ляпушкин, И. И. (1958). *Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства.* Материалы и исследования по археологии СССР, *74.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. (1988). *Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре.* Киев: Наукова думка.

Мамонов, В. С. (1952). Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре. *Советская этнография, 4,* 67–90.

Миролюбов, И. А. (1976). Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладоги. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 17,* 119–124.

Михеев, В. К. (1985). *Подонье в составе хазарского каганата.* Харьков: Вища школа.

Осаульчук, О., Ільчишин, З. (2023). Пам'яткоохоронні роботи на поселенні римського і ранньослов'янського часу Сокільники 1. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.,* 144–149.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. (1999). *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток).* Київ: ІА НАН України.

Пивоваров, С. В. (2010). Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, 1 (29),* 41–54.

Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. (2014). Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті. В Г. Ю. Івакін (ред.), *Від венедів до Русі: збірник наукових праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття.* Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан, 345–356.

Полевой, Л. П. (1985). Типология землепашенных орудий и появление плуга на территории феодальной Молдовы. В П. П. Бырня (ред.), *Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье.* Кишинев: Штиинца, 66–90.

Пуголовок, Ю. О., Горбаненко, С. А. (2014). Скарб виробів із заліза з околиць с. Хитці у Посуллі. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2014,* 50–60.

Сокол, К. Ф., Зорин, А. В., Пузикова, А. И. (2008). Жерновецкий клад железных изделий роменского времени. В В. В. Енуков (ред.), *Славяно-русские древности Днепровского Левобережья. Материалы конференции, посвященной 75-летию со дня рождения К. Ф. Сокола.* Курск: КГУ, 146–151.

Старчук, І. Д. (1952). Розкопки городища Плісненська в 1947–1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР, 3,* 379–394.

Статейный… (1850). *Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайского договора.* Одесса: Городская типография.

Щербань, А. Л., Пуголовок, Ю. О., Горбаненко, С. А. (2015). Скарб виробів для збирання врожаю з Полтавщини. *Археологічні дослідження Більського городища 2014,* 138–148.

Юренко, С. П., Приймак, В. В. (1990). Землеробські знаряддя Битицького городища. *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (листопад, 1990 р.).* Суми; Ромни, 71–74.

Henning, J. (1987). *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter.* Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, *42.* Berlin: Akademie.

Teodor, D. Gh. (1984). *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII (așezarea de la Botoșana – Suceava).* București: Academia Republicii Socialiste România.

Teodor, D. Gh. (1996). *Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos în secolele IV–XI d. Hr.* Iași: Helios.

Teodor, D. Gh. (1997). Reguinile Carpato-Nistriene în secolele V–X d. Hr. *Arheologia Moldovei, XX*: Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat, 79–116.

REFERENCES

Baran, Ya. V. (2004). *Slov'ianska obshchyna.* Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna (in Ukrainian).

Beliaeva, S. A. (2000). Osobennosti formirovaniia i razvitiia kompleksnogo selskogo khoziaistva v lesostepnom Dneprovskom Levoberezhe. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy, 1–2,* 38–41 (in Russian).

Beliaev, I. (1846). O storozhevoi, stanichnoi i polevoi sluzhbe na polskoi Ukraine Moskovskogo gosudarstva do tsaria Alekseia Mikhailovicha. *Chteniia v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete, 4.* Moskva: Universitetskaia tipografiia, 5–148 (in Russian).

Bieliaieva, S. O., & Kubyshev, A. I. (1995). *Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X–XV st.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Bilynska, L. I., & Bilynskyi, O. O. (2020). Rozvidky na terytorii Sumskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018,* 183–185 (in Ukrainian).

Bilynska, L. I., Bilynskyi, O. O., & Yevtushenko, O. V. (2020). Rozvidky na Sumshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019,* 256–259 (in Ukrainian).

Bilinskii, O., & Shelekhan, A. (2014). Sluchainye nakhodki mechei i kinzhalov skifskogo vremeni na Dneprovskom Levoberezhe. In V. Mordvintseva (Ed.), *Arkheologicheskie i lingvisticheskie issledovaniia: materialy Gumboldt-konferentsii (Simferopol – Ialta, 20–23 sentiabria 2012 g.).* Kiev: Stilos, 170–185 (in Russian).

Veretiushkina, M. V. (2011). Klad selskokhoziaistvennykh orudii iz derevni Sugrovo. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta, 2*: Seriia Istoriia. Politologiia. Sotsiologiia, 84–88 (in Russian).

Vinnikov, A. Z. (1995). *Slaviane lesostepnogo Dona v rannem srednevekove (VIII – nachalo XI veka).* Voronezh: VGU (in Russian).

Vinnikov, A. Z., & Kudriavtseva, E. Iu. (1998). Drevnerusskoe Zhivotinnoe gorodishche. *Voprosy istorii slavian, 12,* 71–83 (in Russian).

Voznesenskaia, G. A. (1981). Kuznechnoe proizvodstvo na slavianskikh pamiatnikakh Srednego Podnestrovia. In V. I. Bidzilia (Ed.), *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii.* Kiev: Naukova dumka, 20–35 (in Russian).

Goncharov, V. K. (1950). *Raikovetskoe gorodishche.* Kiev: AN USSR (in Russian).

Horbanenko, S. A. (2006). Zemlerobstvo slov'ian ostannoi chverti I tys. n. e. *Arkheolohiia, 3,* 73–79 (in Ukrainian).

Horbanenko, S. A. (2007). *Zemlerobstvo i tvarynnytstvo slov'ian Livoberezhzhia Dnipra druhoi polovyny I tys. n. e.* Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Gorbanenko, S. A. (2016). Selskoe khoziaistvo kolochinskoi kultury. *Ranneslavianskii mir, 17*: Rannesrednevekovye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V–VII vv.), 114–135 (in Russian).

Horbanenko, S. A. (2024). *Borshevska kultura: silske hospodarstvo i promysly.* Zhytomyr: Buk-Druk (in Ukrainian).

Horbanenko, S. A., & Pashkevych, H. O. (2010). *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. – I tys. n. e.).* Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Horbanenko, S. A., & Koloda, V. V. (2013). *Silske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzhi.* Kyiv: IA NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Horbanenko, S. A., Sherstiuk, V. V., & Sydorenko, O. V. (2015). Skarb hospodarskykh znariad davnoruskoho chasu z okolyts s. Horodyshche na Poltavshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2015,* 77–96 (in Ukrainian).

Horbanenko, S. A., & Mykhailyna, L. P. (2021). Zaliznyi remanent khliborobiv iz Revnoho. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 1 (38),* 16–32. https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.02 (in Ukrainian).

Hotun, I. A., Synytsia, Ye. V., Kazymir, O. M., Nepomniashchykh, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytsia, T. V., & Kvitnytskyi, M. V. (2014). Doslidzhennia poselennia Kozakiv yar u Khodosivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.,* 146–147 (in Ukrainian).

Hotun, I. A., Horbanenko, & S. A. (2016a). Zemlerobstvo zhyteliv slov'ianskoho poselennia v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. *In Sclavenia terra, 1,* 153–171 (in Ukrainian).

Hotun, I. A., & Horbanenko, S. A. (2016b). Kompleks zemlerobskykh znariad z okolyts Boiarky. *Arkheolohiia, 1,* 104–117 (in Ukrainian).

Giuldenshtedt, A. (1804). Opisanie nekotorykh v maloi Rossii upotrebitelnykh plugov. *Tekhnologicheskii zhurnal, 1, 2,* 3–31 (in Russian).

Gereta, I. P. (2013). *Chernelevo-Ruskyi mohylnyk.* Uporiadnyk V. S. Tylishchak. Oium, *3.* Kyiv; Ternopil: IA NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Davydenko, V. V., & Grib, V. K. (2011). «Gosudarev Iar» – novyi pamiatnik X–XI vv. v srednem techenii Severskogo Dontsa (predvaritelnaia publikatsiia). *Arkheologicheskii almanakh, 25,* 250–269 (in Russian).

Zvahelskyi, V. B. (2010). *Istorychna heohrafiia Dniprovskoho Livoberezhzhia doby Serednovichchia (v konteksti doslidzhennia «Slova o polku Ihorevim»).* Kyiv; Sumy: Vydavnytstvo SumDU (in Ukrainian).

Zverugo, Ia. G. 1989. *Verkhnee Ponemane v IX–XIII vv.* Minsk: Nauka i tekhnika (in Russian).

Zelenin, D. K. (1907). *Russkaia sokha, ee istoriia i vidy.* Viatka: Gubernskaia tipografiia (in Russian).

Zelenin, D. K. (1991). *Vostochnoslavianskaia etnografiia.* Moskva: Nauka (in Russian).

Ilkiv, M. V., Ridush, B. T., & Horbanenko, S. A. (2022). Skarb znariad dlia obrobitku gruntu z Chornivskoho arkheolohichnoho kompleksu. *In Sclavenia terra, 4,* 79–92 (in Ukrainian).

Kalinichenko, V. A., Pyvovarov, S. V., & Horbanenko, S. A. (2022). Tezavratsii silskohospodarskykh znariad iz Ridkivetskoho arkheolohichnoho kompleksu VIII–X st.: poperednie povidomlennia. *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei VI mizhnarodnoho naukovoho seminaru (m. Chernivtsi, 16 hrudnia 2022 r.).* Chernivtsi: Tekhnodruk, 50–53 (in Ukrainian).

Kovalevskyi, V. M., & Horbanenko, S. A. (2014). Znakhidka zaliznoho rala v raioni Zhyvotynnoho horodyshcha. *Arkheolohiia, 3,* 103–106 (in Ukrainian).

Koloda, V. V., & Horbanenko, S. A. (2018). *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni.* Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Kolchin, B. A. (ed.), (1985). *Drevniaia Rus: gorod, zamok, selo.* Arkheologiia SSSR, v 20 t. (in Russian).

Krasnov, Iu. A. (1987). *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy.* Moskva: Nauka (in Russian).

Liubichev, M. V. (1997). Zemledelie slavian Dnepro-Donetskogo mezhdurechia v tretei chetverti I tys. n. e. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu, 396*: Seriia Istoriia, *29,* 37–45 (in Russian).

Liapushkin, I. I. (1958). *Gorodishche Novotroitskoe. O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, *74.* AN SSSR (in Russian).

Maksimov, E. V., & Petrashenko, V. A. (1988). *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na srednem Dnepre.* Kiev: Naukova dumka (in Russian).

Mamonov, V. S. (1952). Starinnye orudiia dlia obrabotki pochvy iz s. Starosele na Dnepre. *Sovetskaia etnografiia, 4,* 67–90 (in Russian).

Miroliubov, I. A. (1976). Orudiia vtorichnoi obrabotki pochvy i uborki urozhaia iz Staroi Ladogi. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha, 17,* 119–124 (in Russian).

Mikheev, V. K. (1985). *Podone v sostave khazarskogo kaganata.* Kharkov: Vyshcha shkola (in Russian).

Osaulchuk, O., & Ilchyshyn, Z. (2023). Pam'iatkookhoronni roboty na poselenni rymskoho i rannoslovyanskoho chasu Sokilnyky 1. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.,* 144–149 (in Ukrainian).

Petrashenko, V. O., & Koziuba, V. K. (1999). *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok).* Kyiv: IA NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. V. (2010). Okhoronni arkheolohichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Bukovyni u 2009 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii, 1 (29),* 41–54 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. V., & Ilkiv, M. V. (2014). Ridkivske poselennia raikovetskoi kultury u Verkhnomu Poprutti. In Ivakin, H. Yu. (Ed.), *Vid venediv do Rusi: zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. ist. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Kharkiv: Maidan, 345–356 (in Ukrainian).

Polevoi, L. P. (1985). Tipologiia zemlepashennykh orudii i poiavlenie pluga na territorii feodalnoi Moldovy. In P. P. Byrnia (Ed.), *Arkheologicheskie issledovaniia srednevekovykh pamiatnikov v Dnestro-Prutskom mezhdureche.* Kishinev: Shtiintsa, 66–90 (in Russian).

Puholovok, Yu. O., & Horbanenko, S. A. (2014). Skarb vyrobiv iz zaliza z okolyts s. Khyttsi u Posulli. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia 2014*, 50–60 (in Ukrainian).

Sokol, K. F., Zorin, A. V., & Puzikova, A. I. (2008). Zhernovetskii klad zheleznykh izdelii romenskogo vremeni. In V. V. Enukov (Ed.), *Slaviano-russkie drevnosti Dneprovskogo Levoberezhia. Materialy konferentsii, posviashchennoi 75-letiiu so dnia rozhdeniia K. F. Sokola*. Kursk: KGU, 146–151 (in Russian).

Starchuk, I. D. (1952). Rozkopky horodyshcha Plisneska v 1947–1948 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR, 3*, s. 379–394 (in Ukrainian).

Stateinyi… (1850). *Stateinyi spisok stolnika Vasiliia Tiapkina i diaka Nikity Zotova, posolstva v Krym v 1680 godu, dlia zakliucheniia Bakchisaraiskogo dogovora*. Odessa: Gorodskaia tipografiia (in Russian).

Shcherban, A. L., Puholovok, Yu. O., & Horbanenko, S. A. (2015). Skarb vyrobiv dlia zbyrannia vrozhaiu z Poltavshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilsskoho horodyshcha 2014*, 138–148 (in Ukrainian).

Yurenko, S. P., & Pryimak, V. V. (1990). Zemlerobski znariaddia Bytytskoho horodyshcha. *Vyvchennia istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny Romenshchyny: problemy i perspektyvy: Tezy dopovidei ta povidomlen do naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi 70-richchiu Romenskoho kraieznavchoho muzeiu (lystopad, 1990 r.)*. Sumy; Romny, 71–74 (in Ukrainian).

Henning, J. (1987). *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, *42*. Berlin: Akademie (in German).

Teodor, D. Gh. (1984). *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII (așezarea de la Botoșana – Suceava)*. București: Academia Republicii Socialiste România (in Romanian).

Teodor, D. Gh. (1996). *Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos în secolele IV–XI d. Hr.* Iași: Helios (in Romanian).

Teodor, D. Gh. (1997). Reguinile Carpato-Nistriene în secolele V–X d. Hr. *Arheologia Moldovei, XX*: Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat, 79–116 (in Romanian).

Стаття надійшла до редакції 27.09.2025
прийнята до друку 11.11.2025

POZHNIA HOARD OF AGRICULTURAL TOOLS

Larysa BILYNSKA[1, 2], Sergii GORBANENKO[3]

[1] State Enterprise Scientific Research Center «Archaeological Protection Service of Ukraine»,
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine;
[2] Sumy Regional Museum of Local History,
2 Gerasima Kondratyeva Street, 40030, Sumy, Ukraine,
e-mail: larysa.bilyn-ska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net
[3] Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: gorbanenko@gmail.com

In 2018, a «hoard» of ancient agricultural items discovered near the village of Pozhnia was transferred to the Sumy Regional Museum of Local History. It consisted of a coulter with a socketed fastening and three *gorbusha* scythes (a scythe with a special type of fastening; one of them with a ring for fastening). Such coulters are still rare, and their findings are known only from Slavic sites of three archaeological cultures: Borshevo, Volyntseve-Romny, and Raiky cultures. Through the comparative analysis of similar materials from the cultural and chronological context, it has been established that this hoard belongs to the Volyntseve-Romny antiquities.

The tools were reconstructed in detail using a wide range of analogies, archaeological, iconographic, and ethnographic data. The coulter could be used with the most advanced type 5 plow (a curved plow with a

plowshare reinforced with an iron blade and placed horizontally to the ground, a coulter, and a moldboard). The use of a socketed fastener probably indicates that the tool has had some kind of repair. *Gorbusha* scythes belonged to short scythes or semi-scythes, in which the blade was fixed to small handles with a metal or elastic fastener, with the possibility of adjusting the angle between the handle and the blade.

Currently, the Pozhnia hoard is only the fifth find of this kind in the area where Volyntseve-Romny sites are distributed: Hlukhiv, Zhernovets, between the villages of Sugrove and Nyzhni Derevenky, and possibly Khytci. By analogy with the cultural and chronological context of similar hiding places, it should be recognized as a purely domestic temporary deposit for storing property, carried out outside the site. Detailed interpretation of such material (non-valuable) deposits requires the creation of the most comprehensive catalog for Eastern Europe.

Key words: Pozhnia, hoard, Slavs, last quarter of the 1st millennium AD, agriculture, coulter, *gorbusha* scythe.

УДК 347.132.124:[726.54.82:929.652](477.85-22)”13/14”
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-413-425

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 413–425.

ХРИСТИЯНСЬКА КУЛЬТОВА СПОРУДА ПОЧАТКУ XV СТОЛІТТЯ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Сергій ПИВОВАРОВ

Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com

Розглянуто матеріали археологічних досліджень Чорнівського городища й виділено два основні періоди його існування: перша половина – середина XIII ст. – функціювання тут феодального дерев’яно-земляного замку та перша половина XV ст. – використання території зруйнованого замку для спорудження церкви, дзвіниці й синхронного кладовища.

Особливу увагу приділено останньому періоду, позаяк в історіографії значення виявлених матеріалів недооцінено. Зазначено, що їх вивчення дає змогу простежити еволюцію християнського культового будівництва в регіоні й відшукати походження багатьох явищ традиційного облаштування ділянок навколо церковних споруд.

Мета статті – на основі поглибленого аналізу археологічних джерел переглянути інтерпретацію виявлених на городищі решток споруд і довести, що кам’яний фундамент належав не двоповерховому житлу феодала давньоукраїнського часу, а християнській культовій споруді (церкві) кінця середньовічного періоду. Також встановлено, що т. зв. кам’яний майданчик виробничого призначення – це рештки пізнішої дзвіниці, а заглиблена будівля – не землянка, а колодязь.

Проаналізовано знахідки з пам’ятки, які належать до кінця XIV – першої половини XV ст. Особливу увагу приділено нумізматичним матеріалам, предметам особистого благочестя та літургійному начинню.

Наголошено на значенні матеріалів із городища для реконструкції релігійного життя населення Буковини в період її входження до складу Молдавського князівства.

Ключові слова: Чорнівське городище, церква на кам’яному фундаменті, монети XIV–XV ст., звіздиця, середньовічні поховання.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, у межах сучасної Чернівецької обл., виявлено понад три сотні археологічних пам’яток княжої доби. Серед них особливе місце посідає Чорнівське городище, розташоване на окраїні м. Чернівців. Пам’ятка порівняно добре зберіглася завдяки розміщенню в лісовому масиві й не зазнала значних руйнувань пізнішими перекопами та господарською діяльністю.

Городище в 1977 р. виявив Богдан Тимощуком, тоді ж на ньому були проведені перші дослідження (Тимощук, 1982, с. 105–113; Винокур, Гуцал, Пеняк та ін., 1984, с. 152; Тимощук, 1995, с. 97–99, 225–227). На думку науковця, городище було типовим феодальним замком й основні культурні нашарування пам’ятки належать до XII – першої половини XIII ст. Водночас знайдені на городищі поховання він відніс до пізнішого часу (Тимощук, 1982, с. 110).

У 1982 р. дослідження пам’ятки продовжив Михайло Филипчук під керівництвом Богдана Тимощука. Серед матеріалів переважали знахідки княжої доби, але також були зафіксовані й пізніші поховання (Тимощук, Филипчук, 1982, с. 3).

Наступним етапом у вивченні Чорнівського замку стали археологічні дослідження 1985 р. під керівництвом Любомир Михайлини за участю автора (Пивоваров, 2001, с. 64–65).

© Пивоваров С., 2025

Під час розкопок вдалося вивчити територію внутрішнього подвір'я замку, де, на думку першовідкривача пам'ятки Б. Тимощука, могла розміщуватися дерев'яна церква. Дослідник припустив, що підвищення в південно-східній частині замку розмірами 7×7 м, яке було зорієнтоване за сторонами світу, є «*залишками кам'яної основи дерев'яної будівлі шириною 5 м*» (Тимощук, 1982, с. 110). Ці припущення вченого цілком підтвердилися.

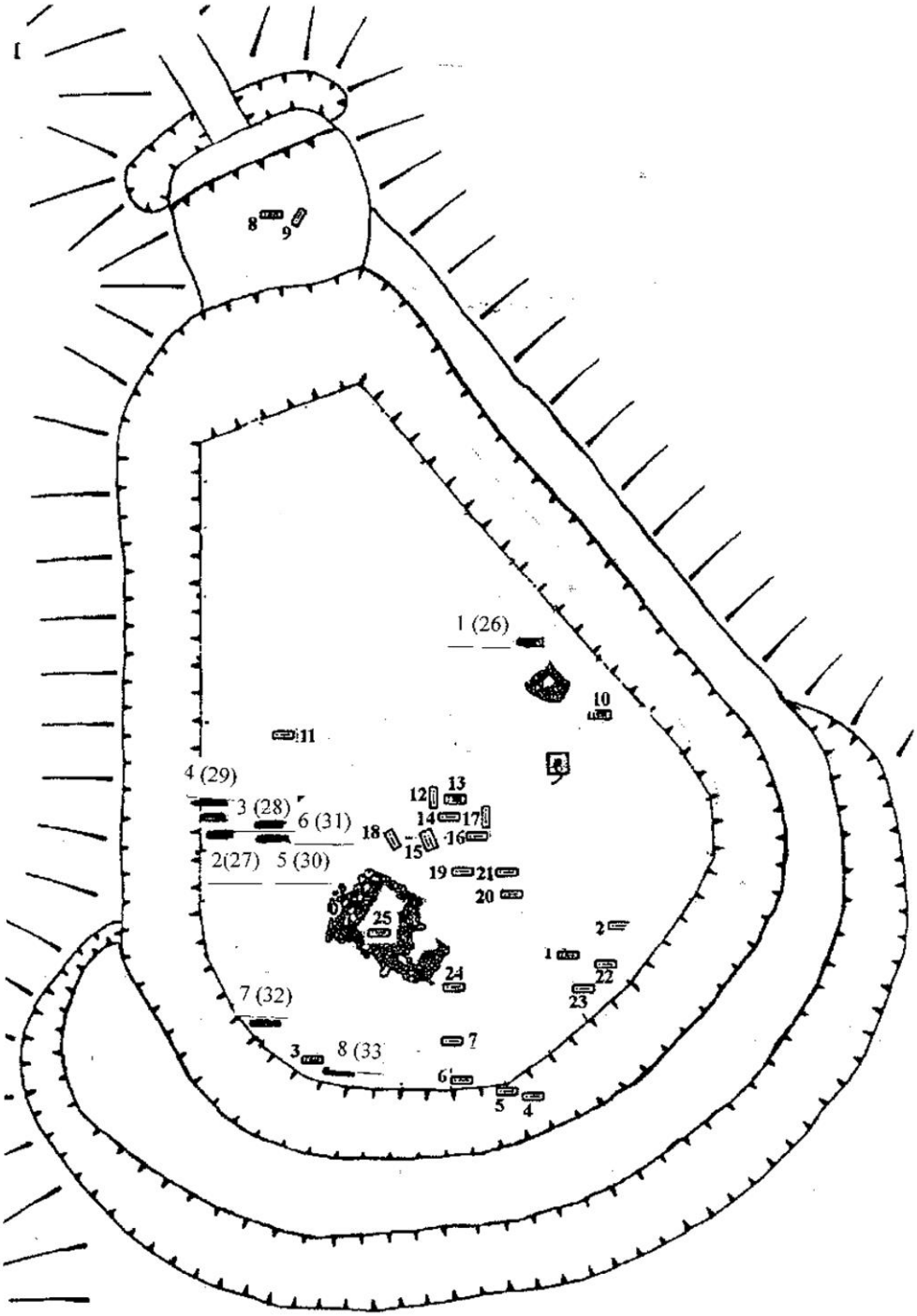

Рис. 1. План городища (за І. Возним) із спорудами та похованнями кінця XIV – першої половини XV ст.

Fig. 1. Plan of the settlement (acc. to I. Vozny) with buildings and burials of the late 14th – first half of the 15th century

Під час розкопок 1985 р. був розкритий кам'яний фундамент від досить великої наземної дерев'яної споруди. Стратиграфічно він повністю перекривав культурні нашарування попереднього, давньоукраїнського, часу. Одночасними з ним були безінвентарні поховання, які також перерізали споруди (кліті) княжої доби й розташовувалися навколо християнської будівлі.

Розкопана кам'яна основа споруди була складена без зв'язного розчину з річкового каміння, валунів із яру, розташованого поряд, і пошкоджених кам'яних виробів, зокрема жорен. Більшість каміння мала сліди дії вогню й сіро-червоний та жовто-червоний колір.

Ширина фундаменту становила 1,5 м у північній і південній та 1,2 м – у східній і західній частинах. Крайня південно-східна частина була викладена із дрібного каміння й не перевищувала 0,6 м ширини. Висота фундаменту від рівня давньої поверхні XV ст. у північній частині – 0,5–0,3 м, і зменшувалася вона в південному напрямку до 0,2–0,15 м.

Фундамент, особливо це було помітно в північно-західній частині, споруджений у двопанцирній техніці, відомій ще з античних часів. Суть її полягає в побудові зовнішньої та внутрішньої стін із великих каменів і заповнення (забутовка) середини дрібнішим камінням. При такій техніці будівельного розчину (вапняного чи бетонного) здебільша не використовували. Правда, в античній архітектурі панцирі складалися зі щільно підігнаних блоків. У цьому випадку великі камені фундаменту були покладені один на один, але не підтесані. Водночас зовнішні й внутрішні стінки фундаменту були досить рівними, каміння не розповзлося на значну відстань. Це можна пояснити тим, що і ззовні, і зсередини для зміцнення конструкції фундаменту були використані дерев'яні плахи, з'єднані в замок. Саме вони забезпечили непорушність та стабільність фундаментної основи для культової будівлі.

Кам'яна основа мала підпрямокутну форму, була зорієнтована кутами за сторонами світу і складалася із двох частин. Перша – це майже квадратна основа розмірами 5,2×4,9 м, друга – 3,2×3,4 м (Пивоваров, 2001, с. 57). Позаяк фундамент розміщувався на похилій площині, яка понижувалася з півдня на північ, то у крайній точці (південно-східній) каміння не виявлено. Найвірогідніше, що там дерев'яний зруб був покладений прямо на ґрунт. Загалом кам'яний фундамент мав довжину 8,4 м і ширину 5,2 м. Тобто на ньому могла стояти будівля, виходячи з ширини фундаменту, 1,5–1,2 м, розмірами 8×5 м.

Про час спорудження будівлі свідчили: середньовічна монета (єдина на той час), яка трапилася під одним із кутів споруди й виявилася емісією польського короля Владислава II Ягайла (1386–1434), залізна звіздиця й уламок бронзового підсвічника.

На жаль, під час розкопок на городищі в 1989–1994 рр. під керівництвом Ігоря Возного кам'яний фундамент був знищений, а рештки споруди інтерпретовані як житло 4 й віднесені до «*двоповерхового житла феодала*» (Возний, 1998, с. 52–54). Знайдена на пам'ятці кам'яна площадка була віднесена до майданчика «виробничого призначення» (Возний, 1998, с. 51; Возний, 2017, с. 257–258), а розташована неподалік западина визначена як землянка (Возний, 1998, с. 54–55). Водночас він підтвердив пізнє датування (XIII–XIV ст.) знайдених тут 25 поховань, переважно безінвентарних (Возний, 1998, с. 115–122). Уявлення про споруди городища й розташування поховань дає опублікований план із доповненнями автора (рис. 1).

З 1999 р. по 2025 р. вивчення городища проводив автор, із 2012 р. – спільно з археологами Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Миколою Ільківом та Віталієм Калініченком і студентами-істориками під час лабораторних занять з археології. Роботи велися на недокопаних ділянках пам'ятки, на місці неповністю розкритих клітей княжого часу та на площадці, де розташовувався кам'яний фундамент будівлі. Завдяки цим дослідженням було виявлено значну кількість предметів матеріальної культури, зокрема знахідки XIV–XV ст.

Передовсім на площадці, де був фундамент, вдалося віднайти ще вісім середньовічних монет, окремі із яких виконували функцію «закладних», тобто номіналів, покладених під кути фундаменту будівлі. До них належать: ще один півгріш Владислава II Ягайла (1386–1434)

(південно-східний кут) і подвійний гріш молдавського господаря Олександра Доброго (1400–1432) (північно-східний кут). У центрі споруди, у незауваженій попередніми дослідженнями ямці, трапилося два празькі гроші чеського короля Вацлава IV (1378–1419). За 2 м на північ від фундаментів (подвір'я культової споруди) знайдено ще два подвійні гроші господаря О. Доброго зі слідами перебування у вогні. Ще два номінали цього господаря – срібний гріш та анепіграфний півгріш – виявлені на відділі 3–4 м на схід від церкви й, очевидно, пов'язані вони з дослідженими тут похованнями. За нумізматичними даними, час спорудження і функціювання церкви можна датувати першими десятиліттями XV ст.

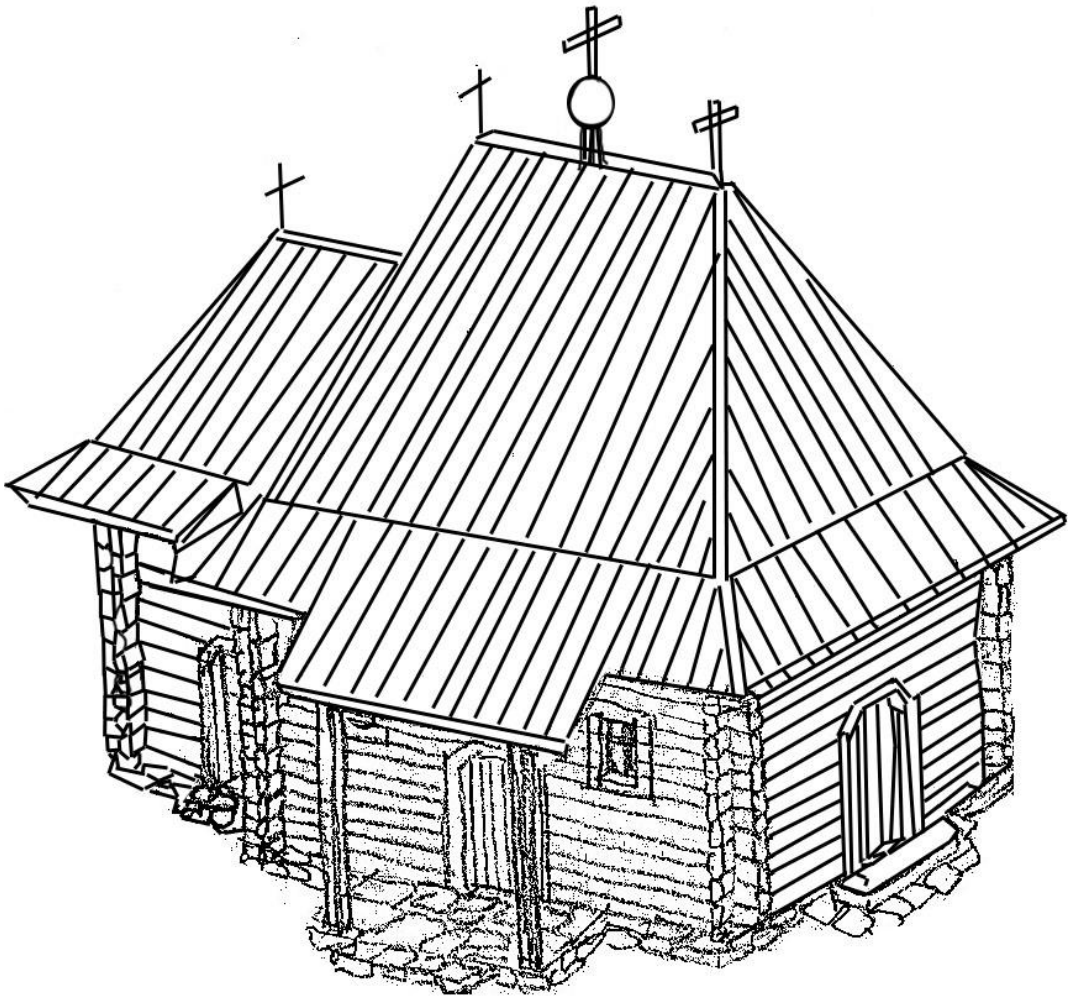

Рис. 2. Уявний вигляд дерев'яної церкви (реконструкція Я. Волощука)
Fig. 2. Imaginary view of the wooden church (reconstruction by Ya. Voloshchuk)

Вважаю, що знайдені рештки культової будівлі на кам'яному фундаменті належали дводільній споруді, яку можна віднести до церков «хатнього» типу. Перше приміщення в ній розмірами, очевидно, 5×5 м було *навою*, а друге – 3×5 м – *вівтарем*. Такого типу християнські споруди будували на землях регіону аж до XIX ст. (Чучко, 2011, с. 82). За планом церковна споруда з території городища близька буковинським церквам із Бурдея, Білки, Гаврен, Долішнього Городника, Ботошаниців, Валів (Чучко, 2011, с. 73–80) та ін.

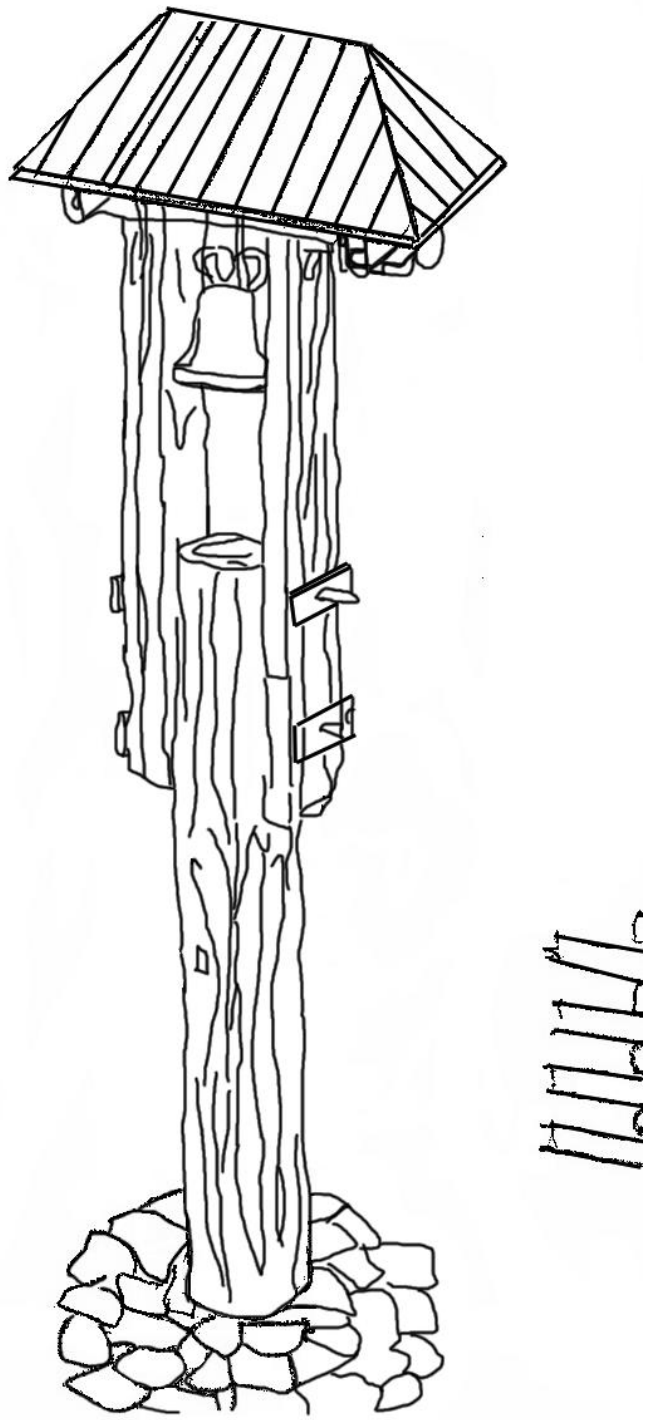

Рис. 3. Уявний вигляд дзвіниці (реконструкція за Я. Волощуком)
Fig. 3. Imaginary view of the bell tower (reconstruction by Ya. Voloshchuk)

Фахівці із вивчення дерев'яного церковного будівництва краю встановили, що розміри цих будівель були невеликими й не перевищували 10–12 м у довжину. Водночас існували християнські храми менших розмірів, наприклад, церква у м. Кіцмань мала такі розміри: 2,4 сажені довжини, 1,4 сажені ширини та 1,2 сажені висоти (Чучко, 2011, с. 86–87). За розмірами церква з городища повністю вписується в тогочасні «стандарти».

Більшість дерев'яних церков Буковини споруджено на кам'яній основі (фундаменті). Стіни робили з брусів чи напівколод-протесів, які з'єднували зарубками в техніці «руські вугли», «в обло», «в охоп» і врубками «рибячий хвіст», «каня», «в канюк» тощо. Двосхилий дах таких будівель вкривали переважно дранкою (Чучко, 2011, с. 92–93).

Вхід до церкви на Чорнівському городищі розташовувався з північно-західної сторони, а велике каміння із зовнішнього боку фундаменту, очевидно, слугувало сходами. Відсутність із цього боку поховань свідчить про те, що перед церквою було подвір'я, на якому відправляли служби під час великих релігійних свят.

Деякі питання викликає орієнтація культової споруди з городища, яка не відповідає строго канонічним вимогам християнства, за якими апсида мала бути звернена точно на схід. Споруда з городища має відхилення від загальноприйнятого канону – спрямована кутами на сторони горизонту. Така орієнтація знаходить пояснення й пов'язана з особливостями місцевості. Подібна практика відхилення від лінії схід–захід притаманна багатьом давньоукраїнським і загальноєвропейських християнським храмам (Раппопорт, 1974, с. 34–48). Ця обставина пояснюється сезонними відхиленнями на момент закладання храму та конкретними умовами спостереження за сходом сонця в цьому місці.

Розташована на невеликому пагорбі, оточеному зі сходу та півдня високими горбами, порослими віковим лісом, що обмежувало спостереження за горизонтом, чорнівська церква отримала дещо іншу орієнтацію. Якщо ще враховувати той факт, що більшість церков починали будувати навесні, коли схід сонця дещо зміщений, то таке розміщення стін споруди стає цілком зрозумілим.

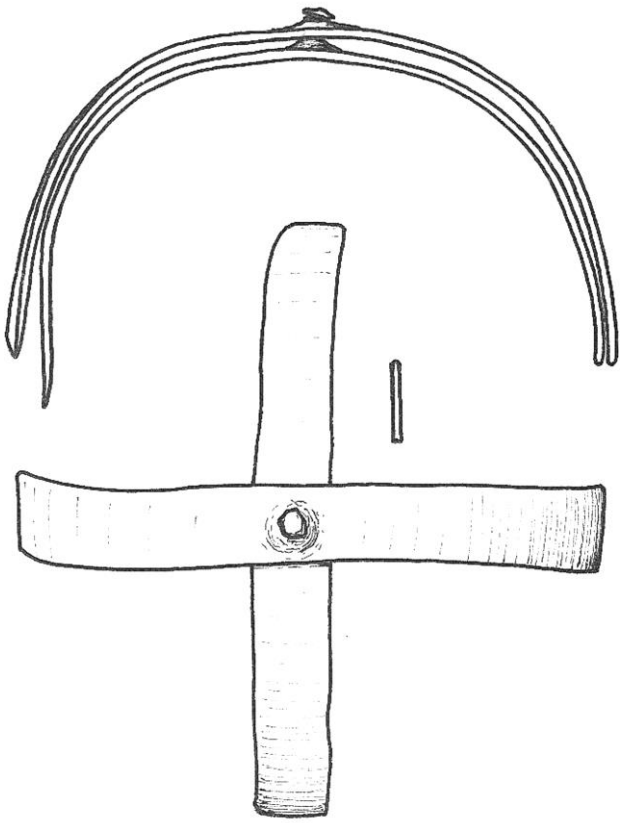

Рис. 4. Звіздиця із фундаменту церкви (прорисовка)
Fig. 4. Asterisk from the foundation of the church (drawing)

Отже, виявлений кам'яний фундамент на городищі за розмірами та поділом на дві частини цілком відповідав плануванню християнських культових споруд регіону, які споруджували на Буковині до початку XX ст. Імовірний вигляд церкви поданий на рисунку авторства Я. Волощука (див. рис. 2).

Традиційно поряд із церквами на землях краю споруджували дерев'яні дзвіниці різних типів. Подібна мала б розташовуватися й на городищі. Найвірогідніше, вона перебувала за 20 м на північний схід від храму. Там був досліджений у 1989–1994 рр. кам'яний майданчик, який автор розкопок інтерпретував спочатку як місце «виробничого призначення» (Возний, 1998, с. 51), а пізніше пов'язав його з «кузнею» (Возний, 2017, с. 257–258, рис. 8, *1*). Проте фундамент майданчика розмірами 1,5х1,8 м (Возний, 1998, с. 50, рис. 53) був викладений за тим же принципом, що й кам'яна основа церкви. Тобто в його споруджені чітко простежується двопанцирна конструкція фундаменту споруди. Отже, можна говорити про дзвіницю біля церкви.

Подібного типу квадратні в основі дзвіниці відомі з багатьох поселень буковинського краю (Чучко, 2011, с. 94). Імовірно, така споруда могла бути двоярусною, із нижньою частиною виконаною у зруб і верхньою у вигляді каркасної галереї (Чучко, 2011, с. 95). Один із варіантів реконструкції дзвіниці поданий на рисунку авторства Я. Волощука (див. рис. 3).

Під час розчищення фундаменту церкви 1985 р. серед каміння трапився залізний предмет, який складався із двох залізних дуг, з'єднаних посередині заклепкою. Тривалий час його призначення було невідоме, проте однозначно пов'язували з культовим предметом і церковним богослужінням (Пивоваров, 2001, с. 57–59). Детальне вивчення артефакту та пошук аналогій дав змогу віднести знахідку до літургійного посуду – до категорії звіздиць (Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2019, с. 41).

Залізна звіздиця з городища збереглася досить непогано, позаяк її дуги на час знахідки були складені, а після реставрації вільно рухаються. Звіздиця в розкладеному стані має діаметр 10,5 см, її висота – 6 см, ширина смуг – 1,4–1,2 см, їх кінцівки звужуються до 1–0,8 см. Дуги в центрі скріплені залізною заклепкою (див. рис. 4–5).

Виявлена на городищі залізна звіздиця має численні аналоги. Так, у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» зберігаються десятки конструктивно подібних, але переважно

виготовлених зі срібла та позолочених. Проте є й абсолютно близькі за розмірами до нашого екземпляра вироби з міді та чорного металу (КПЛ-М-8138).

Подібні звіздиці відомі також за археологічними знахідками. Більшість із них трапилася в похованнях священнослужителів, всі вони виготовлені із заліза. Так, дві звіздиці знайдені у Криму в похованнях XV–XVI ст.: у церкві Святого Костянтина на Мангупі (Герцен и др., 2007, с. 237; Черныш, 2013, с. 335–365) та в руїнах християнського храму на горі Аю-Даг (Черныш, 2013, с. 339–340). Подібна звіздиця також віднайдена в похованні священника XV–XVII ст. на території літописного Звенигорода (Иоанисян, Свешников, Могитич, 1978, с. 333). Ще одна подібна – на місці битви під Берестечком разом з іншими предметами культу й датована першою половиною XVI ст. (Свешников, 1993, с. 170–171). В історіографії також відомі, крім залізних, і звіздиці зі сплавів на основі олова (Гормина, 2003, с. 426), мідні й мідні посріблені екземпляри (Петров, 1897, с. 77).

Рис. 5. Звіздиця (вигляд зверху)
Fig. 5. Asterisk (top view)

У християнському богослужінні звіздиця (звізда, зоряниця, астериск) (Пуряєва, 2001, с. 56) – одна зі священних посудин, які використовують при здійсненні таїнства Євхаристії. Вона являє собою предмет, конструкція якого складається із двох хрестоподібно з'єднаних дужок. Звіздицю ставлять на дискос, щоб уникнути зсування і змішування вирізаних часток просфор *«тіла Господнього, що тепер у формі роздрібненого Агнця»* (Степовик, 2003, с. 249) при покриванні дискоса покрівцем і від воздуха, яким накривається потир та дискос зі Святими Дарами (Пуряєва, 2001, с. 56, 103, 127). Маючи форму хреста, вона також символізує Віфлеємську зірку, що з'явилася на небі під час Різдва Христового (Степовик, 2003, с. 249).

Матеріалів про археологічні знахідки звіздиць у пам'ятках княжої доби в нашому розпорядженні немає. Проте звіздиці були добре відомі на землях Русі-України. Про це красномовно свідчать їхні мозаїчні зображення у сценах «Євхаристії» у склепіннях головних вівтарів Софії Київської (XI ст.) і Михайлівського Золотоверхого монастиря (початок XII ст.) (Лазарев, 1973, с. 24; Державний архітектурно-історичний заповідник, 1990, с. 23; Никитенко, 2008, с. 127, 130). Відзначу, що в мозаїці собору Софії Київської звіздиця представлена в білому кольорі, як і зображений тут ніж. Тому можна припустити, що тогочасні звіздиці були залізними. Всі ж інші предмети Літургії на мозаїці подані в жовтому (золотому) кольорі. Очевидно, зображення сцени «Євхаристії» чи «Причащання апостолів» у головних соборах Києва із літургійним обрядовим набором були ще й своєродним «взірцем» із переліком і наглядним зображенням предметів, необхідних кожному священникові для здійснення таїнства Євхаристії.

Звіздиця з Чорнівського городища дає змогу скласти уявлення про літургійний посуд першої половини XV ст. на землях Буковини, часу її входження до складу Молдавського князівства та є ще одним підтвердженням інтерпретації будівлі на кам'яному фундаменті як християнської церкви.

Поблизу решток кам'яного фундаменту від дерев'яної споруди, у перевідкладених культурних нашаруваннях, трапився фрагмент іконки-складня. Він представлений боковою

бронзовою стулкою тричастинного складня, який має трапецієподібну форму (верхній край пошкоджений) і рельєфні зображення постатей святих на обох сторонах. На площинах стулки – попарні зображення стоячих чоловічих постатей із німбами над головою. З одного боку в руках святих чітко простежуються обриси хрестів. Розміри стулки такі: висота – 30 мм, ширина – 24 мм, товщина – 2 мм.

Інтерпретація зображень на стулці ускладнена відсутністю аналогій. На мою думку, на лицьовій стороні зображені постаті святих Бориса і Гліба, які тримають у руках хрести. Саме так у християнській іконографії позначали мучеників. На зворотній стороні, ймовірно, зображені постаті святих Петра і Павла. Знайдена іконка-складень відрізняється від виробів княжої доби й може датуватися межами другої половин XIV–XV ст. (Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 30–31).

На території культової споруди також знайдено фрагмент мідної пластини підпрямокутної форми (1,7×1,5 см), одна сторона якої вкрита позолотою. Неподалік від неї виявлено округлу пластину діаметром 2,9 см з отвором у центрі. Її поверхня також має сліди позолоти, можливо, це деталь підсвічника чи елемент іншого церковного начиння.

Між церквою та дзвіницею також був виявлений невеликий шматок міді (бронзи?) підтрикутної форми розмірами 6×6,5×5 см і товщиною 0,47 см із характерним канелюром на поверхні. Судячи із внутрішньої поверхні, виріб мав діаметр приблизно 10 см, його висота могла сягати 30–40 см. Очевидно, це уламок невеликого дзвона, який використовувався на дзвіниці. Подібних розмірів дзвони відомі за знахідками в середньовічних старожитностях України (Довженок, Гончаров, Юра, 1966, с. 95) та Західної Європи (Рилкова, 2016, с. 9–14; Czuszenko, 2007, s. 33–45). Варто зазначити, що в літописному Бересті у культурних нашаруваннях XIV ст. виявлено аналогічний уламок дзвона з канелюром (Лисенко, 1985, рис. 186, 1) (див. рис. 6).

Рис. 6. Знахідки з кам'яного фундаменту культової споруди

Fig. 6. Finds from the stone foundation of the religious building

Навколо церкви концентрувалися поховання. Дослідження до 1999 р. виявили 25 поховань, переважно безінвентарних, здійснених за християнською обрядовістю (Возний, 1998, с. 115–122). Під час нових розкопок зафіксовано ще вісім у південно-західній, західній і східній частинах городища (Пивоваров, 2008, с. 184, рис. 1, В).

Поховання 1 (26) виявлено у східній частині городища, на території недокопаної кліті 4. На підлозі кліті були зафіксовані контури ями, яка на 0,25 см опускалася в материк. У ямі, зорієнованій по лінії схід–захід, розмірами 1,6×0,6 м, розчищено погано збережений кістяк дорослого чоловіка завдовжки 1,55 м, який лежав головою на захід, руки померлого були витягнуті вздовж тіла. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 2 (27) знайдено в західній частині городища в недокопаній кліті 27, у ямі розмірами 1,8×0,8 м, зорієнтованій по лінії схід–захід й опущеній у материк на 0,3 м, виявлено

кістяк жінки похилого віку. Його довжина – 1,6 м, руки померлої схрещені на грудях. Супровідного інвентарю не зафіксовано.

Поховання 3 (28) розміщувалося в цій же кліті на віддалі 1 м на північ від попереднього поховання. У ямі, розмірами 1×0,5 м, зорієнтованій по лінії схід–захід знайдено кістяк дитини завдовжки 0,9 м. Кістки дуже погано збереглися. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 4 (29) розташоване на відстані 1,1 м на південь від попереднього. Воно також дитяче. У ямі розміром 0,8×0,5 м, зорієнтованій по лінії схід–захід, зафіксовано зітлілі кістки. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 5 (30) розміщене на віддалі 1,5 м на схід від поховання 2. Від нього збереглася яма розмірами 0,6×0,4 м, зорієнтована по лінії схід–захід, у якій знайдений зотлілий дитячий кістяк. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 6 (31) зафіксовано на відстані 1 м на південь від попереднього. Воно також дитяче. У ямі розмірами 0,7×0,45 м простежено зотлілі кістки дитини. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 7 (32) виявлено в південній частині городища в районі кліті 21. Тут на підлозі кліті зафіксована яма завдовжки 1,75 м, завширшки 0,7 м, зорієнтована по лінії схід–захід. У ямі, опущеній у материк на глибину 0,4 м, виявлено кістяк дорослого чоловіка завдовжки 1,7 м, із руками випростаними вздовж тіла. Супровідного інвентарю не виявлено.

Поховання 8 (33) знайдено в районі кліті 18. В ямі розмірами 1,4×0,6 м, орієнтованій по лінії північ–південь, виявлено дитячий кістяк, зорієнтований головою на північ. Його довжина – 1,25 м, череп нахилений у лівий бік, руки схрещені на грудях. Супровідного інвентарю не виявлено.

Імовірно, що на території городища є ще нерозкриті поховання, адже після розкопок 1989–1994 рр. більша частина площі городища була перекопана й засипана відвалами. Знайдені у відвалах кістки з дитячих поховань свідчать про те, що більшість із них не фіксувалася, а просто викидалася. За моїми підрахунками, на кладовищі біля церкви могло бути щонайменше 70 поховань. Тобто це був досить великий цвинтар як для XV ст., який належав громаді с. Нижня Чорнівка (ур. Пуста Чорнівка). Вірогідно, що на ньому також спочатку ховали померлих із с. «Вътшняа Чернавъка», яке розташовувалося на 4,5 км північніше. Останнє вперше згадане 5 квітня 1412 р. На кладовищі померлих ховали в певних місцях, тут фіксується вісім груп захоронень, які, очевидно, належали окремим родинам.

Даних про розвиток, а пізніше запустіння Нижньої Чорнівки, громаді якої належала церква із дзвіницею та цвинтар на городищі, у моєму розпорядженні немає. Проте той факт, що 1412 р. молдавський господар Олександр Добрий подарував с. «Вътшняа Чернавъка» своєму слузі Юркові Драготеску (Карпенко, 1965, с. 58; Бота, 2010, с. 64), дає змогу припустити, що до цього обидва села Нижня і Верхня Чорнівка належали йому одноосібно. Новозасноване село він подарував своєму слузі, а Нижня Чорнівка, очевидно, залишилася в його володінні. Якщо це так, то цілком зрозуміле спорудження досить вартісного дерев'яного храму для громади села. Господар Молдавського князівства О. Добрий, вірогідно, був ктитором будівництва й допомагав впорядковувати церкву. У такому разі знахідки монет, особливо емісій цього господаря, показові й пояснюють відносно велику кількість нумізматичного матеріалу в церкві та поблизу неї.

На церковному подвір'ї також була криниця. Остання зазвичай була необхідним атрибутом біля кожного християнського храму.

Під час розкопок 1989–1994 рр. на городищі була розкопана «землянка», яка мала розміри 3,4×3,4 м і глибину 1,4 м від давньої поверхні (Возний, 1998, с. 54). Проте об'єкт виявився недокопаним і зачистка нижньої частини споруди показала, що культурні нашарування залягають глибше. По центру споруди знайдено підпрямокутну пляму розмірами 1,3×1,4 м, яка залягала на 0,5 м глибше від підлоги «землянки». На самому низу виявлено площадку, вкриту дрібним камінням та фрагментами гончарної кераміки як

давньоукраїнського часу, так і молдавського періоду. Вважаю, що ця споруда могла бути колодязем, що функціював на городищі тривалий час.

Варто відзначити, що під час вивчення споруди на підлозі «землянки» знайшли бронзову іконку із зображенням Богородиці з немовлям Ісусом (Возний, 1998, с. 55, 113). Іконка, за нечисленними аналогіями (Мезенцева, 1968, с. 160, табл. IX; Нечитайло, 2000, с. 88, № 587–588), була віднесена до кінця XII – початку XIII ст. (Пивоваров, 2006, с. 206–207). Проте можливо, що вона належить до пізнішого часу.

Знахідка іконки, очевидно, у середньовічній криниці на городищі може засвідчувати існування тривалої традиції покладання християнських святинь до джерел води. Підтвердженням існування такого звичаю може слугувати легенда, записана в с. Чорнівка в кінці XIX ст.: *«На території цього села знаходиться каплиця біля кринички, що називається "Студенявка". З цим місцем пов'язана легенда, що багато років тому у воді цього джерела була знайдена намальована на деревині ікона Св. Юрія (Георгія). Цей образ знаходиться тепер у церкві Чернавки. Воді кринички Студенявка приписується чудодійний вплив»* (Буковина. Загальне краєзнавство, 2000, с. 127). Урочище Студенявка розташоване приблизно за 2 км від городища, неподалік сучасного с. Рідківці, і там досі є криниця та капличка, які вшановують жителі сусідніх сіл. Звичайно, проводити прямі паралелі між археологічними знахідками й легендою передчасно, але, можливо, що якісь культові дії в давнину знайшли відображення в місцевій розповідній традиції.

Отже, дослідження території Чорнівського городища в 1999–2025 рр. показали, що на пам'ятці були об'єкти, датовані першою половиною XV ст. До них треба віднести рештки християнської церкви «хатнього» типу, дзвіниці, криниці та синхронного кладовища. Їх спорудили мешканці с. Нижня Чорнівка (ур. Пуста Чорнівка), які пережили ворожу навалу середини XIII ст. і продовжували мешкати на поселенні в наступні століття. Знайдені поблизу церкви нумізматичні матеріали, очевидно, засвідчують високий статус ктитора (патрона), яким міг бути тодішній господар князівства О. Добрий. Водночас виявлені матеріали дають змогу отримати важливу інформацію про релігійне будівництво та християнські традиції у населення регіону в пізньосередньовічний час.

ЛІТЕРАТУРА

Александрович, В. (1999). *Мистецтво Галицько-Волинської держави.* Львів.

Бота, Г. (2010). *Чорнівка – сторінки минулих літ.* Чернівці.

Буковина. Загальне краєзнавство. (2000). *Зелена Буковина, 1–2.* Чернівці.

Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І. та ін. (1984). *Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська обл.).* Київ.

Возний, І. П. (1998). *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.* Чернівці.

Возный, И. П. (2017). Черная металлургия и металлообработка на территории Верхнего Прута и Среднего Днестра в X–XIII вв. *Stratum plus, 6,* 250–260.

Герцен, А. Г., Иванова, О. С., Науменко, В. Е., Смоктина, А. В. (2007). Археологические исследования в районе церкви Св.Константина (Мангуп): I горизонт застройки (XVI–XVIII вв.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, XIII.* Симферополь, 232–240.

Гормина, Н. В. (2003). Храмовая утварь из олова XVII–XIX вв. в собрании Новгородского музея-заповедника. *Новгородский исторический сборник, 9 (19).* Новгород, 426–431.

Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей». (1990). *Фотоальбом.* Київ.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. (1966). *Древньоруське місто Воїнь.* Київ.

Иоаннисян, О. М., Свешников, И. К., Могитич, И. Р. (1979). Работы Звенигородского отряда. *Археологические открытия 1978 г., 333.* Москва.

Карпенко, Ю. О. (1965). *Топонімія східних районів Чернівецької обл.* Чернівці.

Лазарев, В. Н. (1973). *Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв.* Москва.

Лысенко, П. Ф. (1985). *Берестье.* Минск.

Мезенцева, Г. Г. (1968). *Древньоруське місто Родень. Княжа гора.* Київ.

Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Інв. М-№ 8138.

Нечитайло, В. В. (2000). *Каталог християнских нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.).* Київ.

Никитенко, Н. (2008). *Собор святой Софии в Киеве.* Москва.

Панова, Т. Д. (2004). *Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI вв.* Москва.

Петров, Н. И. (1897). *Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.* Киев.

Пивоваров, С. В. (2001). *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра.* Чернівці.

Пивоваров, С. (2006). *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.).* Чернівці.

Пивоваров, С. (2008). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії, 3.* Київ, Чернівці, 180–199.

Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. (2015). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012–2014 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, 2 (40).* Чернівці, 7–35.

Пивоваров, С., Ільків, М., Калініченко, В. (2019) Залізні звіздиці із середньовічних пам'яток Буковини. *Церква–наука–суспільство: питання взаємодії.* Київ, 41–44.

Пуряєва, Н. (2001). *Словник церковно-обрядової термінології.* Львів.

Раппопорт, П. (1974). Ориентация древнерусских церквей. *Краткие сообщения Института археологии, 139,* 34–48.

Рилкова, Л. П. (2016). *Киевские колокола.* Киев; Нежин.

Свєшніков, І. К. (1993). *Битва під Берестечком.* Львів.

Тимощук, Б. О. (1982). *Давньоруська Буковина.* Київ.

Тимощук, Б. А., Филипчук, М. А. Отчет об исследовании городища XII–XIII вв. в с. Черновка Новоселицкого р-она Черновицкой области в 1982 г. *Науковий архів ІА НАН України,* ф. 64, спр. 1982/58. Київ.

Тимощук, Б. А. (1995) *Восточные славяне: от общины к городам.* Москва.

Степовик, Д. (2003). *Іконологія й іконографія.* Івано-Франківськ.

Черныш, С. (2013). Погребения священников со звездицами в горном Крыму в XIV–XV вв. *Таврийские духовные чтения: материалы международной научно-практической конференции.* Симферополь, 335–345.

Чучко, М. К. (2011). *Дерев'яні церкви та дзвіниці Буковини середини XIV – початку XX ст.* Чернівці.

Czuszenko, J. (2007). *Akustyka dzwonu oraz aspect teologiczny.* Lwów.

Gramada, N. (1996). *Toponimia minora a Bucovinei.* Iasi.

REFERENCES

Aleksandrovicz, V. (1999). *Mysteztvo Galycko-Volynskoi derzavy.* Lviv (in Ukrainian).

Bota, G. (2010). *Chornivka – storinky mynulyh lit.* Czernivtsi (in Ukrainian).

Bukovina. Zagalne kraeznavstvo. (2000). *Zelena Bukovina, 1–2.* Czernivtsi (in Ukrainian).

Vynokur, I. S., Guzal, A. F., Peniak, S. I., & in. (1984). *Dovidnyk z archeologii Ukrainy (Chmelnycka, Czernivetska, Zakarpatska obl.).* Kyiv (in Ukrainian).

Voznyi, I. P. (1998). *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII–XIII st.* Czernivtsi (in Ukrainian).

Voznyi, I. P. (2017). Czernaia metallurgiia i metalloobrabotka na teritorii Verhnego Pruta i Srednego Dnestra v XII–XIII vv. *Stratum plus, 6,* 250–260 (in Russian).

Gerzen, A. G., Ivanova, O. S., Naumenko, V. E., Smoktina, A. V. (2007). Arkheologizeskie issledovania v rajone zerkvi Sv. Konstantina (Mangup): I gorizont zastrojki (XVI–XVIII vv.). *Materialy po arkheologii, istorii i etnologii Tavrii, XIII.* Simferopol, 232–240 (in Russian).

Gormina, N. V. (2003). Hramovai utvar iz olova XVII–XIX vv. v sobranii Novgorodskogo muzej-zapovednica. *Novgorodskij istoriczeskij sbornik, 9 (19).* Novgorod, 426–431 (in Russian).

Derzavnyi arhitekturno-istorycznyi zapovidnyk «Sofiyskyj muzej». (1990). *Fotoalbom.* Kyiv (in Ukrainian).

Dovzenok, V. J., Gonczarov, V. K., Ijra, R. O. (1966). *Drevnoruske misto Voin.* Kyiv (in Ukrainian).

Ioannisjan, O. M., Svieshnikov, I. K., Mogytycz, I. R. (1979). Raboty Zvenigorodskogo otrjda. *Arkhelogicztskie otkrytij 1978 g., 333.* Moskva (in Russian).

Karpenko, J. O. (1965). *Toponimia shidnych rajoniv Czernivetskoi obl.* Czernivtsi (in Ukrainian).

Lazarev, V. N. (1973). *Drevnerusskie mozaiki s freski XI–XV vv.* Moskva (in Russian).

Lysenko, P. F. (1985). *Berestij.* Minsk (in Russian).

Mezenzeva, G. G. (1968). *Drevneruske misto Roden. Kniaza gora.* Kyiv (in Ukrainian).

Nacionalnyi zapovidnyk «Kyivo-Pecherska lavra». Inv. M-№8138.

Neczytajlo, V. V. (2000). *Katalog chrystianskich nagrudnych vyrobiv mysteczva period Kyivskoi Rusi (X – persha polovyna XIII st.)* Kyiv (in Ukrainian).

Nikitenko, N. (2008). *Sobor sviatoj Sofij v Kieve.* Moskva (in Russian).

Panova, T. D. (2004). *Carstvo smerti. Pogrebalnyi obriad srednevekovoj Rusi XI–XVI vv.* Moskva (in Russian).

Petrov, N. I. (1897). *Ukazatel Cerkovno-arkheologizeskogo muzej pri Kievskoj duhovnoj akademii.* Kyiv (in Russian).

Pyvovarov, S. (2001). *Chrystyinski starozytnosti v mezyrichchi Verkhnogo Prutu i Serednogo Dnistra.* Czernivtsi (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2006). *Serednovichne naselennia mezyrichchia Verkhnogo Pruta i Serednogo Dnistra (XI – persha polovyna XIII st.).* Czernivtsi (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2008). Doslidzhenia Chornivskogo horodyscha pershoi polovyny XIII st. *Arkheologichni studii, 3.* Kyiv. Czernivtsi, 180–199 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., Ilkiv, M. (2015). Doslidzhenia Chornivskogo horodyscha pershoi polovyny XIII st. u 2012–2014 rr. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii i etnologii, 2 (40).* Czernivtsi (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Ilkiv, M., Kalinichenko, V. (2019). Zalizni zvizdyci iz serednovichnyh pamjtok Bukovyny. *Zerkva–nauka–suspilstvo: pytannia vzaemodii.* Kyiv, 41–44 (in Ukrainian).

Puriaeva, N. (2001). *Slovnyk zerkovno-obriadovoi terminologii.* Lwów (in Ukrainian).

Rappoport, P. A. (1974). Orientacia drevnerusskich zerkvej. *Kratkie soobzchenia Instituta arkheologii, 139,* 34–48 (in Russian).

Rylkova, L. P. (2016). *Kievskie kolokola.* Kyiv; Nezyn (in Russian).

Svieshnikov, I. K. (1993). *Bytva pid Beresteczkom.* Lviv (in Ukrainian).

Tymoshchuk, B. O. (1982). Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.). Kyiv (in Ukrainian).

Tymoshchuk, B. A., Fylypchuk, M. A. (1982). Otzet ob issledovanii horodyscha XII–XIII vv. v s. Chornovka Novoselickogo r-ona Czernovickoj obl. v 1982 g. *Naukovyi archiv IA NAN Ukrainy,* f. 64, spr. 1982/58. Kyiv (in Russian).

Tymoshchuk, B. A. (1995). *Vostoschnye slaviane: ot obtschyny k gorodam.* Moskva (in Russian).

Stepovyk, D. (2003). *Ikonologia i ikonografia.* Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Chernysh, S. (2013) Pogrebenia sviashchennikov so zvezdicami v gornom Krymu v XIV–XV vv. *Tavrijskie duhovnye cztenia: materialy mezdunarodnoi nauczno-prakticzeskoi konferencyi.* Simferopol, 335–345 (in Russian).

Chuchko, M. K. (2011). *Derevjni zerkvy ta dzvinyci Bukoviny seredyny XIV – poczatcu XX st.* Czernivtsi (in Ukrainian).

Czuszenko J. (2007). *Akustyka dzwonu oraz aspect teologiczny.* Lviv (in Polish).

Gramada, N. (1996). *Toponimia minora a Bucovinei.* Iasi (in Romanien).

Стаття надійшла до редакції 14.05.2025
прийнята до друку 13.06.2025

THE CHRISTIAN CULT BUILDING OF THE EARLY 15th CENTURY FROM CHORNIVKA HILLFORT

Serhiy PYVOVAROV

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail:pyvovarov.sergiy@gmail.com

In the result of study of archaeological researches of Chornivka hillfort it was established that two stages of its existence are traced: the first half – the middle of the 13th century – the functioning of the feudal wooden – ground castle and the first half of the 15th century – the usage of destroyed castle's territory for the construction of temple, bell tower and synchronous cemetery.

Highlight attention is drawn to latter period, since the significance of the discovered materials has been underestimated in historiography. Meanwhile, these researches allow us to trace the evolution of Christian cult building in this region and find the origin to many occurrences of traditional arrangement of plots around temple buildings.

On the base of deep analysis of archaeological sources, the interpretation of the building's remains of the hillfort has been reconsidered and has been proven that the stone foundation did not belong to two-level feudal lord's dwelling of ancient Ukrainian times, but it belongs to Christian cult building (temple) of the late medieval period. It has also been established that the so – called stone production site is the remain of later bell tower, and the excavated building is not a dugout, but a well.

The artifacts that belong to the end of XIV century – the first half of the XV century were analysed. The special attention was paid to numismatic materials, objects of personal piety and elements of church utensils.

There was emphasized the value of artifacts from the hillfort for the reconstruction of religious life of Bukovyna's population through the period of Moldavian Principality.

Key words: Chornivka hillfort, temple on stone foundation, coins of XIV–XV century, asterisk, medieval burials.

УДК 902.2 (477.87)
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-426-441

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 426–441.

ДОПИСЕМНА ІСТОРІЯ СЕЛА РАТІВЦІ НА ЗАКАРПАТТІ

Павло ПЕНЯК

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Університетська, 21, 88000, Ужгород, Україна,
e-mail: penyak.pavlo@gmail.com

Розглянуто археологічні старожитності с. Ратівці Ужгородського р-ну Закарпатської обл., представлені артефактами раннього залізного віку, рубежу нової ери, римського часу, другої половини I тис. н. е., середньовіччя, що було **метою** статті. Зазначено, що вивчення села археологічно розпочато в 1955 р., коли Ф. Потушняк на південній околиці виявив і частково дослідив поселення доби латену й раннього середньовіччя.

Вказано, що значні польові дослідження в околицях села проводили протягом 70–80-х років XX ст., що пов'язано зі спорудженням на території краю декількох віток нафто- і газопроводів, Транскарпатської шосейної дороги, меліорації земель. Зазначено, що їх здійснювали експедиції УжДУ та ужгородської групи Інституту археології АН УРСР. У 1973 р. ужгородська група провела рятувальні розкопки в зоні меліоративних робіт, під час яких виявлено два житла епохи латену (II–I ст. до н. е.) та дві гончарні печі пізнього римського часу. Встановлено, що експедиція УжДУ в 1978 р. на південний захід від дороги Ратівці–Малі Геївці зафіксувала середньовічне поселення. На основі керамічного матеріалу його датовано княжою добою (XI–XIII ст.).

Стверджено, що найвагоміші результати отримано в 1980-х роках, коли в околицях села відбувалося прокладання газопроводів Уренгой–Помари–Ужгород і «Прогрес». У 1983 р. ужгородська група відкрила поселення першої половини I тис. н. е., на якому досліджено 4 житла, 5 печей для виробництва деревного вугілля, 7 господарських ям, 12 стовпових ямок від наземних споруд. Вказано, що на археологічній карті краю воно одержало назву «Ратівці II». Ще одне поселення (багатошарове) того ж року зафіксовано на трасі газопроводу на північний схід від села. Тут засвідчено об'єкти першої половини I тис. н. е., VIII–IX ст., княжої доби. На археологічній карті краю поселення визначено під назвою «Ратівці III».

Зазначено, що в 1986 р. під час проведення рятувальних розкопок на трасі будівництва нової вітки газопроводу «Прогрес» ужгородська група виявила поселення, більшість об'єктів якого датована пізнім римським часом. Зауважено, що серед досліджених об'єктів найбільшу увагу дослідників привернула криниця, аналогії якій є не тільки на теренах краю, а й на північному сході Угорщини.

Ключові слова: Ратівці, ужгородська група, розкопки, поселення.

Ратівці (до 1946 р. – Кіш Рат) – село в Ужгородському р-ні, яке входить до Сюртівської територіальної громади, розташоване за 12 км від Ужгорода. Перша писемна згадка про село належить до 1264 р., коли угорський король подарував шляхтичу Якубові чотири села в комітаті Унг, зокрема й Ратівці. У джерелах вони відомі під різними назвами: «Rat», «Rath», «Raad». Більш давня частина села (стара) з XIV ст. одержала назву «Nagy Rat» («Великі Ратівці»). Протягом XIII–XIV ст. угорські феодали заселяли переселенцями нову частину Ратівець – «Малі Ратівці» («Kis Rat»). Сучасне село виникло внаслідок об'єднання Великих і Малих Ратівець.

© Пеняк П., 2025

Рис.1. Федір Потушняк
Fig. 1. Fedir Potushniak

Околиці сучасного села почали заселяти з давніх-давен. Багатство цієї території артефактами різних епох, давніх племен і етносів, що мешкали тут у найдавніші часи, свідчить про її непересічне значення для відтворення процесів історичного розвитку людства загалом і закарпатського регіону зокрема. Протягом другої половини XX ст. у Ратівцях та на його околицях удалося виявити і дослідити старожитності раннього й пізнього залізного віку, артефакти першої половини I тис. н. е., давніх слов'ян, раннього середньовіччя. У 1955 р. доцент історичного факультету Ужгородського державного університету (УжДУ) (тепер – Ужгородський національний університет (УжНУ)) Федір Потушняк обстежив і частково дослідив невелике підвищення, розташоване серед болотистої місцевості в ур. Горогдомб на південній околиці села (Винокур та ін., 1984, с. 203). На розораній місцевості вчений виявив п'ять темних плям, на поверхні яких було знайдено уламки від великих посудин. Темні плями дослідник визнав за місця розташування жител. Останні представляли собою напівземлянки прямокутної форми, площа яких становила 12–15 м², глибина – до 1 м. У заповненні жител було зафіксовано залишки обгорілого дерева, вугілля, кістки тварин, фрагменти кераміки (Потушняк, 1958, с. 134–135). Наприклад, сліди житла 1, яке представляло овальний у плані коритоподібний котлован, було зафіксовано під шаром стерильного піску. Культурний шар був насичений дрібними шматками перепаленої землі, кістками, фрагментами кераміки (Потушняк, 1958, с. 134).

На території Закарпаття зафіксовано приблизно 40 поселень неукріпленого типу латенської доби, розташованих у двох природних зонах краю: низинній і передгірській, що на той час були найпридатнішими для рільництва та тваринництва. На притиській рівнині це поселення в Ратівцях, Довгому Полі, Середньому Ужгородському, Дерцені, Клячанові Мукачівському, Дийді, Вилоку, Новому Клинові, Олешнику, Чепі Берегівського р-нів. Більшість із них – це невеликі осередки землеробів, що займали площу від 0,8 до 2 га, а культурний шар не перевищував 0,3–0,4 м (Пеняк, П., Пеняк, С., 2013, с. 148).

Федорові Потушняку вдалося простежити планування житлових приміщень і певну закономірність у їхньому розміщенні. Вони розташовувалися в один ряд на краю округлого мису, а центральна частина поселення була вільною від забудови і, вірогідно, її використовували для загону худоби. До прикладу, під час розкопок в Ужгороді на кар'єрі цегельного заводу, що по вул. Загорській, встановлено, що житла розташовувалися витягнутим рядом уздовж невеликого схилу. Ці дані свідчать про те, що в розміщенні житлових приміщень на пізньолатенських поселеннях краю не існувало сталого порядку, а сама практика забудови, ймовірно, залежала від природних умов місцевості (Пеняк, П., Пеняк, С., 2013, с. 148).

Сліди ще одного поселення Ф. Потушняк виявив на південь від села. Після оранки на поверхні чітко виступило п'ять чорно-бурих плям із культурними залишками, зокрема уламки кружальної кераміки, вугілля, шматки печини. Учений розкопав два об'єкти, визначивши їх як житла. Довжина першого – 2,5 м, глибина – 0,5 м, другого – відповідно 3,1 м і 0,53 м

(Потушняк, 1955, с. 4–5). Останні мали овальну форму зі слідами вогнищ. Заповнення складалося з чорнозему, перемішаного з деревним вугіллям, фрагментами кружального посуду від горщиків із відігнутими й заокругленими або косо зрізаними вінчиками. Дослідник датував поселення IX–XI ст. (Пеняк, 1980, с. 67).

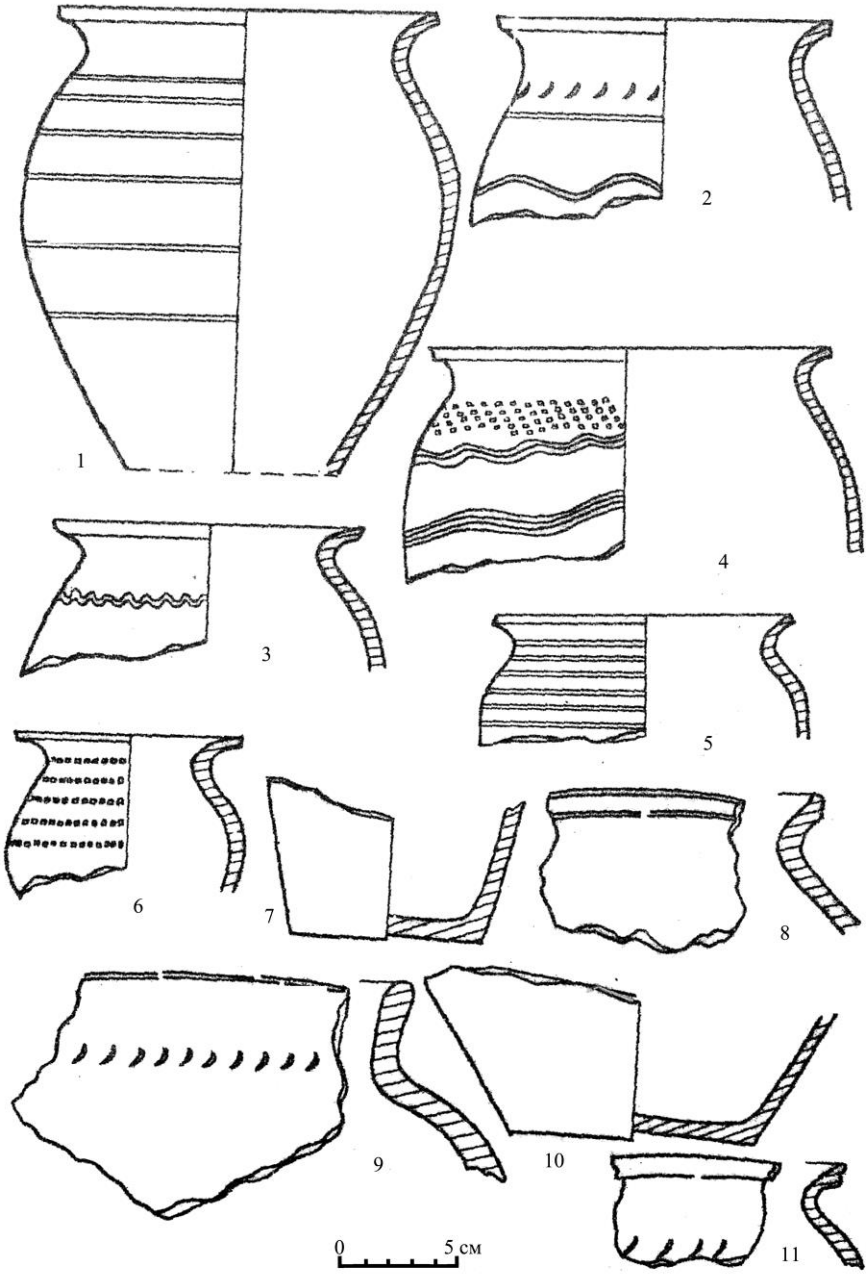

Рис. 2. Село Ратівці. Кераміка з поселення давніх слов'ян (за Ф. Потушняком)
Fig. 2. Rativtsi village. Ceramics from Slavic settlement (by F. Potushniak)

Значні польові дослідження в околицях села проводили впродовж 70–80-х років XX ст., що було пов'язано із великими земляними роботами на теренах Закарпаття: меліорація земель у низинній і передгірській зонах, будівництво кількох віток нафто- і газопроводів «Дружба», Уренгой–Помари–Ужгород, «Союз», Транскарпатської шосейної дороги. У 1973 р. ужгородська група Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. Пеняка провела рятувальні розкопки

в зоні меліоративних робіт колгоспу «Борець» с. Ратівці. На північний захід від села, за 20 м від залізниці Ужгород–Чоп, в ур. Човкашмезев, було закладено три рятувальні розкопи. У дренажних траншеях і колекторах спостерігався культурний шар завтовшки 0,35–0,4 м. Було виявлено чотири господарсько-побутові об'єкти, з яких два житла доби латену II–I ст. до н. е. і дві гончарні печі пізнього римського часу (Попович, 1974, с. 67).

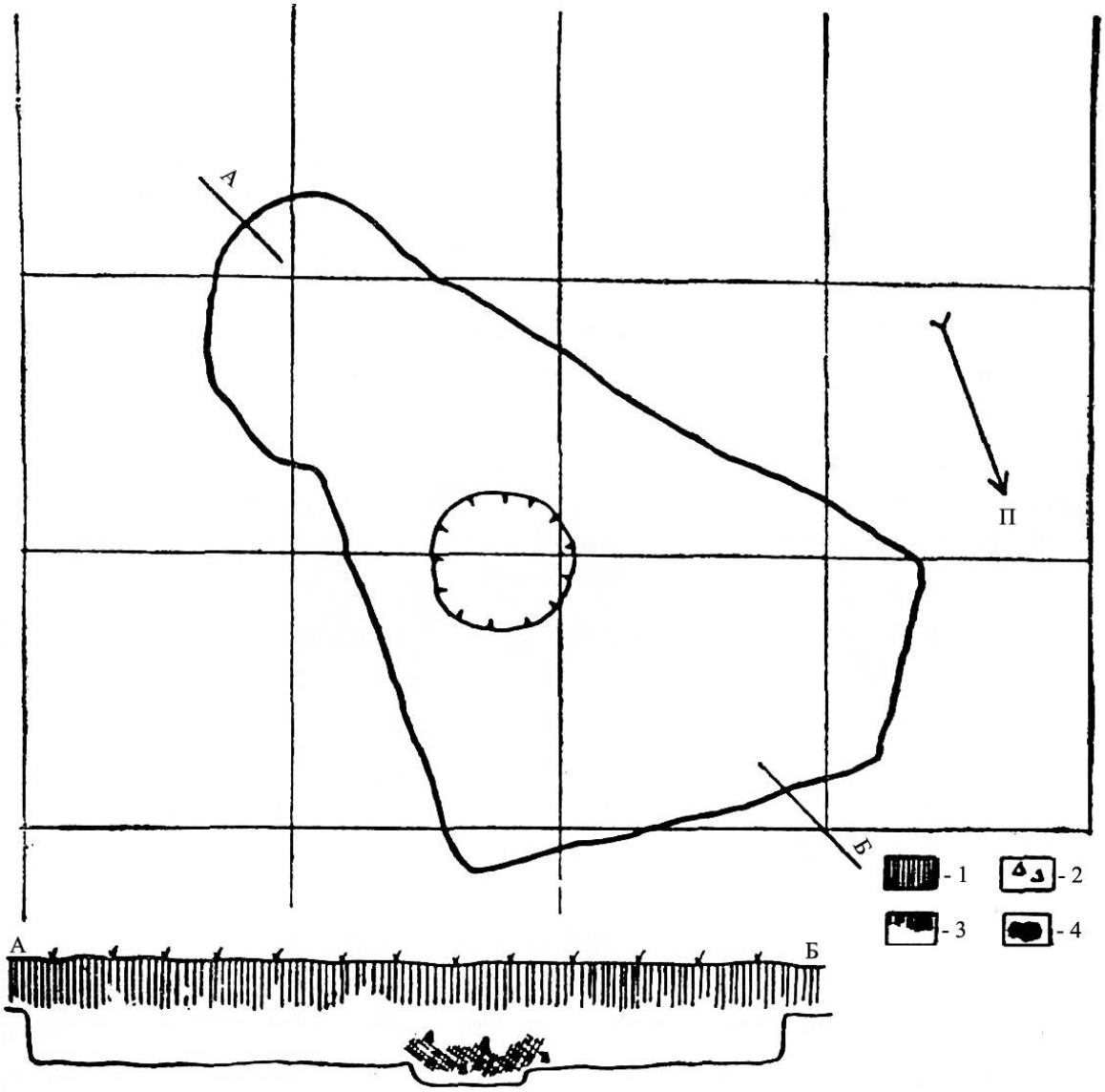

Рис. 3. Село Ратівці. План та розріз житла № 1 з поселення ранньозалізного віку
Fig. 3. Rativtsi village. Plan and section of the dwelling № 1 from an Early Iron Age settlement

Житло 1 було виявлено на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні, у плані мало форму неправильної трапеції, орієнтовано по осі південний захід – північний схід, стінки прямі, із заокругленими кутами, у центрі зафіксовано яму від вогнища округлої форми діаметром 1,5 м, глибина – 0,14 м від рівня долівки споруди. Заповнення житла представляв темно-сірий гумус, перемішаний із попелом, фрагментами графітової кераміки та біконічним пряслицем, виготовленим на гончарному крузі (Пеняк, Попович, Потушняк, 1973, с. 49).

На відстані 50 м від житла 1, на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні було зафіксовано житло 2, орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Споруда

представляла собою напівземлянку, неправильної за формою трапеції із заокругленими кутами, площадкою для входу, що прилягала до південно-західної стінки. Чітко простежувалися її стінки, вертикально запущені в материк на глибину 0,3 м, що плавно з'єднувалися з добре утрамбованою долівкою. У центрі житла долівка мала незначне вогнищеве заглиблення, що залягало на 0,1 м нижче від рівня долівки споруди. Яма від вогнища мала прямокутну форму, розмір – 1,4×0,9 м і була орієнтована по осі схід–захід (Пеняк, Попович, Потушняк, 1973, с. 50). Більшість знахідок репрезентована фрагментами кераміки, виготовленої як ліпним, так і кружальним способом.

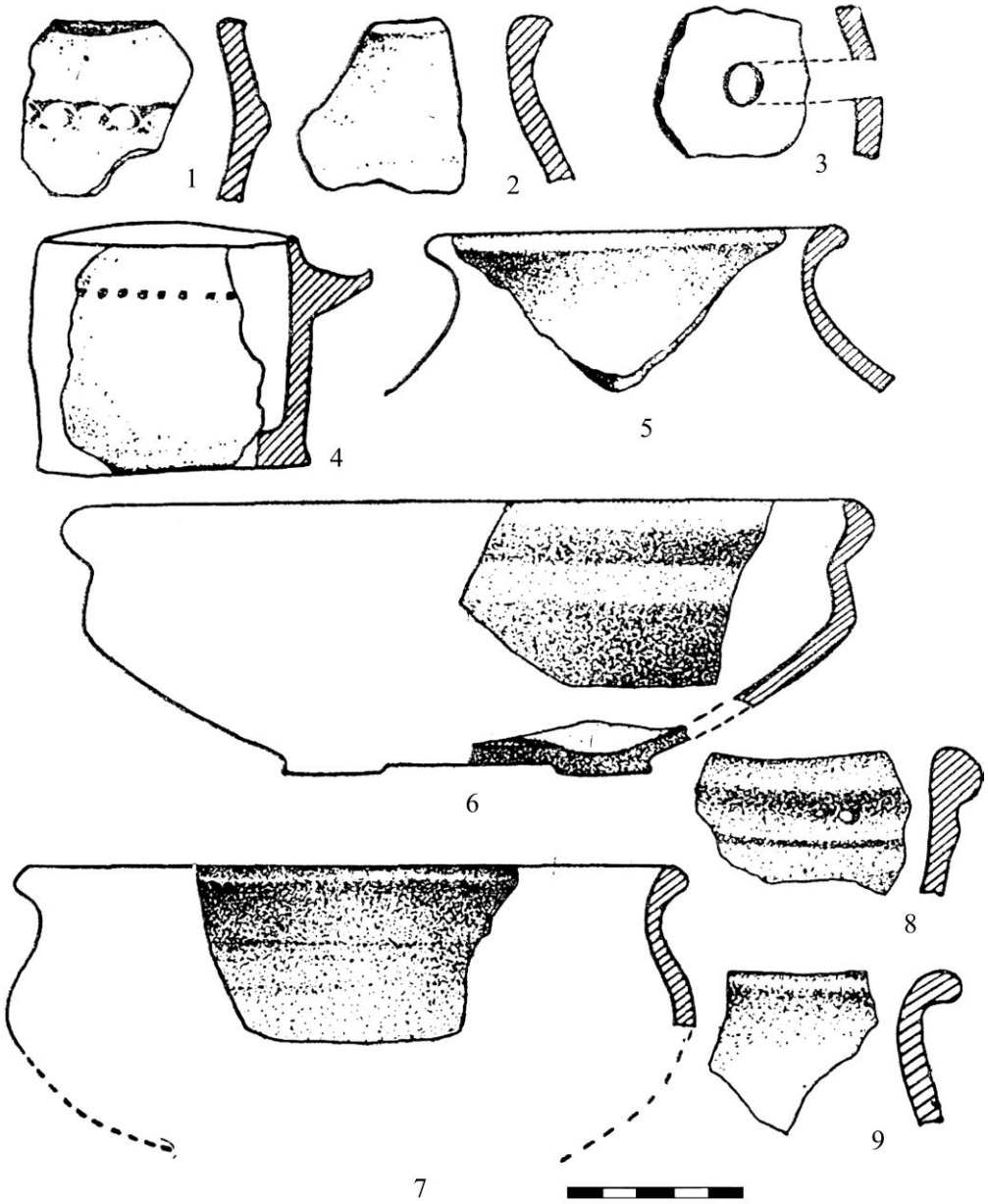

Рис. 4. Село Ратівці. Кераміка з поселення ранньозалізного віку (за І. Поповичем)
Fig. 4. Rativtsi village. Ceramics from an Early Iron Age settlement (by I. Popovych)

Недалеко від житла 2 учені виявили два об'єкти виробничого призначення. Так, піч 1 складалася із двох камер: нижня служила топкою, а у верхній випалювали кераміку. Топка була заповнена тонким прошарком вугілля шириною 1,45 м та висотою 0,3 м і від верхньої камери

Рис. 5. Село Ратівці. Урочище Човкашмезев. Ліпний горщик
Fig. 5. Rativtsi village. Chowkashmezev tract. Hand-formed pot

відокремлювалася вимощеним глиняним прошарком завтовшки 6 см. Верхня камера мала овальну форму розміром 1,4×1,45 м (Пеняк, Попович, Потушняк, 1973, с. 50). У заповненні камери зафіксовано уламки сіро-глиняної кераміки, оздобленої хвилястим орнаментом. Цікавою знахідкою виявився круглий плоский камінь з отвором посередині, який походив, імовірно, від ножного гончарного круга.

На відстані 1,65 м від печі 1 розміщувалася ще одна піч, яка за конструктивними характеристиками мало чим відрізнялася від першої. Аналогічні гончарні печі римського часу засвідчені на всій території Верхнього Потисся. Вони поділяються на дві великі групи: одно- та двоярусні (Котигорошко, 2008, с. 218). Двоярусні мали камери топки й обпалу, розділені решіткою. Обидві камери, за винятком верхньої частини бані, через отвір якої завантажували продукцію, викопані в землі. Здебільша, застосовували парні печі (як у Ратівцях), що підвищувало виробничі потужності.

Під час вивчення житлових споруд було виявлено переважно фрагменти ліпного та гончарного посуду. Перший репрезентують уламки банкоподібних горщиків, орнаментованих наліпним валиком. Вони виготовлені із глини зі значними домішками в тісті крупнозернистого шамоту та піску. Поверхня дещо загладжена, в окремих випадках – горбкувата, охристого кольору, плямиста від випалу (Пеняк, Кочан, 2020, с. 17). Що стосується гончарного посуду, то, як відомо, у II ст. до н. е. на теренах Центральної Європи, зокрема й Верхнього Потисся, знаходить широке застосування гончарний круг. З'являються майстерні з печами для випалу кераміки, у яких виготовляли стандартної форми й високої якості посуд. За підрахунками вчених, кружальна кераміка становила до 40 % усього посуду, більшість якого була кельтською чи виготовленою місцевими гончарами за кельтськими взірцями (Бідзіля, 1971, с. 87).

Гончарна кераміка доволі фрагментарна, однак удалося реставрувати декілька форм. Це, наприклад, виготовлена з добре відмученої глини з незначними домішками дрібно потовченого шамоту миска. Вона мала добре загладжену поверхню світло-рожевого кольору, сильно профільований товстий вінець, різко виражену шийку. Діаметр вінця становив 24 см, діаметр денця – 10,5 см, висота – 7,5 см (Пеняк, Попович, Потушняк, 1973, с. 52). Аналогічні миски виявлені на території північно-західної Трансільванії і датовані I ст. до н. е. Цим же часом учені датували й

Рис. 6. Село Ратівці. Урочище Човкашмезев. Кружальна миска
Fig. 6. Rativtsi village. Weel-thrown bowl

виявлені житла. Використання ліпного та кружального посуду місцевим і прийшлим населенням – це особливість латенської культури Верхнього Потисся.

Рис. 7. Село Ратівці. Вид на печі (об'єкти 11, 12) після розчистки
Fig. 7. Rativtsi village. View on the kilns (objects 11, 12) after clearing

Матеріал, здобутий під час вивчення печей, представлений винятково гончарною сіроглиняною керамікою. Це – уламки великих посудин із масивним, сильно профільованим вінцем і дуже вираженим опуклим тулубом. На окремих із них нижче шийки було нанесено орнамент у вигляді хвилястих ліній. Поверхня кераміки доволі жорстка, виготовлена з добре перемішаної глини, із великою кількістю домішок піску. Найближчі аналогії до описаної кераміки трапляються на теренах Східної Словаччини, де вона датована III–IV ст. н. е. (Lamiová-Schmiedlova, 1969, tabl. 51, *8*; Pastor, 1962, s. 628). Важливе значення для встановлення хронології виробничих об'єктів мала знахідка срібної монети III ст. н. е., виявлена біля печі 2 (Пеняк, Попович, Потушняк, 1973, с. 53). Виходячи з цього, печі було датовано III–IV ст. н. е.

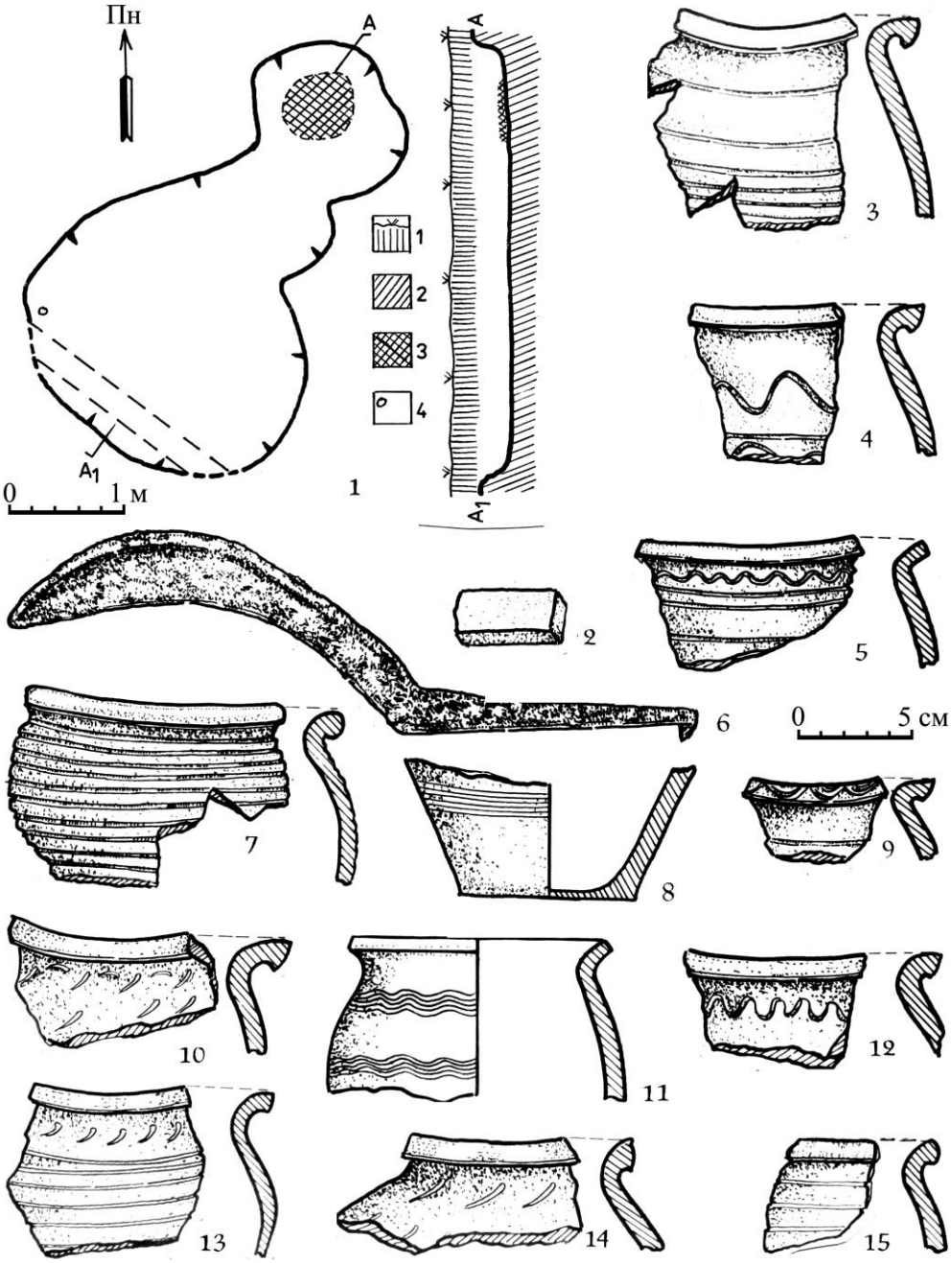

Рис. 8. Село Ратівці. План та розріз слов'янського житла
Fig. 8. Rativtsi village. Plan and section of the Slavic dwelling

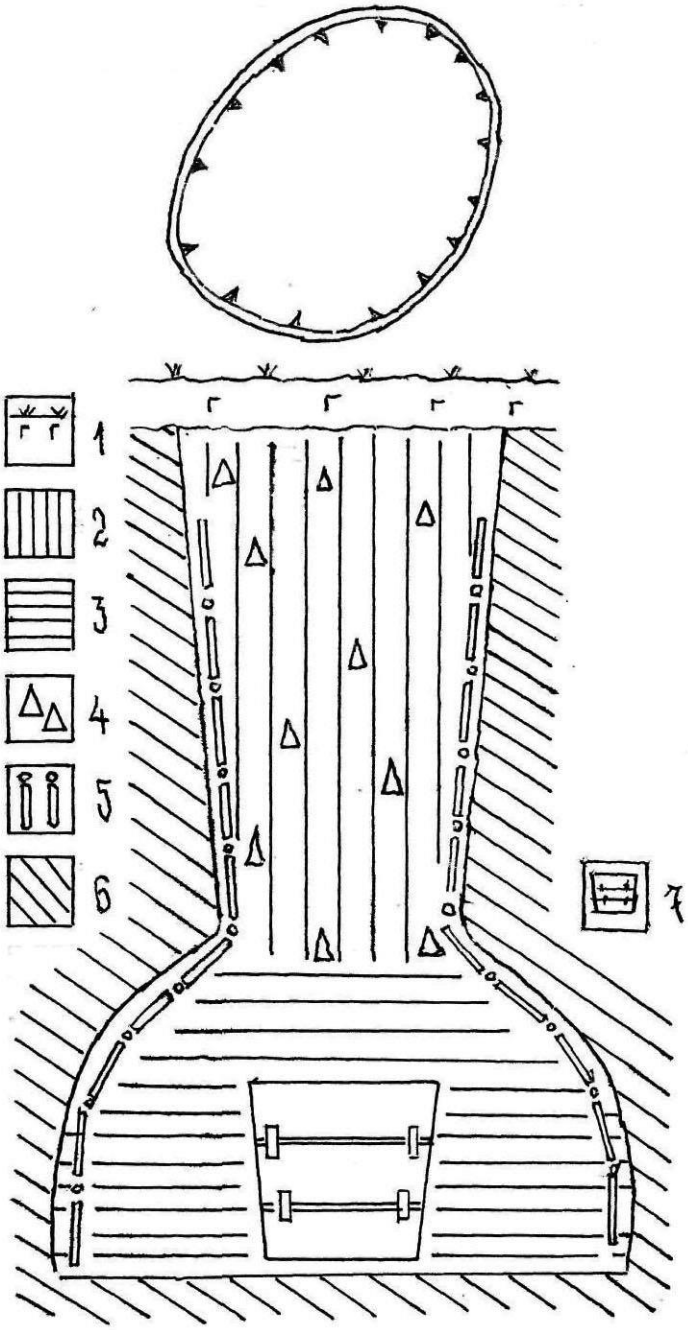

Рис. 9. План та розріз криниці, с. Ратівці
Fig. 9. Plan and well section, Rativtsi village

У 1978 р. експедиція УжДУ під керівництвом В'ячеслава Котигорошка в околицях села виявила середньовічне поселення. Воно розташовувалося на відстані 1 км на південь від села й 0,3 км на південний захід від дороги Ратівці–Малі Геївці. Під час огляду дренажних траншей було зафіксовано шість ям, які простежувалися на глибині 0,2 м, відразу під шаром гумусу. Одна з них мала овальну форму, розмір – 1,8×1,4 м і була заглиблена в материк на 0,5 м (Котигорошко, 1978, с. 38). У заповненні ями було вугілля, залізний шлак, кераміка. Остання репрезентована горщиками, виготовленими на гончарному крузі, із ввігнутими денцями, з

поверхнею, покритою хвилястими лініями. На основі керамічного матеріалу поселення було віднесено до княжої доби (XI–XIII ст.) (Котигорошко, 1978, с. 38).

У 1983 р. ужгородська група Інституту археології АН УРСР на трасі будівництва газогону Уренгой–Помари–Ужгород на північно-західній околиці с. Ратівці виявила сліди поселення першої половини I тис. н. е. Розкопки відбувалися у два етапи. Протягом першого було досліджено 640 м^2 культурної площі, на якій зафіксовано 4 житла, 5 печей для виробництва деревного вугілля, 7 господарських ям, 12 стовпових ямок від наземних споруд (Пеняк, Попович, Потушняк, 1985, с. 340). На археологічній карті краю воно одержало назву «Ратівці II».

Об'єкт 14 був визначений як залишки житла, досліджена частина якого мала у плані форму неправильного прямокутника. Стінки котловану житлової ями були плавно нахилені до рівної долівки, заглибленої в материк на 0,4 м від давнього горизонту. У північно-східному куті вдалося зафіксувати розвал глинобитної печі, черінь якої мав округлу у плані форму діаметром 0,6 м, а товщина шару перепаленої землі склала 7–10 см (Пеняк, Попович, Потушняк, 1983, с. 13). У чорноземному заповненні було виявлено декілька десятків фрагментів від ліпних і кружальних посудин, шматки обмазки, печина, кістки тварин. На території Верхнього Потисся відкрито понад 100 жител доби пізнього римського часу, які за особливостями конструкції поділяються на споруди із заглибленим житловим котлованом без стовпів, із заглибленим житловим котлованом зі стовпами та наземні (Котигорошко, 2008, с. 210). Із перерахованих саме перші є традиційним типом житлобудівництва верхньотиського регіону. У плані котлован мав прямокутну або аморфну форму площею 10–22 м^2, материкові стінки – заввишки 0,2–0,9 м. Інколи, наприклад як на поселенні Третене при Горнаді (Східна Словаччина), розміри котлованів сягали 36 м^2 при глибині 0,55–0,7 м (Jurečko, 1983, s. 282–285).

Цікавим об'єктом (№ 9) виявилася прямокутна споруда виробничого плану, ймовірно піч, розміром 1,2×0,9 м, глибиною 0,2–0,25 м, яка мала сильно обпалені до червонуватого кольору стінки товщиною від 5 до 10 см (Пеняк, Попович, Потушняк, 1983, с. 12). Рівна долівка була покрита суцільним шаром деревного вугілля та каменями. До печей аналогічного типу віднесено й об'єкти 10, 11, 12, 13. Усі вони були заповнені шаром вугілля і між собою відрізнялися лише розмірами. Як відомо, деревне вугілля служило основним компонентом для отримання заліза з болотної руди т. зв. сиродутним способом. До XVIII ст. воно також було єдиним паливом і для склоробних, вапнярських та ливарних печей. Його отримують шляхом сухої дистиляції дерева (розділення сумішей на компоненти методом випаровування та конденсації), тобто спалення без доступу повітря (Войнаровський, 2014, с. 157). Аналогічні печі відомі на багатьох пам'ятках Закарпаття римського часу. Так, наприклад, присутність таких на городищі Стремтура біля Іршави поряд із залізоплавильним центром дає підстави віднести їх до об'єктів виробничого призначення. Щобільше, допускаю, що вони були одноразовими (вугілля вибирали й яму залишали). Отримане в такій печі вугілля, імовірно, забезпечувало паливом один залізоплавильний горн. Цим, вірогідно, і можна пояснити одноманітність форми й розмірів досліджених печей.

На дослідженій площі основну частину знахідок склали фрагменти кераміки, яка поділяється на ліпну й кружальну. Перша представлена переважно горщикоподібними формами, на неї припадає приблизно 45 % усіх знахідок (Пеняк, Кочан, 2020, с. 37). Здебільша ліпні горщики неорнаментовані, із закраїнами або без них. Тісто такої кераміки досить грубе, з домішками дрібнозернистого піску і шамоту. Поверхня нерівна, бугриста, шершава, іноді пориста, випал нерівномірний. Кружальна кераміка переважно сіро-глиняна, представлена фрагментами від горщиків, мисок, глечиків, піфосів-зерновиків. Вона виготовлена із двох сортів тіста: відмученої глини без штучних домішок і глини з добавками дрібнозернистого піску. Кераміка з тіста без штучних домішок мала гладку поверхню, а з добавками – шершаву. Зазвичай чаші, миски, глечики виготовлені з відмученої глини, а горщики, піфоси-зерновики – з тіста з домішками дрібнозернистого піску. Частина мисок і чаш орнаментована штампованим

орнаментом, який складався з комбінацій розеток, кружків, листків, ліній, трикутників (Пеняк, Кочан, 2020, с. 38). Піфоси-зерновики на стінках орнаментовані п'ятьма–сімома рядними хвилястими лініями. Крім штампованого, використовували також лощений орнамент (горизонтальна, ламана, хвиляста лінії) та рельєфний візерунок.

У 1983 р. Закарпатська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР на трасі будівництва газопроводу віднайшла ще одне поселення на північний схід від села. Воно виявилося багатошаровим з об'єктами першої половини I тис. н. е., VIII–IX ст., княжої доби (Пеняк, П., Пеняк, С., 2013, с. 207). Під час розкопок було досліджено площу розміром 520 м², на якій виявлено 22 різночасові об'єкти. На археологічній карті краю поселення одержало назву «Ратівці III».

Одним із найцікавіших об'єктів виявився фігурний у плані житловий котлован розміром 4×2,6 м, глибиною 0,37–0,39 м. На материковій основі був розвал вогнища, займаючи площу 0,55×0,5 м (Пеняк, Попович, Потушняк, 1983, с. 18). Заповнення складалося з чорноземного гумусу, перемішаного із фрагментами кераміки. Остання виготовлена на гончарному крузі, у тісті спостерігалися домішки дрібнозернистого піску. Траплялася кераміка як із плавно зрізаним, так і карнизоподібним фігурним вінчиком. Для орнаментації використано хвилясту, горизонтальну (вузьку і широку) лінію, а також комбінації хвилястої і горизонтальної ліній. Цікавою знахідкою виявився залізний серп зі слабкою кривизною леза, довжиною 0,3 м, максимальна ширина леза – 3 см (Пеняк, П., Пеняк, С., 2013, с. 207). Кінець його стержня був зігнутий із метою фіксації дерев'яного руків'я. На основі аналогій житло й виявлені в ньому речові знахідки визначені як належні давнім слов'янам.

Ще одне напівземляне житло було у плані майже прямокутної форми, розмірами 4×2,3 м, глибиною 0,4 м (Пеняк, Попович, Потушняк, 1983, с. 20). У південній частині житлової ями розташовувалася глинобитна піч розміром 1,6×0,7 м. Черінь печі товщиною 0,1 м лежав на материковій основі й був перекритий шаром чорнозему, перемішаного із фрагментами кераміки, печини, каменями. У заповненні житлової ями виявлено понад 200 фрагментів ліпної і кружальної кераміки, а також уламок каменя від жорна. Ліпна кераміка мала грубу нерівну поверхню, була виготовлена з тіста, що містило домішки дресви і шамоту. Товщина стінок коливалася від 0,7 до 1,5 см. Кружальна кераміка виготовлена з тіста з домішками дрібнозернистого піску й частково слюди. Більшість кераміки походила від середніх за розмірами горщиків із косо зрізаними, сильно відігнутими й загнутими вінцями. Основний мотив візерунка – це комбінація із хвилястих і горизонтальних ліній, насічок і горизонтальних ліній. Як ліпний, так і кружальний посуд добре випалений, за кольором поверхні вохристий, світлого й темного відтінків. Для такої кераміки на території Верхнього Потисся є численні аналогії, що дають змогу датувати її другою половиною VIII – першою половиною IX ст.

У 1986 р. Закарпатська новобудівна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР продовжила рятувальні охоронні розкопки в околиці села. Це було пов'язано з будівництвом нової вітки газопроводу «Прогрес». Розкоп закладено на відстані 40 м у південному напрямку, де запланували прокладання траншеї газопроводу. Як було встановлено, гумусний шар залягав на глибині 0,3–0,4 м, під яким чи частково в ньому був культурний шар. Як правило, скупчення темного за кольором культурного шару фіксувалося над об'єктами чи в тих місцях, де зосереджувалися ямки від стовпів (Пеняк, Попович, Потушняк, 1986, с. 16). На переконання дослідників, тут існували наземні споруди.

Об'єкт 1. Овальна у плані яма розмірами 2,8×1,5 м із трохи похиленими стінками. Заповнення вміщувало чорнозем, у якому траплялися уламки від ліпних і кружальних посудин, кістки тварин, кам'яне знаряддя для заточки ножів (Пеняк, Попович, Потушняк, 1986, с. 17). Серед ліпної кераміки вдалося виділити низку варіантів. По-перше, тонкостінна кераміка з незначною кількістю домішок дрібнозернистого піску, тулуб якої мав високо підняті плечики, що плавно переходили у прямий вінчик; по-друге, товстостінна й тонкостінна кераміка, у тісті якої трапляються грубі домішки дресви, вінчики відігнуті назовні, краї вінець округлі чи косо

зрізані; по-третє, товстостінна кераміка з домішками піску, поверхня загладжена тонким шаром глини (ангобом) вохристого кольору.

Кружальна кераміка була представлена фрагментом від денця сіро-глиняної посудини, тісто якої було виготовлене із відмученої глини, фрагментом стінки піфоса-зерновика червонуватого кольору, уламком стінки сіро-глиняної посудини. Дещо окремо виділяється фрагмент устя посудини, вінчик якого відігнутий назовні, поверхня шершава, на стінці спостерігалися пальцеві вдавлення (Пеняк, Попович, Потушняк, 1986, с. 17). На основі кераміки, головно аналогій ліпних форм пшеворської і празької культур, об'єкт 1 датовано кінцем IV – початком V ст. н. е.

Об'єкт 6. Споруда житлового призначення (3,2×3,3 м, глибина від 0,1 до 0,27 м) із залишками розвалу глинобитної печі площею 0,8×0,7 м, сама піч розташовувалася на невеликому останці (Пеняк, Попович, Потушняк, 1986, с. 22). У темно-сірому гумусному заповненні було виявлено понад 50 фрагментів кераміки від ліпних і кружальних посудин. Ліпна кераміка представлена посудом рожевого кольору з домішками дрібнозернистого піску із загладженою поверхнею. Гончарна – походила від горщиків і мисок, виготовлених із відмученої глини й оздоблених штампованим орнаментом, а також від піфосів-зерновиків, у тісті яких були домішки дрібнозернистого піску. Житло датовано IV ст. н. е.

Об'єкт 9. Одна з найцікавіших знахідок під час розкопок 1986 р. – криниця. Після зняття гумусу товщиною 0,3 м фіксувалася пляма темного кольору, овальної форми, розміром 2,08×2,3 м. Під час вибирання чорноземного заповнення виявлено стовбур, що поступово звужувався і на глибині 3,1 м мав у діаметрі 1,3 м (Пеняк, Попович, Потушняк, 1988, с. 324). З цієї відмітки стовбур почав розширятися й досягнув максимальної відмітки у 3 м. Із глибини 3,1 м темне гумусне заповнення змінилося темно-сірою жижею, що вміщала пісок і намул. На дні криниці – чотирикутовий зруб із 12 дубових плах, скріплених між собою «на замок». Їхня довжина склала 0,71–0,74 м, ширина – 0,21–0,23 м, товщина – 0,05–0,07 м. Довжина стінок зрубу у верхній частині досягала 0,74 м, у нижній – 0,64 м, загальна висота – 0,91 м. Зруб до низу поступово звужувався, набувши форми трапеції. Починаючи із глибини 1,2 м, стінки стовбура криниці були зміцнені пруттям із лози (Пеняк, Попович, Потушняк, 1986, с. 26). Вірогідно, що це зроблено з метою запобігти обвалам стінок ближче до водоносного пласта.

На окремих поселеннях Верхнього Потисся також було виявлено низку колодязів. Вони відомі з Лужанки, Педера, Кішваршань-Хідері. Їхні верхні отвори мали діаметр 1,6–2,2 м, а глибина (4–4,5 м) залежала від рівня водоносного шару (Котигорошко, 2008, с. 214). Проведений палеоботанічний аналіз показав, що для зміцнення стінок криниці в Ратівцях використано дуб і горіх.

Виявлена під час розкопок об'єкта 9 ліпна і гончарна кераміка за формою і складом тіста нічим не відрізнялася від інших досліджених об'єктів. Так, перша, залежно від складу тіста, поділяється на посуд із домішками грубої дресви, а також кераміку з домішками дрібнозернистого піску в тісті. Як у першому, так і в другому випадку поверхня посудин бугриста, нерівна, шершава (Пеняк, Попович, Потушняк, 1986, с. 26). Вінчики відігнуті назовні під різними кутами нахилу. Трапляються горщики з майже прямими вінчиками, більше чи менше відігнутими назовні. Більшість денець горизонтальні (прямі), але трапляються також із закраїнами. Кружальний посуд походив від горщиків, мисок, піфосів і поділявся на два варіанти: сіро-глиняну, виготовлену із відмученої глини та переважно прикрашену штампованим орнаментом, і сіру за кольором кераміку з домішками дрібнозернистого піску. Попадалися сіро-глиняні миски на піддонах, що мали профільовані вінчики і прикрашені штампованим орнаментом плечики. Серед кераміки, виготовленої на крузі, виявлено рідкісну форму: продовгувата частина кубка із профільованим денцем, тулуб якої був прикрашений штампованим орнаментом у вигляді кола із променями. Як ліпна, та і кружальна кераміка, виявлена в заповненні криниці, давала змогу датувати його кінцем IV – початком V ст. н. е.

Об'єкт 10. Виробнича споруда невстановленого призначення. Остання зафіксована по виходу обпаленої глини на площі в 1,5 м². У плані її форма нагадувала коло, витягнуте у східному напрямку. Розміри об'єкта: по довшій осі – 3,4 м, по коротшій – 2 м, глибина не перевищувала 0,1 м (Пеняк, Попович, Потушняк, 1986, с. 28). В округлій частині споруди вся площа була заповнена обпаленою глиною завтовшки 3–4 см. На об'єкті виявлено понад 30 фрагментів від ліпних горщиків і мисок. Посуд орнаментований наліпами з упорами чи пластичними пальцевими вдавленнями. Окремі горщики із внутрішнього боку покриті ангобом. Кераміка добре випалена, товщина стінок коливається від 0,5 до 1,2 см (Пеняк, Кочан, 2020, с. 70). Миски мали заокруглені краї вінець, плавно відігнуті до внутрішньої частини. Знайдений на об'єкті керамічний матеріал свідчить про його належність до дакійського горизонту, тобто до рубежу нової ери.

На поселенні Ратівці II вдалося вичленити два варіанти житлових, господарських і виробничих споруд. Це, по-перше, споруди із заглибленими в материк об'єктами, по-друге, об'єкти з наземними та заглибленими спорудами. Тут засвідчено співіснування напівземлянкових і наземних жител, виробничо-господарських споруд, ям-погребів, криниці. Певної системи в розташуванні об'єктів не встановлено, хоча виділяються, правда не чітко, комплекси житлових і виробничо-господарських споруд. Для датування поселення Ратівці II, крім кераміки, відсутні інші вагомі матеріальні свідчення. На двох розкопах поселення (1983, 1986) зібраний керамічний матеріал двох культурних горизонтів: рубіж нової ери і III–IV ст., можливо, початок V ст. н. е. (Пеняк, Кочан, 2020, с. 79).

Посуд (ліпний і кружальний) доволі однорідний. Він дав змогу вияснити особливості керамічного виробництва на теренах Верхнього Потисся й віднести його до закарпатського варіанта пшеворської культури. Правда, окремі фрагменти кераміки виходять за межі цього датування. Це, наприклад, кераміка дакійського вигляду (об'єкт 10), що представляє дакійський горизонт існування поселення, тобто рубіж нашої ери. На основі кераміки, виявленої в об'єктах 1, 8, 9, можна говорити про верхню дату існування поселення. У цих комплексах перебував посуд, який за фактурою був близький до празького типу кераміки V – початку VI ст. н. е. Це дає підставу визначити верхню дату існування поселення першою половиною V ст. н. е.

Результати археологічного дослідження с. Ратівці не тільки допомогли відкрити ще одну сторінку давнього минулого села та його околиць, висвітлити деякі нові аспекти матеріальної та духовної культури людських спільнот на теренах сучасного Закарпаття, а й засвідчили, що його заселяли від сивої давнини.

ЛІТЕРАТУРА

Бідзіля, В. І. (1971). *Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.* Київ: Наукова думка. 184 с.

Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимощук, Б. О., Якубовський, В. І. (1984). *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області.* Київ: Наукова думка. 223 с.

Войнаровський, В. (2014). *Промисмли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в І–XIII ст.* Львів: ІУ НАН України. 438 с.

Котигорошко, В. Г. (1978). *Археологические исследования в зонах строительства мелиоративных систем на территории Закарпатской области УССР.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. 1978/44. Ф.е. 6817–6818. 94 с.

Котигорошко, В. Г. (2008). *Верхнє Потисся в давнину. 1 млн. років тому – X сторіччя н. е.* Ужгород: Карпати. 432 с.

Пеняк, П., Кочан, В. (2020). *Історико-археологічні нариси села Ратівці.* Ужгород: ФОП Данило С. І. 112 с.

Пеняк, С. І. (1980). *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* Київ: Наукова думка. 180 с.

Пеняк, П., Пеняк, С. (2013). *Археологія Закарпаття: історія дослідження.* Ужгород: Краєвиди Карпат, 256 с.

Пеняк, С. І., Попович, І. І., Потушняк, М. Ф. (1973). *Звіт про науково-дослідну роботу. Археологічні дослідження в зоні будівництва меліоративних систем та дренажних робіт в Закарпатській області УРСР.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. 1973/84. Ф.е. 6714–6715. 110 с.

Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1983). *Отчет Закарпатской новостроечной экспедиции о разведках и раскопках 1983 года.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. 1983/5. Ф.е. 20802. 65 с.

Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1985). Раскопки в Закарпатье. *Археологические открытия 1983 года*, 340–341.

Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1986). *Отчет Закарпатской археологической экспедиции о результатах разведок и раскопок в 1986 году.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. 1986/113. Ф.е. 22181. 82 с.

Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1988). Исследования в Закарпатской области. *Археологические открытия 1986 года*, 324–325.

Попович, І. І. (1974). Деякі питання дослідження пам'яток ранньозалізного віку на Закарпатті. В *Методичний посібник для студентів з археології.* Ужгород: УжДУ. 48–72.

Потушняк, Ф. М. (1955). *Звіт про археологічну розвідку 1955 року в Ужгородському районі.* Фонди Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького. Ужгород. 1–9.

Потушняк, Ф. М. (1958). *Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті.* Ужгород: УжДУ, 143 с. + LXXV табл.

Jurečko, P. (1983). Prišpevok k riešeniu problematiky osidlenia východneho Slovenska v dobe rimskej. *Historica Carpatica, 14,* 277–383.

Lamiová-Schmiedlova, M. (1969). Römerzeitliche siedlungskeramik in der Südostslowakei. *Slovenska archeologia, XVII(2),* 403–501.

Pastor, J. (1962). Sidlisko v Koštanoch. *Archeologicke rozhledy, XIV(5),* 625–630.

REFERENCES

Bidzilia, V. I. (1971). *Istoriia kultury Zakarpattia na rubezhi nashoi ery.* Kyiv: Naukova dumka. 184 p. (in Ukrainian).

Vynokur, I. S., Hutsal, A. F., Peniak, S. I., Tymoshuk, B. O., & Iakubovsky, B. I. (1984). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti.* Kyiv: Naukova dumka. 223 p. (in Ukrainian).

Voinarovskyi, V. (2014). *Promysly ta dopomizhni remesla naselennia pivdnia Skhidnoi Evropy v I–XIII st.* Lviv: IU NASU. 438 p. (in Ukrainian).

Kotyhoroshko, V. H. (1978). *Arkhelohicheskye issledovanyia v zonakh stroitelstva melyoratyvnykh system na terrytoryi Zakarpatskoi oblasty USSR.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1978/44. F.e. 6817–6818. 94 p. (in Russian).

Kotyhoroshko, V. H. (2008). *Verkhnie Potyssia v davnynu. 1 million rokiv tomu – X storichchia n. e.* Uzhhorod: Karpaty. 432 p. (in Ukrainian).

Peniak, P., & Kochan, V. (2020). *Istoryko-arkheolohichni narysy sela Rativtsi.* Uzhhorod: FOP Danylo S.I. 112 p. (in Ukrainian).

Peniak, S. I. (1980). *Rannoslovianske i davnoruske naselennia Zakarpattia VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka. 180 p. (in Ukrainian).

Peniak, P., & Peniak, S. (2013). *Arkheolohiia Zakarpattia: istoriia doslidzhennia.* Uzhhorod: Kraievydy Karpat. 256 p. (in Ukrainian).

Peniak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1973). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu. Arkheolohichni doslidzhennia v zoni budivnytsva melioratyvnykh system ta drenazhnykh robit v Zakarpatski*

oblasti URSR. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1973/84. F.e. 6714–6715. 110 p. (in Ukrainian).

Peniak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1983). *Otchet Zakarpatskoi novostroechnoi ekspedytsii o razvedkakh i raskopkakh 1983 hoda.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1983/5. F.e. 20802. 65 p. (in Russian).

Peniak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1985). Raskopky v Zakarpattie. *Arkheolohicheskie otkrytiia 1983 hoda*, 340–341 (in Russian).

Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1986). *Otchet Zakarpatskoi arkheolohicheskoi ekspedytsii o resultatakh razvedok i raskopok v 1986 hodu.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1986/113. F.e. 22181. 82 p. (in Russian).

Peniak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1988). Issledovaniia v Zakarpatskoi oblasti. *Arkheolohicheskie otkrytiia 1986 hoda*, 324–325 (in Russian).

Popovych, I. I. (1974). Deiaki pytannia doslidzhennia pamiatok rannozaliznoho viku na Zakarpatti. In *Metodychny posibnyk dlia studentiv z arkheolohii.* Uzhhorod: UzhDU. 48–72 (in Ukrainian).

Potushniak, F. M. (1955). *Zvit pro arkheolohichnu rozvidku 1955 roku v Uzhhorodskomu raioni.* Fondy Zakarpatskoho kraeznavchoho muzeu im. T. Lehotskoho. Uzhhorod. 1–9 (in Ukrainian).

Potushniak, F. M. (1958). *Arkheolohichni znakhidky bronzovoho ta zaliznoho viky na Zakarpatti.* Uzhhorod: UzhDU. 143 s. + LXXV tabl. (in Ukrainian).

Jurečko, P. (1983). Prišpevok k riešeniu problematiky osidlenia východneho Slovenska v dobe rimskej. *Historica Carpatica, 14,* 277–383 (in Slovak).

Lamiová-Schmiedlova, M. (1969). Römerzeitliche siedlungskeramik in der Südostslowakei. *Slovenska archeologia, XVII(2),* 403–501 (in German).

Pastor, J. (1962). Sidlisko v Koštanoch. *Archeologicke rozhledy, XIV(5),* 625–630 (in Chech).

Стаття надійшла до редакції 05.06.2025
прийнята до друку 21.08.2025

PRE-ANNALISTIC HISTORY OF THE RATIVTSI VILLAGE IN TRANSCARPATHIAN REGION

Pavlo PENYAK

Ivan Krypiakevich Institute of Ukranian Studies of NAS of Ukraine,
Universytetska Str., 21, 88000, Uzhhorod, Ukraine,
e-mail: penyak.pavlo@gmail.com

The archaeological antiquities of the village of Rativtsi, Uzhhorod district, Transcarpathian region of Ukraine, are considered. They are represented by artifacts of the early Iron Age, the turn of the new era, the Roman period, the second half of the 1st millennium A.D., and the Middle Ages. It is noted that the beginning of the study of the village from an archaeological point of view was laid in 1955, when F. Potushniak discovered and partially explored a settlement of the La Tène period and the early Middle Ages on the southern outskirts of the village.

It is indicated that significant field research in the vicinity of the village was carried out during the 70s–80s of the 20th century. This was associated with the construction of several branches of oil and gas pipelines, the Transcarpathian Highway, and land reclamation in the region. They were carried out by expeditions of UzhDU (now UzhNU) and the Uzhgorod group of the Institute of Archeology (since 1985, the Institute of Social Sciences) of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. In 1973, the Uzhhorod group conducted rescue excavations in the area of reclamation works, during which two dwellings of the La Tène era (II–I centuries B.C.) and two pottery kilns of the late Roman period were discovered. The UzhDU expedition in 1978 recorded

a medieval settlement southwest of the Rativtsi – Mali Geivtsi road. Based on the ceramic material, it was attributed to the princely period (11th–13th centuries).

It is claimed that the most significant results were obtained in the 1980s, when the Urengoy–Pomary–Uzhhorod and «Progress» gas pipelines were being laid in the vicinity of the village. In 1983, the Uzhhorod group discovered a settlement from the first half of the 1st millennium A.D., where 4 dwellings, 5 charcoal kilns, 7 utility pits, and 12 pillar pits from above-ground structures were explored. On the archaeological map of the region, it was named Rativtsi II. Another settlement (multi-layered) was recorded in the same year on the gas pipeline route to the northeast of the village. Objects from the first half of the 1st millennium A.D., the 8th–9th centuries, the princely period, were attested here. On the archaeological map of the region, the settlement was named Rativtsi III.

In 1986, during rescue excavations on the route of the construction of a new branch of the «Progress» gas pipeline, the Uzhhorod group discovered a settlement, the vast majority of whose objects were dated to the late Roman period. Among the studied objects, the researchers' greatest attention was attracted by a well, which has analogues not only in the region, but also in neighboring northeastern Hungary.

Key words: Rativtsi, Uzhhorod group, excavations, settlement.

УДК 069.51(477.84-21)”1918/1939”(093)
https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-442-457

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 442–457.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ У МУЗЕЇ ІМЕНІ КНЯЗЯ ВАСИЛЬКА В ТЕРЕБОВЛІ

Наталя БУЛИК

Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: nata_bnm@ukr.net

Уперше в українській історіографії розглянуто діяльність Музею імені князя Василька в Теребовлі у 1930-х роках. Акцентовано увагу на археологічній і музейницькій діяльності відомого художника С. Борачка та його внеску в історію українського музейництва заходу України. Простежено наукову комунікацію установи з відомим українським археологом Я. Пастернаком, залучення музею до українських музейних з’їздів і проблеми із затвердженням статуту. До наукового обігу введено колекцію світлин з архіву відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, які демонструють археологічну колекцію установи.

Ключові слова: Музей імені князя Василька в Теребовлі, Северин Борачок, археологічні колекції, експонати, розкопки, міжвоєнний період, історико-культурна спадщина.

У різні історичні епохи музеї як осередки збереження та дослідження артефактів минулого були невід’ємною складовою соціокультурного життя. Питання долі музейних колекцій, утрачених експонатів, проблеми виникнення та трансформації музеїв і їх окремих відділів в останні роки набули особливої актуальності (Яненко, 2013, с. 295–300; 2016; Кушнір, 2021; Хахула, 2024, с. 106–131). Значною мірою це стосується Львова й Галичини першої половини XX ст. Адже різні політичні режими, які приходили на зміну один одному, не могли не залишити сліду в житті краю, зокрема й культурному. Саме тому ґрунтовне вивчення процесу становлення музеїв і багатства музейних колекцій – одне з основних завдань сучасної української історичної науки. Повною мірою це стосується й археології, оскільки археологічні колекції, що зберігаються в музеях, є невичерпним джерелом для реконструкції історії археологічних досліджень і діяльності окремих постатей.

У 20-х роках XX ст. формується чітке розуміння того, яким має бути музей. Окрім зберігання та експонування, важливе місце відводять реставрації, інвентаризації і фаховому науковому опрацюванню. У цей час гостро постає питання про те, що в музеї на постійній основі мусить працювати фахівець-музеолог та потрібне відповідне приміщення: «*Мусить бути на ту ціль кілька абсолютно сухих, ясних кімнат з відповідним освітленням та огріттям зимою, мусять бути відповідно ошклені щільні шафи і габльоги та доконче окрема кімната на консерваційну робітню. Важним постулатом кожного музею є тепер також фотографічна темниця та власний (серед персоналу) фотограф*» (Пастернак, 1929, с. 2). Не завжди вдавалося цього досягти, але за допомогою співпраці між установами й особистої комунікації між археологами ця висока планка була досяжною.

У міжвоєнний період мережа музейних установ у різних місцевостях Галичини і Західної Волині набула значного розгалуження. Музеї виникали при товариствах та як окремі приватні збірки, дуже відрізнялися розмірами, кількістю експонатів і діяльністю. Однак усі вони були покликані зберігати та популяризувати історико-культурну спадщину. Закономірно, що

© Булик Н., 2025

Рис. 1. Засновник музею Северин Борачок (1898–1975). Фото 1933 р. з фондів Національної бібліотеки у Варшаві
Fig. 1. The founder of the museum, Severyn Borachok (1898–1975). Photo from 1933 from the collections of the National Library in Warsaw

з'являлися українські та польські музеї, дуже часто в одному містечку. Проте ставлення до них влади було неоднаковим.

З українських музеїв міжвоєнного часу уваги заслуговує невеличкий локальний Музей імені князя Василька в Теребовлі. Про діяльність цієї установи збереглося дуже мало джерел, тому історію її діяльності доводиться реконструювати, опираючись на спорадичні згадки. Деяке світло на археологічну частину збірки проливає колекція світлин, що зберігається в архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ці фотоматеріали передав Северин Борачок (рис. 1) до Музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у 1937 р. або виконав Ярослав Пастернак під час візитів до Теребовлі для консультацій на розкопках, усі вони внесені до інвентарних книг і містять відповідні означення (Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. Інвентарна книга Музею НТШ–10/51; НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака). Всього передано 21 фото (інв. № 29676/1–21), збереглося – 8 (рис. 2–7; 9–10), 9-ту світлину з цієї колекції нещодавно виявлено в Рівненському обласному краєзнавчому музеї серед матеріалів Ігоря Свєшнікова (рис. 8)[1]. Під інв. № 29677 окремо зберігся опис ще однієї світлини: «*… нутро теребовельського музею ім. кн. Василька (посередині стоїть його кустош – маляр С. Борачок)*» (Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. Інвентарна книга Музею НТШ–10/51. Інв. № 29677). На жаль, ця фотокартка поки що не віднайдена. Власне, ця колекція світлин і стала поштовхом для того, щоби звернутися до історії музею. Ведення їх до наукового обігу і є **метою публікації**.

Ініціатором створення музею був художник Северин Борачок (1898–1975) (Купчинська, 2009, с. 28–29) (рис. 1)[2]. Ця постать більше відома в середовищі мистецтвознавців (дет. див.: Денисюк, 2010). Северин Борачок був уродженцем Теребовлянщини, походив із сім'ї греко-католицького священника. Головною його музою було мистецтво, чим і заробляв на життя: «*… влітку він перебував у Теребовлі і заробляв гроші, малюючи картини та розписуючи церкви, а зиму зазвичай проводив у Мюнхені з родиною дружини і таким чином мав контакт із зарубіжним малярством*» (цит. за: Денисюк, 2025, с. 137).

[1] Висловлюю вдячність колегам Вірі Гупало та Ірині Луцик за те, що люб'язно поділилися світлиною.

[2] Сердечно дякую Ользі Денисюк за надане фото.

Поза мистецтвом художник захоплювався минулим Теребовлянщини. Це замилування переросло в заснування невеликого музею з цікавими колекціями, який одержав назву «Музей імені князя Василька в Теребовлі». Необхідно наголосити, що в літературі є розбіжність в офіційній даті його відкриття. Спогади, які опублікував 1968 р. брат засновника Мар'ян Борачок, вказують, що «*відкриття музею відбулося святочно 30.8.1933 р. при участи нашого громадянства*» (Борачок, 1968, с. 482).

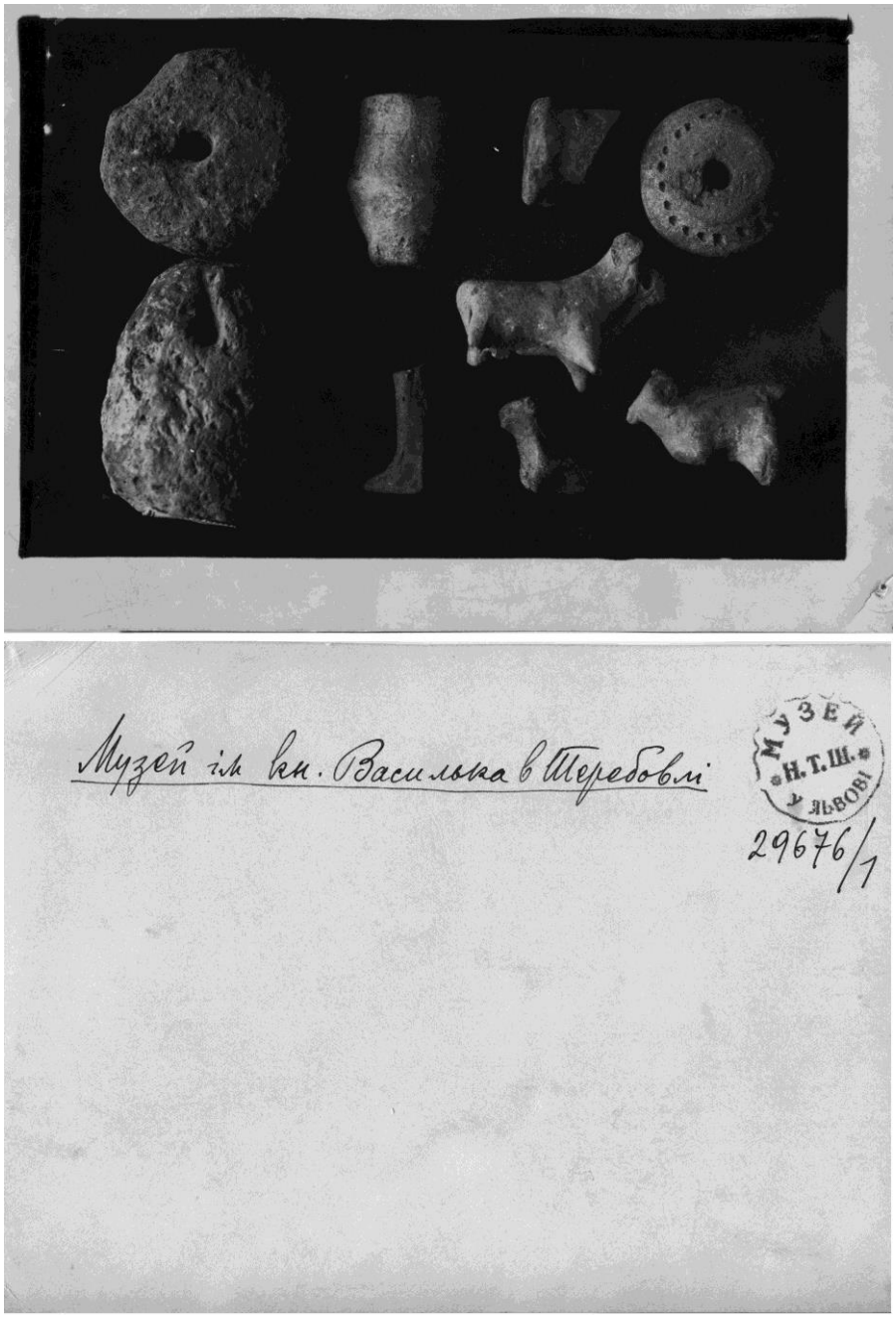

Рис. 2. Археологічні експонати Музею імені князя Василька в Теребовлі на світлинах колекції НТШ (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака)

Fig. 2. Archaeological exhibits of the Prince Vasylko Museum in Terebovlia in photos from the collection of the Shevchenko Scientific Society (Scientific archive of the Department of Archaeology of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine. Materials of Ya. Pasternak)

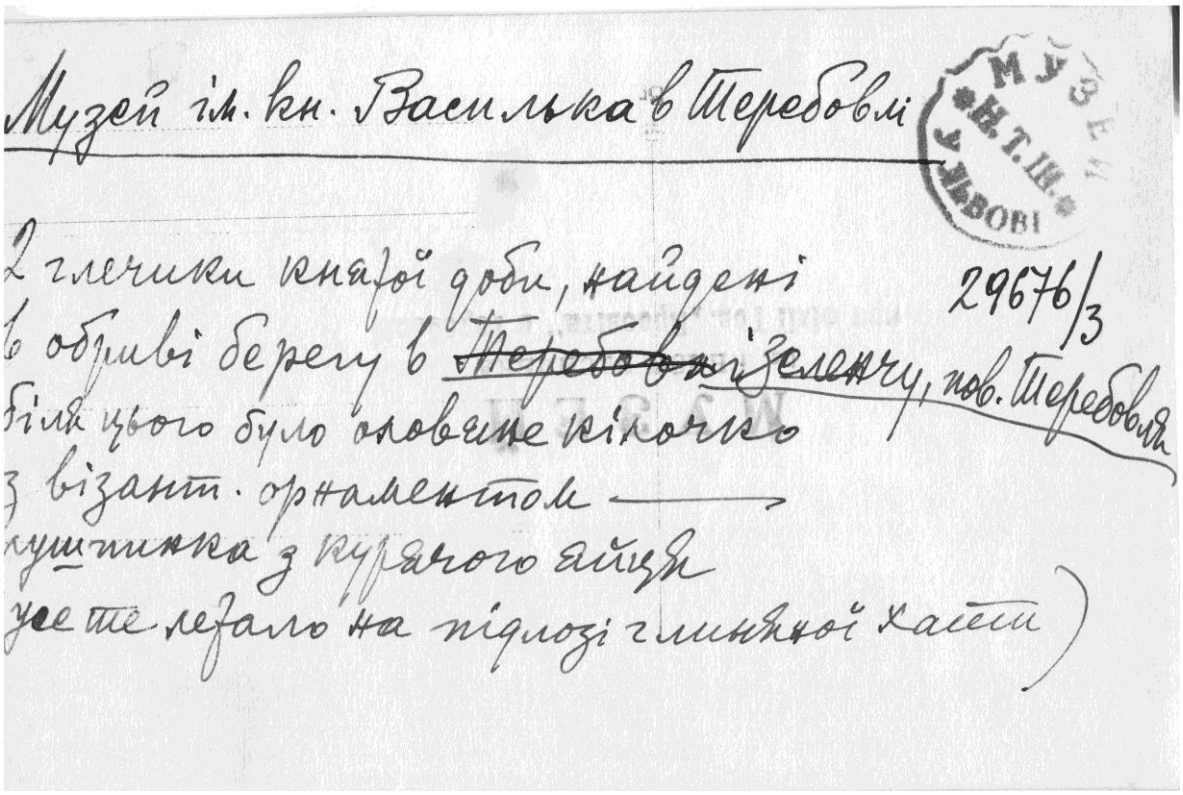

Музей ім. кн. Василька в Теребовлі

МУЗЕЙ Н.Т.Ш. ЛЬВОВІ

29676/3

2 глечики княжої доби, найдені в обриві берегу в ~~Теребовлі~~ Зеленчу, пов. Теребовля. Біля цього було оловяне кілочко з візант. орнаментом —— скушинка з курячого яйця (все те лежало на підлозі глиняної хати)

Рис. 3. Горщики княжої доби з розкопок в Зеленчі, пов. Теребовля. Музей імені князя Василька в Теребовлі (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака)

Fig. 3. Pots of the princely period from excavations in Zelencha, Terebovlia powiat. Prince Vasylko Museum in Terebovlia (SA DA IKIUS of NAS of Ukraine. Materials of Ya. Pasternak)

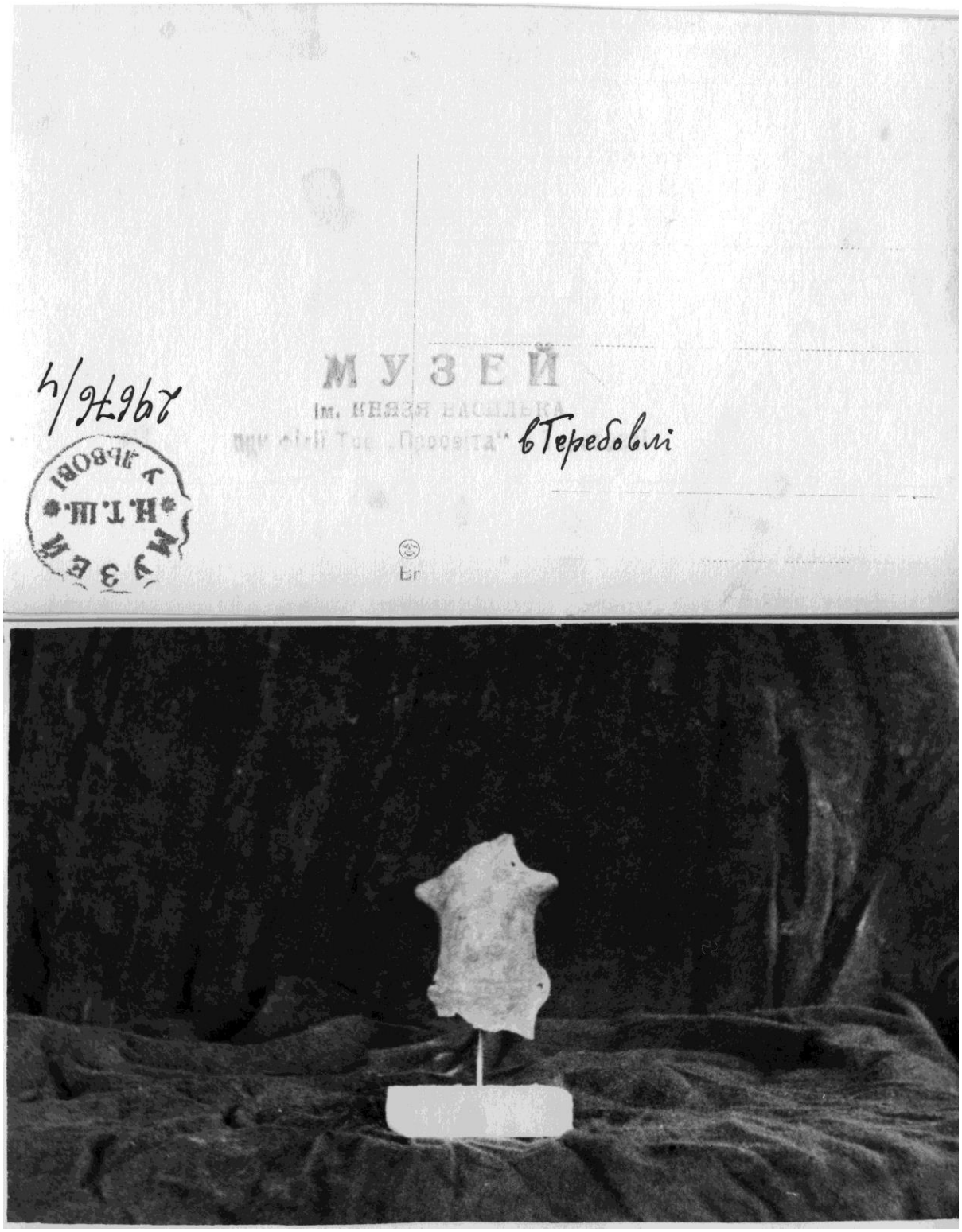

Рис. 4. Трипільська антропоморфна пластика з експозиції Музею імені князя Василька (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака)
Fig. 4. Trypillian anthropomorphic plastic from the exposition of the Prince Vasylko Museum (SA DA IKIUS of NAS of Ukraine. Materials of Ya. Pasternak)

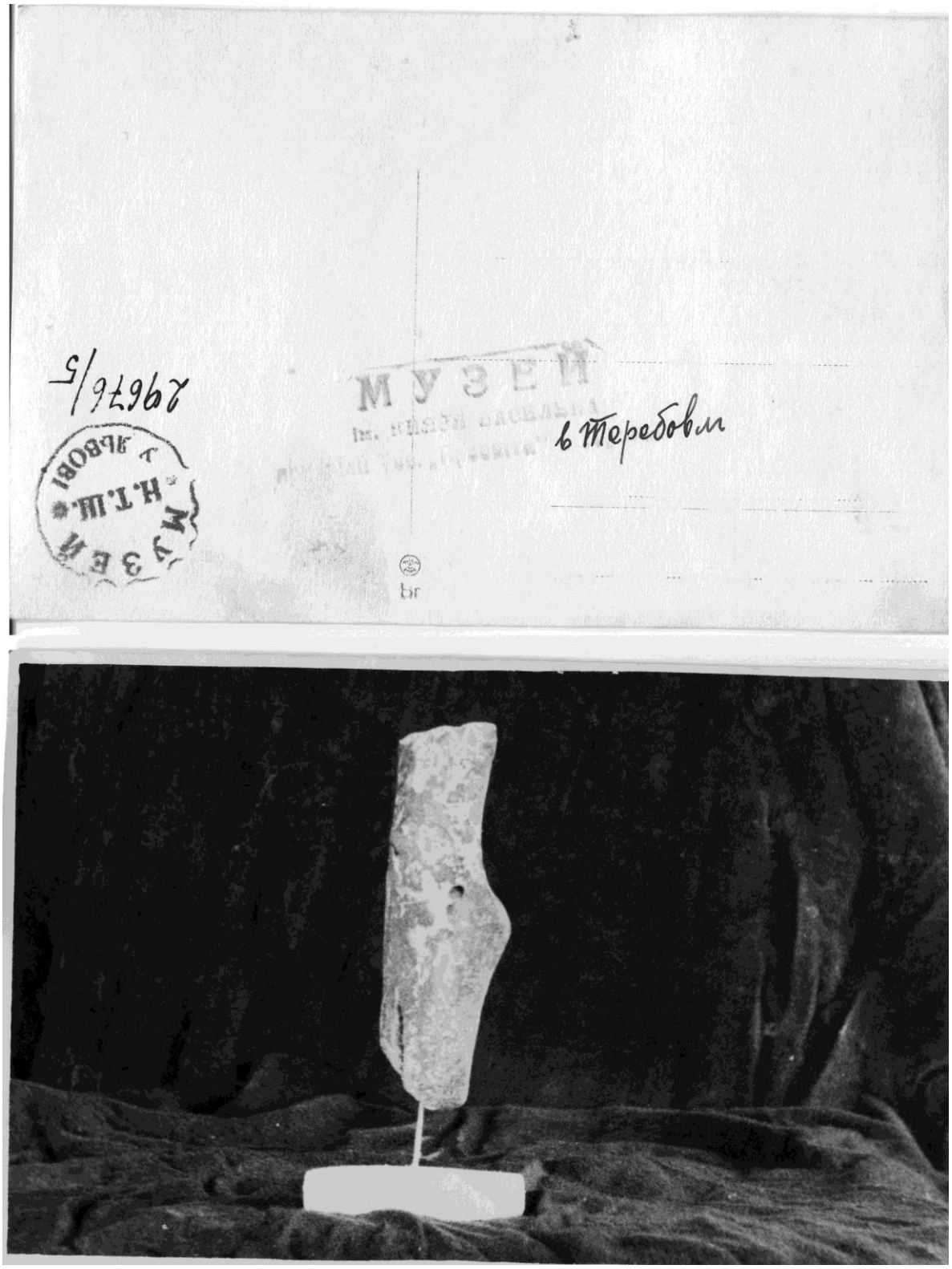

Рис. 5. Трипільська антропоморфна пластика з експозиції Музею імені князя Василька (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака)
Fig. 5. Trypillian anthropomorphic plastic from the exposition of the Prince Vasylko Museum (SA DA IKIUS of NAS of Ukraine. Materials of Ya. Pasternak)

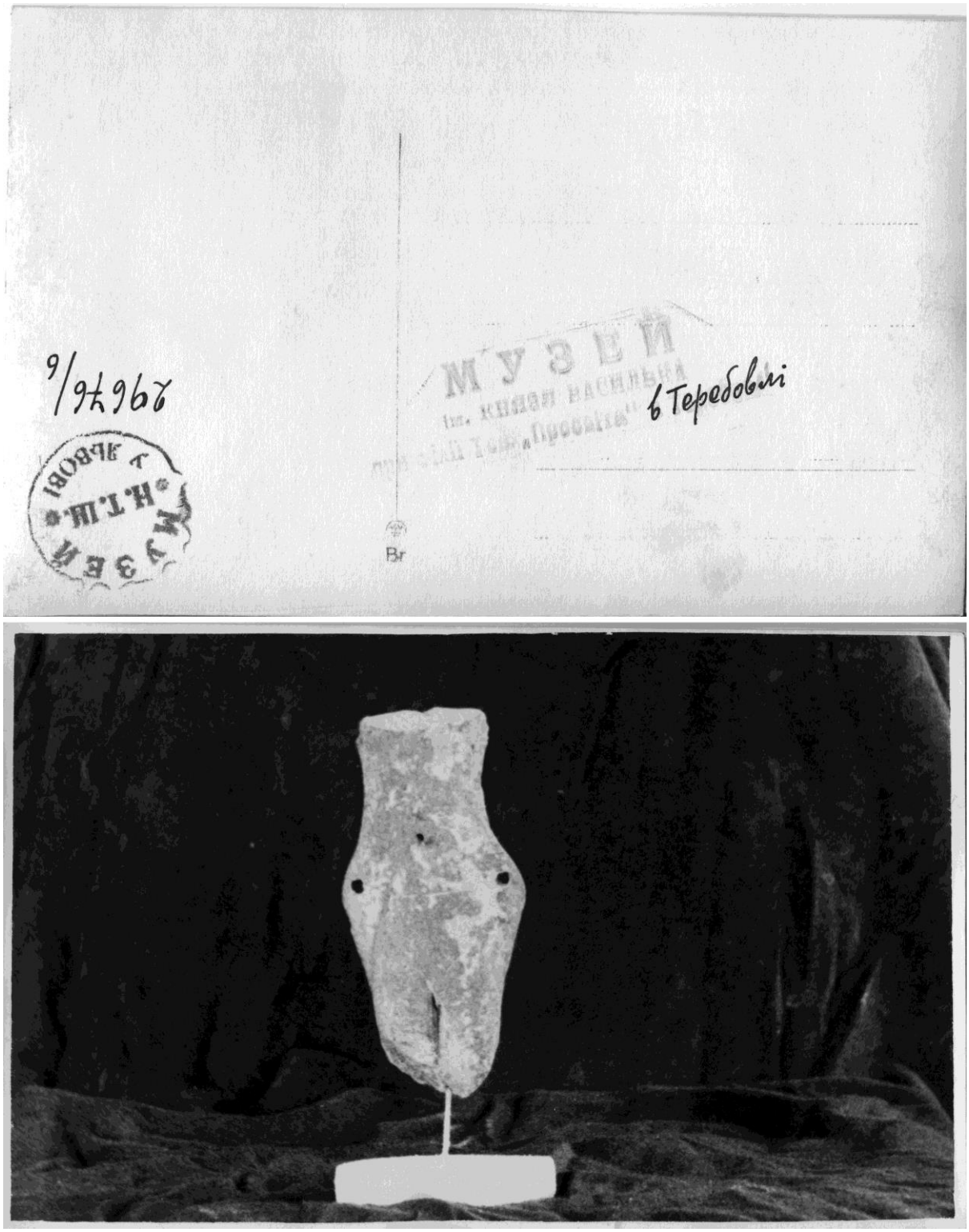

Рис. 6. Трипільська антропоморфна пластика з експозиції Музею імені князя Василька (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака)
Fig. 6. Trypillian anthropomorphic plastic from the exposition of the Prince Vasylko Museum (SA DA IKIUS of NAS of Ukraine. Materials of Ya. Pasternak)

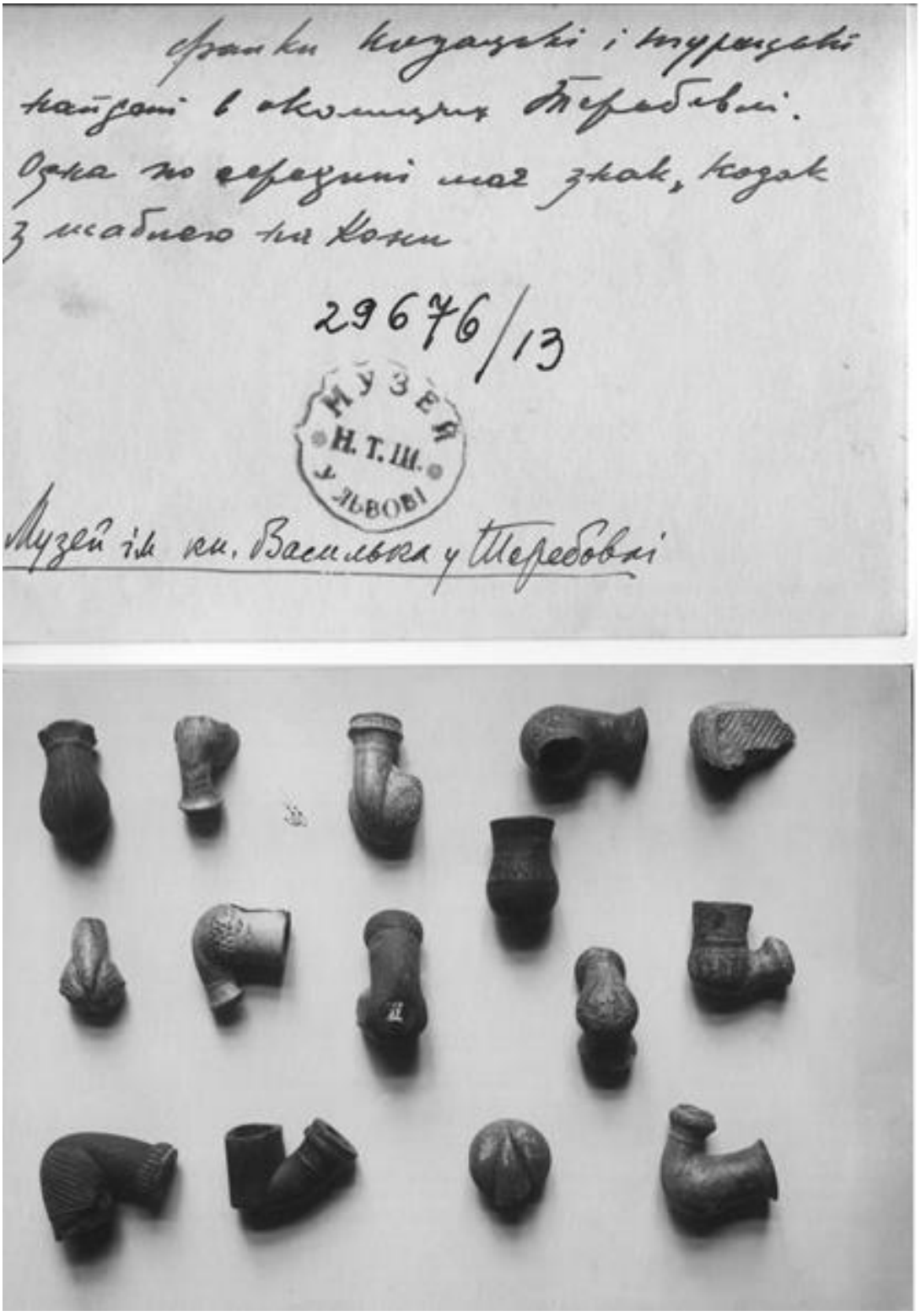

Рис. 7. Колекція люльок з околиць Теребовлі. Музей імені князя Василька (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака)
Fig. 7. Collection of smoking pipes from the area near Terebovlia. Prince Vasylko Museum (SA DA IKIUS of NAS of Ukraine. Materials of Ya. Pasternak)

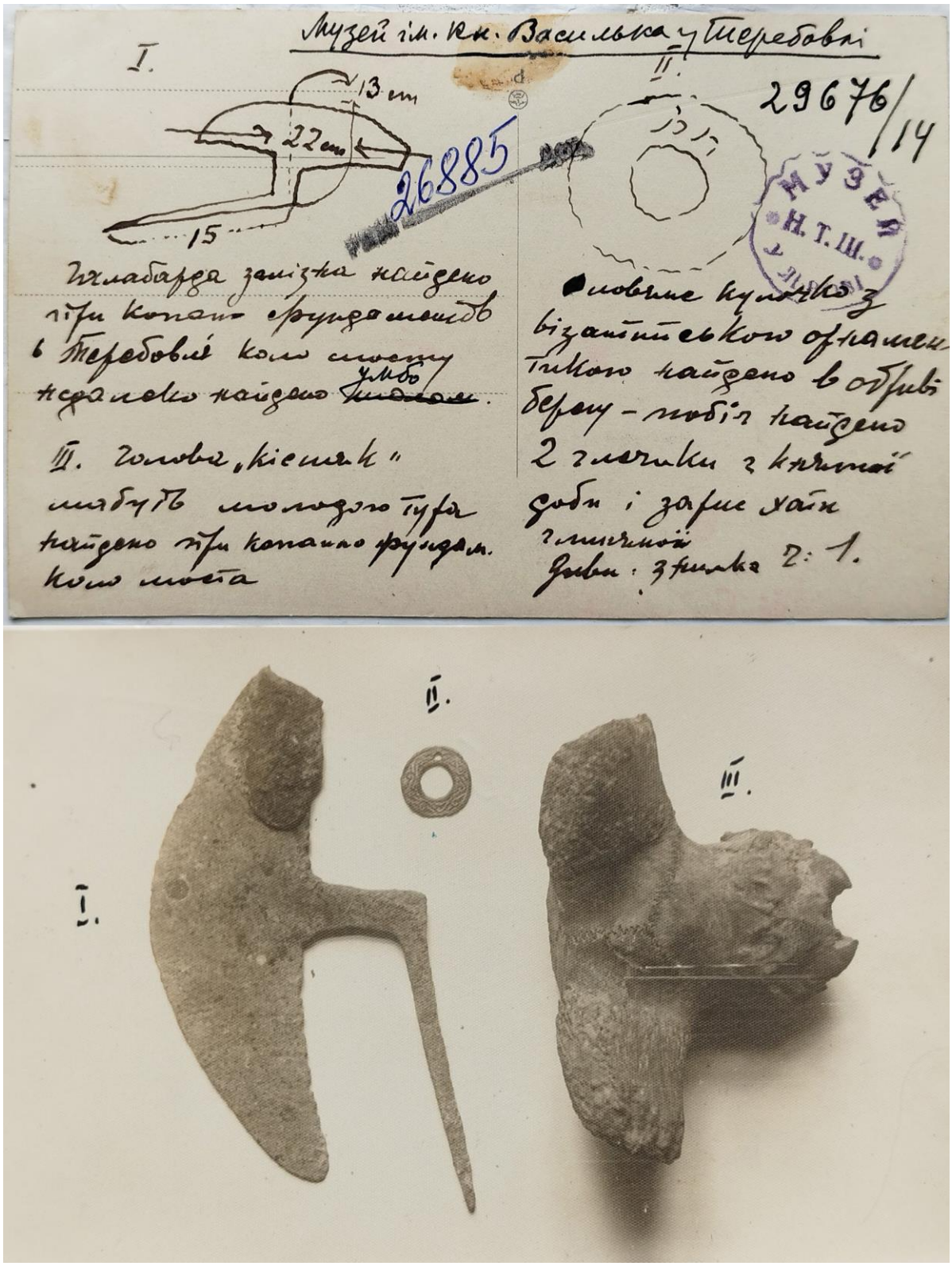

Рис. 8. Експонати Музею імені князя Василька в Теребовлі
Fig. 8. Exhibits of the Prince Vasylko Museum in Terebovlia

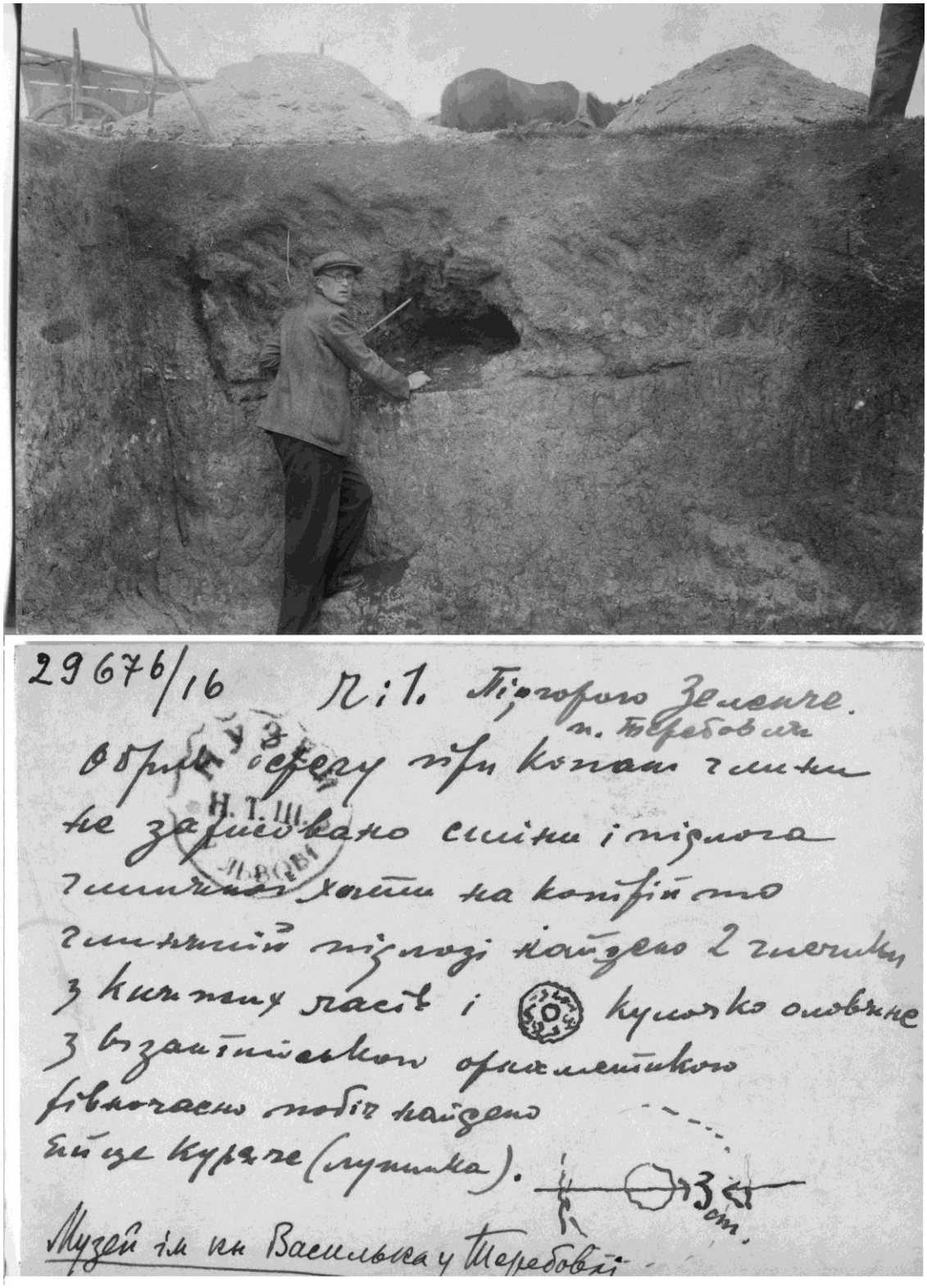

Рис. 9. Засновник музею С. Борачок під час археологічних досліджень (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака)

Fig. 9. The founder of the Museum S. Borachok during archaeological research (SA DA IKIUS of NAS of Ukraine. Materials of Ya. Pasternak)

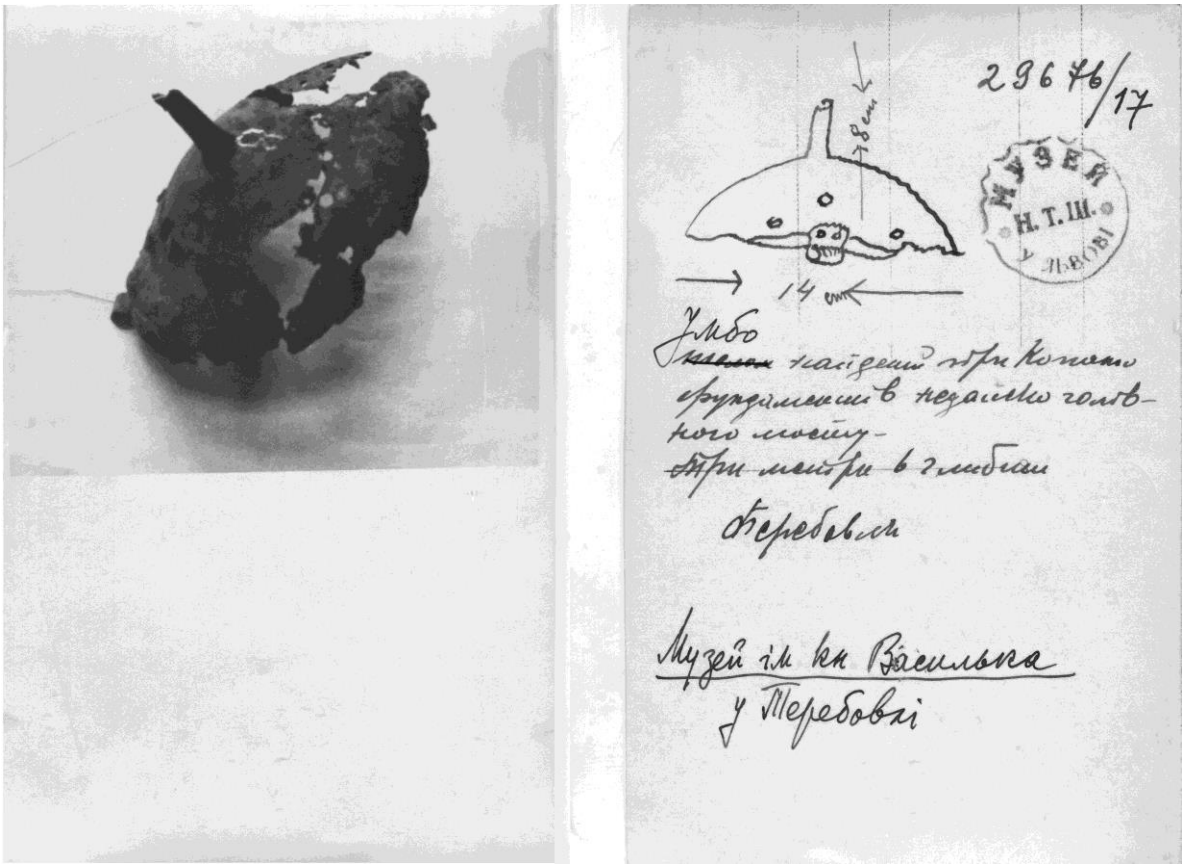

Рис. 10. Умбон з розкопок у Теребовлі. Музей імені князя Василька (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака)
Fig. 10. Shield boss from excavations in Terebovlia. Prince Vasylko Museum (SA DA IKIUS of NAS of Ukraine. Materials of Ya. Pasternak)

Натомість газета «Українські вісти» подає 1936 р. (Музейництво…, 1937, с. 6). Відомо, що в червні 1933 р. музею в Теребовлі офіційно ще не було, оскільки під час з'їзду музеологів у Самборі Володимир Кобринський *«висловив побажання, щоби дати ініціативу до заложення музею в Теребовлі, давньому княжому городі»* (Свєнціцький, Пастернак, Кобільник, Драган, 1933, с. 1). Дату, збережену у спогадах Маріяна Борачка, підтверджує і стаття, присвячена музею, авторства І. Чайковського (Чайковський, 1938, с. 3–4).

Основу музею сформували археологічні знахідки із приватної колекції засновника, які С. Борачок збирав у Теребовлі й околицях. Фактично, з 1927 р. він виношував ідею заснування музею. Цього ж року провів археологічні розкопки біля монастиря отців василіан у с. Підгора. Початково музейну колекцію (антропоморфні та зооморфні фігурки (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака. Фото з інв. № 29676/1, 29676/4, 29676/5, 29676/6), посуд трипільської культури, прикраси, зброю) з дозволу місцевого священника о. Степана Мохнацького було розміщено в церковному домі.

Опис експонатів цього першого зібрання залишив М. Борачок, зокрема згадуючи: *«… гарну статуетку жінки, фігурки, черепки посудин з трипільської культури, мальовану кераміку, стародавні горшки, різні прикраси, брансолети, рештки зброї, староцерковні речі, навіть гебрейські рукописи на пергаментах»* (рис. 2; 4–7) (Борачок, 1968, с. 482).

Згодом музей перенесли до приміщення філії товариства «Просвіта». Першим керівником був професор місцевої гімназії Григорій Тимощук (рис. 11). На час відкриття колекція налічувала 600 експонатів, більшу частину яких становили археологічні знахідки

Рис. 11. Професор гімназії Григорій Тимощук
Fig. 11. Gymnasium professor Hryhoriy Tymoshchuk

(Музейництво…, 1937, с. 6). Музей постійно поповнювався пам'ятками, які «*дуже часто трапляються при розкопках та в околиці між людьми*» (Чайковський, 1938, с. 3–4). Усі експонати були впорядковані та каталогізовані. Упродовж 1937–1944 рр. Северинові Борачку постійну допомогу в музейній роботі надавав його брат Мар'ян (Матвіїшин, 2019, с. 147).

Із Музеєм імені князя Василька в Теребовлі підтримував контакти Я. Пастернак. Із його розкопок тут представлено «*камяні і кремяні сокири, веретена, ножі, стріли, а далі куски горшків з мальованою орнаментикою*» (Чайковський, 1938, с. 3–4).

Особливої уваги заслуговує світлина із зачистки глиняної хати в с. Зеленче біля Теребовлі, де на «*глиняній підлозі найдено два глечики з княжих часів і кулечко олов'яне з візантійським орнаментом*» (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака, інв. № 29676/16), на якій зафіксовано засновника музею С. Борачка (рис. 9). Також збереглося архівне фото знайдених горщиків (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака, інв. № 29676/13) (рис. 3). З інвентарної книги НТШ відомо, що ці світлини 1938 р. передав С. Борачок (Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. Інвентарна книга Музею НТШ–10/51). Музею не вдалося затвердити статуту і домогтися легального права на існування. Однак його керівництво вело активну комунікацію з українськими культурними установами і залучало музей до різноманітних форумів. Так, відомо, що музей був представлений на VI З'їзді українських музеологів у Коломиї влітку 1938 р. (рис. 12) (Д. Н., 1938, с. 13–14). Северин Борачок виголосив звіт про його роботу, у якому зазначав, що з ініціативи музейного закладу в м. Теребовлі «*відкопано фундаменти однієї церкви, про яку раніше ніхто не знав*» (Дучимінська, 1938, с. 16). Також у дискусіях С. Борачок ділився досвідом, як збирати інформацію про експонати з інших музейних установ, що стосуються рідного краю (Б. Ч., 1938, с. 2; Королько, 2018, с. 11).

Подальша доля музею не до кінця з'ясована, оскільки 1941 р. надійшла вказівка передати всі колекції з малих локальних установ до новоствореного Історично-краєзнавчого музею в Тернополі. Теребовля від цього відмовилася (Смольський, 1941, с. 4). Тоді Музей імені князя Василька було перевезено до польського музею при Польському товаристві охорони пам'яток, яким керував учитель місцевої гімназії Осип Підгайський[3]. Музей перебував у приміщенні старого польського монастиря отців кармелітів до липня 1941 р. (рис. 13). За німецької окупації директором був Федір Яровецький. Тоді музей перенесено в нове окреме приміщення

[3] З цим учителем співпрацював Я. Пастернак і на його запрошення приїжджав на розкопки до Теребовлі.

(«Земле моя...», 1942, с. 4). У спогадах М. Борачок зазначив, що *«німці вивезли найвартісніші експонати»* (Борачок, 1968, с. 483). Збережені світлини з колекції НТШ і кілька заміток у пресі – це на сьогодні єдине відоме джерело з історії цієї установи.

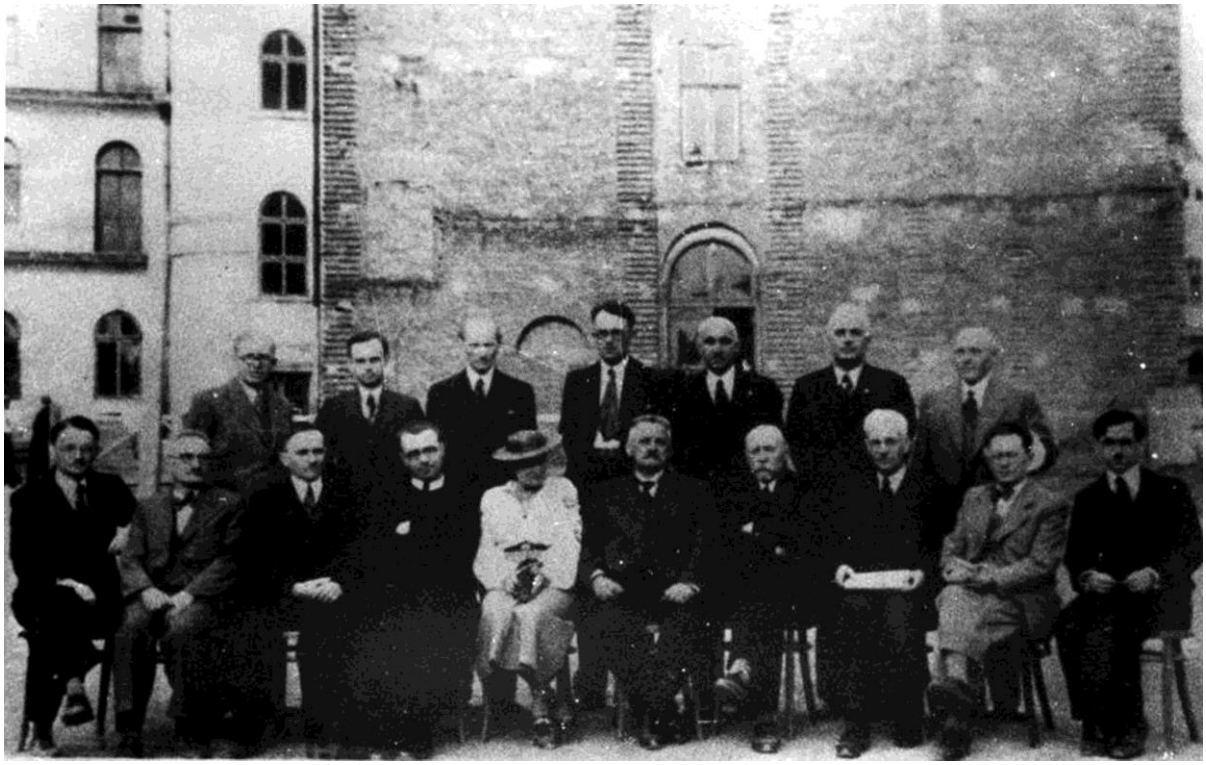

Рис. 12. Учасники VI З'їзду українських музеологів у Коломиї, червень 1938. С. Борачок стоїть в центрі
Fig. 12. Participants of the VI Congress of Ukrainian Museologists in Kolomyia, June 1938. S. Borachok stands in the centre

Рис. 13. Будинок музею при Польському товаристві охорони пам'яток (керівник – Осип Підгайський)
Fig. 13. Building of the Museum of the Polish Society for the Site Protection (director – Osyp Pidgaiski)

Підсумовуючи діяльність музею, варто відзначити, що в міжвоєнний період XX ст. такі невеликі культурні установи відігравали помітну роль у розвитку української археології. На прикладі Музею імені князя Василька в Теребовлі та його очільника С. Борачка бачимо, що музей не лише збирав випадкові знахідки та експонував їх, а й долучався до самостійних розкопок, налагоджував комунікацію з археологами та музейниками і популяризував археологічну спадщину.

ЛІТЕРАТУРА

Архів Музею при Інституті народознавства Національної академії наук України. Інвентарна книга Музею НТШ–10/51.

Борачок, М. (1968). Із скарбів теребовельської давнини. В І. Винницький (ред.), *Теребовельська земля. Історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 482.

Денисюк, О. (2010). *Краківська академія мистецтв у контексті українсько-польських мистецьких взаємин у 20–30-х роках XX століття*. Київ, 184 с.

Денисюк, О. (2025). Северин Борачок: нові факти біографії та мистецької спадщини українського художника з діаспори. *Актуальні питання гуманітарних наук*, *85(1)*, 133-143.

Дучимінська, О. (1938, 15 липня). Нарада українських музейників [у м. Коломиї]. *Жіноча доля*, *13–14*, 16.

Захарчин, Н. (2020). Нормативно-правове регулювання діяльності музеїв в Другій Речі Посполитій. *Часопис Київського університету права, 1*, 39.

«Земле моя, всеплодючая мати...». (1942, 18 січня). *Львівські вісті*, *10*, 4.

Клімчак, М. (2004, 15 квітня). Повернення Северина Борачка. *Свобода*, *16*, 27. URL: https://archive.svoboda-news.com/wp-content/uploads/Svoboda-2004-16.pdf

Королько, А. (2018). VI з'їзд українських музеєологів Галичини в Коломиї 1938 року: передумови, хід та результати проведення. *Сучасні акценти музейництва. Історія, здобутки, перспективи. Матеріали науково-теоретичної конференції (Івано-Франківськ, 14 травня 2018 р.)*. Івано-Франківськ, 11.

Купчинська, Л. (2009). Северин Борачок – маляр і організатор мистецького музейництва на Поділлі. *Вісник Наукового товариства ім. Шевченка*, *41*, 28–29.

Кушнір, В. (2021). *Музей Наукового товариства ім. Шевченка (1892–1940 рр.)*. Львів, 192 с.

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 4. Арк. 51.

Матвіїшин, Г. (2019). Борачок Маріян Юліанович. В Г. Скрипник (ред.), *Словник художників України. Біобібліографічний довідник. Книга 1: А–В*, Київ, 147.

Музейництво в Теребовельщині. (1937, 20 вересня). *Українські вісти*, *208*, 6.

Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Матеріали Я. Пастернака. Фото з інвентарним номером 29676.

Н.[иколишин], Д. (1938, 19 червня). Коломия. VI з'їзд українських музейників відбувся цього року в Коломиї/ *Діло*, *132*, 13–14.

Пастернак, Я. (1929, 27 жовтня). Дещо про обласні музеї. *Діло*, *240*, 2.

Руда, О. (2017). Мультикультурний простір Галичини. *Проект «Україна». Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі*. Харків, 364–378.

Рябчикова, Ф. (2012). Музейництво на західноукраїнських етнічних землях у 1939–1941 рр. В А. Силюк, Є. Ковальчук (упоряд.), *Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель*, *4*, Луцьк, 12–18.

Свєнціцький, І., Пастернак, Я., Кобільник, В., Драган, М. (1933, 9 липня). Другий з'їзд українських музеольоґів. *Діло*, *176*, 1–2.

Скорик, М. (1935, 13 червня). Розвиток українського музейництва. З'їзд представників українських музеїв у Галичині. *Діло*, *154*, 4.

Смольський, Г. (1941, 31 грудня). З маленької збірки величезне число експонатів. Історично-Краєзнавчий Музей в Тернополі. *Львівські вісті*, *124*, 4.

Хахула, Л. (2024). Музеї Східної Галичини до та після 1939 року: історіографія проблеми. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, *17*, 106–131.

Ч.[айковський], Б. (1938, 9 червня). З'їзд українських музейників [у м. Коломия]. *Українські Вісти*, *125 (751)*, 2.

Чайковський, І. (1938, 22 серпня). Музей ім. князя Василька в Теребовлі. *Літературно-науковий додаток «Нового часу», 33(45)*, *2*, 3–4.

Яненко, А. (2013). Музеї Західної України і перспективи археологічних досліджень регіону в 1945–1946 рр. (за матеріалами архіву М. Рудинського). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, *17*, 295–300.

Яненко, А. (2016). *Історія музейної археології УСРР (1919–1934)*. Київ, 368 с.

Mansfeld, B. (1980). Sprawy muzealne u progu II Rzeczypospolitej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, *9*, 156.

REFERENCES

Arkhiv Muzeiu pry Instytuti narodoznavstva Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Inventarna knyha Muzeiu NTSh–10/51. (in Ukrainian).

Borachok, M. (1968). Iz skarbiv terebovelskoi davnyny. V I. Vynnytskyi (Ed.), *Terebovelska zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto, 482. (in Ukrainian).

Denysiuk, O. (2010). Krakivska akademiia mystetstv u konteksti ukrainsko-polskykh mystetskykh vzaiemyn u 20–30-kh rokakh XX stolittia. Kyiv, 184 p. (in Ukrainian).

Denysiuk, O. (2025). Severyn Borachok: novi fakty biohrafii ta mystetskoi spadshchyny ukrainskoho khudozhnyka z diaspory. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, *85(1)*, 133‑143. (in Ukrainian).

Duchyminska, O. (1938, 15 lypnia). Narada ukrainskykh muzeinykiv [u m. Kolomyi]. *Zhinocha dolia*, *13–14*, 16. (in Ukrainian).

Zakharchyn, N. (2020). Normatyvno-pravove rehuliuvannia diialnosti muzeiv v Druhii Rechi Pospolytii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, *1*, 39. (in Ukrainian).

«Zemle moia, vseplodiuchaia maty...». (1942, 18 sichnia). *Lvivski visti*, *10*, 4. (in Ukrainian).

Klimchak, M. (2004, 15 kvitnia). Povernennia Severyna Borachka. *Svoboda*, *16*, 27. (in Ukrainian). URL: https://archive.svoboda-news.com/wp-content/uploads/Svoboda-2004-16.pdf (in Ukrainian).

Korolko, A. (2018). VI zizd ukrainskykh muzeieolohiv Halychyny v Kolomyi 1938 roku: peredumovy, khid ta rezultaty provedennia. *Suchasni aktsenty muzeinytstva. Istoriia, zdobutky, perspektyvy. Materialy naukovo-teoretychnoi konferentsii (Ivano-Frankivsk, 14 travnia 2018 r.)*. Ivano-Frankivsk, 11. (in Ukrainian).

Kupchynska, L. (2009). Severyn Borachok – maliar i orhanizator mystetskoho muzeinytstva na Podilli. *Visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, *41*, 28–29. (in Ukrainian).

Kushnir, V. (2021). Muzei Naukovoho tovarystva im. Shevchenka (1892–1940 rr.). Lviv, 192 s. (in Ukrainian).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 26. Spr. 42. Ch. 4. Ark. 51. (in Ukrainian).

Matviishyn, H. (2019). Borachok Mariian Yulianovych. V H. Skrypnyk (Ed.), *Slovnyk khudozhnykiv Ukrainy. Biobibliohrafichnyi dovidnyk. Knyha 1: A–V*, Kyiv, 147. (in Ukrainian).

Muzeinytstvo v Terebovelshchyni. (1937, 20 veresnia). *Ukrainski visty*, *208*, 6. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Materialy Ya. Pasternaka. Foto z inventarnym nomerom 29676. (in Ukrainian).

N.[ykolyshyn], D. (1938, 19 chervnia). Kolomyia. VI zizd ukrainskykh muzeinykiv vidbuvsia tsoho roku v Kolomyi. *Dilo*, *132*, 13–14. (in Ukrainian).

Pasternak, Ya. (1929, 27 zhovtnia). Deshcho pro oblasni muzei. *Dilo*, *240*, 2. (in Ukrainian).

Ruda, O. (2017). Multykulturnyi prostir Halychyny. Proekt «Ukraina». *Halychyna i Volyn u skladi mizhvoiennoi Polshchi*. Kharkiv, 364–378. (in Ukrainian).

Riabchykova, F. (2012). Muzeinytstvo na zakhidnoukrainskykh etnichnykh zemliakh u 1939–1941 rr. V A. Syliuk, Ye. Kovalchuk (Comps.), *Volynskyi muzeinyi visnyk: Muzei u doslidzhenni ta zberezhenni pamiatok kulturnoi spadshchyny zakhidnoukrainskykh etnichnykh zemel*, *4*, Lutsk, 12–18. (in Ukrainian).

Svientsitskyi, I., Pasternak, Ya., Kobilnyk, V., Drahan, M. (1933, 9 lypnia). Druhyi z'izd ukrainskykh muzeologiv. *Dilo*, *176*, 1–2. (in Ukrainian).

Skoryk, M. (1935, 13 chervnia). Rozvytok ukrainskoho muzeinytstva. Zizd predstavnykiv ukrainskykh muzeiv u Halychyni. *Dilo*, *154*, 4. (in Ukrainian).

Smolskyi, H. (1941, 31 hrudnia). Z malenkoi zbirky velychezne chyslo eksponativ. Istorychno-Kraieznavchyi Muzei v Ternopoli. *Lvivski visti*, *124*, 4. (in Ukrainian).

Khakhula, L. (2024). Museums of eastern Galicia before and after 1939: historiography of the issue. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, *17*, 106–131. (in Ukrainian).

Ch.[aikovskyi], B. (1938, 9 chervnia). Zizd ukrainskykh muzeinykiv [u m. Kolomyia]. Ukrainski Visty, 125 (751), 2. (in Ukrainian).

Chaikovskyi, I. (1938, 22 serpnia). Muzei im. kniazia Vasylka v Terebovli. *Literaturno-naukovyi dodatok «Novoho chasu»*, *33(45)*, *2*, 3–4. (in Ukrainian).

Yanenko, A. (2013). Muzei Zakhidnoi Ukrainy i perspektyvy arkheolohichnykh doslidzhen rehionu v 1945–1946 rr. (za materialamy arkhivu M. Rudynskoho). *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, *17*, 295–300. (in Ukrainian).

Yanenko, A. (2016). *Istoriia muzeinoi arkheolohii USRR (1919–1934)*. Kyiv, 368 p. (in Ukrainian).

Mansfeld, B. (1980). Sprawy muzealne u progu II Rzeczypospolitej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, *9*, 156. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 16.08.2025
прийнята до друку 16.10.2025

ARCHAEOLOGY AT THE PRINCE VASYLKO MUSEUM IN TEREBOVLIA

Natalia BULYK

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: nata_bnm@ukr.net

The activities of the Prince Vasylko Museum in Terebovlia in the 1930s are considered for the first time in Ukrainian historiography. The focus is on the archaeological and museum activities of the famous artist S. Borachok and his contribution to the history of Ukrainian museum work in the West of Ukraine. The scientific communication of the institution with the famous Ukrainian archaeologist Ya. Pasternak, the museum's involvement into Ukrainian museum congresses and problems with approving the statute of the museum are traced. A collection of photographs from the archive of the Department of Archaeology of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, which demonstrate the archaeological collection of the institution, has been introduced into scientific circulation.

Key words: Prince Vasylko Museum in Terebovlia, Severyn Borachok, archaeological collections, exhibits, excavations, interwar period, historical and cultural heritage.

https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-458-462

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 458–462.

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

МИКОЛА КУГУТЯК. МОНАСТИРІ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА – ДУХОВНІ ОБЕРЕГИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ.
Івано-Франківськ; Львів: Манускрипт, 2023. 792 с.

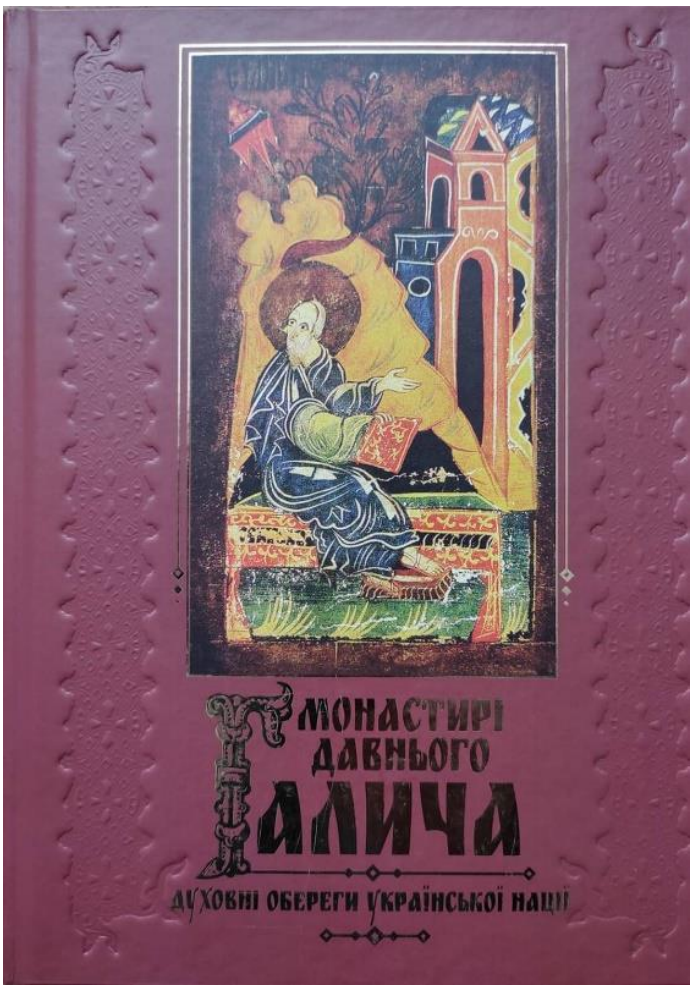

Одним із пріоритетних напрямів у сучасній українській історичній науці, особливо в роки державної незалежності України, стало дослідження пам'яток середньовічного чернецтва. Адже прадавнє українське монашество зробило вагомий внесок у релігійний, культурний, освітній, суспільний, національний та інший розвиток населення українських земель загалом і, Галичини зокрема. Не випадково в дорадянський період існування західноукраїнських земель на його історію неодноразово звертали свою увагу відомі українські історики та дослідники (Михайло Грушевський, Ярослав Пастернак, Богдан Януш, Іван Крип'якевич, Роман Лукань і ін.).

Загалом, чорне духовенство західних окраїн Київської Русі пройшло тривалий, тернистий і надзвичайно складний шлях, який для княжого, польсько-литовського, австрійського, міжвоєнного, німецького, радянського періодів мав свої особливості. Найскладнішою для нього виявилася радянська доба. В умовах радянської влади в руслі тотального знищення релігійних пам'яток і войовничого атеїзму чернеча тематика опинилася під жорстким ідейно-політичним контролем держави та поза межами уваги офіційної історичної науки загалом, та археології зокрема.

Особливу увагу в повоєнний період владні структури відводили Галичині, де християнські й національні традиції мали глибоке коріння. Вже в перші повоєнні роки більшовицька влада ліквідувала Греко-Католицьку Церкву. Порівняно за короткий період у галицьких землях було ліквідовано, пограбовано й знищено велику кількість монастирів, церков, костелів, кірх, синагог, каплиць, скитів, чернечих кладовищ, національних пам'ятних знаків та інших цінних історичних пам'яток. Ченців ліквідованих монастирів зазвичай,

© Берест Р., 2025

звинувачували у антидержавній діяльності, арештовували й етапували у трудові табори Сибіру, Крайньої Півночі, Далекого Сходу й інших місць.

В українських архівах збереглася незначна кількість писемних джерел про діяльність монастирів. Фактично, на сьогодні патерики, регули, типікони, інвентарі, монастирські рукописні книги, стародруки й інші писемні джерела майже всіх обителей Галичини втрачені. Тому особливе та й важливе значення у процесі вивчення спадщини чернецтва одержала археологічна наука.

Спроба відшукати місця перебування стародавніх обителей за топонімічними даними, результатами пошукових археологічних і спелеологічних досліджень, переказами й іншими інформативними даними сприяла появі науково-методичних праць, цікавих наукових публікацій, присвячених відкриттю та дослідженню нових пам'яток чернецтва, проведенню низки наукових конференцій, польових семінарів тощо.

Останнім часом велику пошукову роботу з вивчення історії галицького монашества проводять дослідники Інституту історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. На Прикарпатті вони відкрили понад 30 досі невідомих монастирів періоду XII–XVIII ст., що знайшло конкретне відображення в багатьох наукових публікаціях. Серед робіт, присвячених чернечій тематиці, помітно виділяється об'ємна монографія доктора історичних наук, професора Миколи Кугутяка «Монастирі давнього Галича – духовні обереги української нації».

Видання здійснено із благословення архиєпископа і митрополита Івано-Франківського Української Греко-Католицької Церкви кир Володимира Війтишина та митрополита Івано-Франківського і Галицького Православної Церкви України кир Йосафа Василиківа. Книга складається із передмови, чотирьох розділів і додатків. У передмові наголошено на значенні княжого Галича в поширенні чернецтва на землях князівства, чітко окреслено особливості й велике сучасне суспільне значення вивчення чернечої проблематики на тлі формування правдивої національної історії, обґрунтовано хронологічні межі дослідження, виділено та схарактеризовано етапи виконання пошуково-розвідкових і науково-дослідних робіт, відзначено імена багатьох дослідників та їхні праці.

Микола Кугутяк цілком справедливо резюмує, що досі духовні, культурно-історичні, антропологічно-ціннісні, соціально-економічні й інші аспекти монашої традиції не стали предметом спеціального комплексного археолого-спелеологічного дослідження.

Із планувальної структури роботи помітно вимальовується стратегічна лінія автора, скерована на багатогранний аналіз джерельної бази. Такий підхід обумовив детальну характеристику пам'яток, відкритих у межах Галича та його окраїн, що є вагомим підґрунтям для формування історичних висновків про етапи розвитку чернецтва. Крім цього, дослідник, опираючись на результати пошукових робіт, поставив собі за мету не тільки окреслити територію, яку займали чернечі обителі, а й здійснити просторову реконструкцію поширення пам'яток.

Логічно перший пункт першого розділу праці присвячено характеристиці джерельної бази, яку розділено на три групи. Першу складають найдавніші писемні повідомлення, почерпнуті з Іпатіївського літопису. Починаючи з 1138 р., вони періодично містять розлогі наративи про діяльність галицьких князів, боярів та їхню перманентну боротьбу за владу, поширення в суспільстві християнських чеснот, традицій, чернецтва, храмове будівництво, роль і значення монастирів тощо.

Другу групу формують різні за походженням, змістом, обсягом і значенням матеріали, які автор подав під рубрикою історико-правові документи XIV–XVIII ст. Більшість з них знайдена у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАЛ України), Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Національного музею ім. Андрея Шептицького у Львові, а також в архівах і бібліотеках Варшави, Відня тощо. Вони охоплюють фундаційні грамоти, матеріали судових процесів, люстрації сеймових

комісарів, протестації, маніфестації, реляції ігуменів і ченців, інвентарні описи майна, матеріали візитацій, сумарії та ін. Привертає увагу те, що до переліку джерел цієї групи залучено багато невідомих досі архівних матеріалів. Особливу увагу автор звернув на королівські грамоти, видані світським особам, давали їм право не тільки на володіння монастирем та його майном, а й підпорядковувати діяльність і роботу чернецтва своїм, переважно виробничо-економічним, інтересам.

Третю групу представляють рукописні богослужбові церковно-монастирські писемні пам'ятки (Патерики, Євангелії, Апостоли, Псалтирі, Трифологіони, Октоїхи тощо), доповнені окремими ілюстраціями документів.

Показово, що у джерельній базі основою дослідження історії чернецтва давнього Галича виступає археологічний матеріал. Його оцінку зроблено у другому підрозділі другого розділу. З погляду сьогодення автор детально проаналізував публікації Антона Петрушевича, Ісидора Шараневича, Івана Ступницького, Володимира Деметрикевича, Йосипа Пеленського, Миколи Голубця, Я. Пастернака, М. Грушевського, Б. Януша, І. Крип'якевича й інших дослідників, які вивчали історію християнських пам'яток Галича та Галичини в австро-угорський і польський періоди, підсумував результати й особливості виконання робіт (Михайла Каргера, Ігоря Свєшнікова, Олександра Ратича, Василя Довженка, Володимира Гончарова, Вітольда Ауліха, Олександра Іоаннісяна й ін.) в роки радянської влади. Особливу увагу автор приділив результатам польових робіт (Юрія Лукомського, Богдана Томенчука та ін.) у роки незалежності України.

Другий розділ монографії відведено монастирям княжого Галича. Автор навів дані про сім обителей, кожній із яких присвятив окремий підрозділ. Серед них найбільшу увагу приділив катедральному монастирю Пресвятої Богородиці. Його історія тісно переплітається із літописними згадками про Успенський собор давнього Галича, діяльністю Галицького єпископсько-митрополичого осередку, фрагментарними літописними згадками. Показово, що кожну пам'ятку дослідник намагався подати крізь призму історії її відкриття та результатів досліджень, опираючись на писемні джерела, серед яких помітно переважають матеріали архівних справ 684 фонду ЦДІАЛ України під назвою «Протоігуменат монастирів св. Василія Великого обл. спасителя у Львові».

Окремим блоком проаналізовані археологічні праці, присвячені особливостям забудови обителей, їхній матеріальній і духовній культурі. Загалом, цікавими даними й матеріалами також представлені обителі Святого Іллі, Святого Данила, Святого Івана Хрестителя, а також пам'ятки в урочищах Штепанівське, Воскресенське, Гречище тощо. Проте, на мою думку, авторові варто було б доповнити цю частину роботи картографічним матеріалом з архівних колекцій ЦДІАЛ України, що дало би змогу відобразити фіксацію на місцевості, планографічні й інші особливості місць закладення чернечих поселень.

Третій розділ «Скельно-печерні й оборонні обителі» М. Кугутяк приурочив результатам спелеологічних досліджень (хоча він їх називає археологічними (с. 259)), проведених на низці маловідомих печерних пам'яток (у Вікторові, Соколі, Межигірцях, Поділлі, Блюдниках, Ямниці, Підпечерах, Томашівцях і ін.). Найвідомішою є печерна обитель на Миколаївській горі у Вікторові. Її відносять до найдавніших печерних пам'яток галицького чернецтва. Своєю складною архітектурною конструкцією вона неодноразово привертала увагу багатьох відомих дослідників давньої історії Галичини (Ісидора Шараневича, Йосипа Пеленського, Олександра Чоловського, Лева Чачковського, Йосипа Хмелевського, Володимира Деметрикевича, Ярослава Пастернака і ін.), які залишили цінну наукову про історичну давність печер на Прикарпатті та використання їх людьми ще з дохристиянських часів, їхню рукотворну розбудову, вплив природних чинників на появу печерних порожнин тощо.

Цікавим доповненням тематики галицького чернецтва стала фіксація зображень, виявлених на стінах печерних порожнин, а також хрестів, христограм, малюнків, знаків, окремих букв тощо. Крім цього, у печерних порожнинах виявлено окремо виділені культові

вівтарі та жертовники, вирубані в кам'яних стінках культові ніші та пристінні лави. Багато даних і матеріалів до наукового обігу введено вперше.

Автор праці прискіпливо аналізує результати давніх досліджень і повідомлень, доповнює їх новими даними. Дуже важливо, що матеріали подано в історичному контексті, і вони дали змогу авторові зробити належні висновки про суспільну роль чернецтва в різні періоди його існування, висловити власне розуміння його значимості у складні періоди національної історії. Важливим висновком стало твердження, що багато монастирів, зокрема і печерних, виникало поблизу укріплених городищ. Учений навів низку фактів, серед яких окрему увагу приділив монастирям, що існували навколо княжого Галича. Відомо, що в 1935 р. Я. Пастернак проводив розкопки на Миколаївській горі у Вікторові. Поблизу оборонних валів монастиря він відкрив залишки досі невідомого городища XII–XIII ст.

Так, висновки М. Кугутяка, побудовані на аналізі результатів низки дослідників, ніби підкріплює певна традиція в подальшому у процесі оцінки та гіпотетичної реконструкції пошкоджених печерних споруд, у яких відзначено специфічні ознаки для чернечих культових, житлових, господарських та інших приміщень.

Певна новизна й наукова важливість розділу – те, що в ньому опубліковані новітні візуальні матеріали про окремі пам'ятки, які відкрили й дослідили учасники Карпатської історико-археологічної експедиції Інституту історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету під керівництвом М. Кугутяка. Однак варто було б їх доповнити рисунками чи світлинами речових знахідок. Це слугувало б не тільки датуючим матеріалом, а й виразом рівня розвитку та поширення суспільної матеріальної культури в чернечому середовищі.

Водночас проведена кропітка дослідницька робота дала змогу дослідникові систематизувати чернечі пам'ятки за призначенням, видами й формами організаційного устрою, картографічно локалізувати їх, що в перспективі дає змогу побачити особливості заселення й поширення чорного духовенства на Прикарпатті. Проте видається, що авторові варто було ширше використати не тільки сучасний картографічний матеріал учасників експедиції, а й австрійську військово-топографічну карту Галичини Фрідріха фон Міга, кадастрові карти XIX ст., матеріали польського «Словника географічного …» й інші матеріали, які б джерельно збагатили роботу.

Четвертий розділ монографії М. Кугутяка присвячено наземним монастирям ближніх околиць княжого Галича. Від кінця XIX і періодично аж до початку XXI ст. лише на окремих пам'ятках були проведені пошуково-розвідкові та стаціонарні археологічні роботи. Автор скористався працями А. Петрушевича, Л. Лаврецького, В. Лущкевича, Й. Пеленського, І. Шараневича, В. Деметрикевича, Я. Пастернака, М. Голубця, які значно доповнили результати роботи сучасних дослідників (Б. Василенка, Б. Томенчука, Ю. Лукомського, В. Корнієнка і ін.). Дослідник наголосив, що більшість чернечих пам'яток недалеких околиць Галича досі не стала предметом спеціального наукового дослідження і потребує виконання комплексних історико-археологічних робіт.

Микола Кугутяк також заторкнув питання потреби пошуку давно зниклих і маловідомих обителей. Зокрема, місцева традиція свідчить про існування давніх монастирів поблизу сіл Желибори та Хохонів. Її підтверджує побутування монашої мікротопоніміки. Проте виявити місця розташування пам'яток досі не вдалося. Таких свідчень у Галичині є чимало, що ставить перед дослідниками далеко непрості завдання.

Книжку доповнює доволі значний список використаної літератури, іменний та географічний покажчики, а також покажчик церков і монастирів, низка таблиць, схем та світлин. Привертає увагу додаток до роботи. Він містить цікаві документи з історії обителей давнього Галича. У хронологічному порядку, починаючи від початку XIV ст., у додатку поміщено фундаційні, опікунські, майнові, управлінські й інші грамоти, які видавали окремим монастирям польські королі. Окрема група документів – матеріали різних майнових

суперечностей, інвентарів, судових процесів, маніфестацій, люстрацій та інших акцій. Закінчується додаток фотокопіями документів, планів, сучасних світлин із місць знаходження пам'яток. Кілька ілюстрацій артефактів подано із приватних колекцій, що відзначає інтерес місцевого населення до пам'яток історії.

Загалом, пошукові наукові дослідження матеріальної спадщини галицького чернецтва, які здійснили дослідники Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та викладені у роботі М. Кугутяка, відкривають багато невідомих сторінок з історії чорного духовенства Галича та його недалеких околиць. Ця праця доволі цікаве, цінне, виважене, деталізоване, самостійне та переконливе наукове дослідженням. Викладені матеріали заслуговують на використання в публічних лекціях, навчальних курсах, краєзнавчій, туристичній та іншій роботі. Монографія стане важливою віхою на шляху вивчення історії Галицько-Волинського князівства. Автор вперше в українській історіографії зумів проаналізувати й узагальнити стан і поширення чернецтва на незначній території Галичини, що охоплювала княжий Галич та окраїни. Робота не просто заслуговує уваги, а й вимагає розширення досліджень. Адже монашество у складних умовах чужоземного панування було духовним оберегом української нації.

Роман БЕРЕСТ

Стаття: надійшла до редакції 27.05.2025
прийнята до друку 21.08.2025

https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-463-464

ISSN 2223-1218
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2025. Вип. 29. С. 463–464.

ПАМ'ЯТІ СТЕПАНА ПЕНЯКА

26 листопада 2021 р. відійшов до вічності відомий український вчений-археолог, краєзнавець, музеєзнавець, пам'яткоохоронець, патріот Срібної Землі Степан Іванович Пеняк.

Степан Пеняк народився 29 вересня 1927 р. в Ужгороді в багатодітній родині простих трударів. У 1947 р. закінчив Ужгородське педагогічне училище, у 1955 р. – історичний факультет Ужгородського державного університету (тепер – Ужгородський національний університет), за 10 років – аспірантуру з відривом від виробництва Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Він працював у школах таких сіл: Ставне, Вишка, Княгиня (тепер – Ужгородське), Нересниця Тячівського р-ну. У 1956 р. непоборне бажання поглибленого вивчення давньої історії та культури рідного краю привело С. Пеняка до Закарпатського краєзнавчого музею (тепер – Закарпатський краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького). Тут за 18 років трудової діяльності він пройшов усі щабелі кар'єрного росту: від наукового співробітника до директора. Як стверджують очевидці та тисячі відвідувачів, саме в той час музей досяг свого найвищого піднесення. Плідною була робота С. Пеняка як художника й оформлювача експозицій музею, його участь у створенні Закарпатського музею народної архітектури та побуту (скансена).

Під час навчання в аспірантурі (керівник – проф. Маркіян Смішко) Степан Пеняк зосередився на вивченні слов'янської проблематики Верхнього Потисся та суміжних територій. Результатом цього в 1968 р. став успішний захист кандидатської дисертації, присвяченої ранньослов'янським артефактам і пам'яткам княжої доби Закарпаття. Степан Пеняк 13 років (1967–1980) працював за сумісництвом старшим викладачем кафедри загальної історії Ужгородського державного університету. Студентам викладав такі навчальні курси, як «археологія», «історія середніх віків», «музеєзнавство». Колишні вихованці пам'ятають його як ерудованого, відповідального, доброго фахівця, методиста та щирого наставника. Він навчав не тільки основам наук, а й формував у майбутніх істориків моральні принципи та найкращі людські якості.

З початку 70-х і до кінця 90-х років XX ст. життєвий шлях С. Пеняка був пов'язаний з академічною наукою. У 1972 р. Президія АН УРСР, враховуючи географічне розташування Закарпаття на стику двох етнокультурних зон – центрально- і східноєвропейської – та

© Олашин М., Пеняк П., 2025

наявність своєрідних археологічних старожитностей, вирішила відкрити в Ужгороді науково-дослідницьку групу. У 1973 р. вчений очолив Ужгородську групу Інституту археології АН УРСР (Степан Пеняк, Іван Попович, Михайло Потушняк), з 1985 р. – відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, із 1993 р. – відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. За цей період було відкрито й частково досліджено понад 300 археологічних пам'яток краю. Вони охопили майже всі епохи стародавньої історії Закарпаття: починаючи від палеоліту і закінчуючи середньовіччям.

Цінним, зокрема, виявилося дослідження ранньослов'янських артефактів краю. Їх вивчення змінило наявні концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Через відсутність джерел вважалося, що між артефактами першої половини I тис. н. е. та слов'янськими старожитностями VIII–IX ст. був хронологічний розрив. Його вдалося заповнити поселеннями, які дослідив С. Пеняк у Галочі, Холмоку, Перехресті, Чепі, Береговому, датовані VI–VII ст. У Галочі й Береговому вперше було відкрито підквадратні напівземлянкові житла з ліпною керамікою празького типу, що дало можливість ученому пов'язати їх із появою слов'янських племінних груп у Верхньому Потиссі. Велику цінність для вивчення історії давніх слов'ян краю становили також поселення VIII–IX ст. у Коритнянах, Ратівцях, Баркасові, Клячанові тощо.

Наслідком багаторічних наукових студій ученого став вихід у світ понад 100 високофахових публікацій, зокрема й монографій (одноосібних та у співавторстві): «Закарпаття – земля слов'янська. З історії слов'янських племен Закарпаття VI–XIII ст.» (1976), «Давні металурги Українських Карпат» (1978), «Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.» (1980), «Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців у Карпатську улоговину» (1997), «Археологія Закарпаття: історія дослідження» (2013).

Упродовж 1998–2020 рр. С. Пеняк був відповідальним секретарем редакційної колегії фундаментального видання «Звід пам'яток історії та культури Закарпатської області». Особисто вчений написав понад 130 статей, підготував до 500 ілюстрацій, зокрема 160 ситуаційних планів місцерозташування археологічних пам'яток. На жаль, науковець не дожив до його видання.

Степан Пеняк був активним дописувачем в обласні періодичні часописи та газети. Це – статті на краєзнавчу тематику, результати археологічних розкопок, висвітлення проблем охорони пам'яток історії та культури краю. У 1991 р. за особливі заслуги у справі охорони пам'яток його було обрано почесним членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Крім цього, за сумлінну багаторічну працю вченого нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (1999), медалями «За трудову доблесть» (1971) і «60 років визволення України від фашистських загарбників» (2004). Але найбільшою нагородою стали визнання, шана і повага в суспільстві.

Нехай йому рідна українська земля Срібної Землі буде пухом, а пам'ять – вічною!

Микола ОЛАШИН, Павло ПЕНЯК

Стаття: надійшла до редакції 28.05.2024
прийнята до друку 13.06.2025

Наукове видання

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 29 / [гол. ред. Наталя Булик]. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2025. 465 с.

Макет та художньо-технічне редагування
Руслан Коропецький

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Олена Томенюк

Редактор анотацій англійською мовою
Руслан Коропецький

Упорядник науково-довідкового апарату
Марія Войтович

Технічний супровід видання
Юлія Артимишин

Адреса редколегії:
відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, Львів, тел.: +38(032)270-70-22
e-mail: viddarch@ukr.net

Архів номерів:
http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/arch/

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R-30-03116
ISSN 2223-1218

Підписано до друку 20.12.25. Надруковано 29.12.2025.
Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro Med.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 46,5
Тираж 100

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38(032)270-70-22,
e-mail: viddarch@ukr.net